DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Özel Hayatın Tarihi 4

Fransız Devrimi'nden Büyük Savaş'a

Hazırlayanlar:
Philippe Ariès
Georges Duby

Çeviren:
Ali Berktay

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

İLETİŞİM

Philippe Ariès
ile
Fransız Akademi Üyesi ve
Collège de France Profesörü
Georges Duby yönetiminde

Alain Corbin
Tours Üniversitesi Profesörü

Roger-Henri Guerrand
Paris-Belleville Mimarlık Okulu Profesörü

Catherine Hall
North East London Polytechnic Üniversitesi Profesörü

Lynn Hunt
Berkeley, California Üniversitesi Profesörü

Anne Martin-Fugier
Tarihçi

Michelle Perrot
Paris-VII Üniversitesi Profesörü

4. cildin editörü: Michelle Perrot

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖZEL HAYATIN TARİHİ
4

Fransız Devrimi'nden Büyük Savaş'a

HAZIRLAYANLAR:
PHILIPPE ARIÈS - GEORGES DUBY

ÇEVİREN:
ALİ BERKTAY

YKY
İSTANBUL

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme d'aide à la publication,
bénéficie du soutien du Ministère des Affaires Etrangères,
de l'Ambassade de France en Turquie et de l'Institut Français d'Istanbul.

Çeviriye ve yayına katkı programı çerçevesinde yayınlanan bu yapıt
Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın, Türkiye'deki Fransa Büyükelçiliği'nin ve
İstanbul Fransız Kültür Merkezi'nin desteğiyle gerçekleştirilmiştir.

Yapı Kredi Yayınları - 2678

Özel Hayatın Tarihi 4 - Fransız Devrimi'nden Büyük Savaş'a
Hazırlayan: Philippe Ariès - Georges Duby
Özgün adı: Histoire de la vie privée 4 - De la Révolution à la Grande Guerre
Çeviren: Ali Berktay

Kitap editörü: Korkut E. Erdur
Düzelti: Mahmure İleri

Kapak tasarımı: Nahide Dikel
Grafik uygulama: Banu Çimen

Baskı: Pasifik Ofset
Çobançeşme Mah. Kalender Sok. No: 5 Yenibosna / İstanbul

Çeviriye temel alınan baskı: Edition du Seuil 1987
1. baskı: İstanbul, Nisan 2008

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2007
© Editions du Seuil, 1987
Sertifika No: 1206-34-003513
Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.yapikrediyayinlari.com
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr
http://www.yapikredi.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

Giriş / *Michelle Perrot* • 9

1. Perde Kalkarken • 15
   Öncesi ve başka yerler / *Michelle Perrot* • 17
   Fransız devrimi ve özel hayat / *Lynn Hunt* • 21
   Evim evim güzel evim... / *Catherine Hall* • 55
2. Aktörler • 91
   Muzaffer aile / *Michelle Perrot* • 95
   Ailenin işlevleri / *Michelle Perrot* • 109
   Kişilikler ve roller / *Michelle Perrot* • 127
   Aile yaşamı / *Michelle Perrot* • 199
   Burjuva özel hayatının ritüelleri / *Anne Martin-Fugier* • 205
   Aile dramları ve çatışmaları / *Michelle Perrot* • 279
   Sınırdakiler: bekârlar ve yalnız yaşayanlar / *Michelle Perrot* • 305
3. Sahneler ve Yerler • 325
   Oturma biçimleri / *Michelle Perrot* • 325
   Özel uzamlar / *Roger-Henri Guerrand* • 347
4. Kulisler • 441
   Bireyin sırrı / *Alain Corbin* • 447
   Mahrem anlatı veya karşılıklı ilişkinin zevkleri / *Alain Corbin* • 537
   Çığlıklar ve fısıldaşmalar / *Alain Corbin* • 603
   Sonuç / *Michelle Perrot* • 655

Bibliyografya • 659
Özel Adlar Dizini • 685
İllüstrasyonlar • 700

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

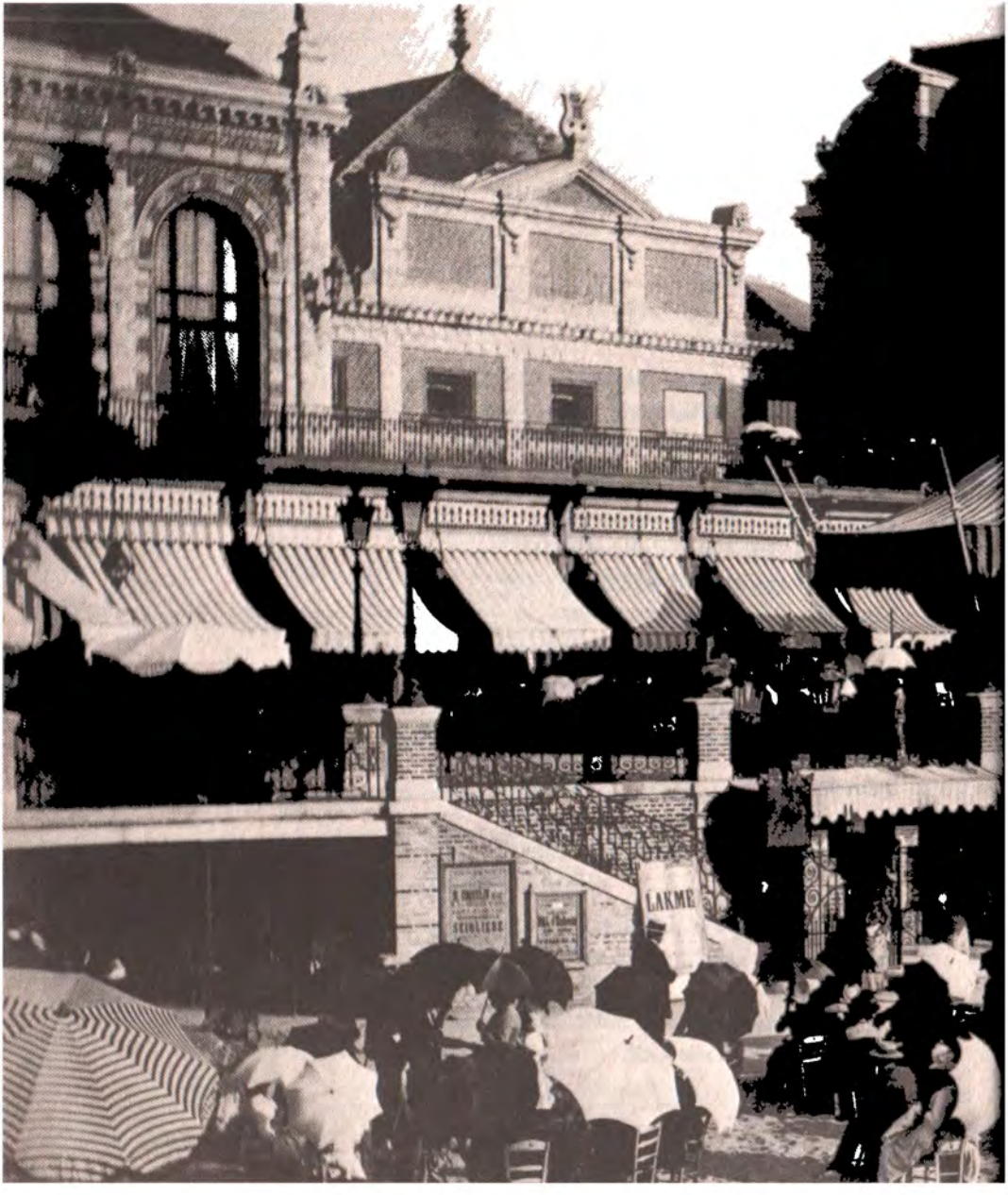

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Giriş

Michelle Perrot

Tarihçi –bir Victoria dönemi burjuvası gibi– edep kuralları, yetersizlik ve kamusal insanı anlatılmaya değer tek tarihin, devletlerin, ekonomilerin ve toplumların büyük tarihinin kahramanı ve aktörü yapan değerler sistemine duyduğu saygı nedeniyle, özel hayatın eşiğinde uzun süre duraksamıştır.

En sonunda içine girebilmesi için, şeylerin düzeninde yaşanan bir altüstlük sonucunda, özel hayatın lanetli, yasak ve karanlık bir alan olmaktan çıkması gerekmiştir: Keyiflerimiz ve tutsaklıklarımızla, çatışmalarımız ve düşlerimizle dolu bir yer; hayatımızın en sonunda kabul ve ziyaret edilen, meşrulaştırılan, belki de geçici merkezi. Özel hayat: Çağımızın bir deneyimi.

Bu alanın günümüzdeki yükselişinde birçok etkenin –büyük olaylar, büyük kitaplar– katkısı olmuştur. İlk sırada siyasetin itkisi yer alır. Totaliter devletlerin despotizmi, demokrasilerin risk yönetimine dek varan aşırı müdahaleciliği –"tiksinti verenin akılcılığı ve olağanın akılcılığı" (Michel Foucault)– iktidar mekanizmaları üzerinde düşünülmesine ve küçük grupların, hatta bireylerin terazinin diğer kefesindeki ağırlıklarında toplumsal denetime karşı etkili direnişler, gerekli savunular aranmasına yol açmıştır. Bugünün işçisi giderek sahiplendiği konutunu, patronunun gözünden ve fabrika disiplininden kurtulmanın bir aracı olarak görmektedir. Ve Batı toplumlarında mirasların genişlemesi sadece burjuvalaşmanın bir ürünü değil, aynı zamanda ölümün soğukluğuna karşı bir mücadele biçimidir.

20. yüzyılın ilk yarısına, ekonomi, siyaset ve ahlakın bütün alanlarında ideolojilerin, söylemlerin ve uygulamaların giderek yoğunlaşması damgasını vururken, daha sonra bunun yerini tam tersine ayrılıkçı eğilimlerin ve farklılıkların yüceltilmesi almıştır. Kapsayıcı sınıflardan çok, yaş ve cinsiyet kategorileri, etnik ya da bölgesel çeşitlenmeler toplumların çerçevesini çizmektedir artık. Kadın hareketi tarihin devindirici gücü olarak cinsiyet farklılığı üzerinde durur. Gençlik kendini ayrı bir grup olarak düşünür ve gerek giyim kuşam, gerekse müzik açısından bir ayrıksılık biçer kendine. Psikanalizden geçirilen,

Önceki sayfa:
Trouville: Gazinonun terası pek çok insanı cezbeder. 19. yüzyılın sonunda plaj, deniz, ve güneşi unutma olanağı sağlayan bir aile ve arkadaş ortamıdır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

özyaşamöyküselleştirilen ("yaşamöyküsü", "sözlü" adı verilen tarihin krallar yoludur) "Ben", gücünü ve belagatını duyurur yüksek sesle. Sektörleşme, ayrışma, dağılma süreçleri her yerde iş başındadır sanki.

Bu karmaşık görüngüler kamusal ile özel, ortaklaşa ile bireysel, erille dişil, seyirlik ile mahrem arasındaki ilişkilere odaklanan sorulara yol açmaktadır. Sadece en önemli birkaç başlığını sayacağımız çok zengin bir edebiyat ve çeşitli yorumlar da bu görüngülerden kaynaklanmaktadır. Albert Hirschman, kamusal çıkarların ağır bastığı evrelerle, art arda yaşanan "hayal kırıklıkları" çevresinde eklemlenen ve özel çıkarlar peşinde koşmanın egemenliğindeki evrelerin birbirini izleyen dalgalı döngüsünü öne çıkarırken; törelerin özelleştirilmesini ve bireyselleşmeyi uzun süreli ve başat eğilimler olarak değerlendiren yazarlar da vardır.

Norbert Elias'a göre, özelleşme uygarlıkla tözdeştir. Erasmus'un çağından beri ortaya konmuş adabı muaşeret eserlerini tarayarak, "edep" adı verilen bu duyarlılık incelmesinin o zamana kadar hiçbir komplekse kapılmadan herkesin içinde yapılan bazı davranışları –sümkürmek, sıçmak, sevişmek– nasıl gizliliğe, gölgeye çekilmek zorunda bıraktığını gösterir. Yemek yeme, yıkanma, sevme –ve dolayısıyla bir konutta yaşama– biçimleri, bedenlerin mahremiyetinden geçen bir benlik bilincine göre değişmektedir.

Louis Dumont, bireyselliğin gelişiminde, Batı'yı Doğu dünyasının (örneğin Hindistan'ın) holizminden* ayıran olguyu öne çıkarır; Doğu'nun holizmi kişisel çıkarları toplumların hükmedici amaçlarına tabi kılar. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin bir anlamda anayasasını oluşturduğu bu temel hareketin başlangıç noktası Rönesans'tır. Ama soyut hukuki bir kategori olan bireyin bir gerçekliğe dönüşmesi için epey zaman geçmesi gerekecektir. İşte bu bizim tarihimizdir: 19. yüzyıl.

Jürgen Habermas ve Richard Sennett, modernitenin, yani Aydınlanma'nın kısa zaman aralığı içinde kalarak, onlara göre burjuva liberalizminin doruk noktasında kurulan kamusal alan/özel alan dengesini ve bunun günümüzde bozuluşunu yakalamaya önem verirler. Ama bu bozulmayı aynı biçimde yorumlamazlar. Habermas'a göre, devletlerin dışlayıcılık ve dengesizliklerden kaynaklanan ve giderek artan özel alan tecavüzleri; Sennett'e göre ise, her yerde hâzır ve nâzır veya hem etobur hem de otobur, üstüne üstlük kadın egemenliğindeki çekirdek aile içine kapanma, Philippe Ariès'in de çok yakındığı toplumcullaşmalarda (*sociabilité*) görülen gerilemenin temel etkenleridir. Sennett'e göre, giderek zorbalaşan mahremiyet, 18. ve 19. yüzyılların burjuva kentlerinde serpilip gelişen ve bu kent sahnesinin doğrudan ifadesini oluşturduğu kamusal insanın hakkından gelmiştir.

* Yunanca *holos:* bütün. (ç.n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Demek ki 19. yüzyılın, sözcüklerin ve şeylerin kesinlik kazandığı, kavramların giderek temizlendiği bir özel hayat altın çağının taslağını oluşturduğu düşünülmektedir. Sivil toplum, özel alan, mahrem alan ve bireysel alan arasında tek merkezli ve gerçekten iç içe geçmiş mükemmel çemberler çizilmektedir.

Bu modelin inşa tarihini işleyen elinizdeki cilt, kurduğu Rousseau'cu şeffaflık düşü, farklılıklar engeline toslayıp kırılan yüzyılın sırtını yasladığı en büyük ve en çelişkili deneyimin, Fransız Devrimi'nin çatırdamalarıyla başlıyor. Savaşın trajik bir biçimde kesintiye uğratacağı yeni bir modernitenin şafağında, 20. yüzyıl başında sona eriyor. Savaş bu evrim sürecini vaktinden önce hızlandırıyor, sonra önünü tıkıyor, büküyor belki, ama asla tamamen yok edemiyor.

Bu tarihi yazmak için elimizde çok sayıda ama boşluklar da içeren, geveze ve dilsiz, içerinin sırlarına kapalı kaynaklar var. Gerçekten de özel alan siyasal ve ekonomik düşüncenin, çağın toplumsal, ahlaki, tıbbi kaygılarının odak noktasında yer aldığı için, sayısız kuramsal, düzgüsel veya betimsel söylem üretilmesine yol açıyor; bu söylemlerin merkezinde de aile bulunuyor. Kamu arşivleri ise özel hayatla hiç ilintilenmiyor. Omurgasız denebilecek bir sivil toplumun yönetimi görevini üstlenmiş aileye, devlet henüz çok az müdahale ediyor. Sadece rahatsız edici bir şiddetin devindirici gücünü oluşturan çatışmalar bir müdahale alanı oluşturuyor. Polis ve adliye arşivlerinin özel hayata duyduğu ilgi de buradan kaynaklanıyor. Ama 18. yüzyılın aksine, polis memuru koruyucu ve sırdaş işlevini artık yitirmiştir. Kurbanların polise başvurusundan çok, polisin doğrudan müdahalesine rastlanıyor. Kurbanlar daha çok adalete yöneliyor, bu da şahsi intikamın yerine yasanın gücünü geçiren hareketi iyice öne çıkarıyor. Yakın bir tarihe kadar mahkeme kalemlerinde saklanan adliye arşivleri onarılmaz tahribata uğramıştır. Yasaların bütün "kişisel" arşivlere getirdiği belli zaman sınırlamaları nedeniyle, sadece bölge arşivlerinin U dizisine aktarılmış ağır ceza arşivlerine başvurulabilmektedir. Soruşturma dosyaları mahremiyet surlarında, tarihçilerin yararlanmayı bildiği belli gedikler açmaktadır.

En doğrudan ve zengin kaynakları oluşturan özel arşivler, toplumsal açıdan bakışımsızdır ve üstelik hem korunmaları, hem de bunlara erişilmesi tamamen rastlantılara bağlıdır. Korunmaları için hep aynı yerde durabilmeleri, bellek kaygısı taşıyan bir ata sevgisi, kâğıtları kutsal emanetlere dönüştüren bir şöhret veya soyun devamcıları içinde tarih ya da soykütük tutkunu kişilerin merakı gerekmektedir. Günümüz koşullarında bu kalıntılar yeniden değer kazanmaktadır. Aile içi yazışmalar ve "kişisel" edebiyat (günceler, özyaşamöyküleri, anılar) yeri doldurulmaz tanıklıklar olmakla birlikte, özel hayata ilişkin "gerçek" belgeler oluşturmaktan uzaktır. İletişimlerinin niteliğini

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve kurmacalarının statüsünü yönlendiren görgü ve kendi kendini sahneleme kurallarına uymaktadırlar. Bir mektup kadar, kendiliğindenliği az bir belge yoktur; ifşa etmek kadar gizlemek için de yazılan özyaşamöyküleri kadar şeffaflığı az anlatı yoktur. Ama bu ince gizlemek/göstermek düzenlemeleri bizi en azından kale kapısından içeri sokar.

Aile entrikalarını ve mahrem dramları konu alan 19. yüzyıl romanıysa, yaşanmışlık salgılarından daha "gerçek" bir kurmaca olsa da, yine de ancak çok temkinli bir biçimde ve sadece belli düzlemlerde –örneğin hayat biçemleri– kullanacağız; çünkü estetik aracılığın ve metinsel çalışmanın özgüllüğünün bilincindeyiz. Ama 19. yüzyıl romanının kahramanları içimizde yaşıyor, müziği bize nüfuz ediyor.

Her ne olursa olsun özel hayat, çözülmesi güç sorunları beraberinde getirmektedir. Bu sorunlar, sadece inceleme sayısının, insanı çözümlemelere dayanmayan bireşimler yapmak ve parça parça dökümlerden hareketle bazı sahneleri "el yordamıyla" yeniden oluşturmak zorunda bırakan azlığından kaynaklanmıyor. Bizim de teşvik edeceğimiz sonraki çalışmaların bu incelemeyi hızla aşmasının, eleştirmesinin ve çürütmesinin o kadar da önemi yok; çünkü böyle bir yolu açmak bile yeterince önemli bir başarıdır zaten!

Ama iş bununla kalmıyor. En önemli sorun, kaynakların eşitsiz dağılımının kent kategorilerini ayrıcalıklı kılmasıdır; folklor içinde donup kalmış kırsal özel hayat çoğunlukla gözden kaçıyor. Kent içinde de bakışlar burjuvaziye odaklanıyor. Seuil Yayınevi'nin belge araştırmacılarının bütün parlak çabalarına karşın –onlara da buradan teşekkür edelim–, burjuvazi sahneyi öylesine işgal ediyor ki, ikonografya da ondan başka hiçbir şeyin görülmediği izlenimini güçlendirmeye yarıyor sadece. Oysa ki özel hayatla toplumsal hayatı kesiştirme, ama özellikle de her türlü öykünme/ayrımın ötesinde özel amaçlara göre düzenlenmiş çeşitli unsurların ince bir bileşimi olan özel hayatın çeşitli türlerinin oluşturduğu özgün çözümleri yakalama kaygısını hep güttük.

Bir diğer güçlük: Batı'yı bütünlüğü içinde kucaklamanın olanaksızlığı ve bu açıdan önceki ciltlerle yaşanan kopmaydı. Ama bu kopmanın bir anlamı var. Malzeme bolluğu, sorunların incelip karmaşıklaşması, bu alanda daha önce yapılmış çalışma eksikliği, en önemlisi de ulusal uzamların inşası ilk tercihi uygulanamaz bir hale getiriyordu. Sadece İngiltere örneğine değinilebildi, çünkü bu kitabın merkezinde yer alan Fransız toplumu üzerinde en büyük etkiyi yapmış, en iyi bilinen ve en gelişkin örnek oydu.

Özel hayat tarihi, kendine özgü yaklaşımlar gerektirir. Ekonomik ve toplumsal tarihin klasik yöntemleri bu konuda yetersiz kalır. Tarihsel demografi de, tüm vazgeçilmezliğine karşın, ancak kaba bir donatı sağlar. Tarihsel antropoloji ile kuramları ve uygulamaları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

zaman içinde eklemleme kaygısı taşıyan ve "zihniyetler tarihi" adı verilen tarih dalı özel hayat açısından daha uyarıcıdır. Etkileşimcilikten (E. Goffman ve onun "gündelik hayat mizanseni"), mikro-tarihin ayrıntılı çözümlemesinden alınan varsayımlar, tıpkı kültürel sosyolojiden alınanlar gibi, etkili olmuştur. Bütün bunlara çok şey borçluyuz; ama belki de en büyük katkı, son yıllarda kamusal ve özel alanlar, ayrı dünyaların oluşumu, ailede ve toplumda cinsiyetler arası ilişkiler üzerine yürütülen feminist düşünce çabasına aittir.

Yine de geriye, özel hayat hakkında, dışa dönük ve kamusal özelliğinden başka bir şey bilmenin güçlüğü, aynanın karşı tarafına geçmenin olanaksızlığı kalmaktadır. Bu alanda söylenebilen, söylenemeyenleri üretmekte; ışık, gölge salgılamaktadır. Söylenmeyen, bilinmeyen, bilinemez –ve bunun hakkında duyumsadığımız trajik bilinç– ayaklarımızın altında dibine ulaşılamaz gizem kuyuları açan bilginin ilerleme ritmiyle koşut olarak büyümektedir. İleride kuşkusuz göstergebilimden veya psikanalizden esinlenmiş başka okuma yöntemlerinin de kullanılması gerekecektir. Özel hayatın toplumsal tarihini aşmak ve gruplarla ailelerin ötesinde bir bireyler tarihi; onların temsillerinin ve duygularının tarihi; yapma, yaşama, hissetme, sevme tarzlarının, gönül ve beden atılımlarının, düşlemin ve düşlerin tarihi; Balzac'vari bir aile entrikaları tarihi; Nerval'vari bir arzu tarihi; mahrem hayatların Proust'vari ve müzikal bir tarihi oluşturulmak istendiğinde ise, araştırma nesnesi hemen bulanıklaşmaktadır.

İşte piyesimiz, altı yazarı ve bin rolü olan bir yapıt: Öykü 19. yüzyıl Fransa'sında geçiyor. Perde kalktığında, tuhaf bir ikili var sahnede: Fransız Devrimi ve İngiliz evi. Aktörler geliyor: Aile ve diğerleri. Sahne: Evler ve bahçeler. Son olarak da, yalnız bireyin gizli ve mahrem kulisleri.

Arka planda belli belirsiz bir Komandör heykeli: Devletin gölgesi. Çünkü özel hayatın tarihi, her türlü anı-öykünün ötesinde, aynı zamanda gündelik hayatın siyasal tarihidir.

Haydi eğlence başlasın!

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1.
Perde kalkarken

Michelle Perrot

Lynn Hunt

Catherine Hall

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Öncesi ve başka yerler

Michelle Perrot

Öncesi: Fransız Devrimi ve özel hayat

18. yüzyıl kamusal ile özel arasındaki ayrımı keskinleştirmişti. Devlet "işi" gibi gösterilen kamusal alan, bir anlamda biraz istimlak edilmişti. O zamana dek anlamsız ve olumsuz bir olgu olarak kalan özel alan, mutlulukla eşanlamlı hale gelecek kertede değer kazanmıştı. Daha o zamandan aileye ve uzama ilişkin bir anlam yüklenmiş, ama toplumcullaşma biçimlerinin çeşitliliği de henüz tükenmemişti.

Fransız Devrimi bu evrim sürecinde dramatik ve çelişkili bir kopmaya yol açtı; bu kopmanın kısa ve uzun vadeli sonuçlarının da zaten birbirinden ayrılması gerekir. İlk başta "özel" veya şahsi "çıkarlar"ın komplo ve entrikalara elverişli bir kuytu alan oluşturduğundan kuşkulanılır. Kamusal hayat şeffaflık istemektedir; töreleri ve yürekleri değiştirmeyi, yeniden biçimlendirilmiş bir zaman ve uzam içinde dışarıdan içeriye doğru yönelen bir işaret ve jest pedagojisi aracılığıyla görünüşü, dili ve duygularıyla yeni bir insan yaratmayı amaçlamaktadır.

Uzun vadede ise Devrim, kamusal ve özel alanların tanımını öne çıkarır, aileye değer kazandırır, siyasetçi erkeklerle ev kadınlarını karşı karşıya koyarak cinsiyetlerin rollerini farklılaştırır. Devrim, bu ataerkilliğine karşın, birçok noktada babanın erklerini sınırlar ve boşanma hakkını kabul eder. Aynı zamanda bireyin haklarını, bugün Fransa'da hâlâ çok az güvencede olan *habeas corpus*'un utangaç bir dille ifade edildiği yaşam güvenliği hakkını savunur; onun ilk meşru zeminini yaratır: mesken dokunulmazlığı. 1791'den itibaren Ceza Yasası'nın 184. maddesi bu dokunulmazlığın ihlalini ağır bir biçimde cezalandırır.

Devrim'in bu çalkantılı özel tarihini hukuk ve törelerin, söylemlerin ve gündelik uygulamaların bütün boyutlarıyla anlatmak için ayrı bir kitap kaleme almak gerekir. Bu çağın uzmanı olan Lynn Hunt, yüzyılın ufkunu aydınlatan bir deneyimi ana hatlarıyla hatırlatıyor.

Protestanların, ütilitaryenlerin [yararcıların] ve evle işyerini giderek uzaklaştıran bir ekonomik evrimin birleşik etkisiyle, 19. yüzyıl başı İngiltere'sinde kamusal alanla artık aileyle özdeş kabul edilen özel alan nasıl birbirinden ayrılmış ve aynı

Sayfa 14: Meydanlara çıkan devrim veya özel hayatların şeffaf ayininde kamusal işin zaferi. (François Gérard'a atfedilen eser, *Tehlikedeki vatan ya da gönüllülerin askere alınması*, 1797-1799'a doğru. Vizille, Fransız Devrimi Müzesi).

Solda:
İngiliz usulü evi ve bahçesi arasında bir kuşla konuşan bu kadının şahsında temsil edilen yalnız birey. (Walter Deverell, *Evcil hayvan*, Londra, Tate Galerisi).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

süreçte cinsiyetlere biçilen roller nasıl daha kesin bir farklılaşmaya uğratılmıştır? Catherine Hall de birkaç karakteristik figür aracılığıyla bunu gösteriyor. 1820'deki duruşması, kralından artık örnek bir hal ve davranış bekleyen kamuoyunu çok heyecanlandıran onuru kırılmış kraliçe Caroline'den, kır evinin döşenmesini ve düzenlenmesini varoluşunun amacı ve anlamı haline getiren Birmingham'lı kuyumcuya kadar anlatılan yeni ev idealinin öyküsüdür.

Başka yerler: Yabancı etkiler ve İngiliz modeli

Bu yeni idealin gelişiminde, bu alanda kendilerine gerçek bir kimlik bulan orta sınıfların rolü asaldır. İdeal bu odaktan, iyi ev kadınının erdemleri aracılığıyla ahlaki eğitime tabi tutulmaya çalışılan işçi sınıflarına yayılır. İşçi sınıfları da onu tabii kendi tarzlarında ve kendi amaçlarına uygun olarak benimser. Bu arada *gentry* (orta sınıf), daha mahrem bir toplumcullaşmanın uygulamalarını kabul edip, şatolarını yuvaya dönüştürmektedir.

Home'un yumuşaklığı bir süre sonra "ev melekleri" adı takılacakların kanatları altında, *nursery* ile bahçe arasında serpilip gelişir. Avrupa'yı büyülemiş sınırsız bir edebiyatın izleğini oluşturan Victoria çağı *özelliğ*inin kaynağı budur işte.

Bu model, etkinlikleri ve mutluluğu arasında yeni bir denge arayışında olan Fransız toplumunu nasıl etkilemiştir? Bu model, maddi veya şahsi yüzlerce farklı kanaldan –yolculuklar, *dandy*'ler, sürgünler, tüccarlar, iyi ailelerin yanında çalışan mürebbiyeler veya "Miss"ler– İngiliz hayranlığını bir seçkinlik biçimi sayan egemen sınıfların içine sızıyordu. Hijyen uygulamaları (sabun, wc, küvet...), giyim tarzları, konuşma (*home, baby,* konfor...), oynama, hissetme veya sevme biçimleri halk sınıflarına varıncaya dek bu nüfuzun sayısız izlerini sunmaktadır. 1900'lerin sendikalizmi İngiliz usulü yeşil alanlara ve bahçe-kentlere, spor ve eğlencelere özlem duymaktadır. CGT'nin "günde sekiz saat iş" ve "İngiliz tarzı çalışma haftası" isteyen afişleri, Cruikshank gravürlerine çok benzemektedir. Üstelik her ekonomik veya siyasal çatışmada yeniden gün yüzüne çıkan İngiliz korkusu da bu durumu değiştirmemektedir.

İngiltere'ye tanınan önceliğin, özellikle de 19. yüzyılın ilk yarısında haklı gerekçeleri vardır kuşkusuz. Daha sonra kültürel açıdan çok güçlü Almanya ve 20. yüzyıl başında da ABD, etkisi giderek artan ve kimi zaman rekabete giren çekim merkezleri olur.

Bütün bunlar, yabancı etkilerin Fransız özel hayatındaki payı sorununun, devletler arasında kapışmalara neden olan bölgeler (Alsace, Nice ve Savoie) ya da sınır bölgelerini aşkın, daha geniş bir çapta gündeme getirilmesini gerektirmektedir. Ergenlik veya aşk, sırra-erme (*initiation*) yolculuklarının vatanı İtalya, hâlâ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bu konuda çağlarına tanıklık etmiş Rousseau veya Stendhal için olduğu –ve örneğin bir Geneviève Breton için olmaya devam ettiği– gibi, estetik duyarlılıkların ve duyguların öğretmeni midir? 19. yüzyıl Fransa'sında Kuzey, Doğu ve Güney Avrupa'dan hangisi ve hangi anda öne çıkmıştır? Çözümsüz ve belki de anlamsız bir soru. Dışarıdan alınan özel hayat uygulamalarıyla, kültürel etkiler özümsenemez. Ve az çok kendi ulusal bünyenize kattığınız münferit unsurlar bir yaşam biçemi oluşturmaz. Ama bunları hiç hesaba katmamak da aynı oranda güçtür.

Ötekine açılım açısından bakıldığında, Fransa derin çelişkiler içermektedir. Avrupa'daki benzersiz nüfus durumu –doğum oranının çok erken düşmesi, yüksek ölüm oranının sürmesi ve dolayısıyla doğal nüfus artışının çok zayıf seyretmesi– Fransa'yı bir göç toprağına dönüştürmüştür. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Belçikalılar, İtalyanlar, pogromlardan kaçan Yahudiler (1880-1925 arasında yaklaşık 100.000 Yahudi Fransa'ya gelir ve bunların % 80'i Paris'te toplanır) epey kitlesel bir biçimde gelirler. Bu göçmenlerin sayısı 1851'de sadece 380.000 iken, 1901'de 1 milyonu aşmıştır, yani toplam nüfusun % 2,9'unu –ve Paris nüfusunun % 6,3'ünü– oluşturmaktadırlar. Bu göçmenler, tanım gereği, yoksul ve pek çekim merkezi oluşturamayacak insanlardır. Eski kuşaktan asimile olmuş Yahudilerin Orta Avrupa'nın gettolarından yeni gelenleri kuşkuyla karşılaması ve özellikle kriz dönemlerinde halk çevrelerinin İtalyanlara karşı sergilediği yabancı düşmanlığı bunu göstermektedir. Onların hayatta kalmaları, aile yapılarını ve hayat tarzlarını sürdürmelerine bağlıydı. Yine de yasalar (örneğin kendiliğinden vatandaşlığa kabuller hakkındaki 1889 tarihli yasa) onların asimile edilmesinden yanaydı daha çok. Bu göçler, özel hayatın uygulamaları ve anlayışları üzerinde nasıl bir etki yaptı?

Diğer yandan birleştirici okulun bedenleri dikleştirerek, taşra ağızlarıyla alay ederek, aksanları düzelterek, herkese, iç veya dış göçmenlere kendi bütünleştirici kalıbını kesin bir sonuç alıcılıkla dayatarak, tutarlı ve biraz katı bir yurttaşlık ve adabı muaşeret modeli inşa ettiği bu Jakoben Fransa kendinden ne kadar da emin gözükmektedir. Pierre Sansot'nun *La France sensible* adlı kitabı (1985), kamusal alan karşısında özel alanın bu şekilde silikleşmesinin sonradan yazılmış tanıklığıdır.

Bambaşka bir alanda, Freud'un –büyük Viyanalının– düşüncesine kapalılık, cinselliği kişiliğin en önemli boyutu olarak algılamanın reddi de, mahremiyetin ve benlikle ilişkinin oldukça kapalı bir temsilinin farklı bir tezahürü değil midir?

19. yüzyıldaki özel hayat modellerinin ulusal uzamlardan ayrılarak incelenmesi gerçekten güçtür.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fransız Devrimi ve özel hayat

Lynn Hunt

Devrim'de, kamusal hayatla özel hayat arasındaki sınırlar çok oynaktı. Kamusal iş, kamusal düşünce yaşamın genellikle özel kabul edilen alanlarına tecavüz etti. 19. yüzyıl başında özel uzamın daha net bir biçimde yeniden tanımlanmasının kesin sorumluları, kuşku yok ki, kamusal uzamın gelişimi ve gündelik yaşamın siyasileşmesiydi. 1789 ile 1794 arasında kamusal hayatın sınırları durmadan genişledi ve bu durum, daha kesin belirlenmiş bir ev uzamı içinde aileye ve kendine dönüş doğrultusundaki romantik hareketi hazırladı. Yine de özel yaşam, böyle bir sonuca varıncaya dek, Batı tarihinde benzerine hiç rastlanmamış şiddette bir saldırıya uğrayacaktı.

Devrimcilerin gönlünde kamusal ile özel ayırımını yapmak yatıyordu. Özel hiçbir şey (bütün çıkarlar tanımları gereği özeldi), yeni ulusun genel iradesine zarar vermemeliydi. Condorcet'den Thibaudeau'ya ve Napoléon'a kadar slogan değişmedi: "Ben, hiçbir partinin adamı olmadım." Hizipler, partilerin siyaseti –özel grupların ve şahısların siyaseti– fesatla; "çıkarlar" da "ulusa ihanet"le eşanlamlı hale gelmişti.

Devrimci dönemin ortalarında, "özel", fesatçı anlamına gelmekte ve özelleştirmeye dair her şey kışkırtıcılıkla eşdeğer tutulup, komployla ilişkilendirilmektedir. Bu nedenle devrimciler hiçbir şeyin kamusallık dışında kalmamasını dayatır. Sadece sürekli tetikte beklenen bir teyakkuz hali ve hep kamusal işe hizmet edilmesi (bu kavramın anlamı o sırada çok belirgindir), ayrı (özel) çıkarların ve hiziplerin ortaya çıkışını engelleyebilir. Siyasi toplantılar "kamu"ya açılmalıdır: Yasama toplantıları meşruiyetlerini katılımcıların kalabalıklığından ve sık sık konuşulanlara müdahale etmelerinden alır. Salonlar, arkadaş toplantıları veya dernekler anında ihbar edilebilir. Siyasetin egemenliğindeki bir ülkede, özel çıkarların ifadesi, karşı-devrimcilikten başka bir şeyle suçlanamaz. Chabot, "Bir tek parti var, entrikacıların partisi!" diye haykırır; "geriye kalan da, hal-

"Özel çıkarları" kılıcıyla ikiye bölen, "halkın dostu" Marat'nın çevresinde geçici olarak öbeklenmiş bu devrimci kalabalıkta, cinsiyetlerin, yaşların ve giysilerin birbirine karıştığı görülüyor. Louis Léopold Boilly, keskin bakışlı bir gözlemcisi olduğu kentlerdeki halk sahnelerini tasvir etmeye bayılır (*Marat'nın Zaferi*. Lille, Güzel Sanatlar Müzesi).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Son devrimci "günler"den biri. Baldırı çıplak (*sans-culotte*) halk, Konvansiyon'u işgal etmiş. Kadınların varlığı –ki gerçekten de oradadırlar–, kanlı şiddetin mitsel tasvirlerinin bir parçasıdır (*III. yılın 9. ayının ilk günü. Ferraud, Ulusal Konvansiyon'da katledilmiş halkı temsil ediyor*. Paris, Ulusal Kitaplık).

kın partisi." Özel çıkarları kamusal yaşamın uzağında tutmak konusundaki bu saplantılı kaygı, paradoksal bir biçimde, bir süre sonra kamusal ile özel arasındaki sınırların silinmesine yol açacaktır.

Aristokrat ve baldırı çıplak terimleri siyasi bir anlama büründü: Bir baldırı çıplağa, devrimci ateşi sönmeye yüz tutarsa, aristokrat diye hakaret ediliyordu; böylece özel karakter siyasi bir anlam yüklendi. Ekim 1790'da Marat Ulusal Meclis'i, "neredeyse tamamen, bir zamanların soylularından, yüksek papazlarından, adliyecilerinden, kralın adamlarından, subaylardan, hukukçulardan ruhsuz, ahlaksız, onursuz ve edepsiz insanlardan; ilke ve konum gereği devrime düşman kişilerden oluşmak"la eleştirdi. Yasa koyucuların çoğu "becerikli dolandırıcılardan, bulunduğu yeri hak etmeyen şarlatanlardan oluşmaktadır." Bunlar, "yozlaşmış, düzenbaz, kalleş adamlar"dı (*Halkın Dostu*). Siyasi kamp seçiminde yanılmak yetmiyordu; bunu yapanın, en temel insani özelliklerden de yoksun olması gerekiyordu. Eğer kamusal insan Devrim'i tatmin edici bir biçimde savunamazsa, özel insanın önünde yozlaşmaktan başka bir seçenek kalmazdı. Marat yolu açtı, başkaları onu izledi. 1793'te çok düzeysiz bir yergide "bir ılımlı, Anayasacı kralcı ve aristokrat" şöyle tanımlanmıştı: "Yerli ve vatansever İnsanlığın Kaderini düzeltmek için, üstelik bunu yapma ola-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

naklarına sahip olduğu halde hiçbir şey yapmayan kişi. Sadece kötülük yapmak için üç parmak büyüklüğünde bir kokart taşıyan kişi. Ulusal olmayan giysiler satın alan kişi ve özellikle de Baldırı Çıplakların unvan ve başlıklarından hoşlanmayan kişi." Giysi, dil, yoksullara karşı davranışlar, yapılan iş, menkul malların kullanımı, her şey vatanseverlik ölçütü haline geliyordu. Kamusal insanla özel insan arasındaki sınır çizgisi neredeydi?

Özelin siyasal ve kamusalla karışması sadece en heyecanlı gazetelerin ve komite toplantılarının tekelinde değildi; en kayda değer örnek, hiç kuşkusuz Robespierre'in 5 Şubat 1794 tarihli söylevidir: "Siyasi ahlak ilkeleri üzerine." "Devrimde halk hükümetinin başlıca dayanakları erdem ve terördür" ön kabulünden yola çıkan Kamusal Selamet Komitesi sözcüsü, cumhuriyetin erdemleriyle monarşinin günahlarını karşılaştırıyordu: "Biz ülkemizde bencilliğin yerine ahlakı, unvanların yerine doğruluğu, alışkanlıkların yerine ilkeleri, görgü kuralları yerine ödevleri, modanın zulmü yerine mantığın imparatorluğunu, sefaletin küçümsenmesi yerine günahın küçümsenmesini, küstahlığın yerine gururu, kibrin yerine ruh yüceliğini, para aşkı yerine zafer aşkını, kibar çevreler yerine iyi insanları, entrika yerine erdemi, nükte edebiyatı yerine dehayı, dedikodu yerine gerçeği, keyifçiliğin can sıkıntısı yerine mutluluğun

Direktuvar veya dış görünüşler mücadelesi. Yeni burjuvazi hiçbir şey öğrenmeyen ve eski aristokratik modaya uygun gülünç kılıklara bürünenlerle alay ediyor (Paris, Ulusal Kitaplık).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

büyüsünü, büyüklerin cüceliği yerine insanın yüceliğini geçirmek istiyoruz." Bu yaklaşımın doğal sonucu olarak, "Fransız Devrimi'nin sisteminde, ahlaksız olan siyaseten yakışıksızdır ve yozlaştırıcı olan da karşı-devrimcidir." Örneğin devrimciler özel çıkarların (bundan kasıt, küçük grupların veya hizipçilerin çıkarlarıydı) siyaset arenasında temsil edilmemesi gerektiğini düşünürken, özel tavırla kamusal erdemin yakından bağıntılı olduğuna da inanıyorlardı. "Kurtarılmış Kentte kurulan geçici Cumhuriyetçi Gözetim Komitesi" (Lyon) Kasım 1793'te şu açıklamayı yaptı: "Her yurttaşın, gerçekten cumhuriyetçi olabilmek için, Fransa'nın çehresini değiştiren devrime benzer bir altüstlüğü kendi içinde hissetmesi ve gerçekleştirmesi gerekir. [...] ruhunu soğuk çıkar spekülasyonlarına açan her insan; bir araziyi, bir yeri, bir unvanı nasıl ele geçirebileceğini hesaplayan her insan; [...] bu şekilde yaratılmış ve kendine cumhuriyetçi demeye dili varan herkes, doğaya yalan söylemektedir: [...] özgürlük toprağından hemen sıvışsınlar, yoksa çok geçmeden mimlenecek ve bu toprağı pis kanlarıyla sulayacaklar." Kısacası, siyasete yönelik devrimci bakış Rousseau'cudur. Kamusal hayatın niteliği gönüllerin şeffaflığına bağlıdır. Devlet ve birey arasında partilerin veya çıkar gruplarının aracılığına gerek yoktur; bireyler, devlette gerçekleşenin bir yansıması olan kendi bireysel devrimlerini tamamlamalıdır. Bu yaklaşımın sonucu, özel hayatın derinlemesine siyasallaşmasıdır. Lyon'lu devrimcilere göre, "Cumhuriyet bağrını sadece özgür insanlara açmaktadır."

Dış görünüşü değiştirmek

Özelin uzamının kamusal tarafından istila edilmesinin en belirgin örneklerinden biri, süreklilik kazanan giyim kaygısıdır. *États-Généraux* (Genel Meclis) 1789'da açılır açılmaz, giysi siyasi bir anlam kazanmıştır. Michelet, açılıştaki tören kolunun başında yürüyen *Tiers État** milletvekillerinin sade giyimleriyle –"siyah, [...] mütevazı giysiler giymiş bir kitle"– "tüylü şapkaları, dantelleri, altın takılarıyla [...] soylu milletvekillerinin oluşturduğu küçük ve parlak bölük" arasındaki farkı betimlemiştir. İngiliz John Moore'a göre, "büyük bir sadelik, hatta giysilerin yıpranmışlığı [...] vatanseverliğin bir kanıtı olarak kabul ediliyordu." 1790'da moda gazeteleri kadınlar için bir "Anayasa kostümü" sunar; bu model 1792'de, "cumhuriyetçiler arasında çok moda olan, eşitlik kostümü adındaki başlıklı kıyafet"e dönüşür. *Journal de la mode et du goût*'ya göre, 1790'ın soylu hanımı, "ulusal renklerde çizgili elbise" giyerken, "vatansever kadın" "kral mavisi" giyinir, "kurdeleli siyah fötr şapka ve üç renkli kokart" takar.

* Devrim öncesi Genel Meclis'i oluşturan üç meclisten halkı temsil eden meclis. (Ed.n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çocuk oyunu sahneleri, yurttaşlık eğitimi ve yeni modaların tanıtımı için bir vesile olmaktadır (Bonnet'nin gravürleri, Jean-Baptiste Huet, *Bastille'in yıkılışı ya da küçük zafer*, Paris, Ulusal Kitaplık).

Soldaki sayfa: Yeni dış görünüşlerin geliştirilmesi işinde, en büyükler seferber olur. David 1794'te belediye memurları için her türlü etkinin, Antikçağ, Rönesans ve cumhuriyetçi yurtseverliğin iç içe geçtiği bir giysi tasarlar. (Louis David, *Belediye memurlarının kıyafeti*, Versailles, Tarih Müzesi).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Orléans kadınları" şapkalarında çiçek ve omuzlarında tüfek düzgün saflar halinde yürüyor. 1793 bayramlarının o çok düzenli uzamında vasıfların ve işlevlerin hesaplı bir karışımı (Paris, Ulusal Kitaplık).

Sağdaki sayfa: *Champ-de-Mars'a talim yapmaya giden genç Fransız kadını* (Paris, Ulusal Kitaplık).

Namuslu ve hayırsever anne rolünde kalan, bu akıllı uslu "yurtsever" kadınlar için "Anayasa usulü" başlıklar. II. yılın 9 Brümer tarihli (Kasım 1793) bir kararnameyle kadın kulüpleri, kadınların tamamen özel hayata ait rollerine aykırı oldukları gerekçesiyle kapatıldılar. (Le Sueur, *Yurtsever kadınlar kulübü*, Paris, Carnavalet Müzesi).

Erkek modası en başında bu kadar kesin çizgilerle belirlenmemişti, ama kostüm hızla güçlü anlamlar yüklenen bir göstergeler sistemine dönüştü. Kostüm, özel insanın kamusal anlamını ortaya çıkarıyordu. Ilımlılar ve aristokratlar, kokart takmayı küçümsemeleriyle ayırt ediliyorlardı. 1792'den sonra kızıl külah, *carmagnole* [kısa ceket] ve bol pantolon baldırı çıplakları (*sans-culotte*), yani gerçek cumhuriyetçileri tanımlıyordu. Giysiye o denli siyasi anlam yüklendi ki, Konvansiyon 1793'te "giysi özgürlüğü"nü yeniden ilan etmek zorunda kaldı. Kararname suya sabuna fazla dokunmuyordu: "Hangi cinsiyetten olursa olsun hiç kimse hiçbir erkek veya kadın yurttaşı belirli bir biçimde giyinmeye zorlayamaz; [...] aksi davranışlar, kuşkulu kabul edilecek ve ona göre muamele görecektir."

Bununla birlikte Konvansiyon'daki tartışmalar, bu kararnamenin, esas olarak üyeleri kızıl külah takan ve diğer kadınları da kendilerini taklide zorlayan kadın kulüplerini hedeflediğini gösteriyor. Devrimin bu en radikal anında –Hıristiyanlıktan arınma– milletvekillerinin gözünde giysinin siyasallaşması doğrudan cinsiyetler düzeninin tanımını altüst etme tehlikesi gösteriyordu. Genel Güvenlik Komitesi, giysi tartışmalarının kadınların giderek erkekleşmesinin bir sonucu olmasından korkuyordu: "Bugün kızıl külah istiyor-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lar; ama onunla kalmayacak, yakında tabanca takılı kemer de isteyecekler." O zaman tabancalı kadınlar uzun ekmek kuyruklarında beklerken çok daha tehlikeli bir hal alacaklardı; üstelik bir de kulüpler kuruyorlardı. Fabre d'Églantine şu gözlemi yaptı: "Bu cemiyetler asla annelerden, aile kızlarından, erkek veya kız kardeşleriyle ilgilenen ablalardan değil, maceracı, evsiz barksız kadınlardan, özgürleşmiş kızlardan, dişi bombacılardan oluşuyor." Sözlerinin sık sık alkışlarla kesilmesi, milletvekillerinin hassas noktasına dokunduğunu gösteriyordu; kadın kulüplerinin hepsini kapattılar, çünkü kadınları sadece aileyle ilişkilenen (özel) kimliklerinden "özgürleştirerek" "doğal düzeni" bozuyorlardı. Chaumette'in dediği gibi: "Kadının ev işlerine özen göstermekten vazgeçip, çocuklarını beşiklerinde bırakıp kamu meydanına, konuşma kürsüsüne çıkması ne zamandır âdet olmuştu?" Kadınlar özel hayatın temsili olarak kabul ediliyor ve onların kadın olarak kamusal alana etkin katılımı fiilen bütün erkekler tarafından reddediliyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Devrim, herhangi bir odanın veya salonun gündelik süslerine de damgasını vurur (Üzerinde bir kokart ve 1793-1794 modeli bir arma süslemesi bulunan duvar kâğıdı parçası. Vizille, Fransız Devrimi Müzesi).

Konvansiyon'un herkesin istediği gibi giyinme hakkına verdiği görünür desteğe karşın, devletin bu alandaki rolü giderek büyüyordu. 5 Temmuz 1792'den sonra çıkarılan bir yasa, bütün erkeklerin üç renkli kokart takmasını zorunlu kıldı; 3 Nisan 1793'ten sonra, bu zorunluluk cinsiyeti ne olursa olsun bütün Fransızlara getirildi. Mayıs 1794'te Konvansiyon, ressam milletvekili David'den, ulusal giysiye çekidüzen verecek tasarı ve öneriler geliştirmesini istedi. O da, ikisi sivil üniformalar için olmak üzere sekiz desen yaptı. Sivil giysilerle memurların giysileri arasında pek fark yoktu. Hepsi beli bir kuşakla bağlanan önü açık kısa bir tünik, dar bir külot pantolon, kısa çizmeler veya ayakkabılar, bir tür toga ve kısa bir pelerinden oluşuyordu. Bu kostüm Antikçağ ve Rönesans'ın olduğu kadar, tiyatro kostümlerinin de ayrıntılarını birleştiriyordu. David'in sivil kostümü, üstadın birkaç genç hayranı dışında, kimse tarafından giyilmedi. Ama Halkçı ve Cumhuriyetçi Sanat Cemiyeti'nde doğan sivil üniforma fikri bile, bazılarının özel ile kamusal arasındaki sınırın yok olacağı umudunu beslediğini göstermektedir. Asker olsun olmasın bütün yurttaşlar üniforma giyecekti. Halkçı Cemiyet sanatçıları, çağın giysi alışkanlıklarının özgür insanlara layık olmadığına dikkat çekiyordu; eğer Devrim özel alana da girecekse, o zaman giysi baştan aşağı yenilenmeliydi. Toplumsal ayırımların giysi aracılığıyla ifadesi sürerken, eşitliğe nasıl ulaşılabilirdi? Sanatçıların ve yasa koyucuların gözünde, kadın giysisi daha önemsiz görünüyordu ve bu da hiç şaşırtıcı değildi. Wicar'a göre kadınların, "gülünç denecek kadar kabarık o mendiller dışında", fazla değişmeye ihtiyacı yoktu. Özel roller kadınlara düştüğüne göre, onların ulusal yurttaş üniforması giymesi de gereksizdi.

Ph.-L. Debucourt'un çizimleri ve gravürleriyle, III. yıl (1794) için hazırlanmış Cumhuriyetçi takvim. Konvansiyon üyesi Gilbert Romme ile Fabre d'Églantine'in eseri olan devrimci takvim, zamanı yeniden biçimlendirmek ve "sonsuzluğu hükme bağlamak" konusunda aşırı bir girişimdir (B. Baczko). Yıl, gündönümlerinde başlar; Pazar günlerinin iptal edilebilmesi için, ay üç on güne bölünmüştür; her gün bir bitkiyi ya da bir tarım aracını kutlar. Felsefe, başında Frigya külahıyla, doğanın düzenini yeniden kurar (Paris, Ulusal Kitaplık).

Erkek giysisindeki görkemli reform ve tektipleştirme tasarısından vazgeçildikten sonra bile, kıyafet siyasi anlamını yitirmedi. Thermidor gericiliğinin Muscadin'leri [kralcı soylular] beyaz çamaşırlar giyiyor ve saçlarını pudralamayanları Jakoben ilan edip, onlara saldırıyorlardı. Muscadin'lerin "kurban kıyafeti", "kare kesimli, dekolte elbise, üstleri çok açık ayakkabılar, yanlardan sarkan saçlar"dan oluşuyordu; uçları kurşunlu küçük değneklerle silahlanmışlardı. Devrim genelde giysilerde bir hafiflemeye ve gevşemeye katkı yaptı. Kadınlar açısından bu, giderek çıplaklaşma anlamına geliyordu; öyle ki bir gazeteci şu yorumu yaptı: "Birçok tanrıça öylesine hafif, öylesine şeffaf kıyafetler içinde ortaya çıktı ki, arzuyu kendisini besleyen tek zevkten, tahmin zevkinden yoksun bıraktılar."

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Gündelik yaşamın dekorunu değiştirmek

Özel uzamın nesneleri de unutulmadı. En mahrem nesneler devrimci ateşin damgasını yedi. Hali vakti yerinde vatanseverlerin konaklarında, "Devrim yatakları"na veya "Federasyon yatakları"na rastlanıyordu. Porselenler ve çiniler cumhuriyetçi sloganlar veya armalarla süslendi. Enfiye kutuları, tıraş takımları, aynalar, sandıklar, hatta odalardaki oturaklar devrim günlerini betimleyen sahneler veya alegorilerle bezendi. Özgürlük, Eşitlik, Refah, Zafer, genç ve çekici tanrıçalar kılığında, cumhuriyetçi burjuvazinin özel uzamlarını güzelleştirdi. En yoksul terzilerin veya kunduracıların duvarlarında bile, yeni tarihlendirme sistemi ve vazgeçilmez cumhuriyetçi armalarıyla devrimci takvimler asılıydı. Antik ve devrimci kahramanların portreleri veya Cumhuriyet'i kuran olayları gösteren tarihsel tablolar, Kutsal Bakire Meryem'in ve azizlerin gravür ve tasvirlerinin yerini henüz tamamen almamıştı ve bu yeni siyasi eğitim denemesinin halkın tavrını derinlemesine değiştirdiğinden de emin olunamaz. Ama buna karşılık, yeni kamusal simgelerin özel uzamları istilasının bir devrimci gelenek yaratılmasında belirleyici olduğu söylenebilir. Aynı şekilde bütün o Bonaparte portreleri ve onun zaferlerine ilişkin sayısız tasvir, Napoléon efsanesinin yaratılmasına yardım etmiştir. Özel uzamın yeni dekoru, devrimci yöneticilerin ve onların dostlarının her şeyi siyasallaştırma isteği sayesinde, uzun vadede sonuç vermiştir.

Sözcükleri değiştirmek

Devrimci simgecilik tek yönlü değildi. Devrimci simgeler özel hayat alanını işgal ederken, özel hayatın işaretleri de kamusal uzamı dolduruyordu. Aile içi senli benli konuşma herkese yayılıyordu. Ekim 1793'te gayretkeş bir baldırı çıplak Konvansiyon'a "Bütün Cometan'larım (*sic*) adına" bir dilekçe vererek, cumhuriyetçilerin "baş başa görüştükleri bütün kadın ve erkeklere sen diye hitap etmelerini" isteyen bir kararnameyi oylamaya sundu; önergeye göre aksi davranışta bulunanların "kuşkulu şahıslar olduğu açıklanacak"tı. Bu uygulamanın "daha az kibir, daha az kibarlık, daha az kin, daha görünür bir yakınlık, daha çok kardeşlik eğilimi; dolayısıyla daha çok eşitlik" duyulması sonucunu vereceğini ileri sürüyordu. Milletvekilleri senli benli konuşmayı zorunlu kılmayı reddettiler; ama ateşli devrimci çevrelerde bu hitap tarzı yaygınlaştı. Kamusal arenada "aile içi" dilin kullanılmasının bilinçli yıkıcı bir etkisi vardı. Senli-benlilik kamusal söylemin alışılmış kurallarını sarsıyordu.

Süt dolu anaç memelere sahip, başında Galya külahı ve horozu bulunan bu esmer Cumhuriyet figürünün çevresinde ışıktan bir hâle oluşmuş. Boynunda, eşitlik simgesi gönye asılı (Paris, Ulusal Kitaplık).

Matbu siyasi söyleme "ayaktakımının bozuk ağzının pislikleri"nin kitlesel olarak girişi ise daha da rahatsız ediciydi. *Les Actes des apôtres* gibi sağcı gazeteler, *La Vie privée de Blondinet Lafayette, général des bluets* ve *Sabats jacobites* gibi yazarı belirsiz

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yergiler, Katolik ritüelinin parodisini çıkararak ve Eski Rejim "dünyası"nda çok sevilen "belden aşağı nükteleri" yayarak, devrimin ilk yıllarından itibaren bu eğilimi başlattılar. Solcu gazeteler, özellikle de Hébert'in *Le Père Duchesne*'i nöbeti onlardan hemen devraldı. Kısa bir süre sonra, "*bougre*"lar [herif], "*foutre*"lar [s.ktir], "*torche-cul*"ler [kıç kâğıdı], sonsuz bir "tarz küfürler" listesinde (liste, "Tanrı'nın gök gürültüsü"nden "yirmi beş milyon osuruk"a kadar uzanıyordu) yer alan yaygın terimler oldu. Diğer birçok örnekte de görüldüğü üzere, Hébert'de laubali, argo ve seviyesiz sözcüklerin kullanımı doruk noktasına Marie-Antoinette betimlemelerinde çıktı: "Bütün saraylarda Avusturya'nın dişi kaplanına Fransa'nın en sefil *fahişesi* olarak bakılıyordu. Uşaklarla bin türlü *rezillik* içinde *alt alta üst üste olmakla* suçlanıyordu yüksek sesle; ve *onun üç katlı kırışık karnından* çıkan kambur, kangrenli *eciş bücüş yaratıkları* hangi öküzün imal ettiği merak konusuydu" (*le Père Duchesne*). Marie-Antoinette, kadınların temsil etmesi gereken ne varsa onun zıddı olarak sunuluyordu: Uygarlaştırıcı bir güçten çok yırtıcı bir hayvan, bir kadından çok bir fahişe, bir anadan çok şekilsiz yaratıklar doğuran bir canavar. O, devrimcilerin kamusal evrene giren kadınlara neler olabilir kaygısının en kötü ve uç ifadesiydi – kadınların artık kadın olmaktan çıkıp, dişi cinsin iğrenç sapkınlıkları haline geleceğinden korkuyorlardı. Bu tiksinti verici bozulma, erkeklerin kendi şehvet öykülerine sakladığı dil kadar pis bir dili zorunlu kılıyordu sanki. Kamusal alanda da bu dil, hükümranlık, soyluluk ve saygı aurasını yıkmak için kullanıldı.

Dil, kamusal ile özel arasındaki sınırda görülen dalgalanmaları başka biçimlerde de yansıtıyordu. Devrimci devlet, taşra ağzı (*patois*) veya lehçeler yerine Fransızcayı dayatarak dil kullanımını bir düzene bağlamayı denedi. Barère hükümetin kararını şöyle açıklıyordu: "Özgür bir halkta, dil herkes için bir ve aynı olmalıdır." Kamusal ile özel arasındaki çatışma dilbilim alanına kaydı; yeni okulların görevi, özellikle Bretagne ve Alsace'ta Fransızcayı yaymaktı ve bütün resmi metinler Fransızca yayımlandı. Birçok bölgede resmi dil Fransızca oldu; bu durum taşra ağzını ve lehçeleri özel alana itti.

Bazılarına göre, özel bir dil yaratılması özel hayatın yitirilmesini telafi ediyordu. Silah altına alınınca bütün özel hayatlarını terk eden askerler, asker olmayan "başıbozuklar"dan (*Pékins*) ayırt edilmek için bir "*grognard* [Napoléon devrinde kıta askeri, kıdemli asker] ağzı" icat ettiler. Mühimmatı, üniformayı, ordu birliklerini (muhafız alayı askerlerinin adı "ölümsüzler"

Cumhuriyet'in, alfabe olarak elinde İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ni tutan bu kadın öğretmeni, bir Romalı profiline ve genç kız göğsüne sahiptir; başında da bakirelerin taktığı eşarp görülmektedir (Paris, Ulusal Kitaplık).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olmuştu), savaş alanlarındaki olayları, ücretlerini (paraya "cep bulaşığı" adı takılmıştı), hatta piyango jetonlarını (2 numara "küçük piliç", 3 numara "Yahudi kulağı"ydı) kendilerine özgü terimlerle ifade ediyorlardı. Alman düşman "lahana kafa", İngiliz ise daha basitçe, "*goddam*" [lanet olası] diye anılıyordu.

Marianne, annem

Kamusal ve özel hayatların birbirine karıştığı bu dönemde, aile ve ahbap çavuş hayatındaki simgelerin, siyasal (dolayısıyla kamusal) bir etkisi de olabiliyordu. Cumhuriyet'in amblemi olan Roma Özgürlük tanrıçası resmi mühürlerde, heykellerde ve pullarda genellikle soyut bir görünüme bürünüyordu. Ama birçok temsilde de genç bir kız veya genç bir annenin bildik çehresiyle göründü. Önce alay, sonra sevgi içeren bir yaklaşımla, en yaygın kadın ismi olan Marianne adı takıldı ona. Her türlü siyasal haktan yoksun bırakılan kadın ve ana, yine de (ya da bu nedenle mi?) yeni Cumhuriyet'in amblemi olabiliyordu. 1799'da Napoléon bile kendisini, bu kadını bir uyuşmazlık ve bölünme uçurumundan kurtarırken tasavvur etti. İktidar etkili olabilmek için sevgiye başvurmak zorundaydı ve bu nedenle insanlarla senli benli bir ilişki kurmalıydı.

Sağdaki sayfa, ön yüz: 1791'de Devrim taşradaki kanun adamlarına sevimli görünmektedir. Robespierre'in hemşerisi olan Arras bölge mahkemesinin bu yargıcı, kibar ve konforlu bir aile yaşamının yumuşaklığıyla yeni yetkilerinin saygınlığını birleştirmeyi bilmiş. Toplumsal korkudan tamamen bağışık bir tasvir. (Dominique Doncre, *de Pierre-Louis-Joseph Lecoq ve ailesinin portresi*, 1791. Vizille, Fransız Devrimi Müzesi).

Sağdaki sayfa, arka yüz: Karı koca aşkı mı? Evinde tek başına olan bu genç kadın, kocasına bir mektup yazmaya başlamış, ama ne yazacağına tam karar veremiyor; adamın heykeli aralarındaki yaş farkını vurguluyor. Evde olmayan eşin gücü ve zaafı, kadından sadakat bekleyen kamusal ödev anlayışı bu gücü artırırken, şimdiki zamandan ve ilişkiden beslenen kalbin beklentileri ise onu zayıflatıyor. (İsimsiz, *Kocasının büstü önünde oturan kadın*, IV. yıl. Vizille, Fransız Devrimi Müzesi).

Devrimci on yılın siyasi söylemi ve ikonografyası, aslında bir aile öyküsü anlatır. Başlangıçta kral, krallığının sorunlarını bilen ve artık yetişkin olmuş oğullarının (özellikle de Tiers État milletvekillerinin) yardımıyla bu sorunları çözmek isteyen iyi niyetli bir baba olarak sunuldu. Ama Haziran 1791'deki kaçma girişiminden sonra, bu versiyonu sürdürmek olanaksızlaştı: Oğullar yavaş yavaş temel değişimleri şart koştu ve işi, babanın değiştirilmesini istemeye kadar vardırdılar. O zaman bu zalim babadan kurtulma gereksiniminin yanı sıra, asla bir ananın çizgilerine büründürülememiş kadına duyulan öfke de zincirlerinden boşandı; Marie-Antoinette'in o çok kullanılan zina suçu, ulusa bir hakaretti ve bir anlamda onun trajik sonunun gerekçesini oluşturacaktı. O zaman kraliyet çifti yerine, yeni bir iktidar ailesi şeması içinde, zayıf kız kardeşleri Özgürlük (*Liberté*) ve Eşitliği (*Egalité*) koruyan devrimcilerin Kardeşliği (*Fraternité*) geçirildi. Yeni Cumhuriyet temsillerinde, baba hiç yoktu ve çok genç olanlar dışında ana figürüne de rastlanmıyordu; işte ebeveynleri kaybolmuş bir aile. Yeni bir dünya yaratmak ve yetim kız kardeşlerini kollamak görevi erkek kardeşlere verilmişti. Yeri geldiğinde, özellikle de 1792 ile 1793 arasında, Cumhuriyet'i canla başla savunan kız kardeş figürü işlendi, ama genelde kızlar korunma bcklentisi içindeydi. Cumhuriyet çok seviliyordu, ama onun yazgısı muhteşem ve erkeksi bir güç olan halka bağlıydı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Devrim'in özel yaşam üzerindeki etkileri sadece "simgesel" düzeyde, yani siyasal kültürün giysi, dil ve siyasal ritüel gibi ifadeleriyle sınırlı kalmadı. Yeni devlet, daha pek çok alanda, Eski Rejim'deki cemaatlerin (Kilise, loncalar, soyluluk, köy cemaati ve aile klanı) yetkilerine cepheden saldırıya geçti ve aynı zamanda bireyle onun özel hakları için yeni bir uzam tanımladı. Tabii ki bu süreçte direnişler ve anlam karışıklıkları da yaşandı. Bunlar en çok, özel yaşamın denetiminde başlıca rakip olan Katolik kiliseye karşı verilen mücadelede ortaya çıktı. Hem özel inançlar ve kamusal törenler bütünü, hem müminler topluluğu, hem de güçlü bir kurum olarak Katoliklik, en amansız kamusal (ve belki de özel) mücadelelere sahne oldu. İyi liberaller olan devrimciler başlangıçta genel dinsel hoşgörüye dayalı bir rejim kurmayı ummuşlardı; dinsel sorunlar herkesin özel işi olacaktı. Ama eski alışkanlıklar ve giderek artan para gereksinimi, itiraza daha açık bir çözüme neden oldu: Kilise mallarına el konması ve sivil ruhban anayasası. Bundan böyle piskoposlar da, diğer bütün kamu temsilcileri gibi seçimle göreve gelecekti; devrimci meclisler birbiri peşi sıra ruhban sınıfın bağlılık yemini etmesini şart koştu ve kilise giysileriyle dolaşılmasını yasakladılar. Ruhban anayasasını kabul etmeyen rahiplerin desteklenmesi karşı-devrimcilikle birleştirildi ve devlet kült yerleri, tarihleri ve törenleri üzerindeki denetimini giderek sıkılaştırdı. Napoléon, 1801 Konkordatosu'yla, devletin din üzerindeki zalim denetiminden vazgeçti, ama bunun bedeli, devletin din işlerine burnunu sokma konusundaki kalıcı hakkının kabul edilmesiydi.

Sayfa 33: Baldırı çıplak burada yurttaş Emile'in "Savoie'lı papaz çömezi" kılığında karşımıza çıkıyor. "Sanırım dünyayı güçlü ve bilge bir irade yönetiyor; bunu görüyorum, daha doğrusu hissediyorum" (Jean-Jacques Rousseau, *Emile*, kitap IV). (*Yüce Varlık'a saygısını sunan baldırı çıplak*, Paris, Ulusal Kitaplık)

Çocuklar, gençler, yetişkinler, yetkililer, değirmi çizimli ve neşeli görünümlü bir köy şenliği çerçevesinde yaşlılığı kutluyor. IV. yıldan itibaren, yaşamın dönemlerine ilişkin törenler diğerlerinin önüne çıkar. Doğaya ve sivil topluma bu dönüş, Mona Ozouf'a göre, "şenliği ve onunla birlikte devrimi bitirmenin bir yoludur". (*Devrim kutlaması*, 1976). (Duplessis-Bertaux'nun, Pierre Alexandre Wille, *Yaşlılık Bayramı*'ndan hareketle yaptığı gravür, Paris, Ulusal Kitaplık).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Külahsız ama kılıçlı bir Özgürlük, gönyeyle simgelenen Eşitliğe taç takıyor. Bu minyatür, devrimci imgelerin özel hayattaki yaygınlaşma biçimlerinden birini gösteriyor. (İsimsiz, fildişi üzerine minyatür, 1793-1795. Vizille, Fransız Devrimi Müzesi).

Katoliklerin çoğu bir reformdan yana olsa da, devlet denetimini olduğu gibi kabullenmediler. İlk kez özel şahıslar –çoğunlukla da kadın ve çocuklar– Kiliselerini ve ritüellerini korumak için kamusal bir rol üstlendi. Başrahip Grégoire'a göre, anayasal kilise "rezil ve kışkırtıcı kadınlar" tarafından boğulmuştu. Anayasayı reddeden rahipleri saklıyor, gizli ayinler, hatta *messes blanches** yapılmasına yardım ediyorlardı; Thermidor'dan sonra kocalarını, hükümetten kiliselerin yeniden açılmasını talep etmeleri konusunda kışkırtıyorlardı; çocuklarının vaftiz veya nikâh törenlerini anayasaya bağlılık yemini etmiş rahiplerin yapmasını reddediyorlardı; bunların hepsinde başarısızlığa uğrayınca da, dinsel özgürlük adına gösteri yapmak üzere toplanıyorlardı. Devletin dine burnunu sokmasını protesto etmek için, eski koruyucu azizler yeniden bayrak yapıldı ve Devrim'e en çok düşman olan bölgelerde yeni şehitler yaratıldı. Tespih dualarını bir siyasi direniş eylemine dönüştü. "Korkusuz Suzan-

* Ayin yapmak için papazın bulunmadığı zamanlarda, cemaatin toplanarak yaptığı ayin. (ed.n)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Laikleştirilmiş yeni nikâh ritüelleri karşılıklı rızanın ve kamusal otoritenin rolünü vurgular. Ama dinsel ritüel de simgelerde yaşamayı sürdürmektedir: mihrap, tanrıça (Mantık?), Üstün Varlığın gözü. (Yukarıda: *Evlilik yemini*; sağdaki sayfada: *Üstün Varlık önünde evlenen ulusal muhafız*, Paris, Ulusal Kitaplık).

ne" adında biri, VII. yılda Yonne'un Villethierry adında bir köyünde bulunan bir yergi yazısında, direnişini açıkça ifade etme cesaretini bile göstermişti: "Hiçbir hükümette bizimki kadar despotizme rastlanmaz. Bize özgür ve egemensiniz, denirken; pazarları şarkı söylememize, oynamamıza, hatta Üstün Varlığın önünde diz çökmemize bile izin verilmiyor."

Devletin ve özellikle kentlerdeki en ateşli devrimcilerin saldırısı karşısında, din özelleşti. 1794'te, göç eden, sürülen, idam edilen, hapse atılan, istifa edip evlenen onca rahibin ardından, kamusal bir dini sürdürebilecek ruhban kitlesi çok azalmıştı. İbadet evde, aile içinde veya güvenilir bir dost grubuyla birlikte yapılmaktaydı. Ama bütün kısıtlamalar kalkar kalkmaz, özel dünya imanını açık açık geri isteyecekti. Samanlığa, ahıra, güherçile ambarına, balık haline veya kulüplerin toplantı mekânına dönüştürülen eski bölge kiliseleri, onarılıp yeniden kutsandı. Kutsal kaplar ve ruhban giysileri saklandıkları yerlerden çıkarıldı ve rahip bulunmayan yerlerde, bir okul öğretmeni ya da eski bir din adamı ayini yönetmekle görevlendirildi. Birçok yerde –özellikle de kırsal alanlarda– *décadi* [devrim takvimindeki on günlük haftanın sonuncu günü] hiç dikkate alınmıyor ve köylüler pazar günleri, çalışmayı reddettiklerini gösterir bir tarzda toplanıyorlardı. Kamusal ve özel alanların bu olağanüstü

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

karışımı sonunda dini ibadette yeni ve kalıcı bir yapıya yol açtı: Kadınlar o kadar kararlılıkla savundukları Kilise'nin payandaları olarak kalacak ve erkekler en iyi koşullarda, mevsimden mevsime ibadete yönelecekti. Erkek nüfus artık yeni kamusal hayat biçimlerinde –meyhane ve kahve– boy gösteriyordu.

Aile, kamusal ve özel alanlar arasındaki sınır

Kamusal otoritenin hiçbir alandaki istilası, doğrudan aile hayatındaki kadar belirgin bir hal almadı. Nikâh sekülerleştirilmişti ve yasal sayılması için bir belediye görevlisinin huzurunda kıyılması gerekiyordu. Eski Rejim'de nikâh, karşılıklı rıza ifadesinden ibaretti ve rahibin de buna tanıklık etmekten başka bir rolü yoktu. 20 Eylül 1792 tarihli önemli kararname bir memuru sadece nüfus kaydıyla görevlendirmekle kalmıyor, bu memurun söz konusu çiftin yasa huzurunda birleştiğini açıklaması da gerekiyordu. Bundan böyle ailenin oluşumunda kamusal otorite etkin bir rol üstleniyordu. Nikâh önündeki olası engelleri devlet saptıyor, evlat edinme sürecini yeniden kuruyor ve düzenliyor, evlilik dışı çocukların haklarını tanımlıyor (daha sonra bu haklar Medeni Kanun tarafından çok ciddi biçimde kısıtlandı), boşanma kurumunu getiriyor ve babanın yetkilerini, aile mahkemelerinin kurulmasıyla kısmen sınırlıyordu (bu mahkemeler 1796'da kaldırıldı, ama devlet, babanın özellikle çocuklarını mirastan mahrum bırakma konusundaki yetkilerini sınırlamaya devam etti). Yeni bir ulusal eğitim sistemi kurmayı deneyen Konvansiyon, çocukların, Danton'un dediği gibi, "ebeveynlerinden önce Cumhuriyet'e ait oldukları" ilkesinden yola çıkıyordu. Bonaparte da, "yasanın çocuğu doğumundan itibaren ele alması, eğitimini sağlaması, onu bir mesleğe hazırlaması, nasıl ve hangi koşullarda evlenebileceği, yolculuk edebileceği, bir meslek seçebileceğini düzenlemesi gereği" üzerinde ısrarla durdu.

Aile hayatının yasalara bağlanması, devrimci hükümetlerin farklı kaygılarını yansıtıyordu; bireysel özgürlüğün korunması, aile dayanışmasının sürdürülmesi ve devlet denetiminin güçlendirilmesi arasındaki dengenin muhafaza edilmesi söz konusuydu. Esas olarak Konvansiyon döneminde, ama aslında daha erken bir tarihten itibaren öncelik, ailelerin ve Kilise'nin olası zulmüne karşı yurttaşların korunmasına verilmişti. Özellikle de *lettre de cachet** bir alçaklık olarak kabul ediliyordu, çünkü aileler bunları basit karşı çıkışlar veya haylazlıklar yüzünden çocuklarını içeri attırmak için kullanmışlardı. Yine de (Ağustos 1790) aile mahkemelerinin kurulmasıyla birlikte, yasa koyucular aileleri kendi iç sorunlarını çözmeye, çözemedikleri zaman da boşanma-

* Fransa'da Kral'ın bizzat imzaladığı ve doğrudan bir emri içeren kapalı mektup türü. (Ed.n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ya teşvik ettiler (20 Eylül 1792'de çıkarılan yasa boşanmaya izin vermişti). Medeni Kanun, yurttaşların (özellikle de kadınların) mutluluğunu ve özerkliğini bu kadar dert edinmeyecek ve babalık yetkilerini arttıracaktı. Aile mahkemelerine tanınan yetkiler ya aile reisi olarak babaya ya da devlet mahkemelerine geçecekti. Devletin, birey üstündeki aile veya Kilise denetimini genellikle kendi denetimini yaymak için sınırladığı açıktır. Devlet bireysel hakları güvence altına alıyor, aile dayanışmasını teşvik ediyor ve ebeveyn yetkilerini sınırlıyordu.

Boşanma hakkı

Bireysel haklar, aile ve devlet denetimi arasındaki gerilim özellikle boşanma konusunda kendini açığa vurmaktadır. Fransa'da ilk kez Devrim tarafından getirilen boşanma kurumu, 1791 Anayasası'nda ifade edilen liberal düşüncelerin mantıksal sonucuydu. 7. maddede evlilik sekülerleştirilmişti: "Yasa evliliği sivil bir sözleşmeden başka bir şey olarak görmez." Eğer evlilik karşılıklı rızaya dayalı sivil bir sözleşmeyse, bu sözleşme bozulabilirdi de. Koşulların da dayatmasıyla bu görüş ağırlık kazandı. Sivil ruhban anayasası, Katolik Kilisesi'ni ikiye bölmüştü ve birçok çift, yeminli papazlar [Anayasa'ya bağlılık yemini edenler] huzurunda evlilik yemini etmeye yanaşmıyordu. Devlet, evliliği sekülerleştirerek, medeni hal ve nüfus kaydı denetimini de eline geçiriyor ve aile hayatına ilişkin sorunlarda son merci olarak Kilise'nin yerini alıyordu. Yeniliklerine karşın fazla yayılmayan boşanma üzerine yapılan tartışmalarda, bu kurum lehine başka kanıtlar da ileri sürüldü: mutsuz çiftlerin kurtulması, kadınların koca despotizminden kurtulması, dinleri boşanmayı yasaklamayan Protestanlar ve Yahudiler için de din ve vicdan özgürlüğü.

1792 yılında çıkarılan yasa gerçekten çarpıcı bir liberalliğe sahipti. Boşanma talebinde yedi belirleyici neden ileri sürülebiliyordu: "bunama; eşlerden birinin bedensel veya yüz kızartıcı cezalara çarptırılması; birinin diğerine karşı ağır bir suç işlemesi, çok sert muamele veya hakaret etmesi; herkesçe bilinen ahlak bozuklukları; en az iki yıl boyunca ayrı yaşama, en az beş yıl boyunca hiç haber vermeden eve uğramama; göç." Bu durumlarda hemen boşanma hükmü veriliyordu. Üstelik bir çift dört aylık bir süre sonrasında karşılıklı rızayla da boşanabilir ve altı aylık bir barışma girişiminden sonra "mizaç ve karakter uyuşmazlığı" nedeniyle de boşanma kararına varılabilirdi. Yeniden evlenmeden önce bir yıllık bir süre geçmesi gerekliydi. Mahkeme masrafları o kadar düşüktü ki, bunları neredeyse herkes karşılayabilirdi; daha da şaşırtıcısı hem erkekler, hem de kadınlar boşanma talebinde bulunabiliyordu. O sırada dünyanın en liberal kanunu buydu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1792 yasasıyla boşanma kolaylaşmıştı gerçi ama pek tavsiye edilen bir yol değildi. Aileye çok düşkün olan devrimci ahlak, yıkıcı tutkulara karşı, çocuğun çıkarını düşünerek mantığa seslenir: Aslında resimde gösterildiği kadar merkezi olmayan, yeni bir kavramdır bu. (Yanda: Le Sueur, *Boşanma*, Paris, Carnavalet Müzesi. Aşağıda: *Boşanma*, 1793, Paris, Ulusal Kitaplık).

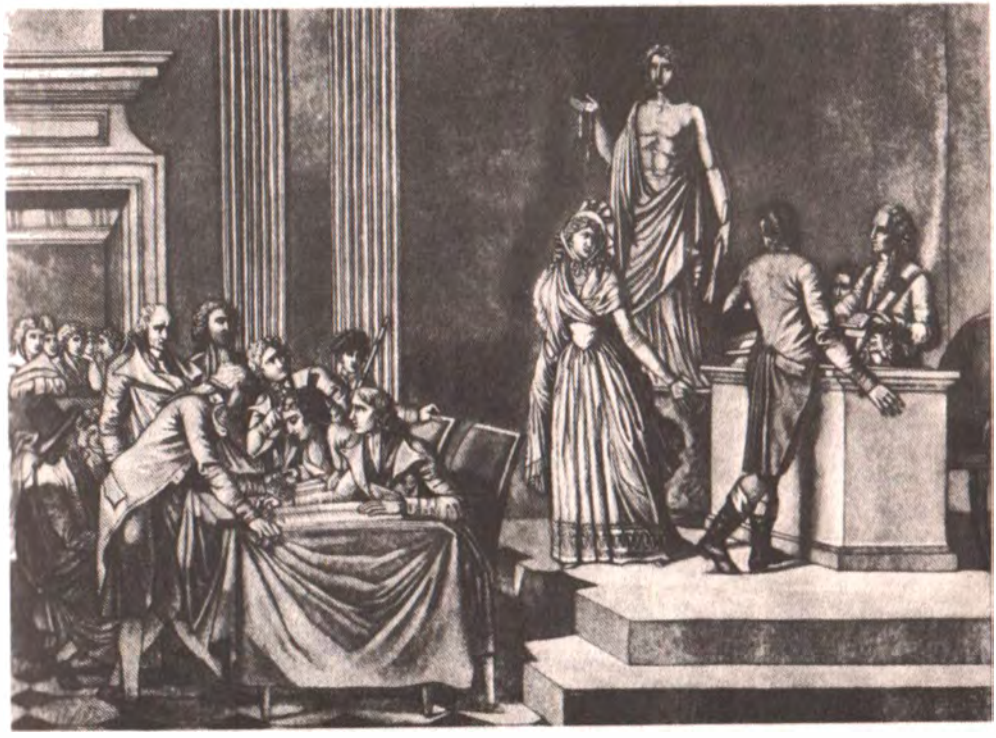

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Medeni Kanun'un VI. bölümünde boşanma gerekçeleri üçe indirildi: mahkûmiyet, kötü muamele, zina. Napoléon döneminde babalık yetkilerinin yeniden genişletilmesiyle uyumlu olarak, kadının hakları hissedilir ölçüde azaltılmıştı. Erkek eşinin zina yapmasını gerekçe göstererek boşanma isteyebiliyor, ama kadın eşini ancak "metresini ortak evlerine sokarsa" boşayabiliyordu (madde 230). Üstelik kadının zina yaptığı kanıtlanırsa iki yıla kadar hapis cezasına çarptırılabilirken, erkeğe hiçbir ceza verilmiyordu. Karşılıklı rızayla boşanma maddesi korundu, ama birçok kısıtlama getirildi: Koca en az yirmi beş; kadın ise yirmi bir ve kırk beş yaş arasında olmalıydı. Evlilik iki ile yirmi yıl sürmüş olmalıydı ve ebeveynlerden izin alınması da şarttı. Fransa'da 1792 ile 1803 arasında aşağı yukarı 30.000 boşanma yaşanırken, bu sayı daha sonra çok azaldı (boşanma 1816'da kaldırıldı). İyi incelenmiş bir örneği ele alacak olursak, Lyon'da 1792 ile 1804 arasında yılda 87 boşanma görülürken, 1805 ile 1806 arasında bu sayı 7'ye düştü. Rouen'da, 1792 ile 1816 arasında ilan edilen 1129 boşanma kararının % 43'ü 1792 ile 1795 arasında verilmişti; 1803'ten sonra yılda sadece 6 boşanma kararı verildi.

Boşanma deneyleri

Boşanma olanağının Cumhuriyet'in yeni yurttaşlarının özel hayatı üzerinde gerçek bir etkisi oldu mu? Kuşkusuz kentlerde oldu, ama bu etki kırsal alanlarda daha azdı. Örneğin Toulouse'da 1792 ile 1803 arasında 347 boşanma olurken, Revel ve Muret kırsal alanlarında aynı dönemde sadece 2'şer boşanma görüldü. Lyon ve Rouen gibi büyük kentlerde, Devrim döneminde yapılan nikâhların % 3-4'ü 1802'de, yani kıyıldıktan sonra on yıllık bir süre içinde boşanmayla sonuçlanmıştı. 1884'te boşanma yeniden getirildikten sonra, 1900'e doğru oran % 6,5'ti – boşanmaların sadece 1792'yi izleyen on yıl boyunca kolaylaştırıldığı hesaba katılırsa, bu sayı hiç kuşkusuz 18. yüzyılın son on yılındaki kadar önemli değildi. Zanaatkârlar, tüccarlar ve serbest meslek sahipleri daha sık boşansa da, boşanan çiftler kent toplumunun tüm katmanlarındandı. Kadınlar da yeni yasalardan yararlanmış gibiydi; Lyon ve Rouen'da karşılıklı rıza dışında herhangi bir gerekçeyle yapılan başvuruların üçte ikisinde, davayı kadınlar açmıştı. Karşılıklı rızayla boşanma taleplerinin sayısı fazla değildi: Her dört veya beş boşanmadan sadece birinde, iki taraf karşılıklı anlaşarak ayrılmak istemişti.

En sık yinelenen boşanma gerekçesi terk veya evde hiç olmamaktı. İkinci gerekçe geçimsizlikti. En kuru istatistiklerde bile hüzünlü öyküler ortaya çıkıyordu: Lyon'da boşanmak için başvuranların dörtte biri eşlerini on yıldır veya daha uzun süredir görmemekten yakınıyordu. Eşlerin en az yarısı beş yıldır

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

veya daha uzun süredir evi terk etmişti. Devrim, fiili bir durumu yasallaştırma olanağını veriyor ve bu gerçeklik sonu hiç gelmeyen sorunlar içeriyordu. Terk edilme veya geçimsizlik gerekçesini ileri süren erkek ve kadınların sayısı neredeyse eşitti, ama kötü muameleden en çok yakınan –bunda şaşılacak bir şey var mı?– kadınlardı. Aile mahkemelerinin ve daha sonra da asliye mahkemelerinin tutanakları, çoğunlukla meyhane dönüşünde karılarını yumruklayan, süpürgeyle döven, kap kacakla, ütüyle vuran, hatta kimi zaman bıçaklayan kocalardan söz etmektedir.

Boşanma yasası sadece bireyi evdeki mutsuz bir durumun getirdiği sıkıntılardan kurtarmak için tasarlanmamıştı. Talihsiz çift, bir aile mahkemesi veya bir aile meclisi aracılığıyla boşanma gerekçesine uygun düzenlemelere gitmek durumundaydı. Bu meclisler, talebin kabul edilebilirliği konusunda bir yargıya varmaları, mali düzenlemelerle ve çocukların bakımıyla ilgilenmeleri için akrabalar (veya akraba yoksa dostlar) arasından her iki eş tarafından seçiliyordu. Taleplerin sadece üçte biri (bazen de yarısı) hükme bağlanmadığına göre (kuşkusuz aile baskıları nedeniyle), boşanmanın kabullenildiği anlaşılıyor. Boşanma isteğinin kabul edildiği davaların sayısı, bu uygulamanın yeniliği ve Kilise'nin direnci hesaba katıldığında, şaşırtıcıdır. Anayasaya bağlılık yemini etmiş piskoposlar bile boşanmayı, ancak eşlerden biri ölünceye dek diğerinin yeniden evlenmemesi koşuluyla kabul ediyordu. Yine de boşanan kadın ve erkeklerin yaklaşık dörtte biri yeniden evlendi (Kilise 1816'dan sonra sadece medeni nikâh yapmış çiftlerin boşandıktan sonra yeniden evlenmelerini kabul etti, çünkü onun gözünde bu tür nikâhların hiçbir geçerliliği yoktu). Boşanma talepleri çocukların kimde kalacağı konusunda bir çatışmaya pek yol açmıyordu; bunun bir nedeni talepte bulunanların çoğunun küçük yaşta çocuğu olmaması (Lyon ve Rouen'da tespit edilen çiftlerin beşte üçünün çocukları reşit olmuştu), diğer nedeni ise gerek mahkemelerin gerekse akrabaların çocukları aile hücresinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul etmemesiydi. Üstelik çiftlerin ifadelerinde ya da mahkemelerdeki tartışmalarda çocuklardan çok ender söz edilmektedir; çocukların kimde kalacağına ilişkin kararlar da çok ender olarak temyiz edilmektedir; çiftler çocuklarından sık sık adlarını, hatta kimi zaman sayılarını bile belirtmeden söz etmektedirler.

Boşanma formaliteleri, Devrim dönemindeki özel duyarlılıklar dünyasına adım atmamızı sağlayan ender kapılardan biridir. Duygusal yaşamın ne ölçüde değiştiğini söylemek olanaksızdır. Nougaret, evli âşığının hamile bıraktığı bir genç kızın öyküsünü anlatır. Anne, kızının şerefini korumak için, kendisinin de hamile

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kaldığını açıklar; böylece kız doğuruncaya kadar kıra çekilebilirler. *Paris ou le Rideau levé*'nin (VIII. yıl) bu örnek annesi, devrimci deneyimden pek etkilenmiş görünmemektedir. Evlilikte yaşanan sorunlar, kuşkusuz 1789 öncesine göre değişmemiş ve kadınların gördüğü kötü muameleyi de Devrim icat etmemişti. Ama boşanma olasılığının varlığı bile evliliği etkilemiş olsa gerek. Artık "kocasıyla mutlu olamadığı için" onu terk etmek isteyen Lyon'lu Claudine Ramey gibi kadınlar vardı. Pek çok kişiye göre evliliğin temelinde aşk yatmalıydı. Devrim döneminde bir evlilik dalgası da yükseldi; yıllık nikâh sayısı XVI. Louis devrinde 239.280 iken, 1793'te 327.000'e çıktı. Ama herkes aşk evliliği yapmıyordu: Kocanın yirmi beş yaşın altında ve eşinden on yaş daha küçük olduğu evliliklerin oranı % 9-10'dan, 1796'da % 19'a çıktı; evlenmek, askere alınmaktan kurtulmanın en temiz yolu değil miydi?

Özel hayat = Gizli hayat

Devrimcilerin kendi özel hayat anlayışlarını sergilemek çok güç. Büyük siyasi şahsiyetlerin anıları, şaşılacak derecede kişisellik dışıdır; Eski Rejim'deki öncüllerinin anıları gibi, neredeyse tamamen kamusal hayata ayrılmışlardır ve özel hayatlarının birçok yönü –aşk, evlilik ilişkileri, sağlık– yeni bir ulus yaratılmasının büyük deneyimiyle sanki hiçbir ilişkileri yokmuş gibi gölgede bırakılmıştır. Çok daha sonra yazılan anılar bile bu ilkelere bağlı kalır. Anılarını 1820'ye doğru kaleme alan ve ilk aşkları hakkında çok sayıda romantik bölüm yazan La Réveillière-Lépeaux, üç ciltlik eseri içinde "Devrim öncesi özel hayat"a sadece bir bölüm ayırmıştı. "Özel hayat[ının] en dikkat çekici olaylarından biri", geleceğin (Maine-et-Loire) milletvekili Leclerc ile gençlik yıllarında Angers Koleji'nde tanışmasıydı. Onun geçmişe ilişkin bütün anılarını, Devrim dönemindeki kamusal hayat deneyimi renklendirmekteydi. La Réveillière-Lépaux'nun *Anılar*'ında söz ettiği özel hayat parçaları, aile hayatının büyük olaylarıyla sınırlıydı: Kendine bir eş araması ve hem ona hem de çocuklarına karşı beslediği duygularla. Devrimcilik deneyiminden ayrıntılarıyla söz ederken, siyasi yargı sınıfına girmeyen her şeyi dışlamıştı. Kamusal ve özel birbirine karıştırılmıyordu.

Madam Roland da teamüllere uygun bir biçimde yazdı. Giyotine gönderileceğini bildiğinden, siyasi adamların anıları gibi bir tür siyasi günce olan *Notices historiques sur la Révolution*'u [Devrim Üzerine Tarihsel Notlar] kaleme almıştı. Ama aynı dönemde özel tarihi hakkında bir tanıklık olarak tasarladığı *Anılar*'ı için, gençlik yıllarına da dönüyordu: "Tutsaklığımın getirdiği boş vakitleri bana ait kişisel şeyleri yazmak için kullanıyorum." Bu sayfalarda ebeveynleriyle olan yaşamını ayrıntılı olarak betimledi ve özel duygularını, La Réveillière-Lépaux'dan

Kadın burada hapishanenin içiyle dışı arasındaki ulak ve bağlantı rolünü oynuyor. Ev kadınının sepeti aynı zamanda bir silahtır (İsimsiz, fildişi üzerine minyatür, 1796. Vizille, Fransız Devrimi Müzesi).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çok daha fazla serbest bıraktı. Annesi öldüğünde büyük bir üzüntü yaşamıştı; Bay Roland hakkındaki ilk izlenimlerinden çok daha soğuk bir biçimde söz ediyordu: "Ciddiyeti, ahlakı, her yönüyle çalışmaya adanmış alışkanlıkları nedeniyle onu deyim yerindeyse cinsiyetsiz biri, sadece mantığıyla var olan bir filozof olarak görüyordum."

Madam Roland, 1780'lerdeki mektuplarında siyasi olaylara duyulan tutkulu bir ilgiyle gündelik yaşam ayrıntılarından sürekli büyülenmeyi iç içe geçirmeyi başarmıştı. Ama zamanın akışı hızlanmaktaydı ve sonraki yıllarda tamamen kamusal etkinliklerine gömülecek Madam Roland, asla Devrim'in Madam de Sévigné'si olamayacak, o ânın işlerine bağlanması ona yazışmalarını sürdürebileceği boş zamanı bırakmayacaktı. Ama Devrim'in özel hayat üzerindeki etkisini hemen kavrayabilmişti; 4 Eylül 1789'da şunları yazdı: "Eğer namuslu bir adam aşk meşalesinin peşine, ancak onu vatanın kutsal ateşiyle tutuşturduktan sonra düşebilir." 1789, hem ulusal siyasette hem de onun özel yaşamında kalın bir sınır çizgisidir. Daha kişisel olan *Özel Anılar*'ı, bu nedenle sadece Devrim'e kadar olan dönemi kapsayacaktır. Bununla birlikte öleceğini bilen Madam Roland, kızı için beslediği duyguları ifade etmekten kendini alamaz: "Bir gün dinginlik içinde ve gözlerden uzak, bir eş ve anne olarak görevlerini yerine getirmeyi başarır umarım." Kamusal hayata katılım bu kadının özel hayatını yok etmişti; kızının yazgısının kendisininkinden farklı olacağını umuyordu.

Devrim döneminde yaşamak ve ölmek

1790 ile 20. yüzyılın ilk yılları arasında insanların mahrem duyguları hakkında sahip olunan çok az bilgi, önceleri Devrim'in sürmesi, sonra da İmparatorluğun kurulmasının zihinleri en çok uğraştıran iki sorun olduğunu gösteriyor. Herkes bu olaylardan bir biçimde etkilenmiştir – oğullar savaşa gider, rahipler sürgün edilir, kiliseler yeniden kutsanmadan önce sivil hayat mekânları olur, topraklar açık artırma ile satılır, sonra göç ettikleri yerden dönen aileler tarafından yeniden satın alınır, düğünler artık aynı biçimde kutlanmaz ve boşanma mümkün hale gelir. İsimler bile bu etkinin dışında kalamaz. Özellikle 1793'ten 1794'e kadar çocuklara Brutus, Mucius-Scaevola, Périclès, Marat, Jemmapes, hatta Navette, Betterave veya Messidrice adları konur. Devrimci isimler özellikle erkek çocuklara, en çok da gayrimeşru veya terk edilmiş çocuklara verilmektedir. Devrimci isimler modası II. yıldan sonra hızla geride kalır, ama 19. yüzyıl başında hâlâ birkaç Prairial, Epicure-Démocrite veya Marie-Liberté'ye rastlanır. İsimler kamusal geleneklerin taşıyıcısıdır.

Eski Rejim'in sonuna doğru ifade ve ahlak özgürlüğünün önemli merkezlerinden biri haline gelen Palais-Royal, bu rolü Devrim'de de sürdürür ve daha sonra işi özel ticarete döker. Her şeyin ticareti yapılır Palais-Royal'de: Burada hem hayvan alışverişi görülüyor, hem de fuhuş pazarlığı. (Louis Léopold Boilly, *Palais-Royal*. Paris, Carnavalet Müzesi).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Önceki örnekler kadar göz önünde olmayan insanların yazdığı şu birkaç mektup ve özyaşamöyküsü parçasında da, devrimci olayların zihinleri ne kadar kurcaladığı görülebilmektedir. Parisli camcı Ménétra güncesinde kendi devrimci yaşam deneyimini anlatır. Görüşleri kişisel olmakla birlikte, çoğunlukla Thermidor'cuların dilini kullanır: "Fransız sadece kan kokusu soluyordu [...]. [Robespierre devrindeki Konvansiyon], bir partiyi yok edip diğerini onun yerine geçirmeye çalışan intikamcı insanlar, muhbirler yuvasından başka bir şey değildi." Kardeşi, Parisli kitapçı Ruault'ya yazdığı mektuplar Paris'teki ve ulusal ölçekteki siyasetin gelgitlerini çok ayrıntılı bir şekilde yansıtırken, geri kalan hemen her şeyi göz ardı eder. Ama bu arada ikisi de yeri geldikçe aile yaşamlarından söz eder (ama asla Madam Roland'ın *Anılar*'ındaki kadar ayrıntılı konuşmazlar). Tek oğlu ölünce, Ruault şu açıklamayla yazışmaya bir son verir: "Humma veya doktor bu dünyada en çok değer verdiğimiz şeyi elimizden aldı. Artık yaşamanın ne anlamı var?" Ménétra kızının boşanıp yeniden evlenmesinden söz eder ve "ilk kocası olan canavarla yaşadığı üzüntüleri ve acıları" unutacağını umar. 1795'teki herkes açısından dehşet verici dönemde, Ménétra gururla şunları açıklar: "Çok iyi yaşıyordum. [...] Hiç kıtlık çekmiyorduk, [...] soframız hep doluydu."

Daha yoksul bir hayat sürenler, özel yaşamları hakkında pek bir iz bırakmamıştı. Ölüm oranı 1794, 1804 ve 1814'te en yüksek düzeyine çıkmıştı (ama örneğin 1847'deki kadar yüksek değildi). Kriz yıllarında intihar sayısı doruğa tırmandı; Yıl VI ile Yıl IX arasında yükselmiş gibi görünen rakamlar, 1812'de bütün rekorları kırdı. Napoléon döneminde Paris'te yılda yaklaşık yüz elli intihar yaşandı; Seine Nehri'ne atlayıp boğulma en genel intihar biçimiydi. Kadınlardan üç kat fazla sayıda erkek intihar etti; Katolik Kilisesi'nin yasağı kadınları erkeklerden daha çok etkiliyordu herhalde. Seine Nehri'ndeki bir köprüden geçerken mutsuz hayatlarına son vermeyi seçenler serseriler veya evsiz barksız tipler değildi: Zaten zahmet dolu olan varoluşları günbegün güçleşen ve ufukta hiçbir düzelme umudu göremeyen yenik erkekler ve kadınlardı bunlar. Geride pek bir şey bırakmıyorlardı: Üstlerindeki giysiler ve cesetlerini tanımlamaya gelen akrabaların, dostların ve komşuların ifadeleri. Onların içlerindeki duygular hakkında tek bilebildiğimiz, yaşamaya devam edemeyecek kadar umutsuz olduklarıdır.

Marquis de Sade veya cinsel ilişki devrimi

Devrim'de özel hayattan söz ederken, neredeyse sürekli olarak, "özel" düşüncelerini yazma fırsatına sahip bir seçkinler grubunun bazı üyelerinin doğrudan tanıklıklarına ve toplum-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

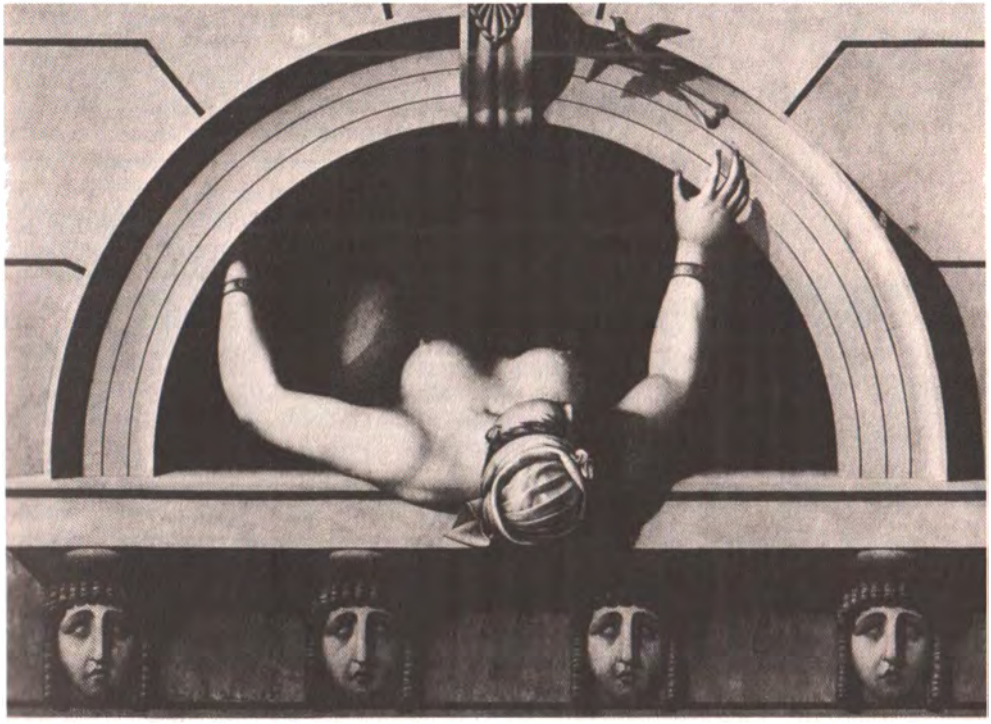

Çok sayıda ileri görüşlü mimar yetiştiren bir çağda, bu mesleğin en esin sahibi temsilcilerinden biri olan Jean-Jacques Lequeu (1757-1825)... Sürekli muhalefet halinde yaşadığı Devrim döneminde, yine de çok yoğun bir üretim yaptı. Aslında oldukça gizemli bu çizimde, kadın bedeninin insanı sarsan güzelliği sergileniyor (Paris, Ulusal Kitaplık).

sal tarihin niceliksel verilerine (boşanma ve intihar oranları) dayanmak zorunda kalıyoruz. İnsanların çoğunun "içeride" ne hissettiğini bilemiyoruz. Çadırındaki asker, hücresindeki mahkûm, devrimcinin yemek hazırlayan karısı, sokaklarda dolaşan veya gece yatağında uyuyamayan saka ne düşünürdü? Bu kaçak özel bilinç anlarının Devrim'de yaşayan insanlar için bir şey ifade edip etmediğini bile bilmiyoruz. Ama hiçbir özel hayat tarihinde görmezden gelinemeyecek bir örnek vardır ki, o da Marquis de Sade'dır. Sade'ın yazıları, özel hayatın en önemli boyutlarından birini oluşturduğuna kuşku olmayan cinselliğin en uç sınırlarını keşfe çıkmıştır. Bu keşif seferleri birçok yönden bugün bile modern vicdanın sınırlarını tanımlamaktadır. Sade'ın en büyük eserlerinin 1785 ile 1800 arasında yazılması (birkaç tanesi de ölüm tarihi olan 1814'ün öncesindeki yıllara aittir) bir rastlantı mıdır?

Donatien Alphonse François de Sade'ın hayatının ilk yıllarında, gelecekte *Justine*, *Yatakodasında Felsefe* ve *Sodom'un Yüz*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yirmi Günü gibi eserler verecek yazarın ilk ışıklarını bulmamızı sağlayacak hiçbir şeye rastlamıyoruz. Genç Sade öğrenimini Louis-le-Grand'da görmüş, daha sonra birçok genç soylu ve soyluluk unvanlarının ilerideki mirasçıları gibi kraliyet ordusuna katılmıştı. Yirmi üç yaşında evlendi ve sonraki aylarda "aşırı sefahat" nedeniyle *lettre de cachet* ile Vincennes'a kapatıldı. Bu, zaman zaman hapislik dönemleriyle kesilen uzun bir sefahat kariyerinin başlangıcıydı. 1778 ile 1790 arasında on bir yıl Vincennes ve Bastille'de kaldı ve 1801'den sonra bir daha hapisten çıkmadı (1803-1814 arasını Charenton'da geçirecekti). Sade, soylu olmasına karşın, Devrim'de Paris'te sağ kalacak ve piyesler yazacak, hatta memuriyette de bulunacaktı (Piques bölgesi [*section*] sekreteri); daha sonra, 1794'te aylarca Laclos ile aynı hapishanede tutuklu kalacaktı.

Sade 1789'dan önce tanınmış bir çapkındı, ama Devrim döneminde yazıları daha da cüretkâr bir hal aldı: *Justine*, 1791'de yayımlandıktan sonra on yıl içinde altı baskı yaptı. İlk baştaki üç yüz sayfalık roman, 1797'de sekiz yüz on sayfalık *Yeni Justine*'e dönüştü; aynı yıl yayımlanan *Juliette* bin sayfadan fazlaydı. *Aline ile Valcour* ve *Yatakodasında Felsefe* adlı eserlerin ikisi de 1795'te çıktı. Gazeteler Sade'a en çok *Justine*'in yazarı olarak saldırdı; *Justine* dizisinin diğer iki kitabı olan *Yeni Justine* ve *Juliette* nedeniyle son kez hapse atılacak ve bir daha da oradan çıkmayacaktı. *Justine*'in yaptığı baskı sayısı ve kazandığı kalıcı ün, Sade'ın Devrim döneminde tanınmamış biri olmadığını kanıtlıyor. İngiliz kadın romancı Ann Radcliffe'e benzetilebilecek duygusal yazar Ducray-Duminil'in en meşhur romanı *Lolotte ile Fanfan* (1788) da en az on baskı yapmıştır, ama Ducray-Duminil o zamanın en tutulan yazarıydı. Yoğun bir roman üretiminin (tahminlere göre, 1790 ile 1814 arasında dört-beş bin kitap) ve giderek artan roman merakının Paris'te 1795'ten sonra çoğalan yeni okuma salonları tarafından desteklendiği bir çağda, Sade'ın eserlerinin anlamlı bir okuyucu kitlesi vardır.

Eros Hakları Bildirgesi

Sade'ın, devrimci ülküye, onu yadsıyarak değil, mantığını en uç noktaya, en tiksindirici sonuca dek taşıyarak darbe indiriyordu. Maurice Blanchot'ya göre, Sade "bir tür erotik haklar bildirgesi formüle ediyordu"; bu bildirgede, doğa ve mantık mutlak bir bencilliğin haklarının hizmetine koşuluyordu. O, bütün eserlerinde, erdemin günah karşısında kazandığı alışılmış zaferi baş aşağı çevirdi hep. Sade şöyle diyordu: "Ben onun [doğanın] ellerinde, arzusuna göre çalıştırdığı bir makineden başka bir şey değilim." Yeni bir mutlak eşitlik dünyasında,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

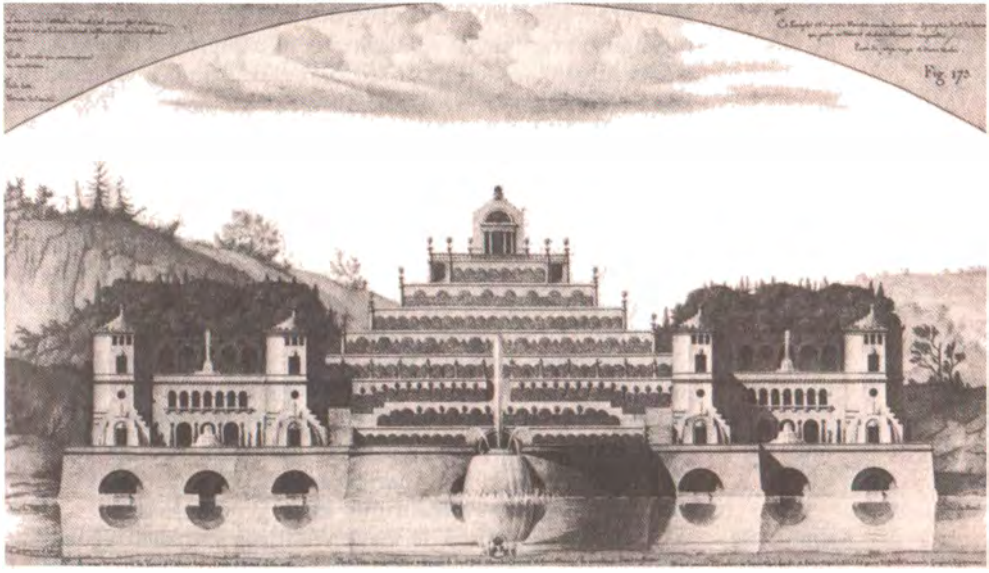

Aşk Adası veya sihirli aşk zevkleri adası. Edebi bir mitosun mimarideki izdüşümü. Kusursuz bir bakışım içinde disipline sokulmuş her türlü etki ve düşlemin iç içe geçtiği bu sarayda, bütün çiçek, kuş, hayvan cinslerinden oluşan bir kalabalık yer alacaktır (Jean-Jacques Lequeu, Paris, Ulusal Kitaplık).

çoğunlukla kaba kuvvet görünümü alan, kimi zaman da zulme varan güç önemliydi sadece. Doğuştan gelen avantajlar, her türlü ayrıcalık ve seçkinlik (terimin alışılageldik anlamında) bu yasasız devrimci rejim karşısında yok oluyordu. Sade'ın eserlerinde özgürlük, eşitlik, hatta kardeşlik hem taçlandırılıyor, hem saptırılıyordu. Özgürlük, hiçbir yasayı, teamülü, ötekilerin dileklerini umursamadan, zevk peşinde koşma hakkıydı (ve birkaç erkek için sınırsız olabilen bu özgürlük, seçilen kadınlar açısından genellikle kölelik anlamına geliyordu).

Eşitlik içinde zevk aranıyordu ve kimse doğuştan zevk hakkına sahip değildi; sadece en acımasızlar ve en benciller kazanıyordu (bunların da hemen hepsi erkekti). *Sodom'un Yüz Yirmi Günü*'ndeki veya *Juliette*'in yönetmelikleri ve ritüelleriyle masonluğun ve on yıllık Devrim dönemindeki binlerce Anayasa Dostları Cemiyeti'nin (daha çok Jakoben adıyla bilinirler) parodisini çıkaran "Cinayet Dostları Cemiyeti"ndeki o dört arkadaş arasındaki kardeşlikten daha çarpıcı bir örnek bulunabilir mi?

Sade'ın romanlarında özel hayatın çok kendine özgü bir yeri vardır. Özel hayat en aşırı ve en zalim oyunlar için gereklidir ve hemen her zaman bir zindan biçimindedir. Roland Barthes'ın da belirttiği gibi, "Sade gizemi, yalnızlığın teatral biçiminden başka bir şey değildir." Mahzenler, yeraltı lahit oda-

ları, yeraltı geçitleri, mağaralar Sade kahramanlarının en gözde mekânları arasındadır. Gizlerin ve yalnızlığın en uç noktaları olarak bu şatolar seçilir, çünkü onlar dış dünyadan (toplumdan) kopmuştur. Kara Orman'daki Silling Şatosu, *Sodom'un Yüz Yirmi Günü*'nün ana mekânıdır; *Justine*'de bu işlevi Sainte Marie-des-Bois üstlenir. Şatoların dış görünümleri hakkında çok az ayrıntı verilir. İç mekânlar ise hep hapsedilme olgusuyla bağıntılı bir biçimde betimlenir: Hem kapalılık hali, hem de sürekli yinelenen bir düzen üzerinde durulur. Silling'de, "Bütün giriş kapılarını ördürüp, kuşatılmış bir kale gibi tamamen içeri kapanmak gerekiyordu [...]. Bu istek yerine getirildi, öyle bir barikat örülmüştü ki, kapıların eskiden nerede olduğunu hatırlamak bile olanaksızdı ve içeri yerleşildi." Dışarıdan kopmuş, tamamen özel bu dünyanın bir kez içine girildikten sonra, özellikle düzenin katılığı üzerinde durulur. Ahlak bozukluğu anarşiyle eşanlamlı değildir; bu, bütün tabuların sistemli bir biçimde altüst edilmesi, bütün sınırlarla sürekli ve düzenli olarak çatışılmasıdır; zevkin cinayeti zorunlu kılacağı noktaya dek...

Kadınlar, seks tutsakları

Bu aşırı özel evrende, zevk ve düzen nesneleri genellikle kadınlardır: "Ürperin, tahmin edin, itaat edin, engelleyin ve [...] belki de çok da mutsuz olmayacaksınız" (*Sodom'un Yüz Yirmi Günü*). Birkaç istisna dışında Sade'daki kadınlar özgür değildir ve çok ender olarak isteyerek zevk alırlar. "Paylaşılan her doyum azalır." Sıradan ve heteroseksüel aşk bir istisnadır; diğer delikler vajinaya tercih edilir. Kadınlar erkeklerin saldırısına uğrar ve hiçbir fiziksel kimlikleri yoktur. Juliette istisna gibidir, ama o da hayatta kalmak için durmaksızın çalmak ve öldürmek zorundadır. Tocqueville tarzı bir çarpıtmayla, erkekler arası eşitlik ve kardeşlik, sadece kadınlar üzerindeki mutlak despotizmlerini pekiştirmeye yaramaktadır. Birçok *kurban* aristokrattır, ama yeni Sade dünyasının erkeği, hücre gibi tecrit edilmiş şatoda bir tür feodal iktidar kurar yeniden.

Sade'ı, Devrim döneminde kadınlara karşı tavrın gerçek temsilcisi olarak kabul edemeyiz; bununla birlikte onun eserleri kadınların özel şahıslar olarak oynadığı role dikkat çeker. Sade'ın romanlarında özel hayat, erkeklerin cinsel doyumu için, kadınların (kimi zaman da çocukların ve küçük oğlanların) hapsedilip işkence gördüğü yerdir. Burada, özel uzamda tutulan kadının yeri hakkında baldırı çıplakların ve Jakobenlerin sahip olduğu anlayışa yönelik, tam Sade'a yakışır, saçmalık aracılığıyla gerçekleştirilmiş bir indirgeme söz konusu değil midir? Devrimciler kadının rolünü annelik ve bacılıkla sınırlamıştır – yani kendi kimlikleri için kocalarına

ve erkek kardeşlerine bağımlıdırlar; Sade onları profesyonel orospulara veya başlıca rolleri erkekler tarafından zincirlenme kabiliyetleri, tek kimlikleri cinsel nesnelik olan kadınlara dönüştürür. Özel hayatın bu iki temsilinde, kadınların kendilerine ait hiçbir kimliği yoktur – en azından erkek kişilikler bunu böyle istemektedir, çünkü biçilen rolleri asla kendiliklerinden kabul etmeyecekleri yeterince açık olduğu varsayılan kadınlar, aslında gizil yok ediciler olarak sunulmaktadır. Kadınlar kamusal bir rol oynama hakkını talep ettiğinde, Jakobenler niye o kadar hırçın –ve söylemekten korkmayalım, histerik– bir biçimde kaostan söz etmeye başladı? Neden Sade'da kapalı şato bir saplantı halindedir? "Daha az ürkülen dış akınları ve daha çok ürkülen iç saldırıları engellemek için" (*Sodom'un Yüz Yirmi Günü*).

Sadece özel yaşam için yaratılmış (ve kamusala uygun olmayan) kadın anlayışı, 18. yüzyıl sonunun bütün entelektüel çevrelerinde aşağı yukarı aynıdır. Pierre Roussel'in *Kadınların Ahlaki ve Fiziki Sistemi Üzerine* (1775, 2. baskı, 1783) adlı incelemesi, kadın üzerine söylemin başvuru kaynaklarından biri olur. Bu eserde kadın, erkeğin zıddı olarak sunulmaktadır. Kadın, cinselliği ve bedeni, erkek ise aklı ve enerjisiyle tanımlanmaktadır. Rahim kadını tanımlar ve onun hem duygusal hem de ahlaki tavrını belirler. O sırada kadın üreme sisteminin aşırı duyarlı olduğu ve entelektüel zaafın da bu duyarlılığı arttırdığı düşünülüyordu. Kadınların kasları daha az gelişkindi ve yerleşik hayatı bu nedenle kendileri tercih ediyordu. Kas ve entelektüel zayıflıkları, duygusal duyarlılıklarıyla birleşince onları çocuk yetiştirmeye en yatkın varlıklar haline getiriyordu. Böylece rahim, kadınların toplum içindeki analık yerini belirliyordu. Doktorların söylemi, siyasetçilerinkiyle buluşuyordu.

Roussel, Devrim döneminde, zaman zaman "ideolog" gazete *La Décade philosophique*'te yazmıştı; Enstitü'nün İkinci Sınıfı'nın ahlak bölümüne katılmıştı. Genç meslektaşı Cabanis de onun kadınlar hakkındaki düşüncelerini paylaşıyordu. Erkekler biyolojik açıdan güçlü, gözüpek ve girişimciydi; kadınlar ise zayıf, utangaç ve silikti. Madam de Staël ve Madam Condorcet ile dostluğuna karşın, Cabanis kadınların herhangi bir entelektüel ve siyasal rol üstlenmesini reddediyordu; kadınların kamusal bir kariyer yapması toplumun ve doğa düzeninin temeli olan aileyi yok ederdi. Cabanis'in öğrencisi, onun gibi ideolog olan ve *La Décade philosophique*'e sık sık yazı veren Jacques-Louis Moreau (Sarthe'tan), *Kadının Doğal Tarihi* (1803)

adlı iki ciltlik eseriyle, yeni bir bilim olan "ahlaki antropoloji"yi ilerletmeye çalıştı. Düşünceleri uzlaşımsaldır: "Erkeğin ancak belli anlarda erkek, kadının ise bütün hayatı boyunca kadın olduğu doğruysa, bunun başlıca nedenini söz konusu etkiye [rahim etkisi] bağlamak gerekir; kadına sürekli bir biçimde cinsiyetini hatırlatan ve onun tüm oluş tarzlarına bu kadar belirgin bir fizyonomi kazandıran bu etkidir." Sonuç olarak, "kadınlar ruhlara inanmaya ve hayaller görmeye erkeklerden daha eğilimlidir; çok sayıda önyargıya sahip oldukları için, batıl inançlara da daha kolaylıkla sürüklenirler; Mesmerizmin kitlesi geniş ölçüde kadınlardan oluşmuştur." O halde bu tür yaratıkların, anayasaya bağlılık yemini etmeyen rahiplerden etkilenmesinde ve cinsel köleliğin en dehşet verici biçimlerine maruz kalmasında şaşılacak bir yan yoktur.

Kadınların özel hayat dünyası içine, daha önce hiç olmadığı kadar itilmesinin 19. yüzyılda gerçekleştiği uzun süredir gözlemlenmiş bir olgudur. Bu eğilim 18. yüzyıl sonuna aittir (hatta Devrim'den de önceye). Ama Devrim, cinsiyetler arasındaki ilişkiler ve aile anlayışı hakkındaki bu belirleyici evrime büyük bir ivme kazandırmıştır. Kadınlar "iç mekânları"yla, özel uzamla birleştirilmişti; bunun tek nedeni, sanayileşmenin burjuva kadınlarına kendilerini sadece bu "iç mekânlar"la tanımlama olanağını sağlaması değil, Devrim'in de "doğal" düzendeki bir altüstlüğün olası sonuçlarını (ve erkekler için tehlikelerini) göstermesiydi.

Kadın, dış (kamusal) dünyadan korunması gereken kırılganlık simgesine dönüştü; o artık özel hayatın simgesi olmuştu. Kadınlar, biyolojik zayıflıkları yüzünden ancak özel uzamlara emanet edilebilirdi ve devrimci süreçteki siyasileşmeyle kamusal dönüşüm karşısındaki özel dünyanın da ne denli kırılgan olduğu ortaya çıkmıştı.

Eğer devlet aile yaşamını düzenleyebiliyor ve günlük, aylık ya da yıllık zaman ölçülerini değiştirebiliyor, siyaset çocukların adlarını ve giysi tercihlerini belirleyebiliyorsa, özel hayat da yok olabilirdi. En mahrem yaşam, nikâhın sekülerleştirilmesi, ibadetin sınırlanması, kitlesel seferberlik gibi olgulardan gelen baskılarla karşı karşıyaydı; o zamana dek doğal diye kabul edilen düzen istikrarını yitiriyordu. Kadınlar erkek gibi giyinip, cephede savaşmak isteyebiliyor; "mutsuz" iseler, boşanma davası açabiliyorlardı. Krallara, kraliçelere, soylulara ve zenginlere karşı her türlü saygı kuralının yok edilmesi, kadının kocasına, çocukların babalarına karşı saygı zorunluluğunu da tartışma konusu yapmış gibiydi.

Aşılmaması gereken sınırı çizme, kadınların özel, erkeklerin de kamusal tarafta olduğunu iyice vurgulama gereksinimini bizzat devrimciler duydu. 1794'ten itibaren, 1803'te, 1816'da ve bütün 19. yüzyıl boyunca, kamusal ile özel, erkek ile kadın, siyaset ile aile arasındaki bu sınır çizgisi sürekli kalınlaştı. En ödün vermez devrimciler bile, kamusalın özeli istila etmesinin yarattığı gerilime katlanamayıp ve daha Thermidor'dan çok önce kendi eserlerinden giderek uzaklaştılar. Ama yarattıkları şokun dalgaları 1970'lere kadar hissedildi ve aile konusundaki Fransız yasaları ancak bu tarihte 1792'nin bazı ilkelerine geri döndü: 11 Temmuz 1975 tarihli boşanma yasası, boşanmayı 1792'deki kadar kolaylaştırıyor; 4 Haziran 1970 tarihli yasa, devrimin ilk yıllarında olduğu gibi, çiftleri kocanın aile içindeki üstünlüğünün kalıntılarından kurtarıyor; 3 Ocak 1972 tarihli yasa da evlilik dışı çocukların, daha II. yılda verilmiş haklardan yeniden yararlanmasına olanak sağlıyordu. Devrim ilkelerindeki modernite ve devrimci mirasın uzun vadeli etkileri (hem iyi hem de kötü anlamda) bundan daha iyi nasıl gösterilebilir?

Evim evim güzel evim...

Catherine Hall

1820, İngiltere'de Kraliçe Caroline'ın yılı oldu. "İngiltere'nin onuru kırılan kraliçesi" Caroline of Brunswick, III. George'un oğlu, naip prens George'un eşiydi. Bu, aşktan yoksun, "ayarlanmış" bir evlilikti. Evlendikten hemen sonra, tek kızları Prenses Charlotte'un doğumuna rağmen ayrıldılar. George serbestçe kendi duygusal yaşamı, dostlukları, siyasi entrikaları içine döndü. Çok bayağı bulduğu karısının Cermen tavırlarına, sır tutamamasına ve boşboğazlıklarına katlanamamıştı; ondan kurtulmak istiyordu. Kızlarının denetimini elinde bulunduran eşinin hiç azalmayan düşmanlığı karşısında, Caroline İngiltere'den ayrıldı ve Kıta Avrupası'nda gezgin bir prenses hayatı sürmeye başladı.

Caroline, "onuru kırılan kraliçe"

1820'de III. George öldü ve zaten zamanında aklını yitiren babasının görevlerini üstlenmiş naip prens, monarşinin tüm alametlerini kuşandı. Ama Caroline kraliçe olarak kabul edilecek miydi? Yeni kral bunu engellemeye kararlıydı ve dini kutsama ayininde onun adının okunmamasında ısrar etti. Hakkı olarak kabul ettiği bir şeyin elinden alınması karşısında çılgına dönen Caroline, İngiltere'ye yelken açıp, kralın düşmanları olan ve ona saldırmak için bu durumu fırsat bilen radikalleri çok mutlu eden bir polemik fırtınasının ortasında karaya ayak bastı. Nazırlar krala pazarlığa oturmasını tavsiye etti, ama bir uzlaşmaya varılamadı. Boşanmakta kararlı olan kral, Lordlar Kamarası'nın özel muhakeme usulüne başvurdu.

Kraliçe hakkında açılan kamu davası 1820 yılı boyunca bütün zihinleri meşgul edecekti. Krallık ailesine ilişkin tefrikalar haftalar boyunca ulusal ve taşra basınının sütunlarını doldururken, lordlar da tehlikeli saray olayları, hanımefendi ile hizmetkârları arasındaki skandal ilişkiler ve aşksız bir evlilik üzerine tanıklıkları dinliyorlardı.

Kraliyet çifti: ideal çift (Sir Edwin Landseer, *Kraliçe Victoria ve Prens Albert Windsor'da* ayrıntı. Majesteleri II. Elisabeth'in koleksiyonu).

Ama kamuoyu kralın tarafını tutmadı. Tam tersine aristokratik evliliklerdeki yozlaşmanın zavallı bir kurbanı olarak görünen kraliçe lehine araya girdi. Babalar, kocalar ve erkek

IV. George ve "onuru kırılan kraliçe" Caroline: Kraliyet *soap opera*'sının açılışı. (Paris, Ulusal Kitaplık).

kardeşler, İngiliz uygarlığının en güzel süsü olan "hanenin erdemleri" adına çarpışan şövalyeler gibi, bu kadının davasını savunmaya çağrıldı. Kraliçe lehine bin bir türlü gösteri yapıldı; bir şövalyeler geçit törenine dönüşen Londra bakır dökümcülerinin ve kazancılarının gösterisi buna örnek verilebilir.

Ama Caroline kendisine biçilen temiz kahraman kadın rolüne uygun değildi. Bu nedenle efsanesi hızla sona erdi. Kral davayı kaybettikten ve boşanmadan vazgeçtikten sonra, Caroline de çifte taç giyme düşüne veda etmek zorunda kaldı. Kral tek başına taç giydi. Ama kamusal alandaki zaferinin bedelini, evinde geri adım atarak ödedi.

Bu dava kamuoyunun ev yaşamı hakkında yeni düşüncelere sahip olduğunu göstermektedir. İngiliz onurunun ve erkekliğinin simgesi olan John Bull'un, "IV. George ve eşi Caroline için od"da duyurduğu gibi:

> *Ulus* için bir *baba* ol,
> *Kraliçen* için bir koca,
> Ve halkının sevgisine güven
> Sakin ve huzurlu sürdür saltanatını.

"Halk", krallığın yurttaşlar üzerindeki babalık sorumluluğu gibi, kendi özel ailevi sorumluluklarını da üstlenmesini dayatıyordu. Gerçek bir kral olmak aynı zamanda gerçek bir koca ve gerçek bir baba olmak demekti. İnsanın kendi evinde huzur yoksa, ulusun da huzurunu sağlayamazdı. Hanenin erdemleri İngiliz uygarlığının odak noktasında yer alıyordu ve halk kral babasını, ancak bu erdemler açısından örnek olursa sevebilirdi.

"Onuru kırılan kraliçe", monarşinin kamusal tavrına damgasını vurdu. IV. George'un ardılları, IV. Wilhelm ve eşi Adelaide ideal bir çift oldu. "İngiltere'nin gül tomurcuğu" Victoria, örnek bir eş ve anne oldu. Tanınmış bir vâizin 1849'da söylediği gibi, "sade ve onurlu kraliçemizin tahtı, halkının mutlu yuvaları ve kendisine bağlı gönülleri arasından yükseliyor. O özellikle hanesinde sergilediği erdemleriyle bizim güvenimizi ve sevgimizi hak ediyor. O bir kraliçe –gerçek bir kraliçe– olduğu kadar, gerçek bir anne ve gerçek bir eş..."

IV. George, sağlam bir aile temeline dayanmadan ve hem kocalık, hem de babalık rolüne saygı göstermeden, uyruklarının itaatini kazanamamıştı. Victoria ise gerçek dişiliği temsil ediyordu; aynı zamanda bir kadın olduğunu da herkese ve her bireye hatırlatarak, uyruklarının güvenini kazandı. Her aile, babanın kral ve karısının kraliçe olduğu bir aşk imparatorluğu

olmalıydı. Krallığın tefrika romanıyla sıradan hane hayatınınki benzeştirilmişti. Böylelikle 1820'den sonra, halkın sevgisini kazanmak isteyen bir kralın evcil bir adam olması gerektiği kabul edildi. Törelere aykırı davranış artık geçer akçe değildi. Moda olan evlilik ve aileydi.

Protestanların mesajı: Hayatını değiştirmek

Erkeklere her türlü aldatma hakkını tanıyan, ama kadınları kınayan çift yüzlü aristokratik modelin, sevgi ve ortak yaşam üzerine kurulu olmayan evlilik modelinin eleştirisi özellikle burjuva çevrelerden kaynaklanıyordu. 1820'deki kampanyayı radikaller, özellikle de Sir Francis Burdett, Jeremy Bentham'ın dostu ve ütilitaristlerin [yararcıların] lideri James Mill ve *Edinburgh Review*'un kurucularından Henry Brougham yürütmüştü. Ama bunun da ötesinde, kraliçenin davası Anglikanlarla ünitaryenleri [birlikçileri], *tory*'leri (muhafazakâr), *whig*'leri (Liberal parti üyesi) ve radikalleri birleştiren ahlaki bir çoğunluk tarafından desteklenmişti. Bu yeni çoğunluk, erkekler ile kadınlar arasında yeni değerler ve yeni ilişkiler tanımlamak konusunda onlarca yıldır süren entelektüel bir savaşın ürünüydü.

Bu çatışmada Protestanlık hatırı sayılır bir rol oynamıştı. Anglikan Kilisesi bünyesindeki bu reform hareketinin etkisi 1770'lerin sonunda artmaya başlamıştı. Sadece halk katmanlarını kazanmayı düşünen Metodizme bir tepki olarak doğan Protestanlık, Kilise'de içeriden reform yapmayı ve öncelikle belli bir seçkinler zümresine ulaşmayı hedefliyordu. Hareket başlangıçta sınıf düşmüş *gentry*'ye (orta sınıf) dayanıyordu ve en tanınmış kuramcıları, William Wilberforce ve Hannah More, İngiliz yaşamını derinlemesine canlandırmak için öncelikle büyük burjuvaziyi yanlarına çekmeye çalıştılar. Protestanların mesajı, günah, suçluluk ve kefaret kavramlarına odaklanmıştı. Dine dönme, aydınlanma, günahkârın onun doğasını anlaması temel bir deneyimdi. Dünya görüşünün merkezinde her bireyin manevi yaşamı yer alıyordu ve 18. yüzyıl toplumunun manevi ve ahlaki çöküşü bu yaşamın niteliğini yitirmesinden kaynaklanıyordu. Toplum iliklerine dek çürümüştü, ama bu çürüme din yokluğu temelinde yükseliyordu. Protestanların kiliseye giden ve Tanrı kelamını asla gönüllerinde işitmeden *İncil* okuyanların yüzeysel ibadetlerine taktığı isimle, "sözde Hıristiyanlık", her türlü selamet umudunun önündeki en büyük engeldi. Gerçek Hıristiyanlık, yola çıkış noktasından yeniden hayata başlama taahhüdü üzerine kurulmalıydı.

Böyle bir inanç müritlerinden çok şey bekliyordu. Amaç bireyi dönüştürmek ve onun Mesih'te yeni bir kişilik bulmasını sağlamaktı. Bu savaş gündelik hayatta, aile içi ve dostlar arasın-

da, hizmetkârlar ve çalışanlarla ilişkilerde, yemekler ve tatillerde, işte veya evde, kilisede veya ahırda verilen ve alınan emirlerde en büyük titizliği gerektiriyordu. Tanrı bakıyor ve dinliyordu. İnsan davranışlarının her yönü ince elenip sık dokunmak zorundaydı. Gerçek bir Hıristiyan her an, her saat, her gün ve her yıl ruhani yaşamını sürdürmeliydi. Bu içsel disiplinde hiçbir gevşemeye yer yoktu. Protestanlara göre, yeni bir hayatın yaratılması kendilerinden başlıyor, ama bütün toplumu değiştirmeyi hedefliyordu. Fransız Devrimi'nin başında üst sınıflara egemen olan korku dalgası da bu reform çabasını çok güçlendirdi. Fransa'da olup bitenden dehşete düşen İngiliz toplumunun bazı çevreleri, birinci önceliğin kendi evine çekidüzen vermek olduğunu belirttiler. Radikallere göre çekidüzen verme işlemi temsili bir hükümet koşulu ve Eski Yozlaşma'nın eleştirisiyle başlarken, Protestanlara göre bir günah ve ahlaksızlık sorunu söz konusuydu. Topluma yeniden hayat vermenin tek yolu, "doğru söz"ü en büyük çoğunluğa taşımak ve yeni bir dinin temellerini atmaktı. Fransa olayları, ulusun "âdetlerinde ve ahlakında" bir devrim yaşanmazsa neler olabileceği hakkında bir uyarıydı.

Protestanlar bireysel imanı dinsel deneyimin merkezine yerleştiriyordu. Rahip bütün ağırlığını ve nüfuzunu hissettirmeli, ama *İncil*'i kişisel olarak okumak, incelemek ve tek başına dua etmek de asla savsaklanmamalıydı. Bunun da ötesinde Püritenlerin çok sık başvurduğu günce veya "karar" defterleri tutma yönteminin de yardımını alan bu özel içe bakış, ailece edilen dualarla desteklenmeliydi. Her gün dua etmek üzere toplanılırsa, ev içindeki her birey diğerleri için bir koruyucu ve rehber rolünü üstlenebilir, Tanrı'nın affının hangi koşullarda yitirildiğini tartışabilir ve Tanrı'nın anlayışlı, bağışlayıcı gücü içinde topluca huzur bulabilirlerdi.

Akşam duası: bir analık görevi (Arthur Hughes, *Yatma zamanı*, 1862, ayrıntı. Preston, Harris Müzesi).

O halde dinsel aile meclisi yaşamsal bir öneme sahipti: Hıristiyan hayatının en iyi dayanağıydı. Dünya bir kibir ve günah yeriydi. Bu nedenle gerçekten dindar olan Hıristiyanlar, Hıristiyan hayatının dinginliği ve el etek çekmişliği içinde, bu dünyadan kurtulmaya çalışmalıydı. Bu Hıristiyan hayatında, tiyatronun ve sosyetik toplantıların hileli zevklerinin yerini Tanrı bilgisiyle ulaşılan bir iç huzur alıyordu. "Dünya"nın reddedilmesinde gösterilen bu ısrar, kadınlardan çok erkeklere güçlük çıkarıyordu, çünkü sürekli erilleşen mesleki etkinlikler dinsel yaşama erişmek için kolay bir yol değildi; giderek burjuvazinin ve üst sınıfların kadınlarının eline geçen hane etkinlikleri ise Hıristiyan ibadetinin gelişimine en elverişli alan olarak değerlendiriliyordu. Protestanlara göre aile ocağı, kendilerinden önce Püritenler

Presbiteryen dersi: bir aile meclisinde *Kitabı Mukaddes* okuması. (John Philipp, *Presbiteryen dersi*, Edinburg, İskoçya Ulusal Galerisi)

için olduğu kadar önemliydi; dış dünyanın baskıları karşısında güvenli bir liman, evin erkek ve kadın efendilerinin çocuklarını ve hizmetkârlarını denetleme umudu taşıyabileceği bir huzur veriydi. Demek ki Protestanlık, âdetler ve ahlakta reform yapmak için verilecek mücadelelerin merkezine aileyi koyuyordu; aile daha önce Püritenlerin de düşünü kurduğu "Küçük Kilise Topluluğu", efendisine itaat eden ve çevresindeki dünyada ne olursa olsun Hıristiyan ibadetini gerçekten sürdürebilen "küçük devlet" olabilirdi.

Hannah More'un aile ahlakı

Gündelik yaşamın önemi içlerine dek işlemiş Protestanlar, hal ve davranış kuralları koyma kaygısını taşıyorlardı. Hannah More bu işle çok uğraştı. Her şeyini yitirmiş bir toprak sahibinin kızı, meşhur yönetmen David Garrick'le ünlü Dr. Johnson'ın arkadaşı, Londralı bir kadın edebiyatçılar grubu olan *Bluestockings*'in [Mavi Çoraplar] üyesi olan More, 1770'e doğru Protestanlığı kabul etmeden önce tanınmış bir yazar ve entelektüeldi; bu kabul, dostu Wilberforce'unki gibi aşama aşama gerçekleşti. Bu süreçte hayatını ve değerler sistemini değiştirdi. Gerek o, gerekse onun kuşağından birçok insan için Fransız Devrimi belirleyici bir dönemeç oldu ve More çabalarını, hükümetin de desteğiyle, toplumun tüm sınıflarına Hıristiyanlığın mesajının yaşamsal önemine ikna etmeye adadı.

19. yüzyılda İngiltere'de dua, aileyi Kutsal Yazılar'ın emanetçisi olan babanın çevresinde toparlar. Esneklikten katılığa: Çağ ve mizansen farklılığı (İsimsiz, *Aile ibadeti*. Yandaki sayfa: Samuel Butler, *Aile duası*, 1864. Cambridge, St. John's College).

Onun meşhur *Cheap Repository Tracts* [ucuz broşürler] dizisi, *establishment*'ın entelektüel cephanesindeki başlıca silahlardan biri oldu. Hıristiyan yenilenmenin müttefiki olan bu geleneksel ataerkillik Pitt'in 1790'a doğru çok etkili bir biçimde yürüttüğü baskının demir yumruğu üzerindeki kadife eldivendi. Hannah More, yoksullara yönelik broşürlerinde yetkeyi elinde tutanlara itaati vazediyor ve göklerde yaşayacakları mutluluk üzerinde duruyordu. Ama Protestanların çoğunun da paylaştığı bu siyasal tutuculuk, onun dinsel radikalizmiyle ve coşkusuyla pek uyuşmuyordu. Manevi tutku ve ahlaki kesinlikle bezeli yazıları onu çağının en çok okunan yazarlarından biri yaptı.

En tanınmış kitabı olan ve 1807'de yayımlanan tek romanı, *Eş arayan Coelebs*, başkent ve taşradaki bütün sohbetlerin ana konusu olurken, imparatorluğun en ücra köşelerine kadar da ulaştı. *Coelebs* burjuvazi için, ahlaki yenilenmenin mızrak ucu olarak görünen ve Protestanlığın yerleştiği kilise çevrelerinin çoğunun çekirdeğini oluşturan o orta sınıflar için –esnaf, manüfaktürcüler, bankerler, tüccarlar, çiftlik sahipleri, doktorlar ve avukatlar– yazılmıştı; ama bu öğreti, metodizmin aralarında güçlü bir biçimde kök saldığı yoksulları hiçbir zaman saflarına çekemedi.

Coelebs, öğretici olduğu kadar eğlendirici bir kitaptır. Gündelik yaşam konusunda öğütlerle doludur ve Hannah More'un cinsiyetler arası ilişkiler üzerine düşüncelerinin bireşimini temsil eder. Kitabın kahramanı, hatırı sayılır toprak gelirlerine sahip genç bir Hıristiyandır. Ebeveynleri ölünce, kendisine bir eş aramaya başlar. Başkentin yüzeysel ve hafifmeşrep yaşantısından öylesine rahatsız

olur ki, Protestanların (ve Rousseau'nun da) bir erdem yeri olarak gördüğü kıra çekilir ve kusursuz bir dindar aile olan Stanley'lerin yanına yerleşir. Ev, bütün sakinlerinin manevi yaşamını teşvik etmekle kalmaz, bütün ziyaretçilerin de ruhunu aydınlatır. Örnek Hıristiyan, aile reisi Mr. Stanley, Protestanların anlayışına uygun yeni bir erilliğin bütün gerekli erdemlerine sahiptir. Büyük ahlaki niyetlerin harekete geçirdiği bir toprak sahibi olan Stanley, yarıcılarına verdiği sözleri tutmaya kararlıdır ve hem ekonomik, hem de ahlaki ve dini sorumlulukları olduğunun bilincindedir. Üstelik hem koca, hem de baba olarak ailevi görevlerini son derece ciddiye almakta ve çocuklarıyla seve seve uğraşmaktadır. İşinin efendisi ve aile reisi olarak yetke onun elindedir, ama bu yetkeyi Hıristiyanca kullanmalıdır. Mrs. Stanley ise kocasına omuz vermekte, kızlarına iyi eş ve iyi anne olmayı öğretmektedir; evini tatlı sert bir biçimde yönetmekte, bu arada yoksulları da düşünmektedir. Hıristiyan bir hanımın ödevleridir bunlar.

İki dünya: kamusal erkek ve özel kadın

Protestanlara göre kamusal hayat kaygısı erkeğe aitti; buna karşılık kadın, yuvasının ve ailesinin merkeziydi. Erkeğin ve

İngiltere'de, 19. yüzyılın ortasında, erkekler ve kadınlar iki ayrı dünyada yaşar. Kadınlar, çocuklar ve hizmetkârlar evde; çay saatinde Emily Teyze için ateş canlandırılırken... (*Emily Teyze'nin ziyareti*, 1845'e doğru).

kadının farklı dünyaları doldurmak üzere doğduğuna kesinlikle inanıyorlardı. Bu, örf ve âdetlerce de doğrulanan bir doğa kuralıydı. Doğal olarak diğerinden farklı her iki cinsiyetin kendine özgü nitelikleri vardı ve kendi dünyasından çıkma yolunda her girişim hüsrana mahkûmdu. Hannah More, Mary Wollstonecraft'tan nefret ediyordu; bunun nedeni onu 1790'ların Paine usulü radikalizminin temsilcisi olarak görmesinden çok, Mary'nin vazettiği cinsiyetler arası eşitliğin doğaya ve ahlaka aykırı olduğuna inanmasıydı. Onun düşüncesine göre, her cinsiyetin biyolojik oluşumu yazgılarındaki farklılığın ifadesiydi ve bir kadının başarıyı erkekle aynı dünyada araması, Tanrı'nın kendisine verdiği özel görev ve ödevleri yadsıması anlamına geliyordu. "Balığın yüzgeçleri olmasının bir amacı vardır" diye yazıyordu. "Kuşun uçabilmek için kanatları vardır, erkek de eyleme geçme ve öğüt verme gibi ağır bir görevin üstesinden gelebilmek için üstün bir fiziksel güce ve daha güvenli bir zihne sahiptir."

Protestanlar, erkek olsun kadın olsun herkesin selamete erme hakkına sahip olduğuna kararlılıkla inanıyor, ama bu manevi eşitlik beyanı toplumsal eşitliği gerektirmiyordu. Eril ve dişil eylemin ayrı dünyaları, kadının içini doldurduğu "küçük çember", bütün bunlar toplumsal bakımdan kadının kocasına tabi olması anlamına geliyordu. Aziz Pavlus, "Eşler, Tanrı'ya nasıl boyun eğiyorsanız, kocalarınıza da öyle itaat edin" diye yazmıştı: Kim buna karşı çıkmaya cesaret edebilirdi? Yine de bütün bunlar

... erkekler Royal Exchange'de "işleri"yle uğraşıyor (1847).

kadınların hiçbir nüfuz sahibi olmadığı anlamına gelmiyordu. Onlar da erkekleri etkileme ve kendilerini dinletme, öğütlerinin dikkate alınmasını, konuşmalarına değer verilmesini sağlama olanağına sahipti. Kadınlar, aile ocağının korunaklı çevresinde, iş hayatının ve ticaretin kaygılarından uzakta, dini görevlerini daha büyük bir kolaylıkla yerine getiriyordu; manevi nüfuza erkeklerden daha duyarlıydılar, çünkü dış dünya onları daha az etkiliyordu. Gerçi saygınlığı ve statüsü olan erkeklere bağımlı bir yer işgal ediyorlardı, ama bu yerde onların da özel ve sadece kendilerine ait vasıflara sahip oldukları kabul ediliyordu.

Protestanlık orta sınıfların hem erkeklerine, hem de kadınlarına yeni bir kimlik, hayatlarına anlam kazandırmanın yeni bir biçimini ve bu deneyimi anlama olanağını sunuyordu.

19. yüzyılın başında İngiltere'yi ahlaki çöküntüden kurtarmak isteyenler sadece Anglikan Protestanlar değildi. *Quaker*'lar ["titreyenler"], *unitarist*'ler ["birlikçiler"] ve Presbiteryenler yerlerinde sayarken, yeni mezhepler –metodistler, bağımsızlar, vaftizciler– müminler içinde hızla taraftar topluyordu. Onlar da Protestanlarla hem aynı manevi inancı, hem de kamusal ve özel alanlar, cinsiyetlerin rolleri ve Hannah More'un ya da Protestan şair William Cowper'ın kutladığı ideal ev hayatı konularında aynı temsilleri paylaşıyorlardı. Bir yandan *gentry* ve aristokrasi ile birleştirilen ve her türlü dinsel duyarlılıktan yoksun bir erkeklik imgesine, diğer yandan da Mary Wollstonecraft ile dost-

larının cinsiyetlerin eşitliği konusundaki tehlikeli görüşlerine karşı savaş açan bu fikirler, 19. yüzyılda gerçek Hıristiyanların ve İngiliz burjuvazisinin düşünme biçimi haline geldi.

Ama bu dönüşüm nasıl gerçekleşmişti? Kadınların doymak bilmez cinsel iştahları hakkındaki düşünceler niye unutulmuştu? Artık onların alçakgönüllülüğünden, doğal olarak geri plana çekilmelerinden başka bir şeyden söz edilmiyordu. Evli kadınların bir zamanlar o denli güvenilen çalışması, niye evdeki saygın görevlerle sınırlanmıştı? Burjuvazi niye ayrı dünyaların varlığına inanmış ve hayatını bu düşünceye göre düzenlemişti?

Bu dönüşüm süreci önce dinsel alanda izlenebilir. Yoksullara *Kitabı Mukaddes* dağıtımıyla olduğu kadar, gençler için okuma ve tartışma grupları örgütlemekle de uğraşan yardım cemiyetlerinde şema hep aynıydı: Katolik veya Protestan rahibin diğer erkeklerin de yardımıyla örgütlediği bu cemiyetler kadınların katkısına dayansa bile çok ender olarak onlara inisiyatif tanır ve hiçbir zaman yönetimde yer vermez. 18. yüzyılda *quaker*'ların bile profesyonel rahipleri yoktu ve kadın vaizlerin oranı önemliydi. 19. yüzyılda ise kadınların bu tür görevleri üstlenmesi giderek güçleşti.

Protestanların çok girişimci olduğu kültürel etkinliklerde de aynı süreç görüldü. Edebi ve felsefi kurumlarda veya birçok kentte kurulan sanatsal cemiyetlerde, erkeklerle aynı aidatı ödeyen üye kadınlar örgütlenmede hiçbir rol oynayamıyor; ancak vekâlet yoluyla oy kullanabiliyor ve yıllık şölen gibi bazı olaylardan genellikle dışlanıyorlardı; bu şölenler beylere, güzel bir sofranın başında "ahbaplar arasında" bir gece geçirme fırsatı sunuyordu. Başka birçokları gibi *Birmingham Philosophical Institution* da, bir erkek tapınağı olarak kabul edilen okuma odasına kadınların girmesine izin vermiyordu. Bu nedenlerle söz konusu kuruluşların erkek cemiyetleri olarak kabul edilmesi şaşırtıcı değildir; az sayıda kadın bunlara üye oluyor ve birçok kadın bu derneklerin avantajlarından sadece ve sadece erkek üyelerden biri babaları, eşleri veya kardeşleri olduğu için yararlanabiliyordu. Bu kurumların kuralları değişmez değildi ve 19. yüzyıl sonunda kadınlar uğradıkları kısıtlamaları azaltacak özgüveni edinmişlerdi. Ama yüzyıl başında, iş hayatı ve ticarette sağladıkları başarılardan gururlu ve dini yönelişlerinde güvenli burjuvazinin erkekleri kendi kafalarındaki imgeye uygun yeni bir dünya yaratmaya çalışırken, bu imge erkek ve kadın dünyalarını birbirinden çok farklılaştırıyordu.

Cadbury ailesi

Bu düşüncelerin gücü sadece dinsel bağlılığa değil, hayatın maddi koşullarındaki değişimlere de dayanıyor; iki cinsiyet ara-

Bir *landlord*'un bu görkemli malikânesi, tarımın yararını ve evcilleştirilmiş doğanın keyiflerini uzlaştırıyor (İsimsiz, *Parkland'da kır evi*, İngiltere, 19. yüzyıl başı).

Alice'in doğum gününde aile toplantısı. Zengin döşeli bir iç mekân. Dikkatli anneler, uslu çocuklar ve kendi halinde erkekler. Gazete okumak, dışarıya dönük bir bakıştır. Kamusal ile özel arasındaki sınır evin içinden geçiyor (William Powell Frith, *Doğum günü kutlaması*, Harrogate Sanat Galerisi).

Cadbury'lerin ikinci kuşağı: John, Candia ve altı çocukları 1847'de, Edgbaston'daki evleri önünde. Örnek bir *quaker* ailesi.

sındaki işbölümü giderek belirginleşiyordu. 18. yüzyıl sonundan beri Birmingham'da ticaretle uğraşan Cadbury'leri ele alalım. Batıda doğan Richard Trapper Cadbury, bir kumaşçının yanına çırak olarak verilmişti. Bir *quaker* ailesindendi ve *quaker*'lar ülkenin tüm çevrelerinde geniş bir toplumsal ilişkiler ağına sahipti. Babası ona mütevazı bir iş kurmaya yetecek bir anapara bırakmıştı; 1794'te Birmingham'da, kentin en önemli sokaklarından Bull Street'te bir ipekli ve yünlü kumaş dükkânı açtı. 1800'de eşi Elisabeth ve hızla genişleyen ailesiyle birlikte, o dönemin yaygın bir âdetine uyarak dükkânın üst katına yerleşti. Sadece en zengin burjuvalar işyerlerinden ayrı bir konut sahibi olabiliyordu.

Elisabeth Cadbury kocası gibi bir çıraklık döneminden geçememişti. Kadınlar çok az meslekte bu olanağı bulabiliyordu: Onların bilgilerini atölyede çalışarak edineceği düşünülüyordu. Sadece zengin kişiler karısını çalıştırmama lüksüne sahipti. Çiftçinin karısı süthaneye bakıyor; tüccarın karısı dükkânla veya muhasebeyle ilgileniyordu; bir manüfaktür sahibinin eşi, kocası öldükten sonra işyerinin yönetimini üstlenebilirdi. Elisabeth Cadbury, ek bir yardıma gereksinim duyulduğunda, dükkânın işlerine yardım ediyordu; kocası yokken işleri denetliyordu; hem çıraklarla tezgâhtar kızları, hem de kendi ailesini içeren çok geniş bir aile halkını o yönetiyordu. Evliliğinin ilk on

beş yılında on çocuğu oldu; sekizi hayatta kaldı ve yaşlı annesi de onların yanında yaşamaya geldi.

Böyle bir evde sadece beslenecek boğazlar, yıkanacak giysiler, dikilecek ve ütülenecek gömlekler, su çıkarma ve indirme işleri yoktu. Elisabeth Cadbury, ev işlerini gören iki hizmetçinin de yardımıyla, ticaretle de etkin bir biçimde uğraşmayı başarıyordu. Richard dükkâna yeni kumaş almak üzere Londra'ya gittiğinde, eşine mektup yazıyordu. "Bombazen [çapraz dokunmuş, özellikle matem giysilerinde kullanılan pamuklu veya ipekli kumaş] aradım, ama her renkten bulmak güç. Benim gördüğüm kumaş çok güzel ve yarın da gidip siyahını arayacağım." İrlanda'dan, beklediği ketenden haber gelip gelmediğini öğrenmek istiyor ve "birkaç takıyla kırmızı ve renkli eşarplar" aldığını, kızları Sarah için de bir başlık ısmarladığını bildiriyordu. Mektupları iç içe geçmiş mesleki ve ailevi ayrıntılarla doluydu: Erkekle kadın iş hayatını ve toplumsal hayatı tamamen paylaşıyordu.

1812'de dükkân çok gelişmişti ve Richard Trapper Cadbury kentin sınırlarında, neredeyse kırsal alanda, Islington Row'da ikinci bir mütevazı ev satın aldı. Çocukların en küçükleri dadıları ve evcil hayvanlarıyla birlikte orada yaşamaya başladı; bu evcil hayvanların içinde güvercinler, tavşanlar, bir köpek ve bir kedi de vardı. Aynı zamanda bir parça toprak kiralayıp meyve ve sebze yetiştirdiler. Mrs. Cadbury şimdi iki eve birden bakıyor ve büyük kızlarıyla birlikte bir evden diğerine gidiyordu. Bu arada erkek çocuklar babalarının izinden yürüyordu: Her biri farklı bir kentte ve perakende ticaretin farklı sektörlerinde çıraklığını tamamladı. En büyük oğlan Benjamin, aile ticaretini sürdürebilmesi için bir yünlü kumaş tüccarının yanına yerleştirilirken, onun küçüğü John çay ve kahve ticaretini öğrendikten sonra, Bull Street'e, babasının yanına yerleşti.

Kız kardeşleri bu kadar iyi tanımlanmış bir eğitim almadı. Onlar, kendilerine sadece ev bakımının ve mutfağın sırlarını değil, bu yetenekleri kendilerine her ihtiyaç duyulduğunda dükkânda da hizmet görebilmeyle birleştirme sanatını da öğreten annelerinin yanında çıraklık ettiler. Bahçeyle uğraşabiliyor, annelerine kışın evi ısıtan eski halıları sermesi için yardım edebiliyor veya babalarına yardım etmek üzere dükkâna koşturabiliyorlardı. Aile ticaretine herkes katılıyordu.

Görevler ve uzamlar arasında giderek derinleşen ayrım

Ama ticaret âdetleri durmadan değişiyor ve bu tür katılımları giderek güçleştiriyordu. Evli kadınların sözleşme yapmak, dava açmak veya davalı olmak, bir işte hissedar olmak gibi hakları hiç yoktu. Onların statüleri, yasaların gözünde kocalarını kendilerinden sorumlu kılıyordu. Bağımsız, yasal bir varoluşa

Dükkânda: Tezgâhın iki yanında erkekler ve kadınlar. Bakkaliye işi hâlâ bir erkek ticareti olma özelliğini koruyor (1846).

sahip değillerdi. Sadece evlenmemiş veya dul kadınlar kendi adlarına iş hayatına girebiliyor ve bu tür örnekler de genellikle eşleri veya babaları öldükten sonra görülüyordu. 18. yüzyılda, Cadbury'lerinki gibi bir aile firmasında karı-kocalar sözleşmesiz ortak rolündeydi; hem ticaretin kaygılarını ve risklerini, hem de aile yaşamının diğer sorunlarını paylaşıyorlardı. Gerçi işletmenin yasal sorumluluğu erkekteydi, ama gündelik yaşamda bu durum fazla görünürlük kazanmıyordu. Bununla birlikte sadece erkeğin üstesinden gelebileceği işlere bağlı bir dizi görev vardı. Örneğin mal almaya hâlâ Richard Trapper Cadbury gidiyordu ve evli kadınların kocaları adına ödeme yetkisi yapma hakları olsa bile, anlaşıldığı kadarıyla Elisabeth Cadbury fatura ödeme işlerini de kocasına bırakmıştı. Fiili ortaklık son tahlilde erkeğin yetkesini gerektiriyordu.

Sanayi ve ticaretin genişlemesi, tarımın dönüşmesi bu gayri resmi âdetleri tehdit eden yeni ticari uygulamaları beraberinde getiriyordu. Ortaklığın yayılmanın temelini oluşturduğu, ama evli kadınların hiçbir hakka sahip olmadığı ve kızlara hiçbir umut bağlanmayan bir çağda, ortaklıkların çoğu akrabalık bağıyla veya ortak bir inançla bağlanan erkekler arasında kuruluyordu. Ticaretin yeni gereksinimlerine yönelik eğitim ve yetiş-

me biçimleri kadınlara açık değildi. 19. yüzyıl başından itibaren, erkek çocukları yetiştirip, onları gelecekteki "sanayi komutanları" rolüne hazırlayan birçok okul açıldı. Kızlar ise hâlâ evde yetiştiriliyordu. Bir genç adam iş dünyasına bir kez girdikten sonra, kolaylıkla ilişkiler kurup başkalarıyla ortak olabiliyor, böylelikle kredisini sürdürebiliyor, borç bulabiliyor ve müşteri ağını geliştirebiliyordu. Kadınların bu ticari ilişkiler dünyasına girmesi zordu. O zamana dek pazarlıkları dostluk ilişkilerine dayanarak sürdürülen borç para verme işlemleri giderek bankalar aracılığıyla yürütülmeye başlanmıştı. Önceleri buğday pazar meydanında satılıyordu; artık tahıl borsasına gitmek gerekliydi – bu amaç için inşa edilmiş ve sadece erkeklerin girip çıkabildiği bir binaydı burası. Hızla genişleyen mali piyasa için tasarlanmış mali borsa da kadınlara açık değildi. Kumaş ticareti modern satışın yeni yöntemlerini benimseyen ilk sektör oldu.

Cadbury ticarethanesi gelişiyor ve zenginleşiyordu. İkinci oğul John, çay ve kahve dükkânını babasınınkinin yanında açmıştı. Perakende satış için en son yenilikleri benimsemişti, vitrinleriyle çok gurur duyuyordu ve sermayesi elverince hemen bir kakao imalathanesi açmaya karar verdi. Bu işletme aile ticaretinin bir parçası değildi; tam tersine onu ayrı bir fabrikaya yerleştirmişti ve iki işini yan yana yürütüyordu. Tıpkı ana babası gibi, ilk karısı Priscilla ile birlikte dükkânının üstünde yaşıyordu. Evlendikten iki yıl sonra, 1828'de karısı öldü. 1832'de bir tüccarın kızı olan Candia ile evlendi ve ilk çocukları doğuncaya kadar Bull Street'te yaşadılar. Ama sonra kent merkezinden ayrılmaya ve Edgbaston'a yerleşmeye karar verdiler.

Cadbury deposunun büyüklüğü, ticari örgütlerinin boyutları hakkında da bir fikir veriyor (Richard Cadbury'nin bir taslağından hareketle çizilmiştir).

1824'e doğru, Birmingham'da Bull Street: Cadbury krallığı. Sağda baba Richard'ın yünlü kumaş dükkânı; solda oğul John'un çay ve kahve dükkânı (E. Wall Cousins'in çizimi).

Edgbaston, kentten bir mil uzaklıkta bir dış semtti; zengin toprak sahibi Protestan Lord Calthorpe bu bölgeyi yüzyılın ilk yıllarında parsellere bölmüştü. Calthorpe bu semti, burjuvazi için güzel evleri ve bahçeleri olan, pislikten, gürültüden ve tatsız komşulardan uzak bir konut alanı olarak tasarlamıştı. Her tapu sözleşmesinde evin dükkâna veya imalathaneye dönüştürülmesini, ya da bahçeye atölye kurulmasını engelleyen maddeler vardı. Geniş yollar açıldı, ağaçlar dikildi ve kiliseler yapıldı. Edgbaston, kırsal bir alandaki hoş villalarıyla, kentin konforunu kıra taşıyan konutlarıyla gurur duyuyordu. Orada yaşayabilmek için iş ve ev hayatını ayırmak zorunluydu; bir işletme Edgbaston'dan yönetilemezdi. Lord Calthorpe'un, türünün ilk örneklerinden olan tasarısı burjuvazinin kendine ait bir ev sahibi olma ve meslek yaşamını aile yaşamından, "bir kadının ve çocukların tatlı okşayışlarını ve sevgisi"ni "iş dünyasının kaygı ve sıkıntıları"ndan ayırma isteğinin habercisiydi.

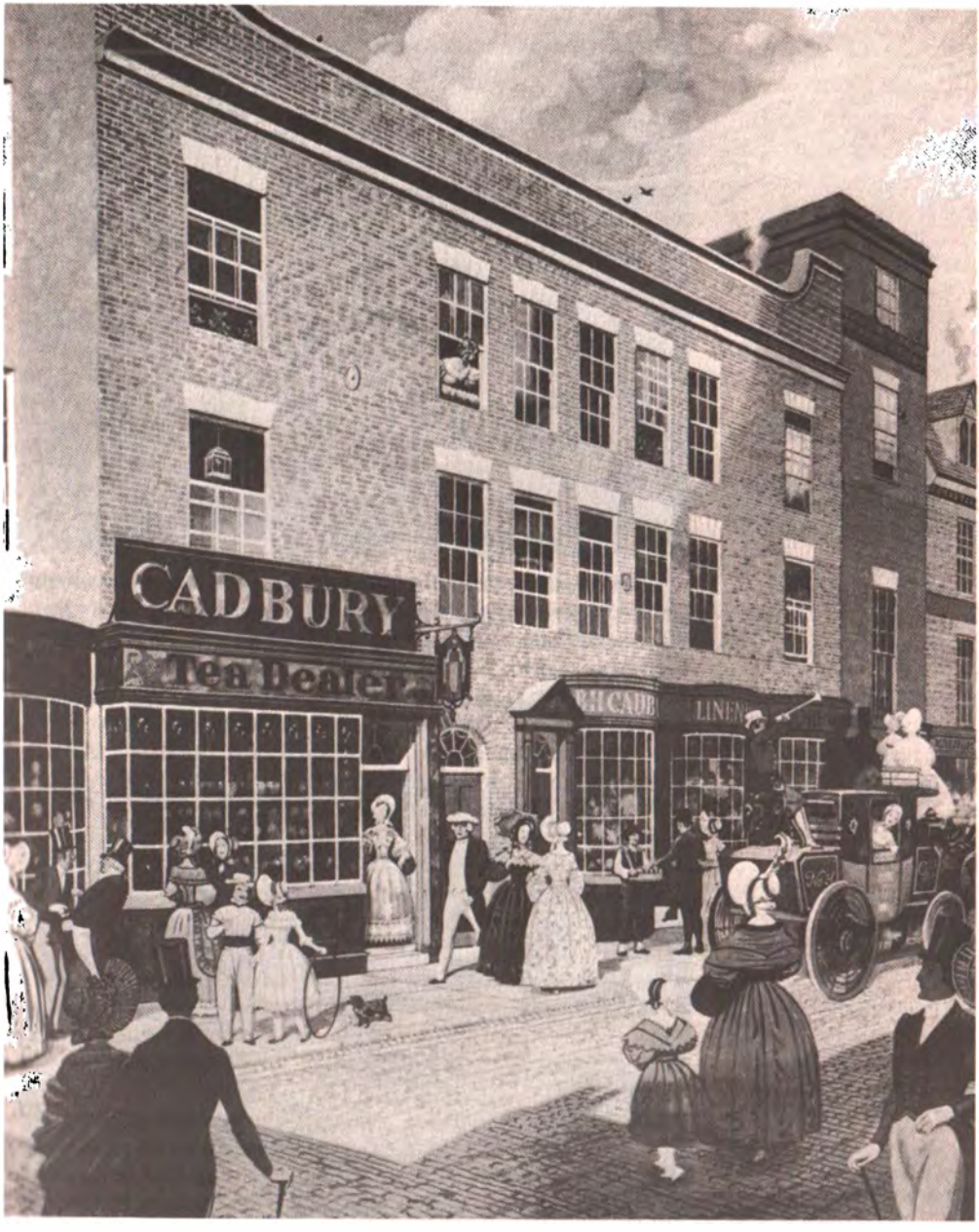
CADBURY
Tea Dealer

Berwickshire'da, 1850'lerin sonuna doğru, büyük bir burjuva evinin neoklasik üslubu.

Ekonomik ve toplumsal dönüşümler bu ayrılığa yol açmıştı. Cadbury işletmesi geliştikçe, işin çeşitli yönleri artık bir kadının etkinliğiyle bağdaşmaz hale gelmişti. İmalathane artık evden belli bir uzaklıktaydı ve Candia orasını hem dükkânda çalışıp hem de küçük çocuklarına bakabilen kayınvalidesi gibi denetleyemezdi. Yan kuruluşlar açılması daha büyük bir işbölümünü, erkek işgücü kullanımını, bir bütçe hazırlanmasını gerektiriyordu ve bunlar erkeklerin altından daha kolay kalkabileceği işlerdi. John ve babası yeni bir kent pazarının, *Market Hall*'un tasarısına ve yapımına katılmışlardı. Dorik stildeki bu görkemli yapı, dönemin en ileri ticari uygulamalarının simgesi olan dağıtımı kolaylaştırıyor ve kadınları tamamen marjinalleştiriyordu. İş hayatı ve ticaret giderek sadece erkeklere ait bir alan haline geliyordu; kadınlar artık sadece küçük gıda veya kadın giysisi dükkânlarıyla uğraşacaktı. John ve Candia işletme ile ev arasındaki ilişkileri koparmayı, işin özel hayatlarına ve çıraklarla tezgâhtar kızların evlerine girmesini reddetmeyi yeğlemişlerdi. Bu tercihle, ayrı dünyalar ilkesini kabul etmiş görünüyorlardı.

Kır kulübesi ve çocuk odası (nursery)

Kısa süre sonra, yaklaşık kırk yıl boyunca aile ocakları olacak bir ev buldular. Ev başlangıçta belki küçüktü, ama aile genişleyip gelirleri de elverdikçe, evi de değiştirip büyüttüler. Candia zamanını evde geçiriyor; çocuklar, mutfak, çamaşırlar ve bahçeyle ilgileniyordu. Kızları Maria'nın daha sonraları be-

timleyeceği gibi, ev "daha çok bir kır kulübesine benziyordu ve tamamen değiştirilmese fazla küçük gelirdi; ama insan kendini kırda sanıyordu ve ebeveynlerim de bu nedenle evi satın almaya karar verdi; eve yeni odalar eklediler ve gönüllerine göre bir bahçe yaptılar [...]. Annemiz bahçe işlerine bayılıyordu, ama babamız kentteki işleriyle meşguldü ve hafta içinde bahçeyle ilgilenmesi için fazla zamanı kalmıyordu." Kısa süre içinde eve bir oyun salonu yapıldı, sonraları burası sınıfa dönüştürüldü; üst kata da küçükler için bir çocuk odası eklendi.

Böyle bir ev yeni bir anlayışın ürünüydü. 18. yüzyıl kentlerinin hilal biçimindeki (*crescent*) sokaklarında böyle bir uzam farklılaşmasına erişilememiş ya da böyle bir gereksinim duyulmamıştı. Çocuklar için ayrı odalar, yemek pişirilen yerin yemek yenilen yerden ayrılması; bütün bunlar yeniydi ve erkeklerin işlerini farklı bir uzamda görmesi düşüncesiyle de at başı gidiyordu. Bu tür evlerin kurulması aile ocağının sıcaklığı ve konforu için ısrarla durulduğu bir dönemde evin döşenmesi üzerinde büyük bir etki yaptı. Mimari, ev döşemesi ve bahçe düzenlemeleri konusunda burjuvazinin zevklerini yönlendiren J.C. Loudon, inanılmaz satış başarıları yakalayan kitaplarında bir *nursery*'nin ne olduğunu, bir salonun nasıl döşenmesi gerektiğini, bir bahçenin insana ne tür keyifler sağlayabileceğini, eşlerin hangi sevinçleri paylaşabileceğini anlatıyordu.

Sadece aile yaşamı için tasarlanmış evler nasıl yeni bir fikirse, bunları çevreleyen bahçeler için de aynı şey geçerliydi. 18. yüzyıl meydanlarında bir gezinti uzamı ve çevresinde de parmaklıklar vardı, bu yeterli görünüyordu. Ama 19. yüzyıl orta-

Kadınların ve çocukların eğlencesi olan bahçe işleri, bir aile tutkusu ve erdemin harcı haline de gelebilir (1864).

sında bahçe, burjuva yaşamının ana unsuru olmuştu. Ağaçlar ve çitlerle çevrelenip evcilleştirilmiş doğa, özel hayatın dinginliğini sağlıyor ve aile yaşamı için ideal çerçeveyi sunuyordu. Erkekler ağaçlarla ve bağla uğraşabiliyor, çünkü Loudon kentin boğucu görevlerinden sonra kendini bu tür işlere vererek gevşemenin hiçbir sakıncası olmadığı konusunda ikna ediyordu onları. Kadın yumuşaklığıyla çiçeklerin ıtırlı zarafeti arasındaki doğal bütünleşme nedeniyle, çiçeklerin sorumluluğu kadınlardaydı. Kadınlarla çiçekler arasındaki dilbilimsel ilişki bu çağda giderek kurulmaya başlandı. Bir anne küçük çocuklarına bitkilere bakmayı veya küçük bahçelerine tohum ekmeyi de öğretebilirdi.

"Home", iş ve erdem

John ve Candia Cadbury'nin evi ve bahçesi, belli bir aile hayatı anlayışının, erkeklere ve kadınlara düşen ödevlerin ve onların dünyayla ilişkilerinin bir yansımasıdır. Hannah More'un yüceltilmiş ve uygarlaşmış bir dünyada duyurduğu görüşleri, burjuva konutları biçimine bürünmüştü. Manevi yaşama sürekli özen gösterme olanağını veren ve ibadetine sadık bir hane halkı gerektiren yeni bir hayat tarzı kurma konusundaki dinsel kararlılık, erkek ve kadın işlerinin giderek ayrılmasında ve aralarında sınır çizgileri çekilmesinde maddi olarak somutlaşmıştı. Erkekler işletmelerini çeşitlendirilmiş sektörlere yayma konusunda durmadan daha çok olanağa kavuşup, kendilerini uğraşlarıyla, kamusal etkinlikleriyle tanımlarken, kadınlar bu dünyadan uzaklaşıyor ve annelikle ev işlerini bir meslek haline getiriyorlardı. Erkek ve kadın dünyaları arasındaki bu bölünmenin dinsel bir yan anlamı da vardı: Kamusal dünyanın tehlikeli ve ahlak dışı olduğu düşünülüyordu. Bu atmosferde çalışan erkekler ancak aile ocağının ahlaki dünyasıyla düzenli bir temas sürdürerek kendilerini kurtarabilirlerdi ve iş dünyasının yıkıcı eğilimlerini dengeleyebilecek bu temiz değerlerin taşıyıcıları da kadınlardı. Ev tatlı keyiflerin yeri, aile ocağının sürmesi için gereken maddi zenginliği üretmekle yükümlü, yorgun ve kaygılı erkeğin sığındığı limandı. Erkeklik, bir erkeğin yakınlarının ihtiyaçlarını karşılama yeteneğine dayanıyordu; eşin ve kızlarının dişiliği ise onların bağımlılığı üzerine kuruluydu. Bir erkeğin saygınlığı mesleğine bağlıydı; kadın ise meslek sahibi olduğunda bütün seçkinliğini yitiriyordu. 19. yüzyıl ortasında ailesinin ihtiyaçlarını karşılayan koca ve kendisini evine adayan eşten oluşan burjuva ideali öylesine yaygınlaşmıştı ki, genel nüfus sayımında "ev kadınları" diye yeni bir kategori belirlenmekle kalınmadı, bu durum 1851 tarihli raporun giriş bölümünde de dile getirildi: "Her İngiliz müstakil bir ev sahibi olmayı çok istemektedir; bu, ailesinin ve ocağının çevresinde kurulmuş ve

çok iyi tanımlanmış bir çerçevedir – kederlerinin, sevinçlerinin ve düşüncelerinin tapınağı."

"Müstakil bir ev" istediklerini bilmek birçok İngilizi çok şaşırtırdı; ama herkes adına dile getirilen bu talep çok aydınlatıcıdır; burjuvazinin söyleminin nasıl bir önem kazandığını göstermektedir: Herkes bu söylemi benimsemişti. Bu durum kısmen gerçek Hıristiyanların ve dünyayı kendi imgelerine göre yeniden kurmak isteyen "yararcılar" gibi diğer burjuva hiziplerinin *Kitabı Mukaddes*'i yayma gayretlerinden kaynaklanıyordu. Onlar üst sınıfları ve işçileri kendi inançlarına çekmek istiyor ve onları ikna etmek için çok çaba harcıyorlardı. Aristokrasi ve *gentry* ahlak bozukluğuna gömülmüş aylak yaşantılarını terk etmeliydi; yoksullar emekçi olmayı öğrenmeliydi. Hem herkes, hem de her birey istikrarlı bir aile yaşamının ve iyi düzenlenmiş bir aile ocağının önemini kabul etmeliydi. Bu son sorun hakkında, Protestanların bütün kesimleri ve "yararcılar" fikir birliği içindeydi. Bizzat büyük Jeremy Bentham, erkeklerle kadınların yeteneklerinin ve dünyalarının farklılığına inanıyordu; cinsiyetler arasındaki gerçek ilişkilere gelince, hem "yararcılar"ın hem de Protestanların

1825'te Manchester'daki Mechanics Institute: İyi bir işçi eğitim merkezi.

kuramlarının temelinde bunlar yer alıyordu. Bentham'ın tilmizlerine göre, ayrı dünyalar bir ahlaki ilkeden çok, fiili bir durumdu ve onların bu durumu "doğal" karşılaması, iki dünya kuramcılarının 19. yüzyıl başındaki etkisini yansıtmaktadır.

Yoksullara ahlak aşılanması

Protestanlar ve "yararcılar" aile yoluyla yoksullara ahlak aşılanması konusunda geniş bir çabaya giriştiler. Bütün ülkede okullar, pazar okulları, insansever cemiyetler, cinsiyetler arası ayrım konusundaki burjuva anlayışları yayıyordu. Pazar okullarının öğrencilerine, yetimhanelerin genç kızlarına veya yaşlı ve sakat kadınlara eve ilişkin değerleri vazeden orta sınıf kadınları, hem kendi "göreli dünyaları"nı hem de işçi sınıfı içindeki kadınların yerini tanımlıyorlardı: Ya yanında çalıştıkları üstlerinin hizmetkârı, ya da kendi evlerinin saygıdeğer eş ve anneleri olacaklardı; önlerindeki seçenekler bunlardı. Yaşlı ve sakat kadınlar için kurulmuş bir cemiyet, terk edilmiş kadınlar için bağış toplamaya mı çalışıyordu? Kampanyayı düzenleyen hanımlar, bu kadınların sürdürdükleri mütevazı ve saygıdeğer yaşamla bu yardımı hak edip etmediklerini öğrenmek istiyorlardı. Erkek ve kız çocuklar, genellikle karma biçimde yürütülmeyen ve farklı amaçlara yönelik farklı eğitimler alıyordu. Bentham'dan fazlasıyla etkilenmiş *Mechanics Institutes* (işçi enstitüleri) başlangıçta sadece erkeklere açıktı; burada onların daha çalışkan, daha mantıklı, daha iyi bilimsel bilgilerle donatılmış değil, aynı zamanda daha iyi kocalar ve babalar olarak yetiştirilecekleri umuluyordu. Böylelikle karılarının da yetişeceği ve ailelerinin yenileneceği, aile mutluluğunun örneklerini vereceği bekleniyordu.

Gözü yükseklerdeki bu tasarıların mucizevi sonuçlar vermesi beklenemezdi. Ama birçok tarihçinin de gösterdiği gibi, işçi sınıfının erkek ve kadınları egemen kültürün değerlerini olduğu gibi reddetmedi.

Grey, 19. yüzyıl sonunda Edinburg'daki işçi aristokrasisi üzerine incelemesinde, egemenlerle aşağıdakiler arasında bir tür pazarlık oluştuğunu, bunun sonucunda da yeni saygınlık ve saygıdeğerlik kavramları ortaya çıktığını gösterir. Bu kavramlar gerçi burjuvaziden etkilenmiştir, ama örneğin sendikal eyleme yönelik güven ve büyük bir sınıf gururunun da yönlendirici izlerini taşır. Aynı şekilde Vincent da, işçi özyaşamöykülerinde "yararlı bilgi" üzerine incelemesinde, işçilerin anlayışlarının burjuvazinin yüklediği anlamlardan farklılaştığını ve kendine özgü bir sınıf içeriği edindiğini belirtir.

Erkek ve kadın dünyaları hakkında da aynı şeyler söylenebilir. İşçi sınıfı, ideal hayat tarzı hakkındaki burjuva temsilini

Hıristiyan insanseverlerin eseri olan pazar okulları, hem insanlara okuma yazma öğretmenin, hem de yoksullara ahlak aşılamanın aracı oldu. Bu araç, övüldüğü kadar, karikatürleştirildi de. Burada övücü yaklaşımın bir örneğini görüyoruz.

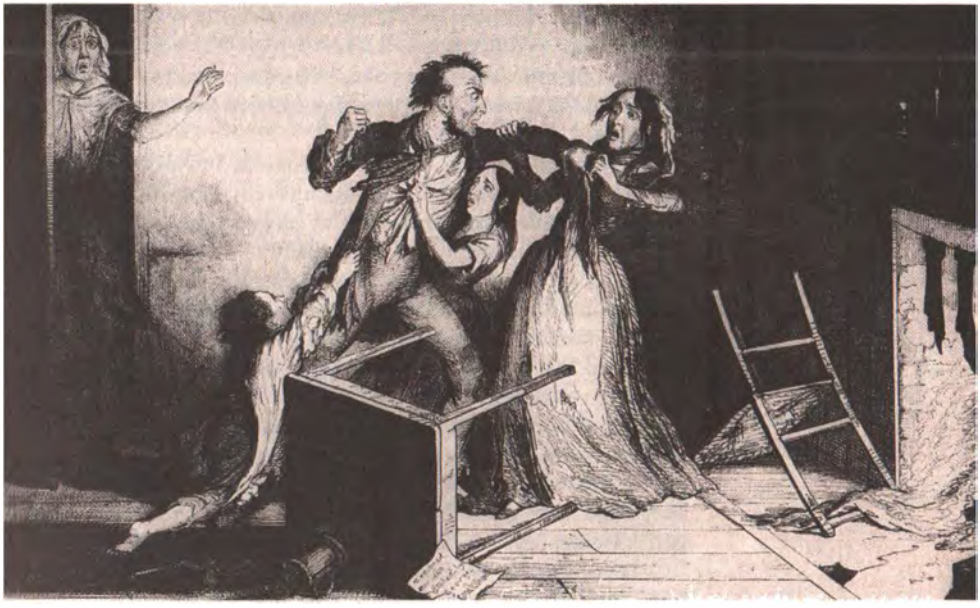

George Cruikshank'in alkol bağımlılığının aile içindeki zararlarını göstermeye yönelik sekiz levhalık meşhur *Şişe* (1847) dizisinden üçü.
1) Önce: mutlu bir ev, ama adam karısını günaha sevk ediyor;
2) Sonra: işsiz kalan koca ailenin giysilerini rehine koyup aldığı parayı içkiye yatırıyor;
3) En sonunda: "kavga ve şiddet sık içki içmenin doğal sonuçlarıdır." Bu halk eğitim üslubu daha sonra da sık sık kullanılacak, hatta sendikalizmde de bundan yararlanılacaktır.

aynen alıp benimsemedi. Ama bu dinsel veya laik söylemin mantıklı görünen ve bazı gereksinimlere cevap veren yönlerini kendi bünyesine kattı.

Oldukça tipik alkol bağımlılığı örneğini ele alalım. İşçiler burjuva saygıdeğerlik anlayışının havarisi kesildi. Kendilerini mükemmelleştirmek, eğitmek, üstlerinin düzeyine yükselmek istiyorlardı. Mutlak kanaatkârlık lehindeki hareket bir sınıf bilincine sahip olanların, özellikle de Çartist harekete yakın olanların içinden doğmuştu. Ama her bireyin durumunun düzelebileceği inancı, genellikle burjuvazinin kültürel modellerinin benimsenmesine yol açıyordu. İçkiye karşı ileri sürülen kanıtlar geniş ölçüde aile ocağına ve aileye dayanıyordu; alkol bağımlılığının en kötü sonucu işçi ailesinin yıkılması ve ahlakının bozulmasıydı. Meşhur gravürcü Cruikshank'in *The Bottle* [Şişe] başlığı altında toplanmış bir dizi ünlü levhasında, önce basit ama temiz ve rahat evlerinde yemek yiyen mütevazı ve saygıdeğer bir işçi ailesi görülür. Bu mutlu aile modelidir: Giysilerin sökükleri özenle onarılmıştır, çocuklar oynamaktadır, ocakta güzel bir ateş yanar, kapı sürgülenmiştir, evin bir sığınma ve güvenlik yeri olarak kalması sağlama bağlanmıştır. Sonra adam karısına bir kadeh içki ikram eder, ve Cruikshank evin ve ailenin o korkunç dağılışını bize sahne sahne gösterir; en sonunda cinnet

geçiren adam karısını şişeyle vurarak öldürür ve evde kalan son çocuk da ölür; diğer ikisinden biri fahişe, biri pezevenk olmuştur. Alkolle mücadele havarileri, sarhoş adamın mutsuz evini ve kanaatkâr işçinin cennet gibi aile yaşamını gösteren bu klişeleri seve seve kullanıyorlardı.

Bu tür temsillerin alt anlamı sadece burjuva aile yaşamı idealinin benimsenmesi değildi; nitekim işçilerin kendilerine ait bir rol dağılım kavramı vardı ve bu kavram egemen idealden etkilense de özgünlüğünü koruyordu. Birmingham'da alkolle mücadele militanı olan John Smith şöyle diyordu: "Ateşin başında yaşanan mutluluk alkolle mücadeleye bağlıdır ve biz bu ocağın en güzel süsünün kadın olduğunu biliyoruz. Çocukluktan yetişkinliğe veya yaşlılığa kadar, hayatın tüm mutluluğu annelerimize veya sevgililerimize bağlıdır."

İyi ev kadınına övgü: Francis Place

İşçiye göre hayatın keyifleri çevresindeki kadınlardan kaynaklanıyordu. Ama bu kadınlar, burjuva hemcinslerinden başka niteliklere sahip olmak zorundaydı. Burjuva kadınlarından "iyi ev yöneticileri" olmaları bekleniyordu. İşçi sınıfının eşleri ve anneleri ise her şeyden önce becerikli ve iyi ev kadınları olmalıydı.

İki büyük siyasi düşünür ve kuramcı, Francis Place ve William Cobbett, işçi sınıfının ev hayatına yönelik bu yorumunu yansıtmıştır.

1777'de doğan Francis Place, bir deri külot-pantolon imalathanesinde çıraklık yaptı; daha sonra çok zengin bir terzi oldu. Hayatı boyunca Londra'da yaşadı; 18. yüzyıl sonunda, özellikle de *London Corresponding Society* sekreteri olarak tamamen radikalizme bağlandı ve 1820 sendikal reformunda önemli bir rol oynadı. Daha sonra Jeremy Bentham'ın ateşli bir öğrencisi oldu ve servetini yapıp ticaretten çekildikten sonra hayatını reformlara adadı. Gençlik yıllarında gerçek yoksulluğu tanımış ve zanaatkârların yaşamını paylaşmıştı. Place'in düşüncesinde kadın, o dönemde kendisine biçilen role sahipti; örneğin onun büyük ilkesi, karısının her gerektiğinde kendisine yardım edebilmesiydi. Ama işçi sınıfının törelerinde ve ahlakında köklü bir değişim de istiyordu; özyaşamöyküsünde yoksulların alışkanlıklarında ve yaşamında görülen ilerlemelerin ayrıntılarını keyifle anlattı. Örneğin, cinselliğe yönelik açık bir düşkünlüğün fark edildiği kendi çocukluğunun sokak oyunlarının yok oluşunu anlatmaktan hoşlanırdı; işçilerin ailelerini ihmal etmelerine yol açan içki alışkanlığını mahkûm ederdi. Onun için babası bu konudaki ilk örnek olmuştu.

Konuya genel nüfus sayımında değinilmeden çok önce, Place her bireyin "müstakil bir ev" istemesi gerektiği kanısındaydı.

"Eşler arasındaki ilişkilerin ve birbirleri hakkındaki görüşlerinin, her konudaki görüşlerinin, ama özellikle de kadının görüşlerinin bozulmasına asıl yol açan, kocanın çalıştığı ve birlikte uyudukları odada yeme, içme, yemek pişirme, çamaşır yıkama, ütü ve diğer bütün ev işlerini yapmak zorunda kalmasıdır." Ailesi dipte kendisinin çalışabileceği ayrı ve küçük bir odası olan yeni bir konuta taşındığında çok mutlu olmuştu: "Bu durum karımın odayı tertipli tutmasını sağladı ve hayatımız üzerinde çok olumlu etkiler yaptı. Karım artık benim önümde durmadan çocuğumuzla uğraşmak zorunda değildi. Ben de artık ateşin yakılmasını, odanın yıkanmasını ve silinmesini, çamaşır ve ütüyü, ya da yemeğin hazırlanmasını izlemek zorunda kalmıyordum."

Place gençken babası tarafından çırak olarak verilmiş, özel bir vasfı bulunmayan karısı ise bu arada hizmetçilik yapmıştı. İş bulduğunda karısının asla getiremeyeceği kadar çok para kazandı, ama yine de karısı bir yandan evle ve çocuklarla uğraşıp, diğer yandan da pantolonları onararak ona yardım ediyordu. Hayatı boyunca kendini yetiştirmeye verdiği önem nedeniyle, Place okuyor, düşünüyor, yazıyordu. Gelirleri arttıkça kendine yeni kitaplar alabildi ve aralarındaki toplumsal uzaklık hiçbir zaman tam anlamıyla yok olmasa da, ünlü entelektüellerle tanışabildi. Bentham ve Mill, çok yoksul bir çevreden de gelse, bir işçinin refaha ve bilgeliğe nasıl erişebileceğini göstermesi açısından, onu özyaşamöyküsünü yazmaya teşvik ettiler.

Karısı ise değişik bir evrim gösterdi. Mükemmel bir kadın terzisi ve şapkacısı oldu. "Bir modeli bir bakışta yakalayıp, istediği gibi uyarlama" yeteneğine sahipti. Kocasına göre, iyi bir ev yöneticisi, iyi bir eş ve iyi bir anne olarak tanınmaktan mutluluk

William Cobbett'in meşhur ev ekonomisi incelemesi *Cottage Economy*'den bir illüstrasyon: kır hayatı, öztüketim ve iyi bir ev kadını, mutlu alleler ve dengeli toplumlar yaratır.

duyan basit bir kadın olarak kaldı ve bu varoluş koşulunu değiştirmek istemedi. Place'in o kadar övdüğü değişimler erkeklere yeni olanaklar tanır, eğitim alabilme, çürümüş âdetleri terk edip saygıdeğer kişiler olabilme umudunu verirken, kadınların tek amacı iyi bir eş ve iyi bir anne olma beklentisiyle sınırlıydı.

William Cobbett ve "Cottage Economy"

E.P. Thompson'a göre, 19. yüzyıl başı radikalizmi üzerinde en büyük etkiyi yapmış yazar ve gazeteci William Cobbett de, erkek ve kadın dünyaları sorununda aynı duygular bütününü sergilemektedir. Thompson, 1820'lerin radikal kültürünü Cobbett'in yaratmasının nedeninin, "bu alandaki en iyi düşünceleri dile getirmesi değil, dokumacıyı, okul öğretmenini, deniz tersanelerinde çalışan dülgeri aynı söylemde buluşturan tonu, üslubu, kanıtları bulması" olduğunu ileri sürer: "Yakınmaların ve etkilerin çeşitliliğine karşın, radikal bir konsensüse ulaşmayı başarmıştır." Ama Cobbett'in radikal konsensüsü kadını hiç duraksamadan ev dünyasına yerleştiriyordu. O aile yaşamının ve sağlam, iyi kurulmuş aile ocağı modelleri olarak tasarımladığı olguların ödünsüz bir yandaşıydı. Mutlu ailelerin gerçek bir toplumun temelini oluşturduğunu söyleyen Cobbett, *Cottage Economy*'yi (Kırsal Ev Ekonomisi İncelemesi) yazarken, ev ve aile işkollarının yeniden doğmasına katkıda bulunma umudunu taşıyordu; hâlâ son derece canlı olduklarını belirttiği eski düşüncelere dönüşü şart koşan bir yüceltilmiş geçmiş görüşüne sahipti; eski ataerkil yapıların, sanki bu yapılar her zaman öyleymişler gibi, yeni bir versiyonunu sunuyordu. *Cottage Economy*, evde bira yapımı için gerekli tüm öğütleri verirken, bunun tek nedeni böylelikle biranın daha ucuza gelmesi değil, aynı zamanda evde bira yapımının erkekleri, gecelerini meyhanede değil de aile içinde geçirmeye teşvik etmesiydi. Kendi ekmeğini yapmayı bilmeyen bir kadının, "güveni hak etmeyen" bir insan, "toplumun sırtında bir yük" olduğunu düşünüyordu. Kızlarına iyi evlilikler yaptırmanın en iyi yolunun, "onların bir ailenin vazgeçilmez görevlerinde becerikli, usta ve etkin" olmasını sağlamaktan geçtiği konusunda babalara güvence veriyordu. "Gamzeler ve pembe yanaklar" yeterli değildi; bir kadını "saygıdeğer bir kişilik" haline getiren, ekmeğini ve birasını yapmayı, sütün kaymağını almayı ve tereyağını yapmayı bilmesiydi. Tanrı'yı, "soğuk bir kış günü yorgun argın işinden dönen bir emekçinin, şöminenin içinde rüzgâr uğuldar ve yağmur damlaları çatıyı döverken, karısı ve çocuklarıyla güzel bir ateşin çevresinde oturması"ndan daha fazla mutlu edecek bir imge var mıydı?

Cobbett, bir kısım burjuvazinin kadınlık üzerine geliştirdiği yeni ve zavallı düşünceler olarak nitelediği şeyleri çok

Miss'in başı öğrencileriyle dertte. Ailenin, dar görüşlülük tarafından karanlık bir içe kapanıklığa mahkûm edilmiş genç ve güzel mürebbiyesinin yalnızlığı. 19. yüzyıldan bir kadın yalnızlığı figürü (Richard Redgrave, *Zavallı Mürebbiye*, 1843, Londra, Victoria and Albert Müzesi).

aşağılıyordu. Ön odalarını salona dönüştürüp, oraya bir piyano koyan ve kızlarına kibarlık numaraları yaptırmayı öğreten o çiftçi karılarının kendini beğenmişliğinden nefret ediyordu. Bir çiftçi eşinin yeniden süthaneye, mandıraya dönmesini, tarım işçileriyle ilgilenmesini ve onlara gereğince yemek pişirmesini istiyordu. Ama işçiler için her türlü yeni hakkı da savunduğuna göre, istediği sadece geçmişe dönülmesi değildi. İşçilerin, karılarını ve çocuklarını lüks içinde olmasa da ele güne muhtaç kalmadan ve namusluca yaşatmalarını sağlayacak adil bir ücrete hakları vardı. Özgürce düşünme hakkına, istediklerini okuma ve düşündüklerini söyleme özgürlüğüne sahip olmalıydılar. Ve özellikle de oy hakları olmalıydı, çünkü temsil yetkisi mülkiyete değil, şerefli bir işe ve yetkinliğe dayanmalıydı. Erkekler, aile reisleri olarak, eşlerinden ve çocuklarından itaat görmeli, siyasi ve hukuki açıdan kendilerine bağımlı olanları savunmalıydı. Kocalar karılarından da sorumlu olmalıydı, çünkü Cobbett'in düşüncesine göre, "onların cinsiyetinin doğası, bu hakkı doğrudan kendilerinin kullanmasını toplumun uyumu ve mutluluğuyla bağdaşmaz hale getirmektedir." Kadının edilgenliğinin ve itaatkârlığının kabulü, "ev kadınlığı"nın doğal olduğu ve cinsiyetler arası ayrımın toplumsal uyumun tek olası temelini oluşturduğu inancı, ayrı dünyalar kuramının radikal bir işçi kültürünün derinliklerinden çıkmış bir görüş içinde de temelde kabul edilmesi, bu iddiaların gerçekten de işçi sınıfının belli bir kesiminin düşüncelerini yansıttığını göstermektedir.

Aile ücreti ve evindeki kadın

1840'larda Protestanlarla işçi sınıfından bazı çevrelerin fikirlerinin kadınların çalışmasına ilişkin bir devlet politikası geliştirilmesi konusunda buluştuğu görülebiliyor. 1830 ile 1840 arasında, erkekler sorumlu yurttaşlar olarak kabul edilirken, kadınlar kitle halinde sessizliğe gömüldü. O sıralarda savunulan ve Place ile Cobbett'in de paylaştığı düşünce, erkeğin bir "aile ücreti", yani bütün ailesini geçindirmeye yetecek bir miktar kazanması gerektiğiydi. Tek bir erkek ücreti ve kadının ona bağımlılığı ideali burjuvazi içinde oldukça yerleşmişti; bu görüş işçi sınıfı içinde de yankı bulacaktı. Örneğin vasıflı işçi sendikalarının ücret talepleri, "aile ücreti" düşüncesini gündeme getirir. Ama bunu burjuvazinin düşüncelerinin hiç çekincesiz kabulünden çok, özgül bir sınıf idealinin uyarlanması ve düzeltilmesi olarak değerlendirmek gerekir.

1840'ların başında, burjuvazinin kadınlara doğalarına uygun olmayan işler verilmesine ilişkin kaygıları, bir tek örnek verecek olursak, maden ocaklarında çalışma konusunda dile getirildi. Para kazanmak için çalışan bir burjuva kadının dişi sayılamayacağı zaten yerleşmiş ve kabul gören bir fikirdi. Yoksulların çalışması konusunda ise ölçüler biraz daha değişikti. Kadınlar, "doğal" kadın rollerinin uzantısı olması koşuluyla, bir meslek sahibi olabilirdi. Hizmetçilerin ortalığı temizlemesi, yemek pişirmesi ve çocuklara bakması yakışıksız kabul edilmiyordu. Kadın terzisi veya şapkacısı meslekleri veya gıdaya ilişkin işler de uygundu. Ama kadınların yaptığı bazı işler, hele karma bir çalışma ortamında gerçekleştiriliyorsa, onların doğasına tamamen aykırı kabul ediliyordu. Bir kadının yeraltında çalışması, Protestanların dişilik anlayışının en kesin biçimde yadsınması anlamına geliyordu. Maden ocaklarında çocukların çalıştırılmasını soruşturmak üzere atanan heyet, kadınların iş koşulları karşısında dehşete kapılıp perişan oldu. Üstelik kadınlar erkeklerin yanında yarı çıplak çalışıyorlardı. Bu durum kamu ahlakına tam bir hakaretti; işçi ailesini çökertme tehlikesini taşıyordu. Kadınların kuyularda çalışmasının yasaklanması için başını Protestanların çektiği bir kampanya başlatıldı.

Madenciler bu yasaklamayı kabul ettiler, ama onların gerekçeleri burjuvazininkinden farklıydı. John'un da kanıtladığı gibi, Tremenheere gibi temsilcilerin, bu yasağın "evcil alışkanlıkların bir basamak yükseltilmesine ve saygıdeğer bir aile ocağı güvencesine doğru ilk adım" olduğu yargısını kabul etmiyorlardı. Yaşam tarzlarını ve aile hayatlarını nasıl düzenleyeceklerini burjuvaların dikte etmesini reddediyorlardı. İşçiler, kendi aileleri üzerinde kendi denetimlerini kurma hakkına sahipti. Karı-

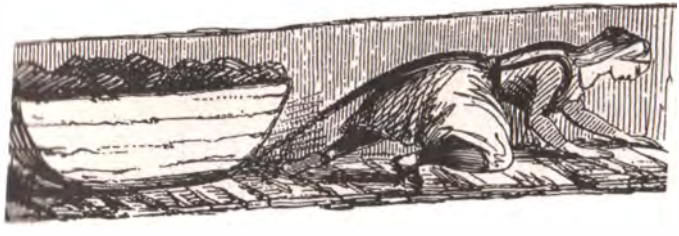

Mavi kapakları nedeniyle *Blue Papers* adı verilen parlamento raporları, etkilerini beceriksiz ama çağrışımsal gravürlerine borçludur; bu gravürler kadınların ve çocukların maden ocaklarındaki iş koşulları konusunda birçok insanın gözünü açmıştır. Buradaki gravürler, 1842 tarihli *Birinci Maden Ocakları Raporu*'ndan alınmıştır: Yukarıda genellikle küçük kızlara yaptırılan kömür taşıma işi görülüyor; aşağıda sırtına koşum takımı vurulmuş genç kız bir kömür vagonunu çekiyor.

larının ve kızlarının yaşam koşullarının iyileştirilmesini istiyor ve maden ocağı sahiplerinin karıları evlerinde oturabiliyorsa, kendi karılarının da bu hakka sahip olması gerektiğini savunuyorlardı. Onların da maden ocağının dışında iyi bir hayat sürme hakları vardı ve onları yasadışı bir biçimde çalıştırmaya devam edenlere saldırıyorlardı. Ama kadınların çalıştırılmamasını isteyen maden işçilerinin bir gerekçesi daha vardı. Büyük Britanya ve İrlanda Maden İşçileri Cemiyeti 1842'de, on sekiz yaşından küçük kadınlar kuyuları terk etmeye zorlanmadan üç gün önce kurulmuştu. *Miner's Advocate*'in söylediği gibi, sendika kadınların çalıştırılmasına başından beri kesinlikle karşıydı. Kadınların çalışması bu işkolunda bir tehdit, varlıkları da düşük ücret düzeyi olarak algılanmıştı. Maden işçilerinin ideal koşullarda evde kalacak karılarının ihtiyaçlarını karşılamayı yeğlemek için çok geçerli nedenleri vardı. Kadınlar ise seslerini kamuoyuna duyurma olanağı bulamadıkları için yenilmişlerdi. İş koşullarından tabii ki nefret ediyorlardı, ama paraya ihtiyaçları vardı. Onların sesi duyulmadı ve 1840'ların en büyük tartışmalarından birinin sonucunda, devlet, insansever burjuvazi ve işçiler kesin olarak erkekleri emekçi, kadınları da eş ve anne olarak kabul etti.

Aristokrasi cephesi: Yeni bir mahremiyet

1820'de IV. George, güçlü İngiliz burjuvazisinin eşler arası sadakate ve hane değerlerine bağlı olduğunu, kendi başına gelenlerle öğrenmişti. Ama aristokrasi ve *gentry* bu konuda ne düşünüyordu? Burjuvazi içinde ağır basan cinsiyetler arası farklılık düşüncesi onlara kadar ulaşmış mıydı? Hem Stone, hem de Trumbach, 18. yüzyılda toprak aristokrasisinin özel hayat üzerine düşüncelerinde gerçek bir değişim yaşandığını belirtiyor ve Stone, bu düşüncelerin ticari ve mali burjuvazinin seçkinlerinden esinlendiği kanısını taşıyor. *The Spectator* gibi dergiler yeni bir seçkinlik türüne övgüler düzüyordu ve bu seçkinlik, giderek her cinsiyete biçilen farklı roller arasına çekilen yeni sınır çizgileriyle birleştirildi. Protestanlar bu söylemleri yeniden ele aldı, gözden geçirdi ve düzeltti. 19. yüzyılda orta sınıfların ekonomi, siyaset ve toplumsal yaşamda artan gücü bir başka sonuca daha yol açtı: Aristokrasi ve *gentry*, başlangıçta çiftçilere, manüfaktürcülere ve tüccarlara ait olan görgü kurallarını benimsedi. Davidoff'un dediği gibi, "esas olarak burjuva nitelikli bu hal ve davranış modelleri, aristokrasi ile *gentry*'nin şeref yasası üzerine aşılandı ve genişletilmiş bir 'burjuvazi' anlayışına yol açtı."

"Aile çevresi"nin yeniden yaratılmasına ve kutsanmasına adanmış en meşhur dergilerden birinin kapağı: "Yuva"nın sıcaklığı içinde farklı yaşlar bir arada.

Ya da, Mark Girouard'ın ileri sürdüğü gibi, yüzyılın ortasına doğru üst sınıflarla yüksek burjuvazi arasında bir buluşma yaşandı ve onları birbirinden ayıran toplumsal uzaklık azaldı: "Üst sınıflar burjuva ahlakı açısından daha kabul edilebilir kıl-

VOLUME V.

Price, 4s. Plain; 4s. 6d. Gilt.

London: W. S. Johnson, 60, St. Martin's Lane; Simpkin, Marshall, and Co. Edinburgh: Messrs. Oliver and Boyd; J. Menzies.—Dublin; Mc'Glashan; Curry and Co.—Liverpool; Philip and Son; and of all Booksellers.

Ev konforu, işlevsel mobilyaları çoğalttı; kendi "stil" mobilyalarına gömülmüş Fransızlar bu meşhur "İngiliz mobilyaları"nı ancak daha geç bir dönemde benimsedi. 1839 tarihli bu *Ansiklopedi*, her türden tam bir model kataloğu sunuyor. İşte yazı masası, sedir, dikiş odası kanepesi gibi "kadın mobilyaları." Aşağıda, "sofraya oturmaya başlayan bebekler" için yüksek bir iskemle. (J.C. Loudon, *Ansiklopedi*, Londra, 1839)

1942

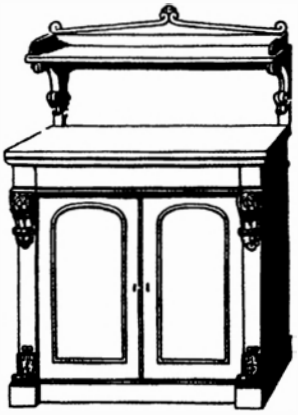

1943

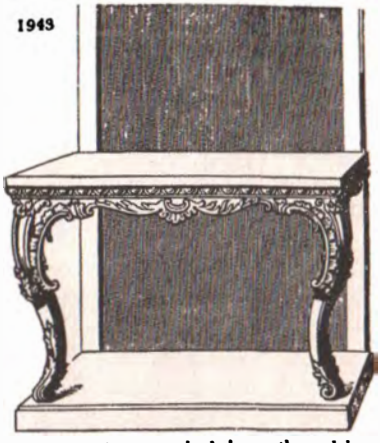

which resembles the preceding one in every respect, except in being rather plainer These are very useful articles for industrious young ladies. We have seen some of them, and also of the articles in the two preceding and two following paragraphs, in Mr. Dalziel's show-room, of much more elaborate beauty, executed in the rarest exotic woods, and finished with French polish; but we have preferred giving these simple Designs, as likely to be more generally useful.

2115. *Lady's Work Tables.* Figs. 1947 and 1949 are fitted up with drawers for holding cottons; and they have bag frames, which are of wood, covered with fluted silk, and fringed at bottom for containing work.

2116. *Sofa Tables.* Figs. 1948, 1950, 1951, and 1952 are four different varieties of sofa or occasional tables for drawingrooms. Drawers may be introduced under the tops; but the effect is not then so good, as it requires the upper part of the frame to be made

1944

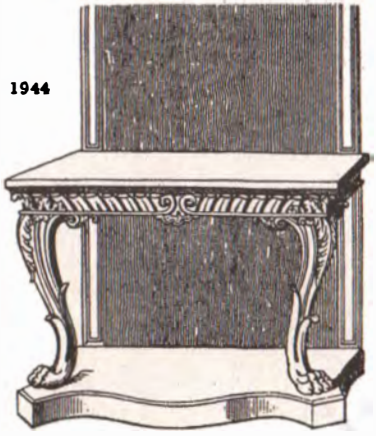

1920

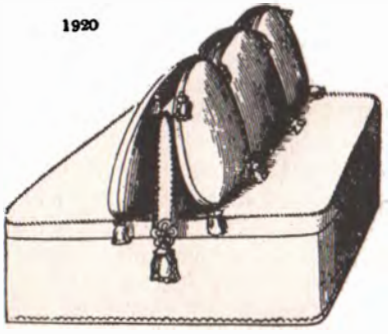

1921

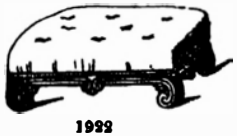

1922

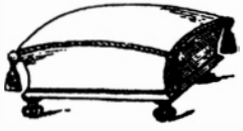

mak için imgelerini gözden geçirdiler. Üst sınıflar –çok içtenlikle veya en azından yüzeysel biçimde– daha ciddi, daha dindar, aile yaşamları konusunda daha dikkatli, daha sorumlu bir görünüme büründü."

Aristokrasinin çürümüşlüğüne yönelik burjuva eleştirileri 1820 ile 1840 arasında doruğa çıktı; sonra aristokrasi ve *gentry*, Girouard'ın "ahlaki aile ocağı" adını verdiği olgunun temelini oluşturan, mutlu ve korunaklı bir aileye odaklanmış hane değerlerine daha fazla bağlanınca bu eleştiriler yatıştı. Bu ailede hep birlikte dua ediliyor, pazar gününün kutsallığına saygı gösteriliyor ve iyi düzenlenmiş bir gündelik yaşam sürdürülüyordu. İş dünyasına veya kamusal hayata her türlü katılımdan dışlanmış kadınlar görgü kuralları, "sosyete" ve "mevsim" kuralları sistemiyle özel hayata hükmediyorlardı. "Sosyete"yi onlar yönetiyor ve bekçiliğini yapıyorlardı: Oraya kimin alınıp kimin atılacağına onlar karar veriyordu. Bu işin temel ilkesi bir ilişkiler ağına dayanıyordu: Kişisel olarak tanınmayan biri kabul edilemezdi. Toplumsal hayat giderek seçicileşip özelleşti, bu hayatın sahnesi de zengin evleri oldu; bu evlere sadece tanınanlar kabul ediliyordu. Bu toplumsal etkileşim dünyasında aile ve yakınlar belirleyici bir rol oynuyor, bu dünyaya kabul ancak ilişkiler aracılığıyla gerçekleşiyordu. Burjuvazinin, kadınları ve çocukları barındıran, erkeklerin iş dünyasının zorunluluklarına göğüs gerebilmek için gelip dinlendiği özel limanları, "sosyete"nin dışlayıcı evreni içinde biraz farklı bir işleve sahipti.

Aristokrasi ve *gentry*'nin daha fazla mahremiyet ve daha fazla inziva kaygısı, konutlarının yapımına ve dönüştürülmesine de yansıdı. Burjuva villalarında hizmetkârlar en üst kata yerleştiriliyordu; bir kır evinde onları tamamen görünmez kılmak olasıydı, çünkü servis merdivenini kullanıyorlardı. Hizmetçilere ayrılan katlar konusunda daha titiz davranılmaya başlandı; artık erkek kadın karışık yaşamak söz konusu değildi; her odada en fazla bir veya iki kişi kalıyordu. Çocukların da, ebeveynlerin yanında kendi odaları vardı. Her tarafta Loudon'ın çocuk odalarına (*nursery*) rastlanıyordu. Birçok evde aileye ayrılmış, ebeveyn odası, çocuk odası ve salondan oluşan bir kanat bulunuyordu. Bekâr erkeklerin odaları genellikle hanımların kullandığından başka bir koridora açılıyor, hatta kimi zaman ayrı bir kanatta bulunuyordu. Sadece beylere ait tütün içme odaları ve özellikle hanımlar için küçük salonlar düzenlendi. Bütün ev erkeklere ve kadınlara ait yaşam alanlarına bölünmüştü; büyük giriş holü içerideki buluşma yeri işlevini üstleniyor, bahçe de iki cinsiyetin tam bir uyum içinde buluşabildiği bir diğer ideal alan

oluşturuyordu. Edgbaston villalarında yaşayanların 1830'lara doğru beslediği mütevazı özlemler, toprak sahipleri için gotik düşlere dönüştürülmüştü.

"Sweet Home": kuyumcunun evi

1820'de, Kraliçe Caroline'ın savunulduğu yıl, Birmingham'lı bir kuyumcu olan James Luckcock elli dokuz yaşında ticaretten çekilmesine yetecek "iki kuruşu" biriktirmeyi başarmış, karısı, oğlu ve kızıyla Edgbaston'da küçük bir eve yerleşmişti. Lord Calthorpe'tan aldığı tapu sayesinde yaptırdığı ev, onun rüyalarının eviydi. Evin "rahat ve konforlu", "maliyeti ve boyutları açısından da mütevazı" olmasını istemişti. Araziyi iki parsele ayırıp, birinci evini kiraya verebildi, böylelikle belli bir geliri de güvenceye aldı. "Gönlünün istediği her şeye sahipti. Evini ve bahçesini kendisi tasarlamıştı, yeri çok hoş manzaralı, korunaklı ve sevimliydi; batıya bakan bir yamacın üstündeydi; toprak derin ve verimliydi; ne ektiyse çok güzel, mükemmel yetişti." Bahçesine atkestanesi ve üvez ağaçları dikti, çünkü hep "saygıdeğer bir kır evinde birkaç büyük ve görkemli ağaç gerektiğini" düşünmüştü. Ve sebzelerin dışında, çiçekler de seçti: "mütevazı çuha çiçeği ve sade yüksükotu, alçakgönüllü kardelen, saf ve zarif zambak, gösterişli şakayık." Bu alanda da radikalizmine sadık kalmıştı: O dönemde karanfil gibi kimi çiçekler zanaatkârlara aitti; yıldız çiçeği gibi çiçekler ise daha seçkin ve pahalıydı. Bahçesine, üzerlerinde evde ahenk hakkında yazılar bulunan küpler koydu. Bahçenin ucundaki suyolu bir çitle özenle gözlerden gizlenmişti, insan orayı nehir sanabilirdi. Evine verdiği isimle, *Lime Grove*'da, James Luckcock "dünyadan ve onun bütün aldatıcı ve hayal kırıcı yanılsamalarından uzakta [...] küçük bir cennete sahip olmanın sevin-

1841'de çıkmaya başlayan ve Taine'in "çok eğitici" diye nitelediği, meşhur haftalık yergi dergisi *Punch, The London Charivari* için Richard Doyle'un yaptığı bir çizim. Victoria dönemi ailesi ve sürüyle çocuk (burada on çocuk görülüyor); *Punch* karikatürleri, altüst olmuş bir dünyanın ortasında, Victoria'nın portresinin altındaki bu huzur adacığını sık sık hedef almaktadır. Dergi daha çok, Malthus gibi, "nüfus planlaması"ndan yanadır. (*Punch*, 1849, c. XVII).

ci içinde", "mutluluğun doruğuna" erişti. Vaktini bahçe işleriyle, kitap yazmakla, dostlarını görmekle, Birmingham "birlikçileri" için yeni bir Pazar Okulu yapımını örgütlemekle, dini toplantılara katılmak ve kamusal adam rolünü oynamakla geçirerek, orada yaşadı. Bu coşku dolu amatör şair, ağır bir hastalığa yakalandı ve öleceğinden korktu. Karısının *ağzından* kendisi hakkında bir şiir yazacak kadar da cüretkâr davrandı. Aşağıdaki dizelerin de gösterdiği gibi, karısının kimliğine bürünüp, kocasında bulunup kendisinde olmayan erdemlerin dökümünü çıkardı.

Kim bildi benim genç ve saf yüreğimin
Ateşini canlandırmayı önce
Güç vermeyi yaşamıma?
Benim kocam.

Kim söylüyor ne kazanırsa kazansın
Ve sonra ne olursa olsun
Her şeyin her zaman bana ait olacağını?
Benim kocam.

Kim terk etti uçarı kentin kargaşasını
Bahçede üstüne düşeni yapıp
Ağır çalışmayla çılgın sevinci paylaşmak için?
Benim kocam.

Kim savaşıp durdu ara vermeden
Düşmanlığın bileğini bükmek
Ve makbul bir iş sahibi olmak için?
Benim kocam.

Herhalde işi, karılarının ağzından kendilerine övgü düzmeye dek vardıran kocaların sayısı fazla değildir! Ama Luckcock'ların yaşamı ve düşleri sayısız gönülde yankı buluyordu. 19. yüzyıl ortasında İngiliz imgeleminde, ev gerçekten de güzelliklerin ve tatlılığın mekânıydı, ama kadınlar ve erkekler onu farklı farklı algılıyordu. Erkekler kamusal bir hayatın kaygılarını, korkularını ve derin doyumlarını aile ocağının gizli büyüsüne karabiliyordu. Kadınlar için böyle bir ikiliğe çok ender rastlanıyordu; onların elinde, kadınlıklarının "doğal" çerçevesi olan aile ocağından başka bir şey yoktu.

2
Aktörler

Michelle Perrot

Anne Martin-Fugier

Özel hayatın başlıca sahnesi olan aile, 19. yüzyılda onun figürlerini ve başrollerini, uygulamalarını ve ritüellerini, entrikalarını ve çatışmalarını sağlıyordu. Sivil toplumun görünmez eli olan aile, hem bir yuva, hem de bir düğümdü.

Tutuculardan liberallere, hatta mutlak özgürlükçülere kadar, tüm öğretilerde ve söylemlerde yaşayan düzenin temel hücresi olarak kutsanıp baş tacı edilen aile, aslında bundan çok daha kaotik ve çelişkili bir olgudur. Çekirdek aile, kentlere ve kırlara, bölgelere ve geleneklere, toplumsal ve kültürel ortamlara göre çok çeşitli biçimlere bürünen, daha yaygın ve kalıcı akrabalık sistemleri içinden yeni yeni sıyrılıp ortaya çıkmaya başlamıştır.

Aile bütüncüldür (totaliter), amaçlarını üyelerine dayatmaya uğraşır. Ama bu üyeler genellikle ve giderek başkaldırır. Bu nedenle kendi yazgılarını belirlemek isteyen kuşaklar, ayrı cinsiyetler, bireyler arasında aile sırlarını besleyen gerilimler ve aileyi parçalayan dramlar yaşanır. Aile içi kavgalarda hakem olarak adalete başvuruların artması, aileyi faka bastırarak dış denetimin boyunduruğuna sokar.

Ailenin, özellikle de yoksul ailenin özerkliği devletin giderek artan müdahalesi nedeniyle tehdit altındadır; etkisini aile aracılığıyla sürekli kılamayan devlet, o zaman özellikle de toplumsal bir varlık ve en değerli sermaye olan çocuğun yönetimi konusunda, aileyi ikame eder.

Tabii ki özel hayatın bütün gizil yönleri aileyle sınırlı değildir; özel hayat başka biçimlere de bürünür ve başka sahnelere de çıkar. Yine de 19. yüzyılda aile, kısmen siyasi nedenlerle, "billurlaşmış hali"ni (M. Foucault) oluşturduğu cinsellik de dahil olmak üzere bütün işlevleri özümseme ve kurallarla ölçüleri tanımlama eğilimi gösterir. Bekâr kurumlar ve bireyler hapishaneler ve yatılı okullar, kışlalar ve manastırlar, serseriler ve züppeler (*dandy*), rahibeler ve amazonlar, bohemler ve kabadayılar (*apache*)– genellikle kendilerini aileye göre veya onun sınırları içinde tanımlamak zorunda kalırlar. Aile, onların çevresini oluşturduğu şeyin merkezidir.

M. P.

Sayfa 90: Yazın, küçük bir taşra kentinde bir pazar günü. Aile yaşlanan ebeveynlerin çevresinde, belki de onların evlilik yıldönümü için toplanmış; bu fotoğraf o yıldönümünün anısını saklamak üzere çekilmiş. Mütevazı bir ortam, insanlar kaldırımın kenarına, özel uzamla yarı yarıya sahiplenilmiş bir kamusal uzamın sınırına sıkışmış. Ama arkadaki odanın –yoksa bir salon mu?– penceresinde kat kat perdeler görülüyor: Mahremiyet engeli olan bu perdeler, bir saygıdeğerlik işareti. (Sirot-Angel Koleksiyonu)

Solda:
Châteauroux, 1900'e doğru. Adam bir marangoz. Bir bağcının kızı olan kadının sahip olduğu yücelik ve güzellik hülyaları bu fotoğrafta da hissediliyor. Üç kızları, Andrée, Madeleine ve Thérèse'le birlikte, stüdyoda poz verip çektirmişler bu fotoğrafı. (Özel koleksiyon)

Muzaffer aile

Michelle Perrot

Fransız Devrimi, kamusal ve özel alanlar arasındaki sınırı yıkmayı, yeni bir insan inşa etmeyi, uzamı, zamanı ve belleği yeniden düzenleyerek gündelik yaşamı yeniden biçimlendirmeyi denemişti. Ama bu görkemli tasarı, insanların direnişi karşısında başarısızlığa uğramış, "töreler"in yasadan daha güçlü olduğu ortaya çıkmıştı.

Bu deneyim o çağın düşünürlerini çok etkiledi. Benjamin Constant, George Sand veya Edgar Quinet için, düşünce çabalarının sürekli odak noktasına yerleşen bir konuydu bu. Devrim, onların ve yurttaşlarının hayatlarını hangi anlamda altüst etmiş – ya da etmemişti? George Sand, "kentli küçükbeyler"in, eski rejime bağlı büyükannesi Madam Dupin'e "sen" diye hitap etmekten gurur duyan o yeni burjuvazinin dayatmaya çalıştığı senli benli konuşmanın yaygınlaştırılmasına Berry köylülerinin nasıl direndiklerini anlatır. Benjamin Constant, mesafeli tavrın gücünü vurgular: "O zamanlarda en ateşli söylevleri dinledim; en enerjik gösterileri izledim; en törensel yeminlere tanık oldum; ama bunlar hiçbir şeyi değiştirmiyordu, ulus bu işlere tartışma çıkmasın diye gidilen törenler gibi katılıyor ve daha sonra evlere dönüldüğünde, hiç kimse kendisini davaya önceki kinden daha bağlı, daha inançlı hissetmiyordu."

Bu nedenle kamusal ile özel arasındaki ilişkiler devrim sonrası bütün siyasi kuramların odak noktasında yer alır. Devlet ile sivil toplum, ortaklaşa ile bireysel arasındaki ilişkileri tanımlamak en önemli sorun olur. Yerinde sayan ve 18. yüzyılın parlak kazanımlarından geçinen ekonomik düşüncede, "bırakınız yapsınlar" anlayışı ve "görünmez el" ideali ağır basarken, siyasi düşünce sınırları çizmek ve "özel çıkarları" düzenlemek kaygısı güder. En yeni olgu kuşku yok ki ana hücre olarak aileye verilen önemdir. Evle ilişkili konular temel bir düzenleme merciidir: Gizli tanrı rolünü üstlenir.

Bu mantık geniş ölçüde Avrupalıdır. Catherine Hall, evcillik düşüncesinin 19. yüzyılda İngiltere'de Protestanlar ve "yararcı-

19. yüzyılın ilk yarısında, "aile portresi" modası güçlü bir toplumsal talebi karşılamaktadır. En büyük ressamlar bile bu konuyla uğraşmıştır. Hans Naeff, sadece Ingres'in yaptığı beş ciltlik aile portresi toplamıştır (*Die Bildniszeichnungen von J. A. D. Ingres*, Bern, Benteli Verlag, 1978). Stamaty ailesi bu türün klasiklerindendir. İç mekân bir dekor olarak ele alınmıştır ve nesnelerin simgesel değerleri vardır. Her kişilik kendi rolünü oynamaktadır: Napoléon jestli baba, temsil halinde anne, piyanosunun başında zarif genç kız, asi saçlı delikanlı, cinsiyeti oyuncaklarından anlaşılan küçük oğlan. Fotoğraf daha çıkmasa da, pozu hazırdır. (Dominique Ingres, *Stamaty Ailesi*, 1818, Paris, Louvre)

lar" tarafından koşut bir biçimde nasıl inşa edildiğini göstermiştir. Bentham'ın sivil toplum için geliştirdiği panoptizm [tek bir gözetleme yerinden bütün yapının denetlenebilmesi], yeri Tanrı'nın ardından gelen veya konumu mantığa göre belirlenen aile reisi babanın hükümran bakışına dayanır.

Hegel: aile, sivil toplumun temeli

Bu kamusal ve özel düzenlemesini belki de en uç noktaya götüren filozof Hegel'dir. *Hukuk Felsefesinin İlkeleri* adlı eserinde (1821), üç temel merci arasındaki ilişkileri çözümler: birey, sivil toplum, devlet. Birey ancak kişisel olarak algılanabilecek hukukun temelidir. Beden, nesnelleşmek için kişisel mülkiyete gereksinim duyan beni tanımlar. İntihar benin hükümranlığının, hata da onun sorumluluğunun en uç işaretidir. Ama birey aileye tabidir; aile de, loncalarla birlikte, sivil toplumun asal "çemberler"inden birini oluşturur. Aile olmasa, devlet "inorganik topluluklar"la, despotizme yatkın kalabalıklarla uğraşmak zorunda kalır.

Aile doğal ahlakın kefilidir. Karşılıklı rıza üzerine kurulu tekeşli evliliğe dayanır; ailede tutkular önemsiz, hatta tehlikelidir; en iyi evlilik gönül meylinin arkadan geldiği "düzenlenmiş" evliliktir; bu sürecin tersi iyi değildir. Aile, hem bellek gibi güçlü manevi, hem de maddi bağlarla bağlanmış, mantıklı ve gönüllü bir yapıdır. Aile mirası hem bir ekonomik gereklilik, hem de simgesel bir ifadedir. "Üyeleri açısından bir sevgi, saygı nesnesi" olan aile, tüzel bir varlıktır: "Uzuvları rastlantı sonucu ortaya çıkmış tek bir şahsiyet." Ailenin reisi babadır; sadece onun ölümüyle mirasçılar serbest kalır ve aile çözülür. Aile, kendisine boyun eğmeleri gereken parçalardan üstün bir bütündür; 19. yüzyıl toplumunda, Louis Dumont'un tanımıyla, "holist" [bütünsel] bir gruptur. Rollerin cinsiyetlere göre ayrılması, bütün yüzyılı yönlendiren etkin/edilgin, içsel/dışsal zıtlığı uyarınca, onların "doğal karakterleri"ne dayanır. "Erkek, tözüne uygun gerçek yaşamını, devlette, bilimde, vb. ve savaşta ya da gerek dış dünyayla gerekse kendi benliğiyle mücadele içinde sürdürülen çalışmada bulur." "Kadının tözüne uygun yazgısı, ahlaki kurallarını aile bağlılığının ifade ettiği nesnel aile ruhsallığındadır." Çocuklar hem aile üyeleri, hem de kendi başlarına bireylerdir. Özgür olmalı, ama eğitilmelidirler; öz ayrımlarının farkında olma duygusunu okşayan oyunu suiistimal etmemelidirler. Reşit olunca onlar da bir aile sahibi olabilir, "oğlan çocuklar aile reisi, kız çocuklar eş haline gelebilir." Ama bu yeni statüye gerçek anlamda ancak babaları ölünce geçebilirler. Vasiyet özgürlüğü aile hukukunca sınırlanmıştır. Hegel bu noktada, Roma hukukunun keyfiliğini sert bir dille eleştirir. Büyük evlat hakkını veya kızların mirastan dışlanmasını kınar.

Aile anası mı, kızını pazarlayan bir ana mı? Bu kaşarlanmış sigara tiryakisine, şapkasını çıkarmak zahmetine bile katlanmayan bu yabani adama evlenmesi için önerilen bu dalgın bakışlı genç kız hangi günahın kefaretini ödüyor? Jeanmiot'nun bu bilinçli çokanlamlı tablosu, durumun ve ritüelin çokdeğerliliğini çağrıştırıyor. (Pierre Alexandre Jeanmiot, *Takdim*, Paris, Petit Palais Müzesi)

Onun gözünde önemli olan feodalite dolu soy sop kavramı değil, modern toplumun köşe taşı olan ailedir. "Somut bağımsız kişiler"den oluşan onbinlerce halka, "bir sürü aile", "dağınık aile topluluklarının bir araya gelmesi"nden başka bir şey olmayan sivil toplumu oluşturur.

Kant'ın evi

Hegel kamusal ile özelin makro-toplumsal boyutta düzenlenmesi üzerine düşünürken, Kant öncelikle evin mikro-uzamına bağlanmıştır – Bernard Edelman bunu şiirsel düzleme aktarmıştır. Ev hukuku mantığın zaferidir; her türlü kaçış isteğini yok ederek kök salınmasını ve disiplini sağlar. "Gönüllerde uzakların ve barbar ormanların çağrısını susturacak ölümlü dünyanın ve muhafazanın hukukudur bu." Ev, ahlakın ve toplumsal düzenin temelidir. Özelin, ama babaya tabi bir özel hayatın odak noktasında yer alır. İçgüdüleri evcilleştirebilecek, kadını ehlileştirebilecek tek kişi babadır. Çünkü evde her zaman savaş tehdidi vardır. "Kadın bir vandala dönüşebilir; annenin zehirlediği çocuk alçak veya intikamcı bir yaratık olabilir ve hizmetçi yeniden özgürlüğüne kavuşmak isteyebilir." Evin merkezi olan çokanlamlı kadın aynı zamanda onu tehdit eden kişidir. "Bir asi ve devrimci olması için evden kaçması yeterlidir." Kadının hukuki statüsünün, Kant'ın çok iyi sezdiği çelişkisi de bundan kaynaklanır: Kadın birey olarak kişisel hukuka dahildir; ama aile üyesi olarak

Bu taşralı şato sahipleri ailesinde ne de çok evlendirilecek kız var! Babanın saflığı, annenin meraklı sevimliliği, kız kardeşlerin fısıldaşması, hizmetçilerin dedikodusu gülünç denecek ölçüde modaya uygun bu damat adayının gelişini selamlıyor. Ailesinden istenen beyazlar içindeki kız, âdetlere uygun bir biçimde, gözlerini elindeki işe eğiyor. Bu güzel ve sevimli yüzün drahoması ne olacak acaba? Daha sonradan evlilik ritüelleri arasına giren ve bir saray ritüeli olan tanıştırma faslı, yergisel resim sanatının en sevdiği izleklerdendir. (Francisque Grenier de Saint-Martin, *Paris'ten gelen yavuklunun takdimi*, 1830-1840'a doğru, Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı)

monarşik öze sahip evlilik hukukuna tabidir. "Açgözlü" kadın her zaman "ehlileştirilmiş" kadının zıddı olarak konur.

Liberal aile

Aile konusundaki Fransız düşüncesi, Devrim sonrasının siyasi, hukuki ve toplumsal yeniden inşasına bağlı sorunların yoğunluğu nedeniyle, 19. yüzyılda özel bir zenginliğe sahiptir. Üç büyük düşünce kutbu görülür: kamusal ile özel arasındaki sınırlar ve "ayrı dünyalar" kavramı; sivil toplumun içeriği; erkek ve kadın rolleri.

Liberaller –Germaine de Staël'den Alexis de Tocqueville'e kadar– öncelikle ulusun gücünü oluşturan "özel çıkarlar"ın özgürlüğünü güvence altına alan bir sınırın savunulması konusunda kaygı duyar. Madam de Staël, esas olarak "dayatıcı olmamasını ve yük bindirmemesini" istediği Cumhuriyeti, "ancak özel servetin ayrıca varoluşuna duyulan saygının sevdirebileceği"ni yazar. Benjamin Constant, "Siyasi haklarımızın kullanılması bize özel çıkarlarımıza ayıracak ne kadar çok zaman bırakırsa, özgürlüğümüz o kadar değerli olacaktır" der. Her iki yazar da, ya Agora ya da savaş için yaşayan Eskileri, bireylerin sanayi ve ticaret etkinliğinin evreni olan modern dünyanın zıddı olarak koyar; bu evrende, bireylere yönelik en uygun davranış "*bırakınız yapsınlar*"dır. Özel alan üzerindeki bu yoğunlaşma kamusal işlerin temsilcilere emanet edildiğini varsayar. Birbirini tamamlayan iki dünya arasındaki ayırım temsili rejimi ve bir ölçüde siyasetin, siyasetçilerin özgüllüğünü, uzun vadede de profesyonelleşmelerini gerektirir.

En son Pierre Rosanvallon tarafından incelenen Guizot, bunu mükemmel biçimde görmüştü. Hegel'i çağrıştıran bir düşünce silsilesi içinde, çoğul olarak nitelendirdiği erkin işleyişini çözümler. Düzen ve özgürlük, sivil toplumun sorumlusu olan "toplumsal erk"le, bütünsel yönelişlerden sorumlu ve "yetenekler"e, seçkin örgütçülere bırakılmış "siyasi erk"in eklemlenişine bağlıdır: Bu bir erkek işidir, kadınla erkeğin bir arada bulunduğu uçarı salonların değil. Geniş ölçüde ev alanına giren toplumsal erk, bu nedenle dişileşmez. Aile babasının bu erkin anahtarını oluşturması bir keyfilik değildir, çünkü o "daha üstün ve doğru olanla olmayanı yargılama konusunda diğerlerinden daha yetkin bir mantığın ifadesidir." Sürekli bir alışveriş yeri olan aile, Guizot'ya göre, demokrasi konusunda bir siyasi modeldir. "Hiçbir yerde oy hakkı bu denli gerçek ve yaygın biçimde kullanılmaz. Bu hak evrensel niteliğine en çok aile içinde kavuşur."

Royer-Collard ve Tocqueville'in başlıca kaygısı da, sivil toplumun içeriğiydi. "Devrim sadece bireyleri ayakta bıraktı. [...] Merkezileştirme un ufak edilmiş toplumun içinden boy verdi" diye yazan Royer-Collard, "doğal ortaklıklar"ı –komün, aile– Jakobenizmin panzehiri olarak görür. Aslında özel hayatın ve mahremiyetin çekiciliklerine çok duyarlı olan Tocqueville, aşırı bireyciliğin, Baron Dupin'in o çok sevdiği "herkes kendi evine,

Temmuz monarşisinin küçük burjuva ortamında bir mantık evliliği (az çok zoraki mi?). Ebeveynlerin hoşnut gülümseyişleri, "kıskıvrak yakalanmış" arkadaşlarına eşlik eden neşeli "oğlanlar"ın alaycı bakışları, genç çiftin bozguna uğramış havasıyla zıtlık oluşturuyor. Gavarni, yaşadığı çağın törelerinin ve özellikle de erkek-kadın ilişkilerinin keskin bakışlı gözlemcilerindendi (Paul Gavarni, *Mantık evliliği*, 1839, Paris, Ulusal Kitaplık)

herkes kendi çıkarının peşine" deyişinde ifade edilen anlayışın tehlikelerini kusursuz bir biçimde göze batırır. "Doğası gereği son derece ürkek olan despotizm, insanların yalıtılmışlığını kendi ömrünün en sağlam güvencesi olarak görür ve insanları birbirinden yalıtmak için gereken bütün özeni gösterir [...]. Kendi evlerine ve içlerine kapanıp kalan dar görüşlüleri iyi yurttaşlar olarak adlandırır" (*Amerika'daki Demokrasi Üzerine*, kitap II, böl. VIII). Tocqueville'in bütün eserleri şu sorun çevresinde düğümlenir: Özel mutlulukla kamusal eylem nasıl bağdaştırılabilir? Dernekleri över ve toplumsal bir bağ yaratmayı başaran Amerikan ailesinin erdemlerini kutlar. "Demokrasi toplumsal bağları gevşetir, ama doğal bağları sıkılaştırır. Yurttaşları birbirinden ayırırken, akrabaları yakınlaştırır."

Demek ki liberallere göre, bir anlamda "doğal" bir cemaat olan aile, bireysel mutluluğun ve kamu yararının anahtarıdır.

Gelenekselciler

Aile, gelenekselcilerin de başlıca uğraşıdır; Restauration döneminde Louis de Bonald ve daha sonra farklı bir biçimde de olsa Frédéric Le Play ile okulu bu akımın başlıca temsilcilerini oluşturur. Törelerdeki laçkalaşmayı, cinsiyetlere verilen rollerin bozulmasını, kadınsılaşmayı eleştirmek onlarda bir saplantı haline gelmiştir. Bunun dışında, dağılmış aileler ile ödevlerini unutan kadınlar askeri bozgunların ve toplumsal sarsıntıların olağan günah keçileridir. Bu bakış açısına göre, Restauration (*karş.* R. Deniel'in çalışmaları), ahlaki düzen (*karş.* Mona Ozouf) örnek alınması gereken olgulardır. Daha geç bir dönemde Vichy rejimi bu ibreti daha ileri noktalara taşıyacaktır (*karş.* Robert Paxton).

Restauration dönemindeki aileci saldırı üç yönlüdür. Önce dinsel yön: Misyonerler aile saygısını en gözde izlekleri haline getirir. 1825 tarihli bir ilahi, "İnsan hiçbir yerde ailesinin yanında olduğundan daha iyi olabilir mi?" der. Siyasi yön, 1792'den beri izin verilen boşanmayı hedefine alarak 1816'da yasaklanmasını sağlar. İdeolojik yönün havarisi ise Bonald'dır. Soylu taşra çevrelerinde çok okunan Bonald (Balzac'ın *İki Yeni Gelinin Anıları*'nın kahramanlarından, anne Renée de Lestrade sık sık Bonald'dan alıntı yapar), aristokrasiye ahlak aşılayan bir taşıyıcıdır ve aristokrasi onun aracılığıyla kendine yeni bir el değmemişlik oluşturur. "Şato hayatı"na ve sefih aristokrasinin gösterişçi lüksüne dair düşler, aslında geçmiş bir zamandan, "tatlı hayat" çağından beslenmektedir. Bu düşler halk psikolojisinde öyle sağlam kök salmıştır ki, bugün bile tatillerde yapılan şato gezilerindeki yorumlarda kendine yer bulmaktadır.

Bonald'ın aile üzerine düşünceleri, sözgelimi Millet Meclisi'nde "boşanmanın kaldırılması" için verdiği söylev-

Çok önemsiz kabul edilen –G. Droz, "zahmetli bir formalite, alçalma" der– belediye nikâhına ve evlilik kurumunun bütününe yönelik çifte yergi: Yaşı epey geçkince ve yapayalnız bu kadının, anlaşılan hiç acelesi olmayan kocası acaba törene gelecek mi? (Simon Durand, *Belediye nikâhı*, Paris, Ulusal Kitaplık.)

de (26 Aralık 1815) karşımıza çıkmaktadır. Boşanma sadece kadınlar ve bu eylemin asıl azabını çeken çocuklar üzerinde yol açtığı haksız sonuçlar yüzünden değil, asıl manevi nedenlerden ötürü, özü itibarıyla ahlaktan bir sapmadır. İnsanların tutku hakkının örtük bir kabulü olan boşanma, evlilikte aşka haddini çok aşan bir yer ayırmaktadır. Çoğunlukla kadınlar tarafından talep edilen boşanma, babalık yetkesini zayıflatmaktadır: "Tam bir ev demokrasisi olarak, zayıf taraf olan kadına kocalık yetkesine karşı başkaldırma olanağını vermektedir." Ama kadının yüceliği babaya ve dul kaldığında da ata ocağını sürdüren en büyük erkek evlada itaatle kendini gösterir. Monarşik devletin temeli olan ailenin kendisi de ataerkil bir monarşidir; istikrarı, uzun ömrü, sürekliliği güvence altına alan soya dayalı bir toplumdur. Nasıl Kral-Baba Fransa'nın –o da bir "hane"dir– reisiyse, baba da ailenin reisidir. Monarşiyi restore etmek, ataerkil yetkeyi restore etmektir. "Devleti halkın ellerinden kurtarmak için, aileyi kadınların ve çocukların ellerinden çekip almak gerekir." Evlilik sadece sivil bir sözleşme değil, çözülmez biçimde bağlı bir dinsel ve siyasal eylemdir. "Aile belli töreler, devlet de yasalar ister. Kamusal erkin doğal unsuru olan evcil erki güçlendirin ve halkların değişmez itaatinin güvencesi olarak kadınlarla çocukların eksiksiz bağımlılığını kutsayın."

Le Play veya "devletin temel öğesi aile"

Frédéric Le Play'in ne karşı-devrimci, ne de liberal sayılabilecek düşüncesi (*karş.* Fr. Arnoult), aileden yana bir

Dul bir babanın ve iki çocuğunun bu fotoğrafında alışıldık sütun ve kumaş kullanımına rastlıyoruz yine; duvara asılı portrelerle muhtemelen ailenin ölmüş üyeleri anılıyor. *In memoriam* (E. Beaudoin, *Fotoğrafçıda*).

müdahalenin hazırlığı olarak tasarlanan bir sosyolojik gözlem stratejisi de geliştirdiği için özgündür. Devlet etkisinin genişlemesine düşman olan Le Play, ailelerin mutluluğu aracılığıyla sivil toplumu yeniden güçlendirmek istiyordu; bu mutluluğu "ahlak yasası artı ekmek" diye tanımlar. "Özel hayat kendi karakterinin damgasını kamusal hayata da vurur; aile devletin temel öğesidir" (*Avrupalı İşçiler*, 1877). Yine de Le Play bir liberalin tam zıddıdır. Gerçek bir felaket olan proleterleşmenin nedenleri, "*bırakınız yapsınlar*" ormanındaki "özel çıkarlar"ın bencilliği, vahşi sanayileşme ve kentleşme, on kutsal emirin ve ahlakın unutulmasıdır. Çare: Ebeveynler tarafından belirlenen tek mirasçılı "kök-aile"nin (Gévaudan'ın *oustal*'ine çok yakın olan Pirene *melouga*'sı) restore edilmesidir. Le Play bu tür aileyi, hem (Medeni Kanun'daki) istikrarsız ailenin, hem de erkin kalıtsal bir aile

reisinin elinde toplandığı ataerkil ailenin zıddı olarak koyar. Demek ki Le Play'de hiyerarşi katıksız bir biçimde "doğal" değildir; liyakata, yeteneğe dayanır.

Hiyerarşilere saygı bir denge koşuludur. Ama reisler de astlarına saygı göstermeli ve onları korumalıdır. "Toplumsal sorun" ve devletin giderek artan müdahalesi, hamilerin ödevlerini unutmasına eklenmektedir. Ataerkillik ve himaye en iyi toplumsal ilişki türünü sağlar. Aile de aynı şekilde babaya tabidir. Yine de Le Play, tıpkı bu konuda öğrencisi olan Emile Cheysson'un ileride yapacağı gibi, ev kadınının erdemlerine çok büyük önem verir. Onun aile monografileri halktan ailelerde annenin rolleri, görevleri, yetkileri ve ev işleri konusunda olağanüstü bir belge külliyatı sunar.

Le Play'in ve başlıca eseri olan *Toplumsal Reform*'un düşüncesi hiç kuşku yok ki, 19. yüzyılda aileyi düşüncenin ve eylemin odak noktası olarak seçenler içinde en eksiksiz olanıdır. Bu düşüncenin geri plana atılması, Cumhuriyet'in dayanağı olan Durkheim okulunun zaferine katkı yapan siyasi ve ideolojik nedenlerden kaynaklanmıştır. Aile, uzun süre boyunca toplumsal bilim araştırmalarında temel unsur olmaktan çıktığı için, bu değişimin masum kurbanı olmuştu.

Sosyalistler ve aile

Marksizm aileyi burjuva, hatta küçük burjuva kökenlerine doğru kovalamadan önce, Louis Devance'ın ne yazık ki yayımlanmamış bir tezde gösterdiği gibi, sosyalistler aileye çok aşırı önem vermişlerdi.

Kendi çağlarının ailesini eleştirmek konusunda ağız birliği etseler de, ailenin tamamen ortadan kaldırılmasını tasarlayan sosyalistlere pek rastlanmaz. Cinsiyetlere biçilen rollerin altüst edilmesini düşünenlerin sayısı da aynı ölçüde azdır; erkekler ile kadınlar arasında doğal bir eşitsizliğin var olduğu inancı böylesine köklüdür. Ama çok büyük bir akım ve çözüm çeşitliliği söz konusudur. Sınırsız bir özgürlükten yana olanlar arasında: Fourier, Enfantin, feminist Claire Démar, 1840'ların Théodore Dézamy gibi komünistlerini sayabiliriz (Dézamy'nin *Cemaat Yasası* adlı eseri Cabet'nin *İkaria*'sının Püriten aileciliğine karşı çıkıyordu). Dézamy, "Artık parçalara ayrılmış aile yok! Evde eğitim yok! Ailecilik yok! Kocaların egemenliği yok! Evlenmede özgürlük! İki cinsiyetin eksiksiz eşitliği! Özgür boşanma!" diye haykırırken, Cabet gönüllü bekârlığı lekeler ve "evlilik dışı birlikteliklerle zinayı [...] hiçbir özrü bulunmayan suçlar" olarak görür. *İkaria*, sarsılmaz bir ahlakçılık ve hiç eksiksiz bir maçolukla donatılmıştır. Bu arada Cabet, ütopyasını hayata geçirmeye uğraşacağı Amerikan kolonisi

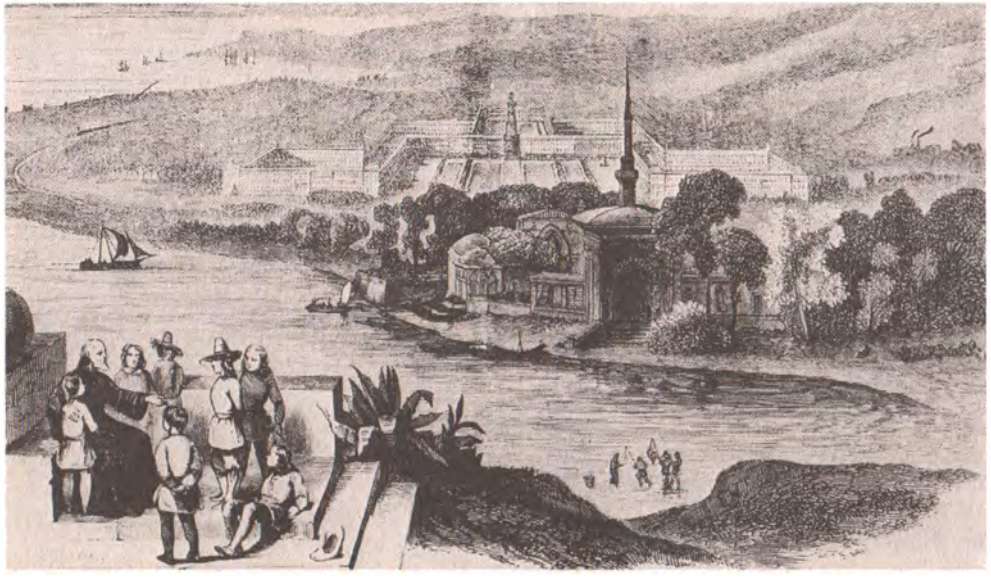

Fourier'ci *phalanstère* tasarısı, kimi zaman iyi niyetli kimi zaman da tam aksi yönde tasvirlere yol açmıştır. Bu çalışmadaki dinsel bağdaştırmacılığa dikkat edin (*L'Illustration*, 1846).

Nauvoo'da, tek tip giysiyle yetinmeyi beğenilme isteği adına reddeden kadınlarla kozlarını paylaşacaktır!

Fourier gerek cinsiyetlere düşen roller, gerekse cinsel ilişkiler alanında oldukça sıra dışı bir radikalizmi, "mutlak sapma"yı temsil eder. Kadınların konumunu "proleterlerin proleterleri" diyerek eleştiren Fourier, ilerlemenin anahtarının kadınların özgürleşmesi olduğu inancındaydı. "Kadınların ayrıcalıklarının yaygınlaşması her türlü toplumsal ilerlemenin genel ilkesidir." *Phalanstère*'de* tam bir eşitlik, değiştirilebilir görevler, tensel eşlerin seçiminde tam bir özgürlük, geç yapılan ve kolaylıkla çözülebilen evlilik vazeder. Nüfus artışı konusunda kuşkuları nedeniyle Malthus'çü sayılabilecek Fourier, doğum kontrolüne ve çocuk aldırmaya tanıdığı meşruiyetle ondan tamamen ayrılır. Fourier'nin cinsel konulardaki radikalizmi Zoé Gatti de Gamond veya Considérant gibi kadınlar da dahil olmak üzere öğrencilerini ürkütmüş, onlar Fourier'nin bu noktadaki görüşlerinin genel ahlaka aykırı bölümlerini temizlemişlerdir. En devrimci eseri olan *Geleceğin Aşk Dünyasından*'ı yayımlamamışlar, bu kitap ancak 1967'de Simone Debout tarafından okuyucuya sunulmuştur. Godin'in Guise'de (Aisne) kurduğu

* Fourier'nin sosyalizminde emekçiler topluluğunun ortaklaşa yaşadığı yer. (ç.n.)

*familistère** her türlü "değişken" ahlakı mahkûm ederek, bu açıdan *phalanstère*'den çok *Ikaria*'ya yakın bir tutumu benimsemişti. Ve Godin'in kendi eşi, bütün "büyük adamlar"ın karıları için geçerli olduğu üzere, gölgede kalan bir kadındı!

Enfantin sonrası dönemin Saint-Simon'cuları, komünistlerin çoğunluğu, Hıristiyan esinli sosyalistler –Pierre Leroux, Constantin Pecqueur, Louis Blanc ve hatta Flora Tristan–, aile kurumunun modernleştirilmesinden, cinsiyetler arasında eğitim alanına dek uzanan bir eşitlikten, boşanma hakkından yanaydılar. Ama tekeşli evlilik onların gözünde hâlâ çekirdek ailenin temeliydi; bu tarz evliliğin içindeki sevgi etkeninin güçlendirilmesi ve çocukların ilk sırayı alması gerektiğine inanıyorlardı. 1840'tan sonra feministlerin çoğu, sözgelimi devleti "kocaman bir ev" olarak gören 1848'in feministleri, sivil eşitlik taleplerine daha uygun görünen ve somut eylem olanakları sunan bu daha ılımlı tavırları benimsediler. Kişisel açıdan çok özgür olmakla birlikte, aileyi de kararlılıkla savunan George Sand da bu kadınlardandır.

Son olarak, Buchez'i, *l'Atelier*'nin Hıristiyan sosyalistlerini, Lamennais'nin öğrencilerini ve Proudhon'u bir araya getiren gelenekselci bir akım, cinsiyetler arasında temeli doğaya dayanan yok edilemez bir eşitsizlik bulunduğunu, özgürlüğü itaatte bulan kadınların erkeklere boyun eğmesinin gerekliliğini, düzenin ve ahlakın güvencesi olan çözülmez ve ataerkil evliliği savunuyordu. Özellikle Proudhon erkeksi temel öğenin, "beline hâkim olmanın" şehvet düşkünlüğü karşısındaki, çalışmanın zevk karşısındaki yaratıcı üstünlüğünü ısrarla vurgular. Anarşinin kuramcısına göre, evliliğe dayalı aile kamusal alanı özümsemesi ve devleti yok etmesi gereken özel alanın canlı hücresidir.

Demek ki Fourier'den Proudhon'a uzanan çizgide, evrim süreci ahlak özgürlüğü yönünde işlememektedir. Sosyalistlerin çifte bir dayatmayla karşı karşıya olduğuna kuşku yoktur: Bir yanda genel egemen ahlakçılığın, burjuva düşüncesince proleterliğin hayvansılığına yöneltilen eleştirilerin dayatması söz konusudur; bu dayatma sosyalistlerin bir saygıdeğerlik duruşu içinde kasılıp kalmasına neden olmaktadır; diğer yandan da ekonomiyi ve aile ahlakını sınıf bilincinin oluşturucu unsurları olarak gördükleri işçi ve halk katmanlarından "yandaş topluluğu"nun dayatmaları kendini hissettirmektedir.

Ama bir de sosyalizmin kendisine ve onun toplumsal dönüşüm görüşüne özgü bir evrim söz konusudur. Yüzyılın

Kızları olmadan Proudhon –Courbet'nin tablosu–, eli kolu bağlanmış bir Proudhon'dur. Anarşinin kuramcısı, deyim yerindeyse bir aile erkeği olan Proudhon, "babalık içimdeki uçsuz bucaksız bir boşluğu doldurdu" diyordu (Gustave Courbet, *Pierre Joseph Proudhon ve çocukları*, 1865, ayrıntı, Paris, Musée du Petit Palais).

* *famille* (aile) ve *phalanstère* sözcüklerinin birleştirilmesinden türetilmiş ve bir tür üretim kooperatifini ifade etmek için kullanılan terim. (ç.n.)

ilk yarısının sosyalistleri tabandan ve pratikle gelecek bir devrime inanmaktadır. Bu devrimi kafalarında örnek cemaatlerin erdeminin bulaşmasıyla gerçekleşecek bir olgu olarak tasavvur etmektedirler: Aile temeline dayanan emekçi komünleri ve dernekleri, küçük girişimin özgeci versiyonu. Rousseau'nun da dile getirdiği ve "ahlakın aleniliği" üzerine kopan kavgayı besleyen *şeffaflık* isteğinin kaynağı budur. Bu kavga Enfantin ile, mahremiyet hakkını kadın saygınlığının fethedilmesi anlamında talep eden bazı Saint-Simon'cu kadınları karşı karşıya getirmiştir. Claire Démar, *Gelecek Kanunum* adlı eserinde, bazı evlilik ritüellerine ve "mahkemelerimizde soruşturmalara, insanı çileden çıkaran hükümlere yol açan ve zina, iktidarsızlık, tecavüz gibi sözcüklerin yargıçlarımızın huzurunda çınlamasına neden olan utanç verici adli tartışmaların aleniyeti"ne isyan eder.

Blanquizmle, ama esas olarak Marksizmle birlikte erkin ele geçirilmesi sorunu farklı biçimde ortaya çıkmaya başlar: Devlet eliyle gerçekleştirilecek ekonomik devrimin öncesinde, yukarıdan aşağı gerçekleştirilecek siyasi devrim yer alır. Toplumsal çözümlemede ailenin yerini üretim tarzı alır ve ahlak, "balkon"daki yerine, üstyapılar arasına gönderilir. Engels, mutlu ve eşitlikçi barbarlığın başlangıç dönemlerinde anaerkil bir düzenin varlığı konusunda Bachofen'in ve özellikle de Morgan'ın vardığı sonuçları benimsese ve bunun yok edilmesinin "kadın cinsinin büyük tarihsel bozgunu" olduğunu kabullense de, üretim araçları üzerindeki sosyalist devrimi eşitliğin yeniden kurulmasının –yeterli değilse bile– gerekli koşulu olarak görür. Kadınlardan taleplerini sınıflar savaşına tabi kılmaları istenir ve cinsiyetler arası mücadele artık bir sapma olarak kabul edilir. Bundan böyle feminizm neredeyse özü itibarıyla burjuva diye mahkûm edilecektir: Bu, uzun sürecek bir anlaşmazlığın başlangıcıdır.

Marksizm –ve o sırada geniş ölçüde etkilediği sosyalizm– bu tavırla bağlantılı olarak idealistlikle suçlanan antropolojik çözümlemeye de kapılarını kapatır. Jacques Capdevielle, bir rastlantının değil, *Alman İdeolojisi*'nin Marx'ının *Hukuk Felsefesi*'nin Hegel'ine yönelttiği açık bir eleştirinin ve onun devlet/sivil toplum, birey/yurttaş ikiciliğini yadsımasının sonucu olan bu üstünü örtmenin nasıl ortaya çıktığını göstermiştir. Bunun sonucu, Marx esinli çözümlemede belli bir yoksullaşma yaşanmıştır: Aracılıkların yadsınması, mülkiyetin, kültürel mirasın ve ölümün öneminin küçümsenmesi.

Yine de toplumsal kuramda ailenin bu şekilde tasfiye edilmesinin sadece Marx'ın değil, Hervé Le Bras ve Emmanuel

Todd'un da vurguladığı gibi, Durkheim'ın da eseri olduğunu görmek gerekir. Görüngülerin uzamsal çerçevelere yerleştirilmesine isyan eden Durkheim, sadece evrensel toplumsal olguları tanır ve bunu yaparken de "antropolojiyi darmadağın eder." Aynı anda tamamen ulusun ve siyasetin inşasına yönelmiş pozitivist tarih de özel hayatı inceleme alanından kovmaktadır.

Aile açıklayıcı bir kategori olarak toplumsal bilimler alanından yok olurken, Üçüncü Cumhuriyet'in örgütleyicilerinin, Grévy, Simon, Ferry ve diğerlerinin siyasi düşüncesinde hiç olmadığı kadar güçlü bir yer tutmaktadır. Aile üzerine düşünme devri sona erer: Aile siyaseti devri başlar.

Çünkü ailenin işlevleri –biçilen işlevler, kendisinin üstlendiği işlevler– bulgusal değerinden daha önemlidir.

Ailenin işlevleri

Michelle Perrot

Sivil toplumun atomu olan aile, iyi işlemeleri, devletlerin gücü ve insanlığın ilerlemesi için temel öneme sahip "özel çıkarlar"ı yönetir. Çok sayıda işlev ona düşer. Üretimin kilit taşı olarak, kalıtın ekonomik işleyişini ve aktarımını sağlar. Bir üreme hücresi olarak, çocukları temin eder ve onları ilk toplumsallaşma sürecinden geçirir. Irkın güvencesi olarak onun saflığını ve sağlığını gözetir. Ulusal bilinç potası olarak simgesel değerleri ve kurucu belleği aktarır. Hem yurttaşlığın hem de adabı muaşeretin yaratıcısıdır. "İyi aile" devletin temelidir ve özellikle de cumhuriyetçilere göre (*karş.* Jules Simon, *Ödev*, 1878) ikisi de analık duygusunu birlikte içeren aile ve vatan aşklarıyla insanlık duygusu arasında süreklilik vardır. Devletin aileye durmadan artan ilgisi buradan kaynaklanır: Bu ilgi öncelikle sistemin zayıf halkası olan yoksul ailelere, sonra da hepsine yöneliktir.

Ama 19. yüzyılın büyük bölümünde aile, dinsel ve siyasi geleneklere, toplumsal ve daha da önemlisi yerel ortama bağlı birçok çeşitleme sergileyerek, Fransa'nın merkezileştirme cilası altındaki çeşitliliği oranında özgürce davranır.

Aile ve kalıt

Kişiler ağı ve mülkler bütünü olarak aile, atadan devralınan ve aktarılan bir isim, bir kan, maddi ve simgesel bir kalıttır. Aile öncelikle yasalara bağlı bir mülkiyet akışıdır.

Medeni Kanun ilke düzeyinde eski töreleri yürürlükten kaldırmış, vasiyet yapma hakkını yasaklamış, en büyük evlat hakkını yok etmiş, erkek ve kadın mirasçıların eşitliğini getirmiştir. Bu birçok açıdan bir devrimdir ve öyle de duyumsanmıştır. Normandiya Bocage'ının "kızıl gözlü ana katili" Pierre Rivière'in annesini (onunla birlikte kız ve erkek kardeşini de) öldürmesinin bir nedeni de, malını mülkünü istediği gibi kullanan bu kadının, kadınlara hiçbir hak tanımayan Norman

Güzel bir burjuva evinin merdiveni dibinde ustaca toparlanmış aile. Mizansende ve verilen pozda hiçbir şey doğaçlama değil. Grubun içindeki, biraz daha ayrı duran tek erkek en küçük kızı dizlerine oturtmuş, dirseğini de bir kitabın yanında masaya dayamış; anne ise şefkatini belirten bir jest yapıyor. İkinci İmparatorluk döneminin Parisli meşhur fotoğrafçısı Disdéri atölyesinde binlerce portre, daha az sayıda da grup ve dış mekân fotoğrafı üretmiştir. (Disdéri, *Aile topluluğu*, 1870'e doğru)

Kırda –bu örnekte Caux bölgesinde– düğün yemeği; *genre* resminin* bu klasik izleği 19. yüzyıl sonunda Flaman yabanıllığından uzaklaşıp yumuşar. Çiçek açmış elma ağaçları: Ressam doğayı da gönüllerle tam bir uyum içine sokuyor (Albert Auguste Fourié, *Yport'da düğün yemeği*, Rouen, Güzel Sanatlar Müzesi).

töresine göre tam bir altüstlüğü temsil etmesi değil midir? Durmadan sözleşme yapıp sözleşmelerini yadsıyan bu şeytani kadın, törelere karşı akıl dışı bir meydan okumadır.

Ama André Arnaud'nun deyişiyle, "burjuva barışında oyunun kuralı" bu mudur? Tam tersine kalıtsal değerlerin inatçılığı, bu baba yanlı mal mülk aktarımı sisteminde babanın ağırlığı –P. Ourliac'ın birçok kez vurguladığı gibi– çarpıcıdır. Koca "topluluğun mülklerini tek başına idare eder" (madde 1421); yetkileri ancak evlilik sözleşmesindeki özel maddelerle sınırlanabilir. Yazılı hukuk sistemlerinin olduğu ülkelere özgü bu evlilik sözleşmesi drahoma rejiminin geniş ölçüde korunduğu Oksitanya da dahil olmak üzere yüzyıl boyunca durmadan geriler. Gerileme önce Provence ve Languedoc'ta, sonra İç Oksitanya'da görülür. Normandiya'da da aynı süreç yaşanır: J.-P. Chaline, Rouen'da evlilik sözleşmesi oranını 1819-1820'de % 43, 19. yüzyıl ortasında % 24 ve 1914 öncesinde sadece % 17 olarak saptar. Kadının mülklerini güvence altına alan ve iflas durumunda kalıtın bir bölümünü kurtaran drahoma sistemini sadece burjuvalar daha uzun süre korur: Geniş ölçüde aile dokusuna dayanan bir kapitalizmin aldığı önlemdir bu.

* Konularını, aile ve halk yaşamından veya anı-öykülerden seçen resim türü. (ç.n.)

Ardıllar arasındaki paylaşımlar genel olarak küçük mülkiyeti yaygınlaştırmış ve İngiltere'nin aksine, kırsal göçü frenleyerek sanayileşmenin gecikmesinde –en azından duruma uyarlanmasında– rol oynamıştır. Ama birçok bölgede, özellikle de kök-ailelerin ağırlıkta olduğu yerlerde, Medeni Kanun'a çok güçlü bir direniş gösterilmiştir. Örneğin, Elisabeth Claverie ve Pierre Lamaison'un betimlediği Gévaudan'da, *oustal*'i koruma isteği kanunu atlatmak için bir dizi uygulama geliştirilmesine yol açmıştır. Ebeveynler –en azından erki sınırsız olan baba– daha hayattayken işletmenin en yetenekli (ve/veya en sevdikleri) evlatlarının elinde kalıp parçalanmaması için gerekli "düzenlemeler"i yaparlar; "küçük kardeşler"in zararı tazmin edilebilir (ve bu durum tazminat parasını toparlamaya yönelik geçici göçlere neden olur); ama çoğunlukla küçük kardeşler bekâr kalır, toprakta çalışır, bir tür yanaşma durumuna düşerler. Bireyciliğin gelişmesi, bu sistemin sürebilmesi için gereken rıza olgusunu yavaş yavaş çökertecektir.

Aslında nüfusun geniş bir bölümü her türlü paylaşımın dışında kalıyordu. 19. yüzyılın gerek başında gerekse sonunda (*karş.* A. Daumard, F. Codaccioni) vefat edenlerin üçte ikisi miras bırakmadan ölür. Hatta servet yoğunlaşması artma eğilimi gösterir: Paris'te mal varlıklarının % 30'unu 1820-1825'te Parislilerin % 1'i, 1911'de ise % 0,4'ü elinde tutmaktadır. Bordeaux veya Toulouse'da da durum buna denktir. Proleter kenti Lille'de işler daha da kötüdür: 1850'de kent sakinlerinin % 8'i kent servetinin % 90'ına sahipken, 1911'de servet oranı % 92'ye yükselir. Orta sınıfların aslında gerçek olan atılımı servet dağılımını henüz yeterince etkileyememekte, bu nedenle sınıf atlama şanslarının az ve mal varlıkları çevresinde aileleri tehdit eden iç gerginlik tehlikesinin yüksek olduğu, tıkanmış bir toplum düşüncesi güç kazanmaktadır.

Mal varlığı biçimleri

Birikimin sonuçları genelde zayıftır. Ama yakıcı bir kalıt isteği görülmektedir. Bu isteğin öncelikli hedefi, burjuvalar açısından saygınlığın vazgeçilmez işareti olan, en yoksullar için ise kendine ait bir köşe gereksinimine denk düşen gayrimenkullerdir. Henri Beyle'in babası –Henry Brulard– kendi "arazisi"nden başka bir şey düşünmez ve 19. yüzyıl başı Grenoble küçük burjuvazisi içinde, "ne yazık ki tıpkı hela gibi hayatın vazgeçilemez, ama asla söz edilmemesi gereken bir zorunluluğu" diye nitelenen para bir tabu olarak kalırken, buna karşılık "gayrimenkul" sözcüğü saygıyla telaffuz edilir.

İkinci İmparatorluğun ortasında, kentlerdeki gayrimenkuller gelirlerin % 18'ini, tarım işletmeleri ise % 41'ini sağlarken,

menkul yatırımların getirisi sadece % 5,9'dur. Ama 19. yüzyılın ikinci yarısında menkul değerlere ilgi, anonim şirketlerin gelişiminin, bankacılık stratejilerindeki değişimin ve birçok mirasçının bütün miraslarını batırdığı sonu gelmez spekülasyonların da etkisiyle, sürekli artar. Emlak rantının yerini hisse senetleri alır. Kurları Borsa'da izlenen hisse senetlerine sahip olmak, küçük taşra burjuvazisi içinde bile oldukça yaygın bir alışkanlık haline gelir. Berry bölgesindeki küçük bir kentten, bir bağcı ailesinin kızı, bir marangozun dul eşi olan saygıdeğer bir hanım, kızlarına bir piyano satın alırken, diğer yandan da bir finans gazetesine abone olmakta, ayrıca kendine bir portföy –Rus istikrazı, Budapeşte Kenti tahvilleri...– oluşturmaktadır.

Jacques Capdevielle, "yurttaşlar = mülk sahipleri" denklemini siyasetinin başlıca dayanaklarından biri haline getiren, oportünist ve radikal Üçüncü Cumhuriyet'in temeli olan bu mülkiyet zihniyetinin toplumun bütün katmanlarına nasıl yayıldığını ve gizli, bölünebilir menkul değerlerin yaygınlaşmasıyla demokrasinin birbirine uygunluğunu göstermiş; yüzyıl sonunda, sosyalist, hatta anarşist saflara varıncaya dek, mülkiyet çevresinde sağlanan şaşırtıcı uzlaşımı vurgulamıştır. Devrimci baldırı çıplakların merkezi figürü ve Cumhuriyet'in temel dayanağı olan "iyi aile babası", ardıllarına kalıt bırakan bir küçük mülk sahibidir. Ve Gambetta, "küçük servetleri, küçük sermayeleri, demokrasiyi oluşturan bütün o sıradan insanları" över (Auxerre söylevi, 1874).

Aile içi söyleşilere ve yazışmalara nüfuz eden kapitalist zihniyet yavaş yavaş şekillenir ve ailenin kendisi hakkında oluşturduğu imgeyi değiştirir.

Küçük bir aile şirketi bürosu mu? Efendi uzakta değil: Hasır şapkası askılıkta duruyor. "Yazı işleri"nde çalıştırılan bu genç kadın için, aynı masanın üzerine yerleştirilen yazı makinesi dikiş makinesinin yerini almış (Sirot-Angel Koleksiyonu).

Çalışma ve aile ekonomisi

Aile, kalıtı olsun ya da olmasın, çok çeşitli ritimlere sahip sanayi devriminin bırakın yok etmeyi, kullanıp güçlendirdiği bir ekonomik işletme sistemidir. Çağdaş araştırmanın en ilginç sonuçlarından biri, Chayanov ve Jacques Gody'nin izinden, bir ekonomik antropolojinin oluşmasıdır. Çözümlemelerin ayrıntılarında kullandığımız, Yves Lequin yönetiminde yayımlanmış *Fransız Tarihi*'nin ana eksenlerinden biri de bu yaklaşımdır. Belki bir "aile üretim tarzı"ndan değil, ama sermaye birikimi, beceri ve dayanışma ağlarından söz etmek gerekir.

Kırsal alanda hane temel ekonomik birimdir. Aile ile toprak birbirine karışır ve gereksinimleri kendilerini oluşturan bireyle-

Bakkal mahallenin önemli şahsiyetlerinden biri, ailelerin tanığı veya sırdaşıdır. Yelek cebindeki saatinin kösteği görünen bu bakkal, yanında karısı ve çırağıyla, burjuva evlerinin aşçılarının alışveriş yaptığı bir şarap ve "kaliteli" gıda maddeleri dükkânı işletiyor (Sirot-Angel Koleksiyonu).

re kabul ettirirler. Gévaudan'ın *oustal*'i (hane) aşırı bir örnektir; ama ebeveyn sisteminin daha gevşek biçimlerinde bile aile bir işletme, ev bir çalışma uzamıdır; burada ebeveynlerin ve çocukların, gençlerin ve yaşlıların, erkeklerin ve kadınların rolleri bir tamamlayıcılık ilkesine göre kesin kurallarla belirlenmiştir; yine de bu durumun dinginliğini fazla abartmamak ve zaman zaman göçlerle değiştiğini unutmamak gerekir.

Ön sanayileşme tamamen hem işletme, hem de ev olan aile hücresine dayanmıştır. Dokumacılar ev sanayi ekonomisinin, cinsiyetler arası iş bölümünün ve içeriden evliliğin en iyi örneğini sunar; birçokları, fabrikaya karşı olağanüstü dirençli bu sisteme duyulan nostaljiyi, getirdiği bütün yoksulluğa karşın koruyacaklardır. *Mémé Santerre* (Serge Grafteaux) bunun 20. yüzyıl başındaki son tanıklarındandır. Elektrikteki gelişmeler, Pyotr Kropotkin'in kurtarıcı bir özerklik yolu olarak gördüğü ev fabrikası düşüne yeniden gerçeklik kazandıracaktır.

Fransa'da küçük aile işletmesi –dükkân veya atölye–, hem sık sık iflas eden –aile şerefine sürülen leke–, hem de sürekli yeniden doğan inatçı bir görünüm sergiler. Taşeronluk ağır sanayi kollarına asılarak yaşar. İşçilerin uzun süre yanlarında yemek sepeti veya sefertası taşımayı reddettiği –en kötü ihtimalle bunları öğlen, kadınların yeni ısıtılmış olarak iş yerine getirmesini

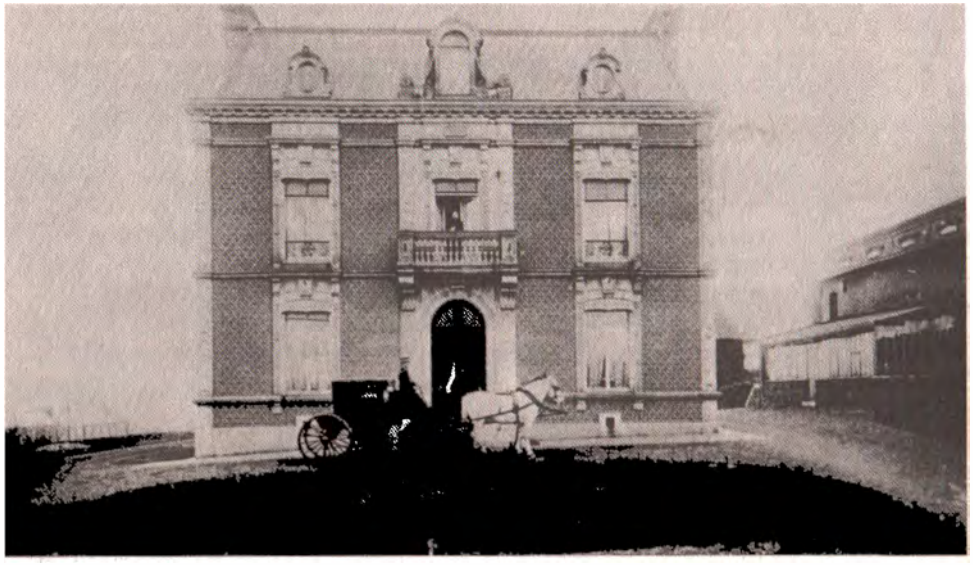

Maden ocaklarında konutlar, personelin yerleşikleşmesinin ve hiyerarşisinin temel unsurudur. Mühendisin evi kocamandır: anıtsal giriş kapısı, balkon, bezemeli çatı pencereleri. Diğer seçkinlik işaretleri: süs amaçlı çim alan, at koşulu araba. Ama evin çevresi, sanayi düzenini hatırlatmaktadır (*Bruay maden ocakları*, 1889, Paris, Ulusal Kitaplık).

dayatıyorlardı– ve paydos vaktinde yapılan hesaplı kısıntı öğle yemeği için evlerine dönmelerini engelleyince barikatlar kurduğu bir ülkede (Rouen yakınındaki Houlme'da 1827'de yaşananlar), kendi işini kurmak direngen bir hedeftir. Burada ekonomi, hayat tarzının savunulmasıdır.

Sanayileşme de bunu dikkate almak zorunda kalır. Fabrika işgücü kaynaklarının yanı başına, köye yerleşir, aile ekibini bir bütün olarak –karısından yardım alıp, çocuklarını da çalıştıran baba– iplik dokuma makinelerinde çalıştırır ve ücretini öder. Böylece disiplin sorunları da kendiliğinden çözümlenir.

Patron da örnek bir yaşam sürer; hemen yakında, kimi zaman fabrikasının avlusunda yaşar; muhasebeyi eşi tutar ve aile içi kutlamalara personelini de katar. Ataerkillik, en azından bir istikrara kavuşturulmak istenen işçi çekirdeğine yönelik ilk sanayi ilişkileri biçimi olmuştur. Bu sistem en az üç unsurun varlığını gerektirir: işin bulunduğu yerde ikamet, aile türü bir dil ve uygulamalar (patron işçilerin "babası" ve işletme büyük bir "aile"dir; iflas "ölüm" anlamına gelir), işçilerin de bu duruma rızası. Eğer bu uzlaşım parçalanırsa, sistem çöker; nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısında, sözgelimi işçiler genellikle gizli bir *truck-system*'i* örtmeye yarayan patron "kooperatifleri"ne kar-

* Çalışanların ücretlerinin para yerine mal ya da hizmet karşılığında ödenmesi. (Ed.n.)

şı ayaklandığında, sistem gerçekten çökmüştür. İşçiler giderek ücretliliği dayatır ve serfliğin bir kalıntısı olarak gördükleri katlanılmaz bağımlılık ilişkilerini reddederler. Üstelik "doğal" ailenin ve sanayi ailesinin krizleri arasında bir koşutluk kurmak da mümkündür; her ikisi de toplumu giderek fetheden bireyciliğin baskısına boyun eğmiştir.

İşçi aile ekonomisinin gücü

Ama fabrikanın hemen dışında, proleterlerin hayat koşullarını güçlü bir aile ekonomisi belirlemektedir. Babanın ücreti gelir kaynağının özünü oluşturmakta, çocuklar çalışacak yaşa gelir gelmez bu ücreti tamamlamaya başlamaktadır. Bu nedenle işçi ailesi uzun süre çok çocuklu kalmıştır. Çocukların çalıştırılmasına yönelik her türlü sınırlamaya karşı duyulan düşmanlık bu perspektiften bakıldığında anlaşılır olmaktadır. Bu konuda toplumsal düzenleyicilerin uzun vadeli bakışlarıyla, yoksulukları bu tasarıyı sınırlayan ailelerin acil çıkarları çelişmektedir. Çocukların çalışmasının kısıtlanması, farklı bir ekonomik dengeyi, olayların farklı bir biçimde programlanmasını gerektirmektedir. İşçi çevresinde doğumların sınırlanması, –daha masraflı, dolayısıyla daha az sayıda– "çocuğun çıkarı"nın gerektirdiği her şeyin ürünü olacaktır.

Kadınların çalışmasını da düzenleyen ailevi zorunluluklardır; yani kadın, ritmini doğumların belirlediği aralarla çalışmaktadır. Bu çalışma sadece bir "ek ücret" getirmekte –oldukça eski, ama yeniden güç kazanan bir kavram–, kimi zaman da özel harcamalar için kullanılmaktadır. Ama kendisine değer kazandıran bu para katkısına çok önem veren ev kadınının birinci iş-

En ucunda maden ocağının yer aldığı dümdüz bir sokak boyunca sıralanan, bitişik düzenli iki konutun yer aldığı, sundurmalı ve minicik bahçeli, birbirinin eşi evler. 19. yüzyılın son otuz yılında "kömürcü imanı"na sahip olmayan emekçileri oturganlaştırmak için düşünülmüş yerleşim sistemi olan maden işçileri mahallesinin (*coron*) görünümü böyledir. Özellikle pencerelerdeki perdelere dikkat edin (*Bruay maden ocakları*, 1889, Paris, Ulusal Kitaplık).

Verjux'te (Saône-et-Loire) dikilen bu anıt, Bon Marché'nin ana kraliçesi, dul Madam Boucicaut'nun (genç kızlık adıyla Marguerite Guérin, 1816-1887) fazlasıyla Victoria stili portresini yüceltiyor (Paris, Marguerite-Durand Kitaplığı).

levi, çocuklara bakmanın dışında, terimin çok geniş anlamında ev işleridir. İşçiler gündelik yaşam için vazgeçilmez olan bu ev kadınını durmadan över, onların ekonomik gerekliliğini ideolojik gerekçelerle destekler, neredeyse profesyonel denebilecek bir işi "doğal" vasıflara dönüştürür ve böylelikle evdeki görevleri üretici olmayan çalışma makyajı altında gizleyen harekete bilmeden suçortaklığı ederler. Kriz dönemlerinde kadınların yan gelir sağlayan ücretleri bir anda temel öneme kavuşur: 1884'te ağır işsizliğin darbesini yiyen işçilerin, karılarının temizliğe ve çamaşıra gitmesi sayesinde kurtuldukları söylenir. Bu nedenle kadınların belleklerine krizler genellikle fazla mesai olarak kaydedilmiştir.

Daha genel anlamda, aile öztüketimi, küçük bahçede yapılan üretim –Paris "surları"na kadar dayanmış sebze "evlekleri"–, geniş ölçüde yardıma karşı yardım ilkesine dayalı bir ekonominin hizmet veya mal değiş tokuşları, kıtlık ya da sefalet karşısındaki etkili savunma önlemleridir. Bunların gerektirdiği yatay ilişkilerin çağdaş toplumlarda silinmesi insanların işsizlik karşısında neden daha savunmasız kaldığını ve niye devlete daha bağımlı hale geldiğini de açıklar. Bu tür ilişkilerin İtalya veya Yunanistan gibi ülkelerde günümüzde de sürmesi, bir zamanların kayıt dışı ekonomisinin öneminin anlaşılmasını sağlar: Esas olarak aile içi ve köyler arası bir ekonomidir bu.

Aile sadece ortak tencere ve bütçe dengesi anlamına gelmez. Teknik nitelikli meslek içi evlilik çerçevesinde, evlilik stratejilerini de düzenler. Maurizio Gribaudi'nin Torino uzamında gösterdiği gibi, bir çıraklık biçimini ya da toplumsal değişim stratejisini kapsayan coğrafi hareketliliğin güzergâhlarını belirler. İşçiler rastlantılara bağlı olarak göç etmez veya yer değiştirmez; hem meslek, hem de akrabalık kanaviçelerini takip ederler. Bu dayanışmalar kentle daha kolay bütünleşmelerini sağlar. Üstelik kırla ilişkilerini korumaya izin verdikleri için, geri dönme imkânını da güvenceye alırlar: Limoges'daki porselen fırınlarında işçilik yapan Simon Parvery kaza geçirince, kırsal alandaki aile işletmesinin başına dönebilir. Bu dayanışmalar tamamlayıcılıkları düzenler, yatırım ofisi veya banka rolünü üstlenirler. En güçlü yapıya sahip etnik gruplarda, toplumsal yükselişi planlar ve kolaylaştırırlar: Paris'teki Auvergne'lilerde görüldüğü gibi (F. Raison-Jourde). "Vahşiler", aile aracılığıyla kenti ehlileştirirler.

Eğitime ve okuma yazma öğrenmeye de, okul zorunlu hale getirilmeden önceki dönemde, yine aile aracılığıyla erişirler: Jacotot yöntemi, bir "aile babaları" ve sanıldığından çok daha

yüksek oranda okuma yazma bilen "aile anaları" yöntemidir. Raspail'a göre, bedensel ve klinik bilgileri koruyup aktaranlar da annelerdir. Bu nedenle halk ailesi, burjuva düzeninin getirdiği ek bir yük değil, "bilginin sahiplenilmesinin ve yoksulun özgürleşmesinin sağlandığı doğal bir alan"dır (J. Rancière).

Halk hayatının temel biçimi olan aile aynı zamanda 19. yüzyıl kapitalizmi açısından, ilk sermaye birikiminin ve işletiminin öncelikli biçimiydi. İşletmelerin tarihi her şeyden önce bir "aile tarihi"dir. Onun evlilikleri ve yasları, servetleri ve kazalarıyla iç içe geçer. Çekirdek ailenin sanayinin başlangıç dönemine çok uygun olduğu ortaya çıkmıştır. "Evcil zihniyet, özel hayat kavramı ilkel sanayileşmenin gerektirdiği o dostluklara kapalı, gizli, çalışkan karınca etkinliğine kusursuz uyuyordu" (Louis Bergeron, *Fransız Tarihi*, c. II, s. 155). Aile sistemleri patronlara firmalarının hem ekonomik temellerini, hem de işleyiş ilkelerini sağlar. Aile sırrı: İş sırrı. Evlilik sözleşmeleri: Firmalar arası ittifaklar ve çeşitlenmeler. Ehil

İlkel sermaye birikimi ve aile kapitalizmi

Bac sokağı ile Sèvres sokağının köşesindeki Bon Marché, yeni ürünleri satan mağazaların atası olan Petit Thomas'nın yerinde açılmıştı. "Hanımları mutlu etmek" onların da sürekli çabası, eve ilişkin imgelemlerini güden ve görüntülerini şekillendiren temel ilkeydi (Sirot-Angel Koleksiyonu).

mirasçılar: İyi yönetilen, gözü pek işletmeler. Aptal veya zevkine düşkün mirasçılar: Kendi içine kapanan sanayilere veya giderek çöken firmalara uygulanması gerekli Malthus'çülük [üretim sınırlaması]. Mali uygulamalar bile aile kalıbı içine tıpatıp oturmaktadır. Kendi yağıyla kavrulmanın geçerli olduğu dönemler açısından ideal biçim olan komandit şirketler bunu yansıtır. 1867'den sonra ise aileler, hisselerin çoğunluğunu ve grubun yönetimini ellerinde tutup, özel mülklerini de korurken sermaye arttırımına gitmelerini sağlayan anonim şirketlere de kolaylıkla uyum sağlarlar.

Bu nedenle firmaların soy zinciri onları yöneten ailelerinkilere sıkı sıkıya uyar. Kuzeyin tekstil sanayii, ailenin dallanıp budaklanması yoluyla büyümenin çok çarpıcı örneklerini sunar. Örneğin Roubaix'de Motte'lar ve onların birçok evliliği: Bossut, Lagache, Brédart, Wattine, Dewawrin, vb.; La Redoute'un babası olan Pollet'ler; Lille'de Thiriez'ler veya Wallaert'ler; daha yakın bir tarihte Willot'lar. İş hayatını ideolojik tercihler veya kişisel rastlantılar belirler. Aristokratik nostaljilerin hâlâ güçlü bir soluk oluşturduğu Normandiya'da, içeriden evlenme en uç noktaya dek götürülmüştür ve kendi içine kapanmayı, sanayinin gelişmesine zararlı gayrimenkul yatırımları zorunlu kılmaktadır. Dökümhanelerin efendileri arasındaki Schneider'ler veya Wendel'ler de hiçbir konuda tekstil girişimcilerinden aşağı kalmaz. Ama topraktaki kökleri onları bulundukları yere iyice yapıştırır ve bir tür senyör ataerkilliği geliştirmeye götürür. Fabrika-kent Le Creusot aynı zamanda yöre, genel manzara ve insanlar üzerinde neredeyse feodal bir egemenlik sistemidir.

Büyük mağazaların kurucuları "iyi aile" modelini şanının doruğuna çıkarır. Samaritaine mağazasının en üst katında bugün bile Cognacq ve Louise Jay'in öğretici öyküsünü anlatmaya devam eden diorama, akşamları lamba ışığında hesaplarını tutan bu ideal çiftin erdemlerini ve çalışkan birlikteliğini yüceltir. Kendi soyundan yetenekli bir ardıla sahip olamadan dul kalan Madam Boucicaut Bon Marché'de aile yönetimini sürdürmeye çalışır ve ardılları, işletmecilerle büyük hissedarlar arasındaki evliliklerin güçlendirdiği meşruiyetin temeli olan sadakat izleğini işler. İçeriden terfiler yoluyla üst yönetici personel yetiştirmeyi amaçlayan kurumlar bile, sermaye-emek ortaklığı yoluyla gerçekten vesayet sahibi ve "biyolojik anlamda değilse bile manevi anlamda bir aile" oluşturma iddiasındadır. Bütün bunlara özel hayat üzerinde katı bir denetim ve "acımasız bir evcilleştirme" eşlik eder.

Üstelik bu durum sadece ilkel gelişim aşamasında geçerli değildir. "Özel ve daha yakın tarihlerde de kamusal büyük sanayi, aile yapılarının dışına sanıldığından çok daha az çıkabilmiştir [...]. Ekonomik yöneticiler grubu içinde, hâlâ kariyerleri aile bağları belirlemektedir" (L. Bergeron). Pierre Bourdieu ve Monique de Saint-Martin de bu olguyu vurgulamıştır. Cossé-Brissac'lar örneği aracılığıyla, çağdaş kamusal hayat yönetiminde özel alanın oynadığı rolü, aile ilişkilerinin siyasi kararlar üzerindeki etkisini çözümlerler: sayıları iki yüzü aşmayan aileler tarafından sömürgeleştirilmiş bir devlet! Bu nedenle kimi zaman aile işleri devlet sırrına, kimi zaman da devlet işleri aile sırlarına dönüşebilir.

Üstelik aile mirası mal mülkle sınırlanamaz. Miras aynı zamanda bir ilişkiler portföyü, ünün getirdiği simgesel bir sermaye, bir durum, bir statü, "görevler ve erdemlerden oluşan bir veraset"tir (Sartre, *l'Idiot de la famille*, c. II, s. 1117). Kısacası hiçbir mirasın en büyüğü, eşitsizliğin de en kötüsü budur. Bovary duruşması sırasında, Flaubert kardeşi Achille'e şunları yazmıştı: "İçişleri Bakanlığı'nda şunun bilinmesi gerek ki, biz Rouen'da *bir aileyiz*, yani bu memlekette derin köklerimiz var ve beni özellikle de ahlaksızlıkla suçlarlarsa, burada birçok insan yaralanacak" (3 Ocak 1857).

Tasarım ve gerçekleştirmesi Auguste Godin (1816-1883) ve Jeanselme atölyesine (Grands-Augustins sokağı) ait 1882 tarihli bu yatak odası, geçiş dönemi niteliğindedir. Salonun törenselliğinden bir şeyleri korumakla birlikte, aynı zamanda mahrem çalışma odası işlevini görmektedir. Yatağın üzerinde hâlâ bir baldaken vardır, ama aile yaşamının mihrabı olan bu mobilya artık odanın ortasında hüküm sürmektedir. Ve aynalı gardırop bedende gerçekleştirilen özel düzeltmeleri, ayarlamaları düşündürmektedir (*L'Illustration*, 1882).

Ama gerçek anlamda yerine getirilen bu işlevlerin dışında, doğum sayısında düşme ve soy bozulması korkularının kapladığı bir yüzyıl sonuyla birlikte ailenin sırtına giderek ivedileşen başka görevler de yüklenir: Kalabalık, doğurgan ve sağlıklı bir ırkın üremesi; hileye başvurmadan, sinirlenmeden icra edilen bir cinsellik.

Evliliğin, akıllı uslu, dolayısıyla sağlıklı ve iyi bir cinsel düzenin en iyi yolu olduğu düşüncesinin kökleri kuşkusuz Antikçağ'a dek uzanmaktadır. Michel Foucault (*Le Souci de soi*, 1984), Roma'da Antoninus'lar çağında ve Stoacıların çevresinde mutedil bir evlilik birlikteliği idealinin nasıl inşa edildiğini göstermiştir. 19. yüzyıl yeni hiçbir şey bulmamış ve cumhuriyetçiler bu antik ahlakı seve seve benimsemiştir. Püriten bir etki mi söz konusudur? Popüler edebiyatın en çok baskı yapan eserlerinden Benjamin Franklin'in *Poor Richard's Almanach*'ı, her alanda israftan sakınma kaygısıyla birlikte, itidal vazetmektedir. Çağın yeni rahipleri olan doktorlar, evliliği hem bir enerji düzenleyicisi hem de insan soyunu mahveden tehlikeli genelev çiftleşmelerinden sakınmanın yolu olarak kutsallaştırır.

Çünkü 19. yüzyılın ikinci yarısında, gerek doktorların, gerekse romancıların (*bkz.* Zola'nın *Tohum Yeşerince* ve *Doktor Pascal* adlı eserleri) geliştirdiği "kalıtım mitolojileri" (Jean Borie), büyük "toplumsal afetler"den –verem, alkol bağımlılığı, frengi– duyulan korku, aktarılan "kusurlar"ın ve "bozuk" kanın yarattığı dehşet, aileyi kırılganlığı nedeniyle çok dikkat gösterilmesi gereken bir halka konumuna yükseltir. Genç kızların bakire kalması koşuluyla erkeklik belirtisi olan haylazlıkları hoş görülen genç erkeklere bile artık bakir kalmaları öğütlenmektedir.

Olağan cinselliğin mabedi olan çekirdek aile kurallar koyar ve çevresel (periferik) cinsellikleri saf dışı bırakır. Karı kocanın yatağı meşru kutlamaların mihrabıdır. Yatak artık perdelerle çevrili değildir, ama "yatak" odasının kalın duvarları, çocukların ancak sıra dışı durumlarda içeri girebildiği, sürekli kapalı duran bir kapısı vardır. Buna karşılık ebeveynler çocukların uyuduğu bölümlere istedikleri gibi çat kapı girebilmektedir. Eskiden çok titiz ve kuruntulu davranan Kilise, günah çıkarıcı rahiplerden evli insanları –kadınları– artık sorularıyla rahatsız etmemelerini ister. Kutsal evlilik gecesine huzur verin! "Cinsellik kristali" (M. Foucault) olan aile, aynı zamanda iyi doğumların, "iyi kan"ın da güvencesidir. Zincirin zayıf halkalarına dikkat! Yoksulları ve kadınları denetimsiz bir üremenin yol açtığı kölelikten kurtarmak isteyen yeni-Malthus'çü anarşistler bile,

toplumsal Darwinciliğin anlam esnekliklerinden kaynaklanan soyu arındırma düşünün, Eugenism'in* çekiciliğine kapılır.

Böylece aile çelişkili hareketlerin baskısı altında kalır. Bir yandan durmadan keşfedilen veya biçilen yeni roller onun ağırlığını, gücünü ve erkini arttırıp, ürkütücü gizleriyle birlikte kendi içine kapanmaya iter. Endişeleri artarken, mahremiyeti giderek kıskanç bir nitelik alır. Örneğin, çocuğunun eğitiminden endişe duyan anneye Freud'un söylediklerini anımsayalım: "Her ne yaparsanız yapın, ona zarar vereceksiniz."

Diğer yandan ailenin nüfus alanında ve toplumsal alanda tuttuğu yer hakkında giderek artan bilinç, iktidarın –insanseverler, doktorlar, devlet– onun üzerine titremesine, gizlerinin önündeki peçeyi yırtmak ve kalenin içine girmek istemesine yol açar. Bu müdahale öncelikle en muhtaç durumdaki yoksul aileleri, özellikle çocuklara karşı işlevlerini gereğince yerine getiremeyecekleri düşünülen aileleri hedeflemektedir. 20. yüzyılın başında yargıçlar, doktorlar ve polisler, çocuğu bir toplumsal varlık olarak ele alan "çocuğun çıkarları" adına özel alan içine yaptıkları baskınları arttırırlar.

Ama çoğunlukla aile de bu konuda işbirliği yapar; ya kendi kuşkularını yenemeyip ya da iç zorluklar ve çatışmalarla karşı karşıya kalıp polisten yardım ister. Toplumsal denetim sadece dışarıdan bakışın ölçüp biçmesinin, panoptizmin (iç mekânın bir bakışta her yerinin görülebilmesi) etkisinin güçlendirilmesinin sonucu olmakla kalmaz, istekler ve yakınmalar arasında çok daha karmaşık bir oyun oluşturur. 19. yüzyıl sonunda Gévaudan'da adalete müdahale etmesi için yapılan başvurular giderek doğrudan ailelerden ve aileleriyle karşı karşıya kalan bireylerden gelmeye başlar.

Aile, toplumsal işleyişin "görünmez eli", ekonominin "gizli tanrısı", kimi zaman da siyasi demokrasinin bağrındaki fesat odağı olarak, kamusal ve özel alanların belirsiz sınırında yer almaktadır. Bu alanları ayıran sınır zamana, yere ve ortama göre çeşitlenerek dolambaçlar çizer, evin içinde dalgalanır durur. Onu devindiren hareketlerin, parçalayan çatışmaların, içinden geçen tutkuların gücünü anlayabilmek için bu dekoru yeniden oluşturmamız gerekliydi.

Ama şimdi evin ta içine, mahremiyetine girmemiz gerekiyor.

* Yararsız sayılan genlerin üremesini engelleyerek (olumsuz eugenism) ya da yararlı sayılan genlerin üremesini destekleyerek (olumlu eugenism) ailelerin, nüfus topluluklarının ya da insanlığın genetik mirasını iyileştirmeyi amaçlayan yöntemlerin tümü. (ç.n.)

20. yüzyıl başında fotoğraf kırsal alanların gündelik yaşamına kadar girer. Fotoğraflarda, konumuna ve işlevine göre, en güzel süslerini takarak yer alınır. Evin iyi giyinmiş ve oturan efendilerinin çevresinde, iş elbiseleriyle hizmetçiler. Fotoğraf için zorunlu olan gülümseme efendilerde altı çizili, uşaklarda ölçülü bir biçimde sergilenmiş. Ortada tatile gelmiş denebilecek ve çok sevildiği belli bir küçük kızın çekiciliği (Sirot-Angel Koleksiyonu).

Aile ve özel hayat türlerinin çoğulluğu

Michelet, iyi bir Jakoben olarak, "söz konusu olan ailedir" diyordu. Bu tekil kullanımın kulağa yanlış geldiğini bile bile, yine de ondan vazgeçemeyeceğiz. Edebiyat burada kent burjuvazisinin yükselişine odaklanmış, Paris'in büyüsüne kapılıp, bir ulusal kimlik inşasıyla gözleri kamaşmış bir yanılsama yaratıyor.

Yine de doğru olan sürekli çoğul halin kullanımıdır, çünkü mahremiyet tarihinin en büyük çatlağı olan kent/kır zıtlığının, toplumsal çevrelerin, dinsel inançların, hatta siyasi bakış açılarının getirdiği çok büyük bir çeşitlilik söz konusudur. Peki, Katolik, Protestan, Yahudi veya bilinemezci olmak özel alandaki göreneklere ne gibi çeşitlemeler katmaktadır aslında? Kalvenci bir baba veya Yahudi bir anne gibi bir özgüllükten söz edilebilir mi? Din konusundaki özgür düşünceler cinsiyet-

ler arası ilişkileri veya bedene bakışı değiştirmiş midir? Etkili bir sosyalist ahlak var mıdır? Anarşist olmak sevdalanma biçimlerini değiştirir mi? Armand, iki dünya savaşı arasında, özgür birlikteliği bireysel kurtuluşun denektaşı olarak kabul etmişti ve gazetesi *l'En dehors*'da, arkadaşlarının bu konudaki deneylerini yansıtıyordu. Victor Coissac ve onun *Harmonie* kolonisinin öyküsü, bu konudaki dirençlerin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Söylemden uygulamaya giden yol çok uzundu.

Annesinin ölümüne, duygularına ve onları ifade biçimine değinen Stendhal, Dauphiné'deki gönüllerle "Paris'in gönülleri"ni karşıt kutuplara yerleştirir. "Dauphiné'nin, başka hiçbir yerde rastlamadığım, canlı, inatçı, ukala, kendine özgü bir hissetme biçimi vardır. Zaten öngörüsü güçlü insanlar, her üç enlem derecesinde bir, müziğin, manzaraların ve romanların değişmesi gerektiğini bilir" (*Vie de Henry Brulard*). Bölgesel farklılıklara çok duyarlı olan Stendhal'in yine iklimle açıkladığı olguyu, Hervé Le Bras ve Emmanuel Todd aile yapılarındaki olağanüstü çeşitliliğe bağlıyorlardı (*l'Invention de la France*, 1981). Bu çeşitlilik, "antropolojik açıdan Fransa diye bir şeyin var olmaması gerektiğini" düşündürmektedir. Coğrafi çeşitlilikten

19. yüzyıl sonunda bir burjuva ailesinde çay saati. Başlıklı hizmetçi, dantel masa örtüsü, siyah giysili adamlar ve evin sahibesi olarak yeni gelenlere gülümseyen beyazlı kadın. Evin dedesi başköşedeki koltuğuna kurulmuş ve düşüncelere dalmış. Kurdeleli çocuk –cinsiyeti belirsiz– bakışların zorunlu odak noktası (Marcel Baschet, *Francisque Sarcey*, Paris, özel koleksiyon).

çok zaman içindeki evrime meraklı zihniyet tarihi anlayışının genellikle evrenselci niteliğini eleştiren yazarlar, bölgesel akrabalık sistemlerinin çeşitliliği üzerinde duruyor. Bu açıdan bakıldığında, "Normandiya ile Limousin arasındaki fark, İngiltere ile Rusya arasındakinden az değildir." Le Play'in sınıflandırmalarını yeniden ele alıp geliştiren yazarlar, haritasını çıkardıkları üç büyük tür ayırt ediyorlar: 1) Evlilik yaşının ve bekârlık oranının başka yerlere göre daha istikrarsız olduğu çekirdek aile yapısında bölgeler: Normandiya, İç Batı, Champagne, Lorraine, Orléans, Burgonya, Franche-Comté; 2) Evliliğin pek denetlenmediği, karmaşık yapıda bölgeler: Güneybatının dörtte biri, Provence, Kuzey; 3) Evliliğin denetim altında tutulduğu karmaşık yapıda bölgeler: Bretagne, Bask bölgesi, Massif Central'in güneyi, Savoie, Alsace.

Bu kümelerin her birinde farklı aile mantıklarına uyan ve gerek ebeveyn-evlat ilişkilerini, gerekse evlilik yaşıyla eşler arasındaki ilişkileri etkileyen yetke sistemleri vardır. "Bu büyük aile tiplerinden her biri, bir aile duygusu tipine denk düşer. [...] Her aile yapısı kendine özgü gerilimlerini ve patolojisini üretir." Gayrimeşruluk, "intihar" oranları, şiddet biçimleri, hatta siyasi görüşler geniş ölçüde bu temel parametre tarafından koşullandırılır. Yazarların söylediklerini bilinçli olarak sistemleştirilmiş –ve dolayısıyla zorunlu olarak basitleştirilmiş– bir ispatın sınırlarına kadar benimsemesek de, toplumsal olmaktan çok bölgesel bir nitelik taşıyan çözümlememizde ortaya çıkabilecek boşlukları da seve seve kabulleniyoruz.

Fransız etnoloji okulunun ve özellikle de Elisabeth Claverie ile Pierre Lamaison'un konumuz açısından tam bir örnek çalışma oluşturan incelemelerine karşın, bu alanda hammadde eksikliğiyle karşı karşıya olduğumuz doğrudur. Claverie ve Lamaison'un, geniş adli arşiv dizilerinin taranmasına dayanan çalışması, zorunlu olarak çatışmaları öne çıkarma eğilimindedir. Ama bu, geleneksel toplumlarda ev hayatının dengesi üzerine fazlasıyla dingin görüşlere karşı bir panzehir de oluşturmaktadır. Kültürelci veya yapısal incelemeler, aynı şeyin, değişmezin aranmasından kaynaklanan bir atalet etkisine sahiptir. Ama 19. yüzyıl toplumu, kırsal alanın en geri kalmış noktalarında bile, hiç de atıl değildir. Sürekli kaynaşma halindedir ve bu hareketlilikle birlikte, kamusal ile özel arasındaki sınırlar, yaşama, hissetme, sevme ve ölme biçimleri de asla yerinde saymaz.

Gerçi çok güçlü bazı birleştirici etkenlere rastlanmaktadır: hukuk, kurumlar, dil, bir süre sonra farklılıkları ezip bastıran

o silindir, okul, iletişim araçları, "Paris modaları"nı taşıyan tüketim maddeleri, hem ürkülen, hem hayran olunan bir başkentin çekim gücü, insanların ve nesnelerin dolaşımı. Her şey, özel hayat tarzlarının tektipleştirilmesi yönünde ağırlık koymaktadır.

Ama direnişler de şaşılacak denli güçlüdür. Eugen Weber'e göre, "kırsal çevrenin ölüm çanı"nı, ancak İkinci Dünya Savaşı çalacaktır. İşçi sınıfına gelince, onun birliği ancak burjuva korkusunun, sonra da militan bilincin ürettiği söylemde geçerlidir.

Aileleri aile yapan gizler ve bireylerin gizemi sürer ve değişir. İşte asıl anlamamız gereken, ama ancak kapı aralıklarından gözetleyebileceğimiz olgu budur.

Kişilikler ve roller

Michelle Perrot

Baba Kişiliği

Gerek ailenin gerekse sivil toplumun pruvası olan baba, 19. yüzyıldaki özel hayat üzerinde bütün heybetiyle hüküm sürer. Hukuk, felsefe, politika, her şey onun yetkesini yerleştirmeye ve gerekçelendirmeye yarar. Hegel'den Proudhon'a -devlet kuramcısından anarşinin babasına- kadar büyük bir çoğunluk, onun gücünü sağlamlaştırır. Baba soy ismini verir, yani gerçek anlamda zürriyeti sağlar ve Kant'a göre, "tek gerçek doğum hukuki doğumdur." Krallarından yoksun kalan gelenekselciler babanın gücünü diriltmek ister. Ama bu noktada zaten ne devrimciler, ne de cumhuriyetçiler -Françoise Mayeur'ün Jules Ferry hakkında gösterdiği gibi- onlardan aşağı kalır; onlar da kentin anahtarlarını sadece aile babasına emanet ederler. Babanın cezalandırıcılık işlevinin giderek gerilemesine hayıflanan Jules Simon, "Aile içi yetkenin mutlak erkle donatılmasının, devlette böyle bir yetkeye daha az gerek duyulmasını sağlayacağı siyaset biliminin aksiyomlarından biridir. Bu açıdan bakıldığında, kocalığın gücünü ve babalığın gücünü kısıtlayan büyük cumhuriyetçi meclislerimiz yanılgıya düşmüştür" diye yazar. Cumhuriyetçiler, Marianne'ın* bakışları altında karar alırken, çılgınca bir yontu düşkünlüğü kadınları her tarafa, büyük adamların ayaklarının dibine veya başlarına taç olarak yerleştirir. Ama imgelemin bu aşırı kuşatılması, "Musalar** ve Meryem"in bu çılgınca kutsanışı, özel ve kamusal uzam ikiliğini kökleştirmenin bir biçimidir sadece.

Portalis, "eşlerin doğasında var olan farklılık, her birinin hak ve ödevlerini belirler" diye yazar. Medeni hukuk, doğa adına, kocanın evde, babanın ailede mutlak üstünlüğünü ve

İnsan [Erkek] Hakları Yasası

Baba yokken, ev işleri ve çocukların oyunları (Paul Mathey, isimsiz tablo. Paris, Orsay Müzesi).

* Fransa Cumhuriyeti'ni simgeleyen kadın. (ç.n.)
** Esin perileri. (ç.n.)

hem kadının, hem de annenin ehliyetsizliğini tesis eder. Evli kadın sorumlu bir birey olmaktan çıkar: Bekâr veya dul kadınlar daha fazla sorumluluk sahibidir. 213. maddede ifade edilen bu ehliyetsizlik ("Koca karısını korumakla, kadın da kocasına itaatle yükümlüdür") neredeyse mutlak bir niteliktedir. Kadın vasi olamaz veya bir aile meclisinde yer alamaz: Uzak ve erkek akrabalar ona tercih edilir. Akitlerde tanıklık yapamaz. Evini terk ettiğinde, kamu gücüyle yeniden geri getirilebilir ve "ödevlerini yerine getirip, haklarından özgürce yararlanmaya" zorlanabilir. Zina yapan kadın ölümle cezalandırılabilir, çünkü ailenin en kutsal noktasına, meşru zürriyete leke getirmiş olabilir. Gévaudan'da kaçamaklar hoş görülür, ama hamilelikler gözlem altında tutulur: Gayrimeşru doğum yapan kadın asla affedilmez. Zina yapan erkek hiçbir tehlikeyle karşı karşıya değildir; çapkınlar arası suçortaklığından yararlanır; geleneksel ahlak erkeğin hamile bıraktığı kızla evlenmesini şart koşarken, Medeni Kanun babalık araştırmasını yasaklamıştır.

Kadın ortaklık içindeki mülkleri üzerinde tasarruf hakkına sahip olamaz ve bu düzen durmadan genişler. Durumunun çok benzediği reşit olmamış çocuk gibi, kadın da aldığı ücret üzerinde bile tasarruf hakkına sahip değildir. Sonunda 1907 tarihli bir yasa bu özgürlüğü ona tanır. 19. yüzyıl sonunda Aude'lu bağcıların evlerinde, çiftin hakkı olan ücret kocaya ödenir. Kadını mülk açısından koruyan sadece drahoma düzeni veya zenginlere özgü evlilik sözleşmesini gerektiren mal ayrılığıdır. Ama bu düzenlemelerin her ikisi de açık bir gerileme içine girmiştir. Zengin ailelerde bir ölçüde etkili olan Medeni Kanun özellikle yoksul kadınları iyice savunmasız bırakmaktadır. Ama bazıları bu kanunu da yeterli bulmayıp, işi iyice ileri götürmektedir. Oğul Alexandre Dumas, aldatılan bir kocanın kendi adaletini sağlama hakkına pekâlâ sahip olduğu kanısındadır. Proudhon, "kocanın babalık hukuku çerçevesinde karısını öldürebileceği" altı durum sayar (iffetsizlik, sarhoşluk, hırsızlık ve savurganlık da bunların içindedir), (*La Pornocratie ou les Temps Modernes*, 1875).

Babanın bu mutlak erki çocuklar üzerinde de geçerlidir. Çocukluğa gösterilen duyarlılık, ne aile yetkesine, ne de babanın gücüne zarar vermiştir. Fransız Devrimi çok önemsiz reformlarla yetinmiş (reşit olmuş evlatlar üzerindeki babalık yetkisinin yürürlükten kaldırılması; mirastan mahrum bırakma hakkının kaldırılması; cezalandırma hakkının sınırlanması...) ve Robespierre'in tasarısı da –yedi, sekiz yaşındaki çocukları ebeveynlerinden alıp yeni düşünceler doğrultusunda topluca yetiştirmek– asla tartışılmamıştır bile.

Mösyö, Madam, Bebek ve Abla: Salonun köşesinde, perdelerle piyano arasında, mahremiyeti içindeki örnek çekirdek aile imgesi. G. Droz, "Annelik sevgisi kadında doğuştan gelen bir duygudur. Erkekteki babalık sevgisi ise koşulların sonucudur" diye yazar (*Mösyö, Madam, Bebek*). (Albert Auguste Fourié, *Aile. L'Illustration*, 1892).

İç mekân resmi, Avrupalı sayısız küçük ustanın çalıştığı bir alandır ve onlar bir örneğin, bir düşün tasvirine ve yayılmasına katkıda bulunmuşlardır (Mihaly Munkacsy, *Parisevici*, 1877. Budapeşte, Magyar Nemzeti Galerisi).

Sanatçı atölyesi –veya tablo içinde tablo– kendi imgelerini yakalama konusunda amansız çabalara girişmiş bir çağın en gözde izleklerindendir. Kadınları tasvir etmenin bir başka biçimi (Lorenzo Valles, *Sanatçı atölyesi*, Rennes, Güzel Sanatlar Müzesi).

Fotoğrafçı evin içine oldukça geç bir dönemde girmiştir ve kişilere artık gerçek dekorlarda poz verdirir. Baba için sigara, saçları kısa kesilmiş kadınlar için kitaplar, daha yalın bir çerçeve: Yüzyıl başının konfor ve modernizmi (Sirot-Angel Koleksiyonu).

Le Play'e göre, Devrim babanın vasiyet hakkını elinden alarak onu öldürse de, Medeni Kanun birçok eski anlayışı korur. Çocuk, reşit olduğunda bile "kendisini bu dünyaya getirenlere kutsal bir saygı göstermek" zorundadır ve "hem doğa, hem de yasa babalık gücünün bağlarını gevşetse de akıl, çözülen düğümleri yeniden atmaktadır." 1896'ya kadar, yirmi beş yaşını aşmamış çocukların evlenmek için ebeveynlerinden izin alması zorunludur.

Baba çocuklarını tutuklatabilir ve kamu gücünün vekâlet yoluyla devreye girdiği bir aile polisliğini sürdüren "babanın cezalandırma hakkı" adına, daha önce mühürlü mektuplar [*lettre de cachet*] sistemiyle yaptığı gibi, yine devletin hapishanelerini kullanabilir. Ama Medeni Kanun'un 375. ve 382. maddeleri bunun koşullarını belirler (1. cilt, 9. bölüm). "Bir çocuğun hal ve gidişatı konusunda çok ağır hoşnutsuzluk gerekçelerine sahip olan baba", bulunduğu bölgenin mahkemesine başvurabilir; çocuk on altı yaşından küçükse, tutukluluk süresi bir ayı geçemez; on altı yaşından reşitlik haline kadar tutukluluk altı aya kadar çıkabilir. Formaliteler –ve güvenceler– son derece sınırlıdır: Tutuklanma gerekçesinin belirtilmediği tutuklanma kararı dışında hiçbir yazı veya adli formalite yoktur. Çocuk salıverildikten sonra "yine yoldan çıkarsa", yeniden tutuklan-

ması emredilebilir. Yoksul ailelerin de bu yola başvurabilmesini sağlamak için, devlet 1841'de, sonra bir kez daha 1885'te ailelerin karşılayamadığı koşullarda içerdeki çocukların gıda ve bakım masraflarını üstlenir. Babalık cezasından ötürü içeri atılan çocuk "sağduyusuz" davrandığı açıklanan genç bir suçlu olarak görülür ve eğer ailesi –babası– kendisini geri istemezse, reşit oluncaya kadar ıslahevine yerleştirilir.

Deliler, bunaklar ve özürlüler yurttaşlık haklarından yoksun bırakılır ve eğer aileleri 1838 tarihli yasa uyarınca talepte bulunursa tımarhaneye kapatılabilirler. Kocanın karısı üstündeki hakları bu noktada da öne çıkar; Emilie'nin kız kardeşi olan ve kocası tarafından oyuna getirilerek tımarhaneye kapatılan ve ailesinin oradan kurtarmak için dünyanın sıkıntısını çektiği Clémence de Cerilley'nin öyküsü de bunu doğrulamaktadır. 19. yüzyılda deli olduğu iddia edilen kadınların tımarhaneye kapatılmasında kayda değer bir artış gözlenir: Tımarhaneye kapatılan kadınların sayısı 1845-1849'da 9.930 iken, 1871'de 20.000'e yaklaşır (Yanick Ripa). Dosyaların % 80'inde talep erkeklerden gelmiştir (kocalar –üçte bir oranında–, babalar veya patronlar). Gerçi tımarhaneye kapatılma başvurusunu (bu başvurular daha geniş ölçekli bir aile güvenliği işlevi görmektedir) kadınlar erkeklerden daha fazla kullanmaktadır: Bu konuya ileride döneceğiz.

Yetkiler

Babanın yetkileri çift yönlüdür. Kamusal uzama tamamen egemendir. Siyasi haklardan tek başına yararlanır. 19. yüzyılda siyaset sadece erkeğe ait bir uzam olarak tanımlanmıştır, öyle ki Guizot siyasetin kadını ve sosyetik salonlardan çıkarılmasını istiyordu. Gambetta, 19. yüzyıl sonu cumhuriyetçilerini salonunda ağırlayan Kontes Arconati-Visconti'den ciddiyeti arttırmak için kadınları salonuna almamasını istedi, Kontes de bu isteğe uydu.

Ama babanın yetkileri ev yaşamına da yansır. Kadınların evdeki fiili rolü giderek büyüse de, sadece onların eline bırakıldığı yanılgısına düşülmemesi gereken bu özel alanda da erkeğin yetkileri yürürlüktedir. Erkeğin iktidarının ilk dayanağı paradır. Burjuva çevrelerde karısına genellikle tam tamına yetecek kadar toplu para veren erkek evin harcamalarını karşılar. Tatlı Caroline Orville, "iyi giyinmeye önem verdiği" için göze aldığı tek harcama kalemi olan bir terzi faturası yüzünden bir savaş ve ayrılık çağının (1871) göbeğinde kocasının onunla kavga etmesini anlayamaz: İyi giyinmek onun görevidir. Baba, cömert bile olsa, denetim ve iktidarı elinde bulundurur. "Goum"un* birliğinden

* *Goum:* Kuzey Afrika'da, yerlilerden kurulu ve çevrenin güvenliğini koruyan askeri birlik. (ç.n.)

Pantolon (*culotte*) erkeklerin saygınlık işaretidir. Pantolonu kadının giydiği çiftlere lanet olsun! Belki de aldatılmış bu koca, önünde diz çökmüş olsa da derin düşüncelere dalmış görünen karısına kendi yetkesini hatırlatıyor. Halk imgeleminin çok eski izleklerinden biri hakkında dekadan çeşitlemeler (Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı).

endişe eden Victor Hugo'nun, Guernesey'den kaçmak isteyen ailesini, gezileri için istedikleri paraları vererek orada tutmaya çalışması buna iyi bir örnektir. Bu bakış ağırlığını özellikle tamamen kendisine bağımlı durumdaki karısı ve kızı Adèle üzerinde hissettirmektedir. Hugo, ailenin "veznedar"ından başka bir şey olmadığını belirterek yakınır (Henri Guillemin, *l'Engloutie*, 1985, s. 105). Ama başka türlü olmasına imkân var mıydı? Kırsal çevrelerde de durum buna çok benzer. Sadece kentlerdeki işçi çevreleri ve halk, babaya mali bağımlılıktan kısmen kurtulmuştur; dükkânda çalışan veya sadece ev kadınlığı yapan kadın aile içinde o çok istediği "Maliye Bakanlığı" mevkiini ele geçirmiştir.

Temel kararları almak babaya düşer. Hatta ekonomik alanda yetkileri sanki giderek artmaktadır. Örneğin 19. yüzyılın ilk yarısında işlerin yönetiminde önemli rol alan, muhasebecilik ve sekreterlik görevlerini üstlenen, hatta kimileri gerçek birer firma yöneticisi olan –Redoute'un atası Mélanie Pollet gibi– Kuzey Fransa'nın burjuva kadınları, yüzyılın ikinci yarısında artık yapacak bir işlerinin kalmadığı fabrikadan uzaklaşıp evlerine kapanırlar (*karş.* Bonnie Smith).

Özellikle erkek çocukların eğitimine ve evliliklere ilişkin kararlarda da yetki babadadır. Martin Nadaud'nun annesi oğlunun okula gitmesini yararlı bulmuyor, onun bir an önce tarlada çalışmaya başlamasını istiyordu. Aydın bir adam olarak gözüken babanın kararı ise farklı olmuştu. Örneğin Molière'in

komedilerinde, birçok evlilik babalar tarafından kotarılır ve gönül eğilimlerine merhamet duyan annelerin gözü yaşlı kızlarının tarafını tuttuğu görülür. Adèle ile Victor'u karşı karşıya getiren ıstıraplı çatışmada, Madam Hugo da aynı tavrı alır.

Birçok örnekte babanın kararları bilim ve mantık gerekçelerine dayanır. Sofu ve çözülmesi güç, duygulara fazlasıyla duyarlı, tutkulara kapılabilen, çılgınlığın pususuna düşebilen kadınlara karşı, aklın haklarını korumak babanın –erkeğin– görevidir. Kant, Comte ve Proudhon bu nedenle evde babanın üstünlüğünü savunurlar: Hane, zayıf kadınlara bırakılamayacak kadar önemlidir.

Koca, yine aynı sıfatla, karısının dostluklarını, dışarı çıkışlarını, gidiş gelişlerini ve mektuplarını denetleme hakkına sahiptir. 19. yüzyıl sonunda bu konuda büyük bir tartışma yaşanmış, bu tartışma bazı erkeklerin de desteklediği bireyselci bir feminizmin hem yükselişini, hem de, kadınların haberleşmelerini gizli tutma hakkını korumak adına hiçbir önlem alınmadığına göre, sınırlarını gösterir: Bırakalım böyle bir önlem alınmasını, hukuk adamlarının çoğu böyle bir hakka karşı çıkmıştır. Bu konuda okuyucularından görüş bildirmelerini isteyen *Le Temps* (Mart 1887), içlerinden bazılarını yayımladığı birçok yanıt almıştır. Kocanın iktidarının şiddetle lehinde olan oğul Alexandre Dumas, "karısı hakkında kuşkular besleyen, ama gerçekleri öğrenmek için onun aldığı mektupları açmakta duraksayan koca aptalın tekidir" diye düşünüyordu. Bir rahip Kilise'nin öğretisini dayanak gösteriyordu: "Koca, evin efendisidir." Pressensé hukukla töreleri karşı karşıya getiren, ayrıntılarda farklı bir tavrı benimsemişti; Juliette Adam ve Madam de Peyrebrune ise, aralarında önemli farklılıklar bulunmakla birlikte, açıkça özgürlükten yana tavır alıyorlardı. Juliette Adam'a göre gündelik gerçekler Yasa'yı yalanlamakta; kadın "yasalara karşın özgürlüğünü ele geçirmekte", "annesi, kız kardeşleri, kadın dostlarıyla" yazışmaktadır. Madam de Peyrebrune ise, hukukçuların "kadınların evlilikteki manevi özgürlüğünü kısıtlayan yasaların sonucu" olan tavrının içerdiği mantığın altını çiziyordu. Dolayısıyla uygun davranış, yasanın değiştirilmesiydi. 1897'de Toulouse Temyiz Mahkemesi'nin başsavcı yardımcısı, yargı yılının açılışı nedeniyle düzenlenen törende yaptığı konuşmada, her iki tarafın kanıtlarını tek tek ele aldıktan sonra, kocanın haklarının meşru ve kadınların itaatinin zorunlu olduğu sonucuna varıyor, pek çok örnekte kadınların kendilerine karşı korunmaktan mutlu olduklarını belirtiyordu! Yine de bu konu hukuk bilimi içinde

19. yüzyılda erkek toplumculluğu ve eğlenceleri saygıdeğer kadınların yanlarında bir erkek olmadan girmediği ayrı uzamların –kulüpler, kahveler, bilardo salonları– çerçevesinde sürmektedir (Yanda: *Kafe "la Manille"*, 1899, Paris, Ulusal Kitaplık; Aşağıda: Amédée Julien Marcel-Clément, *Bilardo*, 1900).

tartışmalar yaratmaya devam etti: Üçüncü şahıslara iletilmemesi gereken, hatta yollandıkları kişi öldüğünde yollayanın kendisine iade edilmesini isteyebileceği mahrem mektupların gizliliği hakkı ne olacaktı peki? Ama bir koca "üçüncü şahıs" olarak görülebilir miydi?*

Baba evi

Baba, artık zamanının çoğunu dışarıda geçirse de, ev üzerindeki egemenliğini korur. Kendine ait yerleri vardır: Erkeklerin sosyete usulü akşam yemeklerinin ardından sohbet etmek üzere çekildikleri tütün salonu ve bilardo salonu; kitaplık, çünkü kitaplar –ve kitap merakı– hâlâ erkek işidir; çocukların ancak bacakları titreyerek girebildiği çalışma odası. Goncourt'lara göre Sainte-Beuve, ancak zemin kattaki kadın bağrışmalarından uzakta, birinci kattaki inine çekildiğinde kendini bulabilmektedir. Çalışan bir kadının bile çalışma odası yoktur, çünkü bu oda kamusal alanın evin özel yaşamı içindeki uzantısıdır. Hélène Sarrazin'in bildirdiğine göre, 1879'dan beri anaokullar müfettişliği yapan Pauline Reclus-Kergomard kâğıtlarını yemek salonundaki masanın üstünde düzene koyarken, kocası Jules (oğullarının şaşkın ve utanç dolu bakışları altında) boş çalışma odasında düşlere dalmaktadır (*Elisée Reclus ou la Passion du monde*, 1985).

Salonda roller ve yerleşimler paylaşılmıştır; en azından Kant bunları kesin bir biçimde tanımlamaktadır. Merkezde ayakta duran erkekler topluluğu ve onları çevreleyen oturmuş kadınlarıyla Victor Hugo'nun salonu bu türe bir örnektir. Yaşamın dekoruna yönelik tercihler, sanıldığından çok daha fazla erkeksidir. Adabı muaşeret kitaplarına göre, evlilik hazırlıkları sırasında, evin içi, mobilyaları kayınvalidesine de danışan damat adayı tarafından döşenir. Ama Jules Ferry, Eugénie Risler'le kurmaya hazırlandığı ev için "istediği daire, iç yerleşim, perdelerin, halıların renkleri" konusunda "kardeşini mektuplara boğar" (Fresnette Pisani-Ferry, "Jules Ferry, l'homme intime", *Colloque Ferry*). Aynı zamanda gerçek bir Pygmalion olarak, karısına giyinmeyi, saçlarını yapmayı, güzelliğini öne çıkarmayı öğretir. Hem tiyatroda hem de moda alanında kadınları tasarımlayan erkekler, evlerinde de aynı işi sürdürmektedir. Zengin erkekler de evi bırakıp gitmemekte, tam tersine onu satın aldıkları şeyler –erkekler büyük koleksiyonculardır– ve düşlemleriyle doldurmaktadırlar. O zaman evcillik, yaratımın gölgesinde kalır.

* Lafont de Sentenac, *Des droits du mari sur la correspondance de sa femme*, Toulouse Temyiz Mahkemesi, 16 Ekim 1897'de yargı yılının açılışı münasebetiyle düzenlenen törende yapılan konuşma, Toulouse, 1897, 51 s.

Victor Hugo sürekli, kendi dünyasının, dolayısıyla dünyanın merkezi olacak bir evin düşünü kurmuştur. Sürgün ona bu düşü gerçekleştirme fırsatını vermiştir. Karısının itirazlarına karşın, Guernesey'de *Hauteville House*'u satın almış, değiştirmiş, süslemiştir. Karısı kız kardeşine "mülk sahibi halimizi sevmiyorum" diye yazar. Adèle bu kök salmanın, yolculukları ve kentleri o kadar seven kendisi için nasıl bir kulluğa yol açtığını, gençliğin o gerekli arkadaşlıklarından yoksun bıraktığı çocuklarını da nasıl bir yalnızlık içine sürüklediğini çok iyi görmektedir. Victor'a şunları yazar: "Bütün şöhretin, görevin, şahsiyetinle çerçevesine mükemmel bir biçimde oturduğun bir kayalığı mekân tutmanı kabul ediyor ve ancak senin sayende bir şey olabilen ailenin kendisini sadece senin şerefine değil, çizdiğin imgene de adaması gerektiğini anlıyorum" (1857). "Seni seviyorum, sana aidim, sana itaat ediyorum. Ama kesinlikle kölen olamam. İnsan bazı koşullarda kişiliğinin özgür kalmasına gereksinim duyar." Baba, ilk peygamberler gibi, Ahit Sandığı'nın saklandığı çadır kadar kutsal evinde kurulu tahtında bir tanrı gibi hüküm sürer.

Hugo –oğlunun sözleriyle, "o tatlı müstebit"– kuşkusuz yüzyılın en görkemli baba figürlerinden biridir. Cömertliğin ve despotluğun, kendini adamanın ve iktidarın fiziki ve manevi özelliklerini en yüceltilmiş noktasına eriştirirken, metreslerle çevrili ve insanların kendisi hakkında ne düşüneceğinden korkan burjuva babanın bütün küçüklüklerini ve gülünçlüklerini de sergiler. Bu arada, deli kızını karanlık bir "sağlık evi"ne kapatmayı, onun çılgınlığını kabul etmenin ve evde tutmanın "adımıza" süreceği lekeye yeğleyen zalim babanın bencilliğini de unutmamak gerek. Kızı hakkında "insanın başına her an bir felaket gelebilir" diye yazar; ve Henri Guillemin'in saptamasına göre de, sanki bu felaketi istemektedir. Şanına leke sürülen babanın gücü, cinayet işlemeye kadar varabilir. Bu nedenle hayatta kalmak için babayı öldürmek gerekebilir.

19. yüzyıl birçok şanlı ve tahakkümcü baba figürü içerir ve kendini onlarda tanımlar. Yaratıcıların birçoğu evlerini atölyeye; eşlerini, kızlarını ya da kız kardeşlerini de sekretere dönüştürmüştür: Proudhon, Elisée Reclus, Renan veya Marx bu örnekler arasında sayılabilir. Kızları aracılığıyla veya onlarla yürüttüğü yazışmaları sayesinde mahremiyetini yakından bilebildiğimiz Marx da zaten galerimizin diğer büyük boy portresini oluşturmaktadır. Kızlarının hayran olduğu dikkatli bir baba olan Marx, meslek veya evlilik konularındaki tercihlerde despot ve kılı kırk yaran bir babaya dönüşmektedir. Aktrislikten ve Lissagaray'i

sevmekten fiilen vazgeçirtilen Eleanor, babasının sosyalistliğini tercih ettiği Aveling'in ihanetine uğrar sonuçta. Her şeyden el etek çekip, kendisini anlamayan üstelik hasta Marx'ın yanına kapanan Eleanor, babanın şanına ve isteklerine kurban edilen kızlar ordusuna katılır. Bu baba onlara sık sık dünyanın kapılarını da açmaktadır. Çünkü babanın iktidarı, herkes üzerinde geçerli olan, ama kendini en çok zayıflar, baskı görenler ve koruma altındakilerde hissettiren erkek egemenliğinin en üstün biçimidir.

Bu baba figürü sadece Katoliklere özgü değildir: Protestan, Yahudi veya tanrıtanımaz kimliklere de bürünebilir. Sadece burjuvalara özgü değildir: Halka da derinlemesine nüfuz etmiştir. Proudhon bu figürü bir şeref biçimine yüceltmiştir. Onda ısrarlı bir babalık isteği vardır. Daha çok genç yaşında kendisine bir çocuk yaptırmayı düşünmüş, "bu nedenle baştan çıkaracağım bir genç kız aracılığıyla ve tazminat karşılığında" amacına erişmeyi tasarlamıştır. Kırk bir yaşına geldiğinde, kendini çalışmaya ve görevlerine adamış "sade, sevimli ve saf", yirmi yedi yaşında genç bir işçi kızla evlenir. "Canlıların en tatlısı ve en uysalı" olarak tanımladığı bu kızı sokakta görmüş, daha sonra antoloji parçası olacak bir mektupla evlenme isteğini kendisine bildirmiştir. Onu annesinin yerini alsın diye seçmiştir: "Eğer annem yaşasaydı, evlenmezdim." Ama "aşkın eksikliğini, benim aile hayatı ve babalık düşlemim dolduruyordu [...]. Karımın minnettarlığı, bana üç küçük sarışın ve kızıl saçlı kız evlat getirdi; annelerinin bizzat beslediği bu kızların varlığı tüm ruhumu doldurdu." "Babalık içimdeki uçsuz bucaksız bir boşluğu doldurdu" diye yazar yeniden; babalık "varoluşun ikiye bölünmesi, bir tür ölümsüzlük gibidir."

Proleterler için babalık, hayatta kalmanın, aile mirasının ve şerefin en temel biçimidir. İşçi sınıfı geleneksel kırsal toplumlardan gelen babalık/erkeklik olgusunu, erkeklik şerefine bu klasik bakışı sahiplenir ve kimliğini kısmen onun üzerinde inşa eder.

Bu nedenle babanın ölümü, gündelik yaşam sahnelerinin en büyüğü, en gerilim ve anlam yüklü olanıdır. Anlatılan ve temsil edilen bir sahnedir bu. Ölünün yatağı artık "son istekleri"nin sahnesi değildir kuşkusuz: Çünkü vasiyet konusu yasalar tarafından düzenlenmektedir. Yine de vedalara, iktidar devir teslimlerine, büyük toplanmalara, aflara ve barışmalara, sonun adaletsizliğinden beslenen yeni kinlere sahne olur.

Anne sessiz sedasız ölür; duldur, tek başınadır, daha yaşlıdır, çocukları yanından ayrılıp gitmiştir; işlerin veya erzakların anahtarı artık pek onun eline geçmemektedir. Gévaudan'da genellikle mirasçı tarafından "küçük kardeşleri"nin ortasında

Giderek yükselen birey duygusu, 19. yüzyılda en merkezi ölümü dokunaklı ve özel kılar. Babanın erken gelen ölümü geride cenaze kandillerine dönüşüp, mezarların sadık bekçileri olan pek çok yalnız kadın bırakır. (Yandaki sayfa: Jules Boquet, *Yas*, Rouen, Güzel Sanatlar Müzesi. Aşağıda: *Babamıza*, Paris, Ulusal Kitaplık).

Babanın ölümü

Vazgeçilmez düğün fotoğrafı "büyük bir günün" anısını saklayacaktır. Stüdyo dekoru (Sirot-Angel Koleksiyonu).

sabırsızlık içinde barındırılan, beslenecek fazladan bir boğazdan başka bir şey değildir. Baba, masaldaki gibi, "çocuklarını başucuna getirtir." Caroline Brame Lille'de, kendi adıyla anılan hanedanın kurucusu yaşlı Louis Brame'ın, *Bon-Papa*'nın [büyükbaba] ölümüne tanık olur. Düşman kardeşler oradadır. "Büyükbaba hepimizi öptü, sonra babamı ve amcam Jules'ü çağırıp, hesap defterlerini teslim etti, işlerinin durumunu anlattı ve uşaklarını emanet etti. Yüzünde tam tarif edemeyeceğim tanrısal bir ifade vardı." (*Journal* –Günce–). Proudhon'un yoksul bir fıçı yapımcısı olan babası vedalaşmak istediği akrabalarını ve dostlarını çağırdığı bir yemeğin ardından bey gibi ölmeyi tercih etti: "Sizlerin arasında ölmek istedim. Haydi bakalım, kahveyi getirin."

Özel hayatta ekonomik ve duygusal açıdan büyük bir kırılma olan babanın ölümü, aileyi dağıtan, diğer ailelerin var olmasına ve bireylerin özgürleşmesine izin veren olaydır. Kimi zaman babanın ölmesi bu nedenle istenir ve yine bu nedenle yasalar baba katillerine karşı çok katıdır. En kutsal değerlere bir saldırı olan bu cinayetten suçlananlar çok ender olarak aklanır; bu suç insanı kesin denebilecek bir biçimde idam sehpasına götürür ve bıraktığı yüz kızartıcı izler uzun süre silinmez.

Ama hem babayı, hem de kendi nevrozunu öldürmenin başka yolları da vardır. Sartre, Flaubert'in hastalığını "babanın

öldürülmesi" olarak görür (*L'Idiot de la famille*, c. II, s. 1882 vd). Ürkülen örnek, baba Achille-Cléophas Flaubert'in hayatının tasarrufunu elinde bulundurur ve onu hukuka adar: "Gustave noter olacak. Noter olacak, çünkü Achille-Cléophas'ın isteğinden başka bir şey olmayan alınyazısı nedeniyle şimdiden noter olmuş sayılır bile." "Flaubert'in nevrozu, bizzat babası, o mutlak öteki, içine yerleşmiş ve onu âciz bir olumsuzlamaya dönüştürmüş o üst-ben'dir." Babasının ölümü Flaubert'i hayatının üzerine çöken o katlanılmaz ağırlıktan kurtarır. Babasının toprağa verildiğinin ertesi günü iyileştiğini açıklar. "Bir siğilin dağlanarak kopartılması etkisini bıraktı üstümde. [...] Nihayet! Nihayet çalışacağım."

Babanın ölümü, 19. yüzyılın ilk yarısında çok güçlü bir aile yapısı sergileyen tefrika romanların en vazgeçilmez konularındandır. Oğul, olgunluğa ve kadına sahip olmaya ancak babanın ölümüyle erişebilir (Lise Quéffelec).

Ama babanın yetkisinin de hukukça geliştirilen ya da karşılaştığı giderek artan dirençlerle dayatılan sınırları vardır. 19. yüzyılın özel hayat tarihi Baba ile Ötekiler arasındaki dramatik bir mücadele olarak da okunabilir.

Vasiyet hakkının kaldırılması, babaya yönelik bu cinayet (Le Play), aile miraslarının bölünmesine izin verip teşvik ederken, yaşlı erkeklerin iktidarını da dağıtır. Yasayı atlatarak direnen geniş aile yapısının egemen olduğu yörelerde yıkıcı bir değişim olarak karşılanan bu karar, başka yerlerde, örneğin Orta Fransa'nın bölgelerinde özgürleştirici bir yöneliş olarak selamlanır. 1907'de Emile Guillaumin eski geniş aile törelerini, "babanın çocuklarını sömürmesi" diye kınar ve bunun sonsuza dek kazınıp atılması gerektiğini belirtir. Korunaklı Oksitan kültürü bölgelerinde bile gerilimler yüzyıl boyunca giderek keskinleşir.

19. yüzyılda hukukta yaşanan evrim, babanın önceliklerinin ağır, çok ağır bir süreç içinde kemirilip aşınması olarak nitelenebilir. Buna bir yandan kadınların ve çocukların babanın yetkilerine rakip hak talepleri neden olmaktadır; bir diğer nedense, devletin özellikle yoksul aileler üzerinde babanın ihmali gerekçesiyle giderek artan vesayetidir. Babalıktan ret üzerine 1889 veya çocuklara yönelik kötü muameleye ilişkin 1898 tarihli yasalar, çocuğun çıkarı adına giderek artan bir denetimi gündeme getirmektedir. 1878'den beri yaşanan bir dizi girişimin ardından çıkarılan 1912 yasası sadece kaçırma ve tecavüz olaylarında değil, "hileli baştan çıkarma" (yazılı kanıtlar) davalarında da babalık araştırması yaptırma hakkını nihayet tanır. Yasanın yandaşları –insanseverler, yasa koyucular, Kilise görevlileri– anne olan kızı ve terk edilen çocuğu savunur.

Zevcelerin ehliyetinin giderek artan ölçülerde kabul edilmesi, –çoğunlukla kadınlar tarafından talep edilen– boşanma hakkı (1884), ayrı yaşama hakkı. Bütün bunlar babanın gerilediğini açıkça göstermektedir. Bu gerileme, örneğin ayrılan çiftlerin babanın velayetine bırakılan çocuklarının ana tarafından büyükbaba ve büyükannelerini ziyaret hakkı konusunda olduğu gibi, içtihatın ayrıntılarına varıncaya dek doğrulanabilmektedir. İkinci İmparatorluk'a dek, babanın bu konuda hiçbir yükümlülüğü yoktur; içtihat oluşturacak 1867 tarihli bir karar, "çocuğun çıkarları adına", ana tarafından ataların talebine uyulmasına hükmeder.

Aslında hukukun yaptığı, ailenin bağrında gerçekleşen ve sonuçta onun dönüşmesine yol açan o alttan alta sürekli var olan talebi oldukça geç ve utangaç bir biçimde onaylamaktan ibarettir. Tocqueville'in yüzyıl başında ABD'de gözlemlediği biçimiyle demokratik ve sözleşmeye dayalı aile, modernitenin ilerlemesine bağlı kendiliğinden bir evrimin değil, bir uzlaşmanın sonucudur ve bu uzlaşmanın kendisi de yeni arzuların yaratıcısıdır.

Evlilik ve aile

Ailenin potası olan evliliğin birçok etnolojik ve demografik incelemeye konu olması, bizi bunun üzerinde uzun uzadıya durmaktan kurtarıyor. Daha ileriki sayfalarda Anne Martin-Fugier evlilik ritüellerini betimliyor; Alain Corbin duygunun ağır ağır yükselişini, modern çifti dönüşüme uğratan ve kimi zaman aile stratejilerine ters düşüp, çatışmalara yol açan sevgi ve cinsellik beklentisini sergiliyor.

Biz burada sadece birkaç ana özelliği hatırlatmakla yetineceğiz. Birincisi, farklı cinslerden çiftin kural koyucu gücü ve bunun, sonuçta dışlanmışlar olarak görülen eşcinsellerin ve bekârların reddi noktasına varması. 19. yüzyılın ayırt edici niteliği, bütün işlevleri, sadece evliliği değil, seksi de özümseme eğilimi gösteren nikâh etrafındaki odaklanmadır. "Aile, evlilik ve cinsellik sarrafıdır: Yasayı ve hukuksal boyutu, cinsellik düzeneği içine taşır ve zevk ekonomisiyle duyuların yoğunluğunu evlilik düzeni içine sokar" (M. Foucault). Bu dönüşüm farklı hızlarda gerçekleşir. Buradaki devindirici güç burjuvazidir: Beden bilinci, benlik bilincinin bir biçimidir. Diğer yandan evlilik ve cinsel arzu her zaman uyuşmaz, hatta uyuşmanın yanına bile yaklaşamaz. Aile dramları, çiftlerin

trajedisi genellikle evlilikle cinsel arzu arasındaki bu çatışmalardan kaynaklanır. Ailenin iç bütünlüğünü sağlamaya yönelik evlilik stratejileri katılaştıkça, arzuyu yönlendirme ya da boğma eğilimleri de güçlenir. Bireyselcilik arttıkça, grup tercihlerine, önceden kararlaştırılmış veya düzenlenmiş evliliklere isyanlar çoğalır. Romantik dramın veya aşk cinayetinin zembereği de budur.

Nüfusbilimsel iki veri bu özgül nitelikleri yansıtmaktadır. Bir yandan yüksek ve göreli olarak istikrarlı bir evlilik oranı (% 16 civarında), daha sonra İkinci İmparatorluk'ta ve özellikle de 1875-1900 döneminde eğrinin aşağı doğru inmesi. Bu düşüş, daha önce de doğum oranlarındaki azalmayla karşı karşıya kalan nüfusbilimcileri kaygılandırdı: O çağın nüfus çoğalması yanlısı ahlakçı kampanyaları ve bekârlara yönelik taşlamaları bu durumun sonucuydu. Yine de kesin bekârlık oranı zayıftır: Elli yaş üstü için ortalama olarak erkeklerin % 10'unu, kadınların ise % 12'sini geçmez.

İkinci çarpıcı veri: Evlenme yaşının düşmesi. Evlenme/ev kurma uygulamasına da bağlı olan geç yaşta evlenme, diğer yandan geleneksel toplumların başlıca doğum kontrol yönte-

Açık veren doğum oranını teşvik etmek amacıyla 1908'de Yüzbaşı Maire tarafından kurulan Kalabalık Aile Babaları ve Anaları Birliği, en az dört çocuk sahibi aile reislerini bünyesinde toplar. "Ülkenin geleceğini oluşturanlara etkili bir koruma ve katkı sunan yasaların çıkmasını sağlamak amacıyla" kamusal iktidarlar nezdinde girişimlerde bulunur. Ulusal zaafların bilincinde bir asker olan Yüzbaşı Maire, burada da görüldüğü gibi, bu konuda tam bir örnekti. (Paris, Marguerite-Durand Kitaplığı).

miydi. Proudhon atalarının "ellerinden geldiğince geç" evlendiğini söyler; tensel isteklerin insanı yönlendirmesine karşı olan Proudhon da bu tavrın lehinde görünür. Bununla birlikte 19. yüzyılda doğum kontrol düşüncesinin (yöntemler hâlâ çok ilkel olsa da) ve ev kurmayı hızlandıran küçük mülkiyetin yaygınlaşması evlilik yaşının düşmesinde etken olmuştur.

Küçük toprak sahibi köylüler, işçiler, hatta burjuvalar mümkün olabildiğince çabuk bir aile kurmaya bakmaktadır. Taine, "uygar dünyada" der, erkeğin başlıca ihtiyaçları "bir iş ve bir ailedir." Bu, aynı zamanda ana-baba hükmünden kurtulup bağımsız yaşamanın da yoludur. Artık moruklarla evlenmeye burun kıvıran kadınların daha genç ve arzu edilir eşler aramaları da bu duruma eklenmektedir. Büyükannesi ile kocası Dupin de Francueil arasında kırk yaş fark olmasına şaşıran George Sand şu muhteşem yanıtı alır: "Bu dünyada yaşlılığı Devrim icat etti." O kadar yumuşak bir tabiatı olan Caroline Brame, bu tür alışkanlıklara isyan eder; bir genç kızla "babasının ondan iki kat yaşlı bir arkadaşının" nikâhına katılınca şu yorumu yapar: "Böyle bir şey benim hiç hoşuma gitmezdi" (*Journal*, 25 Kasım 1864). Zevkleri onu kendi yaşında, on dokuzunda bir genç adama yöneltir; ailesi ise bunu kınar.

Aslında oranlar ve ortalama eğilimler aile yapılarına yakından bağlı alanlarda fazla bir şey ifade etmez. H. Le Bras ve E. Todd'un çıkarttığı haritalar oldukça anlamlıdır. "Erken evlenme derecesi, bir toplumsal sistemin genç yetişkinleri üzerinde uyguladığı denetim türü hakkında iyi bir göstergedir. [...] Yüksek evlenme yaşı, otoriter türde bir aile yapısını tanımlar. Kimi zaman evli erkek veya kız kardeşlerinin evinde, ömür boyu yaşlı çocuklar, ezeli amcalar olarak kalan birçok bekâr üretir." Bretagne'da, Massif Central'in güneyinde, Bask ülkesinde, Savoie'da ve Alsace'ta kadınların evlenme yaşı 1830'da ve daha düşük bir ölçüde 1901'de çok yüksektir. Kilise geç evliliğin "dar ahlak"ını diğer her türlü doğum kontrol biçimine yeğlediği için, Malthus'çü uygulamaların ısrarla sürdürüldüğü yerler de Katolik bölgelerle örtüşür.

Kendi dengiyle evlenmek

Eş konusundaki toplumsal tercih de, ailelerin büyük uğraşlarından biri olan stratejilerin konusudur. Denkteş evlilik (*homogamie*), hatta içten evlenme (*endogamie*) bölgesel ve toplumsal bütün çevrelerde öne çıkan eğilimlerdir; bu olgu, toplumculluk biçimleriyle de açıklanabilir: İnsan kendi dengiyle, onunla karşılaşma olanağı daha fazla olduğu için evlenir. Bu süreçlerde özdeşlik üretimi (*reproduction*; P. Bourdieu'nün kullandığı anlamda) yürürlüktedir; ama onun gerekirciliği (*déterminisme*)

bir dizi tekil öykü içinde buna uyan veya bunu reddeden bireylerin oyunlarını unutturmamalıdır.

Eski Rejim'in kırsal alanlarında çok güçlü olan içten evlenme, 19. yüzyılda göçler nedeniyle geriler. Yine de aile kuralları göçmenler üzerinde bile uygulanır. Yüzyılın ilk yarısının ritmini belirleyen mevsimlik hareket salınımı kapsamında geçici olarak Paris'e gelen Auvergne'liler veya Limousin'liler çifte cinsel devir içindedir: Kentte kurulan ilişkiler ve köydeki evlilik - memleketinde yaptığı evlilik kişisel çekimle (bu örnekte söz konusu görev bakışlarla baştan çıkarma yoluyla yerine getirilir) babasının isteklerinin titiz bir biçimde yerine getirilmesinin bileşimi olan Martin Nadaud gibi.

Kısıtlamaların gevşemesi hiç kuşku yok ki daha hareketli olan erkekler için geçerlidir asıl. Martine Segalen'in incelediği Vraiville (Eure) buna bir örnektir.

18. yüzyılın son otuz yılından itibaren kentler karışımı hızlandırır. Sur dışında doğmuş kocaların oranı, birçok nüfusbilim incelemesinin de gösterdiği üzere (Caen, Bordeaux, Lyon, Meulan, Paris...) durmadan artar. Yine de kentlerdeki semtler yöre oluşturma işlevini kısa sürede üstlenir. 19. yüzyılda Belleville'de "eş adayları çok sınırlı bir uzam içinde tanışır ve evlenir" (G. Jacquemet). Ama burada karşılıklı varolmanın yerini karşılıklı tanışma alır; bakışma, laflama ve arzu oyunları, adabı muaşeret kurallarını paramparça eder.

Denkteş evlilik her yerde çok yüksek düzeydedir. Evliliğin aile ve firma çıkarlarınca belirlendiği burjuva çevrelerde kural haline gelen bu tür evlilik, birçok özdeşlik etkeni bir araya gelince doruk noktasına çıkar: Örneğin Rouen'daki pamuk sanayicisi Protestanlarda, soy isimleri tam bir kandaş kuzenler balesi halinde iç içe geçer. Gévaudan'da *oustal*'lerin [hane] dengesini korumaya yönelik çok katı ilkeler evliliklere yön verir; malların, çeyizlerin ve kadınların dolaşımını çevrimler düzenler. "Mirasçı erkekler" "küçük kız"la evlenir; drahomalı kız kardeş ise bir mirasçıyla evlenir.

İşçi çevreleri de bu alışveriş ekonomisinin dışında kalmaz. Lyon bölgesinin camcıları, kurdelecileri veya madencileri (*karş.* Yves Lequin, E. Accampo), aralarında ve aynı meslek grubundan şahitlerin huzurunda evlenir. İş hayatı ve özel hayat, "teknik içten evlenmeler" halinde iç içe geçer; bu evliliklerde meslek, aile ve yöre üst üste binen katmanlar halindedir: Saint-Chamond (kurdelciler), Givors (camcılar), la Croix-Rousse veya Faubourg Saint-Antoine'da (Paris) mesleki, hatta militan geleneğin babadan oğula aktarıldığı mobilya marangozları arasında görüldüğü gibi.

Vraiville doğumluların kent içinden yaptıkları evlilikler (% olarak):

	E	K
1753-1802	63	86
1853-1902	41,9	89,2

Sınırlı bir hareketliliğe sahip bu çevrelerde, ayrımlar alt tabaka hiyerarşilerine aşırı uygun bir biçimde ifade edilir. Saint-Junien'den (Haute-Vienne) on dokuz yaşındaki genç eldivenci kız Marie'yi ele alalım. Ailesinin konutunun tam karşısında eldiven imalatının vasıflı uzmanı olan, "fıçıcı" bir kuzen oturmaktadır. Onları betimleyen aile monografisinin araştırmacısı, "aralarında hiçbir gönül hikâyesi yaşanmadı" diye yazar. "Marie'nin işçi hiyerarşisi içindeki yeri kuzenine göre, aralarında bir evlilik düşünülemeyecek kadar alttaydı."

Bireyler düzeyinde başka kılıklara bürünmüş drahoma arayışı sürmektedir. Ciddi hizmetçi veya işçi kızlar beğenilmektedir: Genç işçiler, kızların tasarruflarıyla borçlarını öder veya bir ev kurup yerleşmeyi deneyebilir: Lyon'daki Norbert Truquin gibi. Halk katmanları içinde kadınlar tasarruf sandıklarıdır.

İmkânsız evlilik

1828'de *Le Journal des débats* bir aşk cinayetini haber verir. Bir terzi ailesinin on dokuz yaşındaki genç işçi kızına çalıştığı atölyeden yirmi yaşında bir arkadaşı kur yapar, onu "kolundan tutarak" evine bırakır, niyetini kızın ailesine de açar: Kız onunla evlenebilir mi? Aile meclisi toplanır; bu genç adamın ne yeterince ciddi, ne de yetenekli olduğuna karar verilir; baba onun "bakışlarını beğenmez" ve "terzi olacak havası bulunmadığını" düşünür. "Ben onu sevdiğimi sanıyordum" der genç kız; "ama ailem istemediği için ondan vazgeçtim." Ret ve baştan savılan damat adayının işlediği cinayet. Arzunun gücü grubun kaya gibi duvarına çarpıp parçalanır. 19. yüzyıl gazetelerinde verilen birçok havadis, bize imkânsız aşk hikâyelerini anlatır.

Küçük burjuva çevrelerde yükselmenin belirleyici unsuru olan evlilik, hesaplamalara ve yasaklara konu olur. Denkteş evlilik o kadar güçlü değildir: Kendinden üstteki bir katmandan evlenilmeye çalışılır. Örneğin posta memurları meslektaşlarıyla evlenmekten uzak durur, çünkü ev kadınlarının düşünü kurarlar. Çok sayıda kadın posta memurunun bekâr kalmasının nedeni budur, çünkü onlar da işçilerle evlenmez. Kadınlar bağımsızlıklarının bedelini genellikle yalnızlıkla öder. Toplumsal tırmanış yolunu tutan adamların gözünde, paradan çok kadının konumu, seçkinliği, ev kadını nitelikleri, hatta güzelliği önem kazanır. Şemsiyeli, beyaz tenli, "bir kentli genç bayan"ın "güzel eğitimi"ne sahip Emma, Charles Bovary'nin gözlerini kamaştırır. Hali vakti yerinde olduğu için, bir hizmetçi çalıştırarak ev işlerinin yükünden de kurtulmuş güzel bir kadın armağan edebilir kendine.

Evlenme, akrabalar (çöpçatan teyzeler), dostlar, yakınlar (rahip) tarafından yürütülen ve bütün etkenlerin ince ince tartıldığı bir pazarlıktır. Lauzère'li züğürt bir küçük soylu kendisine

bir eş bulmak işini üzerine almış teyzesine beklentilerini yazar: Mende'daki evini ve şatosunu korumasına yetecek bir "mahfuz hisse sahibi" mirasçı kadın; kendisiyle eşit konumdaki bir kişi için 100.000 franklık bir servet yeterli olacaktır; ama "eğer benden aşağı bir konumdaysa, malı mülkü aramızdaki konum farklılığını ortadan kaldıracak düzeyde olmalıdır" (1809'a doğru, Claverie ve Lamaison, s. 139).

Ama evlilik stratejileri çeşitlenir ve karmaşıklaşır. Para çeşitli biçimlere bürünür: Taşınır, taşınmaz mallar, ticari girişimler ve "umutlar". Başka unsurlar da hesaba katılır: isim, saygınlık, "durum" (serbest meslekler çok revaçtadır), "mevki", güzellik alışverişin öğeleri içinde yer alır. Yaşlı ve zengin bir adam, bir kral gibi, genç ve güzel bir kız arar. Bedenin bireyselleşmesiyle değer kazanan dış görünüm kadın cazibesinin silahları arasındadır. Yeterince parası olmayan bir adam ise, *Marthe* romanına adını veren kadın kahraman gibi gayrimeşru çocuk sahibi olan bir genç kızın sorumluluğunu üstlenir.

Aşk ve evlilik

Hegel'in o kadar kuşku duyduğu ve ailelerin de ayıpladığı tutku, sevda da sahneye girer nihayet. 19. yüzyılın ikinci yarısında evlilikle aşkı, nikâhla mutluluğu buluşturmak isteyenlerin sayısı giderek artar. Emma Bovary'nin düşü: "Eğer yaşamını sağlam ve yüce bir gönüle bağlayabilseydi, o zaman erdem, şefkat, cinsel zevk ve ödevler iç içe geçerek [...]." Özellikle, ufuklarında evlilikten başka bir seçenek bulunmayan kadınlar bu yöne eğilimlidir. Claire Démar (*Ma loi d'avenir*, 1833), "bir erkeğin neye benzediğinin bile öğretilmek istenmediği" kızların eğitiminde köklü bir değişimi talep eder. "Yasal fahişelik" olarak tanımladığı evliliği eleştirir, sevgilinin özgürce seçilmesini, "tenin tenle temasına ilişkin tamamen fiziksel boyuttaki denemenin gerekliliğini", sadakatsizlik hakkını savunur. O çağda amacına ulaşması olanaksız bir meydan okumadır bu: Claire intihar eder; ve Saint-Simon'cu kadın yoldaşları onun metnini, onalık çerçevesine çekerek yumuşatırlar!

Aurore Dupin henüz George Sand değil Madam Dudevant iken, Démar kadar ileri gitmese de, Casimir'e yazdığı uzun bir mektupta onları ayıran anlaşmazlık konusundaki düşüncelerini açıklar: Oluşturdukları çifti bozan o zevk ve haz uyuşmazlığını anlatır. "Senin müzikten hiç hoşlanmadığını gördüm ve müzikle uğraşmayı kestim, çünkü piyanonun sesi seni kaçırıyordu. Benim gönlümü almak için kitap okuyordun, ancak birkaç satır sonra can sıkıntısı ve uykudan kitap elinden düşüveriyordu [...]. Zevklerimizde asla en küçük bir uyuşma olamayacağını düşünerek büyük bir üzüntü çekmeye başladım" (15 Kasım 1825).

Baudelaire de bu –evlilik dışı– paylaşım düşünü kurar; on dört yıl birlikte yaşadığı Jeanne'dan ayrıldıktan sonra hayıflanır: "Nerede güzel bir nesne, güzel bir manzara, herhangi bir hoşluk görsem, şöyle düşünürken buluyorum kendimi: O, bunu benimle birlikte hayran hayran seyretmek, şunu benimle birlikte satın almak için niye yanımda değil?" (Madam Aupick'e mektup, 11 Eylül 1856).

Çünkü erkekler de artık başka şey istemekte, edilgin bir itaati değil rızayı aramaktadırlar. Eşlerinin etkinliğini değilse bile, en azından aşkını, hatta bazıları karşılıklı ilişkide eşitliği beklemektedir. "Kanınızı kendiniz yaratın" diye öğütleyen Michelet'den, rollerin ve dünyaların cinsel açıdan bölünmesinin kararlı bir taraftarı olsa da Eugénie Risler'le evliliğinden ötürü şöyle böbürlenen Jules Ferry'ye kadar: "O bir cumhuriyetçi ve filozof. Her konuda benimle aynı şeyleri hissediyor ve ben de onun gibi hissetmekten gurur duyuyorum" (Jules Simon'a mektup, 7 Eylül 1875).

Caroline Chotard-Lioret'nin nişanlısıyla yazışmalarını incelediği Eugène Boileau, bu yeni cumhuriyetçi çift idealini mükemmel bir biçimde ifade ediyor; Romalı ve laik Stoacılığın derinlemesine nüfuz ettiği bu idealde, çiftin birliği bir din konumuna yüceltiliyor: "Çevremde 'evlilik köleliktir' diye yineleyenleri duydukça haykırıyorum: 'Hayır! evlilik dinginliktir, mutluluktur, özgürlüktür". İnsan (burada her iki cinsi de kastediyorum), en eksiksiz tekamülü tamamlamış insan gerçek bağımsızlığa evlilik, ancak evlilik sayesinde ulaşabilir. Çünkü o zaman tam bir varlık olur, bu ikiliğin içinde benzersiz ve tek insan kişiliğini oluşturur" (Marie'ye mektup, 24 Mart 1873). Kendi kendine yeterli ve kocayı karısının "sırdaşı" yapan bir çiftin kaynaşarak oluşturacağı bütünlük özlemi: "Sadece dostunu sırdaş kabul etmeni, kalbini sadece (ama tamamen) seninle birlikte tek bir kişi oluşturması gereken, yakında oluşturacak... ve bunu söylemeyi göze alıyorum, şimdiden oluşturan kocanın kalbine açmanı ne kadar tavsiye etsem azdır."

Ev hayatı: kadınların intikamı

Bütünüyle erkek egemenliğindeki bir uzamda, kadınlar yine de rızaya uygun ödünlemelerden yararlanır: göreli bir koruma; daha az suçlanma; kendilerini göstermeleri beklenen burjuva kadınları için belli bir cazibesi olan gösterişli bir lüks; sonuç olarak daha uzun yaşama olanağı. 19. yüzyılda yararlılık kaygısı taşıyan, çocukları için tasalanan ve kendi çelişkilerince içten içe

kemirilen bir toplumun özel dünyaya ve dişil rollere durmadan yeni değerler yüklemesi nedeniyle, kadınların azımsanamayacak etkinlik olanakları da vardır. Kant, kişisel hak –kadın da bir kişidir– ve efendinin evlilik üstündeki monarşi temelli hakkı arasındaki çelişki nasıl çözümlenebilir diye soruyordu. "Gerçek anlamda hayata geçiriliş tarzları bulunan bir kişisel hukuk" tasarımlanmadan bu çelişkinin aşılması mümkün müydü? Feminizm, Kilise ile devlet tarafından kullanılan "toplumsal annelik" söylemi gibi, hukuk ve ilkeler alanındaki bu çatlaktan içeri sızdı.

Ama gündelik yaşamda işler nasıl yürüyordu?

Kırsal toplumda

Diğer birçok araştırmacının yanı sıra, Martine Segalen, Yvonne Verdier, Agnès Fine kadınların Fransız kırsal toplumundaki yerinin ve rollerinin aydınlatılmasına büyük katkılar yapmışlardır. 19. yüzyıl gezginlerinin –örneğin Abel Hugo– sefalet edebiyatına dayalı ve kolay anlaşılmayan betimlemelerine çok kesin bir biçimde mesafesini koyan Segalen, çalışmanın kamusal ve özel alanlar arasında bir süreklilik, hatta bir iç içe geçiş oluşturduğu bir uzamdaki görevlerin birbirini tamamlayıcı niteliği üzerinde durur. Ortaya çıkan genel izlenim, iki cinsiyet arasında görece ahenkli bir dengedir. Kesenin ağzını açma ve kapama yetkisini genellikle elinde bulunduran kadın, çamaşırhanedeki veya başka yerlerdeki söz hakkıyla etkili bir karşı-iktidar oluşturmaktadır.

Yvonne Verdier, Burgonya bölgesindeki Minot'nun kilit kişiliklerini ve kökleri onların "biyolojik yazgısı"na uzanan kültürel rollerini betimlemiştir: "Kadınlar biyolojik yazgılarından bir solukta toplumsal yazgılarına geçer" diye yazar. Yardımcı kadın (genellikle çamaşırcı), terzi kadın, aşçı kadın köy yaşamına nüfuz etmiş bilgilere ve yetkilere sahiptir. Asla eve kapanmış bir durumda yaşamazlar.

Agnès Fine, yaşam öyküleri aracılığıyla, çeyiz oluşturulması sürecinde anne-kız ve bunun da ötesinde erkek-kadın ilişkilerinin nasıl dokunduğunu, simgesellik aracılığıyla biyolojik alanın toplumsal alan içinde nasıl iz bıraktığını çözümler.

Bu betimlemelerin, bütün yapısal güzellikleri içinde, yine de zamana bağlı olmayan bir niteliği vardır. Kültürün birleştiriciliği gerilimleri ve çatışmaları örtmeye eğilimlidir; bu çatışma ve gerilimleri ise Elisabeth Claverie ve Pierre Lamaison vurgulamıştır. Kadın değiş tokuşunun oldukça katı bir biçimde mal değiş tokuşuna uydurulduğu *oustal* sisteminde, çoğunlukla dayak yiyen kadınlar kilerin anahtarını bile ellerinde bulunduramaz; kimi zaman hayatta kalmak için hırsızlık yapmak zorunda kalırlar; kadınlar arasındaki gizli ahbaplıklar genellikle evlilikle ve

erkeklerden duyulan korkuyla dağılır; gayrimeşru hamilelikler karşısında ise çok güçlü bir hoşgörüsüzlük egemendir. Yalnız kadınların hayatı ise daha da zordur; cinsel açlık içinde oldukları varsayılan dullar cinsel açıdan tehlikeli görüldükleri için kimi zaman ev dışına sürülür, yanlarına verilen birkaç parça eşya ve biraz para ile kulübelerde yaşamak zorunda bırakılırlar. Çobanların veya efendilerin cinsel arzularına av olan genç dullar sık sık meşru bir erkeklik duygusuyla tecavüze uğrar. "Tecavüz, erkek-kadın ilişkilerindeki olağan tavırların bir çeşitlemesi olarak yaşanıyordu [...]. Herhangi bir şikâyet düşüncesi bile anlaşılmaz, dile getirilemez görünüyordu. Cinsel normallik kendi sonuçlar yelpazesini de kapsıyordu: tecavüz, yoksunluk, ölüm" (*a.g.e.*, s. 218). Kadınlara yönelik zulümdeki bu artışı, aslında kadınlara başka yerlerden daha fazla mirasçı olma şansı veren çok karmaşık bir akrabalık sisteminin sonucu olarak mı görmek gerekir? Ayrıca Massif Central'in güneydoğusu intikamın gerilimleri çözme tarzı olarak sürdüğü bir bölgedir ve cinayet oranları haritasında kapkara bir leke oluşturmaktadır. Temsiller arasındaki çelişki, kaynakların doğasından da ileri gelmektedir: Bir yanda atasözleri ve âdetler, diğer yanda doğrudan çatışmaları nakleden adli dosyalar eşdeğer bir görünüm sunamaz.

Çocukları ve hizmetçilerinin arasında, bahçede masaya oturmuş burjuva kadınları. Monet'nin o duru dinginliği; M.L. McMonnies'nin düşçülüğü (Yandaki sayfa: Claude Monet, *Öğle yemeği*, 1868. Frankfurt, Städelsches Kunstintitut. Aşağıda: Mary Louise McMonnies, *Parka ziyaret*. Rouen, Güzel Sanatlar Müzesi).

Burjuva evlerinin hanımları

Kentlerdeki haneler ilk bakışta daha sadedir. Ama orada da konut ile işyeri arasındaki mesafe ev hayatının özerkliği açısından epey belirleyici bir etken olduğundan, yerleşim tarzına ve toplumsal çevreye göre değişen sayısız çeşitlemeye rastlanmaktadır. Bonnie Smith'in artık klasikleşmiş bir portresini sunduğu Kuzeyli burjuva kadınlar örneği bu açıdan çok çarpıcıdır. 19. yüzyılın ilk yarısında, bu kadınlar iş idaresine katılır, firmanın muhasebesini tutar, sanayi yatırımlarını ipek elbiselere tercih eder. Yüzyılın ikinci yarısında sadece dul kadınlar bu geleneği sürdürür. 1850-1860'lar civarında kadınların büyük bir bölümü ekonomik dünyadan çekilip kendi evlerine kapanır. Yerleşim değişiklikleri de, ataerkilliği azalan sanayi ilişkileri sisteminde bir dönemece işaret eden bu uzaklaşmayı destekler; patronlar, fabrikalarının çevresinde veya yakınında oturmaktan vazgeçer; zenginleştikleri için dumandan, kokudan ve sefalet görüntüsünden kaçarlar; grev zamanlarında işçilerin çevresinde toplanıp yuh çektiği "şatolar"ın, görkemli villaların yükseldiği yeni semtlerde toplanırlar – Roubaix'de Paris bulvarı. Artık kadınlar evlerini, kalabalık hizmetçi ordusunu ve hem Katolik inançlarının, hem de Kuzey tekstil sanayiindeki evlilik stratejilerinin bir ürünü olan, en az hizmetçiler kadar kalabalık aileyi yönetirler. B. Smith'in ana eksenlerini şöyle tanımladığı bir ev ahlakı şekillendirirler: Mantığa karşı iman, kapitalizme karşı hayırseverlik ve öz-aklanma aracı olarak üreme. Çocukların sorumluluğunu üstlenen burjuva kadınlar –aile başına çocuk ortalaması 1840'ta 5 iken, 1900'de 7'ye çıkar– bu işlev sayesinde en küçük davranışlarını bile anlamlandırmış olurlar. Evin hanımı iç mekânın temizliği ve dekorasyonundan zorbaca bir yaşam tarzına neredeyse dinsel bir itaat gösterilmesine –Devéria'nın çizdiği "günün saatleri"ne bakın–, kadınların yaptığı en küçük işten –çünkü hep meşgul olmak zorunludur– hesap saplantısına kadar, sürekli uğraş ve kaygı içindedir ve kocasının verdiği parayla işleri idare edip sonra da ona hesap çıkarmak durumundadır. Her ayrıntı, temeli ekonomik olmaktan çok simgesel nitelik gösteren bir ahlak anlayışı içinde anlamını bulur. Bir dil, bir ritüel gibi işleyen bu ahlak anlayışı çok katı kurallara uyar. Yüksek bir özbilinç düzeyinin harekete geçirdiği bu Kuzeyli kadınlar ne edilgin, ne de mütevekkildir; tam tersine şeyleri yargılarken kendi dünya görüşlerini hiçbir tartışmaya yer bırakmayacak bir kesinlikle kurmaya çalışırlar. Bu "Hıristiyan feminizmi" (Feminizmden söz edilebilir mi? Eğer feminizm bir eşitlik arayışı olarak tanımlanıyorsa hayır: çünkü burada aranan eşitlik değil, farklılıktır) Mathilde Bourdon gibi romancıların

Temizliğin gelişmesi, ev kadınlarının veya ücretli kadınların çamaşır yıkamasını büyük bir kadın etkinliği, çamaşırhaneyi de kadınlar açısından bir toplumcullaşma merkezi haline getirir. Kırsal alanlardaki çamaşır yıkayıcılar (*laveuse*) gibi, çamaşırcı kadın da (*blanchisseuse*) 19. yüzyıl Paris'inin popüler figürlerindendir. Kadın bedenlerinin dikkatli gözlemcisi Degas, onların siluetinin ve iş jestlerinin eskizlerini ustaca çıkarır (Edgar Degas, *Çamaşırcı Kadınlar*, Stanford, özel koleksiyon).

kaleminden dile getirilir; *Gerçek Yaşam* adlı bir best-seller'ın yazarı olan Bourdon'un yanı sıra, Julia Bécour veya Joséphine de Gaulle de iyiyle kötünün, kadınlarla erkeklerin çatıştığı bir tür ev destanı yaratırlar. Erkekler, yıkıcı iktidar ve para düşkünlükleriyle kaos ve ölüm getirir. Evlerinin meleği olan sarışın roman kahramanları ise erdemleri sayesinde hanenin uyumunu yeniden tesis ederler.

Bu tamamlanmış ve Meryem Ana kültünün tamamen Victoria tarzı bir niteliğe bürünmesini engellediği bir "meleklik" rengi de taşıyan evcillik modeline, burjuvazinin bütün katmanlarında değişik derecelerde rastlanır. Hizmetçi sayısına ve yerleşim yerinin statüsüne göre ölçülen servet düzeylerine, inançlara ve değer sistemlerine göre değişir bu dereceler. Faubourg Saint-Germain'de çok canlı olan aristokratik nostalji, Fransız burjuvazisine sanıldığından çok daha fazla nüfuz eder ve giderek yükselen yararlılık isteği başka yerlerde biraz hafifler. Kimi yerde, sadece lüksleriyle bile kocalarının mevkiini-varlığını ifade eden ve saray teşrifatını sürdüren "aylak sınıf" kadınlarının temsil işlevleri üzerinde durulur. Başka bir yerde ev ekonomisinin ve evin haremunun önemi vurgulanır. Son olarak, çocuk, onun sağlığı, eğitimi kadınların yetkilerinin

ve görevlerinin temeli olarak anılır. Feminizm bile belli talepleri dile getirirken anneliğe dayanır; ve bir farklılık üzerinde böylesine ısrarla duruş hiç kuşkusuz Fransız feminizminin daha çok bireysel hakların eşitliğine odaklanmış Anglosakson türdeşine göre ayırt edici bir niteliğidir.

Soluğu kesilen babanın karşısında anne güvenini kazanır.

Halk sınıflarının ev kadını

Kentlerin halk sınıfları içinde ev kadını çoğunlukta olan ve başat bir kişiliktir. Çoğunluktadır, çünkü evli olsun olmasın bir erkekle birlikte yaşayan (özellikle çocuk sahibi iseler, evlilik hem en genel hem de en geçerli biçimdir) kadınların büyük çoğunluğunun durumu budur. Halk türü yaşam tarzı, daha önce de belirttiğimiz gibi, kadını "yuvasında" ister; ama bu, "içeride" anlamına gelmez. Yerleşim alanlarının yoksulluğu konutu bir ikamet yerinden çok, bir toplanma yeri haline getirir. Çok değerli ev kadınına birçok işlev yüklenmiştir. Birincisi çocuk dünyaya getirip onlara bakmaktır; doğum kontrolü konusunda en son harekete geçen kesimler arasında yer alan işçi ailelerinde çocuklar hâlâ çok kalabalıktır. Zanaatkârın karısı veya dükkâncı kadın çocuklarını sütanneye gönderir; ama en yoksullar, üçüncü mevki vagondaki yolcu kadın gibi (Daumier) memelerini çıkarıp bebeklerini kendileri beslemek zorundadır. Ev kadınının beraberinde taşıdığı çocuklar, yürümeyi öğrenir öğrenmez annelerine eşlik ederler; onlar sokakların, o çağın ikonografyasının bol bol kopya ettiği veya ilk kent fotoğraflarının karelerine yerleşen, tanıdık siluetlerdir. Zaten çocuklar çok küçük yaşta tek başlarına dolaşmaya başlar; gözü hiçbir şeyden korkmayan bu "haylazlar" avlulardaki veya sokaklardaki çocuk çetelerine katılırlar. Ama "sokağın tehlikeleri" hem kaza, hem de "kötü arkadaşlıklar" korkusuyla annelerin saplantısı haline gelir yavaş yavaş. Ev kadınının günü ve evden dışarı çıkışları giderek çocuğunkilere, özellikle de okul saatlerine uydurulur.

"Evde... fabrikada" dikiş makinesi, kadının "büyük zaferi" olabilecek miydi (Gaston Bonheur)? Konfeksiyon sanayii çerçevesinde çok yaygınlaşan, hem burjuva hem de işçi kadınların gözdesi haline gelen dikiş makinesi, aynı zamanda onların zahmet kaynağıdır da.

İkinci işlev: Ailenin bakımı, her türlü şeyi kapsayan "ev işleri." Satın alma, değiş tokuş, hatta "toplama" gibi (büyük bir kentte insanın karşısına mal devşirmek için o kadar çok fırsat çıkar ki...) bütün yöntemleri kullanarak gıdayı en uygun fiyatla edinmek; yemeklerin ve bu arada baba uzakta çalışıyorsa onun "sefertası"nın hazırlanması; su arayışı; ısınma; konutun ve özellikle de yıkanan, değiştirilen, sökükleri dikilen, yamanan çamaşırlarla elbiselerin bakım ve temizliği. Bütün bu işler birçok gidiş geliş, hatırı sayılır bir zaman harcanması anlamına gelir. Sadece Le Play'in hazırladığı aile bütçelerinde somutlaştırılması zor bu zamanın, en azından çamaşır yıkama saatlerinin belli bir hesabı çıkarılmaya çalışılmıştır. İkinci İmparatorluk'tan itiba-

ren İngiliz usulü mekanik çamaşırhaneler inşa edilerek birinci sıradaki ev işi olan çamaşır yıkamanın rasyonalize edilmesine uğraşılmıştır.

Ev kadınının son işlevi de, aileye özellikle hizmet etkinliklerinden kaynaklanan bir "ek ücret" sağlamaya çalışmaktır: saat hesabıyla yapılan ev temizliği, çamaşırhanelerdeki "parça başı çalışan kadınlar" (*piéçardes*) tarafından yapılan çamaşır yıkama işleri, alışveriş ve teslimatlar (herkesin yakından bildiği bir figür olan ekmekçi kadın gibi), kadınlar arası küçük ticaret, kaldırımlardaki her boş köşeden, fiyatlar arasındaki en küçük farktan istifade etmeyi bilen işportacı veya bohçacı kadınlar.

Bölünmüş ve rasyonalize edilmiş bir konfeksiyon sanayii çerçevesinde evde çalışma yavaş yavaş, özellikle de 19. yüzyılın son otuz yılında ev kadınlarının o uçsuz bucaksız işgücünü ele geçirir. Dikiş makinesinin başlangıçtaki çekiciliği –kendi Singer'ine sahip olmak birçok ev kadınının düşü haline gelir– onları evlerine hapseder ve kenti yayan dolaşma alışkanlıklarından tamamen koparır. *Sweating system*'in suiistimal edilmesi fabrikaya yeniden değer kazandıracaktır; sonuçta fabrika daha tercih edilir bir yerdir, çünkü insan orada daha az yalnız kalır, daha iyi denetlenir ve kamusal bakışa daha çok boyun eğer.

Ailenin "maliye bakanı" olan ev kadını, her türlü çokanlamlılığı ücret uygulamalarına yansıyan yetkilere sahiptir. Kuşkusuz kocalarından para beklemekten bıkan kadınlar bu yetkileri ağır ağır ele geçirmiştir. Ama bu sürecin evreleri bilinmemektedir. 19. yüzyılın ortasına doğru Fransa'da –Le Play'in monografileri bu noktada İngiltere ile Fransa'nın karşıt konumlarda olduğunu göstermektedir– işçilerin büyük bir bölümü ücretlerini karılarına teslim etmekte, ama bu iş düzenli aralıklarla yinelenen öfke patlamalarıyla kenar semtleri canlandıran çatışmaları da beraberinde getirmektedir. Ama ev kadınları ücretin hem hesabını tutmakta, hem sorumluluğunu taşımaktadır; büyük mağazaların ve utangaç biçimde ilk adımlarını atan reklam sektörünün kapmaya çalıştığı tüketimi yönlendirmek onların elindedir, ama asıl idare etmeleri gereken kıtlıktır ve ilk sırada kendilerini feda etmek zorunda kalmaktadırlar. Eril gıdalar olan et ve şarabı aile reisine, şekeri çocuklara bırakıp, genellikle sütlü kahve ve peynirle yetinirler; "terzi kızın favorisi", bir parça Brie peyniridir.

Her şeye karşın bu mütevazı mali yönetim belli bir "anaerkil bütçe düzeni"nin temelini oluşturur ve bugün bile gerek ev kadınları gerekse işçi kadınlar bu düzene büyük önem verir. Başka müdahale alanları da vardır: 19. yüzyılın sözleriyle ifade

Kadınların meslekleri: efsane ve gerçek. Yanda: Bir çatı arasında gece boyunca çalışıp acil bir siparişi bitirmeye uğraşan ev terzilerinin telaşı; odanın mütevazılığı, kumaşın ihtişamı. Aşağıda: Müşterilerinin güzel çamaşırlarıyla eğlenen bir "ince" ütücü atölyesinin duyusallığı ve sırlarını paylaşan genç kızlar. (*Gece yarısı*, Paris, Ulusal Kitaplık, Marie Petiet, *Ütücüler*, 1882. Paris, Ulusal Kitaplık).

edecek olursak, beden ve ruh bakımı! Doktora başvurmanın çok pahalı olduğu ve göreceli olarak işçi çevrelerinde istisnai bir durum sayılabileceği o çağda, kadınlar yüzlerce yıllık bir ilaç yapımı bilgisinin kaynaklarını ve yeni hijyen anlayışının tavsiyelerini kullanırlar: "Yoksulların doktoru" olarak tanınan ve özellikle geleneksel rollerini bildiği kadınlara seslenen Raspail'ın öğütlediği kâfur bu kaynaklara bir örnektir. Parisli dülgerin karısı (Le Play ve Focillon'un monografisi, 1856) çok miktarda kâfur kullanır.

Tefrika roman –kadınların okuma-yazma oranı, Jacotot yöntemi sayesinde annelerin küçük çocuklarına bile okumayı söktürdüğü 19. yüzyıl kentlerinde hızla artar–, şarkı ve dans düşkünü kadınlar medya organlarının (o dönemde yüksek tirajlı gazeteler) evcilleştirmeye çalıştığı imgelemin özgücünü oluşturmaktadır. Kilise'nin de ayartmaya çalıştığı kadınlar kimi zaman bayramlarından ve toplumculluğundan hoşlandıkları din cephesine devredilir, ama bu durum daha özdekçi (materyalist) olma iddiası taşıyan kocalarıyla çatışmalara da yol açar.

Halk tabakasının ev kadını dobra konuşur. Genellikle hem özel, hem de kamusal hayatta isyankârdır. Bunu genellikle pahalıya öder ve işi "aşk" cinayetlerine dek vardıran şiddetin gözde hedefi olur. Onun kentteki, erzak ve ev yönetimine dayanan müdahaleleri bu alanların daha düzenli bir hale sokulmasıyla azalmıştır. Modernizasyonun kadının yetkilerini arttırdığı kesin değildir, çünkü özel dünya her yönden kuşatılmış ve işçi sınıfının kimlik modelleri genellikle erkek kalıplarına göre belirlenmiştir. Bu durum çatışmalara, kadının toplum içine girmesinde zorluklara, herkesin onu ittiği evine doğru çekilmesine yol açmıştır (CGT'nin İngiliz usulü haftalık iş saati isteyen afişlerine bakın). Zaman zaman da kendisini işitmeyen bu sendikal ve siyasi dünyaya karşı kayıtsızlaşmıştır.

Ana-babalar ve çocuklar

"Çocuk doğunca, aile çemberi...". 19. yüzyılda çocuk, daha önce hiç görülmedik ölçüde ailenin odak noktasına yerleşmiştir. Her türden yatırımın ana hedefi odur: tabii duygusal, ama aynı zamanda ekonomik, eğitsel, varoluşsal yatırımlar. Çocuk mirasçısı olduğu ailenin geleceği, onun tasarımlanan ve düşlenen imgesi, zamana ve ölüme karşı mücadele tarzıdır.

Bu yatırım –çocukluk üzerine giderek çoğalan edebiyat da bunun bir işaretidir– mutlaka tekil çocuğa yönelik değildir.

Stendhal babası hakkında şunları söylerken çok haklıdır: "O beni bir birey olarak değil, ailesini devam ettirecek bir oğul olarak seviyordu" (*Vie de Henry Brulard*). Topluluk bireyden önce gelir ve Fransa'da "çocuğun çıkarı" kavramı çok daha geç bir dönemde gelişecektir. Üstelik çoğunlukla topluluğun üstün çıkarlarını kapsamaktadır sadece: "toplumsal bir varlık" olarak çocuk.

Gerçekten de çocuk sadece kendi ailesine ait değildir; o, ulusun ve ırkın geleceği, yarının üreticisi, üreyicisi, yurttaşı ve askeridir. Onunla ailesi arasına, hele de aile yoksulsa ve yeterli olmadığı varsayılıyorsa, üçüncü şahıslar girer: onu korumayı, yetiştirmeyi, disiplin altına almayı amaçlayan insanseverler, doktorlar, devlet adamları. İlk toplumsal yasalar (fabrikadaki iş süresinin sınırlandırılması üzerine 1841 tarihli yasa), çocuklar üzerine çıkartılmıştır. Bu yasaların etki alanının başlangıçta sınırlanması pek önemli değildir. Yine de hatırı sayılır bir simgesel ve hukuksal erimleri vardır, çünkü liberal hukuktan sosyal hukuka doğru ilk yönelişe işaret etmektedirler (F. Ewald).

Kısacası çocukluk, kamusal ile özelin yan yana var olduğu ve genellikle şiddetli bir biçimde çatıştığı tam bir sınır bölgesidir.

Yetki kavgalarına konu olan çocukluk aynı zamanda bir bilgi yeridir. Özellikle 19. yüzyılın son otuz yılında, tıp, psikoloji ve hukukun ortaklaşa çabalarıyla geliştirilen bu bilgiler, birbiriyle çelişen sonuçlara yol açar. Denetimin yanı sıra anlama yetisi de üreten bu bilgiler sonucunda çocukluk bizlerde akıl ermez bir gizeme dönüşür.

Zürriyet sırları

Doğumların sınırlanmasının ve "uğursuz sırlar"ın (Moheau, 18. yüzyıl sonu) vaktinden önce öğrenildiği bir toprak olan Fransa'da, çocuk tabii ki "programlanmaz" –eldeki olanaklar buna izin vermemektedir–, ama yine de sınırlanır; doğum oranı durmadan düşer: 1800'de % 32,9, 1910'da % 19. Nüfusbilimcilerin bunalımı özel bir eylem olan doğumu bir devlet işine, doğum oranına dönüştürecektir. Demek ki çocuğun varoluşu kısmen ve çevrelerle bölgelere göre değişen bir oranda, göreceli olarak bilinçli bir tercihtir. H. Le Bras ve E. Todd'a göre, oranların birbirini tutmaması aile yapıları içinde etkisini gösteren ana-baba olma isteğiyle açıklanabilir. Genellikle ön plana çıkarılan ideolojik etkenler aslında önceden var olan bu kalıplar içinde şekillenir. 1861'de üç düşük doğum oranı odağı açıkça gözükmektedir: Normandiya, Aquitaine, Champagne; ama bu üç bölge de birbirinden farklıdır. Aquitaine'de aile başına 1-2 çocukluk oran oldukça yaygındır; Normandiya tam tersine uç tavırlar sergiler: bir yanda isteyerek çocuk sahibi olmayan çiftlerin anormal oranı

Biblolarla dolu, egzotik renklere bürünmüş bu konforlu İngiliz evinde çocuklar *nursery*'ye [çocuk odası] hapsedilmemiştir. James Tissot veya burjuvazinin kibar ve ağırbaşlı güzelliği (James Tissot, *Saklambaç*, Toronto, Christie's Koleksiyonu).

Son doğan çocuğun kral olduğu kalabalık sayılabilecek bir ailenin banliyödeki müstakil evinde ilkbahar hırçınlığı (Sirot-Angel Koleksiyonu).

(örneğin l'Orne'da), diğer yanda Cognacq Ödülü alabilecek çiftlerin (yirmi beş yıllık evlilikten sonra 9 veya daha fazla çocuk sahibi olanlar) oranı; yazarlar işi "nevrotik davranışlar"dan söz etmeye dek vardırır!

Edward Shorter'ın bir cinsel özgürleşme işareti olarak gördüğü gayrimeşru çocuk sayısındaki artış da hesapları biraz karıştırmıştır. Bu artışın çok çeşitli anlamları olsa gerek. Yazarlarımız, nikâhla kabullenilen çocukların oranının yüksek olduğu Kuzey ve Doğu ile, erkeğin çocuğu annesiyle evlenmeden nüfusuna geçirdiği Akdeniz kıyısını zıt kutuplara koyuyor. Birinci şıkta, cinsiyetler arasında daha çok eşitlik ve kadınların özgürlüğü söz konusu; ikincisinde ise soyun sürmesinin dayatıcı gücü öne çıkıyor.

Tarihsel nüfusbiliminin bu arapsaçları içinde daha fazla ilerlememize olanak yok; tek yapabileceğimiz, gerek basit gözlem gerekse yorum düzeyinde onun ne denli karmaşık olduğunu hatırlatmak. "Doğurganlığın gizli tarihi" (H. Le Bras), her türden –toplumsal, biyolojik, ideolojik (bu sıfatla, feminizmin ancak ayrıksı ve aşırı bir örneği sayılacağı bireyselciliğin yol açtığı "hasarlar" üzerinde durmak da âdettendir)– gerekircilikler arasında duraksayan kuramlarla doludur; neden sonra,

doğum hadisesi bir çiftin "kararı"nın ürünü olarak çözümlenmeye başlanır.

Böylelikle akışın ortasında, seksin ve gönül meselelerinin en gizli köşelerine ulaştık. En derin mahremiyetin gizemine zamanın ışık geçirmezliği ve aktörlerle onların soyunu sürdürenlerin suskunluğu da eklenince, bu alana gerçek anlamda erişememizde şaşırtıcı bir yan yoktur. Yaşamın özünü bir sessizlik ummanı sarmaktadır: Hangi rastlantının veya hangi arzunun sonucunda (bu ikisinin mutlaka zıt kutuplara konması da gerekmez) doğduklarını hemen hiçbir zaman bilmeyen canlılara gebe kalınması.

İstatistiklerde kaydettiği ilerleme evlilik yaşının düşmesiyle birleştiği oranda iyice belirginleşen gebelik konusundaki istenççilik (volontarizm) kuşkusuz çocuğun ve onun özellikle de eğitiminin gerektirdiği her şeyin bilincine varılmasının bir sonucudur. Daha iyi bakılan, üstüne titrenen, sevilen çocuğun sayısı azalır. Bu istençli gebeliğin yollarından haberdar değiliz. Bazıları cinsel perhizden başka bir yol bilmiyor; kadınlar çocuk olmasın diye "kaçıyor." Yarısında kesilen çiftleşme, insiyatifi "dikkat etme" yükümlülüğünü üstlenen kocaya bırakıyor. Hali vakti yerinde çevrelerde, İngiliz yöntemlerinden veya genelevde gizlice öğrenilmiş uygulamalardan daha çok esinleniliyor. Su kullanılmasını gerektiren yıkanmalara dayalı bu yöntemler, taharet küvetinin (*bidet*) tutulup yaygınlaşmasını sağlayacaktır (J. P. Goubert'e göre bu küvetin başarısı görgü kuralları tarafından geciktirilecek ve ancak daha sonra yaygınlaşacaktır). Proleterlere ve kadınlara istençli gebeliği öğretme kaygısı taşıyan "Kadın, ancak istediğinde anne olmayı öğren" (1906)– mutlak özgürlükçü yeni-Malthus'çüler 20. yüzyıl başında prezervatifleri ve *absorbit* [emici] süngerleri dağıtmaya uğraşırlar; yaptıkları propaganda, gerçekleştirilmesi olanaksız isteklerle karşı karşıya bırakılan ve belki de işlerine bu şekilde karışılmasından rahatsız olan kadınların tepkileriyle karşılaşır sık sık. "Kötüsü geldiğinde", pek çok kadın çocuk düşürme yolunu seçer. Özellikle kent ortamında giderek artan sayıda çok çocuklu evli kadının uyguladığı çocuk düşürme, 20. yüzyıl başında bir doğum kontrol yöntemi olarak kullanılmış gibi görünmektedir. Bu durumu, A. MacLaren'in yaptığı gibi, bir halk feminizminin ifadesi olarak mı görmek gerekir? En azından evlat katilliğinin dehşetini olduğu kadar istenmeyen bir doğumu da reddeden kadınların iradesi söz konusudur. 19. yüzyılın ilk yarısında hâlâ çok yaygın olan evlat katli, İkinci İmparatorluk'ta çok sert biçimde cezalandırılır (yılda bine varan adli kovuşturma) ve geriler; gayrimeşru bir çocuğun utancıyla baş başa bırakılıp köşeye sıkıştırılan yalnız

kızların, kırsal alandaki veya Paris binalarının 6. katlarındaki hizmetçilerin başvurduğu bir yol olarak kalır.

Demek ki istençli gebelik 19. yüzyılda ne kadar ilerleme kaydetmiş olursa olsun, doğum kontrol yöntemlerinin eksikliği "kazalara" geniş bir alan bırakmaktadır. "Hamile kalmak", "tatsız bir duruma düşmek", her zaman bir sevinç yumağı halinde karşılanmayan hamileliğe yakıştırılan halk nitelendirmeleridir. Bu durum, istenmeyen, öldürülen, terk edilen veya ailelerin içinde kaçınılmaz bir kader olarak kabullenilen çocukların rastlantılara bağlı yazgısını da ortaya koymaktadır.

Yine de sadece soy sop veya üstlenilecek rol gereği değil, kişisel istekler dolayısıyla da çok canlı bir çocuk arzusu ifade edilmektedir. Çocuk isteği, bunu sadece bir varoluş gerekçesine dönüştüren kadınlardan değil, erkeklerden de gelmektedir. Balzac, *Mémoires de deux jeunes mariées*'nin [İki Genç Gelinin Anıları] kadın kahramanı Louise'e, "çocuksuz kadın bir hilkat garibesidir" dedirtir; "bizim yaratılış nedenimiz sadece anne olmaktır." Caroline Brame-Orville evlendikten on ay sonra özel güncesinde hayıflanır: "En büyük üzüntüm, sürdürdüğüm ciddi hayatı kabul etmemi sağlayacak ve çok seveceğim bir *baby*'m olmaması" (1 Ocak 1868). Bunun için her şeyi yapacaktır: tıbbi bakım, Spa'da kür, Papa'yı ziyaret. On dört yıl sonra kızı doğunca da bunu Papa'nın kendisini kutsamasına bağlayacak ve bu nedenle kızına Marie-Pie adını verecektir. Gustave de Beaumont karısının hamileliği hakkında Tocqueville'le görüşür; bu iş onu öylesine meşgul etmektedir ki kitabını yazmayı bile ertelemiş, bu olayın çektirdiği acılarla baba olma isteği arasında kalmıştır: "Öyle anlar geliyor ki, zavallı anneye duyduğum sevgi nedeniyle elimde olsa çocuğun yüzünü şeytan görsün diyeceğim geliyor... [...] Yine de beklediğim bu olayı bir mutluluk olarak görmekten kendimi alamıyorum ve sizin de aynı mutlu sona ulaştığınızı görmek konusunda duyduğumuz yakıcı istek konuşmalarımızın ve umutlarımızın sürekli konusunu oluşturuyor" (10 Haziran 1838). Yaygınlaşan annelik duygusuna koşut olarak veya onunla birlikte, cenine çok yaklaşan, ama insan çehresine bürünmekte geciken bu *baby*'yi de kapsayan bir babalık duygusu da ifadesini buluyor.

Yine de çocuk isteği evlat edinme noktasına kadar varmıyor, çünkü kökleşmiş soyunun kendi kanından yürümesi düşüncesi gücünü hâlâ koruyor. İlk taslakları İkinci İmparatorluk döneminde şekillenen kurumlara karşın, bu alandaki değişimler, özellikle de soyadının aktarılması konusunda oldukça ağır bir biçimde yol alacaktır.

Yatak odasının oluşturduğu özel doğum tapınağında erkeklerin –koca, doktor– varlığı da kendini güçlü bir biçimde hissettirir; burası, dar ailenin inzivası ve "çatısının" altındaki yuvadır. Hastanede doğum yapmak ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlaşacaktır; 1880'de sadece yoksullar ve gayrimeşru çocuklar hastanede doğar (Victor Lecomte, *Doğum*. Nantes, Güzel Sanatlar Müzesi).

Evde doğum

Doğum, öyküsüne ve anılarına varıncaya dek, son derece özel ve kadınsı bir eylemdir ve kadınlar arası sohbetlerin hiç bıkılmayan izleklerindendir. Bu olaya sahne olan ortak odanın, ya da en iyi koşullarda çiftin yatak odasının kapısı doktor hariç bütün erkeklere kapanır. Doğumun giderek tıp alanında yerini alması hali vakti yerinde müşterilerin başucuna doktoru daha sık getirtmektedir artık. Yine de tarife farklılığı, gelenekler ve edep kuralları ebelerin egemen konumlarını –bir gerileme gözlemlense de– korumasını sağlamaktadır. Hastanede doğurmak yoksulluk işareti olduğu gibi, duyulan utanç ve çekilen yalnızlığı da gösterir; oraya gayrimeşru çocuk sahibi olacak genç kızanneler düşer ve önce karınlarındaki bebekten kurtulup, sonra da çoğunlukla onu terk ederler. H. Le Bras ve E. Todd'un çıkardığı haritaların da gösterdiği gibi, Batı, Güneybatı ve Merkez bölgelerinde "gayrimeşru çocuğun reddedilmesi anneyi hastaneye sürükler." Bu alandaki değişim ancak iki dünya savaşı arasındaki dönemde önce Paris'te ve ölü bebek doğurmak istemeyen (yine de Avrupa'daki en yüksek ölü doğum oranlarından biri Fransa'dadır) en gelişmiş çevrelerde utangaç biçimde ortaya çıkacaktır. Doğum anne ve çocuk açısından genellikle dramatik bir sınav olma niteliğini korur.

"Baby", bebek

Belediyeye beyan ve Kant'ın gözünde gerçek doğumu temsil eden soyadını verme ise tam tersine babanın işidir. Hayata adım atan çocuk bu işlemle aile ve topluma katılır.

Biraz cinsiyetsiz ve omurgasız, bulanık bir alan oluşturan çocukluğun, bu "no man's land"in (tarafsız bölge) içinde yavaş yavaş stratejik diye kabul edilen üç figür –üç an– öne çıkmaya başlar: ergen, sekiz yaşındaki çocuk ve bebek. Ergenlik krizinin ve cinsel kimliğin kritik yaşına denk düşen birincisi, kaygılara ve giderek artan bir gözetime yol açar: Bu konuya tekrar döneceğiz. Akıl yaşına geçiş olarak kabul edilen ikincisi, yasa koyucuların, doktorların ve ahlakçıların dikkatini çeker (Jules Simon, *Sekiz Yaşındaki İşçi*). 1860-1880'lere kadar İngiliz usulünce *baby* denen bebek, egemen sınıfların 18. yüzyılda anne memesi hakkında yaptıkları keşfe karşın, Çocuk İsa'nın kundak bezlerinden ağır ağır sıyrılır. Zaten bu açıdan 19. yüzyıl aykırı bir görünüm sergiler: Çocukların sütanneye emzirilmesi bu çağda doruk noktasına çıkar; çocuk terk etme oranları ise rekor kırar. Yine de 19. yüzyıl sonunda yeni bir bilim doğar: çocuk bakımı.

Ağır işleyen bir süreç olsa da, bebeğin bilincine giderek varıldığı kesindir. *Baby*'sini (*sic*) kundaklamayı reddeden ve bir İngiliz dadının bakımına başvuran özenli anne Renée de L'Estoril (*İki Yeni Gelinin Anıları*) bu alanda bir öncü kadın figü-

rüdür. 19. yüzyıl sonunda her iyi anne artık bir şahsiyet sayılan, küçültme ekleriyle bezenmiş sevgi isimleriyle okşanan süt bebeğiyle bizzat ilgilenir. Doğurgan ve bütün özenlerine karşın yaslı anneler olan Jenny ve Laura Marx, Karl'a yavrularının günlük başarılarının dökümünü verirler. Ve burjuva yazışmalarının çoğu *nursery-rhymes** havasındadır. Caroline Brame-Orville o kadar hasretle beklediği küçük Marie'sinin bilincinin nasıl geliştiğini günden güne kaydeder. Berthe Morisot beşiğe duyulan hayranlığı resimlerine yansıtır. Beşik yine de organik bir yaşam anlamını taşır ve mahremiyet içinde yer alır. Flaubert, tiyatro sahnesinde bir beşik görünce kahkahayı basar. En özenli babalar bile bebeklerini ara sıra dalgın bir bakışla okşar. Gustave de Beaumont oğluyla, ancak yürümeye başladıktan sonra, gerçek anlamda ilgilenmeye koyulur; erkekliğe ilk adım: "Artık tahta tüfeğini alıp benimle ava geliyor."

Bebekliğin cinsiyetsiz evreni

Bütün toplumsal çevrelerde bebeklik kadınların işidir ve kadınsılaşmıştır: Üç veya dört yaşlarına kadar, genellikle daha da uzun bir süre elbise giydirilen ve saçları uzatılan kız ve erkek çocuklar annelerinin ya da bir hizmetçinin eteklerinin altında özgürce tatil yapar. Fransa'da çocuk odası daha geç dönemde bulunmuş bir yeniliktir; Viollet-Le-Duc 1873 tarihli evi için bir çocuk odası da çizer, "çünkü her şeyi önceden düşünmek gerekir." Çocukların oyuncakları her tarafa dağılmıştır –ressamların tablolarına bile girmiştir–, ama en çok tercih ettikleri köşe mutfaktır. Kentte oyuncak yaygın bir tüketim malı, büyük mağazalarda açılan reyonlarla birlikte bir sanayi ürünü haline gelir; kırda oyuncak bilinmez; halk çevrelerinde oyuncakları bütün sorumluluğu üzerlerine alan babalar imal eder: Küçük Vingtras-Vallès babasının bir köknar parçasından yontarken yaralandığı oyuncak arabasını uzun süre unutmayacaktır: Bu olay nedeniyle çocuk annesinden kıçına şaplağı yemiş, böylelikle hem "şımarık" oğul, hem de onu fazla şımartan babası cezalandırılmıştır. Yüzyıl başında cinsiyeti genellikle belli olmayan oyuncak bebekler çocukların evreninde büyük bir yer tutar. İleride tapılacak yaratıkların bu benzetmeceleri genellikle kırılmaya mahkûmdur. George Sand kendi bebekleriyle ilgili anılarına çok parlak sayfalar hasretmiştir.

Çok düşük ölçekte kurumlaşmış ilk eğitim annelerin görevidir; okuma yazma öğretmek de bu görevlerin arasındadır ve bu nedenle anneler Jacotot yöntemiyle donatılır. Çocuğun aile içindeki yeri giderek değer kazandığı için anneler bu işe daha fazla özen gösterir ve bu işle uğraşırken kendileri de büyük bir eğitim isteğine

* Çocuklara sözcük dağarcığını ve dil yeteneğini geliştirmeleri için söylenen tekerlemevâri geleneksel şarkı ya da şiir. (Ed.n.)

Tığ işinin iki ilmeği arasında ders ezberletmek veya oyuncak bebek için dikiş dikmeyi öğretmek, roller ve görevler zincirinin kızlarında da aynen devam etmesine özen gösteren iyi bir annenin görevleri arasındadır. Stil komodin, abajur, aile fotoğrafları (Paul Thomas, *Eğitim*, 1896. Paris, Ulusal Kitaplık).

kapılır. Aurore Dudevant feminizme annelik sevgisinden geçer: "Derin bilgilerin bizim cinsimiz için yararsız olduğunu, kitaplarda bilgiyi değil erdemi aramamız gerektiğini, iyilik yapmayı öğrenmenin bizi iyi ve duyarlı yaptığı andan itibaren amacımızı gerçekleştirmiş sayılabileceğimizi, tam tersine bunu bilimden sağlamaya çalıştıkça ukala ve gülünç duruma düştüğümüzü, bizi sevdiren tüm niteliklerimizi yitirdiğimizi düşündüm uzun süre. İlkenin doğru olduğuna hâlâ inanıyorum. Ama bu ilkeye fazlasıyla harfiyen uydum korkarım ki. Bugün çocukluktan çıktığında alacağı daha geniş eğitime benim özenimle hazırlanması gerekecek bir oğlum olduğunu düşünüyorum da, bu eğitimi ona verebilecek hale gelmeliyim diyorum ve buna hazırlanmak istiyorum" (Zoé Leroy'ya mektup, 21 Aralık 1825). O zaman Aurore Dudevant tutkuyla iyi bir okuma öğretme yöntemi arama işine verir kendini.

Eğitimler arasındaki toplumsal ve cinsel farklılaşma yaş ilerledikçe hissedilir. Babalar, en azından oğulları için devreye girer, burjuva çevrelerinde eğitmenlik, işçi ailelerinde de ekip şefliği veya çırağını yetiştiren usta rolünü üstlenirler. Kızların da eğitimine özen gösterilmesi, genellikle bazı Protestan entelektüel çevreler dışında, sıra dışı bir durumdur. Reclus'lerde hem kız hem de erkek çocuklar eğitimlerini mükemmelleştir-

meleri için Almanya'ya gönderilir ve daha sonra İngiliz ya da Alman ailelerin yanına eğitmen veya mürebbiye olarak yerleştirilirler; burada kızların da dolaşmasının önünde hiçbir engel yoktur. Guizot kızının eğitimini denetler; ona imla yanlışlarını belirten sevgi dolu mektuplar yazar. Babalık duygusu belki de kızlarla ilişki içinde gerçek anlamda gelişmekte, başka bir yıkıcı erkekle karşı karşıya gelinmesine neden olan rekabetten kurtulmaktadır. Özellikle geleneklere fazla kulak asmayan babalar ve akıllı kızlar arasında, hele anne daha konformist bir kadınsa, daha modern, sevgi dolu dostluklar kurulduğuna da rastlanır. Geneviève Breton, "sosyeteden olmayan" sanatçılardan nefret eden annesiyle –"Ana Kraliçe"– çatışırken, babasıyla güleç bir suçortaklığını paylaşır. "Birbirimizi çok seviyoruz, hiçbir şey söylemeye gerek kalmadan da her zaman anlaşıyoruz, çünkü ikimiz de suskun tipleriz" (*Journal*, s. 28). Üstelik kurallara fazlasıyla bağlı, "bir genç kızın güzel kokmasını asla kabullenemeyen" ve Geneviève'e bütün parfüm şişelerini attıran bir babadır söz konusu olan: Sadece süsen kökü tozuna izin verir, onun "iyi yetişmiş bir genç kız için namuslu, uygun bir koku" olduğuna karar vermiştir (*Journal*, s. 43). Özgürlüğe susamış bazı genç kızlar annelerine ve onların temsil ettiği şeylere karşı erkeklik modelinin yanını tutar. Germaine de Staël babası hakkında şöyle der: "Onu gördüğümde, ben gerçekten onun annemle birleşmesinden mi doğdum diye soruyorum, yanıtım hayır oluyor; babam tek başına da beni dünyaya getirmeye yeterdi." Freud bu satırları herhalde çok çeşitli biçimlerde okurdu...

Annelerle oğulları arasında da sonsuz bir ilişki yelpazesi bulunur: Aurore de Saxe ve Maurice Dupin'i, daha sonra da George Sand'la oğlu Maurice'i ergenlik çağında bile kopuş yaşamayan örnek çiftler haline getiren tatlı dostluk; Vingtras-Vallès'nin, kendisini bir "beyefendi" yapma isteğinden asla vazgeçmeyen annesine karşı duyduğu hınç; Rimbaud'nun annesine duyduğu kin; kadınların sahip olduğu yeni yetkiler karşısında hayal kırıklığına uğrayan Pierre Rivière'de bu kinin cinayete dek varması; Gustave Flaubert'in dul kalan ve bir türlü kopup özgür kalamadığı annesine duyduğu acıma... Annelerin oğulları üstündeki hâkimiyeti, kâğıt üstünde, yasanın onlara tanıdığı küçük yerle sınırlanmıştır (örneğin vasi olamazlar); sadece dul kaldıklarında, mal ortaklığı düzeninde bile, hakları göreceli olarak güvence altındadır. Bu nedenle dullara pek tahammül edilmez. Anne ve onun evdeki yetkileri imgesinin güçlenmesi yüzyıl başında anti-feminizmin izleklerinden biridir. Darien, Mauriac (*Génitrix*), sonra da André Breton, erkek-

Delphine de Girard in 1840'ta, "Annelik günümüzün tutkusudur" diye yazıyordu. Peki 1900'de ne demeli? Anne, kız ve oyuncak bebek: Güller ve zambakların tatlı yumuşaklığı içindeki bu kadın teslisi Fransız, özellikle de İngiliz resim sanatının saplantı haline gelmiş izleklerinden biri ve kadın ressamların neredeyse özel esin alanıdır (Mary Louise McMonnies, *Güller ve Zambaklar*. Rouen, Güzel Sanatlar Müzesi).

lerin analık gücü karşısında sergilediği atadan kalma dehşetin temsilcileridir. "Anneler!" diye yazar Breton, "içinde zaman ve mekânın elinden kurtulmuş güçlü tanrıçaların gizlendiği bu heceleri işitir işitmez, Faust'un duyduğu dehşetle irkilir, onun gibi elektrik şokuna tutulmuşçasına sarsılır insan."

Anneler, devletin onlara bıraktığı (kızların okula gönderilmesindeki gecikme), Kilise'nin de en azından ergenlik çağından itibaren ruhla beden arasında ince bir paylaşımı kurumlaştırarak onlara emanet ettiği kızları konusunda çok daha büyük bir sorumluluk taşımaktadır: M.-F. Lévy bunu çok güzel göstermiştir (*De Mères en filles*, Calmann-Lévy, 1984). Anne kızına dünyayı, günah çıkarma rahibi ise ahlakı ve Tanrı'yı öğretir. Bu noktada kadınların tutucu ve bellek koruyucu rolüne dayalı bir süreklilik zinciri şekillendirilmek istendiğine kuşku yoktur. Annelerin ağır bir görevi vardır: kızlarını evlendirmek. *Pot-Bouille* annelerin bu konuda giriştiği kaygı dolu etkinliğin nevrotik tablosunu çizer ve o çağın yazışmaları dikkate alındığında

anlatılanlar pek de abartılı sayılmaz: Balo ve kabullerin, piyano ve nakış derslerinin tek amacı budur.

Kırsal bölgelerde evlilik çevresinde örülen bu bağı çeyiz sandığı somutlaştırır ve simgeler; Agnès Fine'in güneybatıda yürüttüğü araştırma, "anne ile kız arasındaki bu uzun tarihin" kültürel ve duygusal içeriğini vurgular.

Annelerine hem daha bağımlı hem de daha yakın olan kızlar, özellikle de annelerinin yerini doldurmaları beklenen büyük kız çocukları annenin yokluğunun ve ölümünün acısını çeker. Bazı özel günceler (Caroline Brame'ınki gibi) ölen annenin yerini tutar sanki, bu nedenle taşıdıkları kayıt defteri havası iyice öne çıkar.

Okşayışlar, tatlı sözler ve yakınlık

Ebeveynlerle çocuklar arasındaki gündelik ilişkiler, şefkat tezahürlerinin hiç hoş karşılanmadığı kırla kent arasında çok farklılaştığı gibi, toplumsal çevrelere, dinsel, hatta siyasi geleneklere göre de değişir. Yetke ve benlik takdimi konularında sahip olunan anlayış gündelik sözcükleri, davranışları etkiler. Bu açıdan aile çelişkili bir evrime sahne olur. Bir yandan duyguların ifade edilmesi ve beden üzerindeki denetim güçlenir; artık sadece kadınlara, halka, acı ve yalnızlık durumlarına bırakılan gözyaşlarının tarihi bu denetimin ölçülerinden biridir; bir diğer gösterge ise, düz durmaları, etrafı kirletmeden yemek yemeleri vb. istenen çocukların bedensel tavırlarının ve konuşmalarının giderek çoğalan müdahalelerle düzeltilmesidir. Diğer yandan ebeveynlerle çocuklar arasındaki sevgi alışverişleri, en azından

Tek başına oynayan küçük kız için, oyuncak bebek "öteki"nin simgesidir: bakılması gereken bir çocuk, sırlarını paylaşabileceği bir arkadaş. George Sand, "Sahip olduğum bazı oyuncak bebeklere karşı gerçek bir anne sevgisi besledim" der (Blanche Demanche, *Gözdeler*, 1914 Salonu).

burjuva ailesinde hoş görülür, hatta aranan bir nitelik haline gelir. Okşayışlar ve tatlı sözler genç bir bedenin serpilmesine uygun havanın bir parçasıdır. O kadar edepli bir kadın olan Caroline Brame, annesi öldükten sonra bunlardan yoksun kaldığı için üzülür. 1860'a doğru Yunanistan yolculuğuna çıkan Edmond About, Atina'daki özel ilişkilerin Fransız sıcaklığıyla karşılaştırıldığında ne denli soğuk kaldığının altını çizer.

Bir diğer yakınlık işareti: Senli benli konuşma her iki yönde de genelleşir. Bu durumu onaylayan Legouvé, "Eskiden, insan çocuklarına değil, hizmetçilerine 'sen' derdi. Bugün çocuklar 'sen' diye çağrılıyor, ama hizmetçilere 'sen' denmiyor artık" diye kaydeder. "İnsan çocuklarına genellikle *sen* demelidir ki, arada sırada *siz* de diyebilsin: bir hoşnutsuzluk işareti olarak" (*19. Yüzyılda Babalar ve Çocuklar*). Bu nedenle George Sand, büyükannesi ona "siz" diye hitap edince çok kaygılanır.

Dayağın kullanımı

Liberal eğitimciler George Sand ve Legouvé, bedensel cezalara kesinlikle karşı olduklarını açıklarlar. George Sand, "*Eski yöntem* beni dehşete düşürüyor ve bana öyle geliyor ki, eğer çocukları dövecek olsam herhalde onlardan daha yüksek sesle ağlardım" diye yazıyor. Ama işin aslı nedir? Belki de toplumsal farklılıklar en çok bu noktada öne çıkıyor. Ayrıca feodaliteyi yürürlükten kaldırmış bir toplumda bedensel cezaların ne anlama geldiğini de görmek gerekiyor: aşağılamanın ve utancın en üstün işareti.

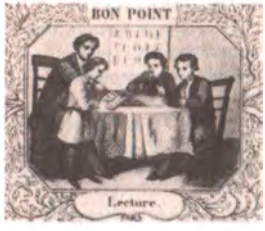

Aristokrat çevrelerden çok burjuva çevrelerde evdeki çocuklar artık pek dövülmez. Şurada burada birkaç değnek ve kırbaç kalmıştır, ama bu uygulamalar giderek ayıplanmaktadır. Dayak, ortaokulda ve askeri disiplin verme iddiası taşıyan bazı liselerde sürmektedir. Henri IV Lisesi müdürünün bir anısı George Sand'in tüylerini diken diken eder: "Acımasız bir mutlak yetke yandaşı" olan bu müdür, "akıllı bir babanın oğlunu bütün sınıfın önünde zencisine dövdürmesine izin vermişti; sömürgelerdeki veya Moskova'daki uygulamaları andıran bu cezanın infazını izlemeye askeri bir düzen içinde çağrılan öğrenciler, en küçük bir tasvip etmeme belirtisi gösterirlerse ağır şekilde cezalandırılmakla tehdit edilmişlerdi" (*Hayatımın Hikâyesi*, II, 179). Ama ergenlik çağındaki çocuklar giderek isyan etmeye başlar –1832'de Lyon'da Baudelaire ve arkadaşlarının yaptığı gibi– ve aileler de durumu protesto eder. Öyle ki yatılı okullar reklam broşürlerinde bu tür yöntemleri dışladıklarını belirtir. Devlet de olaya müdahale eder ve çok sayıda genelgede "çocuklara asla vurulmaması gerektiği" belirtilir. 1838'de yetimhanelere, 1834 ve 1851'de ilkokullara gönderilen genelgeler örnek gösterilebilir. Ferry ekolü bu konuda daha da açık davranır; 6 Ocak 1881 tarihli yönetmelik çok

Bu küçük ve karma ilkokulda sevimli bir kargaşa hüküm sürüyor. Hoca, uyuyan öğrencinin küçük arkadaşlarının alaycı bakışları altında, kırbacına başvuruyor. Pedagojik akılcılık henüz bu okula uğramamış. (*Uyuyan çocuk*, 1866).

kararlı bir biçimde yineler: "Herhangi bir bedensel ceza verilmesi kesinlikle yasaktır." "Beden pedagojileri"nin evrimini inceleyen Michel Bouillé, içselleştirilmesi amaçlanan başka disiplin biçimlerinin nasıl yerleştiğini gösterir. Beccaria'nın ceza sisteminde istediği üzere, artık "bedenden çok ruha dokunmak" söz konusudur. Gerek hijyen gerekse cezalandırma konularındaki eğitsel anlayışlarında daha arkaik davranan dinsel okullarla, kamu okulları arasındaki farklılaşma giderek artar. Birçok özyaşamöyküsünün de tanıklık ettiği üzere, en azından halk sınıflarından çocuklar açısından rahipler ve rahibeler, "Dikkat, değnek var!" yazan tabelalar gibidir.

Burada konumuz okullarda kullanılan yöntemlerin tarihini çıkarmak değil. İlginç olan, ailevi bir istek ve beklentinin eğitim sistemini etkilediğini, en azından eğitim alanındaki Bonapartizmi durdurduğunu görmek. Bu örnekte özel alan kamusala istediği yönü veriyor ve töreler devlete kendi yasalarını kabul ettiriyor: Bu, öğrenci ebeveynlerinin kutsal okul uzamına yaptığı ilk müdahaledir.

Kırsal alanda, kentlerin halk veya küçük-burjuva sınıfları içinde ise değnek darbeleri yağmur gibi inmektedir. Belirli sınırları aşmamak koşuluyla kötek (*tannées*; bu Gévaudan deyimine, yüzyıl başında La Chapelle'deki çocukluğunu anlatan Albert Simonin'in satırlarında da rastlıyoruz) veya dayak hiç çekincesiz kabullenilir; dayak genellikle çıplak elle atılır, sopa veya kırbaç kullanımı,

sanki bir tür fiziksel dıştalık işareti gibi, çıraklarına meslek öğreten ustalara veya eğitim kurumlarındaki öğretmenlere tanınan bir ayrıcalıktır. Yenen dayaklar, Perdiguier ve Gilland, özellikle Truquin, Dumay ve Toinou'nun da tanıklık ettiği gibi, 19. yüzyıldaki işçi çocuklarının anılarının bir parçasıdır. Fabrikalardan çok atölyelerde, haylaz veya beceriksiz çırak ona meslek öğretmekle yükümlü yetişkin işçilerden sopayı yer hemen.

Bütün bunların temelinde bir dizi temsil yer almaktadır: uslandırılması gereken isyankâr bir güç temsili; hayatın öğretilmesi gereken zorluğu temsili. "Oğlum, sen bir erkek olacaksın." Erkeklik düşüncesi fiziksel şiddetle yoğrulmuştur. Modeli aynen üretmeye hazır bazıları yedikleri dayaklarla –belki yaşanan gerçekliği de biraz abartarak– gerekli bir sırra-erme ritüeli gibi övünmektedir. Ama buna başkaldıran çocukların, özellikle de ergenlerin sayısı durmadan artar. İşçi militanlar, özellikle de anarşistler yetkeye duydukları kinin kaynağının bu yüz kızartıcı deneyim olduğunu söylerler. Benliğin bilincine varma, öncelikle bedeninin bilincine varmaktır.

Kuşatılan çocuk

19. yüzyılda ebeveynlerle çocuklar arasındaki ilişkileri etkileyen ikili bir hareket söz konusudur. Bir yandan, ailenin istikbali olarak görülen çocuğa giderek artan ve kısıtlayıcı hale gelen bir yatırım yapılması. Henri Beyle'in ailesi, aristokratik seçkinlik ve manastır yaşamı düşünü oğulları aracılığıyla sürdürür. Vingtras-Vallès'ler küçük Jacques'ı toplumsal yükselme isteklerinin günah keçisi yapar. Baba ortaokulda belletmendir;

Çocuk toplumculluğu. Kırda: Genç masalcı, büyülenmiş ve düşlere dalmış arkadaşlarına neler anlatıyor? (*Açık havada hikâye*, Paris, Ulusal Kitaplık)

Çocuk toplumculluğu. Kentte: İlkokullular artık neredeyse ortaokul yaşına gelmiş bir çocuğun çevresine toplanmış. Bu küçük "kardeşlik-korku" halkasında merak ve kıskançlık seziliyor. Bir önceki resimle karşılaştırıldığında, meşhur siyah önlüğün de içinde yer aldığı özel okul giysileri dikkat çekiyor (Marie Bashkirtseff, *Buluşma*, 1883).

anne Jacques'ın öğretmen olmasını ister. Ve bu amaca ulaşmak için köylü hoyratlığıyla saygınlığa susamışlığı karıştırıp, katı bir dış görünüm denetimini de içeren demirden bir disiplin uygular. Temiz olmak, dik durmak, düzgün giysiler giymek "genellikle siyahlar içindeyim"– ve bu iyi alışkanlıklar sayesinde düzen değerlerini içselleştirmek: Hedef budur. Ne bir okşayış, ne tatlı bir söz. "Annem çocukları şımartmamak gerektiğini söylüyor ve beni her sabah kırbaçlıyor; sabah zaman bulamazsa bu işi öğlen yapıyor, ama saat dörtten sonraya pek kalmıyor." "Annem bana eğitim aldırıyor, kendisi gibi köylü olmamı istemiyor! Annem, Jacques'ının bir *beyefendi* olmasını istiyor."

Çocuk bunu başaramadığında ya da reddettiğinde ne büyük dramlar yaşanmaktadır! Ailenin tutkuları yıkılır. Çocuk kendisini suçlu hisseder. Ergen durmadan borç ödemekten ve ettiği ihaneti temcit pilavı gibi yinelemekten yakasını sıyıramaz. Annesine, Madam Aupick'e karşı duyduğu pişmanlıktan asla kurtulama-

Suskun seyirlerinin gizli suçortaklığı içindeki ergenler.

yan Baudelaire'i hatırlayın. Ya da kardeşi Théo'ya gönderdiği mektupta, "kötü oğul"un umutsuz isyanını dile getiren Van Gogh'u düşünün. Varoluşsal bir boğuntu kaynağı olan 19. yüzyıl aile totalitarizmi birçok açıdan derinlemesine nevrotik bir olaydır. Ve bunun mirasçıları olmak da pek öyle kolay değildir.

Çocuk aynı zamanda bir sevgi nesnesidir. 1850'den sonra çocuk öldüğünde, bir yetişkin için olduğu gibi yas tutulur. Özellikle bir köşeye çekilip, saklanmış saç buklesine bakarak ağlanır. Bu bir burjuva duygusallığı mıdır? Georges Navel'in anımsadığına göre maden bölgesi Lorraine'de, işçilerin karıları, "anneler, ölmüş çocuklarının acısını yaşıyordu. Karşılaştıklarında gözlerinden hep birkaç damla yaş dökülüyor, bunları büyük kareli bir mendille siliyorlardı." (*Travaux*, 1945). Legouvé eğitimde "sevgi ilkesinin üstünlüğü"nü beyan eder ve özerkliğe saygı gösterilmesini öğütler: Çocukları bizim için değil kendileri için yetiştirmek, "çıkarlarının" topluluğunkilerle çakışmayabileceğini, yazgılarını tek başlarına sırtlanmak zorunda kalacaklarını kabullenmek, dolayısıyla insiyatiflerini geliştirmek, hatta onların özgürlük yetisini koruyacak belli bir belirsizliği işlemek gerekir. Mutlak özgürlükçü pedagojilerin öğütlediği yoldur bu.

Çocuk, okul dosyalarının kılı kırk yaran biçimi de dahil olmak üzere, konu olduğu çeşitli gözlemler aracılığıyla bir çehre ve ses edinmektedir. Basmakalıp algılamaları dağıtıp, somut ve şaşırtıcı örnekleri öne çıkaran sicillere çocuğun dili, düşkünlükleri, cinselliği, oyunları işlenir. Çocukluk, varoluşun ayrıcalıklı bir dönemi olarak görülmektedir artık. Her özyaşamöyküsü onunla başlar ve onun üzerinde durur. "Çıraklık romanı" diye nitelenen roman ise, kahramanın çocukluğunu ve gençliğini anlatır.

Çocukluk her şeye karşı ve her şeyin aksine, yaşamın kurucu çağı, çocuk da bir kişilik haline gelir.

Ergenlik, "kritik çağ"

Bir başka figür daha belirginleşir: geleneksel toplumlarda bilinmeyen ergen. İlk Kudas ayiniyle erkek çocuklar için bakalorya [lise bitirme, olgunlaşma sınavı] veya askerlik yoklaması, kız çocuklar için ise evlilik arasında, Buffon'un ve özellikle de Rousseau'nun önemini ve tehlikelerini vurguladığı bir dönem şekillenir. Rousseau, *Emile*'in dördüncü cildini olduğu gibi, cinsel kimliğin belirdiği "bu kritik ana" ayırır. "Deyim yerindeyse iki kez doğarız: Birincisi var olmak, ikincisi de yaşamak içindir; bu doğuşlardan biri türümüze, diğeri cinsiyetimizedir [...]. Denizin uğultusu nasıl fırtınayı çok önceden haber verirse, bu fırtınalı evrim süreci de henüz doğan tutkuların mırıltısıyla fark edilir: Alttan alta işleyen mayalanma tehlikenin yaklaştığını duyurur."

Bu "kritik an" kavramı, bütün 19. yüzyıl boyunca özellikle 1780 ile 1840 arasında erkeklerde ve kızlarda ergenlik ve bunun çareleri hakkında onlarca tez geliştiren doktorlar tarafından sürekli işlenmiştir. Birey için bir tehlike olan ergenlik, toplum için de tehlikelidir. Kendisini arayan ergen özseverdir [narsis]; kendi manevi ve fiziksel imgesini aramaktadır. Ayna onu büyüler. O, Max Stirner'in söz ettiği *Benzersiz*'dir ve dolayısıyla, Durkheim'ın

Bir Cumhuriyet lisesinde hayat bilgisi dersi. Hocanın gözetimi altındaki tipik bir "sınıf"ın düzen ve disiplini (Rouen, Ulusal Eğitim Müzesi).

Kızlar cephesi: Ferry Yasaları'ndan önce (ve sonra) çok rastlanan, katı kurallara pek bağlı olmayan, serbest bir kızlar dersliğinde dikiş ve okuma çalışması.

Laik manastırda oyun. Veya akıl kızlara niye uğramaz (Sirot-Angel Koleksiyonu).

da altını çizdiği gibi, toplum bütünlüğünü bozma eğilimindedir. Gençlerin daha kolay intihar etmesinin nedeni, toplumsal dayanışmalarla yeterince bütünleşmemiş olmalarıdır. Ayrıca ergenin cinsel iştahı onu şiddete, hoyratlığa, hatta sadizme sürükler (örneğin hayvanlara karşı). Tecavüzden ve kan dökmekten zevk alır.

Duprat'nın o çağın kaygıları açısından tipik sayılabilecek bir eserde (*Ergenlik Döneminde Suç. Toplumsal Bir Hastalığın Nedenleri ve Çareleri*, Alcan, 1909) çözümlemesini sunduğu suçlu ergen izleğine doğru belli belirsiz bir kayış görülmektedir. Ergen, "serseri doğmuş" biridir, der. Yolculuğa, dolaşmaya tutkundur, çok istikrarsızdır, "yolculuk çağrısına dayanamayan saralıların ve histeriklerinkine benzer kaçışlar" yapar. Ergenin kendisine özgü bir patalojisi vardır: Örneğin "her türlü engelin, her türlü tehlikenin küçümsenmesine yol açan bir eylem ihtiyacı" olarak tanımlanan hebefreni* onu cinayet işlemeye sürükler.

Ergenin en kaygı verici yanı, cinsel değişimi ve bunun bilincine varmasıdır. Michel Foucault, "ortaokullunun seks"inin, 19. yüzyılda modern toplumun ayırt edici niteliğini oluşturduğunu düşündüğü seksi *bilme isteği*'nin (*Volonté de savoir*, 1976) ayrıcalıklı bir konusu haline nasıl geldiğini göstermiştir. Kendi kendini tatmin, yatılı okulların örtülü eşcinselliği, özel dostlukların olası sapkınlıkları gibi korkular, bedenlerin başlıca gözlemcisi olan doktorların körüklediği saplantılardır. Erkek hatta kadın eşcinselliği kamu ahlakını rahatsız edecek ölçülere varmadığı sürece bir suç olmaktan çıkar, ama hastalık gibi dikkatle incelenen bir anormalliğe dönüşür. Bu kaygının merkezinde, ergen ve onun "kötü alışkanlıkları" yer almaktadır. Ergenlerin cinsiyetlerini bilmesi ve yönlendirmesi eğitsel görevlerin ve toplumsal endişenin odak noktasındadır. Bu görevler özel pedagojilere gereksinim duyar: Aile bu konuda yeterli olabilir mi?

Aristokrasiye veya Rousseau'culuğa tutkun, ayrıca bayağı ve ahlak bozucu temaslardan çekinen birçok aile, babanın ve annenin gözetimi altında, eğitmenler ve tercihen İngiliz mürebbiyelerle *-miss-* evde eğitim düşleri kurar hâlâ. "Tek erkek evlat" olan Henry Brulard-Beyle, "sokak çocuklarıyla" hiç ilişkisi olmasın diye ebeveynlerinin kendisini eve kapatmasını boğucu bir anı olarak hatırlar. "Yaşıtım olan bir çocukla konuşmama asla izin verilmedi [...]. Baba sevgisi ve çocukların ödevleri hakkında sürekli nutuk dinlemek zorundaydım." Yakayı ancak yalana başvurarak sıyırır ve tek düşüncesi kaçıp gitmektir. Direktuvar Merkez Okulu onun için kurtuluş olacaktır.

* Şizofreninin, özellikle ergenlik çağındakilerde görülen, çabuk yerleşen ve egemen özelliği uymazlık olan ağır biçimi. (ç.n.)

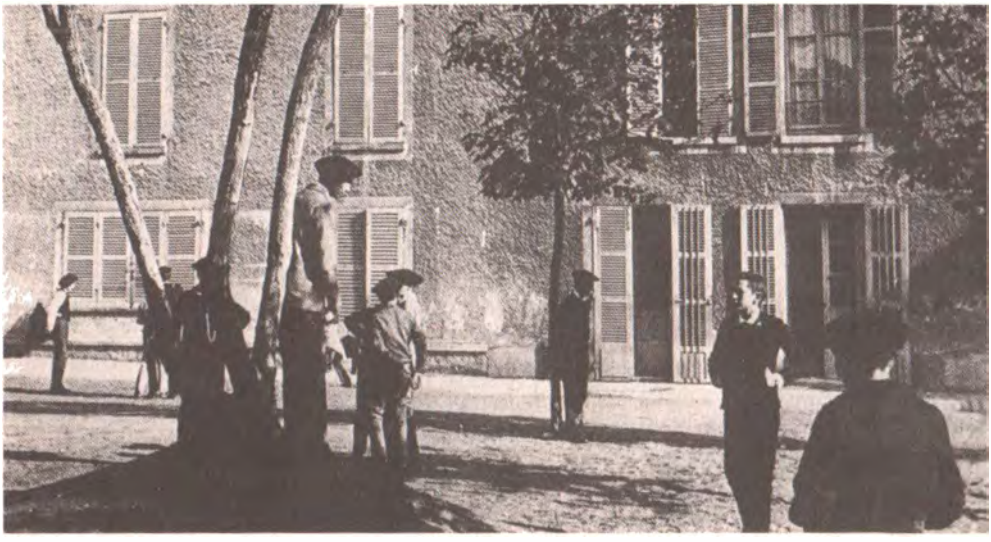

Meaux Koleji'nde teneffüs: Gözetim altındaki ergenler.

Yandaki sayfa: Kendi portrelerini çizen Lyon'lu bir ressam ailesi. Ağabey Auguste (1804-1843) kardeşleri Jean-Paul (1811-1902) ve Hippolyte'in (1809-1864) portrelerini çizmiş, içlerinde en parlak kariyere Hippolyte sahip olmuştur. Restauration döneminde ortaokullu kıyafeti (Auguste Flandrin, *Paul ve Hippolyte çocuklar*, desen. Özel koleksiyon).

Yurt ve yatılı okulların zorunlu olduğu bir çağ gelir. On beş ile on sekiz yaş arasındaki genç kızlar ahlak ve sosyete eğitimlerini tamamlamak, eş bulma salonlarında kendilerini çekici kılmaya yönelik "hoşa gitme sanatı"nı edinmek için buralara gider. Kışla gibi ortaokullara veya liselere kapatılan erkek çocuklar, burjuvazinin "giriş engeli ve düzeyi" olan bakaloryaya hazırlanır. Ama yatılı ortaokul ve liselerin ünü pek iyi değildir. Baudelaire orada sıkıntıdan patlar: Annesine, "Öylesine sıkılıyorum ki, nedenini bilmeden ağlamaya başlıyorum" diye yazar (3 Ağustos 1838). George Sand, Maurice'i bu yatılı okullardan birine göndermek zorunda kalmasından ötürü üzgündür. "Gerçek ergenin ayırt edici niteliğini oluşturan o meleksi ruh hali"ni, özenli bir anne tarafından yetiştirilmiş kendi babasına da benzeyen o hassas, erdişi varlığı, "saçları iyi taranmamış, kötü yetişmiş, varlığında ilk ideale duyarlılığı çoktan yok etmiş kaba günahların tutkunu olmuş ortaokul öğrencisi"yle karşılaştırır ve evde verilen eğitimi arar. "Namuslu ve dingin aileler için, çocuklarını evde tutmak ve hayatı, eşitliğin ancak yumruklarla sağlandığı bir ortaokulda öğrenmemelerini sağlamak bir görev olmalıdır" (*Hayatımın Hikâyesi*, I, 76). Yatılı okullar, kendini tatmin ve eşcinsel alışkanlıklardan sorumlu tutulur. Roger Martin du Gard, geniş ölçüde özyaşamöyküsel bir nitelik taşıyan ve kendisi öldükten sonra yayımlanan *Yarbay Maumort* adlı romanda, 1880'e doğru ortaokullardaki cinsel hayatı anla-

tır: "Tek başına otuzbir çekmek kuraldı. Zevkin paylaşılması ise sıra dışı bir durumdu." Her şeye karşın özellikle tutucu kamuoyu, gençliğin "efemine" hale gelmesinin, 1870 bozgununun ve daha genel anlamda Fransa'nın nüfusunun azalmasının suçunu yatılı okulların sırtına yıkar! Halktan aileler veya köylü aileleri, oğulları öğrenime devam etsin istiyorlarsa, onları yatılı okula göndermek zorunda kalırken; burjuva aileler mümkün olduğu ölçüde gündüzlü okulları tercih eder. Gerek Ernest Legouvé gerekse George Sand bunu en iyi çözüm olarak görmektedir. Aile, evlatlarının ufku, kozası ve vasisi olmayı her zamankinden daha çok istemekte ve eğitimi laik devlet karşısında özel bir iş haline getirmektedir. "Özgür" eğitim, başarısının bir bölümünü bu kaynağa borçlu olacaktır.

Yine de çocuğu sarıp sarmalayan sevgi ve şefkat içine, her an başkaldıracağından korkulan ergene konan mesafe ve şüphenin renkleri de sızar. Ama bu gözetimin kendisi sırları teşvik etmektedir. Ergenler kendi özel yaşamlarını fethetmek için bin bir önlem alır. Etütte veya gece ışıklar söndürüldüğünde gizlice roman okuma, günce tutma, düş kurma kendi içsel uzamına sahip çıkmanın biçimleridir. Dostluklar da hatırı sayılır bir rol oynar: Genç kızlarda yatılı okul arkadaşlıkları genellikle evlilikten sonra dağılır; erkek çocukların her türlü sırra-erme ritüeliyle sağlamlaştırılan ve Flaubert ile Rouen ortaokulundaki arkadaşlarının hayali maceralarının kahramanı olarak seçtikleri *"Garçon"* [oğlan] figürü gibi simgesel figürlere yansıtılan arkadaşlıkları ise, iş hayatı ve iktidar ilişkilerinde dayanışma içine giren "klikler" şeklinde ömür boyu sürer. 19. yüzyılda, en azından 1880'lere kadar, bireysel veya toplu isyanlar büyük yatılı okulların hayatında iz bırakır. Sanki Cumhuriyet artık iyice yerleşmiş ve gürültü patırtıdan başka bir şeye yer kalmamıştır. Gerçi Cumhuriyet de, geleneksel toplumların gençliğe tanıdığı şenliksel varoluş ve cinsel düzenleme statüsüne, 19. yüzyıl monarşilerinden daha fazla izin vermez. Gençler artık bir topluluk değil, seslerini kesip itaat etmeleri gereken bireyler olarak görülmektedir. Bu nedenle çok istisnai durumlarda siyasi bir niteliğe bürünen isyanları daha çok bireyseldir ve onları aileleriyle karşı karşıya getirir.

Halk çevreleri için de aynı şeyler geçerlidir. İlk Kudas ayininden –veya diplomadan– askere yazılıncaya kadar geçen sürede genç işçi, ailesiyle yaşar ve ücretini ailesine teslim eder; üstelik yetişkin işçi için yürürlükten kaldırılmış işçi karnesi onun için hâlâ geçerlidir. Madenler gibi, aile yapısı güçlü çevrelerde "askerlikten önce" evlenmek ihanet gibi bir şeydir. Yine de 1872 tarihli "Fransa'daki çalışma koşulları üzerine" soruştur-

İkinci İmparatorluk döneminde iki kız kardeş fotoğrafçıda: burjuva çevrelerde klasikleşmiş, halk çevrelerinde ise daha kararsızca atılan bir adım. Aynı dönemde manifaturacı çırağı Xavier-Edouard Lejeune, Paris'e uğrayan taşralı büyükannesini fotoğrafçı stüdyosuna götürmek isteyince, kadın korkar ve yarı yoldan geri döner (Sirot-Angel Koleksiyonu).

Yandaki sayfa: Belki de papaz okulu öğrencisi kardeşlerinin ziyareti nedeniyle bir araya gelmiş bu kardeşler (belki de yastalar?) çok "Mauriac'vâri" bir görüntü içindeler.

ma gibi çeşitli araştırmalara göre, gençler sabırsızlık işaretleri göstermeye başlamıştır: La Voulte fabrikasında (Ardèche), "pek çok genç, para kazanmaya başlar başlamaz evden ayrılmakta ve yabancı bekârların yaptığı gibi pansiyona yerleşmektedir"; Picardie tekstil sanayiinde on altı, on yedi yaşındaki erkek hatta kızların "konukevleri"ne yerleşip, ailelerine bir daha para vermediklerine sık sık rastlanmaktadır. Bu nedenle bazı aileler şöyle bir alışverişi kabullenir: Çocuklar on sekiz yaşından itibaren kazançlarının sadece bir bölümünü ailelerine verir veya bakım masrafları için ailelerine "pazarlıkla anlaşılan" bir pansiyon ücreti öder.

Bir taşkınlık ve tartışma dönemi olan ergenlik, ailelerin bağrında fay hatları ve volkanik püskürmeler oluşturur.

Erkek ve Kız kardeşler

Fratria [kardeşlik], ebeveyn-çocuk ilişkilerinin dikey niteliği karşısına yatay ilişkiler çıkarır: Gerçekten de bu konuda görkemli örnekler mevcuttur (Hélène Sarrazin'in anlatımıyla, Elisée'nin çevresinde toplanmış Reclus'ler). Ama aslında cinsiyet, konum, yaş, kimi zaman doğal yetenekler veya ana-babaların tercihi kardeşler arasına bir eşitsizlik, hatta gerçek bir rekabet sokar. Büyük erkek kardeşin ardıl olarak seçildiği bölgelerde bu rekabet en aşırı noktalara varır: 19. yüzyıl boyunca büyük ve küçük kardeşler arasındaki ailevi gerilimlerin cinayete kadar tırmanabildiği ve ancak mahkeme kararları ya da göçlerle yatıştırılabildiği Gévaudan buna bir örnektir. Küçük kardeş olmak, neredeyse hizmetçilere denk ve çoğunlukla bekârlığa mahkûm bir ast konumunda kalmak anlamına gelir.

Haliyle çocukluk ve gençlik evrelerini ayırt edip, çocukluğun yaramazlık çekişmelerinin ergenlik tercihleri aşamasında nasıl rekabetlere, hatta miras paylaşımlarında kinlere dönüştüğünü de görmek gerekir. Başlıca aile içi çatışmalar, bir miras paylaşımının koşullarına itiraz eden veya elden kaçtığı anda değeri abartılan bir mülkü gerek maddi, gerekse tamamen simgesel nedenlerle paylaşamayan erkek ve kız kardeşleri karşı karşıya getirir: Ebeveynlerin gözdesi olmamak, öteki olmak zordur çünkü.

Bu belirleyici aşamalara gelmeden önce, kardeşlik ilişkilerinin birçok başka niteliği de vardır: ebeveynlerin iktidarına karşı paylaşılan yaygaraların, suçortaklıklarının zevki, büyüklerin küçük kardeşlerini eğitme biçimleri. Meslek seçiminde veya

ideolojik yönelişte bir ağabey belirleyici rol oynayabilir. Ablalar küçük erkek kardeşlerine mürebbiyelik eder genellikle –Victor Hugo, dizlerinin üstündeki büyük *İncil*'le kız kardeşi Adèle'e "hecelete hecelete" okumayı söktüren Léopoldine'i hatırladıkça duygulanır–, kız kardeşlerine ev işlerini, bedenin ve çekiciliğin sırlarını öğretir. Özellikle en büyük ablanın görevi ağırdır; ölen annenin yerini doldurur, babası için ev işlerini, kardeşleri için de annelik görevlerini üstlenir. Eğer anne erken ölmüşse büyük abla kendini feda etmek zorunda kalabilir; halk çevrelerinde, özellikle de kırsal alanlarda, en büyük kız genellikle küçük kardeşleri yetiştirmek konusunda ebeveynlerine yardımcı olması için evde tutulur; ya da yaşlı ebeveynlerin bakımı çoğunlukla en küçük kız kardeşin sırtına kalır. Hanelerin bileşimini ayrıntılandıran beş yıllık nüfus sayımlarında, yaşlı bir anne ve kızlarından birinden oluşan iki kadınlı ailelere çok sık rastlanır. Demek ki doğum sırası aile yaşamının rastlantılarıyla iç içe geçip, bağımlılıkları ve ödevleri şekillendirir.

Kardeşlik duygusu ahlaki edebiyatın pastel renklerinde değildir kuşkusuz; ama kesinlikle var olabilir ve Alain Corbin bunu duygusal alışverişin önemli biçimlerinden biri olarak görmektedir. Erkek ve kız kardeşler arasındaki cinsiyet farklılığı karmaşık, biraz sırra-er(dir)meci nitelikte bir ilişki yaratır: Karşı cinsle ilişkinin ilk biçimidir bu. Dinsel ve toplumsal yasaklar tarafından derinlere bastırılan bu ilişkiler çok ender olarak cinsel bir niteliğe bürünse de, aşk olasılığını dışlamazlar. Bakunin kız kardeşine ensest niteliğinde bir aşk duyduğunu itiraf eder: Bu da ona karşı bir kampanya açılmasına neden olur. Aslında bu konuda öyle katı bir sansür uygulanmaktadır ki, sadece sıra dışı vakalar perdenin bir köşesini kaldırabilmektedir: Eski kürek mahkûmu, işçi Pierre Moignon kız kardeşine tutulur, ona aşkını yazar ve umutsuz tutkusu hakkında bir günce tutar. Bu belge ağır cezadaki dosyasında bulunmaktadır.

Küçük kız kardeşler

Yaş ve cinsiyet bileşimi, yaş farkının cinsiyet farkıyla birleştiği ve babalık ya da analık ilişkilerine yol açtığı çapraz figürler ortaya çıkarır – ağabey/küçük kız kardeş, abla/küçük erkek kardeş. Zola'nın "küçük kız kardeşi" (*Emek*, 1901), ağabeyine karşı koşulsuz bir dalkavukluk sergiler; hiç fikri alınmadan Martial Jordan'ın girişimleri adına feda edildiğinde sevincinden ağlar, ikincil rolleri büyük zevk alarak oynar, tevekkülün kendisidir adeta. Bu "küçük kız kardeş" kişiliği, yüzyıl başındaki antifeminist edebiyatın durmadan yinelenen bir motifidir. Babayı ve kocayı ikame eden ağabey, onun rehberi ve sırra-erdiricisi, krize girmiş erkeklik kimliği için de güven verici bir modeldir.

Çiftlerin ve kuşakların buluştuğu aile grupları: Yukarıda, kentli halk katmanlarından aile grubu (kaldırım, muşamba örtü, şarap kadehleri...); aşağıda "doğal", yani bir işle uğraşır halde gözükme yönünde modern bir istek sergileyen burjuva ve taşralı aile grubu. Her ikisinde de kadınların kalabalıklığına dikkat edin (Sirot-Angel Koleksiyonu).

Koruyucu abla ise kendini canıyla kanıyla küçük erkek kardeşinin eğitimine ve yükselmesine adar. Ernest Renan, tipik ve ideal bir portresini çizdiği Henriette'e çok şey borçludur (*Ma sœur Henriette*). 1811'de Tréguier'de doğan Henriette ondan on iki yaş büyüktü ve çocukluğundan itibaren ezilmişti. Önce Bretagne'da, sonra Paris'te, hatta bir ara Polonya'da mürebbiyelik yaptı ve birçok evlenme teklifini geri çevirip kendisini ailesine adadı. Ernest öğrenimini ve araştırmalarını onun biriktirdiği paralar sayesinde sürdürebildi. 1850'de iki kardeş birlikte Paris'e yerleşti: "Çalışmalarıma aşırı bir saygı gösteriyordu. Akşamları bölünmeyeyim diye nefes almaktan bile korkarak saatlerce yanımda oturduğuna tanık oldum. Bununla birlikte beni hep görmek istiyordu ve bu nedenle odalarımızı ayıran kapı açık dururdu." Henriette özellikle dinsel alanda kardeşini etkiledi ve onu inançsızlık yoluna sürükledi. Özellikle "o benim için bulunmaz bir sekreterdi; bütün çalışmalarımı kopya ediyor ve onlara öylesine nüfuz ediyordu ki ona kendi düşüncemin canlı *diziniymiş* gibi güvenebiliyordum." Evlenmesini kendisi önermesine karşın, Ernest âşık olunca bir dram yaşandı. "Bir aşkın içerebileceği bütün fırtınalardan geçtik [...]. Başka biriyle birleştiğim anda kendisinin çekip gideceğini söylediğinde, ölüm yerleşiyordu yüreğime."

Ernest, Matmazel Scheffer'le evlendikten sonra Henriette sevgi gereksinimini yeğeni küçük Ary'ye yöneltti. Renan, "ondaki kabına sığmayan annelik içgüdüsü doğal mecrasını burada buldu" diye yazar ve büyük adamlara has anlayışsızlıkla, görümcelerin arasındaki ilişkileri bir "başyapıt" olarak betimler: "Her birinin nezdimde ayrı bir yeri vardı ve ne birinin dışlanması, ne de bu yerin paylaşılması söz konusuydu." Bununla birlikte Henriette kardeşiyle yalnız kaldıklarında ulaştığı ruh birliğinin eksiksiz mutluluğuna ancak ona eşlik ettiği Suriye gezisinde yeniden kavuşacak ve orada da ölecekti. Ernest, "Gerçeği söylemek gerekirse gözyaşı dökmeden geçirdiği tek yıl ve ömrünün neredeyse tek ödülü bu oldu" diye yazar. Uç örnekler kimi zaman şeylerin gerçeğini dile getirir.

Hısım akraba

Ebeveynler-evlatlar ana çekirdeğinin çevresinde, aile türlerine, yerleşim biçimlerine, göçlere, toplumsal çevrelere göre doku sıklığı değişen, ama 19. yüzyılda halk tabakası da dahil olmak üzere canlılığını koruyan bir akrabalığın halkaları şekille-

nir. Son yapılan bazı kent sosyolojisi incelemelerine göre (Henri Coing), pazar yemeklerinin genişlemiş aileyi bir araya getirme işlevi en çok işçi dünyasında geçerlidir.

Büyükanne ve babalar

Kırsal dünyada klasik bir olgu olan ve yaşlı adam çalışamaz hale gelince çeşitli sorunlar da çıkaran büyükanne ve babaların evdeki sürekli varlığına kent ortamında çok daha az rastlanır; bu varlık kentte genellikle geçici niteliktedir ve çocuklar yaşlı ebeveynlerini barındırmayı, konutların darlığı nedeniyle, sırayla paylaşır. Frédéric Le Play'in monografilerindeki işçilerin (*Ouvriers des deux mondes*) özellikle ana tarafından yaşlı kuşakla ilişkileri vardır genellikle. Küçük çocuklarını onlara bırakırlar; yaşlandıklarında onlara destek olurlar. Yine de bu kuşaklar arası dayanışma dağılma eğilimindedir ve kaderlerine terk edilmiş yaşlıların başlarına gelebilecek en kötü şey huzurevine konmaktır. Bu nedenle "yaşlılık günleri" sorunu bütün çevrelerde giderek artan bir yoğunlukla gündeme gelir. Gévaudan'da düzenli olarak verilmeyen nafakalardan hoşnutsuz olan yaşlılar bir intifa hakkı sistemini benimsemeyi yeğlerler. Ücretlilerde emeklilik hakkı talebi, özellikle yüzlerin daha hızlı bir biçimde devlete döndüğü kamu sektöründe giderek yoğunlaşır. Tımarhane bekçileri 1907'de içişleri bakanına bir

Saygıdeğer ebeveynleri ve aile tablosunun klasik figürleri olan teyzeleri –Jeanne veya Juliette– arasında iki kız kardeş. Daha genç olanın üstündeki elbisenin bakire beyazlığı, onun yalnızlığını vurguluyor. "Dünyadaki hiçbir varlık bir genç kızdan daha yalnız değildir" (Roger Martin du Gard, *Oluş*, 1908). (Sirot-Angel Koleksiyonu).

mektup gönderir: "Bizim de bütün yurttaşlar gibi yaşamaya ve devletin kollayıp emeklilik sandığı yoluyla geleceklerini güvence altına aldığı diğer memur kategorileri gibi ayrıcalıklara hakkımız yok mu?" CGT'nin 1910 tarihli emeklilik yasasını onaylamayı reddetmesi bir ilkeye muhalefetten değil, yasanın yetersizliklerinden kaynaklanmaktadır; tam tersine işçi kamuoyu, bu sorunla ilgilenen Ferdinand Dreyfus'ün *L'Humanité*'deki köşesine gönderilen mektupların da kanıtladığı gibi, bu ilkenin hayata geçirilmesinden yanaydı. Yaşlılığın, hastalık ve kaza gibi, sigorta edilmesi gereken bir "risk" halini alması, hem aile dayanışmalarındaki gevşemeyi, hem de ömür süresinin algılanmasındaki değişimi göstermektedir. George Sand'ın büyükannesinin Devrim'in başlattığını söylediği bu yaşlılık bilinci incelenmesi gereken temel bir dönüşümdür.

Büyükanne ve babalar, uzaklıklarına göre değişen düzenlilikte müdahalelerde bulunur. Genellikle eğitsel işlevlerin yükünü artık taşımadıkları için, çocuklara karşı yumuşak davranma, "*Bon-Papa*" [Dede] "*Bonne-Maman*" [Nine] olma lüksüne sahiptirler. Ölmüş, uzaktaki veya bir engeli bulunan ebeveynlerin yerini doldurabilirler. Annesi olmayan Henri Beyle'i büyükbabası Gagnon yetiştirir; gayrimeşru bir çocuk olan Xavier-Edouard Lejeune'ün bakımını anneannesi ve dedesi üstlenir; Aurore Dupin'i babaannesi yetiştirir; aynı babaanne Maurice'in gayrimeşru oğlu Hippolyte Chatiron'u da evine kabul eder. Elisée Reclus sekiz yaşına kadar anneannesiyle dedesinin yanında kalır ve üzerinde onların etkisi belirleyici olur.

Hemen her zaman aile belleğinin uzandığı son sınır olan büyükanne ve babaların portresiyle başlayan özyaşamöyküleri bu tür anılarla doludur. Soylu bir kuşağın eşdeğeri, bir soyağacı taslağı gibi anlatılan bu neredeyse mitselleştirilmiş figürler, aynı zamanda torunlar açısından ilk kayıp ve ölüm deneyimidir. *Kayıp Zamanın İzinde*'ki (Proust) anlatıcının büyükannesinin ölümü akıllardadır. Ayrıca büyükanne ve babaların bilgilerin ve geleneklerin aktarılmasındaki oynadıkları gerçek rol de azımsanmamalıdır. Bu çalkantılı yüzyılda tarihsel olayların, ataların onları nasıl yaşadıklarının anlatılması belleğin bir tür özelleştirilme biçimini oluşturur. Bu biçim çoğunlukla dişil bir nitelik taşır, çünkü daha genç yaşta evlenen büyükanneler genellikle daha uzun süre yaşar.

Kuzinler ve teyzeler

Amcalar ve teyzeler, kuzenler ve kuzinler, mektuplaşmaların, ilişkilerin ve dayanışmaların ufkunu oluşturan aile nebülözünü yakınlık ve uzaklık derecelerine göre değişen oranlarla genleştirir; bu oranlar kardeş çocuklarından sonra

azalma eğilimi gösterir. Halk çevrelerinde bu akrabalıklar emek göçlerinin taslağını oluşturur. Burjuva çevrelerde kabul günlerinin olağan kalabalığını, öteki yerlerin ve cinsellik de dahil olmak üzere ilk deneyimlerin zamanı olan tatillerin ayrıcalıklı arkadaşlıkları oluşturur. Fourier'ye göre, "bütün teyzeler yeğenlerinin ilk mahsulünü toplar" ve amcaların "yeğenleriyle tatlı ensest ilişkilere" direnmek için epey erdemli olması gerekir. Bir yazdan diğerine kadın oluveren güzel kuzine duyulan ergenlik heyecanları, özgür üniversite talebesi havalarına bürünen alımlı kuzen için çarpan kalpler: "Aşk Ülkesi", duygusal eğitim; aile, işler fazla ileri gittiğinde veya kan ya da miras kuralları çiğnendiğinde kimi zaman acı verici bir biçimde "dur" deme pahasına, her şeye yeter, her şeyi karşılar (akla Michel Braudeau'nun romanı geliyor: *Bir Tutkunun Doğuşu*, Seuil Yayınları, 1985).

Amcalar ve teyzeler de vasilik yapar. Dul annenin yetkisizliği hesaba katıldığında, aile meclislerinde özellikle de onların görüşüne bağımlı olan yeniden evlenme durumunda yetimlerin mülklerinin idaresi veya 1838 tarihli yasa gereğince ifade edilen akıl hastanesine kapatılma talebi gibi konularda hatırı sayılır rollere sahip olabilirler.

Eve bağlı, genellikle fazlalık olarak görülen bekâr teyzeler çocukların evreninde birer yıldız gibi ışıldar ve erkek yeğenler en çok onları hatırlar. Henri Beyle sert teyze Séraphie'nin değneğinin tadına bakmak zorunda kalırken –"bu şeytani dişi [...], bütün çocukluğumun kötü cini"– Elisabeth teyzenin tatlılığı bu kötü anıları yumuşatır. Jacques Vingtras, iki teyze, Rosalie ve Mariou ile iki halanın oluşturduğu kareyi anlatır. Halaları, Mélie ve Agnès, pintice yaşayan ve Puy-en-Velay yakınında küçük bir dindarlar cemaatine katılmış iki yaşlı kızdır. Teyzelerin annelik rolü, yetim kalmış küçük kızlar üzerinde daha güçlü izler bırakır. Caroline Brame'ı teyzesi Céline Ternaux kollar ve herhalde ailedeki daha birçok kıza da yaptığı gibi, o evlendirir. Marie Capelle'e –geleceğin Madam Lafarge'ı– evlilik yaşamının sırlarını teyzeleri öğretir: "Oldukça uzun süren ve hareketli geçen bir kahvaltıdan sonra, teyzelerim benimle birlikte küçük salona kapandı ve bana yeni ödevlerimin ürkütücü sırlarını öğretmeye başladılar" (*Mémoires*, 1842, c. II, s. 103).

Amca ise dışarının havasını taşır. Baba gibi itibar görür, ama onun kusurlarından bağışıktır. Yeğenlerine suçortaklığının renklerine bürünmüş bir özdeşleşme modeli sunar. Xavier-Edouard Lejeune sırtına redingotunu geçirip onu Trône [Vincennes]

Bir atın varlığıyla kırsal bir kokunun sürdüğü, ama belli bir konfora da sahip (atık su olukları, tuvaletler) akaret binası. Kapıcı kadın avluda, ev kadınları ise pencerelerde.

duvarına götüren terzi amcasıyla yaptığı kaçamak gezintilerin büyüsünü unutmaz. Albert Simonin iki amcasına hayrandır: Daha 1914'ten çok önce bir otomobile sahip olan mucit Pierre ve banliyödeki müstakil evini kendi başına inşa eden, saatçi ve sokak lambası yakıcısı Frédéric. Paul Reclus ise amcası olan coğrafyacı Elisée'ye tam anlamıyla tapar: Ölümünden sonra eserlerini o yayımlar. Babanın yerini dolduran amca ürkütücü yetkilere de sahip olabilir. Ama insanların asıl bayıldığı, amcalarının başarıları üzerine masallar uydurmaktır. Amerikalı amca, aile evreninde yer alan mitoslardan biridir.

Komşular ve hizmetçiler

Akrabalığın dışındaki üçüncü halka ise, hali vakti yerinde çevreler için hizmetçiler, özellikle halk tabakaları için de komşulardır; her iki kategori de özel sahnenin uzamsal farklılaşmasını yansıtır. Bununla birlikte ortak bir özellikleri de vardır: Her iki örnekte de bir sınırın, hatta bir tehlikenin bilincinde olma söz konusudur. Hizmetçiler ve komşular aileye hizmet ve yardım eder; ama varlıkları ve bakışları mahremiyeti hem rahatsız, hem de tehdit eder. Onlardan hem yararlanmak hem de kuşku duymak gerekir.

Komşuluk hem suçortaklığı hem de düşmanlık içerir. Köylerde gözetlenmenin gücünden kurtulmak kolay bir iş

değildir. Gévaudan'da, "bütün köy her şeyden haberdardır ve komşu evlerin sırlarını öğrenip kendi evini korumaktan oluşan oyuna her yerde rastlanır." Eksiksiz bir tavırlar ve dış görünümler göstergebilimi şekillenir. Bazı yerler casusluk korkusuna daha elverişlidir: "Köyün panoptik yeri olan kilise buna bir örnektir. Pazar ayinlerine katılım, Kudas ayinine gelinip gelinmediği (eğer gelinmemişse bu günahın nasıl bağışlanacağı sorgulanır), kızların günah çıkarma seanslarının uzun sürüp sürmediği hep gözetlenir. Özellikle insana leke süren kadınlar ve onların en hassas bölgesi, karınları gözetlenir. Şişen yüzlere, kalınlaşan ve sonra birdenbire şişkinlikleri yok olan endamlara dikkat... Dullar özel dikkat konusudur. "Taşra, dulları gözetim altında tutar" diye yazar Mauriac; "Dulların ne kadar süreyle peçeli dolaştığını ölçer. Fırın gibi sıcak bir günde soluk almak için peçesini açanın vay haline! Yakalanmıştır ve hakkında şöyle denecektir: 'İşte teselli bulmakta hiç gecikmeyen bir kadın'" (*Taşra*, 1926). Yarı kapalı kepenklerin aralıklarından sürdürülen bakışma oyunları. Dedikodu alışverişi ve denetim merkezleri olan çeşme başlarında, çamaşırhanede fısıldanan sözcük ve ima oyunları, sonra bunların kalıcı dedikodulara dönüşmesi. Köy, özyönetim iddiası taşıyan ve dış müdahaleyi reddeden bir cemaat olduğu için, iç denetim kısıtlamaları çok yoğundur. Komşuluk insanın ününü belirleyen bir mahkemedir.

Komşuluklar

Kentin halk semtleri daha mı özgürdür? Bu soruya, orada cemaatler geçici, çıkar bağları daha gevşek, dolaşım daha güçlü olduğu ve dışarıdan erkek üçüncü şahıslara, özellikle de polise karşı göreli bir dayanışma bulunduğu ölçüde "evet" yanıtı verilebilir. Ama diğer yandan bölme duvarlarının inceliği –cırcırdayan yataklar mahremiyetin sırlarını ele verir–, avluları çiftler arasındaki tartışmaları veya komşular arasındaki atışmaları herkese duyuran hoparlörlere dönüştüren yaz akşamlarının açık pencereleri, merdiven sahanlıklarında, ortak çeşmelerde, kullanıcı aileler arasında sürekli kavgalara neden olan leş gibi "kenefler"de zorunlu karşılaşmalar yüzünden, bu soru "hayır" diye de yanıtlanabilir. Temel kişilik: Kamusal ve özel alanlar, kiracılar ve mülk sahipleri arasındaki arabuluculuk rolünden ötürü kendisinden ürkülen, kimi zaman polisle çıkar ortaklığı içinde olan kapıcı kadındır (halk binalarında kapıcı hemen her zaman kadındır; bu durum eski erkek kapıcı ve kavasları yavaş yavaş ortadan kaldıran bir akımın sonucudur). Ne zaman bir olay çıksa polis ona başvurur ve onu gözü kulağı haline getirmeye uğraşır. Kapıcı, hatırı sayılır bir görünmez iktidara sahiptir: Hem kiracıları, hem de avluya ancak onun izniyle girebilen

Bir Hausmann yapısının köşesinde yer alan "Kundura Sarayı." Kundura, halk tabakasından müşterilerin imrenerek baktığı pahalı bir maldır hâlâ. Fotoğrafı çeken kişi sokakta durmuş: Herkes, "çekildiği" için mutlu, durmuş ona bakıyor. Marville boş bir kent istiyordu; yüzyıl başının kartpostalları, fotoğrafları ise dolu kentlerden hoşlanır. Kullanılan tekniklerdeki (enstantane) değişimler ve bakıştaki dönüşümler (Sirot-Angel Koleksiyonu).

ziyaretçilerle sokak şarkıcılarını denetler. Sokağa bakan bir konut sahibi olmak, mahremiyetin savunulması yönünde atılmış ileri bir adımdır.

Pierre Sansot'nun gözlemine göre (*Hassas Fransa*, 1985), "kent sakinlerinin çoğu mütevazı, hatta minicik de olsa bir toprak parçacığı üzerinde ikamet etmekten zevk almaktadır." Semtten çok sokak, gizlilik sınırının geçtiği karşılıklı tanışma uzamını oluşturur. Kibarlık yasaları, ikramları ve karşı-ikramlarıyla dükkânlar bu uzamın merkezleridir. Gözcü, sırdaş ve tanık konumunda birkaç temel şahsiyet öne çıkar: fırıncı kadın, ama özellikle de "semtin ya da sokağın gözü kulağı veya günah çıkarma hücresi haline gelen" bakkal (Michel de Certeau, *Gündelik Olanın Keşfi*). Daha karmaşık bir yapı olan semt, başka özelleştirme uygulamalarının geliştirildiği kente açılan yoldur.

Burada bizi uzamdan çok "insanlar", genellikle insanın kendisinin seçmediği komşular ilgilendiriyor. Onlar hem insanın kendisini sevdirmeye çalıştığı, hem de savunma önlemleri alması gereken Öteki'nin bakışını oluşturur. Komşular ev ve sokağın görgü kurallarını belirler; genel eğilim, aynılığı yeniden üretme ve başkalığı, yani milliyet, ırk, eyalet, hatta bölge açısından yabancıyı dışlama yönünde olduğu için, bu kurallar, kabul edilmek için boyun eğilmesi gereken bir ölçü oluşturur. 19. yüzyılın ilk yarısında –Louis Chevalier'nin gösterdiği gibi–, Paris yan yana gelmiş bir köyler topluluğudur; Auvergne'lilerin yaşadığı bir semt olan Lappe sokağının bazı avlularının bütün sakinleri aynı köyden gelmedir. Aynı şekilde, yüzyıl sonunda, Le Pletzl (Le Marais) Doğu Avrupa'dan göç etmiş Yahudilerin toplandığı yerdir ve Yahudi semtinin Faubourg Saint-Germain'i olan Francs-Bourgeois sokağı ile

pis ve aşırı kalabalık Rosiers sokağı arasında bir ayrım ortaya çıkar (Nancy Green).

Komşuluğun bakışı herkesin özel hayatının ve dışarıya sızdırdığı şeylerin üzerine çöker: "Başkaları buna ne der?" Komşuların kınamaları, hoşgörüleri, bağışlamaları On Emir kudretindedir. Müdahalesinin sınırları da vardır: Yersiz gürültüler, kuşkulu su sızıntıları, mide bulandırıcı kokular haricinde konut duvarlarının içine, kapı eşiğinden ileriye müdahale edilmez. Ebeveynler çocuklarını, koca karısını dövebilir: Bu onların meselesidir ve bu kadarcık bir şey için polise haber verilmez. Dillerin çözülüp, müdahale isteklerinin işitilmesi için bir dram yaşanması gerekir. Özel şahısların polisi ve adaleti kullanım biçimi, başka bir deyişle özel şahısların şikâyet başvuruları, hoşgörü eşikleri ve müdahale biçimleri hakkında incelenmeye değer ilginç bir göstergedir. Her ne olursa olsun, komşular arası anlaşmazlıklar medeni hukuk konusu olarak kalır ve aileyle onun yerleşim alanının dış hatlarıyla örtüşen bir *privacy*'nin dokunulmazlığı konusunda belli bir uzlaşma yerleşmiştir.

Çalkantılı çağlarda, örneğin Komün sırasında yükselen ihbar dalgalarının da gösterdiği gibi, siyasi tavırlar konusundaki hoşgörü daha azdır. Birçok kişi, bir kapıcının veya komşunun ihbarı sonucunda tutuklanmıştır. Jean Allemane bunun üzücü deneyimini yaşamıştır.

Bastırılan gerilimler arasında kurulan, yeri geldiğinde dayanışmacı, genellikle de denetimci bir denge olan komşuluk, özel hayatı atkestanesinin dikenli kabuğu gibi sarar.

Burjuva aile çekirdeğinin çevresindeki hane halkı, konum ve geleneklerle orantılı halkalar çizer. Bunlardan ikisi –eşit ölçüde olmamakla birlikte– önemlidir: Hizmetli insanlar halkası, evcil hayvanlar halkası.

Evcil hayvanlar

Bu hayvanlardan kısaca söz edeceğiz. Onlar Alain Corbin'in daha ileriki bölümlerde çözümlediği kişisel mahremiyetin parçalarıdır. Ailenin hayvanlarıyla –köpekler, kuşlar, daha geç bir dönemden itibaren de kediler– ilintilenen duygu yüzyıl boyunca, kamusal alanda hayvanlara gösterilen ekolojik duyarlılık gibi artar. Hayvanlar aileye dahildir, onlardan eski dostlar gibi söz edilir, haberleri verilir (örneğin George Sand'ın yazışmaları bu konuda seçme parçalar içerir); onlar, orada bulunmayanın tanıklarıdır. Gerek Caroline Brame'a, gerekse Geneviève Breton'a âşıkları birer dişi köpek armağan eder; birincisi köpeğini "Guerrière" [savaşçı kadın] diye çağırır ve ona efendisinin soyadını söyler; ikincisi köpeğini doğacak bir bebekmiş gibi okşar. Onlara bir kimlik verilir. Madam Dupin'in dişi köpeğinin tasmasında şöyle

yazar: "Adım Nérina, La Châtre yakınındaki Nohant'da oturan Madam Dupin'e aidim"; Köpek hanımının kucağında ölür: "Bahçemize, bir gül ağacının dibine defnedildi; ya da katıksız bir Berry'li olarak *defnetmek* fiilini vaftiz edilmiş Hıristiyanlardan başka hiçbir canlı için kullanmayan yaşlı bahçıvanın sözleriyle, *gömüldü*." Evcil hayvanın bir şahsiyet olarak yükselişi, belli güçlüklerle de olsa, başladı ve bugün hukuku bile rahatsız eden doruk noktasına yükseldi: Bir köpeğin sahibi mirasını köpeğine bırakabilir mi? Kısa süre önce (1983) böyle bir hukuki bilmeceyle karşı karşıya kalan kanun adamlarının yanıtı olumsuzdu. 19. yüzyılın son otuz yılında, "hayvan hakları" kavramı neredeyse "çocuk hakları" kadar güçlü bir çıkış yakaladı. Feministlerin bu konuda çok duyarlı olduğunu ve çoğunun Hayvanları Koruma Cemiyeti'nde mücadele ettiğini kaydedelim.

Hizmetliler

Hizmet personelinin sayısı ve niteliği hem toplumsal statüye ve hayat düzeyine bağlıdır, hem de bunların en görünür simgesidir: "Bir hizmetçisi olmak" bir üst tabakaya, karılarının boş zamanlarını temsile, gösterişçi bir lükse ayırabilen, *hizmet edilen* insanlar kastına yükselişin işaretidir. Burada ücretli bağımsızlığını yadsıyıcı ve kişisel bağlantılara düşkün bir aristokratik modelin ikili direnişi söz konusudur. Gerçekten de hizmetkâr efendilerine bedenini, zamanını ve doğrudan varlığını vakfeder. Bu arkaik statünün demokratik toplum içine soktuğu giderek büyüyen ve yüzyıl başında çözülmeye başlayan rahatsızlık bu durumdan kaynaklanmaktadır; feministler de dahil olmak üzere burjuva kadınların yakındığı "hizmet edilmek"te karşılaşılan güçlükler bu çözülmenin işaretlerini vermektedir.

Buradaki konumuz hizmetliliğin başka çalışmalarda geniş biçimde çizilmiş toplumsal tarihinden çok, hem dışsal –hizmetçilerin evdeki yeri– hem de içsel anlamda "özel" tarihidir: Hizmetçilerin özel hayatı var mıdır?

Hizmetlilik ayrıca hiyerarşiye sokulmuş bir dünyadır. En üst basamakta yer alan eğitmenler ve mürebbiyeler –sadece çocuklarını evde tutmak isteyen zengin aileler bu lüksten yararlanabilir– yarı-entelektüel figürler görünümündedir. Okul eğitiminin zorunlu kılınmasının yaygınlaşması mürebbiyelerden çok eğitmenlerin sayısını azaltır. Flaubert mürebbiyeler hakkında şunları yazar: "Genellikle başına bir felaket gelmiş mükemmel bir aileden olurlar. Evlerde barındırılmaları tehlikelidir, kocaları baştan çıkarırlar" (*Dictionnaire des idées reçues*). 1847'de Choiseul-Praslin Dükü, genç bir dadı uğruna karısını öldürür, sonra da intihar eder. Bu büyük havadis aristokrasiyi bayağı aşk cinayetlerinin düzeyine düşürerek, monarşiyi sars-

Hizmetçiler himaye, ilişkiler ve iş bulma büroları aracılığıyla kapılanır. 19. yüzyıl sonunda iş tekliflerinin iş arayanların sayısını aşması belli bir hareketlilik yaratır ve köylü kadınlarla taşralı kadınları kente çeker (*L'Illustration*, 1891).

mıştır. Yüzyılın ilk yarısında genellikle Fransız, ikinci yarısında ise daha çok İngiliz, Alman veya İsviçreli olan *Miss* ve *Fräulein* dadılar efendilerinin arzuları için kalıcı bir hedef oluşturur. "Matmazel" çevresinde dalgalanan ayartma atmosferine karşı, sade ve ağırbaşlı bir görünüm, gözlükler ve kurulu düzeni sarsmayacak bir topuzla kendisini korumak zorundadır.

Alt basamaklardaki hizmetçilerin durumu, toplumsal yoksullukları ve içine sokuldukları özel kılık kıyafet nedeniyle daha da güçtür. Onların konumunun aşırı belirsizliği, aileyle hem bütünleşmiş hem dışlanmış olmalarından, evin, çiftin mahremiyetinin, efendilerin gizli bedenselliğinin merkezinde yer alıp hiçbir şey görmemelerinin ve özellikle de hiçbir şey söylememelerinin buyurulmasından, yani hem içeride hem dışarıda olmalarından kaynaklanır: Bécassine'in –1906'da *La Semaine de Suzette*'de yaratılmıştır– ağzı yoktur. Çoğu zaman kadınlar arası bir ilişkinin söz konusu olması da bu duruma eklenir. Guermantes'taki büyük aristokratik evlerin küçülmesi, küçük kent burjuvazisinin iddialarını ifade etme aracı olan "elinden her iş gelen hizmetçi" figürünün öne çıkmasını sağlar. Meslek proleterleşip, kadınlaşır;

1906'da *La Semaine de Suzette* (Gauthier-Langereau Yay.) için yaratılan ve gerçek bir çizgi roman kahramanı olan Bécassine, saf ve bağlı küçük Bröton hizmetçi kızı canlandırır; onun davranış ve konuşma hataları burjuva kadın okuyucuların zalim eğlencesini oluşturur. Çenesi hiç durmayan bir geveze olan Bécassine'in buna karşılık ne ağzı ne de kulağı vardır, efendilerin yakınında sağır ve dilsizdir (Paris, Ulusal Kitaplık).

Nerede kaldı? Karnı burnunda bu genç hizmetçiyi baştan çıkaran adam veya sözlüsü geri gelecek mi? Sevgilinin yokluğunu çağrıştıran eski mektup izleği burada terk edilmenin hüznünü de yüklenir (Domenico Induno, *Mektup*, Napoli, Capodimonte Müzesi).

bu gelişme, onun toplumsal itibar açısından göreli gerilemesini gösteren klasik bir koşullar buluşmasıdır.

Oda uşakları ve hizmetçileri –giderek tükenen bir tür– en dayanaksız konumda olanlardır. Bir kişilik olarak varlıkları yadsındığı sürece sorun çıkmaz: Cinsiyetleri olmadığına göre onlarla temasın hiçbir önemi yoktur. Örneğin 18. yüzyılda Châtelet Markizi kendisini hiç umursamadan uşağı Longchamp'a yıkatıyor, ama uşağın erkekliği bu duruma hiç de kayıtsız kalamıyordu ki, *Mémoires*'ında bu durumdan duyduğu rahatsızlığı itiraf etmiştir. Bir buçuk yüzyıl sonra bir tapınağa dönüşen banyo odası, artık hizmetçileri tarafından görülmeye katlanamayan efendilerin çıplaklığını kapalı kapılar ardına gizler. Célestine de Mirbeau (*Oda Hizmetçisinin Günlüğü*) sanki iktidarının bir bölümünü yitirmiş gibi, "Madam tek başına giyiniyor ve saçlarını tek başına yapıyor. Anahtarı iki kez çevirip kilitlediği tuvaletine kapanıyor ve benim oraya adım atmaya bile hakkım olmuyor genellikle" diye hayıflanır. Georges Vigarello bu püskürtmenin

nasıl "daha dayatıcı bir ben-ben ilişkisi"nden kaynaklandığını gösterir (*le Propre et le Sale*, Seuil Yay., 1985).

Giderek güçlenen bu mahremiyet beklentisi sadece banyo odasında değil, yatak odasında –yol yordam bilen bir kadın yatağını kendisi yapar– ve evin bütününde de kendini gösterir. Hizmetçiler el altında bulunmalı, ama var olmamalıdır. Evin sahipleri onları görecek, en azından çağırabilecek, ama kendileri onlara görünmeyecektir. *Panopticon*'nun meşhur yazarı Jeremy Bentham'ın kardeşi Samuel Bentham, bu ilkeye uygun bir cezaevi planı arayışının dışında, bir İngiliz yurttaşının evinde uzaktan çağırma sistemi kurmuştur. Fransa'da Direktuvar döneminde ziller çoğalır; Kont Roederer'in sözcüsü "kadın yurttaş Ziguette" yakınlığın yitirilmesi olarak değerlendirdiği zillerden yakınır. Viollet-le-Duc, örnek bir evi anlattığı *Histoire d'une maison*'da (1873), dolaşım ve iletişim kadar karşılaşmalardan sakınma araçları da olması gereken hollere, koridorlara, merdivenlere büyük özen gösterir. Michelet de bu hoşgörüsüzlüğü ifade eder: "Zenginler

Hizmetçi casusluğu. Hizmetçiler –Michelet, "düşmanlarımız" diyordu– hep pusuya yatmış, efendilerinin sırlarını kollarlar. Burada, anahtar deliğinden Madam'ı gözetliyorlar. Yanda, bir oda hizmetçisi mektubun tadını çıkarırken, hanımı onu yakalıyor. Kadın mahremiyeti –ve cinselliği– çevresinde örülmüş bakış oyunları. Bu izleğin yüzyıl başının salonlarında sık sık yinelenmesi giderek büyüyen bir rahatsızlığa işaret ediyor. Flaman sanatçı Remmy Gogghe arkasında, güçlü bir toplumsal yergi tabloları koleksiyonu bırakmıştır (Remy Gogghe, *Madam'ın misafiri*, 1908 Salonu. *Evin hanımı ve dalgın hizmetçisi*, 1904 Salonu).

[...] hizmetçilerinin ['düşmanlarının' diye okuyun] gözleri önünde yaşıyor. Kindar ve alaycı bakışlar önünde yemek yiyor, uyuyor, seviyorlar. Hiçbir mahremiyetleri, sırları, yuvaları yok onların." Oysa "üç kişilik değil iki kişilik bir yaşam sürmek, evde huzuru korumak için şart olan temel aksiyomdur." İstenmeyen konuğa dönüşen hizmetçiye yönelik bu ret, yeni bir duyarlılığın olduğu kadar, hizmetkârın bir kişilik haline gelmesinin de işaretidir ve bu uzun vadede hizmetliliğin ölümüne yol açar.

Bu işten sıyrılmanın bir diğer ve 19. yüzyılda çoğunlukla uygulanan biçimi kadın/erkek hizmetçinin yadsınması, Anne Martin-Fugier'nin betimlediği o "inkâr edilmiş beden"in, soyadının, hatta ilk adının silinmesidir: "Kızım, adınız bundan böyle Marie olacak." Hizmetçi açısından bir özel hayata, aile yaşamına veya cinsel yaşama sahip olmak olanaksızdır, çünkü ne kendisine ait bir zamana ve uzama sahiptir, ne de bunlara sahip olma hakkı vardır. Maddi yetersizlikleri ve sıkışıklığı ne olursa olsun altıncı katta yatmak, bir mesafe, bir ayrılık yaratır ki bu uzaklıkta "çalınmış bir tatmin" de kendine yer bulabilir. Ev hanımlarının toplumsal ve cinsel düşlemlerin mekânı olan altıncı kata karşı besledikleri korku buradan kaynaklanır.

Olağan koşullarda bekâr olan hizmetçi kızın genelde ne âşığı, ne kocası ne de çocuğu vardır. Eğer bir felaket yaşanırsa, "başının çaresine bakar." Evlatlarını öldürdükleri için haklarında kovuşturma açılan kadınların arasında birçok hizmetçiye rastlanmaktadır; evlenmeden çocuk doğuran kız-annelerin sığınağı olan hastane doğumevleri onlarla doludur ve sık sık çocuklarını terk etmek zorunda kalırlar. Doğum oranları konusunda giderek pintileşen yüzyıl, bekâr annelere biraz daha affedici yaklaşmaya başlayınca pek çok hizmetçi yavrusunu yanında tutar; ama çocuklarını tek başlarına yetiştirme zorunluluğu onları yerlerine biraz daha bağlar.

Eğer çocuğun babası patronlarıysa, ya ortadan yok olmaları ya da mutlak bir sessizlik içinde kabahatlerini unutturmaları gerekir. Helen Demuth bütün yaşamı boyunca Marx'tan doğurduğu oğlan çocuğunun varlığını gizledi. Çok sonraları, onlar öldükten sonra Eleanor gerçeği keşfedince büyük bir rahatsızlığa kapıldı: Onu tiksindiren bu ilişki değil, ilişkiyi örtmek için başvurulan yalandı. Kendi benliğini inkâr edecek kertede Marx ailesiyle bütünleşen ve onun çıkarlarını benimseyen Helen Demuth'un durumu, utangaç bir biçimde aile fotoğrafının bir köşesine sıkışmış, adları artık hatırlanmayan yüce gönüllü hizmetçi kadınların sürüklendiği özverinin paradoksal bir örneğidir. Bu besleme bağlılığı o düzeydedir ki, bazılarının gerçekten de patronlarının ailesinden ve

yuvasından başka bir aileleri, evleri kalmamıştır. Ezeli, ebedi dadılar olarak bu aileyi ve yuvayı gözetirler. Berthe Sarrazin, Toulouse-Lautrec'e bakar ve yakınlarına onun sağlık durumu hakkında bilgi verir. "Ev" ruhu, acı çekmemenin ve varlığını gerekçelendirmenin, tanrılara yakınlık içinde bir soylulaşma biçimi bulmanın yoludur. Örneğin Céleste Albaret –Proust'un Françoise'ı– veya Nathalie Clifford-Barney'in oda hizmetçisi Berthe, efendilerinin görkeminin dikkatli ve şefkatli tanıkları olmuştur.

Feodal çağların bu kalıntısının benlik bilincinin gelişimine uyum sağlaması olanaksızdır. Efendiler artık görülmenin sıkıntısına katlanmak zorunda kalmasa da, hizmetçiler bedenlerinin, hatta varlıklarının bu şekilde yadsınmasına daha fazla dayanamamaktadır. Cepheden başkaldırı pek görülmese de, bireysel kaytarmalar çoğalır. Hizmetçiler giderek daha sık yer değiştirmeye, kafa tutmaya başlar, öğütlere pek kulak asmaz ve kendi amaçlarının peşinde koşarlar. Genç hizmetçi kızlar evlenebilmek için para biriktirir ve "iyi parça" olarak nam salarlar. Üstelik göç veren yörelerden nüfus hareketi azalır: Yüzyıl sonunda "Paris hastalığı" frengi korku saçar. Gazetelerde iş ilanlarının çoğalması, ücretlerde hafif bir artış, sendikal hareketin ve koruyucu yasal düzenlemelerin ilk adımları şeklinde yansıyan "hizmetçi krizi"nin kökleri aslında özel hayatta ve kişiler arası ilişkilerde yatmaktadır. Bu kriz söz konusu ilişkilerdeki demokratikleşmenin işaretidir.

Tub: "Kısa bir banyo yapılabilen geniş küvet" (*Petit Robert*). Koruyucu sağlık konusundaki her şey gibi İngiliz kökenli olan bu sözcük ve nesne 1880'lerde Fransa'da yaygınlaşır ve bedenleri temizlenmeleri için çıplak bırakır; edep duygusu, bu resimdeki kadar saygılı davransalar bile, oda hizmetçilerinin bir süre sonra bu temizlik işinden dışlanmasına neden olacaktır (Octave Uzanne, *Parisli Kadın*, Paris, Tarih Kütüphanesi).

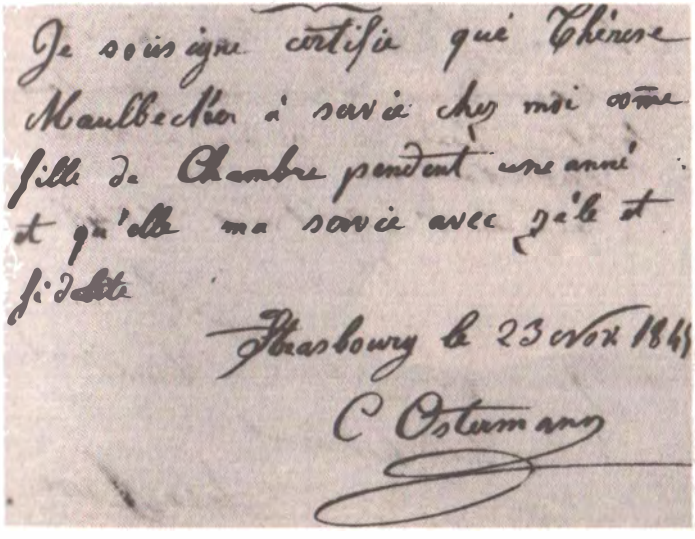

Hizmetçiler üzerinde hem patronların, hem de belediyenin uyguladığı çifte denetimi gösteren sertifika. Patronların denetimi, belediye denetimi kaldırıldıktan sonra da uzun süre devam edecektir (Colmar, Haut-Rhin Arşivleri).

Aile yaşamı

Michelle Perrot

Aile, bir bütün olarak konuşulan, düşünülen, temsil edilen "manevi bir varlık"tır. Birliğini sürdüren akımlar içerir: kan, para, duygular, sırlar, bellek.

Yazışmalar

Aile dağıldıktan sonra da yazışma yoluyla ilişkiyi korur, devreyi yeniden kurar. Daha yüzyılın ilk yarısında hissedilmeye başlanan, ama demiryollarının gelişmesi ve bu büyük kırtasiye yüzyılının sunduğu yazı malzemelerinin çeşitliliğiyle ikinci yarısında iyice hızlanan posta hizmetlerindeki ilerlemeler de yazışmaları kolaylaştırır. Sık, düzenli ve en önemlisi "taze" haberler almak bir gereksinim haline gelir. Yorulmak nedir bilmez bir mektup yazarı olan George Sand, Paris'ten "o çok çirkin ve çok moda olan sarı, mavi mektup kâğıdı" göndermelerini ister (3 Nisan 1830); posta mührüyle zarfların teslim tarihini karşılaştırır. Mektupları dağıtırken saati de –doğru saati, yani istasyon saatini– bildiren postacı beklenen ve üstüne titrenen bir ulaktır.

Yatılı okuyan çocuklar her hafta düzenli olarak mektuplarını yazmak zorundadır. Geçici olarak ayrı düşmüş, ama birbirine bağlı bir çift her iki üç günde bir yazışır. Ailenin sert çekirdeğinin ötesinde, daha uzak akrabalar da yakınlık derecelerini belli eden bir sıklıkla yazışma halkasında yerlerini alırlar. Yılbaşı mektubu kimi zaman bir aile sağlığı duyurusu yapmanın; ölümlerin, doğumların, düğünlerin, hastalıkların veya sınav başarılarının yıllık dökümünü çıkarmanın tek aracıdır. Çünkü Caroline Chotard-Lioret'nin Saumure'lü bir burjuva ailesinin 1860 ile 1920 arasındaki 11.000 kadar mektubundan hareketle gösterdiği gibi, yazışmaların olağan dokusunu bu olaylar oluşturur: Bu ilginç bir örnektir, çünkü aile içi mektuplaşmaların yoğunluk ve içeriğini ölçtüğü gibi, söylenebilir ve söylenemez şeylerin sınırlarını da belirtmektedir. Söylenemezler: para, ölüm, seks. Söylenebilenler: hastalık, gündelik ayrıntılar, yine ve her zaman çocuklar. Başka yazışmalar farklı odaklanmalar –Goblot'ların saplantısı okuldaki başarılardır– veya gereksiz laf kalabalıkları içerir. Cerilley ailesinin *Émilie* ve *Marthe* başlıklarıyla –anne ve kızı– yayımlanan yazışmaları daha çok para ve beden alanlarına yayılır; bu alandaki duyarlılık eşikleri öylesine değişkendir ki, mektuplarda söz edilen rahatsızlık ve ishal ayrıntıları edep sınırlarını zorlar.

Aile ciddi bir iştir; fotoğraf da öyle; özellikle de uzun süre hareketsiz kalmaktan ötürü sabırları taşan çocuklar için. 19. yüzyıl sonunda İngiliz *tweed* modasında erkeklerin giysilerinin renkleri açılırken, kadın giysileri giderek kararır.

Bu mektuplaşmaları, kamusal ile özel, bireysel ve toplumsal arasında "uzlaşma temsilleri" (M. Bossis) oluşturan, hiçbir kendiliğinden nitelikleri olmayan kurallar yönlendirir. Bir aile yazışması topluluğa veya alt-topluluğa yöneliktir; dolaşıma girer, kendi bölgesinin sınırlarını çizer, sırların paylaşımını koşullara uyarlar, mahremiyeti dışlar.

Mektuplaşma faaliyeti, kesinlikle okuma yazma bilen, kolay yazan, hatta bu alanda icazetli bir ifade aracı bulan gizli kalmış yazarların işidir: George Sand ile kız arkadaşlarının Anglaises Manastırı'nda duyduğu o "bastırılamaz yazma isteği"nin harekete geçirdiği ve kamusal yazı alanına girişleri yasaklarla tamamen engellenmiş veya çok güçleştirilmiş birçok kadın, öç alır gibi bir zevkle kendilerini mektup yazmaya verir. Bazıları bu uğraşa her gün saatlerce zaman ayırır. Bununla birlikte erkekler, 20. yüzyılda iş ya da teknik nedenlerle sırt çevirdikleri mektup yazmaktaki ustalıklarını muhafaza ederler.

Cinsiyetler arasındaki ayrım, kentle kır arasındaki zıtlık kadar güçlü değildir. Kentte halktan insanlar gerektiğinde arzuhalcilere başvurur, onlar da mahrem anlatılara kendi uzlaşımsal kalıplarını katar. Kırsal alanda haberleşme daha seyrektir ve haberler sözlü olarak yayılır. Creuse'de göçmen duvar ustalarının geri dönüşü bir şenlik gibi karşılanır; uzun kış gecelerinde kentteki maceralarını anlatırlar. Hepsi için, 1900'den sonra çok yaygın biçimde kullanılmaya başlanan kartpostal etkin bir rol oynayacaktır. Melun'den beş kişilik bir ailenin üyeleri –ev kadını anne, bahçıvan baba, memurluk yapan kızlar– 1904 ile 1914 arasında birbirlerine binden fazla kartpostal gönderir. Aile ilişkilerindeki bu yoğunlaşmaya, haber verme yönü çok daha belirgin modern mesaja doğru evrilen özlü anlatıma yöneliş eşlik eder.

Madde ve bellek

Hepsi için, aile toplantılarının oluşturduğu, sıklık, törensellik ve katılım derecesi değişen dönemsel bir araya gelişler hem en büyük iletişim, hem de en önemli birlik tezahürü biçimini oluşturur. Anne Martin-Fugier bu toplantıların hangi vesilelerle yapıldığını ve törenselliğini göstermektedir. Bu buluşmaların bir hayatta kalma tarzı, hatta bir direniş biçimi olduğu etnik veya dinsel azınlıklar bu toplantılara ayrı bir önem verir. Yakın bir tarihe kadar Monod'lar yıllık "çay"larında buluşuyor ve çaya katılan yaklaşık iki yüz kişi ceket yakalarına kimliklerini yazıyordu! Reclus'ler –başka Protestanlar– babalarının doğum gününü hep birlikte kutluyordu; Hélène Sarrazin bu doğum günlerinde çekilmiş fotoğrafları karşılaştırarak ailenin evrimini izleyebilmiştir.

Çünkü gerçek bir tür olan aile fotoğrafı bu buluşmaları elle tutulur kılmanın ve anısını korumanın bir biçimidir. Bu anılar yüzyıl sonuna gelindiğinde büyük bir saygıyla "albümler" halinde düzene sokulmuştur. Mütevazı çevrelerde aile fotoğrafı aşağı yukarı sadece düğünde çekilir. 1914 savaşı sırasında ise iyice

yaygınlaşır. Örneğin Mazamet'de erkekler savaşa gitmek üzere yola çıkarken çiftler ve çocukları fotoğrafçıda poz verir; siperlerdeki ölülerin üzerlerinden bu fotoğraflar çıkacaktır. Hali vakti yerinde aileler fotoğraf çıkmadan önce portrelerini yaptırırdı; G. Naeff sadece Ingres'in fırçasından çıkmış aile portrelerine beş cilt ayırmıştır.

Tablolar veya fotoğraflar: Bu ata galerileri soy sopu görselleştirmenin bir biçimidir. Bunlar birer tasvir olduğu kadar, belleğin de araçlarıdır; süresini kuşakların art arda zincirlenişi içine oturtan evrimci bir yüzyılda giderek yoğunlaşan bir kaygıdır bellek. 19. yüzyıl sonunda Kuzey'de veya Rouen'da burjuva aileleri belki de soylu bir köken keşfetme gizli umuduyla, soyağaçlarını çıkarttırır; ama daha kesin olan beklentileri, eğer başarıya ulaşmışlarsa, toplumsal yükselişlerini kanıtlama isteğidir. Aynı süreçte mezarlıktaki cenaze anıtlarının gösterişi, cesetleri bir araya getirir ve klanın sürekliliğini herkese beyan eder.

Özyaşamöykülerine, özellikle de Philippe Lejeune'ün kimliklerini saptadığı "sıradan insanlar"ın özyaşamöykülerine gelince, bunlar 19. yüzyılda gerçek anlamda kişisel anlatılar olmaktan çok, aile anlatılarıdır. Soylarının devamcılarına seslenen bu anlatılar, özellikle anlatıcının çocukluğu ve kökleri üzerinde durur; böylelikle sanki katedilen yolu daha iyi ölçme, bununla övünme veya başarısızlık halinde gerekçelerini sıralama amacını güderler. Condorcet, bir "aileler kitlesi" tarihi yazılmasını öğütlüyordu. *Hayatımın Hikâyesi* adlı eserinde esas olarak ailesinin tarihini anlatan George Sand, halk sınıflarını da aynı şeyi yapmaya çağırıyordu: "Artık her şeyi anlamaya başlayan zanaatkârlar, yazmayı öğrenmeye başlayan köylüler, bundan böyle ölülerinizi unutmayın. Babalarınızın yaşamını oğullarınıza aktarın, eğer isterseniz kendinize unvanlar biçin ve armalar yaptırın, ama bunu hepiniz yapın." Çünkü "halkın da tıpkı krallar gibi ataları vardır."

Bellek hatırlatmayı, kadınların daha uzun ömürleri nedeniyle hiç kuşkusuz özel bir rol oynadığı sözlü aktarımı gerektirir; gerçekten de Philippe Joutard kadınların bu rolünü Camisardlar* arasında da doğrulamıştır. Budanıp yeniden inşa edilmiş bir bellek; olaylardan çok onların sunuluş biçiminin önem taşıdığı bir bellek. Lorraine'in İtalyan göçmenleri arasında, söylemde kökenlere ilişkin mitsel bir bellek geliştirilir. İlk yolculuğun anlatısı kurucuyu ve onun *odysseia*'sını yücelten olağanüstü bir boyut alır.

Ritüeller ve yaşam biçemleri

Kamusal ve özel anlamdaki bu aile hayatı, az çok belirlenmiş kuralları olan bir mizansene tabidir. Saray hayatı kalıntılarının zihinleri bir türlü rahat bırakmadığı burjuvazinin içinde, bu kurallar en uç noktaya götürülmüştür. Adabı muaşeret kitapları,

* 18. yüzyılda Fransa kralı XIV. Louis'nin Protestanlara yönelik baskıları arttırmasıyla, silahlı isyan başlatan Cévennes bölgesindeki Protestanlara verilen ad. (Ed.n.)

Norbert Elias'ın Erasmus'tan bu yana mahremiyetin sınırlarının sürekli geliştirildiğini saptadığı "kibarlık" ölçülerindeki değişimler, roman türü kaynaklar, aynı zamanda somut uygulamaları doğrulayan özel arşivler Anne-Martin Fugier'nin bu hem gerçek, hem düşlenmiş burjuva ritüelini üç farklı zaman boyutunda betimlemesini sağlamıştır: Bir gün, bir yıl, bir ömür. Bir teşrifat kadar ayrıntılı, aristokratik bir tören usulü kadar kısıtlayıcı bu modelin kural koyucu değeri kendisine verilen yerin gerekçesini oluşturmaktadır. Bir varoluş biçemi isteği onun aracılığıyla şekillenmektedir.

Bu varoluş biçemi, küçük farklarla, Avrupa'nın bütün başkentlerinde ve bütün büyük kentlerinde egemen olur. Doğrudan sarayda bile ağır basar. Geniş karı-koca yatağıyla gurur duyan Louis-Philippe, öncelikle "tavırları derli toplu, alışkanlıkları sade, zevkleri ölçülü", iyi bir aile babası olmak ister (Tocqueville). *Émilie*'ye göre, Versailles'da "kraliçenin salonundaki dikkat çekici tek eşya çekmecelerle çevrili geniş bir el işi masadır. Bu çekmecelerin anahtarları prenseslerdedir ve içlerine işlerini koyarlar. Kraliyet ailesi burada toplanır." Daha sonraları çocuk bakımı konusuna çok meraklı olan İmparatoriçe Eugénie "sıradan bir anne gibi bebeğiyle kendisi ilgilenir, onu giydirir, beşiğinde sallar, ona İspanya ezgileri söyler" (Octave Aubry). İşin rengini belirleyen kent gibi, saray da "aile düşkünlüğü"ne kapılmıştır: Rollerdeki bu ilginç altüstlük burjuvazinin zaferini kendince yansıtmaktadır. Evcillik bir yönetim tarzı ve modelidir.

Geleneklerin ve iç gerekliliklerin ürünü olan birçok çeşitlenme bu ritüellerde dalgalanmalar yaratmakta, onları koşullara uyarlamaktadır. Örneğin Protestanların ve Yahudilerin de 19. yüzyılda belirleyici bir ilerleme içine giren ulusla bütünleştirilmesi, çok büyük bir dikkat gerektiren kırılganlıkları beraberinde getirmiştir. Alsace'ın Luthercilerinin töreleri, vaftiz edilen çocuğa çatışma durumunda onu koruyabilecek iki isim annesi ve iki isim babası –Katolik ve Lutherci– atanmasını gerekli kılar. Yahudi cemaati içinde 1880'e doğru, Orta ve Doğu Avrupa'dan göçmenlerin gelişi sürtüşmelere yol açmıştır. Paris'in Pletzl'inde (Le Marais semti) *Belle Epoque*'ta, evlerdeki, kasketçi veya terzi dükkânlarındaki küçük ibadethanelerin çoğalması büyük sinagogların daha resmi ayinlerine ters düşmektedir. Auvergne'lilerin Paris'e uyum sağlama konusundaki gücü, ailevi ve bölgesel törelerini korumalarından kaynaklanmaktadır: mutfak, balolar, bayramlar (Saint-Michel ve Saint-Ferréol), hatta "Bonnet trenleri"yle düzenlenen dönem dönem "memleket"e toplu dönüşler. Aynı şekilde İtalyan göçmenler törelerine, hatta rahiplerine yapışır; bu durum Fransız işçileriyle çatışmalar yaşanmasına da neden olur.

Aile Tanrı'yı ikame etse de, ritüeller dinsel kökenlerinden özgürleşmekte güçlük çeker. Din konusundaki hür düşünce

onun muadillerini bulma konusunda her yerde başarısızlığa uğramıştır. Bunun tek istisnası Paris'te % 38,7 (1884-1903 arasında), Carmaux'da % 21,5 (1902-1903 ve sadece erkekler için), işçi varoşu Saint-Denis'de ise 1911'e doğru % 50 oranında gerçekleştirilen sivil defin törenleridir. Laikleşme en güçlü biçimde işçi çevrelerinde kendini hissettirmektedir. Medeni nikâhlar Hénin-Liétard'da % 40'a çıkar. "Dayanışma cemiyetleri" vasiyet formülleri ve yeni ritüeller tasarlar. Roubaix'de *La Libre-Pensée* [Hür Düşünce] yılda elli kadar cenaze töreni düzenler; tabutu erkekler ve kadınlar kendileri taşır; cenaze hatipleri mezarlıkta merhumun erdemlerini överken, çanlar çalınır.

Çünkü özgürleşmenin de sınırları vardır. Bazı örneklerde işçiler dinsel cenaze töreni ister, ama rahip bunu reddeder; Kuzey'de bu konuda ayaklanmalar çıkar. Bütün dinsel uygulamalar içinde her çevrede en iyi direnen ilk Kudas ayinidir; sanki ergenlik için başka bir geçiş ritüeli bulunamamış gibidir. Hıristiyanlıktan uzaklaşmış bölgelerde bu sorun genellikle işçi haneleri içinde bölünmelere yol açar.

Ritüeller bize inançlar hakkında bilgi verdikleri gibi, daha da önemlisi yaşam tarzlarını yansıtırlar. Toplumsal farklılıklar ritüellerde güçlü izler bırakır. Kırsal etnoloji kırsal alanların dökümünü çıkarmıştır. İşçi etnolojisi ise bu kadar ilerlememiştir, çünkü aile ve gündelik yaşamdan çok, topluluk üzerine odaklanılmıştır. 19. yüzyılda özel işçi ritüellerinin burjuva ritüelleriyle pek bir ilgisi yoktur. Uzam ve zaman ilişkilerinde birbirlerinden ayrılırlar. Sokak, kahve, dış mekânlar bu ritüellere sahne olur daha çok. Bütçelerde giderek büyüyen bir harcama kalemi olan giysilere verilen yer de bundan kaynaklanır. Lorraine havzasının en yoksul İtalyanları bile pazar günleri "iyi görünmek" kaygısı taşır. Çalışma bütün varoluşu doldurmaktadır. Gerçek anlamda boş zaman ve tatil yokluğu (işsizlik bir boş zaman değildir) en önemli sınırdır. Yoldaşlar arasında kutlanan Kutsal Pazartesi burjuvaların pazar günlerine hiç benzemez. Yine de gerek aile yemekleri, gerekse ailece "dışarı çıkışlar" bir işçi eğlencesidir. Halk semtlerinde karma yönler daha belirgindir. Yüzyılın başında sendikaların dile getirdiği İngiliz usulü iş haftası talebinde ailevi gerekçeler öncelik taşır ve burada bir küçük-burjuva taklitçiliği aramak da gereksizdir.

Çeşitli unsurların ince bileşimlerinin, kamusal ve özel, kır ve göçmenlerin nüfuz edebilmek için epey zamana gereksinim duyduğu kent arasındaki uzlaşmaların ifadesi olan ritüeller, gündelik uzamlarına egemen olmaya ve varoluşlarına bir biçem vermeye uğraşan toplulukların kullandıkları biçimlerdir.

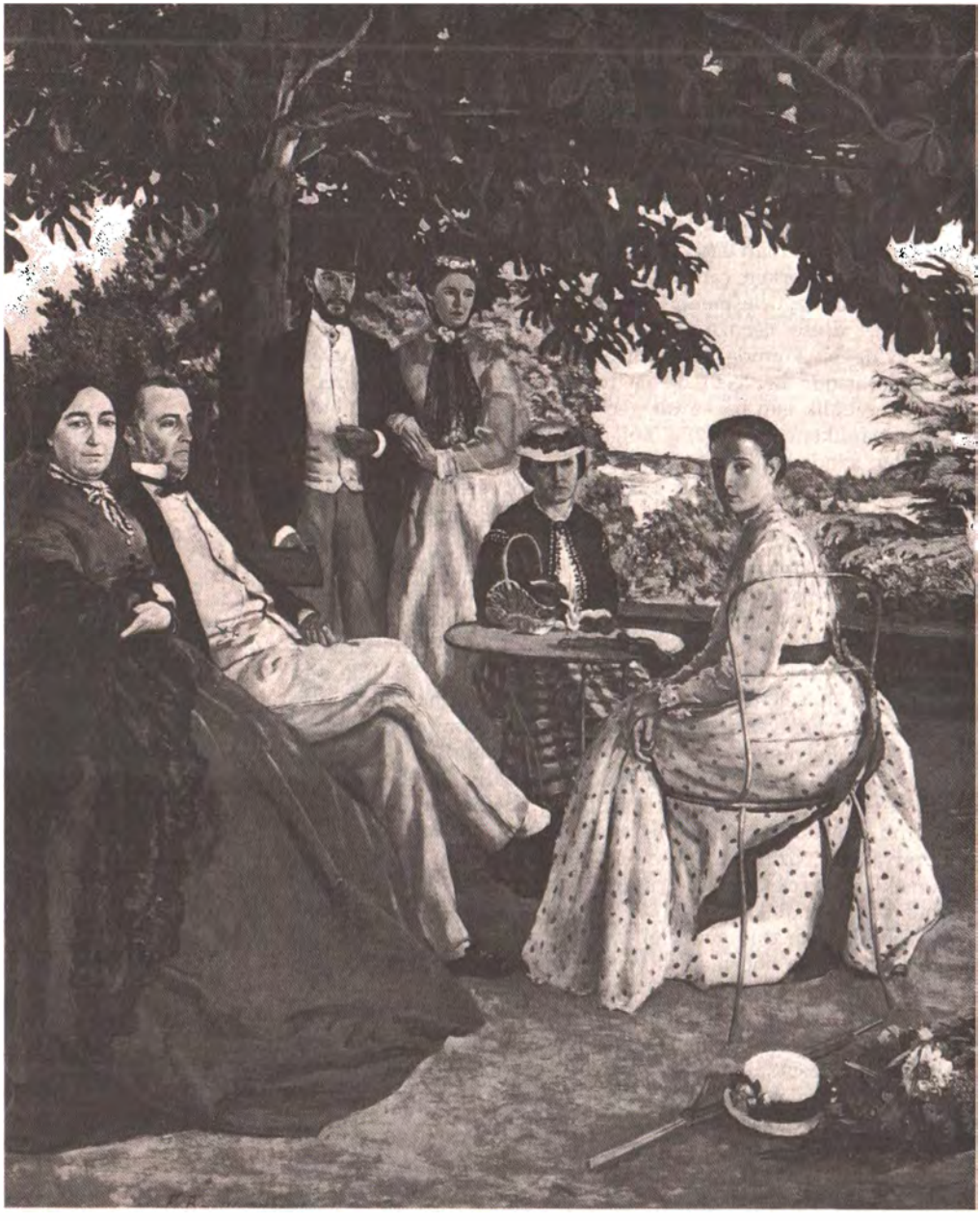

Burjuva özel hayatının ritüelleri

Anne Martin-Fugier

Anı merakı

"Fleurville Şatosu'nda ortalık birbirine girmişti." Camille, Madeleine, Marguerite ve Sophie heyecan içinde kuzenlerini bekliyor. "Gidip geliyor, merdivenlerden inip çıkıyor, koridorlarda koşuyor, zıplıyor, gülüyor, bağrışıyor, itişiyorlardı." Oğlanların gelişi için her şey hazırdır: hem şatodaki odaları, hem de küçük kızların sabırsızlıktan kabına sığamayan yürekleri. Çiçek buketleri de derlenip yerleştirildikten sonra, hazırlıklara son nokta konmuş demektir. Comtesse de Ségur'ün *Les Vacances* (1859) adlı romanı artık başlayabilir.

Bu bir yaz tatilidir, genişlemiş aile bir araya gelir, kızlar erkekleri bekler. İyi birer ev hanımı olarak karşılamanın somut düzenlenişine de nezaret etmişler ve heyecanlarıyla olayın önemini açığa vurarak kendilerine düşen kadın rolünü üstlenmişlerdir. Çünkü gerek özel hayatın düzenlenişi, gerekse duygu gösterilerinin ifadesi genellikle kadınlara düşer.

Tatil mutluluğu sadece yerle ilişkili değildir. Onu doğuran zamansal bir yapı da vardır. Çocuklar toplandıktan sonra geçmişi, önceki yazları yâd etmeye başlar:

"Tıpkı iki yıl önceki gibi yine bir sürü yaramazlık yapacağız!

— Nasıl kelebek yakalıyorduk, hatırlıyor musun?

— Pek çoğunu da kaçırıyorduk ama?

— Peki ya o zavallı kurbağa [...].

— Ve o küçük kuş [...].

— Ne kadar eğleneceğiz! diye bir ağızdan haykırdılar, belki yirminci kez kucaklaşarak."

Hikâye birleşik zamanında dile getirilen anı hemen gelecegi programlar. O bir vaat ve bir güvencedir.

Hikâye birleşik zamanına geçmiş kipinde bir hayıflanma eşlik edip, bir daha asla geri gelmeyecek olanın verdiği hüznü yansıtabilir. Bu romantik hikâye zamanıdır:

Temsil halindeki aile doğal bir çerçevede, kalıcılığın ve yaşamın simgesi ağacın altında poz veriyor (Frédéric Bazille, *Aile buluşması*, 1867. Paris, Orsay Müzesi).

Bu yeri ya sil gözkapaklarımdan Tanrım,
Veya bir zamanların odasına benzet onu,
Damların altında çarpan bütün o neşeli kalplerden oluşan
Kocaman taş bir kalp gibi titreşiyordu bu ev o zamanlarda.
[...]
Sanki bu duvarlar bir canlı gibi içine çekiyordu
Genç soluğunu şen asma dallarının
Hayat her pencerede tozpembe görünüyordu,
Eve yuva kurmuş çocukların güzel çizgileri altında.
[...]
Sonra zamanın günleri yığdığı
Dik bir yokuştan aşağı kayıp gitti ev;
Sonra ıssızlığa kapandı kapılar açılmamak üzere
Ve ısırgan otları sardı avluları! [...]

Lamartine'e göre (*Bağ ve Ev*, 1857), zaman taşların bile yüreğini çarptıran mutluluğu öldürür.

Ama mutluluk bellekte canlı kalabilir ve o zaman hikâye birleşik zamanı şimdiki zamanı da ışıldatan mutlu anıları biriktirmeye yarar. Şimdiki zaman hem yaşanması mümkün bir zaman dilimi haline gelir, hem de bellekle beslendiği takdirde en iyi şekilde kullanılıp zamanın akışı içine mutlu anlarını katabilir ve onu bereketli bir süreye dönüştürebilir.

Bu açıdan bakıldığında çocuklar çifte önem kazanır. Onlara güzel anılardan derlenmiş bir sermaye oluşturabilmek için, mutluluklarını gözetmek gerekir. Ayrıca insan, çocukların henüz küçük oldukları çağın yeri doldurulmaz anılarıyla kendi benliğini de zenginleştirebilir.

Öz itibarıyla yavan olan gündelik hayat, onu şekillendiren ufak tefek önemsiz şeyler duygusal bir anlam yüklenen ritüellere dönüştürülürse olumlu bir değer kazanır. O zaman önceden belirlenmiş saatlerde ailesini sofranın çevresinde toplayan evin hanımı en iyi mutluluk etkeni olarak gösterilir: Özel zamanın ritmini yönetir, ona bir düzenlilik kazandırır ve aynı zamanda onu sahneye koyar.

Burjuva uzamında yinelenme rutin anlamına gelmez. Yinelenme yapılanları ritüelleştirir ve ritüel de anı genleştirir: Öncesinde o an beklenir, ona hazırlanılır; sonrasında, o an yorumlanır, yeniden düşünülür. Zevk, günün kilometre taşlarını oluşturan o anların beklentisinden kaynaklanır. Ritüelleştirme güzel bir anı olmak için tasarlanmış olaya mutluluk değerini katar.

Akıp giden zamanın kayıtları

Biriktirilen anılar mevduat cüzdanlarındaki gibi kayda geçirilir. Madam Alphonse Daudet, kadınların oluşturduğu, birinin zamanında giydiği eldivenleri, bir başkasının tüm elbiselerinden birer parçayı içeren hatıra koleksiyonlarına, "kadın kronolojisi" adını veriyor. Hanımların ve küçük hanımların "albüm"lerini süsleyen karalama kâğıtları da –birkaç dize, bir şiirden kopya edilmiş bir iki beyit, çizimler– birer hatıradır.

1836'da fotoğrafın icadı (sözcüğün "foto" şeklinde kısaltılması 1876 tarihlidir) ve 1850'den sonra gelişmesi farklı albümler oluşturma fırsatını verecektir. Yağlıboya portre konu edindiği kişiliği sanatın başsızlık ve sonsuzluğuna, zaman dışına yerleştirir. Fotoğraflar ise anları korur. Bir yandan bellek tazelemeye çok elverişli hatıralardır bunlar. Diğer yandan da albümlerin içinde oluşturdukları diziler zamanın akışını, giderek büyüyen çocuğun evrimini, düğünler, doğumlar ve vaftizlerle sürüp giden aileyi algılamamızı sağlar.

Kendi ailesi Boileau'ların arşivleri üzerinde çalışan Caroline Chotard-Lioret 1860 ile 1890 arasında çekilmiş kırk kadar kareyi bir araya getiren üç albüm bulmuştur. Bu fotoğraflar yazıştıkları çeşitli kişiler tarafından Boileau'lara gönderilmişti. Birçok kuzen mektubunda, kendilerinin ve yakınlarının çektirdiği son fotoğrafı yakında Marie B.'ye gönderecekleri bildirilmiştir. Böylelikle aynı şahsın vaftiz töreninde, yedi yaşındayken, ergenlik döneminde, evlenirken, yetişkinliğinde çocuklarıyla birlikte ve yaşlılığın eşiğinde tek başına çekilmiş fotoğrafları izlenebilmektedir. Bu toplumsal alışkanlık "aile ilişkileri ağının boyutu hakkında somut bir tanıklık" sağlamaktadır. Marie B. de, kızlarının 1901'deki düğününde çekilmiş portrelerini bütün aileye gönderir. 1910'dan itibaren fotoğraf sıradanlaşır: 1912 ile 1914 arasında Marie'nin eşi Eugène on altı albüm dolusu fotoğraf çekmiştir.

Özel günceler de anı depoları olmaları için yazılmıştır. Grenoble'lu bir burjuva genç kız, Gabrielle Laguin, Temmuz 1890'da günce tutmaya başladığında on altı buçuk yaşındadır. "Gençliğin neşeli günlerinde başlanmış bu karalama defterini yıllar sonra belki de mutlulukla okuyacağım" (12 Temmuz). 30 Ekim'de bu düşünceyi yeniden işler: "Çok sonraları, yaşlandığımda bu defteri yeniden okuyup, geçmişin bu aynasında kendimi yeniden seyredip, o zamanki halimi görüp eğleneceğim."

Günce hızla bir başvuru kaynağına dönüşür. Onu yazarken kendine bir tarih yaratmaktadır. Şimdiki zamanı geçmiş ile gelecek arasına oturtarak yaşamını yapılandırır. En az görünen

Ferdinand Heilbuth, *Çay saati*. (Paris, Ulusal Kitaplık)

şimdiki zamandır, derhal geçmişe ve başvuru nesnesine dönüşmektedir.

Gelecek, yirmi sekiz yaşındaki kuzeni Louis Berruel ile düşlediği evliliktir. 3 Ekim 1891'de onunla evlenir. Ama kendi konumunu bir yandan geçmişe ("Ne kadar mutluyum! Hayatımın düşü bir ay üç gün önce gerçek oldu sonunda"), diğer yandan da geleceğe göre belirlemeyi ("Evet, hâlâ istediğim bir şey kaldıysa, bu da tatlı, küçük bir bebek; acaba 1892'de anne olma mutluluğunu tadacak mıyım?") sürdürür. Onun genç kızlık yaşamının can alıcı bir dönemine tanıklık eden günce burada sona erer. Ama kendi kendisine yaptığı duygusal itiraflara sahne olan günce, diğer yandan ve özellikle de zamanın akışını saptamasına, kendi şimdiki zamanını bir süreklilik içine oturtarak varoluşunun tarihini çıkarmasına yaramaktadır.

Yaklaşık yirmi yıl sonra Gabrielle'in büyük kızı Renée Berruel de okul defterlerinde kendi güncesini tutmaya başlar. Onun bizim elimize ulaşan güncelerinin birincisi 1905 tarihlidir; o sırada on üç yaşındadır. Ama 9 Mart 1910'da defterinin 500. sayfasını doldurması münasebetiyle söylediklerine bakılacak olursa, Renée bu işe daha önce başlamıştır: "Beş yüz!! Oldukça kabarık bir hale gelmeye başladı! Gerçi bu defteri tutmaya başlayalı da neredeyse sekiz yıl olacak." Hareket noktası bir kitaptır: "Toussaint yortusu için hepimiz yemek salonunda, Buissière usulü yanan ateşin başında toplanmıştık [...]. Ben ne yapacağımı

bilemiyor ve kitaplığı karıştırıyordum: Lamartine'in *le Manuscrit de ma mère*'i [Annemin El Yazması] elime geçti. Kendi güncemi tutma fikri o zaman aklıma geldi [...]."

Özel güncelerin onları tutanların yaşamı hakkında değerli ayrıntılar verebileceği doğrudur. Ama en az bu kadar ilginç bir diğer yönleri de, yansıttıkları zamanı duraklara ayırma isteğidir. Aile içi düzenli yazışmalar hakkında da aynı şey geçerlidir. Caroline Chotard-Lioret, 1873 ile 1920 arasında Marie ve Eugène Boileau'ya gönderilmiş 11000 mektup saymıştır; bunların çoğu çocuklarından ve her ikisinin ailelerinin üyelerinden gelmiştir. Bu mektuplar çocuklar, işler, aile içi ziyaretler ve karşılıklı ilişkiler, özellikle de sağlık konularında bütün aile tarafından okunabilecek haberleri taşımaktadır. Mahrem duygularla ilgili hemen hiçbir ifadeye rastlanmaz. Yazışmanın ritüel bir işlevi vardır: Duygusal bağların varlığına somut bir biçimde işaret eder ve değerini söylenenlerden çok, işleyişindeki düzenlilikten alır.

Zamanın akışını bir ritme bağlamak isteği kendini en saf halinde, İngiliz *birthday book*'larını örnek alan "doğum günü kitapları"nın yayınında gösterir. Yayıncı Paul Ollendorff 1892'de *Recueil Victor Hugo*'yu yayımlar. Başına eklediği kısa notta, İngiliz derlemelerinin Byron'ın dizelerinden veya Shakespeare'in düşüncelerinden bir seçki içerdiklerini söyler. O da bu modayı "ulusal şairimiz"in hakkını teslim etmek amacıyla Fransa'ya taşımıştır. Kitabın boş bırakılmış sağ sayfalarında günler ve aylar belirtilmiştir. Sol sayfa ise her gün için Victor Hugo'dan bir alıntı sunmaktadır.

Eser üç farklı biçimde kullanılabilir: Ya hangi düşünceyle ilişkilendiğine bakılarak bir doğum günü kaydedilir; ya yorumlanacak dizeler seçilir (bir dosttan onları yorumlaması istenir); veya özellikle de kadınlar tarafından günce olarak kullanılır.

Benim elimde bulunan böyle bir kitap, Châteaufort'dan Claire P.'ye aitmiş. Claire kitabı hayatının farklı evrelerinde değişik biçimlerde kullanmış: Ya doğum günlerini ve önemli tarihleri kaydetmiş, ya bir günce tutar gibi bazı günleri ayrıntılarıyla anlatmış – varoluşunun en yoğun anlarında, nişan töreninde, Rusya yolculuğunda, vb. bu yolu seçmiş. Sonunda bir sahafa düşen ve kimi zaman okunamayacak kadar küçük yazılmış notlarla dolu bu küçük kitaptan hareketle, bu kadının unutulmaktan korumaya çalıştığı zamanın peşine düşmek mümkün görünüyor.

Claire 1870 civarında bir 1 Eylül günü doğar. İlk Kudas ayinine 1880'de katılır. Kimi zaman Paris'te Wagram Caddesi'nde, kimi zaman da Montreux'de Cenevre gölünün kıyısında yaşar.

Çocuk kadınların ellerinde. Hizmetçi kadın da burjuva aile çemberinin bir parçasıdır (Carolus-Duran, *Kikirdekler*, 1838. Detroit, Michigan Institut of Arts).

Ailesinin orada bir şatosu vardır ve bu şato 30 Mayıs 1896'da satılır; bundan sonra Claire bir villa kiralar. Genç kızın yaşamı gece eğlenceleri ve gezintilerle doludur. Ama gençliğinde onun için en önemli şey şarkı söylemektir.

Yaşamının en önemli tarihleri 1899'daki Rusya yolculuğu, babasının hastalığı ve 17 Ağustos 1900'de ölümü, Şubat ve Nisan 1902'de Edmond'la nişanlanması ve evlenmesi, 11 Ocak 1903'te oğlu Albert'in doğumudur.

Recueil Victor Hugo'da, Claire ile kocasının her zaman çok sevgi dolu olduğu anlaşılan ilişkileri hakkında da birkaç kayıt yer almaktadır. 6 Nisan'da, düğünlerinin ertesi günü şunları yazar: "Hava güzel. Edmond'la birlikte değirmenlere doğru at arabasıyla gezinti, Dampierre ve Loire kıyısı üzerinden geri dönüş. Çok güzel! Mutluyum! Akdikenler çiçeklenmiş." 15 Mayıs: "Doktor belki de bebek sahibi olacağımı bildiriyor. Gerçekten de bunun tüm belirtilerini gösteriyorum. Ben de çok sevinçliyim, Edmond da! Beni daha da fazla sevdiğini söylüyor! Ve sevgisinin her gün büyüdüğünü hissediyorum!" 6 Ağustos: "Beklediğim bu sevgili bebek bizi giderek daha fazla birleştiriyor." Claire görümcesiyle birlikte Le Pouliguen'e gider, Edmond da 10-17 Ağustos tarihleri arasında yanına gelir. 20 Kasım Edmond'un isim günüdür: "Bir önceki akşam yeşil bitkiler ve eğrelti otlarıyla kutluyorum onu."

Albert 11 Ocak 1903, Pazar günü doğar. 15 Şubat'ta vaftiz edilir. O tarihten sonra kitaba düşülmüş kayıtlar daha düzensizdir. 23 Eylül: "Paris ve Saumur'e gitmek üzere Bébert ve Nounou ile birlikte Luvigny'den ayrılıyorum – Edmond'un

yanına gidiyorum." 26 Kasım'da Albert'in ilk dişi, 11 Aralık'ta da ikincisi çıkar. 22 Şubat 1904'te, on üç buçuk aylıkken Saumur'de fotoğrafı çekilir. 19 Haziran: "Bébert giderek daha iyi yürüyor. Bellay gölünde onunla ve Edmond'la birlikte. Harika bir gün." 6 Mayıs 1905: "Bébert, Lucie ve ben Saumur'e dönüyoruz. Edmond *mükemmel*, sekiz günlük ayrılıktan sonra beni yeniden gördüğüne çok mutlu. Cici Anne, kız ve erkek kardeşler iki yaş ve üç ayına karşılık konuşması çok iyi durumda olan Bébert'e bayıldılar. Çok eğlenceli! Babacığı oğlu için çıldırıyor!" Sonra 1910 yılına atlıyoruz. Claire 8 Aralık'ta oğlunu Montreux'ye götürüyor. 25 Aralık: "Çok güzel bir Noel ağacı." 31 Aralık: "Hep birlikte kızak kaymaya gidiyoruz. Eşsiz bir gün. Fotoğraf çekildi. Albert, Ferdi ile birlikte kızağa biniyor."

Kaydedilmiş son tarihler savaş sonrasına ait. 27 Aralık'ta şunları yazmış: "Nice Cimiez, Rosa villası. Arènes'in üstünde. Annem, Marie, Albert'le birlikte kışı orada geçiriyoruz." 29 Ağustos: "1919. Paris. 38, Bellechasse Sokağı. Yazı Paris'te geçiriyoruz."

Bu "doğum günü kitabı" özel hayat zamanını incelemek açısından örnek bir belgedir. Bütün bir varoluşun başucu kitabı olarak yüksek tabakadan bir kişinin yaşam evrelerini iyi yansıtmaktadır: Kudas ayini, balolar, gezintiler; resim ve müzik gibi hoş sanatlarla geçen bir ergenlik dönemi; nişan, düğün, doğum ve bebeğin vaftiz edilmesi. Eserde, yılın dini bayramlar, Noel ve Paskalya ile altı çizilen dönemleri de öne çıkarılmaktadır.

Kadın okuyor; adam düşlere dalmış sigara ve kahve içiyor. Çizgileri belirsizleştiren gecenin eşiğinde iki kişilik yalnızlık (*Kırda yaz akşamı*, 1898. Paris, Ulusal Kitaplık).

Sabah, öğle ve akşam

Günün akışı, 19. yüzyılın başından sonuna dek değiştirmeler ve uyarlamalarla durmadan yeni baskıları yapılan çok fazla sayıdaki adabı muaşeret kitabında görülebilir. Örneğin Madam Pariset'nin 1821'de yazdığı, Madam Celnart'ın sonradan elden geçirdiği *Manuel de la maitresse de maison* [Ev Hanımının El Kitabı], 1913'te *Nouveau Manuel complet de la maitresse de maison* [Ev Hanımının Yeni ve Eksiksiz El Kitabı] başlığıyla yeniden basılır. Aynı şekilde Madam Gacon-Dufour'un ilk kez 1826'da çıkan *Manuel complet de la maitresse de maison ou la Parfaite Ménagère* [Ev Hanımının Eksiksiz El Kitabı veya Mükemmel Ev Kadını] adlı kitabının yeni baskıları da birbirini izler.

Bu rehberlerin evrimi şehirleşme hareketine koşut bir seyir izlemektedir. Yüzyılın ilk bölümünde Alida de Savignac biri Paris (*Genç Ev Hanımı*, 1836), diğeriyse kır için (*Genç Sahibe*, 1838) iki farklı yaşam sanatı önerir. Yavaş yavaş bu kitaplar sadece kent kadınlarına seslenmeye başlar, kırda yaşayanlara ise bir ek bölüm ayrılır. Ek bölüm giderek kısalıp en sonunda yok olur. Geriye sadece kent yaşamı modeli kalır, kıra ise ancak bir tatil yeri olarak değinilir.

Adabı muaşeret kitapları önceki yüzyılların "ev kadını kitapları"nın mirasçısıdır. Kadının, yöneticisi olduğu özel bir uzamdaki rolünün ekonomik akılcılığı üzerinde dururlar. Ama

Kadınlar, evin reisinin bakışları altında kendilerini gösteriyor. Madam Bellelli'nin tavrı saygınlık ve soğukluk dolu. Kızlarına da bölünüp akseden gücü böylece daha etkileyici bir görünüme bürünmüş. Tablo, burjuva annenin iç mekândaki konumunu mükemmel bir biçimde ifade ediyor: Kadın hükmediyor, ama *adam için* hükmediyor (Edgar Degas, *Bellelli Ailesi*, 1860'a doğru. Paris, Louvre).

çoğalmaları ve kazandıkları başarı yeni bir yaşam tarzı ve yeni bir mutluluk türü icat etme kaygısının belirtileridir. Yaşam tarzı tamamen özel, mutluluğun ideal çerçevesi aile halkası ve bu mutluluğa erişmenin yolu zamanı ve parayı iyi kullanmaktır. Bu eserler varoluşun çeşitli anlarının nasıl düzenlenip, bunda nasıl başarılı olunacağını açıklar. Zamanın kilometre taşlarını oluşturan ritüelleri ve aile üyelerinin üstlenmeleri gereken rolleri betimlerler.

Başrol, gerek aile mahremiyeti içinde –gündelik sofra törenleri ve ateşin başında geçirilen akşam saatleri– gerekse ailenin dış dünyayla ilişkilerinde –toplumculluğun örgütlenmesi, ziyaretler, kabuller– özel hayatı sahneye koymakla yükümlü olan evin hanımına aittir. O ev işlerinin akışını öyle düzenlemelidir ki, ailenin her bireyi, en başta da kocası evde azami rahatlığı bulabilsin.

Erkeklerin zamanı kamusal hayat zamanıdır, bu zamanın programlanmasını işlerin ritmi belirler. Günlerini canları istediği gibi düzenleyebilen aylak adamların sayısı azdır. 1828 tarihli bir el kitabı, *fashionable* için [son moda] işsiz güçsüzlüğe dayalı bir zaman çizelgesi önerirken, yüzyıl ilerledikçe erkeklere yönelik yayımlar kariyer rehberlerine dönüşür. Rantıyla geçinenlerin sayısı giderek azalmaktadır.

Özel hayat, erkeklerin iş hayatındaki ve dış dünyadaki yorgunluklarını atıp dinlendiği bir limandır. Her şey bu limanı uyumlu kılmaya göre hazırlanmalıdır. Ev bir yuvadır, askıda kalmış zamanın mekânıdır. Yuvanın idealizasyonu ev hanımı kişiliğinin de idealize edilmesine yol açar. Ev hanımının bir peri gibi davranarak mükemmelliği öne çıkarırken, ona ulaşmak için harcanmış çabaları da silip görünmez kılması gerekir. Sahneye koyma eyleminin gerektirdiği emek değil, sadece sonucu görülmelidir: "Opera'daki dekor teknisyeni gibi hiç gözükmez, ama her şeyi o yönetir."

Zaman çizelgesi

Düzenlemeyi yapan kadının elinde çok önemli bir araç vardır: Uygulayıcılarını, yani hizmetçilerini uymaya zorladığı, kendisinin de büyük bir titizlikle uyduğu zaman çizelgesi.

Zamanın iyi yönetilmesinin temel yasası: düzenlilik. Öncelikle de sabah kalkış saati. İlke olarak ilk kalkan ve en son yatan kişi evin hanımıdır. Yazın saat altı buçuk yedide, kışın yedi buçuk sekizde ayakta olması öğütlenir. Sabah olur olmaz bütün dikkatini harekete geçirmelidir. Çocukların elini yüzünü yıkayan, giydiren ve kahvaltılarını hazırlayan bir hizmetçi olsa da, okula gitmeden önce annelerinin bakışını üzerlerinde hissetmeleri de gerekir.

Hizmetçiler üzerinde kendini belli etmeyen, ama sürekli bir gözetim uygulanmalıdır. Orta burjuvazi genellikle üç hizmetçi

kullanır: bir uşak-arabacı, bir aşçı kadın ve bir oda hizmetçisi kadın. Evin hanımı bir gün önceden onlarla hesaplarını görür. Daha sonra gün için emirlerini verir (hazırlanacak yemekler ve yerine getirilecek görevler). Gıda, odun veya kömür stoklarının ne durumda olduğunu bilir; çamaşırcı kadının götürdüğü kirli çamaşırları ve ertesi hafta getirdiği temiz çamaşırları denetler. Emrinde her işi gören bir tek hizmetçisi varsa, kolları sıvayıp ev işlerinde ona yardım etmek zorundadır.

Yeterli sayıda hizmetçisi varsa, sabahın son saatlerini kişisel etkinliklere ayırabilir: mektup yazma, piyano, el işleri. Gerçekten de görgü kurallarına uygun davranan bir kadın sabahları dışarı çıkmaz. Sabah saatlerinde sokakta bir kadınla karşılaşılırsa, kibarlık kuralları gereğince ona selam verilmez. Pek söz etmek istemediği hayırsever veya dinsel etkinliklerle uğraştığı varsayılır.

Evin hanımının görevi, ailenin yemekler için sofrada toplandığı anları ayrıcalıklı hale getirmektir.

Yemekler

Larousse du XIXe siècle [19. yüzyıl Larousse'u], "Akşam yemeği" maddesinde, aile içi yemeğin Epinal tasvirlerini andıran uzun bir betimlemesini yapar: "Herkes oradadır: büyükbaba, çocuklar, büyük iskemlesine hapsedilen son doğmuş bebek. Bembeyaz masa örtüsünün üzerindeki berrak sürahiler şarapla doludur, hizmetçi kadın çocukların boynuna peçetelerini bağlar, sonra kuzukulağı çorbasını, kemiği tırtıklı kâğıtla sarılmış butu getirir. Anne, elleriyle yiyen René'yi veya küçük kız kardeşini kızdıran Ernest'i azarlar. Bebek bir oğlak gibi yerinde tepinip durur; baba, onun için tabağında küçücük bir et parçası keser veya burnunun ucunda sıçrattığı bir üzüm salkımını verir [...]." Taşrada bu sahne öğlen vakti yaşanır. Paris'te ise o saatte "öğle yemeği yenir."

Karanlık köşeler ve uzun geceler döneminde mahrem sahnelerde kullanılan aile eşyalarının dökümü. Elektrik perisi ortaya çıkmadan önce (*Hayat Bilgisi Dersi, Okul Müzesi*, "Aydınlatma", Paris, Imagerie Galerisi).

Taşrada ve Paris'te yemeklere verilen adlar değişir. Taşra öğle vakti "*dine*"* ve akşam "*soupe*" ["gece yemeği yer"]. Paris'te ise *souper*, balolardan ve büyük gece eğlencelerinden sonra, sabahın birinde veya ikisinde yenen soğuk bir yemektir. Terminoloji başkentten hareketle tektipleşmiştir, ama taşrada bugün bile zaman zaman öğle yemeğine "*diner*", akşam yemeğine de "*souper*" denmektedir.

19. yüzyıl boyunca yemek saatleri değişmiştir. "Birinci kahvaltı" veya "fincanlı kahvaltı" sabah kalkınca yenir. Baton ekmek veya kızarmış ekmek banılan bir fincan süt, kahve, çay veya kakao söz konusudur.

* Günümüz Fransızcasında "akşam yemeği yer", eskiden "öğle yemeği". (ç.n.)

Yemek sonunun artıkları ve hizmetçilerin bakışlarından uzakta yaşanan rehaveti; çocukların kaçamak varlığı ve şakacı amcanın şaklabanlıkları. Pek törensel sayılamayacak yuvarlak masa aile halkasının yakınlığını güçlendiriyor (Sirot-Angel Koleksiyonu).

"Çatallı kahvaltı" veya "yemek gibi kahvaltı" da denen "ikinci kahvaltı" sabah on ile on iki arasında hazırlanır. Ordövrler, şarküteri ürünleri, soğuk etler, hafif yemekler içerir. Bu yemek biraz geç yendiğinde fırında et ve salata servisi de yapılır. Taine'in kahramanı Frédéric-Thomas Graindorge 1860'larda, Paris'te saat on birde söğüş tavuk veya keklikle ve bir şişe Bordeaux şarabıyla kahvaltı eder.

"Akşam yemeği" (*diner*) saati en çok değişen yemektir. Durmadan daha geç saate alınır. Stendhal'in *Günce*'sinden, 1805'te akşam yemeği davetlerinin saat on yedide verildiğini öğreniyoruz. Hatta Stendhal kendi başınayken kimi zaman daha erken de yiyordu. Örneğin 3 Mayıs 1808'de: "Saat dörde çeyrek kala ızgara koyun eti, kızarmış patates ve salatayla akşam yemeğimi yedim." Madam Pariset'nin 1821'de yazdığına göre, 18. yüzyıl sonunda Paris'te en geç saat on altıda akşam yemeği yenirken, şimdi en erken on yedide, genellikle de on sekizde yenmektedir. Ona göre, bu yemeğin saatinin sürekli daha ileri alınmasının nedeni iş dünyasındaki erkeklerin etkinlikleridir.

Yüzyıl sonunda akşam yemeği davetleri saat on dokuz otuza konmaktadır. Teşrifat kuralları bugün uygulananların tam aksine, beş dakika, hatta on beş dakika kadar *önceden* gelinmesini gerektirirken, davetlilere on beş dakika gecikme hakkı tanınıp, daha sonra sofraya geçilmektedir.

Yeni yemek saatlerine alışamayan insanlar da vardır. *César Birotteau*'da (1837), yaşlı Ragon'lar davetlilerinden akşam yemeği için saat on yedide hazır bulunmalarını rica eder, "çünkü yetmiş yaşındaki bu mideler kibarlık gereğince benimsenen yeni saatlere hiçbir şekilde uyamıyordu."

Salondan çok dükkâna benzeyen, fazla vakit yitirmeden ayaküstü bir şeyler atıştırılan Fransız usulü bir pastanenin şekerli ve cinsiyetli uzamında pastalar ve kadınlar. Adam ve dolaştırmaya çıkardığı köpeği. Çayın yerini arpa şerbeti almış. (Jean Béraud, *Gloppe Pastanesi*, 1889. Paris, Carnavalet Müzesi).

Akşam yemeği saati çok belirgin bir biçimde ileri alındığı için İngiliz *five o'clock tea* [saat beş çayı] modeli uyarınca saat on yedide pastalarla birlikte bir fincan çay servisi yapılmaya başlanır.

Sofraya oturmak sadece yemek yemek değil, ailece toplanmak anlamına da gelir. Adabı muaşeret kitapları aile masasının etrafında mutluluğu yaratmayı bilen ev hanımının rolü üzerinde çok durur. Madam Celnart *Hanımefendilerin El Kitabı*'nda (1833) şu açıklamayı yapar: "Sofra kurallarına sadece yabancılar varken özen gösterilmez, bunu kocası için, uygarlığı evin içine yaymak için de yapmak gerekir. Bu sözcüğü bilerek kullanıyorum; çünkü uygarlığın ayırt edici özelliği bütün ihtiyaçlarımızın karşılanmasına bir tat ve saygınlık katmasıdır. Bu yapılmalıdır, çünkü toplumsal yaşamın uğraşları özellikle de erkeklere aile yaşamı içinde yemek saatleri dışında başka bir zaman bırakmaz; çünkü *ömrü uzatma sanatı* ve deneyimi, sindirimi kolaylaştırmak, hissedilmez bir hale getirmek için yemek zamanının sevinç içinde geçirilmesini öğütler. Yemeğinizi tatlı tatlı sohbet ederek güzelleştirmek için birçok neden vardır demek ki [...]."

Özellikle öğle yemeği yabancıların nadiren kabul edildiği bir aile yemeğidir. Bu nedenle yemek servisi masa örtüsü serilmeden yapılır. Ama aileyi öğle yemeğinde bir araya getirme geleneği yavaş yavaş yok olacaktır: İşleriyle fazla meşgul veya evlerinden fazla uzak iş yerlerinde çalışan erkekler artık öğlenleri evlerine dönemeyecektir. Kimi zaman işyerinde, ama her durumda aile dışında yenen yemekle geçen kesintisiz işgününe doğru engellenemez bir kayış söz konusudur. 1908'de *Usages du monde* günü bölen öğle yemeklerinden kaçınılmasını tavsiye eder.

Pazarları yenen öğle veya akşam yemeği genellikle bir aile ritüeline dönüştürülmüştür. Tıpkı takvimdeki bayramlar gibi

ayları ve yılları eşit duraklara bölen ve düzenli olarak toplanmayı sağlayan bir fırsattır bu. George Sand 1810'a doğru Beaumont'daki büyük amcasında yenen çocukluğunun pazar yemeklerinden kırk yıl sonra hâlâ heyecanla söz eder: "Hiç değişmez biçimde aynı konukları bir araya getiren bu haftalık akşam yemeği çok tatlı ve eski bir aile geleneğiydi [...]. Tam saat beşte annemle birlikte oraya geldiğimizde, büyükannemle büyük amcamı ateşin başındaki karşılıklı, geniş koltuklarına yerleşmiş halde buluyorduk [...]." Maurice Genevoix da 1895'e doğru yaşadığı pazar yemeği ritüelini çok sonraları bile hatırlar: "Büyükbabamla büyükannemin yemek salonunda masanın etrafına toplanıp, hep birlikte akşam yemeği yiyorduk. On kişiydik [...]. Bu akşam yemeklerini belleğimde ne zaman yeniden yaşasam, acaba niye hep aklım kış mevsimine kayıyor? Belki de çocukken içime doldurdukları o derin bir arada olma ve yakınlık duygusu yüzünden." Dışarıda gece ve soğuk, içeride sözcüğün her anlamında sıcaklık vardı. Rousseau'dan Michelet'ye kadar mutluluk ideali buydu.

Gün

Akşamüstü, ister evde ister dışarıda yerine getirilsin, "toplum ödevleri"ne ayrılmıştır. 1830'dan 1914'e kadar yüksek tabaka hanımlarının bir kabul "günü" olur. Yüksek sosyetede sezon açılırken üzerlerinde şu matbu sözcükler bulunan kartvizitlerini gönderirler: "Haftanın şu günü, şu saatten şu saate ..... evinde olacaktır." Yüzyılın ikinci yarısında akşam yemeği saati ileriye alındıktan sonra, kabuller taşrada on dörtten on sekize, Paris'te ise on beşten on dokuza dek sürer.

Şöminenin başına çekilmiş kadınların düşlere dalma zevki (Mary Cassatt, *Saat beş çayı*. Boston, Güzel Sanatlar Müzesi).

Salon ve toplumculluk dekoru; aktörsüz ve aktörleriyle birlikte. Yanda: Çok iyi "servis yapılan" bir ortamda duru ve dişi çay saati için hazırlanmış servis masası. Yukarıda: Moulins'de (Allier) 19. yüzyıl sonundan bir burjuva salonunun eski eşyaları; orada da boşluk bırakma korkusu Paris'teki gibi etrafı kasıp kavurmuş (Sirot-Angel Koleksiyonu).

Evin hanımı geleneksel olarak şöminenin sağına oturur. 1880'e doğru yeni bir moda gereğince salonun tam ortasında bir sandalyeye yerleşir. Kadınları, yaşlıları ve rahipleri karşılamak üzere ayağa kalkar, ama içeri bir erkek girdiğinde oturmaya devam eder. Çünkü kadınlar daha kalabalık da olsa, kabul günlerine erkekler de gelir. Rantiyelerin, edebiyatçıların (bir salon Paul Bourget veya Marcel Prévost'nun varlığıyla şeref duyar) yanı sıra, iş veya siyaset hayatı içinde yer alıp daha az boş vakti olan, ama yine de bir yolunu bulup kabul gününde eşlerinin veya sevgililerinin yanına uğrayan daha meşgul adamlara da rastlanır. Yüzyılın sonuna gelindiğinde akşamüstü biraz zaman harcamak giderek güçleştiği için, birçok kadın artık gündüzleri değil akşamları, saat yirmi otuzdan itibaren kabul vermeye başlar; böylece erkeklerin de katılımı sağlanır.

Üzerinde pastalar, tuzlu kanapeler, sandviçler bulunan küçük bir masa hazırlanmıştır ve çay getirilir. Servisi evin kızları yapar. Konuk hanımlar bu "günler"de genellikle çok az kalır, çünkü aynı akşamüstü içinde gitmeleri gereken birçok "gün" olur. Her birinde on beş ile otuz dakika kalınması uygun bulunur.

Bir salona girilirken ve daha da önemlisi çıkılırken sohbeti bölmemek için sessizce eğilinir. Kimi zaman el de sıkışılır. Ayrılırken konuşmalarda hafif bir arayı kollayıp acele etmeden kalkmak tercih edilir. Toplantı çok kalabalıksa, "İngiliz usulü", izin almadan kalkıp gidilebilir. Bazı salonlarda kabul günlerinde sonu gelmez bir geçit alayı izlenir. G. Vanier annesinin Rouen'daki konağında her cuma kabul ettiği insanların sayısının iki yüzü bulduğunu anlatır.

Yüzyılın ilk yarısında kabul veren bir kadının ellerinin meşgul olmasının yerinde olacağı hükmü yaygındır. Genç ev hanımı Alida de Savignac annesinin öğüdünü dinler: "Salonda sohbet ederken nakış işle; ya da kanaviçe yap." Madam Celnart'a göre, 1833'te tığ işleri kibar bir duruş sağlamakta ve hem zarafet, hem de zevk sahibi olunduğunu gösterme olanağı vermektedir.

Elli yıl sonra, kibarlık ölçüleri değişmiştir. Bir kadının tanıdıklarını kabul etmek üzere evinde kaldığı bir günde çalışması bayağılık olarak karşılanmaktadır. Bu nedenle her türlü nakış, el işi, kanaviçe veya yazı çalışması izi ortadan kaldırılmalıdır. Artık mahremiyetle sosyete hayatını karıştırmak söz konusu değildir.

Belle Époque'ta "kabul günü" ritüeli bıkkınlık yaratmaya başlar. Haftada bir akşamüstü evlerine kapanmak istemeyen bazı hanımlar "kabul günü"nü sürdürseler de saatleri on yedi ile on sekiz arasında sınırlar veya her ayın sadece ikinci ve dördüncü salı günlerine indirirler. Savaşla birlikte "kabul günü" yürürlükten kalkar.

Ziyaretler

Bir kadın evinde kabul vermediği akşamüstleri diğerlerinin "gün"lerinde görünmeli ve ziyaretlerde bulunmalıdır. Ailenin kimi zaman çok sayıda olabilen ilişkilerini sürdürme görevi ona aittir. G. Vanier'nin annesinin ziyaret listesinde 148 isim yazılıdır.

Birçok ziyaret vesilesi vardır: Konuk olunan, gidilen veya gidilemeyen bir akşam yemeğini veya baloyu izleyen sekiz gün içinde yapılan "sindirim" ziyaretleri; belli ilişkilerin fazla ileriye gitmeden korunması için yılda üç ya da dört kez yapılan "görgü gereği" ziyaretler; bir evlilik, önemli bir mevkiye atanma, bir nişan verilmesi gibi durumlarda yapılan tebrik ziyaretleri, başsağlığı ziyaretleri, saygı ziyaretleri (üstlere yılda bir kez yapılması gereken bu ziyaretlerde kadın da kocasına eşlik etmelidir); orada yokken gelebileceklerin zahmete girmesini engellemek için bir yolculuğa çıkmadan önce ve döndükten sonra yapılan ayrılış ve dönüş ziyaretleri...

Ziyaretine gidilen kişi evde değilse, hizmetçiye veya kapıcıya köşesi bükülmüş veya ortasından ikiye katlanmış –o sırada hangi yöntem revaçtaysa– bir kartvizit bırakılır. Kenarı bükülmüş veya ortadan katlanmış kartvizit, bu kartın hamilinin bizzat kapıya geldiğini gösterir. Eğer kartviziti bir hizmetçi getirmişse veya herhangi bir idare kanalıyla gönderilmişse kenarı kıvrık olmaz. Bugünkü *Bottin mondain*'imizin atası olan *High-Life*'tan bir "kartvizit bırakıcı" da kiralanabilir. 1830'lara doğru çok bayağı bulunan bu kartvizitle ziyaretler daha sonra geniş ölçüde yaygınlaşmıştır.

Ziyaretler bir sosyete kadınının zaman yönetiminin zorunlu bir parçasıdır. Tuhaf birisi olarak kabul edilme tehlikesini göze almadan bu ritüelden kaçılamaz. Crédit Lyonnais'nin kurucusunun torunu olan André Germain 1906'da evlendiği yazar kızı Edmée Daudet'nin akşamüstleri ziyaretlere çıkmasını ister. Edmée bunu reddeder: Arabayla tek başına Bologna ormanında dolaşır, sonra bir restoranda çay içip Çigan müziği dinler. Sosyetenin her türlü toplumculluk anlayışının bu şekilde yadsınması ister istemez kuşkulu bir vaka olarak görülür.

Toplumsal ilişkileri sahneye koymak, onların sürekliliğini sağlamak burjuva özel hayatının asal boyutlarından birini oluşturur. Bu görevi üstlenmek, özel yerler arasındaki dolaşımı sağlamak evin hanımına düşer. Bir "kabul günü" belirleyip ziyaretler yaparak ve kabul ederek, toplumsal dokunun dayandığı ritüele uyarak burjuvaziye aidiyetlerini meşrulaştıran küçük burjuva kadınlar da bunu iyi bilir.

Salon uzamının bir uzantısı da tiyatro veya operadaki locadır. Özel bir uzam muamelesi gören kamusal bir yer söz konusu olduğu için paradoksal bir görünümdür bu.

19. yüzyıl kurallarına göre bir hanım, locada oturmak koşuluyla, bir temsili tek başına izleyebilir. Buna karşılık balkonda veya orkestrada [salonun ön sıraları] bir koltuğa oturuyorsa, yanında kocası, kardeşi veya akrabası olan bir erkek bulunmalıdır. Bunlar açık, göz önünde uzamlardır ve orada otururken –bulunduğu yerle özdeşleştirilen– "genel" bir kadın olma kuşkusu yaratmak istemiyorsa, bir bekçiye gereksinimi vardır.

Loca ise kapalı ve korunaklı bir dünya, kendi evinde olmanın tiyatroda yeniden oluşturulmuş halidir. Sosyetede âdet, yıllık loca abonmanları almaktır. 1850'de Rouen'da Théâtre des Arts'da locadaki bir yerin yıllığı erkek için 250, kadın için 187 frankı. En rahat çözüm salonu olan bir loca kiralamaktır. İkinci İmparatorluk'ta bu tarz altı kişilik bir locanın yıllığı 1.800 frankı.

Bir hanım locada salonundaymışçasına davranır: Kulislerde gezinmek için locasından çıkmaz, orada dostlarını evindeki teşrifat kurallarına uygun bir biçimde kabul eder, onların beraberlerindeki kişileri kendisine takdim etmelerine izin verir.

Kamusal ile özel arasındaki sınırda yer alan loca, yaşanan olayların sahnedekilere eşlik ettiği bir salondur (Paul Gavarni, *Loca*, Paris, Dorville Koleksiyonu).

Büyük burjuvazinin ayrıcalıklı toplumculluk biçimi olan sosyete yaşamı; konserler, temsiller ve balolar için hem seçme, hem de kalabalık bir davetli topluluğunu evinde ağırlamaktır (Jean Béraud, *Balo*, 1878, Paris, Carnavalet Müzesi).

Evdeki gece eğlencelerinin ritüelleri davetlilerin aile içinden ya da aile çemberi dışından insanlar olmasına göre çok değişir. Kentte veya kırda yaşanması da büyük farklılıklar yaratır. Yararlanılan konforun düzeyi de bir diğer farklılık kaynağıdır.

Elektrik bulununcaya kadar gece eğlencelerini yarı karanlık içinde tasavvur etmemiz gerekiyor. Sadece elektriğe geçişi yaşayanlar değişime tanıklık edebilir. 1909'da Paris'te doğan Bernard Cazeaux çocukluğunu gazla aydınlatılan bir apartman dairesinde geçirir. Elektrikle aydınlatılmış bir dairede oturan arkadaşına gittiğinde nasıl büyülendiğini bugün bile hatırlamaktadır. Bu yenilik loş köşelerin sonu, son karanlık parçalarına karşı kazanılmış zaferdir.

Bu küçük çaplı devrim Paris'in iç mekânlarına ancak 1890'dan itibaren girmeye başlar. 19. yüzyılın başında hali vakti yerinde insanlar ya mumla –içyağı kandiline oranla pahalı bir yöntem–, ya da gazyağı lambasıyla aydınlanmaktadır. 1800'de gazyağını düzenli olarak alevin düzeyine yükseltmeyi sağlayan Carcel lambasını benimserler. Gazla aydınlanma 1825'te özel dairelerde yaygınlaşır. 1828'de Paris'te 1.500 abone vardır; 1872'de bu sayı yaklaşık 95.000'i, yüzyıl sonuna gelindiğinde 220.000'i bulmuştur. 1855'te birçok farklı şirketin *Compagnie parisienne d'éclairage et de chauffage par le gaz* [Paris Gazla Aydınlatma ve Isıtma Şirketi] içinde birleşmesi

sonucunda, gazın metreküp fiyatı ucuzlar: 0,49 franktan 0,30 franka düşer.

Katoliklerde aile içi gece eğlencesi topluca edilen duayla başlayabilir; Madam de Lamartine 5 Eylül 1802'de bu konuda "çok etkileyici ve yararlı bir âdet" diye yazar. Hem efendileriyle birlikte gündelik bir ruh ortaklığına girme ânı bulan hizmetkârlar için, hem de ortaklaşa yapılan duanın Hıristiyan eşitliğini hatırlattığı efendiler için yararlıdır. Burjuvazi de aristokratik bir gelenek olan bu toplu duayı kimi zaman benimsemiştir.

Aile içi gece eğlenceleri çoğunlukla iskambil veya zar oyunlarıyla geçirilir. Milly'de, Eylül 1806'da, Madam de Lamartine kocasıyla satranç oynarken, çocukları Lafontaine masallarını öğrenerek eğlenir. Yüksek sesle okunan masallar çocuklarla paylaşılması gereken bir zevktir.

Ama aile içi gece eğlenceleri öncelikle "senli benli sohbetler" ve "ocak başı" zamanıdır. 1828'de Horace Raisson *Code civil*'ine (Muaşeret Kuralları Kılavuzu) "ocağın başındaki köşeye övgü" ile son verir: "Salon teşrifatının ve törensel zevklerin katı kurallarıyla karşılaştırıldığında, ev içi yaşamının mutluluğunu ve ocak başındaki küçük sevinçleri göstermezsek, kendimizi görevini gereğince yerine getirmemiş kabul edeceğiz" diye

Sanatçı mı, ev kızı mı? Ev kızı olağan koşullarda "kadınların afyonu" olan piyanoyla yetinir. Özel oda müziği konseri, Hindu prenslerin İmparatorluğun varlığını hatırlattığı bu yüksek tabaka salonunun seçkinliğini ortaya koyuyor (James Tissot, *Balo*, Manchester, Kent Sanat Galerisi).

Antraktlı tiyatro temsilleri gibi düzenlenen gece eğlencelerinde, sohbetin çekiciliği tek başına yeterli olmaz. Komedyenler, şarkıcılar, sihirbazlar, uyurgezerler de seyircileri eğlendirmek için numaralarını sergiler. 1880'e doğru komikler gözdedir. Birbirlerinden kesin bir biçimde ayrılmış siyahlı erkekler ve beyazlı kadınlar dominosu (Paris, Musée Carnavalet).

yazar. Ve aslında 19. yüzyılın tipik bir özelliği olan bu "küçük sevinçler"i anlatmak için, gotik şatolarda ateşin başındaki köşeye çok önem veren atalarımızdan alıntılar yapar! Bu da onların iyi yaşama sanatından çok iyi anladıklarının kanıtıdır!

"Ocak başı"nın bu şekilde değer kazanması, bütün 19. yüzyıl boyunca oluşup yüzyıl sonunda bir saplantı halini alan "yuva" düşüncesiyle ilişkilendirilmelidir. Sözcüğün gerçek anlamıyla ocak başı yok olmaya yöneldikçe, bu düşünce gelişme kaydeder: Yüzyılın ikinci yarısında yapılan güzel apartmanlar, şöminelerdeki odun veya kömür ateşlerinin yerini almak üzere tasarlanmış, sıcak havayla çalışan kaloriferlerle donatılmıştır. Bu düşüncenin son noktası, laik okulların seçme okuma parçalarının taşıdığı lambanın altında, sobanın başında toplanmış küçük burjuva ailesi imgesidir.

Aile halkası dış dünyaya açıldığında, gece eğlenceleri konukların sayısına ve onlarla olan yakınlık derecesine göre biçim değiştirir. 19. yüzyılda sürekli bir özlem hissedilir: 18. yüzyılın toplumculluğu. Goncourt Kardeşler gibi burjuvalar en ince şatafatla en başarılı senli benli sohbetleri bir araya getiren ideal gece eğlencelerine önceki yüzyılın ev sahipliği ettiği kanısındadırlar.

Bourbon'ların ve I. Napoléon'un sarayına girip çıkan soylu hanımlar, Eski Rejim türünde ideal toplumculluk mitosunu

yaratmaya ve sürdürmeye katkıda bulunur. Abrantès düşesi 1836'da *La Gazette des salons*'da geçmişin gece eğlencelerini betimler: O sırada sosyete insanlarının çekirdeği birbirlerini sürekli gören seksen ve hafta boyunca bir salondan diğerine gidip gelen iki yüz kişiden ibaretti; erkekler bilardo oynuyor, kadınlar nakış işliyor veya resim yapıyordu; sabahın ikisinde *souper* servisi yapılıyordu ve en heyecan verici, senli benli, "hatta kimi zaman hafif iğneli" sohbet ânı o zamandı.

I. Napoléon'un devrilmesi küçük sosyete heyetlerinin sonuna ve İngiliz usulü "*raout*"ların –seçilmemiş bir insan kalabalığının tıkış tıkış bir araya geldiği çok karışık toplantılar– başlangıcına işaret eder. 1835'te Paris'i ziyaret eden İngiliz Madam Trollope, güzel akılların bir araya geldiği ve onun gözünde Fransız âdetlerinin çekiciliğini oluşturan *souper*'lerin yerini bu *raout*'ların almasına hayıflanır.

Gece eğlenceleri, amatörce müzik ve tiyatro yapmak için de ayrıcalıklı anlardır. Dostlar arasında gönüllü olarak çalgıcı veya şarkıcı grupları oluşturulur; bunlar kâh birinde kâh diğerinde

Romans bir baştan çıkarma biçimidir. André Theurier'nin (*gül suyu:* tatlı ve tozpembe) romanları ve *L'Illustration*'un tutucu okurları için klasik bir duygusal olay düğümü (1890).

Yakınlar arası gece eğlencesinin yerini 19. yüzyılda İngiliz usulü *raout* aldı. Bu yarı-kamusal gösteride, askerler kadınların gözdesidir (Octave Uzanne, *Yüzyılın Fransızı. 1850'de sosyete hayatı*, Paris, Tarih Kitaplığı).

düzenli olarak buluşur. Bu tür gruplara, kültürel eğlencelerin daha kısıtlı olduğu ve eğlence kaynaklarını insanın kendi içinden bulup çıkarması gereken taşrada daha çok rastlanır.

George Sand, 1810'a doğru bir gezici oyuncular kumpanyasının doğduğu yer olan Berri'deki La Châtre'a geldiğini anlatır. Yörenin amatör müzisyenleri temsile eşlik etmek üzere bir orkestra oluşturur: "O sıralarda taşradaki insanlar hâlâ sanatçıydı. Yerleşimler istediği kadar küçük ve yoksul olsun, hepsi iyi bir dörtlü çıkarabiliyordu ve her hafta müzik meraklılarından birinin ya da diğerinin evinde toplanılıp İtalyanların deyimiyle *musica di camera* (oda müziği) yapılırdı. Bu namuslu ve soylu dinlence taşra vilayetlerimizdeki kutsal ateşin son bekçileri olan yaşlı virtüozların yok olmasıyla ortadan kalktı." George Sand 1850'de, *Anılar*'ını yazdığı sırada, müzik yapma alışkanlığının yitirildiğini söylüyor. Ama aslında bu alışkanlık yüzyıl boyunca devam etti.

1894'te doğan Madam Bl., çocukluğunu Caen'de geçirmişti. İyi bir piyanistti; erkek kardeşleri ve onların arkadaşlarıyla bir

orkestra kurmuştu. Hafta içinde prova yapıyor, pazarları ebeveynleri ve yakınları için konser veriyorlardı. Her iki pazardan birinde evde müzikli bir toplantı düzenleniyor, diğer pazar ise briçe ayrılıyordu (bu oyun Belle Époque'ta çok revaçtaydı). Rouen'da iki burjuva güzel sesleriyle ün yapmıştı: Temmuz monarşisi döneminde Félix Bourgeois ve Üçüncü Cumhuriyet'te Georges Vanier. Onlar sosyete gecelerinin vokal renkleriydi.

Amatör tiyatro da özel hayat tarzının bir parçasıydı. Mimiklerle sözcük anlatma ve bulma [sessiz film] 19. yüzyılın en gözde eğlencesiydi. 1859'da *Dictionnaire universel de la vie pratique à la ville et à la campagne* "insanın sırayla yazar ve seyirci olduğu bu hoş vakit geçirme uğraşı"nın nasıl oynandığını açıklar. Grubun yarısı bilmeceyi oynar, diğer yarısı ise seyreder ve sözcüğü bulmaya çalışır. Eğer bulurlarsa, bilmece oynama sırası onlara gelir.

Başka eğlenceler bu bilmece mimlenmesi oyunuyla rekabet etmeye çalışsa da, başarılı olamadılar. 1830'a doğru "tablolar" moda oldu: "Salona çok büyük bir çerçeve getirilir; üstündeki tuvalin arkasında temsil etmeleri gereken kahramanlar gibi giydirilmiş kişiler toplanır." Georgette Ducrest bir romanında Madam de Duras'nın evindeki bir gece eğlencesinden söz eder. Bu eğlencede Baron Gérard "hayranlık uyandıran *Corinne* kompozisyonunun röprodüksiyonunu yapma işini" üstlenmiştir. Tabloların elverişsiz bir yönü de vardır: Sahnelerin aslına uygun olması için eğlencenin hızını kesen ve atmosferi soğutan uzun hazırlıklar gerektirirler.

Bilmece mimlemenin yanı sıra, sosyete komedileri de oynanır. Aile içinde veya birkaç dostun huzurunda sergilenen skeçlerden, Français'de veya Gymnase'da seyredilmiş uzun bir komediye kadar türlü türlü temsil seçilir. Sosyetik aylaklar bu uzun komedileri dört yüz kişilik salonların önünde oynamak üzere ezberlerler. Özellikle Scribe'in bu alanda kalıcı bir başarısı olmuştur.

Amatör tiyatroya, ikindi kahvaltısı saatinde çocuklar arasında da rastlanır. Onların da toplumculluğu çoğunlukla büyüklerinkine öykünmektedir. Örneğin Renée Berruel ve kız kardeşi, her yıl başında kız arkadaşlarını evlerine davet eder. Hem kahvaltı eder, hem de küçük tiyatro piyesleri oynarlar: *Le Désespoir de Louison, Colombine héritière, Ma tante Flora.*

Hanım konukların birbiri ardı sıra piyanoda nöbeti devralıp diğer katılanlara dans müziği çaldığı danslı gece eğlencelerinde de amatörlük sahnededir. Şubat 1849'da *Journal des jeunes filles*'in söylediğine göre, kadriller ve polkalar çalarlar. Birinci ve

İkinci İmparatorluk arasında çok moda olan *contredanse*, daha sonra kadril adını almıştır. Polka, 1844'te Prag'dan gelmiştir. Valsin ise adı kötüye çıkmıştır. 18. yüzyıl sonunda Fransa'ya giren bu dans 1820'de sarayda hâlâ yasaktır. 1857'de bir valsi içerdiği cinsel bileşenleri de gizlemeden betimleyen Flaubert kovuşturmaya uğrar. 19. yüzyıl sonunda tango da aynı şekilde ayıplanır.

Ama amatörlüğün de sınırları vardır. Gerçek bir "büyük gece eğlencesi" konukların dans edebilmeleri için bir orkestra tutulmasını gerektirir. Yine moda olan bir diğer eğlence, evde resital veren bir kadın şarkıcı tutmaktır.

Aile içi gece eğlencesi dış dünyaya açılıp yabancıları da ağırlayınca, iki çelişkili eğilim gün yüzüne çıkar: Eğer evin genç kızları aile dostlarının dans edebilmesi için piyano çalarsa, toplumculluğun mahrem niteliği korunur. Ama eve revaçta olan profesyoneller çağrılırsa, mahremiyetin gücü azalıp şatafat artar. Ancak şenlik yeri yine de özel uzamdır.

Yıllık bayramlar

Yıla bir yandan yazlığa gitme, diğer yandan da kilise bayramları damgasını vurur. Aristokratik yazlık, burjuva sınıfı içinde yaz tatili şeklinde genelleşir. Dinlenme ve eğlenme ideolojisinin doğuşuna tanık olunur ve okul hayatı da tatilleri uzatarak buna uyum sağlamak zorunda kalacaktır.

Dine ister inanılsın ister inanılmasın, kiliseye ister gidilsin ister gidilmesin, herkes Hıristiyan takvimine bağımlıdır. Yılın akışını, Noel'den Toussaint'e, İsa'nın doğumundan Ölüler Bayramına varıncaya dek resmi bayramlar belirler.

Yılın geçilmesi zorunlu evrelerini temsil eden bu resmi bayramlar şu ya da bu oranda aile içi şenlik vesilelerine dönüşür. Biçimleri değişmez, ama farklı anlamlar yüklenirler. Örneğin Noel, İsa'nın Beytüllahim'deki doğumundan ayrılıp, giderek bir çocuk bayramı haline gelir. Böylelikle aile kendisini kutlamak için Hıristiyan bayramlarını kullanır.

Noel çamı

Noel çamı İskandinav ülkelerinden gelmiştir. Otuz Yıl Savaşları sırasında (17. yüzyılın ilk yarısı) İsveçlilerin Almanya'ya taşıdığı bu gelenek, orada ancak 19. yüzyıl başında yaygınlaşmıştır. Daha 1765'te Leipzig'deki bir dostuna giden Goethe evde bir Noel ağacı görünce şaşırır (bununla birlikte evlere Noel çamı dikme alışkanlığı 1605'te Strasbourg kentinin âdetleri arasında bulgulanmaktadır).

Fransa'ya 1840'a doğru giren Noel çamı 1900'de bütün ailelere kesin bir biçimde yerleşmiştir (Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı).

1840'ta bu Alman geleneği aynı anda hem İngiltere, hem de Fransa'ya girer. Geleneği İngiltere'ye taşıyan Kraliçe Victoria'nın eşi Prens Albert'tir. Bu âdeti Paris'e sokan ise, Orléans düşesi Hélène de Mecklembourg ile Alsace ve Almanya'nın Protestan aileleridir. İkinci İmparatorluk'ta Noel çamı geleneği İmparatoriçe Eugénie'nin de desteğiyle yerleşir. 1870 bozgunundan sonra göç eden Alsace ve Lorraine'liler de onun yayılmasına katkıda bulunur. *Littré* ve *Larousse*'a göre, "Noel Ağacı", üzerine çocuklar için bonbonlar, oyuncaklar asılmış ve süslenmiş kalın bir çam veya çobanpüskülü dalıdır.

Yüzyılın sonunda âdet "ulusallaştırılmış" gibidir: Her yıl gerek Grönland'daki misyonerlere, gerekse Afrika'daki kolonilere süslenmiş Noel ağaçları gönderilir! Aile içindeki çam ağaçları ise aşağı yukarı bizim bildiklerimize benzemektedir.

*Noel kreşleri**

Littré 1863'te ne evlerde ne de kiliselerde kreşlerden söz eder. Birkaç yıl sonra *Larousse* sadece kiliselerdeki canlı ve konuşmalı kreş sahnelerine değinip, taşra kreşlerini ise uzun uzadıya eleştirir. *Larousse*'a göre bu taşra temsilleri saygısızcadır, çünkü kutsal olanla olmayanı birbirine karıştırmakta ve müminleri güldürmektedir. Yine de bir ilerleme göze çarpar: Melek, taşra ağzıyla değil, Fransızca konuşmaya çalışmaktadır. Eski geleneklere son verme zamanı gelmiş gibidir...

* *Kreş:* İsa Peygamber'in doğduğu zaman içine konduğu yemlik; bu durumu temsil eden dinsel tasvirler. (ç.n.)

İskandinav kökenli olan Noel çamı Almanya üzerinden geçerek Fransa'ya girmiştir (Paris, Ulusal Kitaplık)

Ancak Monsenyör Chabot'nun söylediklerine bakılacak olursa, 1906'da Noel sırasında Katolik evlerine çok sayıda kreş yerleştirilmişti. Gerçekten de değerleri 20 ile 3.000 frank arasında değişen bu tasvirlerden yılda otuz binden fazla satılmaktadır. Noel kreşleri yedi veya sekiz temel kişilik içerir.

İtalyan kökenli kilden *santon*'larıyla* Marsilya kreşleri üzerinde ayrıca durmaya değer. Çünkü geleneksel kutsal kişiliklerin dışında, bileyici, tef [tamburin] çalan adam, değirmenci, fırıncı çırağı vb. kutsal olmayan kişilikler de konmaktadır. Modernite, dört veya beş katlı, geceleri bir mumla içeriden aydınlatılan evler ve buharlı lokomotifler biçiminde Noel kreşlerine de sızmaktadır.

Alman örneği

Noel çamı Fransa'ya sokulmadan önce, ortalıkta bu Alman âdeti üzerine bir söylem dolaşıyordu. Tuhaf bir biçimde, sanki Noel çamı sonradan unutulmuş bir Fransız geleneğiymiş gibi bundan üzüntüyle söz ediliyordu. 23 Aralık 1830 tarihli *La Gazette des ménages*, ev gelenekleri açısından örnek alınması gereken Almanya'nın aksine, Fransa'da ve özellikle de Paris'te "şimdiki kuşağın eski âdetlere yeterince bağlılık göstermemesi"ne hayıflanmaktadır.

Le Journal des jeunes filles 1849'da Alman törelerinden aynı heyecanla söz eder ve Fransızların büyülü atmosferi kullan-

* *Santon:* Provence'ta Noel kreşlerini süsleyen pişmiş topraktan heykelcik. (ç.n.)

mayı bilmemesinden yakınır: Almanya'da Küçük İsa veya "Çocuk Mesih"in taşıdığı Noel armağanları, "gökten inmektedir." Fransa da Alman örneğini izlemeli ve yıl sonu bayramlarını kuşakları evdeki, özellikle de büyükanne ve büyükbabanın evindeki ocağın başında bir araya getirmek için bir fırsata dönüştürmelidir.

1830 ve 1849'daki söylemler aynıdır. Yıl sonu bayramlarına ilişkin olarak özel hayatı yüceltmektedir. İki devrimin ardından, kamusal alanın istikrarsızlığına karşı aile hayatının istikrarı öne çıkarılmaktadır. 1849'daki yazıyı kaleme alan gazeteci sözlerine şöyle son vermektedir: "Aile içi sevinçler devrimlerin asla elimizden alamayacağı tek yer ve tek mutluluktur."

Aile içinde kutlanan bayramların tatlılığı

Gustave Droz 1866'da *Mösyö, Madam ve Bebek*'in bir bölümünü aile içinde kutlanan yılbaşına ayırır. O sabah saat yedide *Bebek* "iyi yıllar" dilemek üzere ebeveynlerinin kapısını tırmalar. Baba onu yatağa alır, hizmetçi kadın gelip ateşi yakar ve bu tatlı atmosfer içinde sıra armağanlara gelir. Gustave Droz da bu aile mutluluğunu dünyanın en değerli şeyi olarak yüceltir. Bütün güne sevimli aile tabloları damgasını vurur.

Demek ki Yılbaşı ailenin yeni bir yıla başlamadan önce yeni bir güç ve ruh kazanmasını sağlayan, bütün ailevi zevklerin bir hulasasıdır. 1866'da başvuru kaynağı olarak Alman örneğini göstermeye gerek kalmamıştır. Droz betimlemesini bilinen bir olgunun dökümünü verir gibi yapar. 19. yüzyıl ilerledikçe, aile ocağının değerli ve yeri doldurulmaz bir mutluluk sağladığı konusundaki kesin kanının zihinlerde giderek kökleştiği unutulmamalıdır. Bayramın başlıca aktörleri çocuklar olur.

Réveillon ve armağanlar*

Réveillon, "olağanüstü hallerde geceyarısı yenen bir yemektir. Özellikle de Noel gecesi yenir" (*Littré*, 1869). "*Réveillonner*" diye bir fiil yoktur. Saint-Sylvestre gecesi hakkında sessiz kalınmıştır. 31 Aralık gecesi yenen aile yemeklerine veya yapılan şenliklere yönelik göndermelere de hiç rastlayamadım. Flaubert, *Mektuplar*'ında, gece yarısını bir kez sigara içerek, bir diğerinde ise Çin'i düşünerek beklediğini anımsar.

Katolik ailelerde gece yarısı ayinine gidilir ve dönüşte evde yemek yenir. Noel akşamları hizmetçilere izin vermek âdetten olduğundan, sofra fazla zengin değildir. İki geleneksel yemek içerir: Yassı çöreklerle (*gaufre*) yenen vanilyalı sebze çorbası ve kızartılmış domuz sucuğu; bunun yanı sıra doldurulmuş hindi gibi soğuk yemekler veya tatlı olarak fondan ve dondurmalı çörekler de sunulur.

* Noel ya da yılbaşı günü yenen gece yarısı yemeği. (ç.n.)

Baba için kitaplar, hanımlar için kutular, küçük oğlan için tekerlekli at, küçük kız için bir albüm ve hepsi için duygulanma anı. Noel armağanları ritüeline uyulmuş (Eugène Devéria, *Les Étrennes*, 1846).

Noel için taşra illerine göre değişen her türlü pasta ve kurabiye üretilirdi: Gofretler, galetalar (*galette:* kimi zaman kat kat ince yufkayla, ya da daha yaygın olarak un, tereyağı ve yumurtayla yapılan yassı pasta), çörekler (*chausson*); ama bizim bildiğimiz *bûche de Noel*'in (Noel yortusu için hazırlanan büyük pasta) izine rastlanmaz. 19. yüzyılda bilinen tek *bûche* [ocak odunu anlamına da gelir] 24 Aralık akşamı bütün gece ateşi canlı tutsun diye ocağa atılan koca kütüktür; bu da şafaktaki ayine katılmak için bütün Noel gecesi boyunca uyanık kalmayı gerektiren eski bir kırsal geleneğin kalıntısıdır.

Katolik kökenli olan *réveillon*, yüzyılın ikinci yarısında din dışı bir şenlik halinde genelleşir; öyle ki 1908'de *Usages du siècle*'de şöyle bir açıklama bile yapılır: "Herkes *réveillon* yapar (*Tout le monde réveillonne*)." Dindarlar *réveillon*'u gece yarısı ayininden sonra yapar, dinle ilgilenmeyenlerin alışkanlığı ise önce tiyatroya gidip, ardından *réveillon* yapmaktır. Artık Noel'i kutlamak için dinsel bir gerekçeye lüzum kalmamıştır. Aile içi veya dostlar arası toplantı bayramın tek varlık nedeni haline gelir. *Réveillon* mönüsünde hindi ve kızartılmış domuz sucuğu korunmuş, ama sebze çorbasının yerini sıcak et suyu almıştır. Bir moda da İngiltere'den gelir: *Christmas*'ın simgesi puding. Dergilerde puding tarifleri verilir; örneğin 1 Ocak 1903 tarihli *Fémina*'da böyle bir tarif yer alır (yine Fransız törelerine girmeye çalışan bir diğer İngiliz âdeti: ökseotunun altında öpüşmek; 15 Aralık 1903 tarihli *Fémina* bu âdeti de bir fotoğrafla görüntüler).

Yılbaşı armağanları (*étrennes*), eski bir gelenek uyarınca genellikle 1 Ocak'ta verilir. Hizmetçilere, kapıcıya, postacıya

verilmesi zorunlu bahşişler biçimine de bürünerek, yılbaşını çok masraflı bir angarya gününe dönüştürürler. Gazeteler bu konuyla çok eğlenir. *La Mode* Ocak 1830'da şu başlıkla küçük bir güldürü (tek perdelik piyes) yayımlar: "Yılbaşı veya küçük hediyeler dostluğu ayakta tutar." Çevresinde armağan bekleyen herkes –oda uşağından karısına dek– tarafından sıkıştırılan bir adamın öyküsü sahneye taşınmıştır.

Ama yılbaşı armağanları daha geniş anlamda bütün yılsonu bayramları süresince verilen hediyeleri ifade eder. Bazıları, Madam Grandmaison'un 1892'de yaptığı gibi, bir dağılım tanımlamaya çalışır: Noel'de çocuklara; yılbaşında yetişkinlere armağan verilir. Aslında böyle bir ayrım yapmak güçtür, çünkü kimi zaman Noel nedeniyle yetişkinlere ve Yılbaşı'nda da çocuklara armağan verilir. Sonuçta bu hediyelerin hepsine birden "*étrennes*" denmeye başlanır.

Noel kundurası ve armağanlar

Çocuklar Noel akşamları kunduralarını ertesi sabah dolu bulma umuduyla şöminenin önüne koyarlar. Bunları Küçük İsa mı dolduracaktır? Yoksa Noel Baba mı? Anlaşılan her iki kişilik bir arada varolmuş, ikincisi süreç içinde nöbeti birinciden devralmıştır.

Robert özel isimler sözlüğü, Noel Baba'nın Avrupa'da 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığını söyler. Amerika'dan geldiği ve ticari amaçlı bir icat olduğu belirtilir. Ticaretin bu kişiliğin kazandığı başarıda büyük payı olduğu yadsınamazsa da, onu ticaret icat etmemiştir. Daha çok yortusu 6 Aralık'ta kutlanan ve Kuzey ülkelerinde uslu çocuklara armağanlar götüren Saint Nicolas'yı (Santa Claus) anımsamak gerekir – ortağı Kırbaççı Baba ise haylazlara değnek getirmektedir. Bu kişilik

İki dirhem bir çekirdek giydirilmiş ve burunları silinen bu çocuklar büyükbaba ve büyükannelerine kekeleye kekeleye tebriklerini söylemeye ve çizdikleri resimleri hediye etmeye gelmişler; gözleri ise kendilerini bekleyen oyuncaklara dikilmiş. Yıllık aile ritüelinde armağanlar ve karşı-armağanlar (l'aris, INRP, tarihsel koleksiyon).

Alman ve İskandinav göçmenler tarafından Amerika'ya taşınmış ve orada "ticarileştirilmiş" olabilir.

Üstelik, daha sonradan edindiği öneme henüz sahip olmasa da, yüzyılın başında bizim tanıdığımız biçimiyle Noel Baba Paris'e yerleşmiştir bile: George Sand, *Hayatımın Hikâyesi*'nde çocukluğunun Noel'lerini anlatır (1810'da altı yaşındaydı): "Küçük Noel Baba'nın, bu tonton ihtiyarın tam gece yarısında bacadan aşağı inip, küçük kunduramın içine uyandığımda bulacağım bir hediye bırakacağına nasıl mutlak bir güven duyduğumu hiç unutmadım. Gece yarısı! Çocukların göremediği ve onlara uykusuz bekleyişlerinde asla erişemeyecekleri son nokta olarak gösterilen o fantastik saat! O küçük ihtiyar belirinceye kadar uyumamak için ne inanılmaz çabalar harcardım! Onu görmeyi hem çok ister, hem de çok korkardım: Ama asla o zamana dek uyanık kalamaz ve ertesi gün ilk iş olarak ocağın yanında duran kundurama bakmaya koşardım. Beyaz kâğıttan paket beni ne büyük heyecanlara boğardı, çünkü Noel Baba aşırı temizdi ve armağanını özenle paketlemekten asla geri kalmazdı. Definemi ele geçirmek için yalınayak koştururdum. Hiçbir zaman çok muhteşem bir armağan olmazdı bu, çünkü zengin değildik. Kimi zaman küçük bir pasta, bir portakal ya da sadece güzel, kırmızı bir elmaydı. Ama bana öyle değerli gelirdi ki, onu yemeye bile kıyamazdım bir süre [...]."

Noel Baba'nın İsa Mesih'in doğumuyla hiç ilgisi yoktur ve Katolik Kilisesi uzun süre bu kişiliğe karşı çıkmıştır. Dindar kişiler, Noel gecesinde çocuklara armağanları Küçük İsa'nın getirdiğine inanır. Francisque Sarcey'e göre (22 Aralık 1889 tarihli *Annales*), çocuklar "pastalar ve oyuncaklarla dolu ellerini göğsüne bastırmış Küçük İsa'yı havada görür; çok iyi ve çok adil olan Küçük İsa'yı üstlerinde hissederler; O'nunla birlikte dosdoğru yürümek gerektiğini söylerler kendi kendilerine, yoksa... kunduralar boş kalacaktır." Ama bu imge tam anlamıyla tutmamış, kırmızı pelerinli, ak sakallı ve sırtında koca küfesini taşıyan Noel Baba'nın ilerleyişini durduramayan Kilise onu Küçük İsa'nın sadık ulağı ve basit bir ödüllendirme ahlakının da eğitmeni haline getirerek sahiplenmiştir.

Geleneksel olarak Aralık ayında gazeteler Noel armağanları için bir köşe açar. Okuyucularına alabilecekleri armağanlar hakkında fikirler verirler, ki bu armağan önerilerinin çoğu sadece kadınlara yöneliktir: Çift kişilik kanepeler (*causeuse*), "iş masaları" (*ouvrageuse*; tığ işleri için gerekli eşyaların konduğu küçük mobilyalar), "kadınların süslenme odaları (*boudoir*) için

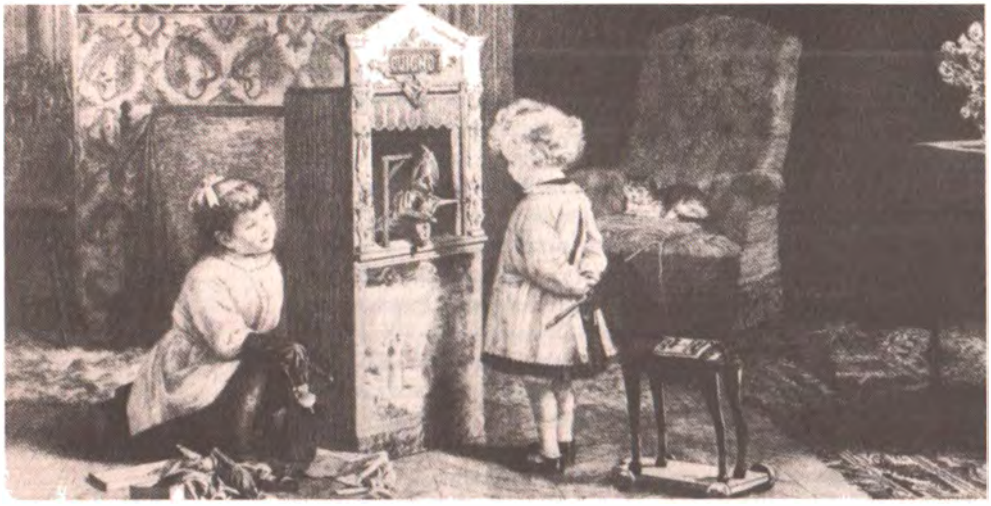

Uslu çocuklar için ev oyunları veya evde tiyatro. Polichinelle, Guignol ve diğerleri çocukların imgelemini doldurmakta ve aralarındaki diyaloglara can katmaktadır. (Paris, Dekoratif Sanatlar Müzesi).

ufak tefek eşya", renkli, kokulu ve parlak mektup kâğıtları, fantezi süslü kartvizitler. Şu ya da bu nesne hakkında, "bir kadına verilebilecek güzel bir armağan" gibi değerlendirmelere rastlanmakta, ama bu niteleme erkeklere yönelik nesneler için asla kullanılmamaktadır. 19. yüzyılda sadece erkeklere yönelik armağan kategorisi yoktur. Ancak şurada burada "beyler ve bayanlar için" gerekli şeylerden söz edilmektedir. Bu durum erkeklerin armağan almadığını değil, bundan söz edilmediğini gösterir.

1836'da çocuklar için en güzel ve ince armağan küçük bir tiyatrodur: "Görünür bir yardım almadan hareket ettirilebilen kâğıttan küçük kişiliklerin canlandırdığı bir ip dansını temsil eden Asya gösterisi." Başka oyuncaklar, gerçekliği aslına uygun bir biçimde yeniden üretmeye çalıştıkları için revaçtadır: Gerçek suyla çalışan değirmen, şakıyan kuşlar, eksiksiz çeyiz takımlarıyla "evlenilesi" bebekler. Oyuncak bebekler uzun süre geçer akçe olarak kalır. Pelüş ayılar 20. yüzyılın başında ortaya çıkar. Amerikan ayısı Teddy 1907, Fransız ayısı Martin 1906 tarihlidir.

*Larousse du XIX*e *siècle*'e göre, çocuklara yönelik hediyeler modanın kaprislerine uysa da, en son eğilim kültürel niteliktedir: "1 Ocak törenselliği içinde pahalı ve yararsız oyuncakların yerini giderek güzel ve iyi kitaplar alıyor." Sözlüğün pedagoji ve ilerleme coşkusunu hesaba katmak gerekse de, yüzyılın başından sonuna dek gazetelerin armağan olarak kitabı öğütlediği ve kitap listeleri yayımladıkları doğrudur (örneğin *bkz. La*

Mère de famille, Aralık 1834 ve *La Femme et la Famille, journal des jeunes personnes,* Aralık 1880).

Günce tutan küçük kızlar kendilerinin veya yakınlarının aldıkları armağanları kaydeder. Anne babaların yıl sonu bayramları münasebetiyle çocuklara verdikleri hediyeler sadece anlık bir zevk kaynağı değil, aynı zamanda geleceğe yönelik bir yatırımdır: Çocuklar bunları hatırlayacak, aldıkları keyifleri biriktirecek ve belleklerinde koruyacaklardır. Yetişkinlerin nostaljisi böyle türer ve onlar da sıraları geldiğinde bu duyguyu kendi çocuklarına aktarırlar.

Yeni Yıl dilekleri ve ziyaretleri

Çocuklar, Yeni Yıl gününde aldıkları armağanlara karşılık olarak ebeveynlerine iyi dileklerini sunarlar. Elisabeth Arrigi 29 Aralık 1877'de şunları yazıyor: "Biz de babama armağanlar hazırlıyor, Pierre, Amélie ve ben birlikte *le Petit Savoyard*'ı ezberliyor ve güzel bir kâğıda yazıyoruz; sonra ben iki elle çalınmak üzere güzel bir parça, bir de annemle birlikte çalacağım dört el için bir parça öğrendim; Amélie de benimle birlikte çalacağı dört el için yazılmış bir parça öğrendi."

Yılın ilk günü aile yakınlarına, baba ve anneye, amcalara ve teyzelere, erkek ve kız kardeşlere iyi dileklerini sunmak gerekir. Bir gün öncesi ise büyükbaba ve büyükannelerle, üstlere ayrılmıştır. Yeni Yıl'ı izleyen sekiz gün kuzenler ve diğer hısımlar, on beş gün yakın dostlar, ayın tamamı ise tanıdıklar içindir. Görüldüğü gibi hatırı sayılır miktarda zorunlu ziyaret ve yazılması gerekli tebrik kartı toplamı ortaya çıkmaktadır.

Bu nedenle fazla dolaşmaktan kaçınmak için, genellikle ya bir hizmetçi ya da paralı bir şirket aracılığıyla tebrik edilecek kişilerin evlerine birer kart gönderilir. 24 Aralık 1854 tarihli *Le Figaro* bu Paris âdetinin içerdiği paradoksun altını çizmektedir. Bu kartları alan kişiler "yüz tanesi üç franka mal olan bu özen"i küçümser gibi yapar. Ama eğer söz konusu kartlar gönderilmezse, aynı kişiler bu kez "Şu şahıs yaşamayı bilmiyor: Yeni Yıl'da bana kart bile göndermedi!" diyecektir.

Paskalya ve Toussaint: Mevsim değişimleri

Postayla gönderilen kartvizitlerin ise hududu yoktur: Yüzyıl sonunda Paris'teki postanelerden sadece 1 Ocak günü bir milyondan fazla kart gönderilmektedir. Pange Kontesi yaklaşık 1.500 tebrik kartı yazdığını ve aldığını anlatmaktadır...

Paskalya birçok açıdan önemli bir bayramdır. Öncelikle dinsel açıdan önemlidir, çünkü her Hıristiyanın "Paskalya'sını kutlaması", yani Paskalya'nın on beş gününden birinde günah çıkarıp Kudas ayini yapması gerekir. Yılda bir kez Paskalya nedeniyle yapılan Kudas ayini, Kilise'nin şart koştuğu asgari eşiktir. Paskalya'nın on beş günü *Rameaux* pazarıyla başlar.

Germaine de Maulny o gün ayine götürülen en küçük çocukların ellerinde takdis ettirmek üzere, bonbonlar, kurdeleler, çiçekten taçlar ve minik hediyeler asılı bir *"rampaum"* veya *"rampant"*, yani küçük bir şimşir dalı demeti taşıdıklarını hatırlar. Kutsal Perşembe akşamüstü annesi onu Limoges kiliselerini dolaşmaya götürürdü. Kutsal Cuma ona ve kız kardeşine evlerinde bulunan aziz heykellerinin hepsinin üstünü menekşe rengi kumaşlarla örtmelerini söylerdi. Ailece katedrale gidip, Haç yolu ibadetini izlerlerdi.

Paskalya aynı zamanda bir yumurta bayramıdır: Çocuklara sürpriz yapmak için evlere veya bahçelere saklanan yumurta biçiminde şekerlemeler, kahvaltıda sofraya konan rengârenk boyalı, kimi zaman üzerlerine resimler ve bulmacalar çizili pişmiş, katı yumurtalar ve özellikle de armağan paketi olarak kullanılan yumurtalar. Çünkü Birinci Dünya Savaşı'na gelinceye dek Paskalya'da hediye vermek sürekli gelişen parlak bir âdettir. Ticaret yumurta biçimini sahiplenmiş ve kurşun askerlerden mücevherlere dek çok çeşitli nesneler içeren yumurta biçimli kutular üretmiştir. Nisan 1911'de *Mon chez-moi* dergisi en son modayı gözler önüne serer: çiçekli yumurta. Ya kokulu, güzel bir tutam gerçek çiçektir söz konusu olan, ya da içine değerli bir biblo konmuş çiçekli bir kutu. Bunu bir çiçekçiye yaptırmak pahalıya patlayabileceği için, dergi söz konusu armağanı evde yapmanın yolunu da göstermektedir.

İyi aile kızları ve sokak çocukları şekerlemeci vitrinini seyrederken, aynı ruh hali içinde buluşmuş. Bir lüks işareti olan şeker ve şekerleme tüketimi İkinci İmparatorluk döneminde yaygınlaşır. Savaş havalarına alışık bir yazar olan Alphonse Leduc'ten cilvenin zaferi (Paris, Dekoratif Sanatlar Müzesi).

Toussaint günü mezarlığa yapılan aile ziyareti 19. yüzyılın ikinci yarısında genelleşen bir alışkanlıktır: Ölüleri onurlandırmak için mezarlığa giden kadınlar, yas ve hayırseverlik (Emile Friant, *Toussaint günü*, 1888. Nancy, Güzel Sanatlar Müzesi).

Paskalya günü yalnızca İsa Mesih'in dirilişini değil, ilkbaharın gelişini de belirtir. Ailece ayine gidilir ve hava nasıl olursa olsun ince giysiler giyilir. Kış ve soğuklar uzamışsa bile bu dikkate alınmaz, çünkü güzel mevsimin başlangıcını simgesel olarak ifade etmek söz konusudur. Germaine de Maulny'nin anlattığı gibi, küçük kızlar akpapatyalar ve unutmabeni çiçekleriyle süslenmiş açık renk elbiselerini ve hasır şapkalarını gururla taşır. Bu ritüel tüm müminlerde 20. yüzyıl ortasına dek sürmüştür.

Evde mevsim değişimi Paskalya sırasında bir haftalık "bahar temizliği"yle tamamlanır. Kömür maşaları ve kürekleri temizlenir, yağlanır ve sonbaharda yeniden ortaya çıkarılmak üzere kaldırılır. Perdeler ve örtüler sökülüp çırpılır, halılar dövülür. Duvarlar silinir ve şiltelerin yünleri taranır.

19. yüzyılda okullarda Noel tatili yoktur (sadece 25 Aralık ve 1 Ocak günleri tatildir). Buna karşılık Paskalya tatilinin orta-

ya çıktığı görülür. Yüzyılın ilk yarısında kutsal Perşembe, Cuma ve Cumartesi günleri dini bayram nedeniyle dersler tatil edilir. Kasım 1859'da bu tatil laikleşir: Lise öğrencileri için, Paskalya pazarının ardından gelen bir tam hafta, tatil ilan edilir.

Üçüncü Cumhuriyet, ortaöğretim öğrencilerine tanınan bu tatil hakkını ilköğretim öğrencilerine de verir. Hükümetin girişimiyle ve parlamentoda yapılan tartışmaların ardından, 9 Mart 1886'da Paskalya ve Pentecôte pazartesileri yasal tatil ilan edilir. 1 Ağustos 1892'de tatil Paskalya'dan önceki haftaya da taşar: Okul çıkışı çarşamba öğlene alınır. Bugünkü iki haftalık tatile doğru adım adım ilerlenmektedir ve bu tatil, 18 Şubat 1925 kararnamesiyle kesinleştirilir.

Paskalya tatili 19. yüzyıl boyunca giderek –üç aylık– dönem sonu tatiline dönüşür. Noel tatili de bir süre sonra bu örneğe göre biçimlendirilecektir. Ağustos 1892 tarihli kararname, akademi konseyinin tavsiyesiyle bölge eğitim müdürünün yılbaşı dönemine paylaştıracağı sekiz günlük olağanüstü bir tatil öngörmektedir. Bu sekiz günlük değişken tatil, diğer iki resmi tatil günü olan 25 Aralık ile 1 Ocak arasına yerleştirilirse gerçek bir küçük tatil dönemi elde edilmektedir. Şubat 1925 tarihli kararname de bunu hükme bağlar: Yeri değişebilen tatilin süresi sekiz günden iki güne indirilir ve Noel tatilinin süresi 23 Aralık ders bitiminden 3 Ocak sabahına kadar uzatılır. Demek ki öğretim yılının üçer aylık üç döneme bölünmesi 1925'te kesinleşmiştir.

Paskalya'nın, yani ilkbahar başlangıcının karşılığı, kış başlangıcı olan Toussaint'dir. 19. yüzyılın ikinci yarısında ailece mezarlığa gidip ölüleri ziyaret etme alışkanlığı başlar.

Philippe Ariès, bir önceki yüzyılda yaşananlara tamamen zıt ölüler kültünün bu yüzyılda nasıl yerleştiğini göstermiştir. 18. yüzyıl sonunda Paris mezarlıkları kapanmaktadır; 1785'te Innocents Mezarlığı genel bir umursamazlık havası içinde yıkılır. 1850'ye doğru durum tersine dönmüştür. Ölülerle ilgilenilmesi ve kentlerin, özellikle de Paris'in içinde mezarlıkların korunması için üç farklı etkinin bir araya gelmesi gerekmiştir.

Bir yandan pozitivistler ölüler kültünü bir yurtseverlik unsuru olarak vazeder: 1874'te Pierre Laffitte, "Mezar aile içinde süreklilik duygusunu, mezarlık ise site ve insanlık içinde süreklilik duygusunu geliştirir" diye yazar. Diğer yandan Katolikler ölüler kültünü benimser ve sanki bunu hep uygulamış gibi savunurlar. Paradoksal bir tavırdır bu, çünkü bir yüzyıl önce mezarlıkların karşılaştığı ilgisizlikten Kilise de kısmen sorumluydu. O sırada Kilise fani cesedin pek önemli olmadığını,

Henri Gervex, *Mathurin Moreau'nun Düğünü*, 1881. Mösyö Moreau oğlunu evlendiriyor: Törene katılanlar arasında geleceğin çarı II. Nikola (oturuyor), Galler Prensi (ayakta) ve onun arkasında Émile Zola görülüyor (Paris, 19. Bölge Belediyesi).

Arka sayfa:
André-Henri Dargelas, *Mutlu aile* (Wolverhampton Sanat Kitaplığı).

sadece ebedi yaşamın bir anlam taşıdığını açıklıyordu. Üçüncü ve sonuncu etken ise, bilimin de bu gelişime onay vermesidir: Bilginler, canlıların yaşamını bir mezarlığın yakınında sürdürmesinde tehlike olmadığını ve bir yüzyıl önce ileri sürülen pis kokuların [miyasma] hastalığa yol açtığı iddialarının batıl inançtan başka bir şey olmadığını kanıtlar.

1850'den sonra mezarlık "bir ziyaret hedefine, bir meditasyon yeri"ne dönüşür. Rouen'da, 1860-1880 yıllarında üzerlerinde lüks kabirlerin yükseldiği yeraltı aile mezarlıkları çoğalır. 1870 bozgunu da ölülere saygı gösterilerinin ve anı kültünün yerleşmesine katkıda bulunur. Paris'te 1902'de, Toussaint günü, mezarlıkları 350.000 kişinin, yani kent nüfusunun % 10'undan fazlasının ziyaret ettiği saptanmıştır.

Hanımlar ve küçük kızları Paskalya'da açık renk tuvaletler giyerken, Toussaint'de koyu kumaştan giysilerine, keçe şapkalarına, manşonlarına ve potinlerine dönerler. "Kışa girilmektedir."

Yaz: kıra gitmek'ten tatil'e

Kıra gitmek

1761'de Venedik'te oynanan meşhur üçlemesi *La Villegiatura*'da Goldoni, "günümüzde bir tutkuya, bir saplantıya, bir kargaşaya dönüşmüş o masum kır eğlencesi"nin defterini dürer. Fransa'da 19. yüzyıl başında sadece göreli sınırlı bir seçkinler grubu kıra gitmektedir. 1870'lerde bunun hâlâ yeni üretilmiş bir sözcük olduğu açıklanmaktadır. *Larousse du XIX*e *siècle*, bu sözcüğü "dinlenmek için kırda ikamet etme" diye tanımlar. Aristokrasi ve genel anlamda iş gereğiyle Paris'te ve büyük kentlerde kalmak zorunda olmayan zengin rantiyeler yazlık konut olarak kırdaki şatolarına, topraklarına gider ve kente ancak ekim hatta kasım ayında, av mevsiminden de yararlandıktan sonra dönerler. O zaman yıl onlar için ikiye bölünür: Sosyete mevsimi (*saison mondaine*), yani kış ve ilkbahar; kıra gitme zamanı (*villégiature*), yani yaz ve sonbaharın bir bölümü.

Burjuvazi de yavaş yavaş aristokratik modele öykünmeye başlar. Auguste Villemot, 15 Mayıs 1856 tarihli *Le Figaro*'daki köşe yazısında bununla alay eder. Çünkü, der, bir kadın için mayıs ayı gelir gelmez Paris'in kapıları dışında kıra yerleşip, "köylü sadeliği" oynamak eğlenceli olabilir, ama işi Paris'te olan bir adam açısından bu şato yaşamı karikatürü cehennemden başka bir şey değildir. Gazeteci eğlenmektedir. Bununla birlikte burjuva ailelerin yaz gelirken kentten çıkıp kent çevre-

Erkekler için "rahat ve kaygısız" denebilecek kıyafetler, genç kızlar için hafif şapkalar, etek boyları gözüpek biçimde kısaltılmış açık renk tuvaletler, onlara eşlik eden yaşlı kadınlar için koyu renk şapka ve giysiler: Yazlıkta gezintiye çıkmak belli bir modanın kalıplarına uysa da, aynı zamanda bunları biraz esnetir. Ama güneş gülpembe tenlerin düşmanıdır hâlâ (Fritz Paulsen, 1868. Paris, Ulusal Kitaplık).

sine yerleştikleri bir gerçektir. Stendhal, "kent dışında emlaki olmayan Grenoble'lu bir burjuva, burjuva sayılmaz" diye yazar. Babasının Chaix'de, kentten iki fersah uzakta bir evi vardır. Aile tatillerini, yani ağustos ve eylül aylarını orada geçirir. Rouen burjuvalarının çoğunluğunun kente pek uzak olmayan bir kırsal meskeni vardır ve yılın birçok ayını orada geçirip, akrabalarını ve dostlarını da ağırlarlar. Ayrıca civarda kendilerine ait çiftlikleri denetlemek için de bu durumdan yararlanırlar. 1888'de Bordeaux'lu zengin bir tüccarın kızı olarak doğan Madam G., çocukluğunda Paskalya'dan Toussaint'e kadar ebeveynleri, erkek ve kız kardeşleri ve yarım düzine hizmetçiyle birlikte Pontac'taki –Bordeaux'ya 7.8000 km– güzel aile evinde oturduğunu anımsamaktadır. Antoine Arrighi'nin –III. Napoléon'un sarayında avukat– ailesi ise ilkbaharda Paris'te Rennes sokağındaki konutlarından ayrılıp, Madam Arrighi'nin kız kardeşi Madam Villetard de Prunières ile birlikte bahçe içinde bir ev kiraladığı Auteuil'e gider. Örneğin 1878'de 11 Mayıs'ta Paris'ten ayrılıp, 26 Ekim'de geri dönerler. Bu Paris kapılarının hemen dışındaki kıra gidişler, Arrighi'lerin yaz ortasında Manş kıyısına (1876 ve 1877'de Langrune, 1878-1884 arasında Saint-Aubin, 1885'te Mers, 1888'de Beuzeval) veya kaplıca şehirlerine (1882'de Challes, 1886'da La Bourboule, 1887'de Cenevre) gidişlerinden ayrı tutulmalıdır.

Saydığımız örnekler taşra burjuvazisiyle Paris burjuvazisi arasındaki farkı gösteriyor. Taşra burjuvazisi, kırsal alanda kendine ait mülklerde kalıyor. Paris burjuvazisinin ise fazla emlaki yok, çünkü bunların işletilmesini denetleme olanağına sahip değil. Bu nedenle tatil için ya kırda ev kiralıyor ya da otele yerleşiyor. Ev kiralamak, farklı yerlerde tatile gitme olanağı veriyordu. 1876'da doğan Madam D., *École normale supérieure*'ün müdürü olan babasının değişikliği sevdiğini ve ailesini arka arkaya iki yaz aynı yere asla götürmediğini anlatıyor. Adam, mevsimi 500 franka büyük mülkler kiralıyordu. 1880'lerde bir yaz Morbihan'da on yedi odalı bir şatoda kalmışlardı.

Kentlilerin yılın altı ayını kırda geçirecek kadar boş zamanı olmasa da, en azından pazarları oraya gitme alışkanlığı edinirler. Aglaé Adanson'un çok satan kitabı *La Maison de campagne* hakkında, 10 Şubat 1831 tarihli *La Gazette des ménages*'da şöyle yazılmış: "Cumartesi akşamı yola çıkmak, pazar (eğer yağmur yağmıyorsa) gezinmek ve pazartesi sabahı kente dönmek, çok sayıda Parislinin kıra gitmek adını verdiği şey budur işte. Bu kentlilerin kısacık yolculukları için gereksinim duydukları sadece bir arabacı, bir bahçıvan ve bir aşçı kadındır."

Yaz göçü

Auguste Villemot 6 Ağustos 1854'te *Le Figaro*'da şiddetli sıcaktan ve boşalan başkentten söz eder: "Bütün yaşam demiryollarının peronlarına sığınmış gibi"; buralarda kocalar, deniz kenarına veya kıra giden hanımlarına eşlik ediyor. Paris'te "kapıcılardan ve edebiyatçılar"dan başka kimse kalmıyor. Bu bir espri tabii. Ama aslında gerçek de oldukça şaşırtıcıdır: Gazeteci yaz için kentten ayrılan Parislilerin sayısını 30.000 olarak tahmin ediyor. Olanak sahibi kentliler "turist" oluyor. Seyyahla eşanlamlı olan bu sözcüğün ilk çıkış tarihi 1816'dır, ama onu gerçek anlamda kabul ettiren 1838'de *Bir Gezginin Anıları* ile Stendhal olmuştur. *Larousse du XIX*e *siècle*, turist için "merak ve aylaklık nedeniyle seyahat eden kişi" demektedir. Turistler mutlaka yürüyüşçü veya gezgin değildir. Deniz kıyısında bir villaya yerleşip bir daha oradan kıpırdamamayı da yeğleyebilirler ("*estivant*: yazlıkçı, yaz tatiline giden kimse" sözcüğü ancak 1920'de ortaya çıkar). 1877'de çıkartılmaya başlanan *La Gazette des touristes et des étrangers* özellikle deniz kıyısındaki kentlerle ilgili haberler verir. Moda dergilerinin yaz sayılarına bakınca, göçün önemi anlaşılır: Her derginin "su kentleri"ndeki sosyete yaşamı köşeleri vardır. Bu terim hem deniz kıyısındaki kentleri, hem de kaplıca kentlerini ifade eder: *Le Journal des dames*, "Kışın salonlar ne ise, yazın da sular [deniz veya kaplıca] aynı işlevi görür" diye yazar (5 Haziran 1846).

Kaplıca sularının işletilmeye başlanması Birinci İmparatorluk –1809'da Aix-les-Bains'de kür yapan bin iki yüz kişi vardı–, deniz "banyosu"nun keşfedilmesi ise Restauration dönemine aittir. 1822'de Dieppe vali yardımcısı Kont de Brancas ilk deniz banyosu işletmesini kurar ve Düşes de Berry'yi oraya getirtmeyi başarır. 1830'a kadar her yıl, saray temmuz ayında Dieppe'e taşınır. 1830'dan sonra Faubourg Saint-Germain'in aristokratları bu alışkanlığı korur. O sırada Dieppe gerçekten bu amaçla düzenlenmiş tek deniz kıyısı kentidir – gerçi 1835'te küçük Biarritz plajının da adı duyulmaya başlamıştır ve İkinci İmparatorluk döneminde bu sahil kenti İmparatoriçe Eugénie'nin gözde yazlığı olacaktır. Temmuz monarşisinin sonuna doğru, Normandiya kıyısındaki Trouville moda bir plaj haline gelmiştir, ama Dieppe'ten daha burjuva bir yerdir ve orası kadar fiyakalı değildir.

Tren, başkentle plajlar arasındaki yolculuk süresini üçte bir oranında kısaltmıştır. 1840'a doğru Paris'ten Dieppe'e at koşulu arabayla on iki saatte gidiliyordu; İkinci İmparatorluk'ta bu süre, demiryoluyla sadece dört saate inmişti. Ağustos 1848'de Paris-Dieppe hattındaki ilk "eğlence treni" çalışmaya başlar. Hafta sonunda Normandiya kıyısındaki kentlere ulaşımı sağlayan bu trenler, yüzyılın ikinci yarısında giderek artan bir rağbet görecek, öyle ki 1850'den itibaren Kumpanya indirimli biletler de satmaya başlayacaktır (üçüncü mevki 5, ikinci mevki 8 frank). Hali vakti yerinde müşteriler için "sarı tren" veya "kocaların treni" çalışmaktadır. 1871'de cumartesi akşama doğru Paris'ten ayrılan bu tren, pazartesi öğle olmadan yolcularını geri getirir – işleri başlarından aşkın adamların pazar gününü deniz kıyısında tatil yapan eşleri ve çocuklarıyla geçirmelerine yetecek bir süre. En zenginler her gün çalışan lüks trenlere de binebilir; örneğin 15 Temmuz-30 Eylül 1904 arasında Paris-Trouville hattında çalışan tren bunlardan biridir: "Wagon-salon"lardan oluşan bu trende, ek ücret ödenmesini gerektiren birinci mevki vardır sadece. Gidiş-dönüş bileti 50 frankı geçmekte, yani bir işçinin yirmi yevmiyesine denk düşmektedir.

Parislilerin, doğrudan demiryolu bağlantıları sayesinde, taşralılardan daha kolayca kenti terk edebildiğine kuşku yoktur. Daha çok Normandiya kıyısını tercih ederler, ama örneğin Rouen'ın burjuvaları denize daha yakın olmalarına karşın 1914'ten önce oraya pek gitmezler. Buna karşılık aynı Rouen'lılar sık sık trene binip Paris'e iner (Paris-Rouen hattı 1843'ten beri çalışmaktadır).

Deniz "banyosu" modası Restauration döneminde ortaya çıkmıştır. 1835'e doğru adı duyulan Biarritz, İmparatoriçe Eugénie'nin gözde sahil kenti olacaktır. (Alban de Lesgallery, *Biarritz eski limanı*, 1858. Özel koleksiyon).

Kaplıcalar, yüzyıl başından beri modadır. İkinci İmparatorluk döneminin sonuna doğru Vittel büyük bir atılım yapmıştır.

Dağda ve "su kentleri"nde yaz turizminin yanı sıra, bir de özellikle Akdeniz kıyılarına yönelik kış turizmi çıkar ("*Côte d'Azur*" ismi 1877 tarihlidir). Nice kontluğunun 1860'ta Fransa'ya ilhak edilmesinden sonra, Nice kış ikametgâhı olarak giderek artan bir rağbet görmeye başlar. Kent, 1861-1862'de 1.850, 1874-1875'te 5.000 aileye ev sahipliği yapar; 1887'de birçok yabancı aylarca Nice'te kalır. Bir yandan iklimin hoşluğu onları çekmektedir kuşkusuz, diğer yandan doktorların tavsiyeleri de herhalde rol oynamaktadır. 1890'a doğru hava değişimi, veremin yol açtığı hasarın önünü almak için çok revaçta olan bir tedavidir: Hem dağa çıkmak, hem de kış günlerini daha ılık iklimlerde geçirmek tavsiye edilir. Atlantik kıyısındaki "kış kenti" Arcachon, tıbbi kaygıyla turizmi birleştiren bu eğilimin uç örneklerinden biridir. İkinci İmparatorluk'ta veremliler için tedavi merkezi olarak baştan başa inşa edilen bu kentin, bununla birlikte bir kumarhanesi de vardır.

Dinlenmenin gerekliliği

Yüzyılın ikinci yarısında etkinlikte ve yaşam türünde yapılması gerekli bir değişiklik olarak tatil kavramı yerleşti. Dinlenme ve doğanın faydaları, kent ve endüstri yaşam tarzının karşıtı gibi görünmektedir. Bu doğa merakı yeni değildir, Robert Mauzi onun 18. yüzyılda nasıl geliştiğini göstermiştir. Ama yeni olan, Henri Boiraud'nun tatiller üzerine incelemesinde çok haklı olarak belirttiği gibi, "bu uğraşların insan etkinliklerinin zamansal düzenlenişi içine sokulmasıdır."

Çalışma zamanıyla nöbetleşe yer değiştiren tatil, yani doğa, yolculuk, eğlence zamanı da yerine oturur. Kırsal bir toplumda veya zanaat ağırlıklı bir toplumda, dinlenme zamanı normal etkinliklerin çerçevesi içinde kendine bir yer bulurdu. Kent ve sanayi toplumunda ise herkes için sabit bir tarihte başlar ve esas olarak yaz aylarına yoğunlaşır. Doğa merakı yeni toplumsal katmanlar içinde yaygınlaştıkça, Rousseau'daki zamansal kısıtlamaların yadsınması anlamından çok uzaklaşır ve zamanı daha önce görülmedik bir biçimde yapılandırır. Giderek daha geniş boyutlarda kendini gösteren tatil çağrısı, yılın farklı bir şekilde bölümlenmesine yol açar. 6 Temmuz 1912 tarihli *La Revue hebdomadaire*'in "Tatil sorunu" başlıklı bir makalesi şöyle der: "Bundan elli yıl önce tatile çıkanlar neredeyse yadırganırdı; günümüzde ise tatile çıkmayanlar yadırganacak gibi." Tatil bir gereksinim olarak duyumsanmakta ve bir hak olarak talep edilmektedir. Dinlenme etkinliklerinin Touring Club de France (1890), *Guide Michelin* (1900), girişim sendikalarıyla örgütlenmesi 19. yüzyıl sonuna aittir.

Aristokratik kıra çıkmaktan tatil hakkı düşüncesine doğru yönelen –ve sonra daha da ileri gidip, 1936'da ücretli izin kav-

Şapkalara ve kurdele yığınlarına karşın plaj belli belirsiz bir biçimde hareketleri serbestleştirmeye, giysileri inceltmeye, tavırları ve oyunları daha kendiliğinden kılmaya başlar. Spor bedenleri önce özgürleştirir, sonra köleleştirir. (Rossi, *Plaj*, 1904. Paris, Ulusal Kitaplık).

rarnını yerleştiren– toplumun genel evrimi izinlerin ve okul tatillerinin tarihinde okunabilir.

19. yüzyıla dek okullar iki tür nedenle derslere ara verirdi: yıl boyunca serpiştirilmiş dinsel bayramlar ve tarla çalışmaları. Tarlada çalışma öyle çok sayıda öğrencinin devamını engellerdi ki, ilkokullar bir süreliğine kapatılırdı. 19. yüzyılda izinler ve tatiller Kilise'den ve kırsal zorunluluklardan kopup, sadece öğrencilere ve öğretmenlere dinlenme zamanı verme nedeniyle var olacak ve özellikle Üçüncü Cumhuriyet'te çok uzayacaklardır.

Yüzyıl boyunca yaz tatilleri altı haftayı geçmez; derslere Assomption yortusu [15 Ağustos] civarında son verilir ve okullar ekim başında yeniden açılır. 1894'te, 4 Ocak tarihli bir

Papaz ve ebeveynler, başka ufuklara doğru yönelen kızlarını uğurluyor. Tren, aile cenderesini gevşetiyor ve serüven yollarını açıyor. (Châteauroux, l'Indre Arşivleri).

kararnameyle "tatil sınıflarının düzenlenebildiği" okullarda, bu altı haftaya iki haftalık ek bir süre eklenebileceği karara bağlanır. Uzatma önce "yetişkinlere ve ergenlere yönelik düzenli derslerin işleyişine katkıda bulunan" personele, sonra da okul sonrası çalışmaların başarısını sağlayan eğitmenlere olağandışı bir ödül olarak getirilir. 1900'e kadar her yıl çıkarılan bir kararnameyle bu düzenleme sürdürülür. Böylelikle bir alışkanlık oluşur: Tatilin normal süresi 1 Ağustos-1 Ekim arası olarak belirlenerek, sekiz haftaya çıkar. 1912'de 20 Temmuz tarihli kararname yaz tatili süresini ortaöğretimde on haftaya çıkarır ve süresini de 14 Temmuz-1 Ekim arası olarak belirler. Bu düzenlemenin ilköğretime de genişletilmesi için 1935 yılını beklemek gerekecektir.

Yatılı öğrencilerin altı haftalık tatillerini lisede veya özel kurumlarında geçirdikleri zamanlar artık geride kalmıştır. Restauration'da dışarı hiç adım atmadan yıllarca yatılı okullarda kalan çocukların sayısı az değildi. Bu tür öğrencilere İkinci İmparatorluk'ta da rastlanmaktadır. Kamusal Eğitim Bakanı Victor Duruy Ağustos 1866'da, bu oğlanların kaderine isyan eder ve deniz kıyısındaki liselere kabul edilmeleri dileğini ifade eder. Altı çizilmesi gereken çok modern bir bakış açısıdır bu; okul yolculukları ve okullar arası öğrenci alışverişleri düzenlenmesi düşü de aynı kapsamda değerlendirilmelidir.

Okul etkinliklerinin yaşama kapalılığı giderek suçlanırken, tatillerin ve dinlenmelerin hem eğitim, hem de sağlık açısından işlevi de keşfedilir. Tatil kolonileri hızla gelişir, 1911'den itibaren izcilik Fransa'ya yerleşir.

Tatiller ve aile

Madam R.'nin annesi 1 Temmuz'da üç çocuğunu apar topar tatile götürürken, "ödüllerinizi de okul açıldığında alırsınız nasıl olsa!" diyordu. Çocuklar lisedeydi ve ödül dağıtım törenini beklemek istemişlerdi. 1897'de doğan Parisli Madam R., bütün çocukluğu boyunca tatillerde Normandiya kıyısındaki Langrune'e gitti. Ebeveynleri 400 franka kiraladıkları villayı tutmak için Paskalya'da bir mektup gönderiyorlardı. Ayrıca bir piyano ve bir plaj kabini de kiralıyor (her biri 50'şer frank) ve "mevsimlik çalışan" bir genç kızı aylığı 15 franktan hizmetçi olarak tutuyorlardı. Karayolları idaresinde mühendis olarak çalışan baba, 15 Temmuz ve 15 Eylül tarihleri arasında gelip birkaç gün onlarla kalıyor ve ağustos ayını da onlarla birlikte geçiriyordu. Hep birlikte bisiklete biniyorlardı.

Madam R. ve kardeşleri ergenlik yaşlarında "aile plajları"nın gazinolarına devam ettiler. Herkes birbirini tanıyordu ve ebeveynler de onları rahat bırakıyor, dans etmeyi öğrenmek üzere toplanmalarına izin veriyorlardı. Kesişen aile çevreleri, gençle-

rin içinde Paris'ten daha özgürce ve tehlikesizce dolaşabileceği bir ilişkiler ağı oluşturuyordu.

Bu gazinolar hem eğlence yerleriydi, hem de "aile plajları"nda buluşan genç burjuvaların laik ahbaplık mabetleri olmuştu. Gidip gelen gençlerden bağımsız olarak, Boileau'ların kendi kişisel kullanımları için yaptıkları gazinoya benziyorlardı. Caroline Chotart-Lioret dini umursamayan bu serbest düşünceli kişilerin Vigné'deki mülklerinde 1894'te şapeli yıkıp yerine bir "aile salonu" yaptıklarını anlatır.

Yirmi beş metre uzunluğunda, kırmızı kadife ve ahşap kaplanmış bir salondu. İçinde iki büyük taş şömine vardı ve üstlerine madalyon içinde projeyi finanse eden Eugène ve Isabelle'in başharfleri yontulmuştu. Salonun açılışı 1901'de, Boileau kızlarından ikisinin, Jeanne ve Madeleine'in düğününde yapılmıştı. Daha sonra yemek salonu olarak kullanılmış, burada kurulan ve otuz ile elli kişinin ağırlandığı yaz sofralarının başköşelerinde oturmuşlardı. Vigné'deki ev Boileau soyundan gelen herkes açısından güçlü bir "birleştirici bağ" olmuş, aralarındaki bağlılığın sürmesini sağlamıştı. 1950'lere kadar kuzenlerin hepsi tatillerde orada buluşuyordu.

Bir yaşamın büyük günleri

Evliliğin eşiğinde

Bir yaşamın akışı merkezi bir olay, evlilik tarafından iki diziye ayrılmıştır. Evlilik toplumsal ve ailevi sürekliliğin temelidir. Bu nedenle özel hayat zamanı "evlilikten öncesi" ve "sonrası" diye bölünür ve bu zamana serpiştirilmiş olaylar söz konusu iki dönem arasında eşitsiz biçimde paylaştırılır.

Bir bireyin varoluşunda, evliliğe gelinceye kadar, iyi tanımlanmış aşamalar vardır: ailelerin çoğunda ilk Kudas ayiniyle vurgulanan ergenliğe giriş, erkek çocuklar için bakalorya ile kutsanan ortaöğretimden mezuniyet (kızlar genellikle Latinceyi de içeren klasik eğitimden geçmedikleri için, bakalorya sınavını veremez ve yine de bir diploma isterlerse temel öğrenim brövesi ile yetinmek zorunda kalırlar), toplumsal hayata giriş, eş arayışı, nişan töreni. Yolun sonunda evlilik, onun ardından da çocukların doğumu yer alır. Neden sonra özel zaman, ölüm vakti gelinceye dek, neredeyse tekdüze bir biçimde, çocukların eğitimi ve kendi hayatlarını kurmasıyla uğraşarak, aile içi şenlik ve bayramların birinden diğerine sıçrayarak akar gider.

Genç burjuva, ya I. Napoléon'un kurduğu liselerde (daha sonra kraliyet kolejleri olan bu kurumlar 1848'de yeniden lise

adını almıştır), ya da özel okullarda görülen yedi yıllık orta eğitimin ardından bakalorya sınavından geçer. 1930'a kadar ortaöğretim paralıdır ve devletin dağıttığı burslara karşın, esas olarak ayrıcalıklı sınıflara yöneliktir. 1842'de Louis-le-Grand gibi kraliyet kolejlerinde gündüzlü öğretimin bedeli yılda 100, yatılı öğretimin bedeli ise yılda 700 franktır. Bir Paris lisesinde eğitim gören gündüzlü bir retorik öğrencisi 1873'te 300, yüzyılın sonuna doğru ise 450 frank öder. İyi bir özel okulda bu eğitimin bedeli 720 franktır. Paris'te Cizvit okullarında yatılı eğitimin ücreti ise 1.400 frank, yani Politeknik mezunu bir postane müdürünün maaşının neredeyse yarısıdır. Bir karşılaştırma olanağı vermek için, her işi gören bir hizmetçi kadının 1880'deki yıllık ücretinin 500 frank olduğunu belirtelim. 1854'te ortaöğretimdeki 107.000 öğrenciden 4.600'ü bakaloryasını alır. 1873'ten itibaren her yıl 6.000-7.000 öğrenci bakalorya sınavını verir.

Genç burjuva, ilke olarak, 1872 yasasıyla zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmekle yükümlüdür. Çekilen kura sonucu askere alınanlar iki gruba ayrılır: Bir bölüm beş, diğeri bir yıl (aslında altı ay) askerlik yapar. Ama bir yandan kendi kurasından önce gönüllü askere giden bakalorya sahibi genç teçhizatı için 1.500 frank ödeme koşuluyla sadece bir yıl askerlik yapar. Diğer yandan büyük okulların öğrencileri ve memurlar kolaylıkla askerlikten bağışık tutulma olanağını bulur.

Bakaloryasını aldıktan sonra, genç adam hukuk veya tıp fakültesinde (üniversiteye giriş ücretleri çok yüksektir: Kayıt ve sınav hakkı harçları hukuk lisansı için 1.000, tıp lisansı için 3.000 frankı bulur) veya büyük okullarda –Polytechnique, les Ponts, les Mines, Centrale– yükseköğrenim görebilir. Ya da hemen bir aile işinde çalışmaya koyulabilir. Her ne olursa olsun evlilik piyasasına çıktığında artık genç değildir.

Burjuva genç kız açısından, evlenmesi planlanmışsa –yani koca bulmasına yetecek kadar yüklü bir drahoması varsa– yükseköğrenim görmek gibi bir sorun yoktur. Kızlara verilen orta eğitimin, ister yatılı bir okulda ister 1880'den sonra Camille Sée'nin kurduğu liselerden birinde verilsin, amacı asla onları üniversiteye giden tek yol olan bakaloryaya hazırlamak olmamıştır. Genç kız ortaöğretimini tamamladığında ya temel öğrenim brövesi ya da ortaöğretimi tamamladığına dair bir sertifika alır. Ama diploma almasına bile gerek yoktur aslında. 1910'a doğru Molière Lisesi'ndeki edebiyat öğretmeni Louise Weiss'a "Bırakın da bunu hayatını kazanmak zorunda olan kızlar düşünsün!" diyordu. 1905'ten itibaren geçim sıkıntısı içindeki kızları bakaloryaya hazırlayan özel kurslar açıldı.

Liseler, ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra resmen bu yola girecekti.

Burjuvaziden ergenlik çağında bir kız için öğrenim görmek ev kadını rolünü oynamaya hazırlanmak demekti: Bir evi yürütmek, hizmetçileri yönetmek, kocasının muhatabı ve çocuklarının eğitimcisi olmak. Bunun için ne Latinceye, ne de özel bilimsel bilgilere gerek vardır; bir genel kültür, güzel sanatlar –müzik ve resim– ve hem teorik hem de pratik ev kadınlığı eğitimi –mutfak, sağlık bilgisi, çocuk bakımı– yeterlidir.

Genç kız evleninceye dek, annesinin yanında yaşam bilgisi ve sosyete hayatı sırlarını öğrenirken, bir yandan da eğitimini tamamlar: *École des mères* veya *Le Foyer* gibi "ev kadını okulları"nda derslere ve örneğin *Université des Annales* gibi okullarda yüksek tabaka genç kızları için verilen konferanslara devam eder.

Eşine rastlamak

Aile ve dost ilişkileri ağı da doğal olarak rolünü oynar: En iyi erkek (kız) arkadaşların erkek veya kız kardeşleri, aile bayramları, düğünler, vaftiz törenleri veya Kudas ayinlerinde karşılaşılan uzak kuzenler gibi hazır bulunan evlilik adaylarıdır.

Burjuva toplumculluğu gençler arasında karşılaşma ve tanışma fırsatları yaratır: kermesler, sportif etkinlikler (tenis veya paten), danslı gece eğlenceleri. "Beyaz balolar" sadece evlendirilecek delikanlılar ve kızlar için düzenlenir – "beyaz" denmesinin nedeni bu fırsatla sosyete dünyasına giren genç kızların masumiyet ve bekâret simgesi olarak bembeyaz giysilere bürünmeleridir. Terbiyeli bir tutumun sürdürülmesini sağlamak, drahoma tahminlerinde bulunmak, mevcut adayları karşılaştırmak üzere anneler de hazır bulunur.

Fransa'da âdet, bir genç kızın sosyete dünyasına girdiği yıl içinde evlenmesidir. Çok gençse evlenmeden iki kış geçirebilir. Alıcı bulamadan üçüncü yıla başlarsa "tapon mal" muamelesi görür. Yeterince iffetli olmadığı, daha da önemlisi drahomasının yetersiz kaldığı düşünülür.

Burjuva çevresinde yürürlükte olan evlilik stratejilerinden biri, tanıştırma yoluyla evlendirmedir. "Çöpçatan kadınlar" bu konunun uzmanları haline gelmiştir. Bunlar genellikle kusursuz ahlaklarıyla güven telkin eden evde kalmış yaşlı kızlar, kuzinler veya yüksek tabakadan aile dostlarıdır. Birbirine uygun buldukları gençler arasında buluşmalar düzenlerler. Simone de Beauvoir'ın, Jacques Chastenet'nin anne babaları, Edmée Renaudin'in amcası ve yengesi bu tanıştırma usulüyle evlenmişlerdi.

Birbirine yakışmaya dayandırılan bu evlilikler duyguların yadsınmasını gerektirmiyordu. Ailenin veya yakın dostların önerdiği bir eşle de çok iyi anlaşmak mümkündü. Diğer yandan

Melek gibi sarışın bir genç kız, kız kardeşiyle sevdiği gencin sözlenmesini kutsuyor. Romantik çağda erkekler esmerleri tercih etmektedir (Nicolas-Eustache Maurin, *Dostça aşk*, 1835'e doğru. Paris, Ulusal Kitaplık).

eğer iki genç âşık olursa, ebeveynleri birleşme olasılığını hemen ellerinin tersiyle bir kenara itmezdi. Tanışılan kişi hakkında bilgi toplar, saygıdeğerliğini, gelirlerini, görüşlerini soruştururlardı. Çünkü siyasal ve dinsel aidiyet de hesaba katılırdı. Örneğin evlendirecek beş kızları olan Eugène ve Marie Boileau, din konusunda serbest düşünceli oldukları için, bir Katolik ailesiyle izdivaç düşünmüyorlardı.

Kızlardan biri, Madeleine 1901'de Tours'da bulvarda yürürken hoşuna giden bir genç adamı fark etti. Edinilen bilgilerle, gencin bir sanayicinin oğlu ve Protestan olduğu anlaşıldı. Demek ki bir giriş yapmak mümkündü. Zaten evlenmiş olan abla ilk görüşmeyi düzenledi, sonra işi soluk bile vermeden sürükledi. İki ay sonra Madeleine resmen nişanlandı ve bir ay sonra da evlendi – düğün arifesinde vaftiz edilmişti.

Nişan

Evlenmek isteyen genç adam, bir dost aracılığıyla tekliflerini genç kızın ebeveynlerine iletmelidir. Eğer bu teklifler kabul görürse, o zaman genç adamın ebeveynleri genç kızınkileri ziyaret edip, kızı resmen isterler. O andan itibaren aday resmi bir nişanlı haline gelir ve gelecekteki karısının evine bu sıfatla kabul edilir. İlk ziyaretinde, nişan yemeğinin tarihi saptanır.

Bu akşam yemeği genç kızın evinde düzenlenir, iki aile orada buluşur. O akşam genç adam nişanlısına yüzük takar. Nişanlanan genç kızın da karşılık olarak bir armağan sunmasına izin verilir: erkek yüzüğü, resmini veya bir tutam saçını koyduğu bir madalyon. Kız bu armağanı sekiz gün sonra, nişanlı genç adamın ailesinin vereceği akşam yemeğinden önce verir.

Genç adam ilk ziyaretinden önce bir buket beyaz çiçek gönderir. Eğer zenginse, tanıştırıldıkları günden evleninceye kadar genç kıza her gün çiçek gönderecektir. Hatta kimi zaman kayınvalidesine de çiçek gönderir. Nişanlı kıza gönderilen çiçekler yüzyıl sonuna doğru geleneksel beyaz renkten uzaklaşır. Doğulu bir âdete uyarak giderek pembeleşir, en sonunda düğün arifesinde ateşli aşkın simgesi olan kırmızıya dönerler. Adabı muaşeret kitapları bu yeni modayı büyük bir zevksizlik diye değerlendirir.

Genç adam "kur yapmak" üzere her gün nişanlısına gider. Görüşmeye genç kızın annesi veya aileden birisi de katılır. Bir genç kız nişanlısına karşı ağırdan almalıdır. Ona mektup yazmaz ve ondan gelen mektupları da ancak annesi tarafından denetlendikten sonra okur. Duyduğu sevgiyi çok canlı bir biçimde göstermez, yoksa genç adam onun iffetinden kuşkuya düşebilir ve istikballeri bozulabilir. İlke olarak gençler konuşmak ve birbirlerini daha iyi tanımak için nişanlılık döneminden yararlanmalıdır. Ama nişanlı genç kızın, eş adayının idealizasyon gereksinimini karşılamak üzere, maddilikten ve fiziksel temastan biraz uzak davranması önem taşır. "Böylece ileride kocası çeşitli sıradan işlerin ve belki de hayal kırıklıklarının içinde, ince ve beyaz bir biçimin, gerçekten masum bir ruhu ortaya koyan temiz bir bakışın anısını hiç unutmaz."

Evlilik, belki de aşktır. Ama öncelikle bir ittifaktır. Düğün davetiyesi yeni birleşen çiftin ailelerinin unvanlarını ve mesleklerini sergiler (Paris, Ulusal Kitaplık).

Evlilik sözleşmesi burjuva çevrelerde, özellikle de Parislilerde yaygın bir uygulamadır. Baba ve noter bu erkek işinin baş aktörleridir, kadınlar ise daha çok sözleşmenin konusu ve tanıklarıdır. Yine de kendi adına imza atmak birey olmaya doğru bir adımdır (Paris, Ulusal Kitaplık).

Nişanlılık, üç hafta ile birkaç ay arasında sürer. İki ay uygun ve genellikle benimsenen bir süre olarak gözükmektedir. 1 Aralık 1844 tarihli *La Corbeille* gazetesi bir tanışmanın çoğunlukla göz açıp kapayıncaya kadar evliliğe gidiverdiğini göstermektedir: "Gerçek balo sezonundan önce *yaz evlilikleri* de denen bir evlilik sezonu vardır; bu ismin verilmesinin nedeni, söz konusu evliliklerin deniz kıyısında, kaplıcalarda, şatolarda, yolculukta yaşanan yaz ilişkilerinin ve tanışmalarının sonucu olmasıdır." Diğerleri *kış evlilikleri*dir, "çünkü çoğunlukla bir kadrilin veya bir konserde karşılıklı edilen bir çift kibar sözün sonucudurlar..."

Sözleşme

Nişanlılık sürerken, iki aile, drahomaların koşullarıyla oranını düzenler ve sözleşmenin imzalanacağı tarih konusunda sözleşirler. O gün geldiğinde, nişanlılar yakın akrabalarıyla birlikte notere gider veya noter nişanlı kızın evine gelir. Her iki durumda da uyulan tören usulleri değişmez. Noter akdin okunmasına geçer. Nişanlıların buna fazla önem vermez bir havada görünmesi gerekir: Aşklarına dalıp gitmek yerine parayla meşgul olmaları uygun karşılanmaz. Okuma işlemi bitince nişanlı genç erkek ayağa kalkar ve imzalar, sonra kalemi gelecekteki eşine uzatır. Daha sonra anneler, babalar, davet edilebilen akrabalar ve dostlar imzalar. Ailenin tanıdıkları içinde onurlandırmak istediği mühim bir şahsiyet varsa, ondan da gelip sözleşmeyi imzalaması istenir.

Paris'te ve büyük kentlerde düğün gecesinden çok sözleşmenin imzalandığı gece bir balo düzenlenmesi alışkanlık haline gelmiştir; öyle ki 1900'e doğru düğün günü bile dans edilmez. Genç kız baloyu nişanlısıyla açar, ikinci dansı noterle, sonraki dansları da sağdıçlarla eder.

Adeline Daumard ile Jean-Pierre Chaline'in gösterdikleri gibi, evlilik sözleşmesi bir burjuva özelliğidir. Sadece servetsiz kişiler sözleşme yapmadan, kocanın tek başına yönettiği mal ortaklığı rejimiyle evlenir. Burjuvalar sözleşme yoluyla mal ayrılığını veya drahoma rejimini (kadın mülklerinin yarısını kendi idare eder, diğer yarısı drahoma haline getirilip kocaya teslim edilir), ya da en azından uzlaşmalı mal ortaklığı rejimini (yasal mal ortaklığı, ama evlendikten sonra edinilen mallarla sınırlıdır ve borçların ayrılığı ilkesine dayanır) benimser.

Olaya bütünü içinde bakıldığında, Paris'teki birleşmeler eşit servetler arasında gerçekleştirilir. Yine de bu kuraldan ayrılan iki eğilim dikkat çeker: Dükkân sahiplerinin ve tüccarların mal varlıkları kimi zaman eşlerinin drahomalarından yüksektir; tam tersine memurlar ve serbest meslek sahipleri ise kendilerinden zengin kızlarla evlenir. Gerçekten de memurların maaşları çok düşüktü: Devlet Konseyi'ndeki bir stajyer yılda 2.000 frankla işe başlıyor, bir yargıç kariyerini yılda 6.000 frankla tamamlıyordu. Rouen için de aynı saptamayı yapmak mümkündür: İcat beratları şeklinde 75.000 franklık serveti olan bir mühendis, kendisine 741.000 frank getiren bir tüccar kızıyla evlenir. Nişanlı kızın drahoması, yeni evlilerin gelirlerine göre değil konumlarına göre bir hayat sürdürmesini sağlıyordu; saygınlıklarını koruyan ve istikrarlarıyla güven veren memuriyetler bu drahomayı dengeliyordu.

Servetsiz bir genç adam yine de elindeki diplomaları ve mesleki geleceğiyle burjuva usulü evlenme şansına sahipti; ama buna karşılık drahomasız bir burjuva genç kızın bekâr kalma olasılığı yüksekti. Drahoma eksikliğini yükseköğrenim ve meslek sahibi olmakla kapatmasına imkân yoktu (Fransa'da 1914'te on iki avukat, birkaç yüz doktor ve biraz daha fazla sayıda da ortaeğitimde öğretmenlik yapan kadın vardı). Çünkü kadın hayatını kazanarak sınıf düşüyordu.

Genç kız nişanlılık döneminde, hem kişisel çamaşırlarını hem de ev çamaşırlarını kapsayan çeyizini tamamlamakla uğraşır. Genç adam ise sadece kendi kişisel çamaşırlarıyla gelir. Genç kız ev çamaşırlarına iki baş harf işletir: önce kocasının soyadının, sonra da kendi soyadının başharfleri. Çeyiz genel ilke olarak drahoma tutarının % 5'i oranındadır. Madam d'Alq'a göre, 1881'de çeyizin değeri mütevazı ise –her şey, çarşaflar, masa örtüleri, havlular, yastık kılıfları, önlükler vb. üçer düzine ile hesaplanır– 2.000 franktan başlar, çok zengin ise –o zaman eşyalar on ikişer düzineyle hesaplanır– 25.000 franka kadar çıkabilir.

Moda, çamaşırların önemli rol oynadığı bir kadın inceliğidir. "Genç kişiler" yatılı okuldan evliliğe kadar geçen zamanlarını çeyizlerini güzelleştirecek yaşmaklar, yakalar, yenler ve başlıklar işlemekle geçirir. Moda dergileri bunlar için modeller yayımlar ve takıp takıştırma sanatında genç kızlara rehberlik eder (*Journal des jeunes personnes*, 1858. Özel koleksiyon).

Çeyiz

Ama zengin ve yoksul çeyizler arasındaki büyük fark dantellerden, kürklerden, iç giysilerden, çamaşırların inceliğinden kaynaklanır. 1910'da evlenen Kontes de Pange'ın çeyizinde düzinelerce jüpon, külot, kaşkorse, yün ve ipek çorap, gece için uzun ve gündüz için kısa eldiven vardır. Özellikle de Worth'tan üç elbise, akşam yemeği ve ev giysileri, üç yürüyüş tayyörü, bir samur manto, bir tilki kürk, bir samur boyun kürkü, son olarak da tüylerle veya çiçeklerle süslenmiş dört büyük şapka dikkat çekmektedir. Bu kadar çok sayıda çamaşır bulundurmak, yılda sadece iki ya da üç kez kocaman teknelerde çamaşır yıkanan kırsal bir uygarlıkta mutlak bir gereksinimdi. Çamaşırhanelerin ve çamaşırcı kadınların sağladığı düzenli temizlik hizmetlerinin bulunduğu kentte bu gereklilik aynı ölçüde değildi. G. Vigarello'nun temizliğin ve bunun da ötesinde bedenin algılanışının tarihiyle bağlarını ortaya koyduğu çamaşırın tarihi, maddi olduğu kadar simgesel boyutlara da sahiptir. Çamaşırı olmak bir zenginlik işaretidir. İkinci İmparatorluk'ta, nişanlı kıza verilen sepet ve armağanlar gibi, çamaşırlar da düğün arifesine kadar sergilenmektedir hâlâ. Daha sonraları bu sergileme işlemi mahrem çamaşırların teşhir edilmesinin edepli bir iş olmadığı gerekçesiyle gözden düşer.

Sepet

Sözleşmenin imzalandığı gün, damat adayı gelecekteki eşine "sepet", yani belli sayıda ritüel değeri taşıyan armağan gönderir; bu armağanlar eskiden içi beyaz saten kaplı hasır bir sepete konurdu. Daha sonraları *bonheur-du-jour** tarzı küçük bir mobilyaya konarak gönderilmişlerdir. 1900'e doğru taşımacılar tarafından teslim edilen çekmeceler ve mukavva kutularla yetinilir.

Tıpkı çeyiz gibi sepet de drahoma miktarının % 5'i veya bir yıllık gelir tutarındadır. İçinde kuşaktan kuşağa aktarılan, özenle bakılan, onarılıp temizlettirilen beyaz ve siyah danteller vardır. Aile takılarından veya modern mücevherlerden oluşan ziynet eşyaları, değerli biblolar, yelpazeler, şişeler, şekerlikler, kumaşlar ve kürkler. Kumaşların ilk sırasında Temmuz monarşisi ve İkinci İmparatorluk dönemlerinde çok moda olan şallar ve kaşmirler yer alır. Son olarak, düğün ayini için bir dua kitabı ve Darphane'den yeni çıkmış altın paralarla dolu ve "yoksullarınız için" diyerek verilen bir kese de sepette bulunur.

Çeyiz genç kızın odasında sergilenirken, sepet küçük salona konur. Çok büyük bir düğünde, armağanlar göz kamaştırıcı boyutlar alır. 1904'te Kont ve Kontes Greffulhe tek kızlarını Dük de Guiche'le evlendirirler. Törenden sonra konuklar gelinin

* 1760'larda ortaya çıkan, iki parçadan oluşan, alt kısmı masa, üst kısmı çekmeceli dolap olan küçük bir tür mobilya. (Ed.n.)

büyükannesinin evine gider; orada sepetin etrafında gelen 1.250 armağan sergilenmektedir.

Moda gazeteleri, örneğin 1835-1836'daki *La Gazette des salons*, Paris atölyelerinden çıkma sepet modelleri önerir ve içindeki her şeyi, eldivenden şala ve bornoza varıncaya dek sayarlar. 1874'te Mallarmé *La Dernière Mode*'da, Marguerite de Ponty takma adıyla, bir sepete konabilecek değişik mücevherleri uzun uzun betimler.

Nikâh töreni

Medeni nikâh ve dini nikâh aynı gün kıyılabilir. Ama genellikle medeni nikâh, bilhassa gecikme tehlikesinin daha fazla olduğu Paris'te, dini nikâhtan bir veya iki gün önce yapılır. Sadece dört tanık ve çiftin en yakın akrabaları belediyeye davet edilir. Damat hem kendisinin hem de nişanlısının ikişer tanığına birer araba gönderir, sonra da ebeveynleriyle birlikte genç kızın evine gidip onu belediyeye götürür. Belediye başkanı veya yardımcısı akitleri ve Medeni Kanun'un eşlerin hakları ve ödevlerine ilişkin 6. bölümünü okur. Gelin ve damata ayrı ayrı diğerini eş olarak kabul edip etmediğini sorar. Kütüğü önce gelin imzalar, sonra kalemi damada uzatır, damat da ona "mersi madam" der.

Medeni nikâh bedavadır, ama belediye başkanına ilçenin veya beldenin yoksulları için bir bağış verilmesi âdettendir. Akşam gelinin ebeveynlerinin evinde yemek yenir ve oturulur. Yüzyıl sonunda beliren yeni bir moda, medeni nikâhı çok şık bir tören haline getirmiş, hatta kimi zaman çiçekler, yeşillikler, bir orkestra ve sevilen şarkıcılarla bile süslemiştir. Bu modayı gündeme getiren sadece medeni nitelikteki nikâhlardır; özellikle boşanmaların ardından gelen yeniden evlenmelerde veya Katolikler ile Museviler arasındaki karma düğünlerde (bu durum kilisede şatafatlı bir tören düzenlenmesini din farklılığı nedeniyle olanaksız kılmaktadır) sadece medeni nikâh kıyılmaktadır.

Çeşitli dini nikâh sınıfları vardır; ücretler Katoliklerde 10 ile 2.000, Musevilerde 15 ile 2.000 frank arasında değişebilmekte, "tarife dışı" nikâhlar ise 4.000 franka kıyılmaktadır. Mabette ise tören herkese bedavadır. Sipariş verilen dinsel hizmet sınıfına göre, kilisede büyük ayin masası, kapıda büyük bir tente, lüks düzeyi değişen çiçekler ve ışıklar, az veya çok görkemli bir müzik ısmarlayabilirsiniz. Ücreti ödenerek Opera ve Konservatuar'dan sanatçılar ve çalgıcılar getirtilebilir. Zaten büyük sosyete düğünleri o kadar aranan gösterilerdir ki, fazla insan gelir korkusuyla davetiyelere kiliseye giriş kartları da iliştirilir. Kilise düğününün gerektirdiği bütün masraflar ilke olarak erkek tarafına aittir; öğle, akşam yemekleri veya lunch ve balo ise gelinin ailesi tarafından karşılanır. Rouen'ın büyük süslemecisi Stackler'in özel arşivleri-

nin de gösterdiği gibi, törenin toplam masrafı kimi zaman iki aile tarafından paylaşılır. Bu tutar çok büyük rakamlara ulaşabilir: Stackler'lerde 1899'da yapılan bir düğünün maliyeti 5.641 frankı bulmuştur. Ama bu düğün için 3.200 davetiye gönderildiğini de unutmamak gerekir.

Düğün ilanları rahip tarafından birbirini izleyen üç pazar yayımlanır. Bu ilanların bir ya da ikisinden vazgeçilmesi için özel bir izin gerekir. Aynı şekilde Noel yortusundan önceki ay içinde, Büyük Perhiz'de ve diğer özel bayramlarda evlenebilmek için de özel izin gereklidir (genel bir kural olarak, cuma günleri nikâh kıyılmaz). Bu özel izinler, kilise bölgesinin yoksullarına yönelik para bağışları karşılığında alınır.

Nikâh töreni özel ritüellerin kuşkusuz en kamusal olanıdır. Orada her şey kodlara bağlanmıştır: düğün alayının bileşimi, düzeni, nedimelerin sayısı ve seçimi, damatla gelinin kıyafeti, siyah ve beyazın egemenliği, rıza jestleri. Baba kızını damada teslim etmek üzere mihraba götürür. Ama genç kız törensel eveti söylemeden önce başını sanki ondan onay bekler gibi annesine çevirir. 19. yüzyılın sonuna kadar sadece gelin yüzük takar. Yabancı bir moda olan erkeklerin de nikâh yüzüğü takması ancak 20. yüzyıl başında âdetler arasına girer, ama zorunlu değildir.

Taşra düğünlerinde uzun süre şenlik yapılması gelenektir. Dostları Duvernet'nin nikâh duasına katılan George Sand, 29 Ağustos 1832'de Emile Regnault'ya şöyle yazar: "Hiç aralıksız üç gün üç gece süren düğünden kurtulabilmek için kiliseden çıkar çıkmaz kaçtım." Paris'te giderek yok olan bir alışkanlık da taşrada korunmuştur: gençler gelinin jartiyerlerini çalmaya uğraşır.

Bir doğubilimciyle evlenen şair bir kadın ise, aşırı serbest ve tuhaf bir düğün yapmayı seçebilir. Lucie Delarue-Mardrus, 5 Haziran 1900'de Saint-Roch Kilisesi'nde *Binbir Gece Masalları*'nı Fransızcaya çeviren adamla, tanışmalarından on gün sonra evlenir. Üzerinde bir bisiklet giysisi, kareli bir elbise ve tepesi düz, basık bir hasır şapka (*canotier*) vardır. Tanıklar ve aile için Paris'te sadece dört adet bulunan kupa tarzı otomobile el koymuşlardır. Sokakta meraklılar birikir! Semtteki büyük bir restoranda öğle yemeği yerler ve balayı yolculuğuna çıkmazlar.

Ama bu az rastlanan bir tavırdır. Jules ve Gustave Simon için (*La Femme au XXe siècle*), hiçbir şey kilisede kıyılan nikâhın yüceliğinin yerini tutamaz. Kilise karşıtlığı nedeniyle medeni nikâhların çoğaldığı 1879-1885 döneminde kadınların kilise düğününden yoksun bırakılmasına öfkelenirler: "Biz erkekler, bir kadın için kilisesinin ne anlama geldiğini kavrayamıyoruz. Oraya beyaz duvağıyla, sevgilisinin kolunda, org sesleri

eşliğinde ve bir tütsü bulutu içinde, heyecanlı ve gülümseyen dostlarının ortasında girmek onun çocukluk düşüdür ve bütün yaşamının da en önemli anısı olarak kalacaktır. Hiçbir şeyi unutmaz; ne çiçekleri, ne mumları, ne korodaki çocukların tatlı şarkılarını, ne yaşlı rahibin ölgün sesini, ne titreyen parmağına takılan yüzüğü, ne başına konan etolü, ne kutsanmasını, ne de ayin bölmesinin kapısının arkasında annesinin kondurduğu sıcak öpücüğü. Oyuncak bebekleriyle oynamayı bırakan küçük kızların en büyük mutluluğu, ablaların çeyizi için çalışmak ve kendi sıralarının gelmesini beklemektir. Bütün bunlar bir kadının yaşamından koparılıp alınamaz." Bu bir kadın düşü müdür, yoksa erkeklerin bir düşlemi mi?

Düğün yolculuğu

1830'a doğru düğün yolculuğu modası yaygınlaşır. 1829'da *Code conjugal*, törenin ertesi günü genç çifti evlerine yerleşmiş olarak gösterir. Onları ilk olarak gelinin annesi ziyaret eder, onu yakın akrabalar ve dostlar izler. Yeni evliler babaları ve anneleriyle kahvaltı eder. Demek ki yolculuğa çıkmazlar, ama kitap ekler: "Bu mutluluk ayını kırda bir köşeye çekilerek geçiren İngilizlerin âdeti mükemmeldir. Bu moda birkaç yıldır Fransa'ya da girdi ve seçkin kişilerin komşularımızdan aldığı en iyi şeylerden biri oldu."

Kırda geçirilen balayı baş başa kalmanın getirdiği yakınlığı sağlar; eğer insan kendi evinde kalırsa ailesine ve sosyeteye karşı yükümlülüklerinden ötürü bu yakınlığın bozulması kaçınılmazdır. Düğün yolculuğunun 1886'da *Le livre du mariage*'da da belirtilen amacı budur. Kitap bu yolculuğun çok lehinde olduğunu, çünkü gerekli her şeyi içeren sandıkları sayesinde yeni evlilerin "nereye gitseler kendilerine kısa sürede sevimli bir yuva kurabilecekleri"ni ekler. Otele geldikten bir saat sonra eşya sandıklardan çıkarılmış, yuva yerleştirilmiş olur kısacası "insan evinde gibidir."

Peki düğün yolculuğuna ne zaman çıkmak gerekir? Bu konuda iki ekol birbiriyle çatışmaktadır. Beyaz saten ayakkabı ve pirinç yağmuru altında hemen yola çıkan İngilizlere öykünen birinci seçenekte, genç çift tören biter bitmez yolculuğu başlatır. Ya da biraz bekler. İkinci İmparatorluk döneminin sonunda, Kontes de Bassanville hemen yola çıkmanın o kadar moda olmadığını kaydeder. Haziran 1894'te, *La Grande Dame* şunu yazar: "Artık törenin hemen ardından yola çıkılmıyor; bu burjuva bir âdet oldu. Şimdi damat eşini topraklarına veya onun zevklerini inceleyerek hazırladığı yuvasına götürüyor; ya da ebeveynler kendi konutlarını birkaç günlüğüne terk edip genç evlileri baş başa bırakıyorlar." Çift altı hafta veya iki ay sonra yolculuğa çıkar.

20. yüzyılın başındaki en son moda ise, daha sonra çıkılan bu yolculuktan da vazgeçip kimliğini gizleyerek Paris'in büyük otellerinden birine yerleşmektir. Her ne olursa olsun İtalya yolculuğu öylesine gelenekselleşmiştir ki, sıradan ölümlülerden ayrılmak isteyenler kendilerine Kuzey idealizminin vatanları olan İsveç ve Norveç gibi başka ufuklar arar. O dönemde Ibsen ve onun acı çeken kadın kahramanları revaçtadır...

Uygulamada ise İtalya yolculuğu, bazıları tarafından çok bayağı bulunsa da, epey yerleşikleşmiş bir ritüeldir. Acenteler bu yolculuğu ya Strasbourg ve İsviçre, ya da Lyon ve Akdeniz kıyısı üzerinden önerirler. İtalya veya Akdeniz sahilleri, yeni evliler için ideal bir güzergâh olarak görünmektedir. İtalya coğrafyası bir aşk uzamıdır. İklimin yumuşaklığı, manzaranın güzelliği, sanatsal geçmişin ağırlığı, Kilise'nin varlığı duyusallık yayan bir atmosfer yaratır: estetik ve kutsallık kalbin ve bedenin yüceltilmesini sağlar. Verona'da hâlâ Romeo ile Julliet'in anısı dolaşmaktadır.

"Portakal ağacının çiçek açtığı" ülkeler duyusallık arayışını ve duyusallıkla buluşmayı çağrıştırır. *Bir Yaşam*'ın kadın kahramanı Jeanne'ın düğün yolculuğu sırasında Korsika'nın makileri arasında yaptığı bir gezintide yaptığı kaba keşfi hatırlayalım. Havanın sıcaklığı ve manzaranın yabanıl güzelliği teni ve ruhu altüst edip tensel tatminin su yüzüne çıkmasına izin verir. Belki de düğün yolculuğunun şehvet dalgaları ile daha sonraki karı-koca cinselliği arasında bir çelişki de söz konusudur.

Ekim 1901'de Saint-Germain'de evlenen Camille Marbo, eşiyle birlikte İtalya'ya gider. Yolculukları altı hafta sürer. "Barbar" bir âdet der: "Fiziksel şaşkınlık, yorgunluk ve deniz yolculukları, anıt ve müze ziyaretlerinden kaynaklanan bir sersemlik karışımı." Kocası her şeyi görmek ister, kadın onu izlemekte güçlük çeker, çok çabuk hamile kalır ve yorgunluktan tükenmiş bir halde geri döner. Çocuğunu düşürür ve kısır kalır. Bu nedenle o çağda doktorlar her şeyi birbirine karıştırmamak gerektiğini söylerlerdi. Genç evliler ortak yaşamlarının ilk bölümünü birbirlerini sükûnet içinde keşfedebilmek amacıyla kırda geçirmeli, ancak ondan sonra çok daha iyi istifade edebilecekleri bir yolculuğa çıkmalıydılar.

Bu akıl yürütme biçimini mantıksal düzlemde çürütmek olanaksızdır. Yine de balayı yolculuğunun oynadığı simgesel rolü hesaba katmamaktadır. Marcel Prévost, *Françoise'a Mektuplar*'da (1902), geleneksel balayı yolculuğunu savunur, çünkü bu yolculuk "yaşamda birlikte ilerleyecek iki varlık için o kadar gerekli olan umut ve coşku dozunu arttırma" erdemi-

Kurallara fazlasıyla bağlı bir annenin dikkatli gözleri altında, aile evinde yaşanan zifaf gecesi. 19. yüzyılın sonunda damada tedbirli olması ve nazik davranması öğütlenir: G. Droz, zifaf odasına girmekte duraksayan genç damada, "Tutkulu ama ölçülü ol, sakin görün ama sıcaklığın da eksik olmasın, iyi, tatlı ve şefkatli davran, ama aynı zamanda ateşli bir sevginin diriliğini ve canlılığını, demirden bir yaradılışın çekici yönlerini de hissettir" der (*Mösyö, Madam ve Bebek*, özel koleksiyon).

ne sahiptir. Zifaf gecesi ister bir hayal kırıklığı, ister bir başarı olsun, önemli olan yolculuğun bellekte iz bırakması, böylece varoluşun temel anlarından birine tanıklık etmesidir. Beyazlar giyinen nişanlı kız veya duvaklı gelin gibi, belli imgeler saptayarak kendine anılar yaratmak söz konusudur. Törenler çiftten veya damattan çok gelinin çevresinde kurgulanmış gibidir. Düğün öncelikle onun yaşamının en güzel günü olmalıdır. Törenin önemi, kamusal alandan dışlanan kadının özel dünyada üstlendiği rolün değerini biraz daha yükseltir.

Karı-koca ilişkisinden aile ilişkisine

Bir kez evlendikten sonra karı-kocalığın yapısı artık pek sorgulanmaz. Boşanma marjinal bir eylem olarak kalır. 1901 nüfus sayımına göre, on sekiz ile elli yaş arasındaki 10.000 evli Fransız erkeğinden 53'ü ve on beş ile kırk beş yaş arasındaki 10.000 evli Fransız kadınından 70'i boşanmıştır.

Eşler arasındaki yakınlık, mahremiyet değer kazanır. Giderek aynı odada ve çift kişilik tek yatakta uyumaya başlarlar. Ayrı odalarda kalmanın gerekleri üzerine söylem kaybolur. Madam Pariset 1821'de bu yöntemi hararetle tavsiye ederken, eserinin 1913'te yapılan gözden geçirilmiş baskısında bu öğüdün izine bile rastlanmaz. Çünkü örnek yukarıdan gelmiştir: Ziyaretçilerine dairelerini gezdiren Louis-Philippe, eşi Kraliçe Marie-Amélie ile paylaştığı yatağı gururla gösterir. Burjuva aileler baş başa kaldıklarında senli benli konuşur ve birbirlerine şefkat ifade eden, hem gülünç hem de dokunaklı küçük isimler takar. César Birotteau karısına "Mimi", "benim güzel beyaz maralım", "kediciğim" der.

Evlilikten sonra özel hayat zamanı tamamen çocuğa yönelir. Hemen bir hamilelik beklentisi başlar, bebeğin doğumu beklenir, bebek vaftiz edilir, yetiştirilir; sonra eğitimi, terbiyesi ve tatilleriyle uğraşılır. Aile hücresinin yaşam ritmi çocuğun evrimine göre şekillenir. Az çocuk yapılır (Paul Vincent 1881'de doğan kadınların yarısından fazlasının ikiden fazla çocuk sahibi olmadığını göstermiştir), ama çocuklar duygusal ve toplumsal bir sermaye haline gelir.

Mösyö, madam ve bebek: Oldukça Malthus'çü bir Fransa'nın klasik üçlüsü. Koca masasında çalışıyor, genç kadın Bakire Meryem gibi çocuğunu kucağında tutuyor. Ressam, geleneksel dinsel ikonografyanın çocuklu Madonna'larını aile sahnesine uyarlamış (Alfred Stevens, *Aile sahnesi*, Paris, Orsay Müzesi / Jeu de paume, Kaganovitch bağışı).

Eşler arasında mahremiyeti arttıran yöneliş, aile mahremiyetini de çoğaltır. Babalık ve annelik yükselen değerlerdir. Goncourt'lar, *Günce*'lerinin 26 Mart 1860 tarihli sayfasında bunu saptarlar: "Çocuk artık kadınla birlikte diğer yüzyılların harem daireleri içine tıkılmıyor. Daha küçücükken gösteriliyor. Sütanneden gurur duyuluyor. Sanki insanın kendi hakkında verdiği bir temsil ve üremesi hakkında sattığı bir caka bu. Kısacası, nasıl bundan yaklaşık yüz yıl önce yurttaş olmak çok fiyakalı bir işse, şimdi de aile babası olmak öyle."

Çalan çanlar, toplanmış yoksullara ve çocuklara para dağıtılması, yeri geldiğinde anne-babanın boşluğunu doldurabilecek kadar genç kişiler arasından seçilen isim babası ve annesi eşliğindeki yeni bir Hıristiyanın cemaate neşeyle girişini haber veriyor. Kilise, yaşamın önemli anlarına damgasını vuruyor (Gastl, *Vaftiz*, Paris, Ulusal Kitaplık Aşağıdaki resim: Eugène Devéria, *Vaftiz*, Paris, Ulusal Kitaplık).

Daumier'nin karikatürleştirdiği gibi, bir baba zürriyetini teşhir etmekten gurur duymakla birlikte, aynı zamanda mahremiyeti içinde oyunlara ve okşayışlara dalmaktan da mutluluk duyar. Eugène ve Marie Boileau çocuklarını her sabah kendi büyük yataklarına alır ve gecelikleriyle gelen ufaklıkların onlara günaydın demesine izin verir. Eugène yolculuğa çıkınca Marie'nin gönderdiği mektuplar bu sabah buluşmaları hakkında bir fikir verir: "Her sabah yatağıma toplanan yavru kuşları bir görsen! Küçüklerim beni tembelleştiriyor. En tatlı suratı kim yapacak oyunu oynuyoruz. Jane minik kollarıyla boynuma sarılıyor [iki buçuk yaşında] ve ondan sonra beni öpmek isteyenin vay haline. O yumurcak sesiyle 'Anneciğimi ben istiyorum sadece' deyip yaklaşmaya kalkanı dövüp tırmalıyor, sonra da beni var gücüyle öpüyor. Benim sevgili koca Fanfan'ım sen de burada olsan ne kadar mutlu olurdum, daha doğrusu ne kadar mutlu olurduk" (1883). Analık durmaksızın yüceltilir ve bir kadının konumunu gerçekten yükselten tek görev olarak gösterilir.

Çocuklar doğar, çocuklar büyür. Onların Hıristiyan cemaatine dahil olmasına işaret eden vaftiz ve Kudas ayinleri 19. yüzyılda ailenin canlılığının sürdüğünü gösteren ve bağları sıkılaştıran aile toplantılarına dönüşür.

Nüfus kütüklerini devlete emanet eden Devrim'den itibaren, bir çocuk doğunca babası üç gün içinde doğumun gerçekleştiği bölgenin belediyesine, yanında o bölgede ikamet eden iki tanıkla birlikte gidip bildirimde bulunmak zorundadır. Bildirimi izleyen yirmi dört saat içinde doğum doktoru gelip çocuğun varlığını ve cinsiyetini yerinde saptar.

Vaftiz

Vaftizin de ilke olarak doğumu izleyen üç gün içinde yapılması gerekir. 1859'da *Dictionnaire universel de la vie pratique à la ville et à la campagne*, ciddi bir neden olmadıkça vaftiz töreninin ertelenemeyeceğini belirtir. Ama dinsel yükümlülük ailenin baskısı altında evrim geçirecektir. Lohusanın törene katılabilmesi için, altı haftadan iki, hatta üç aya kadar uzayabilen bir süre beklenecektir. Bebeğin yaşayıp yaşamayacağı konusunda kuşkular varsa, doğar doğmaz geçici olarak vaftiz edilir. Örneğin 11 Ocak 1903'te doğum yapan Claire P. de Chateaufort, oğlu Albert'in 17 Ocak günü başpapaz Demange tarafından geçici olarak vaftiz edildiğini kaydeder. Çocuğun gerçek vaftiz töreni 15 Şubat Pazar günü yapılacak, annesi de o gün büyük bir öğle yemeği verecektir.

Çocuğa üç isim konması âdettendir: birini ebeveynlerinden, birini isim babasından, birini de isim annesinden alır. Kilisedeki tören sırasında isim babası kucağında çocuğu taşıyan kadının sağında, isim annesi ise kadının solunda yer alır. Simgesel bir işaret olarak birer ellerini bebeğe uzatıp, diğer elleriyle giysisinin plilerinden tutarlar. Rahibin sorularını yanıtlarlar: "Ne istiyorsunuz? – Vaftiz edilmesini istiyoruz" vb. En sonunda belgeyi imzalayıp diğer konuklarla birlikte vaftiz evlatlarının babasının onları ağırlamak için verdiği yemeğe giderler.

Hem isim babası, hem de isim annesi gelenekselleşmiş armağanlar vermek zorundadır, ama isim babasının payına düşenler çok daha önemlidir. Her ikisinin de resmi işlevi vaftiz evlatlarının –eğer ebeveynleri ölürse– Hıristiyanlık eğitimini sağlamaktır. Ama asıl işlevleri ritüelleşmiş armağanlar göndermektir. İyi periler gibi çocuğun beşiğinin üzerine eğilip ona hoşgeldin sunuları yapmaları, sonra da bütün çocukluğunu ve ergenliğini armağanlarla süslemeleri beklenir.

Çifte sıfatla katıldıkları aile şenliklerinde başköşede yer alırlar. Gerçekten de geleneklere göre ilk çocuğun isim babası olarak baba tarafından dedesi, isim annesi olarak da anneannesi seçilir. İkinci çocuğun isim babası ve annesi ise anne tarafından dedesi ile babaannesi olacaktır. Eğer dedeler ve nineler ölmüşse, her iki soydan da en yakın akraba ve mümkünse doğrudan ardıllar seçilir. Büyük ebeveynlik ve vaftiz ebeveynliği işlevlerinin birleştirilmesi ailenin kendi yağıyla kavrulmasına güzel bir örnektir.

Kudas ayini

"Yaşamın en güzel günü" unvanında, düğünün rakibi Kudas ayinidir. Flaubert de *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü*'nde söz konusu ayini bu sözlerle tanımlar. Birçok açıdan düğünün ön işaretlerini taşır, çünkü *sacramentum*'un gerektirdiği taahhüt bütün cemaatin huzurunda sahnelenir. Gösteri hem aktörlerde, hem ayine katı-

lanlarda, hem de seyircilerde heyecan yaratacak biçimde düzenlenmiştir: 1841'de *Dictionnaire de conversation à l'usage des dames et des jeunes personnes*, "Ebeveynleri, özellikle de anneleri onların dinsel yaşamının bu ilk adımına içleri sızlayarak katılır ve sonu gelmez sevgilerinin coşkusunu hissederler" diye yazar.

Heyecan bir yandan bu büyük günün beklenmesinden ve uzun süren hazırlıklardan, diğer yandan şenliğin şatafatlı törenselliğinden kaynaklanır. Elisabeth Arrighi Kudas ayinini on iki yaşındayken, 15 Mayıs 1879 günü, Saint-Germain-des-Prés Kilisesi'nde yapar. 1879 yılı başlamadan daha birkaç gün önce şunları yazar: "Kudas ayinimin yapılacağı yıl." Çok iyi sonuçlar aldığı din eğitiminden (kateşizm) düzenli olarak söz eder: "kralın" ve papazların tebriklerine hak kazanır. 8 Mayıs Perşembe günü armağanlarını alır: beyaz bir ayin kitabı, fildişinden bir kutu, bir *hristos* [haç üzerinde İsa heykeli], din kitapları. 10 Mayıs Cumartesi günü Kudas ayininde babasının da ayine katılmasını nasıl istediğini güncesine yazar. 11, 12 ve 13 Mayıs günleri inzivayla geçer. Vaiz ölümden, cehennemden, cennetten söz eder. 14 Mayıs'ta genel bir günah çıkarma işine girişilir. Elisabeth kaygı doludur: Kız kardeşini kızdırdığı için kendini suçlar ve Tanrı'dan kendisini bağışlamasını diler. 18 Mayıs Pazar günü, Perşembe günü yapılan töreni uzun uzun anlatır. İlahiler, orglar, kalabalık, beyazlara bürünmüş genç kızların ayin alayı duanın gücüne karışır ve coşkuya yol açar: "Oh! o anda duyduğum heyecanı bütün yaşamım boyunca anımsayacağım." Titreyerek kutsal masaya yönelir, dizlerinin üstüne düşer, Tanrı'nın önünde eğilir, mayasızı alır, sonra yerine dönüp dualar ve şükranını belirten hareketler içinde kendinden geçer. Büyülenmiş gibidir: "Ruhuma seslenen yüce Tanrı'yı dinliyordum, bana durmadan 'Ben seninim, sen artık bana sahipsin' diyordu." Düğün ayinine yaklaşan bir iç çalkantısını ifade eden aşk dolu dil yine karşımıza çıkıyor.

Büyükanneye verilen bu öpücük, aynı zamanda çocukluğa da vedadır. Kudas ayini genç kızlar için bir ergenliğe geçiş ritüeli, düğüne sıra gelinceye dek yaşamlarındaki ilk "en güzel gün"dür (*Kudas ayini dönüşü mutlu büyükanne*. Paris, Ulusal Kitaplık).

19. yüzyılda Kudas ayini geleneksel olarak on iki yaş civarında yapılır. 13. yüzyılda Latran Konsili çocuğun Kudas ayinini akıl veya "ağırbaşlılık" yaşında, yani iyiyi kötüden ve *eucharistia* ekmeğini sıradan ekmekten ayırabildiği yaşta yapması kararını almıştı. 16. yüzyılda toplanan Trent Konsili "ağırbaşlılık" yaşı kavramını yeniden ele aldı ve din âlimleri bunu dokuz ile on üç veya on dört yaş arasındaki dönem olarak saptadılar. Yavaş yavaş tören tarihi olarak alt sınırdan çok üst sınıra yönelen eğilim belirginleşti.

19. yüzyılda Kilise bu tercihin haklı gerekçelere dayanıp dayanmadığını tartışır. 1853'e doğru Albi, Toulouse ve Auch'ta toplanan taşra konsilleri uyarılar yapar: Çocukların Kudas

ayinini erkenden, "İsa Mesih'in bedenini ayırt edebildikleri, ama günahın henüz kirletmediği o ilk masumiyetlerini de hâlâ korudukları yaşta" yapmaları gerekir. Kardinal Antonelli'nin 12 Mart 1866 tarihli bir mektupla Fransa'daki bütün piskoposlara bildirdiği gibi, Papa IX. Pius Kudas ayininin geç ve herkes için değişmeyen bir yaşta yapılmasını kınar.

Törensel ayin mi, özel ayin mi?

Bu tartışmalar 8 Ağustos 1910 tarihli Papalık kararnamesiyle noktalanır: *Quam singulari Christus amore*. X. Pius çocukların ilk ayinlerini din hakkındaki temel bilgileri almaya başlar başlamaz, ortalama yedi yaşında yapmalarını kararlaştırır. Kararnamenin, ruhani ve maddi düzlemlerde iki amacı vardır.

Öncelikle, Kudas ayininin geç yaşta yapılmasının içerdiği Jansenius'çu etkiyi bertaraf etmek söz konusudur. Gerçekten de Jansenisuçu'lar *eucharistia*'yı bir ödül olarak sunuyor; oysa ki bunun "insanın kırılganlığına karşı bir ilaç" olarak algılanması gerekiyordu. O halde bir çocuk iki yıllık kateşizm derslerinin ardından din bilgisi hakkında yeterli bir eğitim almış gibi görünüyorsa, ona ilk ayinini hemen yaptırmak, daha sonra sık sık günah çıkarmaya ve ayine katılmaya itmek yararlıydı: Bu, onun ruhunu güçlendirmenin en iyi yoluydu. *Sacramentum*, iğvaya ve günaha karşı bir sur görevi görmeliydi. İdeal koşullarda erken yaşta yapılan ilk ayinin, ayin eylemini gündelik hale getireceği ve saf bir kalbe yol açacağı bekleniyordu.

Diğer yandan söz konusu Papalık kararnamesi Kudas ayinini çevreleyen şatafatı azaltmayı amaçlıyordu. Zaten rakipleri de bu yaklaşımda, "Kudas ayinini bizde yaşamın en güzel günü haline getiren törenselliği yok etme tehlikesi"ni görmektedir. Toplu ayin ve onunla birlikte gelen törensellik Fransa'ya 18. yüzyılın ortasına doğru önce bazı dinsel kuruluşlar, özellikle de Cizvit kurumlarıyla girmiş, sonra yavaş yavaş kilise bölgelerine yayılmıştı. 1789'da hâlâ fazla yaygınlaşmamıştı ve ancak *Concordat*'dan* [konkordato] sonra her yerde benimsendi.

Törensellik sosyetikliğe yol açtı. Kilisedeki tören gösterisi, düğünde olduğu gibi, "hiçbir şeyin silemeyeceği bir anı" bırakmak için yapılıyordu. Ve erkek çocuklar sağ kolu boşta veya sağ kolunda beyaz hareli kumaştan bir kolluk bulunan siyah bezden yalın bir kıyafet giyerken, beyazlar giymiş kızlar ise küçük gelinlere benziyor, ayin giysileri muslin ve tülden dikiliyordu. Kontes de Gencé 1910'da şöyle yazar: "Genç kızın bütün varoluşu iki

* Birinci konsül Bonaparte ile Roma arasında yapılan görüşmeler sonucunda, 15 Temmuz 1801'de imzalanan ve Katolikliği "Fransızların büyük çoğunluğu"nun (devletin değil) dini olarak kabul edip, piskoposları atama hakkını devlet başkanına veren anlaşma. (ç.n.)

Tüllerin yarı saydam beyazlığı içinde ergenliğin eşiğine gelen genç kızlar ve ilkbahar güneşinin onları kutsayan ışınları. Ruh coşkusu, kalp çarpıntısı, yaramazlıkla erotizm arasında bakirelik bayramı (Jules Octave Triquet, *Törensel Kudas ayini*. Rouen, Güzel Sanatlar Müzesi).

tülün, Kudas ayini tülüyle gelin duvağının arasından akıp geçer." Kızlara bir düğün sepetinde yer almaya layık armağanlar verilir. Çünkü ailenin sadece yakın olmayan hısımları ayin kitabı veya tespih gibi dinsel eşyalar hediye eder. Yakınlar din dışı hediyeleri tercih eder: mücevher, saat veya zarif biblolar. 19. yüzyıl sonunun âdeti aynen düğün hediyelerinde olduğu gibi, armağanları, onları veren kişinin kartıyla birlikte sergilemektir. Koşutluk noktalarının sonuncusu ise, büyük ayini izleyen aile içi öğle yemeğinin düğün pastası türünde büyük bir pastayla sona ermesidir.

Kudas ayini yaşını yıllarca öne almak, zorunlu olarak onu düğün simgelerinin habercisi rolünden de uzaklaştırmak anlamına gelir. Yedi yaşındaki bir kız çocuğuna on iki yaşındaki ergene verilen armağanların aynısını almak gülünç olur. Küçük kız hediyeleri ve giyeceği tuvaleti de o kadar önemsemeyecektir. Ama işi bu kadarla sınırlı sanırsanız, söz konusu ritüelin çevresinde oluşmuş bütün ticari etkinliği hiç hesaba katmıyorsunuz demektir: "Ailenin o gün giyeceği her şey yeni olmalıdır; baba ve anne sırtlarına yeni giysiler geçirir; ayin günü özellikle anne için eşine kutsal ile kutsal-dışının ittifakı olan yeni bir tuvalet

aldırma fırsatıdır. Konfeksiyoncu her keseye göre eksiksiz bir kat elbise ayarlamıştır: Yoksul kızlara elbise, korsaj ve tülü 3,75 franka, yanında ayrıca bir başlığı da 0,85 franka vermektedir; cüzdanı kabarıklar başlığı 15, ipek astarla zenginleştirilmiş iki muslin etekten oluşan elbiseyi ise 130 franktan alır. Kemer 1,45 franktan başlar, 40 franka kadar çıkar."

Hiç kuşku yok ki Papa, yaş küçültüldüğünde Kudas ayini kutlamasında kutsal-dışı lükse daha az yer verileceğini düşünmüştü. Ama dinsel törenselliği azaltmak asla söz konusu değildi, hatta bunun tam tersi geçerliydi. Törenin o görkemli akışının amacı kilise bölgesinde, ayine katılanların çevresinde onların akrabaları, dostları ve bütün müminler içinde bir coşku ve sempati dalgası yaratmaktır; böylelikle her Hıristiyanın yılda en az bir kez *eucharistia* ayinine yeniden gelmesi sağlanır.

Bu nedenle uzun süre boyunca Kudas ayini Paskalya'da yapılmıştır: Bu ayin, "Paskalya ödevinin genelde yerine getirilmesine yönelik hayranlık verici bir itki sağlıyordu." *Bulletin paroissial de Saint-Sulpice*, ayine katılanların üstlendiği Tanrı ile müminler arasındaki aracılık rolünü açıkça belirtmektedir: "Tanrılarını [kutsal ekmek ve şarap] almak için mihrabın önüne art arda sıralanan akrabalar ve dostlar çok kalabalıktı. O kadar talihli, belki de o kadar cesur olmayan diğerleri onların mutluluğuna gıpta ederken, geri döndüğünde evinin dışarıya kapalı duvarları içinde çocuğunu uzun uzun kucaklayıp, Kilise'de alamadığı İsa'yı evladında arayan birden fazla kişi çıkmıştır aralarından mutlaka" (25 Mayıs 1909). Demek ki çocuk aracılığıyla *sacramentum* Kilise'den aileye geçmektedir.

1910'dan sonra *Quam singulari* kararnamesini de hiç gözardı etmeden, eski törenin şatafatını koruyan bir sistem yerleşir. Eski Kudas ayini ikiye bölünür: "Küçük" veya "özel" denen ilk ayin akıl yaşında, yani yedi yaşına doğru yapılır; on iki-on üç yaşına doğru yapılan ikincisine ise "törensel" denir, ama aslında bu ikinci ayin olduğu gibi eski "Kudas ayini"nin yerini almıştır.

Geleneksel Kudas ayinini on iki-on üç yaşından yedi yaşına indirerek başka bir döneme aktarmak çok basit bir diğer nedenden ötürü de olanaksızdı; çünkü bu ayin sadece dinsel bir bayram değil, aynı zamanda bir çağdan bir başkasına geçiş ritüeliydi. Chateaubriand, *Mezar Ötesinden Hatıralar* adlı eserinde bunu vurgulamıştır: Genç Romalıların erkek togasına sarınması gibi, genç Hıristiyanlar da Kudas ayinlerini yapmaktadır. Chateaubriand da bu ayini on üç yaşında iken nisan ayında yapmıştı (1791). Bu, "aile içinde çocuğun istikbalinin kararlaştırıldığı bir andı" der.

Kilisenin önünde ve stüdyoda, işte günün tüm gerekleriyle birlikte Kudas ayincileri: mükemmel bir saç, ağırbaşlı bir hava, özel giysiler. Kızlarda gelin kıyafeti; erkek çocukta ilk erkek takım elbisesi; halk çevrelerinde çocuk bu takımı askerliğini yapıncaya kadar kullanacaktır. Bir geçiş ritüelinin zorunlu anısı (Sirot-Angel Koleksiyonu).

Dinsel bir törenin altını çizdiği ergenliğe giriş, vazgeçilmez aile içi eğlencelerin de vesilesi olmuştur. Bu ritüel geçiş belleklerde olduğu kadar, somut yaşamda da izler bırakmaktadır. Bir yandan ayine katılanlar yakınlarına sırtlarında isimlerinin ve o günün tarihinin matbu bir kâğıtla belirtildiği dinsel tasvirler dağıtırlar; diğer yandan gidip fotoğrafçıda poz verirler; bu ayin için tercih edilen geleneksel poz, bir dua iskemlesi üzerinde diz çökmektir.

Doğum günleri ve yıldönümleri

Herkesin ortaklaşa kutladığı büyük günlerin ve yıllık bayramların dışında, her aile kendi özel ritüelini de oluşturur.

Renée Berruel 23 Mart 1908 tarihinde güncesine şunları yazıyor: "Bu akşam annemin doğum gününü kutladık. Ben bir çanta yapmıştım, *Simple Bouquet*'yi söyledik. Her birimiz ona birer küçük vazo, babam da dört çekmeceli ve aynalı bir mobilya verdi." Clarisse Juranville, 1879 tarihli *Muaşeret Kuralları*'nda, bu aile içi sevinç günlerinin erdemlerini över; bunlar "sanki kalbin giderek büyüdüğü evrelerdir." Ailenin her üyesinin kendi doğum günü olduğunda yakınlarının gösterdiği incelik karşısında nasıl duygulandığına değinir. Örneğin evin genç kızının doğum günü olduğunda: "Babanız uzun süredir istediğiniz bir eşyayı odanıza koydurmuştur; kız kardeşiniz size bir yaka işlemiştir, anneniz akşam yemeğinde sofraya sizin onurunuza muhteşem bir pasta getirmiştir, küçük erkek kardeşiniz size bir buket çiçek hediye edip, bir çift güzel söz etmiştir."

Bu bayramlar özellikle büyükanne ve babalar için önem taşır, der Clarisse Juranville. Çocuklarıyla torunlarının doğum günlerinin arifesinde kendilerini düşünmelerine ve doğum günlerini tebrik etmelerine çok önem verirler. Onlar da aile çevresini sofranın başında toplamak için bu günlerden yararlanırlar. Doğum günleri ve yıldönümleri aile birliğini yeniden yaratmak ve bütün aile üyeleri arasında dokunmuş bağları düzenli aralıklarla yeniden sahneye taşımak için bulunmaz fırsatlardır.

Evlilik yıldönümleri bu anlamda özel bir dikkat konusudur. Bu günler karı-kocanın yürüdüğü yolun ritmini oluşturur: Pamuk yıldönümü (1 yıl), bakır yıldönümü (10 yıl), porselen yıldönümü (20 yıl), gümüş yıldönümü (25 yıl), altın yıldönümü (50 yıl), pırlanta yıldönümü (60 yıl). Bu yıldönümleri çiftin çocukları, torunları ve torunlarının çocukları tarafından kutlandığında, sanki ailenin kuruluşu anılıyormuş gibi bir manzara oluşur.

Yaşlılık, ölüm ve yas

Ortalama ömür beklentisi 19. yüzyılda çok artmıştır. 1801'de bu süre 30 yıldır. 1850'de erkekler için 38, kadınlar için 41; 1913'te erkekler için 48, kadınlar için 52 yaşa yükselir. Ama zenginlerin

Sadakatin, ama daha da önemlisi az rastlanır uzunlukta ortak bir ömrün zaferi. Bu vesileyle belediye başkanı bir konuşma yapıyor ve çocuklarla torunlar kutlama için bir araya geliyor. 19. yüzyıl sonunda yaşlılığa saygının başka bir biçimi bulunmuyor (Lucien-Hector Jonas, *Altın yıldönümü*, Paris, 1912 Salonu).

uzun yaşama şansı tabii ki yoksullardan daha fazladır. Fransa'da 1870-1914 yılları arasında, "her kategoriden seçilmiş 10.000 Fransız içinde, ölüm kırk yaşındaki erkekler arasından 90 patron, 130 memur ve 160 işçi seçiyordu." 1823'te Bordeaux'da ortalama ölüm yaşı burjuvalarda 49, halktan insanlarda ise 33'tür. Paris'te 1911-1913'te burjuva semtlerindeki ölüm oranı % 11, halk semtlerindeki ise % 16,5'tir. Veremden kaynaklanan ölümler konusunda bu fark iki katına çıkmaktadır.

Demek ki burjuvalar ömürlerinin sonunda bir emeklilik döneminden yararlanma şansına sahipti. Serbest meslek sahipleri bu emekliliği kendi ceplerinden karşılıyordu, çünkü 19. yüzyılda emeklilik aylığından sadece devlet memurları yararlanıyordu. Gerçekten de 9 Haziran 1853 tarihli yasaya göre, askerler, devlet memurları ve üniversite üyeleri otuz yıl hizmet etmeleri koşuluyla altmış yaşına geldiklerinde bir emeklilik maaşına hak kazanıyorlardı. Bu yasa söz konusu maaş için bir tavan da saptıyordu: Örneğin yargıçlar için maaş hiçbir koşulda 6.000 frankı ve son altı hizmet yılındaki ortalama maaşın üçte ikisini geçemiyordu.

İşçiler istisnai durumlarda, devlet fabrikalarında, demiryollarında veya büyük sanayi kuruluşlarında çalışıyorlarsa

emekliliğe hak kazanıyordu. Birçoğu bir yardım sandığına üye oluyordu. Köylüler ise sosyal sigortadan tamamen habersizdi, sadece aile dayanışmasına güveniyorlardı. "Köylü ve işçi emeklilikleri" hakkında çıkarılan utangaç ve çok tartışmalı 1910 yasası, yine de sorunun bilincine varılmaya başlandığını göstermektedir (*karş.* H. Hatzfeld).

19. yüzyılda bir doktor veya bir mühendis mesleki etkinliklerini durdurunca iş hayatı boyunca biriktirdikleriyle yaşamını sürdürüyordu. Para değerindeki istikrar yaşam düzeyini düşürmeden elli yaşında emekli olabilmesini sağlıyordu. O sırada Fransa'daki rantiyeler arasında, orta sınıflardan gelen küçük rantiyeler oldukça kalabalıktır. Emeklilik, *otium*, aylaklık idealine denk düşmektedir: Artık hayatını kazanmaya gerek kalmamıştır, insanın tüm zamanı kendisine aittir ve her gün özel hayatın zevkine varılır.

Burjuvalar evlerinde ölürdü. Onların gözünde hastane, ne parası, ne de ailesi olanların can verdiği "dehşet verici bir yer"di. O kadar da halktan sayılamayacak kişilere ayrılmış klinikler bile bir sürgün yeri olarak görülüyordu. Ölüm, konut anlayışıyla bütünleştirilmişti. Başrahip Chaumont, karı-kocanın yatak odasının günü geldiğinde can çekişmelerine de sahne olacak bir "tapınak" olduğunu yazar 1875'te. Bu nedenle oraya "Aziz Joseph'in ölümünü anlatan yumuşak ama öğretici bir resim" koymak gerekir.

Aile üyeleri ölüm döşeğindeki kişinin başında nöbetleşe bekler. Germaine de Maulny, 1910'da daha ergen olan kız kardeşiyle birlikte, iki yıl boyunca annelerinin başucunda beklediklerini yazar; anne, kırk üç yaşında kanserden ölür Limoges'da. Marie Boileau'nun 1900'de Vigné'de ölen kız kardeşi Isabelle, altı yıldır yatalaktır ve ona ablasının kızları bakmaktadır.

Ama Paris'te ve diğer büyük kentlerde ölüm döşeğinde birine evde bakmak çok daha karmaşık bir iştir; çünkü Paris'te Haussmann'dan itibaren daireler küçülmüştür. Uzamdaki daralma ölüme yakınlığı iyice sıkıntılı bir hale getirir, üstelik Pasteur'ün keşiflerinden sonra hijyen saplantısı hüküm sürmektedir. O zamana dek bir anlamda hayatın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen ölüm, şimdi bir çürüme ve bozulma olarak görülmektedir. Ölümün bu şekilde yadsınması, Philippe Ariès'in hastanede "gizli ölüm" adını verdiği ve 1930-1940'larda âdetlerin içine giren olguya yol açar.

Birisi ölünce, gözkapakları kapatılır, kol ve bacakları uzatılır ve gövde beyaz bir çarşafla örtülür. En küçük bir yaşam

belirtisi kendini gösterirse hemen fark edilebilsin diye, yüz açık bırakılır ve aydınlatılır. Yine aynı nedenle ölünün başında gece gündüz, onu hiç yalnız bırakmadan beklenir. Ölü Katolik ise, göğsüne bir haç ve kutsanmış bir şimşir dalı konur. Ölünün yattığı odanın panjurları yarı yarıya kapatılır.

Belediyeye vefat bildiriminde bulunulur, sonra defin ruhsatını verecek adli tabibin ziyareti beklenir. Belediye bu ruhsata dayanarak vefat belgesini hazırlar. Cenaze hizmetinin düzenlenmesi için cenaze törenleri idaresine ve dinsel hizmeti vermekle yükümlü naibe başvurulur. Paris'te bütün töreni "incelik içinde ve gereğince" yöneten uzmanlaşmış cenaze kaldırma şirketlerine de başvurulabilir.

Düğünler için olduğu gibi, cenaze törenleri için de farklı tarifeler mevcuttur. Dinsel tören ücreti, şirket tarafından kaldırılan cenaze fiyatına eklenince, 1859'da birinci sınıf cenazenin bedeli 4.125 frank, dokuzuncu (sonuncu) sınıf cenazenin bedeli ise 15 franktır. Sınıfların arasındaki tarife farkı kullanılan malzemeden ve ilahilerin görkeminden kaynaklanır.

Eğer aile zenginse, ölünün evine bir *chapelle ardente** konur. Tabutun önünde saygı duruşunda bulunup üstüne biraz kutsal su serpmeye gelenler salonda ağırlanır. Eğer aile orta halliyse, tente gerilip üstü kumaşlarla kaplanarak bir cenaze şapeline benzetilen giriş kapısının içine konur tabut. Ölü evden çıkmadığı sürece sofrada toplanılmaz, herkes kendi odasında yemek yer.

Cenaze alayı saati gelince, erkekler ya baş açık ve yayan ya da arabayla kiliseye gider. Kortejin başında ölünün en yakın akrabaları yürür. Hanımlar kiliseye genellikle ölü evine uğramadan gider. Dinsel törenin ardından sadece ölünün akrabaları ve yakın dostları kortej halinde mezarlığa gider. 19. yüzyıl başında aristokrasi içinde hâlâ süren eski bir âdet, daha sonra kaybolur: Bu âdete göre, merhumun ailesinden olan kadınlar ne cenaze alayına, ne de merasime katılabilirdi. Eskiden davetiyelerde bile yer verilmeyen dul eşin yasın başını çekmesi giderek burjuva âdetleri içine girer.

Boileau ailesinin hastalıklara çok yer veren yazışmaları, ölüme ise çok az değinir. 1900'de Isabelle teyze ölür. Mektuplaşanların kalemlerinde adı bir daha hiç geçmez. İki damadın vefat ettiği 1909 ve 1914 yıllarında da aynı olguya rastlanır. Mektuplarda onların eşlerinin cesur veya bitkin hallerinden söz

* Genellikle kiliselerde törenden önce cenazenin konduğu, duvarları karalarla kaplı, içi mumlarla aydınlatılmış oda, bölme. (ç.n.)

edilmekte, ama artık hayatta olmayanların hiç adı geçmemektedir. Istırap, acı, elem yazılmaz. Mahrem duygular üzerinde mutlak bir edep yasağı hüküm sürer.

Ölüm hakkındaki yazılı izler sadece ritüellerdedir: davetiyeler, kenarlarına siyah şerit çekilmiş mektuplar, ajandalara kaydedilmiş yas giysileri ve mezarlık bakımı masrafları. Marie Boileau Kasım 1900'de, kız kardeşi öldükten sonra hesap defterine şunları yazar: "Hizmetçiler ve gündelikçi kadınlar için yas ödemesi: 274 frank; Madam Richard'dan yas şapkaları ve tülleri: 180 frank; mezarlığın temizlenmesi: 30 frank; cenaze duası için B. papazına ödenen: 50 frank."

19. yüzyıl boyunca yas süresinden, hep bu sürenin giderek azaldığından yakınmak için söz edilir. 1812-1813'te Madam de Genlis, 1883'te ise Blanche de Géry, insanın ölüleri için iki kat daha uzun süre yas tuttuğu mitsel "bir zamanlar"ı özlemle anarlar. Çünkü uzun süreli yas iyi bir ahlakın göstergesidir. Ama bu özlem ve hayıflanmalar gerçeği yansıtmaz. Çünkü 18. yüzyıl başına ait bir krallık fermanı saraydaki yas süresini yarıya indirmiştir: koca ölürse bir yıl; karı, ebeveynler ve büyükbabalar ve anneler ölürse altı ay; diğer aile üyeleri için bir ay.

Saint-Sulpice semtinin en meşhur huzurevlerinden Turgis'ten 19. yüzyıl ortasına ait bir mezar taşı tasviri. Turgis siyah-beyaz oymabaskı resimleri tercih ederdi. 1880'den sonra mezar taşı tasvirleri sadece anı alanıyla sınırlı kalacak, ötedünya düşüncesine girmeyecektir (Paris, Ulusal Kitaplık).

19. yüzyılda yas süresi daha uzundur ve yüzyılın başından sonuna dek pek değişmemiş gibidir: Dul bir kadın Paris'te bir yıl altı hafta, taşrada ise iki yıl yas tutar. 1833'te Madam Celnart'ın yazdığına göre, Paris'te kibar hanımlar sosyete hayatından uzun süre yoksun kalmak istemez. 1908'de *Usages du siècle*, yasanın söylediğiyle –iki yıl– gerçeklik –bir buçuk yıl, hatta bir yıl altı hafta– arasındaki farkın altını çizer. Demek ki her iki tarafta da sonuçta aynı rakama varılmaktadır.

Dul kalan erkeğin yas süresi ise bunun yarısı kadardır: Paris'te altı ay, taşrada bir yıl. 1913'te dul bir kadın ve erkek için eşit yas süresi öngören tek kaynak, *Ev Hanımının Yeni El Kitabı*'dır: iki yıl. Baba ve anne için iki yıl yas tavsiye eden tek eser de yine budur; diğer tüm kaynaklar bir yılla, hatta 1828'in *Muaşeret Kuralları Kılavuzu*'na bakılacak olursa altı ayla yetinir. Bu *Kılavuz*, tüm yüzyıl boyunca serpiştirilmiş adabı muaşeret kitaplarıyla karşılaştırıldığında, yas süresinin kısalmaktan çok uzadığı gözlemlenir. Büyükbabalar ve anneler için tutulan yas dört buçuk aydan altı aya; erkek ve kız kardeşler için tutulan yas iki aydan altı aya; amcalar, teyzeler, dayılar ve halalar için tutulan yas ise üç haftadan üç aya çıkar. Amca çocukları için tutulan yas pek değişmez: 1828'de on beş gün, daha sonra da on beş gün ile bir ay arasında bir süre. İkinci İmparatorluk'ta, ebeveynler küçük yaşta ölen çocuklarının da yasını tutmaya başlar.

Aile tarihinin en büyük olayı olan babanın ölümünde, gözyaşı dökmek serbesttir, hatta tavsiye edilir. Kilisede dul eşten ve karalar giymiş kadınlardan oluşan kortej, uzun yas tülleri ve ellerde mendiller. Erkekler mezarlıkta ağlayacak; fazla hassas olan kadınlar onlara mezarlığa kadar eşlik etmeyecek. "Erkek ağlamaz anlayışında açılmış tek gedik olan mezarlık sahnesi gösterilebilir duyarlılığın odak noktasında yer alır" (A. Vincent-Buffault, *Gözyaşlarının tarihi*, Rivages, 1986). (Pierre Marcel-Béronneau, *Acı durağı*, 1900).

Yas üç farklı derece içerir: başlangıçta büyük yas, sonra ikinci yas, en sonunda da yarım yas. Bir dul kadını ele alalım. Büyük yas ayları boyunca (taşrada altı, Paris'te dört buçuk ay), siyah yün elbiseler giyer, siyah krepten bir başlık ve bir tül, siyah kumaş eldivenler takar; tunç renkli çelikten bir kemer tokası dışında, üzerinde hiçbir takı bulunmaz. Ne saçlarını kıvırtmaya, ne de parfüm sürmeye hakkı vardır. Daha sonraki altı ayda –ikinci yas–, elbiseleri siyah ipekten, şapkası yünlü ve tüllü, eldivenleri ipek veya deri, takıları da sadece sert ahşaptandır. Daha sonra üç aylık yarım yas dönemi gelir; bu dönemde siyah renk beyaz, gri ve menekşe ile karışır. Takılar siyah kehribardandır. Yas teşrifatı o denli karmaşıktı ki, 18. yüzyılda işlerin nasıl cereyan etmesi gerektiği, örneğin ne günden itibaren siyah taşların yerine pırlanta veya tunç tokaların yerine gümüş tokalar takılabileceği konusunda kesin bilgiler veren *Annonces des deuils* diye özel bir gazete yayımlanmaya başlamıştı.

Büyük yas döneminde (amcalar, dayılar, teyzeler, halalar ve kuzenler için tutulan yaslar hariç) çocuklar ve hizmetçiler dahil, tüm eve siyahlar giydirilir ve arabalar da siyah kumaşla kaplanır. Eğlenceye yönelik kamusal yerlerde (tiyatro, balo)

veya toplantılarda boy gösterilemez. İlk altı hafta hiç evden çıkılmaz, sadece yakın dostlar kabul edilip, onlarla görüşülür. Kadınların, yanlarında akrabaları veya dostları bile olması, tığ işlemesi yasaktır.

Yas hem giysilerde, hem de özellikle kişisel nesnelerde kendini gösterir: Çevresine siyah şerit dikilmiş mendiller veya üstünde bir, altında da çeyrek santimlik siyah kenar bantları bulunan mektup kâğıtları kullanılır. Yas sona erince yeniden beyaz kâğıda dönülür; sadece dul kadınlar, yeniden evlenmedikleri sürece, siyah kenar şeritli mektup kâğıdı kullanır.

19. yüzyılın yas kurallarına bağlılığı ilginçtir. Çünkü uygulamada bu kurallara aristokratlar ve büyük sülaleler dışında gerçek anlamda pek uyulmazken, yine de bu kurallar bütünü mükemmel bir ritüel imgesi taşıyordu. Tıpkı sosyete toplumculluğunda olduğu gibi, bu kusursuz ritüel imgesi de 18. yüzyılla, monarşik bir toplumla ilintilendiriliyordu. Sanki 19. yüzyıl ritüellerden arınmaktan korkuyor ve kraldan esinlenen eski bir ritüel modeline yapışıyordu.

Sonuç

Victor Hugo 22 Şubat 1871'de şöyle yazar: "Ne zaman serbest kalsam Küçük Georges ile Küçük Jeanne'ı gezdiriyorum. Şöyle nitelenebilirim: Victor Hugo, halkın temsilcisi ve çocuk bakıcısı." Kamusal hayatla özel hayat arasında kurulmuş muhteşem bir koşutluk. Kamusal hayata ayrıcalıklı bir yer tanıma eğilimi göstermeyen Hugo, siyasetçi ve dede rollerini aynı düzleme koyuyor.

Victor Hugo, Georges ve Jeanne ile *Hauteville-House*'da.

1877'de, ölümünden sekiz yıl önce, *Büyükbaba Olma Sanatı*'nı yayımlar. Kitabın başından sonuna dek kendisini, bir şiirin başlığıyla söyleyecek olursak, "Victor, *sed victus*" olarak gösterir: Hiçbir zorbanın asla boyun eğdiremediği Victor Hugo, "küçük bir çocuğa yenilmiştir." Onu yenenler sadece kendi torunları değil, Tuileries'de veya Jardin des Plantes'da karşılaşıp seyrettiği tüm çocuklardır. Onu yenen masumiyet ve masumiyetin içinde gördüğü tanrısal yöndür. Çocuklar, dünyanın kötülüğüne karşı en sağlam surdur. Gazeteler ona istedikleri gibi saldırıp hakaret edebilir, eğer Jeanne onun parmağını tutarak uykuya dalmışsa, bu küçük kızın tatlılığı onu kuşatıp korur. Tanrı çocuklar aracılığıyla konuşur ve bu nedenle onları seyrederken insan "baştan aşağı yıldızlardan oluşmuş derin bir huzur bulur."

Ama çocukların en önemli özelliği zamanın sürekliliğini sağlamalarıdır. Ve "oğullarımızın oğullarının bizi büyülemesinin" nedeni, zamanın akışının onlar aracılığıyla dokunması, yaşam döngüsünün kesintisiz bir biçimde yinelenmesidir: "Jeanne'ımın Jeanne'ını görmek! Oh! Benim düşüm bu!" Ve Hugo Jeanne'ın evlenip anne olacağı günü hayal etmekten geri kalmaz: "O zaman kendi macerası uzanacak Jeanne'ın önünde, / O varlıkla yazgımız uzayacak veya orada kesilip kalacak; / O, alnı genç ve ciddi bir ana olacak [...]" Victor Hugo, sıradan burjuvazinin küçük veya büyük törenlerinde ifade ettiği bir aile dinselliğinin şiirsel ifadesini vermektedir. Bu kutlamalar dinsel ibadetle yakından ilişkilendirilebileceği gibi, ondan tamamen kopuk da olabilir; duygusallığa yol açar, yüreği sızlatır ve haz verirler. Aile ortaklaşa duygulanır ve kendinden zevk alır. Aynı bağlamda, iki çelişkili niteliği birleştiren –tarihin ve kamusal rekabetin rastlantılarından uzakta– bir özel zamansallık kurar. Aile ritüelleri, yinelenme yoluyla, geçip giden zamana düzenli bir süreklilik kazandırır. Ama kişileri ezmeyen ve üreyen bedenlere onları biyolojik bir süreklilik içine sokarak nüfuz eden bu kesintisiz, düzenli ve döngüsel zaman, ebedilik değerine sahip olmak ister.

Son tahlilde aile törenlerinin asıl ifade ettiği zamanın bu niteliğidir. Bu nedenle düğün söz konusu törenlerin en önemlisidir; yine bu nedenle çocuklar ve tatilleri giderek önem kazanır. Aile, kutladığı bayramlarda, ebedi tecessümü ile kendinden geçer.

Aile dramları ve çatışmaları

Michelle Perrot

Aile 19. yüzyılda çelişkili bir durumdadır. Onu temel bir düzenleme aracı olarak gören tüm toplum tarafından erk ve saygınlık açısından güçlendirilen aile, üyelerine kendi amaçlarını dayatmaya çalışır; çünkü topluluk çıkarının üyelerin tek tek çıkarlarından daha üstün olduğu duyurulmuştur. Ama diğer yandan eşitlikçiliğin ilanı, bireyselciliğin alttan alta ama sürekli ilerleyişi kimi zaman parçalanmalara kadar varan çatışmalar yaratan merkezkaç itkiler oluşturmaktadır. Aile, bütünlüğüne, hatta sırlarına varıncaya dek tehdit altında yaşayan bir mikro-toplumdur. Oysa aile ruhunun temel kuralı, aile şerefinin savunulması ve onun harcını oluşturup dışarıya karşı bir kale gibi dikilmesini sağlayan bu paylaşılmış sırların korunmasından geçer. Ama bir yandan da aynı sırlar aile içine genellikle ayrılıkları sokup onu çatlatır. Çıkarlar, aşk, kin, utanç karşıtlıklarıyla ne denli öne çıkarlarsa, çığlıklar ve fısıltılar, gıcırdayan kapılar, kilitlenmiş çekmeceler, çalınan mektuplar, yakalanıveren jestler, açılan sırlar ve gizleme merakları, yan bakışlar veya yakalanan bakışlar, söylenenler ya da söylenmeyenler de çözülmesi o denli güç ve anlam yüklü bir iç iletişim evreni dokur. Tükenmez bir düğüm [*intrigue*] kaynağı olan ve edebiyatı da besleyen bu aile romanının bölük pörçük parçaları, özel hayat destanı olarak da nitelenebilecek gazete havadislerinde karşımıza çıkıverir kimi zaman. "Her aile trajik bir sorun olmasa bile, her trajedi ailevi bir sorundur" (Tricaud, *İtham*, 1977).

Yüzyıl boyunca aileye isyan –hem babaya, hem de anneye veya kıskanç kardeşlere isyan– giderek güçlenir ve aileyi, hayatta kalabilmek için evrim geçirmeye zorlar. Bireylerin ailenin koyduğu kısıtlamalara tahammülü azalmaktadır. Özellikle burjuva ailesi, sanatçıların ve entelektüellerin eleştiri oklarına bekâr "dandy"ler evlilik yasalarına karşı ayaklanır, bohemler ikiyüzlü görgü kurallarıyla alay eder–, aileleriyle bütün bağlarını koparan yeniyetmelerin saldırılarına, kendi başlarına var olma özlemi çeken kadınların sabırsızlıklarına hedef olmakta-

Hangi üzüntü, düştüğü hangi şerefsiz durum genç adamın bu tavanarasında "beynini dağıtması"na neden olmuştu? Romantik Paris'te intiharlar artar; ama olağan koşullarda ailenin varlığı bir kökleşme, yerleşikleşme etkenidir. Ateşli silah kullanmak ise kültürel bir ayrıcalıktır hâlâ (Paris, Bibl. des Arts décoratifs).

dır. Birinci Dünya Savaşı arifesinde gemi fırtınada ceviz kabuğu gibi sallansa da dayanır. Pek çok kişi açısından savaşa gitmek belki de önceleri bir soluk alma, kurtulma fırsatı, kişisel bir macera umudu olmuş; neden sonra dehşete dönüşmüştür.

Çatışmaların düğüm noktaları

Para

İlk sırada geniş anlamda para yer alır; çünkü aile, Hegel'in varoluşu için vazgeçilmez gördüğü, Marx'ın ise bir çürüme tohumu olarak kınadığı bir kalıtın taşıyıcısıdır. Para, mal mülk sahibi çevrelerde en geçerli strateji olan "anlaşmalı" evliliklerin pek çoğunun odak noktasında yer alır. Sözler tutulmadığında yükselen acı eleştirilerin nedeni budur. Bir drahomanın gecikmiş ödemeleri için, damatların kayınpederlerin hesaplarının başına çöktüğüne tanık olunur. Oc ülkesinde [Oksitanya'da] birçok hukukçunun kadının haklarını koruduğu için tavsiye ettiği drahoma rejimiyle yönetim ve işletme hakları kısıtlanan koca, bu rejimi devre dışı bırakacak yan yollara sapar. Fazla bir önlem almadan eski bir subayla evlenen Clémence de Cerilley'nin öyküsü buna bir örnektir; adam ona art arda vasiyetnameler yazdırır; her biri koca açısından bir öncekinden daha avantajlıdır. En sonunda ailesinin de desteğini alarak karısını deli ilan ettirir ve akıl hastanesine kapattırır, böylece malın mülkün yönetimi tamamen ona kalır. Kocalık yetkisi son derece yasal olduğu için, Clémence'ın ailesinin, kızlarını tımarhaneden çıkarması çok güçtür. Özellikle de yargıca eşlerin birbirinden ayrı yaşamaları için karar çıkarttırmak olanaksız görünmektedir, çünkü kanunun 217. maddesinin böyle bir hüküm için gerektirdiği koşullar olan "kadının karı-koca evinde yaralanması, şiddete ve tehdide maruz kalması, kocasının eve metresini getirmesi" bu örnekte görülmemektedir.

Bu ailenin yazışmaları, düğüm noktasını paranın, özellikle de mirasların oluşturduğu bir dizi çatışma örneği de sunmaktadır. Bir yerde kuzenlerden biri annesinin babasından kalan 60.000 frank mirasın kendisini hayal kırıklığına uğrattığını ileri sürüp, aile içi "ayarlamaları" suçlar; bir başka yerde, hem de birbirlerini seven erkek ve kız kardeşler babalarının vasiyetindeki düzenlemeler nedeniyle kavgaya tutuşur, tahta kupaların paylaşılması konusunda ince ince hesaplar yapıp sonunda arabuluculuk için adalete ve hukuk adamlarına başvururlar.

Ebeveynler kendileri hayattayken bağışlar ve "ayarlamalar" yapma konusunda ne kadar önlem alırlarsa alsınlar, en ağır çatış-

maların amacı ve vesilesi miraslar olmaktadır. Çünkü bir mülke değer biçilmesi asla aritmetik bir olgu değildir; istekler, düşlemler, özel bir hak sahibi olma duygusu da devreye girer. Brame Biraderlerin tuzu ne kadar kuru olursa olsun, Fontaine Şatosu için yine de birbirlerini yer, Lille yakınındaki bu şato için her türlü entrikaya, hatta zora başvururlar. Bu dava öyle derin bir zıtlaşmaya neden olur ki, büyük kardeş Jules torunlarına konunun öyküsünü bırakma gereksinimi duymuş, böylelikle bir kardeş kavgasının anısını kendi soyundan gelenlerin belleğine miras bırakmıştır.

En yoksul kesimlerde, çamaşır dolaplarının sayımında sorun çıkar veya çarşaf ve mendil kavgaları yaşanır; bu kavgalar aile ekonomisi ve "töre uygarlığı" içinde söz konusu giysi parçalarının değeri konusunda da fikir vermektedir. Çok iğrenç bir biçimde küçük kaşıkların hesabı tutulmakta, her türlü mantığı hiçe sayarcasına koleksiyonlar veya dizi eserler eşitlikçilik kaygısıyla aptalca parçalanıp, kitaplıklar yıkılıp dağılmaktadır. Babanın veya atanın ölümü herkesin ötekinin avantajlarını kestirmeye, kendi bağlılığından kaynaklanan haklarını öne çıkarmaya çalıştığı, mutlaka mağdur olduğuna inandığı hesaplaşmaların kapısını açmaktadır. Bu büyük aile temizliklerinden en sıcak kız kardeşlikler, en iyi kurulmuş kuzenlik bağları bile çok nadir olarak zedelenmeden çıkar. Birçok küskünlük, hatta kesin kopmalar yaşanır. Para sorunları üzerinde bir özsıkıdenetim (otosansür) uygulanmıyorsa, bu kavgalar aile içi sohbetlerin ve yazışmaların başlıca konusunu oluşturur.

Doğal koşullarda kavgalar sır olarak kalır, bunların tek tanığı, yeri geldiğinde en ciddi tartışmaların hakemi noterdir. Özellikle mülkiyetin bir ölüm kalım sorunu olduğu kırsal toplumlarda kimi zaman baskı artar. Gévaudan'da en büyük kardeş tercihiyle mağdur olduklarına inanan çocuklar giderek babanın keyfi kararlarına karşı daha çok isyan etmeye başlar. 19. yüzyılın sonunda özel intikamın ikamesi olarak adalete başvurmak, aile duygusunda sırları kamusal alana çıkaran bir gerilemeye işaret etmektedir.

Ticaret veya sanayi burjuvazisinde aile adını ve mirasını sarsan ekonomik kararlar, iflaslar, aile dramları olarak yaşanmıştır. Bununla birlikte yasalar aile ile işin karıştırılmasından sakınma olanağı verir ve ayrı kolların mülkiyetini elde tutmayı sağlayan anonim şirket giderek komandit şirket karşısında güç kazanır. Yine de biraz zaman dışı kalmış bazı aileler arkaik yönetim tarzlarını korumuştur; iki dünya savaşı arasında ailelerin yeteneksiz oğulları kolektif şirketler tarzında oluşturulan hatırı sayılır servetlerin birkaç yıl içinde batırılmasına yol açmıştır.

İkinci İmparatorluk'ta özellikle Fransa'nın kuzeyindeki birçok kentli işçi, eski zanaatkâr âdetine uyup "Kutsal Pazartesi" günü çalışmaz ve bu günü arkadaşlar arasında yapılan neşeli içki âlemleriyle kutlarlar. O zaman bütçelerinden kaygılanan ev kadınları erkeklere ait bir uzam olan meyhaneye girmeyi göze alır ve kocalarını eve çağırır. Courrières'li (Pas-de-Calais) Jules Breton halk yaşamından, özellikle de kırsal alandan birçok sahneyi tablolarına taşımıştır. Bu tablo, 1859 Salonu'nun en iyi eserlerinden biri olarak kabul edilmiştir (Jules Breton, *Pazartesi*, 1858. Saint Louis Üniversitesi Sanat Galerisi).

Kuşkusuz hukuki başvuruların, örneğin miras itirazı davalarının sistemli bir incelemesi ailelerin bağrında para etrafında örülen ve burjuvazi tarihçilerinin aslında çok az söz ettiği çatışmalı ilişkiler hakkında daha fazla bilgi edinmemizi sağlayacaktır.

Ama para sorunu sık sık gündelik yaşamı da zehirler. Karı-kocayı bütçenin idaresi konusunda karşı karşıya getirir. İdare memuru (burjuva çevrelerde) veya "maliye bakanı" (halk tabakasında) olan kadın sürekli bağımlı konumdadır ve bu durum onu ya hileye (hesaplarla oynamak) ya da öfkeye iter. Henri Leyret maaş ödeme günlerini anımsıyor: "O gün varoş sevinç ve kaygı, hareket ve beklenti karışımı çok özel bir görünüme bürünür; sanki haftanın iç karartıcı zahmetlerinin yerini yeni bir yaşam almaktadır. Ev kadınları pencerelere yerleşir, kapıların eşiklerine iner ve kimi zaman içleri bunalıp sabırsızlanarak atölye yolunda kocalarını karşılamaya gittikleri görülür [...]. Ve sokakta homurdanmalar duyulur; evlerde, öfkeli ve pis hakaretler uçuşur, eller havaya kalkar, hıçkırıklar yükselir, çocuklar bağrışır; bu arada meyhanede her şeyi neşe ve sarhoşluk, şaraptan çok şarkıların sarhoşluğu kaplamıştır" (*Varoşta*, 1895, s. 51).

Aynı yazar, kimi zaman bazı çocukların, özellikle de annelerine kazançlarının tamamını vermediklerinden kuşku duyulan büyük kardeşlerin karşılaştığı üzücü olayları da betimler; süsüne püsüne düşkün kızların ise "orospuluk yaptığından"

şüphelenilir sürekli. Özgürleşme arayışındaki ergenlerle işçi ebeveynler arasında para, daha önce de gördüğümüz gibi, bir sürtüşme noktasıdır.

Şeref

Aile sadece bir kalıt değildir. Aynı zamanda simgesel bir şeref sermayesidir. Ününü zedeleyen, adını lekeleyen her şey onu tehdit eder. Kendisine saldıran yabancıya karşı aile yekvücut olur. Üyelerinden birinin itibarını düşüren suç aileyi amansız bir sıkıntıya sokar. Suçun tazmininde dayanışma, aile mahkemesinin verdiği ceza, dışlama, suskun suçortaklığı: Her türlü tavır mümkündür. Ama aileye bu rezaleti yaşatanın vay haline!

Rezalet: asal, ama bir o kadar da göreli bir kavram. Tricaud, "En ufak küçük düşme tehlikesine karşı aşırı duyarlı davranan, ama kendisini hiç tedirgin etmeyen borçlara batmış bir halde yaşayan soylu kişi, tarihte ve edebiyatta çok sık rastlanan sıradan bir figürdür" diye kaydeder (*a.g.e.*, s. 136). 19. yüzyıl Fransa'sı birçok şeref kuralı arasında bölüşülmüştür ve nelerin rezalete yol açtığının dökümünü çıkarmak heyecan verici olabilir. Şeref genel anlamda, ekonomik olmaktan çok ahlaki ve biyolojiktir. Cinsel günah, gayrimeşru doğum iflastan çok daha güçlü bir biçimde kınanır; ama iflas bugün olduğundan bile daha utanç vericidir: *bkz. César Birotteau.* Sonuç olarak şerefsizlik her zaman utanç cephesinde yer alan kadınlar aracılığıyla gelir.

Piçlik öylesine ayıplanır ki, evlenmemiş anneler (veya zina yapmış anneler) bebeklerini öldürür veya çocuk düşürür, ya da ismi bilinmeyen kentlerin hastanelerindeki kadın doğum bölümlerinde doğurma ve çocuklarını terk etme yoluna başvurur. İmparatorluk, yeni doğmuş gayrimeşru bebeklerin kıyımını sınırlandırmak için, 1811'den itibaren *tour*'lar* yerleştirmiştir, ama bunlar daha sonra güçlü itirazlarla karşılaşır. Lamartine 1838'de Meclis'te bunları ailelerin şerefini korumanın en iyi yolu olarak savunur ve yoksulların çoğalmasından korkan Malthus'çü parlamenterlere karşı "toplumsal babalığı" salık verir: "Gayrimeşru çocuk ağırlanması gereken bir konuktur, insanlık ailesi onu sevgisiyle sarıp sarmalamalıdır." "İnsanlık ailesi": Bu utanç verici tohuma hiçbir ihtiyacı olmayan meşru ailesi değil... Çocuk terklerindeki artışın (1809'da 67.000, 1835'te 121.000) sorumlusu olarak görülen *tour*'lar yavaş yavaş kaldırılacaktır; 1860'ta sadece 25 öksüzler yurdunda *tour* vardır ve aynı yıl çıkarılan bir bakanlık genelgesiyle tamamen yasaklanır.

* Eskiden manastırlarda ve hastanelerde dışarıdan getirilen bağışların bırakılması için dış duvarların içine gömülmüş yuvarlak, döner dolap. Bulunmuş çocuk yurtlarının girişlerine de oraya bırakılmak istenen bebeği görülmeden terk edebilmek için benzer bir düzenek yerleştirilmişti. (ç.n.)

Tour 1860'ta kaldırılıncaya kadar, Paris'teki Enfer Sokağı'nın rahibeleri terk edilmiş çocukları gece gündüz kabul eder. Çocuğunu bırakmak sadece yalnız ve terk edilmiş kadınların değil, –bu resmin de çağrıştırdığı gibi– durumları düzelirse ileride çocuklarını geri alabilen yoksul çiftlerin de başvurduğu bir yoldu (Paris, Ulusal Kitaplık).

Artık çocuk göz önünde bir büroda, bildirim yoluyla terk edilmektedir. Çocuğunu kendi yetiştirmek isteyen evlenmemiş anneye, öksüzler yurdundaki bir bakıcının aldığı maaşa denk bir yardım bağlanmaktadır. Terk edilmiş çocukların bakımını ise, –en azından en büyük alıcı olan Paris'te– *Assistance publique* [Kamusal yardım] üstlenmekte ve onları genellikle kırsal alanlara yerleştirmektedir. Yetimhaneler (Prince-Impérial gibi) ve çırak okulları (Apprentis d'Auteuil türünde) ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında açılacaktır.

Piç bir rezalettir; bekâretlerini yitiren kızların, ihanetleri ortaya çıkan kadınların, düzenleri sarsılan ailelerin şerefini zedeler. Günahı gizlemek, onun çürümüş meyvesini yok etmek: Kadınların saplantısı ve çevrelerinin başlıca kaygısı budur. Bebek katli davaları genellikle annelerle kızları arasındaki dayanışmayı su yüzüne çıkarır. Ama çoğunlukla komşulardan, hatta evin içinden birisi çıkıp olayı ihbar eder. Belediye başkanının veya jandarmanın olay yerini ziyaret etmesi için biraz ısrarlı bir söylenti bile yeterli olabilir.

Bazı kadınlar –inanç veya sevgi nedeniyle– çocuğu yanında tutmaya karar verir. Genellikle başından geçen macerayı unutturmaya yetecek kadar bir süre dede ve ninesinin yanına bırakır onu, bu arada da belki çocuğun babalığını üstlenecek bir koca aranır. Gayrimeşru çocuklar konusunda o kadar alıngan olmayan halk katmanlarında göreceli daha yaygın başvurulan bu uygulama, zengin çevrelerde her türlü pazarlığa konu olur. Evlenmeden anne olmuş kıza kapı bulmak kol değildir ve

karşı tarafa özellikle mali nitelikte tazminat olanakları sunmak gerekir. Seyisi tarafından hamile bırakılan genç aristokrat kız Marthe'ın öyküsüdür bu; tüm aile ona bir koca bulmak için seferber olur, çünkü kendi ifadesiyle, cinsel açıdan bir erkeğe ihtiyacı vardır. Bulunan koca hayvan gibi bir adamdır: Kızı sömürür, döver, onun "suçluluk" duygusunu istismar ettiğine kuşku yoktur. Marthe sonunda boşanma talebinde bulunur, ama Katolik inancındaki akrabaları tarafından yine kınanır. Bakıcıya verilen çocuk dört veya beş yaşına doğru ölür, kimse de bu ölüme çok üzülmez. Aslında ölüm, bir piçin, istenmeyen, iyi bakılmayan, sevilmeyen bu çocuğun olağan yazgısıdır. Gayrimeşru çocuklardaki ölüm oranı aşağı yukarı % 50 olarak tahmin edilmektedir. Ve devletin bu harcanıp giden potansiyelin bilincine varıp, politikasını değiştirmesi için, İkinci İmparatorluk'tan itibaren hissedilen doğum oranındaki düşüş krizinin devreye girmesi gerekecektir. Evlenmeden çocuk sahibi olmuş kızlara yardım, bir aile politikasının başlangıcına işaret eder. Yoksa itibarları iade edilmeyen bu kızları yardım kurumları aşağılamakta ve aileleri de genellikle yanlarından kovmaktadır.

"Gayrimeşru doğum" kefareti ödenemez bir utanç ve çocuk için de silinmez bir lekedir. Meşru çocuk olmadığı için her türlü istismara, her türlü aşağılanmaya açıktır. Gévaudan'ın köylerinde ona lakaplar takılır. Toplum "tarlalarda bulunmuş"u potansiyel suçlu olarak kabul eder ve öyle davranır. Bu nedenle gayrimeşru çocuklar önceden işaretlenmiş bir parkurda ilerler gibi, yetimhaneden ıslahhaneye geçer. Daha sonra ordunun yollarını bekleyeceği bu çocuklara Komün ve Birinci Dünya Savaşı da üvey analık etmiştir.

"Nesebi gayri sahih" olma öyle ağır bir sırdır ki, bazı özyaşamöyküleri sanki sadece bunu örtmek için kaleme alınmış gibidir. Örneğin Xavier-Edouard Lejeune –*Calicot*–, kendi

1882'de hiç *tour* kalmamıştır. Ama *Assistance publique*'in yurtları hâlâ rahibeler tarafından yönetilmekte, çocukları kırsal alanlara nakletmenin yaratabileceği tehlikelerden kaçınmak için "çevreden" bulunmuş bakıcı kadınlar onlara yardım etmektedir (*Yardıma muhtaç çocuklar. Kreş. L'Illustration*, 1882).

Frengi, doktordan bile saklanan, "yüz kızartıcı bir hastalık"tır. Etkisi kuşkulu bir kendi kendine tedavi yönteminin çok yaygınlaşmasının nedeni budur (*La Médecine de Vénus sans le médecin*. Paris, Ulusal Kitaplık).

soyundan gelenlerin daha sonra amansız bir belge olan nüfus kütüğü sayesinde keşfettikleri gerçeği saklamak için tuhaf bir roman uydurmuştu. Sonradan nüfusa kaydedilmiş kim bilir kaç çocuk, doğumlarındaki sırrı, her türlü tahmini yürütmeye elverişli bir suskunluğun getirdiği huzursuzluk ve rahatsızlık içinde çok sonraları öğrenmişti.

19. yüzyılın başında Aurore de Saxe –Madam Dupin– oğlu Maurice'in gayrimeşru oğlunu sorunsuz bir biçimde büyütmüştü; Hippolyte Chatiron tüm yaşamı boyunca George Sand'ın üvey kardeşi diye kabul edilmişti (miras dışında). Yüzyılın ahlakı bu noktada katılaşmıştır. Kuşkusuz bu dikkat gayrimeşru doğumların azalıp, evlilik öncesi hamileliklerin ve nüfusuna geçirme işlemlerinin artmasını açıklamaktadır.

Kusurlar ve kan

Ailenin genetik sermaye olarak temsil edilmesinin güçlenmesi, evlilikleri ve doğumları çevreleyen endişeyi de arttırır. Anormal bir çocuğa sahip olmak günahın sezildiği bir kaygıya dönüşür. Halka yönelik bilim dergilerini canavarlar kaplar. Örneğin *Doğa* kökenleri de bilinmediği için iyice endişe uyandıran beden özürlü tuhaf varlıkların doğumlarıyla ilgili betimlemelerle doludur: Acaba bu kusurlar gizli bir günahın ifşa edilmesi anlamına gelebilir mi? Panayır çadırları, anatomi müzeleri –Dr. Spitzner'inki gibi– kaygılı ve meraklı kalabalıkları çeker. Fiziksel özür bir uzaklaşmaya ve en son noktada sanki bu işte bir günah kokusu alınıyormuş gibi kınamaya yol açar. Eciş bücüş çocukların kimi zaman yarattığı rahatsızlık veya kin bundan kaynaklanır. Flaubert'le yazışan Matmazel de Chantepie, biçimsiz bedeni yüzünden ebeveynlerinin çok kötü muamele ettiği Agathe'ın öyküsünü anlatır ona. "Yüzü iyiydi,

ama çok büyük başı korkunç eciş bücüş bir çocuk bedeni üzerinde duruyordu." Agathe durmadan dövülür, aşağılanır, yalınayak bırakılır ve en sonunda deli olduğu bildirilir (17 Temmuz 1858 tarihli mektup).

Bu rahatsızlığın başlıca etkenlerinin frengi –dolayısıyla seks– olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle eş adaylarının sağlığı üzerine soruşturmalar yapılır ve gizlenen bir kusur ortaya çıkarılınca utanç, hatta öfke duyulur. Bu tür terslikler aileler içinde fısıltıyla konuşulur ve giderek uzaklaşan, ama uzaklaştıkça ardılların da merakını uyandıran bir gizem gibi arka planda asılı kalır. Örneğin Caroline Chotard-Lioret'nin gün yüzüne çıkardığı yazışmalarda, başlıca kişi olan Eugène'in annesi, kıt drahomalı, kötü evlilik yapmış Aimée Braud diye bir kadın kocasına isyan eder; "yüz kızartıcı bir hastalığı" olduğunu ileri sürerek onunla aynı yatağı paylaşmayı reddeder, eşinin iki yolculuğu arasında yatak takımlarını dışarı çıkarır ve gündüz gözüyle çarşafları evin önüne serer: Mahremiyetin gözler önüne serilmesini ifade eden çok simgesel bir harekettir bu. En sonunda tüm umudunu yitiren Aimée kocasını ve aile evini terk edip, kocasının Belçika'ya kaçırarak elinden aldığı üç çocuğunun kendisine geri verilmesini sağlamak için dava üzerine dava açar. Sonunda Rochefort'daki kendi evine kapanır ve yarı yarıya çıldırmış bir halde orada ölür. Aile içinde bu bir kuşak önceki kadının dramından üstü kapalı bir şekilde söz edilir ve bu dram, onun oğlu olan Eugène'in uyumlu bir evde istikrarlı bir aileye duyduğu yakıcı gereksinimi de açıklar.

Zola'nın *Rougon-Macquart*'da destanını yazdığı biyolojik felaket yeni bir onursuzluk biçimi ve çatışma kaynağıdır.

Delilik

Başka bir korku: Kliniklerin doğduğu bu yüzyılda kıvamını bulan akıl hastalığı. "Kafadan rahatsız" bir kız, kız kardeşlerinin koca adaylarını da kaçırabilir. Yakınlarının dengesi konusunda kafalara kuşku tohumları ekerek onları da utandırır. En tuhafı, Adèle Hugo meselesinde, büyük adamın şanını zedeleyebilecek bu kaçık kızın zararsız hale getirilmesi ve meraklılara ailenin şerefini lekelemeyecek bir versiyonun ağız birliği edilerek anlatılması konusunda sağlanan aile içi anlaşmanın gücüdür (anne hariç). Aile, anormalliği sınırları dışına sürmek için yekvücut olur.

Suçluluk her zaman –en azından her biçimiyle– bir rezalet konusu değildir. Saygıdeğerliğin sınırları zaman içinde ve toplumsal çevrelere göre değişir. Günümüz Portekiz'inde köylüler namus cinayetine karşı affedici olmalarına karşın, hırsızlığı ve hele dilenciliği çok ağır bir dille kınarlar (*karş.*

Fatela). Cemaatlerin şeref kuralları yasalarla mutlaka örtüşmez. Örneğin orman suçları öylesine yaygınlaşmıştır ki, 19. yüzyılın yasallığı bu suç karşısında durmaksızın geri adım atmak zorunda kalır. Meyve, sebze hırsızı çocuk, çalı çırpı toplayan kadın, hatta kaçak avcı genel ve örtülü bir suçortaklığı içinde tasvip görür. Aynı şekilde kentte de, 19. yüzyılın ilk yarısında yoksul anneler sık sık çocuklarını dilencilik yapmaya, hatta şunu bunu aşırmaya gönderir. Topluluğun hayatta kalmasına yönelen halk ahlakı aşırı hoşgörülüdür. Tabii küçük burjuvazinin eşiğinden adım atıldığı gün, yasalara ve görgü kurallarına da uyulması gerekir. O zaman sefih, alkolik, parasız pulsuz, borçlu, kumarbaz, haydut, istenmeyen ve ağır bir biçimde ayıplanan kişilikler haline gelir. Borç almayı alışkanlık edinenler yüzkarasıdır: Bir aile babası, işlerinde "sözlerini tutmalıdır." Disiplinsiz mirasçı, aile içinde ciddi yaptırımlarla karşı karşıya kalır. Yeteneksiz olarak kabul edilen Baudelaire, bir aile meclisi kararıyla vesayet altına sokulur; annesi Madam Aupick'le yazışmaları yaşadığı mali sıkıntılar ve ona düzenli bir rant ödemekle görevlendirilmiş dava vekiliyle yaşadığı çatışmalı ilişkiler hakkında ağlamaklı satırlarla doludur sürekli. Üstelik burjuva görgü kuralları kendinden söz ettirmemeyi şart koşar; ketum niteliksizlik bir idealdir. Ayrıksılık bir rezalet biçimidir.

Şerefi suçun kendisinden çok verilen ceza zedeler: jandarmaların müdahalesi, tutuklanma, hapse atılma, dava. Giderek yürürlükten kaldırılmış bedensel utanç damgalarının toplumsal imgelemdeki yerini hapishane alır.

Sahtekârlık, kaçakçılık suçları, özellikle de varlığı çok dışa vurulmuş bir devlete karşı işlendiklerinde, daha fazla hoşgörüyle karşılanır. Buna karşılık iflas, sadece bireysel bir başarısızlık olarak değil, ahlaki anlamda bir suç, bir düşüş olarak algılanır. César Birotteau kendini kefaret ödeyen bir kurban olarak öne atar; borçlarının ödenmesi bir "tazmin"dir; itibarının iade edilmesi dini bir değer yüklenir. 19. yüzyılda iflas edenlerin intiharı az rastlanır bir olay değildir. Philippe Lejeune, iflasın bir özyaşamöyküsü kaynağı olduğunu, çünkü bu özyaşamöykülerinin ardılların nezdinde kendini aklama kaygısını karşıladıklarını göstermiştir. Kuzey'in fazlasıyla kapitalist karşıtı olan burjuva kadınları kaçakçılık yaptığından veya kötü bir hayat sürdüğünden kuşkulanılan müflise kapılarını kaparlar. Aile ile şirketi birbirinden ayırmak ve kapitalizmi şeref kavramından kurtarmak için anonim şirketler oluşturulması gerekecektir.

Seks utançları

19. yüzyılın bilmek istediği ve bir bilim düzeyine yükseltiği cinselliğin merkezi, çoğunlukla yetkileri elinden alınmış

yöneticisi olduğu kurallar ve ölçüler çerçevesinde ailedir: Onu yetkisizleştiren ise ya rahip ya da özellikle cinsel kimlik bilirkişisi, güçlüklerin tanığı, yeni hijyen buyruklarının dağıtıcısı konumundaki doktordur. Yine de 19. yüzyılda doktorun rolü, henüz oldukça ölçülü düzeyde kalan başvurular nedeniyle sınırlıdır.

Seksin yönetiminin, genellikle gürültüsüz biçimde aile içinde yürütülmesi suskunlukla kuşatılmıştır. Bu konuda fazla bir bilgi sahibi değiliz. Fourier'ye göre (*Le Nouveau Monde amoureux*) yaygın bir uygulama olan aile içi cinsel ilişki (ensest) ise en bilgisiz olduğumuz türü oluşturuyor. Cinsel hoşgörü ortama, eyleme, yaşa ve türe göre değişir. Erkeklerle kadınlar arasındaki eşitsizliğin en güçlü hissedildiği alan kuşkusuz budur. Erkeklik, oldukça serbest bir biçimde kadınlar, özellikle kızlar –Cévaudan'da bir genç kıza tecavüz etmenin cezası yok gibidir–, çocuklar –herkese duyurmamak koşuluyla çocukların da ırzına tasallut edilebilir– üzerinde sergilenen penis marifetleriyle yoğrulmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında giderek artan adli baskı bu konuda daha büyük bir duyarlılığa işaret etmektedir. Aynı şekilde yüzyılın sonunda bazı savcılar, yasaların tecavüze karşı gevşek davranmasını sorgulamaya başlar.

Dikkatler iki cinsellik türü üzerinde yoğunlaşmıştır: Buluğa ermesinin gerek kendisi gerekse toplum için potansiyel bir tehlike olarak görüldüğü, hatta potansiyel suçlu olarak değerlendirilen ergenin cinselliği; insanın başına felaket getiren kadınların cinselliği. Sürekli bir kaygı nedeni olan kadın cinselliği, bu alanda en büyük rolü üstlenen Kilise tarafından denetlenir. Bütün bir Meryem toplumculluğu –ablaların daha genç kızları aralarında zapturapt altına aldığı tespih dizileri, Meryem'in Çocukları toplulukları– genç kızları bekâretlerini korumaya yönelik bir uygulama ve tabu ağı içine sarıp sarmalar. Sofuluk sosyete ve balo ile savaşır. Günah çıkardığı papaz Caroline Brame'a "sakın ha vals yapma" der. Halk katmanları da kızların bekâretini bir servet olarak görür: Kızları, cinsiyetler arasında genellikle sert bir çarpışma yeri olan baloya babaları (veya erkek kardeşleri) götürür.

Ama en ağır sorun, evli kadının sadakatsizliğidir. Erkeğin zina yapması, aşağı yukarı tam bir hoşgörüyle karşılanır; bunun tek istisnası, aile evinde gerçekleşirse yasal olarak da cezalandırılan ve çok ayıplanan aleni biçimde dost hayatını sürdürmektir. Yine de kocalarının ilişkilerinden habersiz burjuva kadınları başvuracak bir yer bulamazken, kentteki halk kadınları sokaktaki rastlantısal karşılaşmalar veya dedikodular sayesinde daha iyi uyarıldıkları için ağızlarına geleni söyleye-

Bouasse-Lebel yayınevinin, Meryem Çocukları'nın bir "resepsiyonu" vesilesiyle bastığı dini tasvir (1860-1870). Bakire Meryem kültü –Günahsız Gebelik 1854'te bir dogma olarak kabul edilmiştir– o sırada doruktadır (Özel koleksiyon).

Genç kızların muhafızı olan bu koruyucu meleğin, genç âşığın karanlık güzelliğine karşı zorlu bir mücadele vermesi gerekiyor. Romantizm bekâreti, tutkuları bileyen o engeli yüceltir (Achille Devéria, *Koruyucu meleğinin öğüt verdiği genç kız*, 1830. Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı).

bilir ve çocukların refahından sorumlu ev kadını olarak mali açıdan zarar gördüklerini düşündüklerinde isyan edebilirler. *La Gazette des tribunaux*, kendilerini aldatan kocalarına veya onların kur yaptığı "orospular"a yönelik hakaretlerle çınlar. 19. yüzyıl sonunda aldatılan kadının en ürkütücü silahı kezzaptır.

Kadınların zinası ise mutlak kötülüğün ta kendisidir ve 19. yüzyıl başında, koca bu olaya karşı, en azından kâğıt üstünde her türlü hakka sahiptir. Çünkü sonra –Alain Corbain'in gösterdiği gibi– daha eşitlikçi bir eğilim gelişir ve mahkeme hükümlerinde görülen yumuşama da bunun yansımasıdır.

Çatışma biçimleri

Çatışmaların çoğu aile vicdanında çözümlenir. Görgü kuralları, bulaşmama duygusu, başkaları ne der korkusu, saygıdeğerlik saplantısı bu çatışmaların bastırılmasına ve bunların bazı açılardan ailelerin altkatmanlarını oluşturmasına neden olur. Dışarıya hiçbir şeyi belli etmemek, üçüncü şahısların müdahalesinden sakınmak, "kirli çamaşırlarını aile içinde yıkamak": "Biz" ve "onlar", tehditkârlığı hiç eksilmeyen dışarısı arasındaki sınırları sağlamlaştıran hem burjuva hem de köylü

ahlakının temel ilkeleridir bunlar. İşçi ortamında gizlilik daha güç sağlanır. Orada ormanlar ve duvarlar yoktur: Bir cinayet davasının tanığı, "Yatağımdan X'in evinde olup biten her şeyi duyuyordum" der. İşçiler bütün toplum katmanları içinde en göz önünde olanlardır; belki de iş kendini anlatmaya gelince ortaya çıkan ketumluk buradan kaynaklanmaktadır.

Çatışma durumlarında bazı aileler neredeyse bir mahkemeye dönüşür, tazminat isterler ya da sıkıntıya yol açan kişiyi içlerinden sürerler. Hasım taraflar, zıtlaşan veya hiç konuşmayan, birbirlerini hiç ziyaret etmeyen klanlar da oluşur. İhtilaflar başlı başına bir aile diplomasisiyle idare edilir, masada oturulacak yerlere, törenlerdeki yer değiştirmelere, pazarlıklara, anlaşmalara, örneğin cenazelerde sağlanan barışmalara (ölüm insanları böldüğü kadar birleştirir de) varıncaya dek her şey ince ince hesaplanır. Bazı şahsiyetler –bekâr amcalar/dayılar veya teyzeler/halalar– zamanlarını, bu entrikalar yumağının inatçı efsanelerle iyice karmaşıklaşan iplerini çözmekle geçirir. Kimi anlaşmazlıkların ne zaman ve niye başladığı bile unutulmuştur. Dindar ruhlar bütün gayretlerini parçalanmış ahengi yeniden kurmaya adar. Çünkü insanın yakınları hakkında dışarı yansıtmayı en çok istediği imge, o meşhur aile fotoğraflarından biri için eksiksiz olarak toplanmış kişiler arasındaki anlaşmadır; söz konusu fotoğraflar ötekilerin ve gelecek kuşakların yüzüne bir kabilenin gücünü ve tutkunluğunu haykırır.

Şiddet olayları

Yumruk yumruğa kavgayı ayıplayan burjuva ailesi içinde fiziksel çatışmaya çok az rastlanır. Ama yeğlenen daha ince yollar da aynı oranda yıkıcıdır: Görünüşte en sağlam yapıları ve isimleri sinsice ve sessizce içeriden kundaklayan ahlaksız köstebek veya örümcek stratejileri. Toksik ürünlerdeki gelişmenin –arsenik, sonra da fosfor– belli kolaylıklar sağladığı bu gizli şiddetin doruk noktası zehir kullanımıdır. Dr. Cornevin 1840'ta şöyle yazar: "Gölgelerde gizlenen, aile ocaklarının içine sızan, topluma korku salan, kullanılışındaki hileler ve kesin etkileriyle bilimin araçlarına ve analizlerine meydan okuyan, jüri üyelerinin vicdanını yarattığı kuşkularla bulandıran ve yıldan yıla ürkütücü bir şekilde çoğalan bir cinayet türü var: zehirleme." Eski bir gelenek, bu cinayet türünü genellikle kadınlara maleder; çünkü zorunlu olarak ve doğaları gereği gizlenmiş bir yaşam sürdüren kadınlar, ev işlerinin göbeğine çöreklenmiştir. 1838'de düşlerine hiç uymayan kocasını zehirlemek suçundan mahkûm edilen Marie Lafarge –suçunu hep inkâr etmiştir– kayınvalidelerin sevgili oğullarının cenazesinin çevresinde dolanıp durduğundan kuşkulandıkları o güzel ve

zehirleyici kadınların ilk örneğidir. 1825 ile 1885 arasında adli istatistiklere geçmiş 2.169 zehirleme davasındaki (831 kurban) 1.969 sanıktan 916'sı erkek, 1053'ü kadındır; kadınların oranı % 53'ü bulmaktadır ki, kadınların cinayetlerdeki genel ortalamasının (% 20 civarı) çok üstünde bir rakamdır bu. Bu cinayetler 1840 ile 1860 arasında doruk noktasına ulaşıp, sonra net bir düşüş eğrisi çizmeye başlar. Zehirleme sayacı en hızlı çalıştığı dönemde bile, dönemin düşlemsel hezeyanlarının yanına bile yaklaşamamıştır aslında.

Kırsal alanda ve işçi bölgelerinde, yumruklara başvurma, erkek kardeşler veya kuzenler arasındaki kavgalar, hesaplaşmanın kullanışlı ve süratli araçları olmayı sürdürmektedir. Karısını dövmek ise erkeklerin imtiyazlarının bir parçasıdır. Mahkemeden ayrı yaşama hakkı talep eden kadınların % 80'i, dayak yemelerini ve kötü muameleye uğramalarını gerekçe göstermektedir. Genellikle sarhoş haldeki koca işten döndüğünde, –sadakatsiz kadından çok– müsrif veya iyi ev kadınlığı yapamayan karısını pestilini çıkarıncaya kadar dövmektedir. Karısını öldüresiye döven birisi, mazeret olarak "yemek hazır değildi, ocak da sönmüştü" der.

Bir halk klasiği olan karı-koca kavgası gerçekten de ölümle bile bitebilmektedir. Joëlle Guillais-Maury'nin 19. yüzyıl sonu Paris'inde yüz kadar dava dosyasında incelediği "aşk cinayeti" hemen her zaman erkek tarafından işlenir. Genellikle genç yaştaki erkek, bir kadını, incinen "onurunun intikamını almak" için öldürür. "Karımı öldürüyorum" şu anlama gelir: "Sen benim karımsın ve bana aitsin." Hal böyle olunca, kurban konumundakiler de genellikle direnen, hoşlarına gitmeyen bir adamla yatmak istemeyen, kendilerine bir âşık bulup çekip giden kadınlardır (evli veya değil). Bu kadınlar şaşırtıcı bir açık sözlülük ve canlılıkla hareket ve seçim özgürlüklerini talep eder, isteklerini dile getirir; kendilerini aldatan, kaba, yeterince güçlü olmayan veya tam tersine cinsel açıdan zorba erkeklerden yakınırlar: İçlerinden biri yaşadıkları için "bir cehennemdi" der. Ama bu tavırlarını çok pahalı, genellikle de hayatlarıyla öderler.

Çünkü aile içindeki her türden şiddet olayının başlıca kurbanı kadındır. Flaubert'in metresi Louise Pradier kocası tarafından evden kovulur. "Çocukları elinden alındı, her şeyi elinden alındı. 6.000 frank rantla, kiralık bir mobilyalı odada, oda hizmetçisi olmaksızın, sefalet içinde yaşıyor" (Flaubert'in mektubu, 2 Mayıs 1845). Aynı Gustave [Flaubert] Rouen'ın ileri gelenlerinden biriyle ilişkisi olduğu için kocası tarafından öldürüldükten sonra, bir çuvala konup suya atılan bir işçi kadın-

Günah çıkarmanın çapkınca parodisi: Beyazlar içindeki genç kız, deniz kıyısındaki bu tuhaf kuytu köşede, rahip görünümündeki âşığının itirafını dinliyor (Vicente Palmaroli, *İtiraf*, Madrid, Prado Müzesi).

dan da söz eder: Adam bu cinayetten ötürü sadece dört yılını hapiste geçirir. Parçalara bölünen kadın gazetelerdeki cinayet haberlerinin en büyük kategorisidir ve 19. yüzyılın bir gerçeğini en şiddetli biçimde yansıtır: özgürleşmesi kabullenilemeyen kadına duyulan öfke.

Şahsi intikam

Aile içi ve dışı şahsi intikam biçimi olarak şiddet, çok yaygın bir halk fiili olmayı sürdürür. Anne-Marie Sohn, yarım yüzyıllık adli arşivler içinde kadının rolleri üzerine yürüttüğü büyük araştırmada, neredeyse sürekli olarak halk katmanlarından insanlarla karşılaşmıştır. Louis Chevalier de 19. yüzyılın ilk yarısında Paris'te işçiler arasındaki kavgaların şiddetini betimlemiştir. Bir kız için yumruklaşılan balo çıkış-

Deuxième Année. — N° 83. Huit pages : CINQ centimes Dimanche 7 septembre 1890

Le Petit Parisien

SUPPLÉMENT LITTÉRAIRE ILLUSTRÉ Le Petit Parisien

ları, meyhane civarları (çekicilikleriyle ün yapmış İtalyanlar bu kavgaların kurbanlarıdır genellikle), boş araziler, genç serserilerin boğazlaştığı başkent kapıları yakınındaki alanlar, hesaplaşmaların içeride halledildiği, işe polis karıştığında ona karşı da direnilen bölgelerdir. Bedenle, kendisini ifade etmek için sözlerin aracılığına ihtiyaç duymayan bir ilişkinin işaretidir bu durum.

Kırsal dünyada saf halinde *vendetta*'ya sadece Korsika'da rastlanır. Bununla birlikte cinayet istatistikleri ve idari raporlar Massif Central'in aşağı yukarı bütün güneyini kaplayan bir "intikam bölgesi" çerçevelenmesine olanak vermektedir: Velay, Vivarais, Gévaudan. Bazı nüfusbilimciler de söz konusu yerleri ataerkil yapıdaki bölgeler olarak tanımlamaktadır. E. Claverie ve P. Lamaison uzun cinayet davası dizilerini tarayarak, intikam mekanizmalarının çeşitliliğini, ekonomik durgunluğun proleterleştirdiği küçük kardeşlerin yaşadığı sıkıntılara bağlı olarak gerilimlerin nasıl arttığını gün ışığına çıkarmışlardır. Yoğun bir hayal kırıklığı duygusu yüzünden taşlar hiç beklenmedik şekilde insanların üstüne düşüvermesine neden olmakta, yangınların salgın bir hastalık gibi yayılmasına yol açmakta, sonu ölümle biten kavgalara veya tuhaf büyülere neden olmaktadır.

Ama yazarlar aynı zamanda kırsal nüfusun giderek yasaların adaletini şahsi intikamla bütünleştirdiğini, hatta onun yerine geçirdiğini de saptar. Şikâyet giderek yangının veya kavganın yerini alır. Yine de dava açma konusunda duraksamalar yaşanır, çünkü insanlar bu yaklaşımın başka bir mantığı devreye soktuğunun ve bu mantığın herkesi, hem davacıları hem de davalıları ifşa etme, çıplak bırakma tehlikesi taşıdığının belli belirsiz bilincindedirler. O zaman sorunları dostça halletmenin, tazminatın çok çeşitli biçimlerini de beraberinde getiren "anlaşma" girişimleri gündeme girer. Bunlardan bir sonuç alınmazsa dava sonuna dek götürülür. Bir zamanlar umursamazlık, hatta yalancı pehlivanlık ve kahramanlık gösterileriyle karşılanan davalık olmak, ceza mahkemesine veya ağır cezaya düşmek, hapse girmek intikam için yeterli görülebilecek onursuzluklara dönüşür. Anlayışlardaki bireyselleşmenin kanıtları olan bu tür başvurular söz konusu bireyselleşme sürecini geliştirdikleri gibi, bir zamanlar daha dışsal kalan adli aygıtı da halk uygulamalarının odak noktasına yerleştirir.

Özellikle aşk cinayetleri ve kadının zina yapması söz konusu ise dönemin mahkeme jürilerinden görece kabul gören şahsi intikam hakkına karşı, bunu bir ilkellik işareti

Güzel bir burjuva evinde kocasını öldüren bir kadın az rastlanır bir şeydir; her ne olursa olsun, kadın erkeksi bir silah olan hançerden çok zehre başvurur. Cinayet haberlerinin içerdiği bu tür aykırı renkler, büyük gazetelerin sundukları resimli eklerin okuyucularına ballandıra ballandıra verdiği "iyi havadis"i oluşturur. Gazete havadisleri, özel hayatın dramlarını sahneye taşır (*Ville-d'Avray Dramı. Le Petit Parisien*, 17 Eylül 1890. Paris, Halk Gelenekleri ve Sanatları Müzesi).

Çocuklara uygulanan bedensel cezalar ülkelere, eğitim sistemlerine ve bedenle olan ilişkilere göre değişir. Almanya'da aile içinde ve okullarda çok sert bir tutum kalmıştır. Klaus Mann 20. yüzyılın başında, "Sadece çocuklar değil, hocalar arasında da çok fazla sadistçe hoyratlık vardı" diye yazar. "O sırada değnekle dövme, sağlıklı, hatta vazgeçilmez bir eğitim ilkesi olarak kabul ediliyordu" (*Dönemeç*, 1942, Fr. çev., 1984). (*Acı çeken çocuk*, 1877. Paris, Ulusal Kitaplık).

hatta bir çılgınlık, aydın kamuoyunun hislerine tercüman olan Brunetière'in sözleriyle, "yasaların yadsınması, barbarlığa dönüş, hayvanlığa doğru gerileme" (*La Revue des deux mondes*, 1910) olarak değerlendiren 20. yüzyıl başı suçbilimcilerinin hoşgörüsü ise giderek azalır.

Yasal intikam

Dava açmak yeni bir şey değildir kuşkusuz. Yves ve Nicole Castan, Languedoc sakinlerinin modern çağdaki adli tavırlarını incelemiştir. Michel Foucault ve Arlette Farge, ailelerin tehdit altındaki dengelerini yeniden kurmak için polis komiserlerini ve mühürlü mektupları nasıl kullandıklarını göstermiştir. 19. yüzyılda bu başvuru türünün kovuşturması iki biçimde sürdürülür: babanın ceza vermesi ve 1838 tarihli yasa uyarınca psikiyatrik nedenlerle akıl hastanesine kapatma.

Babanın çocuğu cezalandırması niceliksel açıdan marjinal boyutta kalsa da –bir doruk noktası olan 1869'da toplam 1.527 mahkeme emri verilmiştir–, yine de 1846 ile 1913 arasında 74.090 çocuğu kapsamıştır. Özellikle Seine bölgesinde (1840 ile 1868 arasındaki mahkeme emirlerinin % 75'i, 1896 ile 1913 arasında da % 62'si) ve Paris'te yürürlüktedir. Babanın cezalandırma hakkı önceleri hali vakti yerinde sınıfların elinde bir araçken, 1885 kararnamesi yoksul aileleri hapisteki bakım ve yatak masraflarından bağışık tutunca, giderek yaygınlaşır; 1894-1895'te taleplerin % 78'i kol gücüne dayalı meslek gruplarından gelmiştir. Çarpıcı bir özellik: kızların cezalandırılmasındaki göreli yoğunluk; 1846 ile 1913 arasındaki örneklerin % 40,8'i kızlara ilişkindir. Onların suç işleme oranlarının (1840 ile 1862 arasında % 16-20; 1863 ile 1910 arasında % 10-14) çok üstünde bir rakamdır bu. Babalar onların hamile kalmasından korkmakta ve kızlarını hapsettirmek için ileri sürülen başlıca gerekçe olan "ahlaksızca tutum"ları çok yakından izlemektedirler: Bekâret hâlâ en değerli sermayedir.

Babanın cezalandırma yetkisi, babalık yetkesinin ödünsüz savunucularıyla daha çok aile ortamını suçlayan "çocuk çıkarları" yandaşlarını gırtlak gırtlağa getiren çok sert tartışmalara yol açmıştır. *Société générale des prisons*'un başını çeken ve *La Revue pénitentiaire*'i çıkaran, *İsyankâr Çocuklar ve Suçlu Aileler*'in (1895) yazarı Katolik hukukçu Bonjean, "çocuk çıkarları" savunucularındandır. Yüzyılın sonunda kötü evlatlardan çok, ahlaksızlıkları öne çıkarılan sapık ebeveynlerin çocuklarına reva gördüğü kötü muamele suçlanır. 1889 (babalık velayetinin kaldırılma koşulları hakkında) ve 1898 yasalarına (kötü muamele hakkında) karşın, babanın cezalandırma yetkisi azalarak da olsa 1935'e dek yürürlükte kalır. 1935'te yasa hükmünde bir kararname hapis cezasını bu yetkinin dışında bırakır, ama ıslah kurumlarının içinde bulunduğu durumdan ötürü aslında hapisten hiç farkı olmayan ıslahevine koyma hükmüne dokunmaz. Bernard Schnapper, yetke ilkesi üzerinde –kamuoyu ile hukukçular arasında– var olan uzlaşmanın gücü nedeniyle bu evrimin ne denli ağır işlediğinin altını çizer. Yine de bu değişimler halk *privacy*'sinin devlet karşısında gerilemesine ve toplumsal bir varlık olarak çocuğun çıkarları adına, "iyi günde ve kötü günde" aile üstünde bir denetim uygulanmaya başladığına işaret eder.

Akıl hastanesine kapatma

1838 yasası ailelere tehlikeli, istenmeyen veya disiplinsiz çocukları değil, sadece delileri akıl hastanesine kapattırma yetkisi vermektedir. Bu anlamda Bastille'e gönderilmeyle akıl

hastanesine kapatılma arasında bir süreklilik değil, tam tersine köklü bir fark söz konusudur: Tıbbileştirilen akıl hastanelerine kapatılma işleminde idari yetke ast konumuna indirilmiştir. Hiçbir vali, elinde tıbbi bir sertifika olmadan, birisinin akıl hastanesine kapatılması emrini imzalayamaz. Robert Castel bu yenilik üzerinde ısrarla durur. Tıbbi belgelerde suiistimal yapılması veya ölçü dışına taşan her tavrın "delilik" olarak yorumlanması ise ayrı bir sorundur.

Suiistimal örneği: Daha önce de değindiğimiz, Clémence de Cerilley davasında, kocası çeşitli bahanelerle, özellikle de aşırı mistiklik gerekçesine sığınarak ve hem yakınlarının, hem de bir doktorun yardımını alarak, tamamen maddi çıkarları için karısını akıl hastanesine kapattırır; Hersilie Rouy'nin üvey kardeşi ise bir mirasa el koyabilmek için, 1854'te "akıl hastanesine gönüllü yerleştirme" kararı çıkarttırır; gerekçesi bu bekâr kadın sanatçının sıra dışı hayat biçiminin –bağımsız bir karakteri olan bu kadın yalnızlığı aramaktadır–, Dr. Pelletan'ın verdiği sertifikaya göre, "keskin monomani" belirtileri göstermesidir. Bu karar Rouy'nin on dört yılını akıl hastanesinde geçirmesine neden olacaktır. Kendini vermeyi reddettiği için kocası tarafından akıl hastanesine kapatılan Madam Dubourg da örneklerden bir diğeridir (adam sonunda karısını öldürecektir). Akıl hastanesine kapatılmalarının, büyük bir adamın ününü korumaya yönelik keyfi aile kararlarının sonucu olduğu anlaşılan Adèle Hugo ve Camille Claudel figürleri bugün yeniden keşfedilmektedir.

Yanick Ripa'nın incelediği (*Kadın ve Delilik*, Aubier, 1986) bu kadın akıl hastalıkları sınıflandırmalarında rol oynayan normallik kavramı, aslında daha ilginçtir. Her şeyde ölçüsüzlük, aşırılık, özellikle de aşk tutkusu, hele yasak yollara saparsa –babaya duyulan aşk, lezbiyen aşk, hatta kendinden genç bir erkeğe âşık olma, hatta kadının karar verme yetkisini kullanması veya klitorisçilik– sapıklık olarak görülür. Trélat, "Her kadın hissetmek için yaratılmıştır ve hissetmek neredeyse histeri sınırında bir olgudur" diye yazar. *Apaçık Delilik*'in (1861) yazarına göre, cinsel ve ailevi dengesizlikler deliliğin başlıca kaynağıdır. Tam tersine aile içi ahenk de aklın güvencesidir.

Delilik gerçek bir ailevi felaketten çıkış yolu da olabilir. Deli kadınların arasında terk edilmiş birçok âşık, kötü bir evlilik yapmış kadınlar, aldatılmış kadınlar, çocuklarının yasını tutan anneler yer alır. Erkeklerin akıl hastalıkları daha çok kamusal veya mesleki varoluşun beklenmedik gelişmelerine bağlı gözükmektedir. İflas, savurganlık, kumar... Akıl

Camille Claudel, Adèle Hugo: Kısa süre önce ortaya çıkarılan öyküleri birçok başka kadınınkine de tanıklık eden iki meşhur (Paris, Marguerite-Durand Kitaplığı. Paris, Victor-Hugo Müzesi).

hastanelerinde çoğunlukta olduklarını unutmamak gereken erkeklerin kadınlar tarafından ihbar edilen delilik biçimleri de bunlardır.

Her ne olursa olsun polis kişileri doğrudan yatırma yoluyla akıl hastanesini kamusal kargaşa kışkırtıcıları için bir hapishane olarak kullanmayı sürdürse de, akıl hastaneleri giderek özel dramlardan ve hem yargıçlığını hem de hakemliğini doktorun üstlendiği aile içi çatışmalardan beslenmeye başlamıştır.

Eşlerin ayrı yaşamaları ve boşanma

Birbirinden kopmuş bir çiftin bağlarını çözmekte kullanılan daha az dramatik yollar da vardır. 1816'da kaldırılan ve ancak 1884'te yeniden konan boşanma hakkı olmadığı zaman, B. Schnapper'in 1837'den (*Ceza Hukuku İdaresinin Genel Dökümü* bu tarihten itibaren istatistiki veriler sunmaktadır) 1914'e kadar evrimini ve niteliklerini incelediği eşlerin ayrı yaşaması gündeme girer. Birçok saptama yapılabilir: Öncelikle bu marjinal bir uygulamadır: Doruk noktasına çıktığı dönemde, 1880'e doğru, yılda 4.000 ayrı yaşama kararı çıkmakta, bu sayı evliliklerin % 13'ünü temsil etmektedir. Ama 1851'den sonra, yoksul davacılara parasız hukuki yardım hakkı veren bir yasa (1851) nedeniyle, kesin bir artış söz konusudur. O zamana dek sadece burjuvaların başvurduğu bu prosedür belirgin bir biçimde halka yayılır: 1837-1847'de bu yolu kullananların % 24'ü, 1869-1883'te ise % 48,8'i "işçi, hizmetçi, ev kadını"dır. İkinci saptama, bunun kadınlara ait bir kurum olmasıdır: Her dönemde başvuruların % 86'sından fazlası –oran % 93'e kadar çıkmaktadır– kadınlardan gelmektedir. Görece yaşlı kadınlar, arkalarında uzun evlilik yılları bulunan anneler, kocalarının sadakatsizliğinden çok kendilerini bunaltan kötü muameleden "bıkmış" kadınlar. "Aldatılan değil dayak yiyen kadın ayrı yaşamak ister." Bir başka saptama: Eşlerin ayrı yaşaması Fransa'nın kuzeyine, kentleşmiş ve eğitimli bölgelere ait bir uygulamadır. Dolayısıyla bu, tıpkı boşanma gibi, bir modernite işaretidir. Örneğin 1896'da çıkarılmış boşanma haritası, ayrı yaşama haritasıyla aşağı yukarı örtüşmektedir. Son saptama olarak da, *Dalloz*'un kayda geçirdiği eşlerin kabul gören ayrı yaşama gerekçelerinde bir genişlemenin söz konusu olduğunu belirtelim: İçtihat hükümleri, törelerdeki evrimle ilgili iyi bir ipucudur.

Her zaman trajik boyutlar taşımayan boşanma, zinayı sevimli ve dostça bir biçimde çözme yolu da olabilir. Robida'nın iyimser mizahı, eşlerin çözülmez bağlarla bağlandığı eski nikâh anlayışının gerilemeye başladığı tuhaf bir töre evrimini yansıtıyor. *La Caricature*, Üçüncü Cumhuriyet'in başlangıç döneminin en iyi yergi gazetelerindendi (*La Caricature*, 4 Ekim 1884. Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı).

Boşanmanın ayırt edici nitelikleri de yukarıda sayılanlara benzemektedir: benzer bir dağılım, aynı kadın ağırlığı (başvuru sahiplerinin % 80'i), ileri sürülen aynı gerekçeler (kötü muamele, ağır hakaretler: 1900'de % 77), genel tablonun içinde daha burjuva renkler (serbest meslek sahipleri, çalışan kadınlar). 1792'nin devrimci fethi olan boşanma, kent kadınları arasında

Numéro 249. PRIX DU NUMÉRO : 40 CENTIMES 4 Octobre 1884.

A. ROBIDA
RÉDACTEUR EN CHEF

La Caricature

JOURNAL
HEBDOMADAIRE

Abonnements d'un an, Paris et départements : 20 francs. — Union postale : 24 francs. — Trois mois : 7 francs. — Bureaux : 7, rue du Croissant

FESTIN DE DIVORCE. — Texte et Dessins par A. ROBIDA

FESTIN DE DIVORCE

« *Le Tribunal civil de la Seine vient de prononcer le divorce entre Monsieur Eugène Pontdouilly et Madame Pontdouilly, née Berjou.*

» *Monsieur Pontdouilly et Mademoiselle Berjou, ex-dame Pontdouilly, ont le plaisir de vous en faire part.*

» *Et vous prient d'assister à la signature à la mairie et au repas de divorce qui aura lieu au restaurant ***, le .....* »

Hubertine Auclert'in kurduğu "Le Droit des femmes" [Kadın Hakları] grubu ve *La Citoyenne* gazetesi (ilk sayısı, 13 Şubat 1881) 14 Temmuz 1881'de Bastille'de, hâlâ erkek egemenliğinin "Bastille'ine hapsedilmiş" durumdaki kadınlara siyasi ve medeni eşitlik tanınması için bir gösteri düzenlemişti (Paris, Bibl. Marguerite-Durand).

hızla büyük bir başarı kazanmıştı. Bonald ve *ultra*'lar* daha 1816'da boşanmanın kaldırılmasını şart koşmuşlardı. Radikaller (Alfred Naquet gibi) bu konuyu programlarının temel maddelerinden biri haline getirmiş ve oportünistlerle birleşerek 1884'te boşanmanın yeniden yasallaştırılmasının onaylanmasını sağlamışlardı. Elbette eşler arasındaki eşitsizlik hâlâ güçlü bir biçimde varlığını korumaktadır: Kocalar eşlerinin aldıkları tehlikeli mektupları kanıt olarak kullanabilir, ama bunun tersi geçerli değildir; bu da yazışmaların gizliliği sorununu gündeme taşır. Bir kocaya söylenen "rezil ve pis herif" sözleri yeterli görülen hakaretlerdir, ama kadının yüzüne haykırılan "inek ve dişi domuz" yeterli bulunmaz. Yine de 1904 (boşanan biri evliliği sırasında ilişki kurduğu âşığıyla evlenebilir) ve 1908 yasaları (üç yıl ayrı yaşadıktan sonra, eşlerden birinin başvurusu üzerine boşanma kararı verilebilir) boşanmayı daha liberal bir hale getirir; bunu bir rezalet olarak gören tutucu kamuoyu, en başta da Paul Bourget söz konusu yasalara amansızca saldırır. Katoliklerin çekincelerine (*bkz. Marthe*) ve tutucuların kınamalarına karşın ve hâlâ marjinal düzeyde kalsa da (1913'te yılda 15.000 boşanma), boşanma da töreler arasındaki yerini alır. Evlilik bağlarının çözülmezliği ilkesine karşı, eşlerin aşka veya sadece mutluluğa ve iyi geçinmeye hakları olduğunu açıklayan boşanma ilkesi, evliliği aşama aşama dönüşeceği hal olan özgür sözleşmeye doğru götürür.

Bu noktaya gelebilmek için, zihinlerde sıra dışı bir evrim ve laikliğe doğru ilerleyen bir Cumhuriyet'in yükselmesi gerekmiştir, ama asıl rolü feministlerin ve onların müttefiklerinin uzun soluklu mücadelesi oynar. İlk romanları *Indiana* ve *Lélia*'da boşanma hakkını savunan George Sand ve Claire Démar'dan Maria Deraisme ve Hubertine Auclert'e varıncaya dek talepler hep canlı tutulur, Üçüncü Cumhuriyet'in başında olduğu gibi kurumlar sarsıldığında ise baskı gücü arttırılır. Léon Richer daha 1873'te *Boşanma*'yı yayımlar ve "Ordre moral"in** tam ortasında Medeni Kanun'un gözden geçirilmesi yönünde güçlü bir kampanya başlatır. 1880'de Olympe Audouard ve Maria Martin yayın organı *Le Libérateur* olan *La Société des amis du divorce*'u [Boşanma Dostları Cemiyeti] kurarlar. 1880 ile 1884 arasında kampanya iyice yoğunlaşır.

Bununla birlikte yüzyılın sonuna gelindiğinde feministlerin, cinsiyetler arası eşitsizliğin boşanmayı uçarı kocaların

* Restauration döneminde uzlaşma bilmez Eski Rejim taraflısı, 1814 Anayasası düşmanı kişiler. (Ed.n.)

** Albert de Bogli hükümetine verilen ad. (Ed.n.)

elinde bir silaha dönüştüreceğinden kuşkulandıkları anlaşılmaktadır. Marguerite Durand "erkek, aşk ilişkilerinden kadından daha çabuk bıkar" diye yazarken (*Başkaldırı*), tek kişinin isteğiyle verilecek boşanma kararına ve bunun bıkılmış, geçkin kadını terk etmenin yasal yöntemine dönüştürülme tehlikesine karşı uyarılarda bulunur. Kadınların sosyal açıdan savunmasız durumda olmaları yalnızlığa karşı güvenceler getirilmesini gerektirmektedir ve Medeni Kanun bütünüyle gözden geçirilmelidir. Hubertine Auclert 1880'de nikâh törenlerinde söz alıp, genç evlileri haşlar: "Erkek ve kadın yurttaşlar, Yasa'yı temsil eden bir adamın önünde az önce yemin ettiniz, ama yemininiz akla yatkın değil. Kadın erkekle eşit olduğuna göre, ona karşı itaat borçlu değildir" (6 Nisan 1880, Paris 15. Bölge Belediyesi).

Auclert'in işitilmesi için daha bir yüzyıl geçmesi gerekecekti.

"Kadınlara oy hakkı"nı savunan Fransızların en önde geleni ve etkini olan Hubertine Auclert (1848-1914), 1887'de, "Kadın için siyasal hak, ona diğer bütün haklarını da verecek kilit taşıdır" diye yazıyordu. Bir polis raporunda, "Hubertine Auclert'e delirmiş ve histeriye kapılmış bir kadın olarak bakılıyor, yakalandığı bu hastalık nedeniyle erkekleri kendisiyle eşit gördüğü ve onlarla temas kurmaya çalıştığı düşünülüyor" denmektedir (Paris, Marguerite-Durand Kitaplığı).

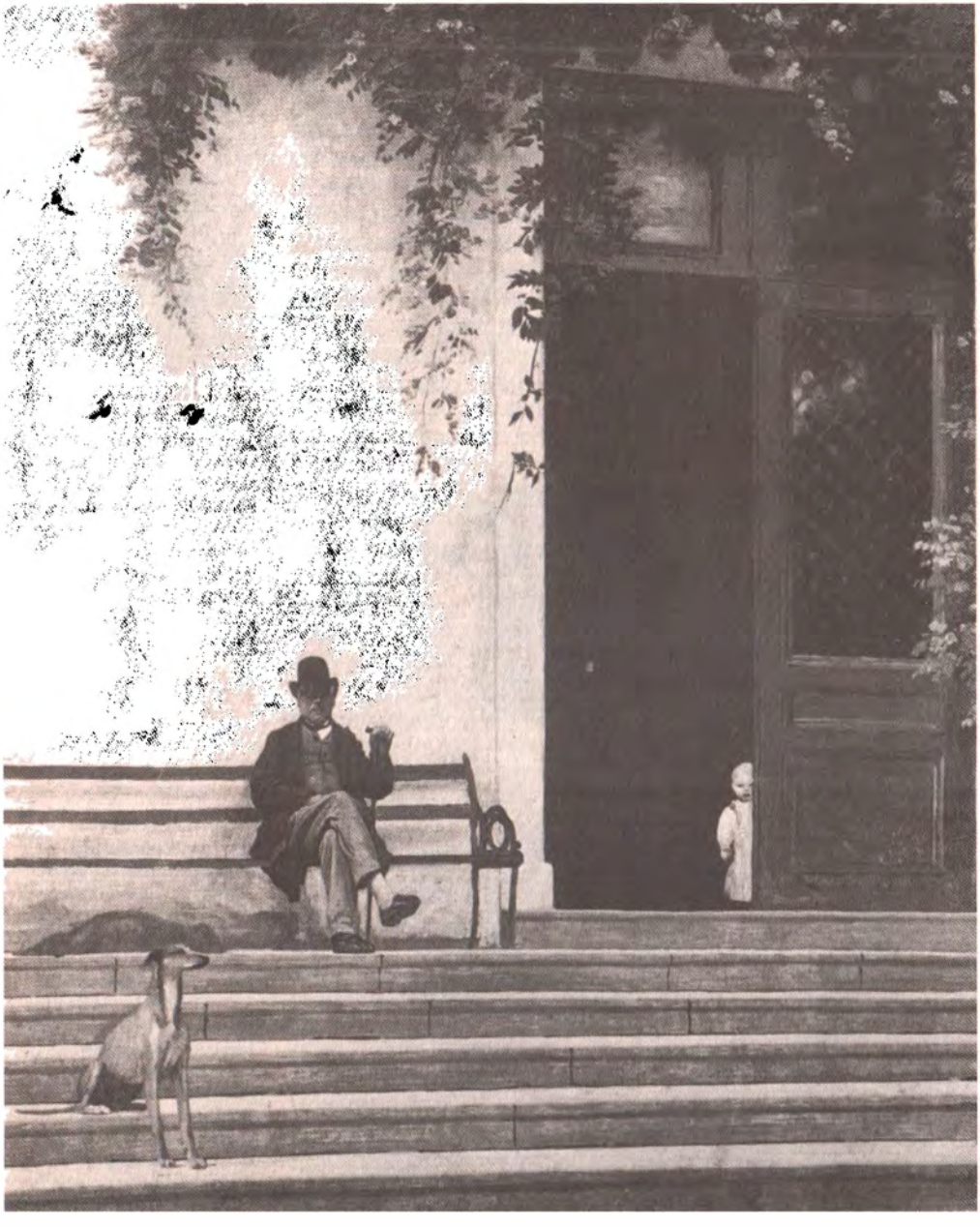

Sınırdakiler: bekârlar ve yalnız yaşayanlar

Michelle Perrot

19. yüzyıldaki aile modelinin öyle bir kural koyucu gücü vardır ki, kurumlara olduğu gibi bireylere de kendini kabul ettirir ve özel hayat kurallarının, hatta böyle bir hayat sahibi olma hakkının belirsizleştiği, az çok kuşkulu geniş dışlanma bölgeleri yaratır. Bu bölgeler, dışlansa da var olmaya devam eder. Bu bölgelerde geçici veya kalıcı olarak, zorunluluk veya tercih nedeniyle yalnız yaşayanlar ve bekârlar hatırı sayılır bir pay sahibidir. Kimi zaman eksikliği duyulan bir aile esin kaynağı olur: Balerinlerin bir "opera annesi" vardır ve onlara dans "yuva"sında koruyucu bir "baba" arar; Mettray Cezaevi'nde (Tours yakınında) her grup, "biraderler"den ve iki "ağabey"den oluşan bir "aile"dir. Kimi zaman da bu tadı yavan salamura içindeki yaşama karşı çıkan, alternatif, özgün yaşam tarzları geliştirirler. Dandy'lerin kuzeni olan Flaubert, André Gide'in "Familles, je vous hais..."sini [Aileler, sizden nefret ediyorum] önceden haber verir gibi, "yiğitlerin kalbini yufkalaştıran, her türlü korkaklığa, ödüne yol açan ve sizi bir süt ve gözyaşı okyanusuna batıran aileye lanet olsun" diye yazar (Louis Bouilhet'ye, 5 Ekim 1855).

Evin eşiği ve hayatın eşiği. Yaş basamaklarının iki ucundan iki yalnızlık (Jean-Léon Gérome, *Sanatçının evinin eşiğinde babası ve oğlu*. Rouen, Güzel Sanatlar Müzesi).

Ev sahnesinde sergilenen aile basamağı aradan çekilince, özel hayatın iki kutbu birey ve "toplum" olur: benlikçiliğin (egotizm) meraklarıyla güçlenmiş bir birey (Stendhal); kamusal alana yuvalanmış çok sayıda toplumculluk; bunlarla birlikte devri kapanmış bir ön-aile dünyasının aristokratik veya Ortaçağ nostaljileri; veya tam tersine avangard bir tavır.

Bekârların kurumları

Bekârlara ve yalnız yaşayanlara yönelik –eğitim, ceza, yardım vb.– kurumları 19. yüzyılda cinsel ayrımcılık ilkelerini güçlendirir. Bu kurumlar ister gönüllülük esasına dayansınlar (manastırlar, seminerler, bir ölçüde kışlalar), ister dayanmasınlar, usullerini ordu ile kilisenin uzun süredir hazırladığı disiplin anlayışlarına dayandırırlar. Dış dünyaya kapalılık ve

ondan ayrılık, hiyerarşi karşıtı kargaşa ve ahlaksızlık üretebilecek her türlü yatay ilişkiyi denetlemeye yönelik "panoptik" denetim, uyruklaştırılmış kişilerin, sözünden, bedeninden ve cinselliğinden özellikle geceleri, yani mahremiyetin nabzını oluşturan zaman diliminde duyulan derin kuşkuya dayanır. İdeal çözüm herkesi bir hücreye –yatılı okullarda İngilizce bir deyim kullanılarak *box* denir– kapatmak olurdu. Ama maddi koşullar buna elvermez. En uç örneği oluşturan hapishaneler bunu göstermektedir: 1875 tarihli bir yasa hücreyi zorunlu kılar, ama bu yasa sadece kâğıt üstünde kalır. Her yerde gözeticinin sorgulayıcı bakışı (dikiz deliğinin [Fransızcada *judas:* Yahuda] hainliği) iç içe yaşamanın tatsızlıklarını bastırmaya çalışmaktadır. Tecridin 19. yüzyılda psikiyatrik akıl hastanesinden (*karş.* Gauchet ve Swain) sanatoryuma (*karş.* P. Guillaume) varıncaya dek genelleşmiş bir tedavi biçimi olduğunu ekleyelim. Stendhal, "*Kuşku* cini dünyaya gelmişti" diye yazar.

Hücre kapısındaki dikiz deliği –*judas* veya *espion*– gardiyana kendisi fark edilmeden içeriyi görme olanağı verir. 1875 tarihli yasa hücre sistemi ilkesini genelleştirmiştir. Bireysel hapse bireysel gözetim. Ceza ve ilaç olarak yalnızlık (1905 Salonu).

Tabii ki kuşkulu ve acayip karışımlardan da sakınalım. Bütün bu kuruluşlar arasında sadece biçimsel benzerlikler söz konusudur. Bir tercihin, hatta bir yönelimin söz konusu olup olmamasına göre büyük farklılıklar oluşur. Eğer bir eğilim söz konusuysa disiplin ilke olarak kurala rıza gösterilmesinden, kabul edilmesinden, hatta içselleştirilmesinden geçer. Odile Arnold'nun betimlediği 19. yüzyıl manastırları kötülüğün temel öğesi olan bedenle ruhu çok katı biçimde ayıran fazlasıyla ikici bir maneviyatın etkisi altındadır; bu bedeni susturmak, unutmak ve hem fiziksel, hem manevi bir çileyle cezalandırmak gerekir. Mistik tarikatlarda bu çile, Tanrı ile birleşmeyi engelleyen bu "Öteki"nin öldürülmesine kadar vardırılır. Genç yaşta ölmek birçok sofu ergen kızın düşüdür ve aşırı etki altında kalmış anneleri de onları bu konuda teşvik eder. Thérèse de Lisieux'nün yücelik noktasına taşıdığı bir lütuftur bu. Bununla birlikte sofuluk, baştan çıkmayı, kalp ve ten tutkularını dışlamaz; bu tutkuları ağır sırlar, ruh şatolarının karanlık yeraltı dehlizleri korur. Kapalı kapıların ardında kamusal ile mahrem arasında başka sınırlar kurulur. Burada her ayrıntı, söz veya gürültü baş döndürücü bir rölyef kazanır. Stendhal, eleştiren bir bakışla, "Papaz okulunda, rafadan yumurtayı yeme biçimi sofuluk yaşamında kaydedilmiş ilerlemeleri belirtir" der. Julien Sorel kendisine yepyeni bir karakter çizmeye karar verdiğinde, "gözlerinin hareketleri ona çok eziyet çektirdi."

İnsan zorla hapsedildiğinde, bireysel *privacy*'nin savunulması her an verilen bir mücadeleye dönüşür. Kimi zaman

İki mimarın, Gilbert ve Lecointe'ın eseri olan Mazas Hapishanesi 1850'de Paris'te, Diderot Bulvarı'nda açıldı. Bu hapishane bireysel hapis ilkesine dayandırılmıştı. Toplu din veya okul çalışmaları sırasında, tutukluları birbirinden ayırmak için hücre kapıları kullanılıyordu. İntihar oranı yüksek, zorlu bir hapishane olan Mazas, mahkûmların aralarında iletişim kurma konusunda gösterdikleri beceriyle ünlüydü (*L'Illustration*, 1881).

kendine ait, dolayısıyla efendinin denetiminden veya grubun zorbalığından kurtulmuş bir zaman, bir uzam talebiyle kendini gösterir: Vallès, "koğuşun ucundaki, etüt hocalarının özgür kaldıklarında gidip çalışabildikleri veya düş kurabildikleri küçük oda"yı över (*İsyankâr*). Kimi zaman da yalnızlığı parçalayan ve otoriter burun sokmalara karşı koruyucu bir kabuk yaratan karşılıklı ilişkiler kurulması biçiminde yansır bu mücadele. Boş zamanların, alışverişe uygun karmaşalar yaratan "hareketler"in ve "tarafsız" adı verilen, "sotalanılabilecek" bölgelerin çok ince biçimde yönetimiyle, talimatnameleri atlatmaya yönelik bir taktikler bütünü gelişir. Söz konusu "tarafsız" bölgeler, kuytu köşeler ve özellikle de tuvaletlerdir; bütün kapalı kurumlarda, tuvaletler çok kuşku duyulan bir özgürlük limanını temsil eder. Çoğunlukla aktarılarak sonunda bir yatılı okul veya hapishane "alt kültürü" oluşturan bütün bir davranış –hocanın sırtı dönükken alınıp verilen kâğıt parçaları, duvar yazıları, yatılı okul ve hapishanelerin o kendine özgü dili–, sözcük, işaret evreni biçimlenir yavaş yavaş (P. O'Brien). Gizli ahbaplıklar, suç ortaklıkları, "çok özel" olan veya olmayan dostluklar, arkadaşlıklar gizli veya gerçek eşcinselliğin mekânı olan bu kapalı alanlarda çok yoğun yaşanır. Bu kapalı alanlarda öteki cinsiyet –dışarının tabu cinsiyeti– ya gözü doymaz bir erotikleştirmenin ya da zorunlu bir yüceltimin nesnesi olur. Bu aşırı kısıtlama dünyası hiç kuşku yok ki, aynı zamanda aşırı arzuların da dünyasıdır. Zevkler –okumalar, şekerlemeler, okşayışlar...– kaçamak yaşandığı için daha güçlü bir haz verirler. Öyle ki duyular azgınlık noktasına dek coşturulur. Tabii kendini sürekli kısıtlamak uzun vadede tam aksi yönde bir sonuca, gerçek bir duyum yitimiyle sonuçlanan bir bastırmaya yol açmazsa... Simone Buffard, başka birçok yazar gibi, mahkûmu ele geçiren, onun içindeki isteği ve bu isteği tatmin etme olanağını öldüren "cezaevi soğukluğu"na

değinmiştir. Erving Goffman, akıl hastanelerinin ve daha geniş anlamda cezaevi kurumlarının ayırt edici niteliğini oluşturan "özerklik yitimi"ni ve yalnızlaştırılan insanın kendi içine kapanmasını çözümlemiştir; bu kapanış onun dışarıya yeniden uyum sağlamasını çok sorunlu bir sürece dönüştürmektedir.

Burada hapsedilmiş veya kapalı durumdakilerin özel hayatının farklı çehrelerini işlemek söz konusu değil; zaten bunların pek betimlenmemesinin asıl nedeni de, gözlemciden ve onun da ötesinde tarihçiden bilinçli olarak gizlenmeleri ve sanki ancak kapılar kırılarak içeri girildiğinde ortaya çıkarılmaları nedeniyle bu tür bilgilere erişilememesidir. Üstelik konuya yeterli ölçüde ayrıntı da eklenemeyecektir. Kolejliler yatılı okullarını bir hapishaneye benzetse de –Baudelaire'e, Vallès'ye kulak verin– bu ancak çok göreceli bir doğrudur. Çeşitli "totaliter" kurumların denetim ve özel hayat biçimleri arasındaki benzerlik sadece görünüştedir. Aslında bunları çeşitlilikleri ve tarihsellikleri içinde kavramak gerekir: Hangileri, kendilerine az çok nirengi noktası oluşturan dışarıdaki özel hayat tarzlarına karşı daha geçirgendir? Örneğin okul kurumları ve bedensel

Gerçek öğrenci kaygısız, kinik ve seyyah mıydı? Bu, belli bir oranda gerçekliğe de yer veren basmakalıp bir görüştü. Ya İtalya? "Çok hayal kırıklığı yaratıyor; söylendiği kadar güzel değil" (Flaubert, *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü*). (Paul Gavarni, *Genç Adamın Hayatı*. Paris, Ulusal Kitaplık).

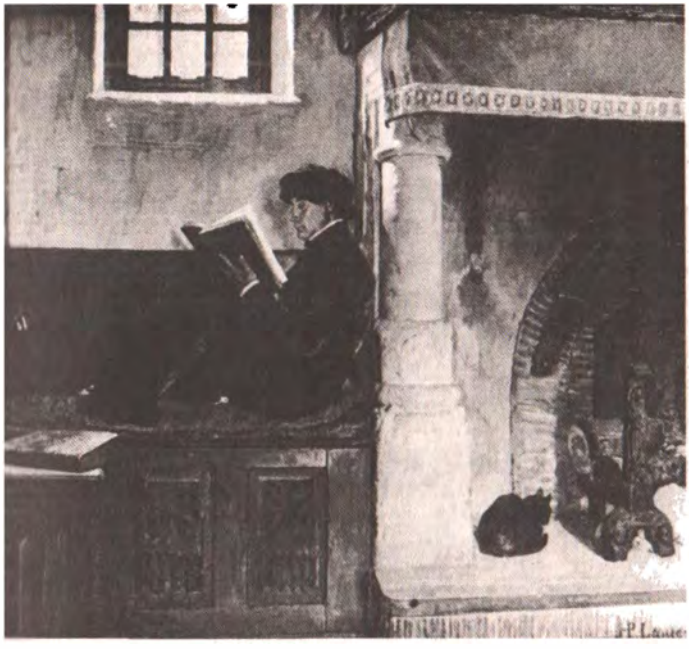

Düşlenen öğrenci modeli mi? Gotik moda döneminde, tarih ressamı Laurens'in tasavvur ettiği Ortaçağ *escholier*'si [talebe]. (Jean-Paul Laurens, *Talebe*, 1909 Salonu).

cezalar konusunda ailelerin istekleri ve tepkileri belirleyici ölçüde ağır basmıştır. Askerlerin veya mahkûmların yazışma sırları, dışarı çıkış izinleri, yatma biçimleri veya hijyenleri konusunda durum nedir acaba? Bireylerin veya toplulukların disipline direnme veya yeni istekleri dile getirmede gösterdikleri gücün, en donmuş, en hareketsiz kurumlarda bile dönüştürücü bir etkisi olmaktadır.

1860'a doğru 50.000 mahkûm, 100.000 rahibe, her türden 163.000 kolejli, tımarhaneye kapatılmış 320.000 "akıl hastası", yaklaşık 500.000 asker vardı: Her biri kendi ayrı özel hayatına sahip budunlardı bunlar. Unutulmaları olanaksızdı.

Bekârlar: Evlenmemiş erkekler

19. yüzyılda kesin olarak bekâr denebilecek insanların sayısı az, buna karşılık özellikle kadınlar arasında, yalnız yaşayanların, erken dul kalıp uzun süre böyle devam edenlerin sayısı fazladır. Her iki cinsiyet için de evlenme yaşı düşer, ama düşüş eşit değildir. Örneğin 1851 nüfus sayımında erkeklerin % 51'inden fazlası, kadınların ise sadece % 35'i bekârdır; ama otuz beş yaşındakiler arasında, evlenmemiş erkeklerin oranı % 18'i geçmezken, kadınlar % 20'yi aşar. Bekâr erkeklerin sayısı sürekli azalıp, altmış beş yaşa doğru en düşük seviyeye ulaşır: % 7; kadınların oranı ise hiçbir zaman % 10'un altına inmez.

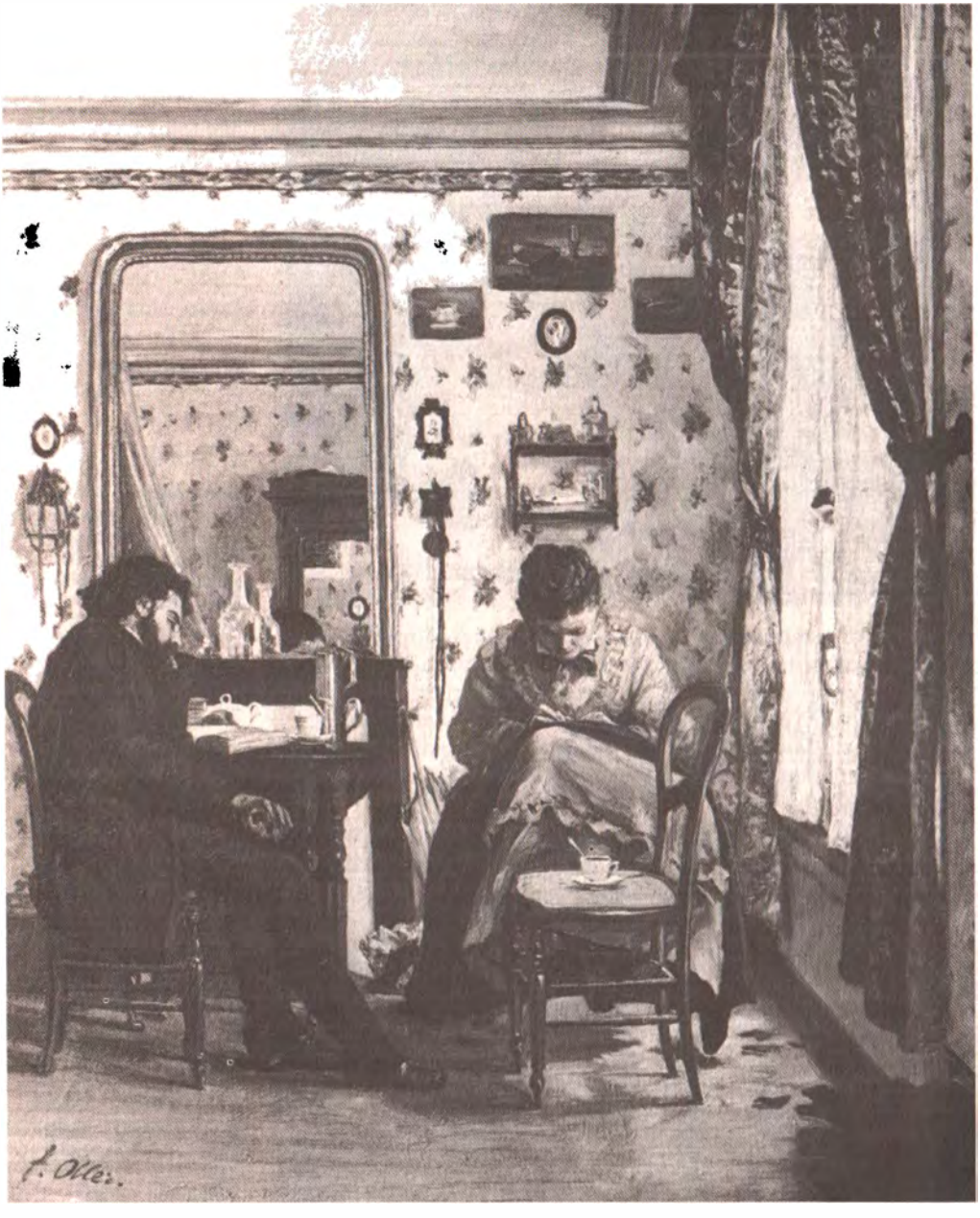

Kiralık bir odada veya bir randevuevinde verilen çılgın bekârlar gecesinde sokak kızları (*Gençlerin gecesi*. Paris, Ulusal Kitaplık).

Yandaki sayfa:
Bekâr erkeğin yaşamından bir sahne. O dalgın dalgın okuyor; kadın sessiz sessiz dikiş dikiyor; "cici" bir "küçük kadın terzisi" odasında kahve içiyorlar: uzun sürmeyecek bir birliktelik (Francisco Oller, *Öğrenci*. Paris, Louvre).

Sonuç olarak erkekler, bunu kadınlardan daha geç yapsalar bile, onlardan daha çok evlenmekte, çünkü aile yaşamı rahatlık sağlamakta ve saygıdeğerlik kazandırmaktadır. Baudelaire gibi bir dandy bile "Her ne pahasına bir ailem olmalı" diye yazar; "çalışmanın ve daha az para harcamanın başka yolu yok" (annesine, 4 Aralık 1854). Amerikan evlilik anlayışı karşısında Tocqueville gibi şaşkınlığa düşen Gustave de Beaumont, önseziyle bunu olağanlığın simgesi olarak görür: "Korkarım işler öyle bir hale gelecek ki, bekârlar kendilerini yanlış bir konumda bulacak ve sadece aile babaları için bir ölçüde güvence söz konusu olacak" (kardeşi Achille'e, 25 Eylül 1831). Péguy altmış yıl sonra bu aile babalarını "modern dünyanın kahramanları" olarak gösterecektir.

Jean Borie'nin çalışmaları bekâra nasıl güvensizlik duyulduğunu gün ışığına çıkarmıştır. Onu olası özverisi nedeniyle olumlu yönde yargılayan Kilise veya Le Play dışında, toplumun gözünde "kurumuş bir meyve"dir. Flaubert, *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü*'nde, dönemin özdeyişlerinden alıntılar yapar: "Bekârlar: hepsi bencil ve sefihtir. Onları vergilendirmek gerek. Kendilerine hüzünlü bir yaşlılık hazırlıyorlar." Dikkatinizi çekmiştir: Hem isim hem de sıfat olarak kullanılabilen bekâr (*célibataire*) sözcüğü isimken sürekli eril halde

Genç işçi kız (*grisette*) "erdemli, namuslu, temiz, özenli, içten, neşeli"dir. Musset böyle diyor. Resimdeki *grisette*, fazla tez canlı bu beyin baştan çıkarma çabalarına direniyor (Paris, Ulusal Kitaplık).

kullanılmakta; dişil halde ise sadece sıfat işlevi yüklenmektedir. *Larousse du XIXe siècle*, "Fransızcanın eşanlamlı sözcüklerini yeterince bilmeyen bir İngilizin, *célibataires* [bekârlar] sözcüğünü lokanta *garsonları* [*garçon:* bekâr erkek anlamına da gelir] yerine kullanması"nı örnek göstermektedir. Bekâr, her zaman bir erkektir. Evlenmemiş kadın ise kızdır veya "kız kalmış"tır, yani hiçbir şeydir; ya da daha da kötüsü "evde kalmış kız", bir "anormal", bir "düşkün"dür (Kontes Dash).

İster geçici, ister kalıcı olsun, bekârlık erkekler ve kızlar tarafından tamamen farklı biçimde yaşanır. Kızlar açısından bekârlık apak bir evlilik beklentisidir: Alain Corbin daha ileride genç kız kişiliğine ve onun eve kapanmasına değinecek. Genç adam için ise bekârlık dolu dolu yaşanan, değer verilen bir özgürlük ve çıraklık dönemi, evlilik ise sadece bir kurumsallaşma, hatta bir "son"dur. Gelgeç aşklar, seyahatler, arkadaşlık ve çok serbest bir havada yaşanan (Flaubert'in yazışmalarına bakın) erkekler arası sosyalleşme dolu neşeli bir çağdır bekârlık (en azından sonradan güzellenen anılarda böyledir); her şeyin

câiz olduğu duygusal ve tensel eğitim zamanıdır. "Kurtlarını döküp", "gençliğini yaşamak" gerekir. Sadece yüzyıl sonuna doğru ortaya çıkan frengi belası daha fazla cinsel perhize yol açacaktır. Halk katmanları içinde bile yerleşikleşmeden önce mesleği ve yaşamı öğrenme biçimi olarak kurumsallaştırılmış (*Tour de France des compagnons* tarafından) veya serbest bir gezginlik vardır.

Paris'te hukuk veya tıp öğreniminin püf noktaları arasında okulu bitirmeleri genellikle geciken üniversite öğrencileri ayrı bir kabile oluşturur. Bu kabile hakkında şekillenmiş çok dayanıklı efsane, onun gerçekliğine nüfuz etmeyi güçleştirir: Sürekli siyasal tutkularla çalkalanan ve en azından 1851'e dek hep gözetim altında tutulan Quartier Latin Kabilesi (*karş.* J.-C. Caron); Murger'nin ölümsüzleştirdiği, çok kısa bir süre önce de J. Seigel'in sınırlarını, kimliğini, geçirdiği siyasal ve edebi dönüşümleri, başkent içinde Saint-Michel Bulvarı'ndan Montmartre'a, Montmartre'dan Montparnasse'a yer değiştirmelerini belirlemeyi denediği bohem kabilesi.

Bohem yaşam

Çünkü bohemin, Murger'nin iyi ayırt ettiği birçok bileşeni vardır: "amatörler", uslanıp yerleşikleşmeden önce geçici olarak "rastlantısal varoluşun maceraları"nı yaşamak için "aile ocağını terk eden" gençler ve sanatçılar. Sanatçıların içindeki en kalabalık grup –"bilinmeyen bohem"– tanınmışlığa asla erişemeden, yoksul, meçhul, sıkıntılara gık demeden katlanan, edilgin bir

Bohem yaşamdan sahneler (1851): Murger'nin kahramanları olan dört silahşörlerin sevgilileriyle buluştukları Café Momus. Gerçek bir toplumculluk efsanesi (*L'Illustration*, 1852).

yaşam sürer. "Çoğunlukla bilimin gerçek adını koymaya, sefalet demeye dilinin varmadığı hastalığın pençesinde", vereme av olup, hastaneye düşerek ölürler. "Öksürürler, tükürürler, bu da komşuları rahatsız eder: O zaman Charité'ye giderler" (Vallès). Ötekiler –bir azınlık– başarıya ve şöhrete ulaşır: "Adları afiştedir." İçlerinde birçok ressam, heykeltıraş, edebiyatçı olduğu gibi, karikatür, şiir ve "nükte" tüketen "küçük basın"a bağlı olarak çalışan gazetecilere de rastlanır.

Bohem, her noktada burjuva özel hayatına bir karşı-model oluşturur. Öncelikle zaman ve uzamla ilişkisi ters yöndedir: Kentin, salonların, kahvelerin ve bulvarların sahnesini oluşturduğu yoğun bir toplumculuğa sahip, saatsiz –bohemin kol saati yoktur– gece yaşamı. Bohemler "bulvarda, bir dostlarıyla karşılaşmadan on adım yürüyemezler." Sohbet onların zevki, en büyük uğraşlarıdır. Küçük kahvelerde, kitaplıklarda ve okuma salonlarında yaşarlar, yazarlar; yoksunluk nedeniyle kamusal alanı kullanmaları onları halk sınıflarına yaklaştırır. Peşlerinde sürekli alacaklılar ve hacizciler dolaştığı için, sabit bir ikametgâhları, mobilyaları yoktur, en fazla birkaç eşyaya sahiptirler. Murger'nin kahramanlarından Schaunard mallarını yanında, "birer mahzen kadar derin" ceplerinde taşır. Eğreti konutları birçoğu bir arada paylaşır, ama bir şenlik gecesi için bu konutları birkaç biblo veya zevkli kumaşlarla tıpkı bir çadır veya dekor kurar gibi dönüştürmekte eşsizdirler. "Göbekliler"in erdemi olan tasarrufu küçümseyen bu sıskalar, kazandıkları veya borç buldukları ya da ortak kasadan aldıkları parayı bir gecelik eğlencelerde veya kumar partilerinde harcayıverirler. Çünkü mülkiyeti hor görür, bir kucaktan ötekine o anki eğilimlerine göre dolaşan kadınlar da dahil olmak üzere her şeyi paylaşırlar. Çoğul aşklar kural ve sadakatsizlik bir ilkedir. Schaunard'ın altmış saç buklesi vardır: Bir koleksiyondur bu. Cinsiyetler arası güç dengesinin, başka yerlerdeki kadar hiyerarşik olmasa da, yine de eşitsiz kıldığı ilişkilerin ceremesini genç işçi kızlar (*grisette*) ve yosmalar (*lorette*)* çeker. Bohem hayatta da erkeğin egemenliği sürer, ama daha uyanık bazı kadınlar kariyer yapma olanağı bulur veya en azından başları ağrımadan yaşama zevkine kavuşur. "Bir tür erkeksi özgürlük içinde yaşayan" (Sébastien Mercier) gönül fatihi *grisette*'ler, gençlikleri ve güzellikleriyle kenti fethedip, bohem hayatı sadece bir bekleme odası olarak kullanan dişi

* *Grisette:* Genç ve süsüne düşkün, cilveli işçi kız; *lorette:* 19. yüzyıl başında kibar, zarif ve elde edilmesi kolay genç kadın, yosma. Bu isim Paris'in *Notre-Dame-de-Lorette* semtinden türetilmiştir. (ç.n.)

Dandizm, moda, zarafet, binicilik ile kanepeye serilip yatmak arasında geçen aylaklık olduğu kadar, erkekler arası dostluklara duyulan düşkünlüktür de. Erkek erkeğe (Henri Gervex, Balzac'ın *Altın Gözlü Kız*'ı için yapılmış illüstrasyon, 1898. Paris, Ulusal Kitaplık).

Rastignac'lar vardır. Hiç beklenmedik bir başkaldırı figürü olan Eugène Sue'nün Rigolette'i, "Ben tek başımayım, bu sadece beni ilgilendirir" der.

Bu cemaat ve kamu yaşamında, aşk bazı sırlar gerektiren tek eylemdir. Yeni doğan bir gönül eğilimi, çifti topluluktan ayırır; cinsel ilişki ayrı bir oda, kapalı bir kapı, çekilmiş perdeler gerektirir. Aşkın mahremiyeti paylaşılmaz: Sonuç olarak bu mahremiyette karı-kocalığa dair bir şeyler vardır.

Murger'nin çizdiği tablo gerçek bir yaşamı olduğu kadar belki de ondan da fazla– düşlenmiş bir yaşamı yansıttığından, bizi yanılgıya düşürmemelidir. Ama özellikle taşra gençliği üzerinde büyük bir çekim gücü oluşturmuştur. Paris'e gitmek, yazar, şair veya gazeteci olmak, burjuva yaşamının sığlığından kurtulmak, Jules Vallès'nin daha kötümser bir betimlemesine konu olacak bu "kitap kurbanları"nın geniş ölçüde paylaştıkları niyetlerdir. Kolejlerin ve küçük gazetelerin çevresinde dönüp duran bu "düzen karşıtı" alt-proletaryanın durumunu ortaya koyan bir olgu da, yalnızlıklarını en çok pazar günleri, "bir mahkûmun yedinci günü", ailelerin tüm kamusal alanı işgal edip onları her yerden dışladığı gün hissetmeleridir.

Altın Gözlü Kız'ın bu kahramanı, gerekli donanıma sahip olmasına karşın, gerçekten bir dandy midir? Ruhen aristokrat olan Balzac, "Bir adam zengin olur, ama zarif doğar" der (Henri Gervex, Balzac'ın *Altın Gözlü Kız*'ı için yapılmış illüstrasyon, 1898. Paris, Ulusal Kitaplık).

Dandyler

Dandizm burjuva yaşamını yadsımanın daha bilinçli ve gelişkin bir biçimini temsil eder; Roger Kempf ve Marylène

Delbourg-Delphis'in kitapları bu biçimin özgünlüğünü ortaya çıkarmıştır. İngiliz kökenli, aristokratik özlü olan dandizm, seçkinliği işleyiş ilkesi haline getirmiştir. Brummell, Barbey d'Aurevilly, Baudelaire veya Fromentin (*Dominique*) tarafından bir düzen verilen dandizm, kitleselleşme eğilimi gösteren bir toplumda farklılığı azdırır. Bohem sol, dandizm sağ eğilimlidir. Eşitlikçilik karşıtı olan dandizm, paraya veya soya değil, bir mizaca –insan dandy "doğar"– ve bir stile dayanan yeni bir aristokrasi yaratmak ister.

Kent sahnesinin aktörü, kamusal bir adam olan dandy, çözülmez kılmaya uğraştığı dış görünüşünün ardında bireyselliğini korur. Yanılsamalar yaratmaya ve kılık değiştirmeye meraklıdır, keskin bir ayrıntı ve aksesuar duygusuna sahiptir (eldivenler, kravatlar, bastonlar, fularlar, şapkalar...). Goncourt'lar, Barbey'nin görünümüyle ve "yıl boyunca kendi üzerinde sokaklarda dolaştırdığı karnaval"la alay ederler. Bir dandy, "giysi taşıyan bir adamdır [...]. Giyinmek için yaşar" (Carlyle). Bakım ve süslenme başlıca uğraşlarındandır: Baudelaire bu işe asla günde iki saatten az zaman ayırmadığını açıklar. Ama bir zamanların saray maiyetinin aksine, çamaşır ve cilt temizliğine aşırı önem verir, bu da bedenle farklı bir ilişkinin işaretidir. Barbey kendine her gün bir banyo hazırlatır ve hastalanan Maurice de Guérin Cayla'ya dönmek zorunda kalınca, kız kardeşi Eugénie en çok orada su ve tuvalet olmamasından kaygılanır.

Rahat bir salonda iki yaşlı ve fazlasıyla *british* matmazelin çay saati (Richard Miller, *Yaşlı hanımlar*, 1904 Salonu).

Bütün bunlar aylak bir yaşam ve insanı çalışmak zorunda bırakmayacak bir gelir gerektirir. Bohemlerden kesinlikle daha paralı olan dandy'ler, yine de büyük servet sahipleri değildir. Parayı bir hedef olarak görmenin küçümsenmesi, gösterişçi lükse ve kumara düşkünlük, ama risklerin ve olası bir çilenin de kabullenilmesi onların anti-kapitalist ve anti-burjuva ahlakının parçasıdır. Sonradan görmelerden –sarrafları, bankerleri temsil eden Yahudiler–, iş ve aile yaşamından nefret ederler. Evlilik onların gözünde en kötü tutsaklık, kadınlar da kölelik tuzağıdır. Onlarla yaşanan tensel zevk bir ticaretin ötesine geçemez. Erkeklerin aşkı daha iyidir. Eşcinsellikleri (*homosexualité*, sözcük ancak 1891'de ortaya çıkar), toplum üzerindeki aile ve kadın egemenliğiyle birlikte zaman içinde artar. "Yeni kadın"ın yükselişi bütün Avrupa'da Otto Weininger'in yorumcularından biri olduğu (*Cinsiyet ve Karakter*, 1903) gerçek bir erkek kimliği krizine yol açmış ve eşcinsellikteki artış kuşkusuz bu krizin büründüğü biçimlerden biri olmuştur. Edmond de Goncourt'un 1880 sonrasına ait *Günce*'si, kendince buna tanıklık etmekte-

Yaşlı kadınlar kendi aralarında. Kırsal alanda içlerindeki en eğitimli kadının gazete okuması yüzüstü bırakılmış dulların eğlencesidir (Henri-Georges Bréard, *Gazete*, 1914 Salonu).

dir. Marinetti'nin 1909 tarihli *Fütürist Manifesto*'da güçlü bir biçimde ifade ettiği "kadının" ya da en azından dişil olanın "küçümsenmesi" de dandizmin değişmez özelliklerindendir. Dandizm için, R. Kempf'in ifadesiyle, kadın düşmanı (*misogyne*) değil, *spernogyne* ("kadını küçümseyen"; Latince *spernere*, küçümsemek fiilinden türetilmiştir) demek daha doğru olur. "Kadın dandy'nin zıddıdır: O doğal, yani iğrençtir" (Flaubert). Bunun da ötesinde, her türlü üremeye düşman ve kötümser dandy'nin katlanamadığı çocukların ve zürriyetin yadsınması söz konusudur.

Dandizm, bekârlığı ve serseriliği bilinçli bir direniş düzeyine yükselten bir etik, bir yaşam anlayışıdır. "Sürüden, kuraldan ve düzeyden nefret ediyorum. Bedevi, istediğiniz kadar; yurttaş, asla" (Flaubert'den Louise Colet'ye, 23 Ocak 1854). Mösyö Prudhomme'un [çok ciddi ve saygın bir görünüm içindeki bayağılığın kişileştirilmesi] panzehirleri avare gözlemci (*flâneur*), dandy, sonraları da külhanbeyidir (apaş). Toplum avare gözlemciyi ve dandy'yi hoşgörse de, apaşı cezalandırıp baskı altına alır, çünkü o zenginlerin güvenliğini tehlikeye sokan varoş çocuğudur.

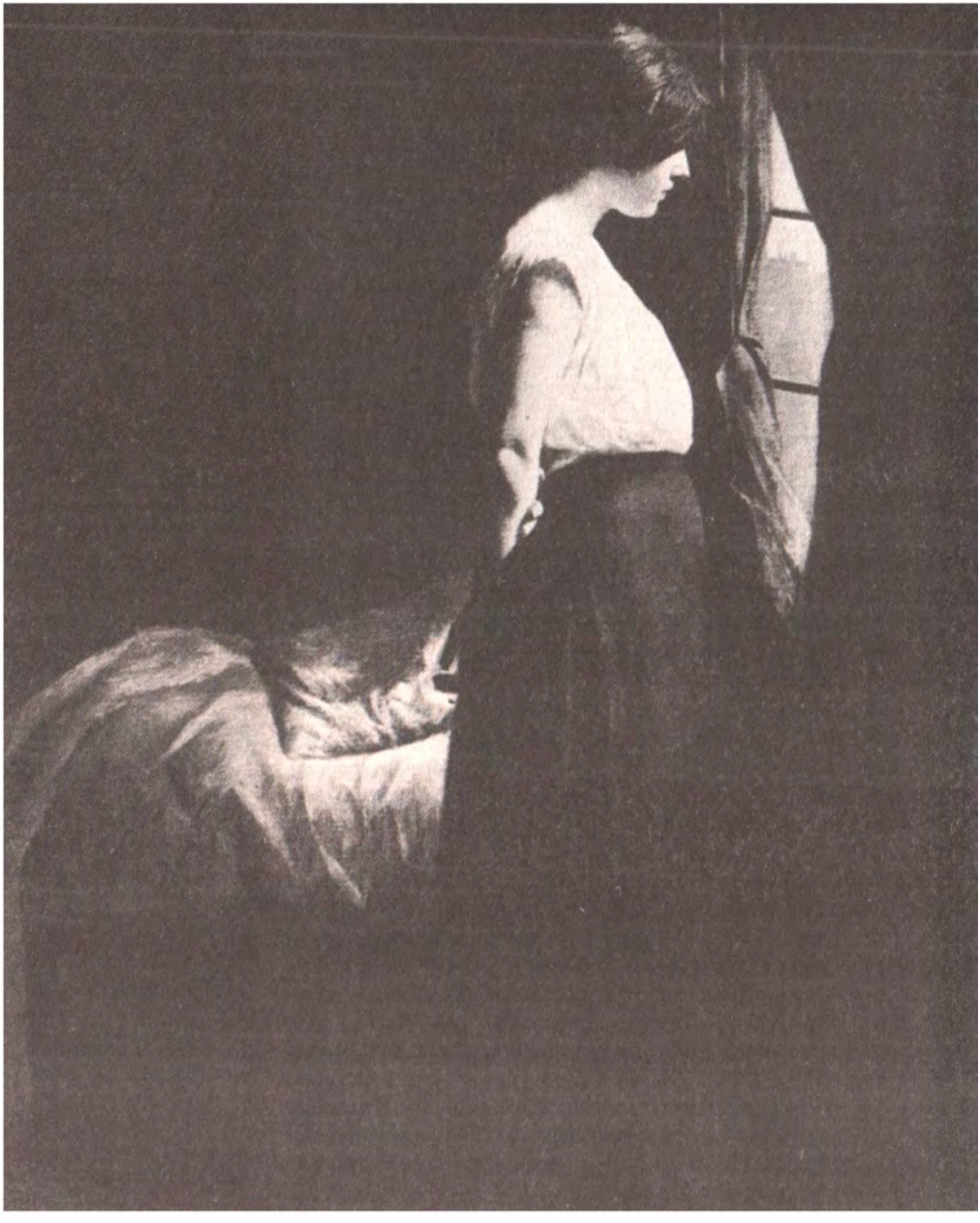

Kadınların yalnızlığı

Kadınların tercih edilmiş, maruz kalınmış veya tevekkülle katlanılmış yalnızlığı düşünülmesi olanaksız bir durum olduğu için her zaman güçlük yaratır. Michelet "Kadının bir yuvası veya korunağı olmazsa ölür" der ve çömezlerinin korosu yineler: "Doğanın bize açıkça öğrettiği bir şey varsa, o da kadının korunmak, annesinin yanında bir genç kız, kocasının muhafaza ve yetkesi altında da bir eş olarak yaşamak için yaratıldığıdır [...]. Kadınlar yaşamlarını gizlemek için yaratılmıştır" (Jules Simon, *Kadın İşçi*, 1861). Yuvanın ve evliliğin dışında, kadın selamete eremez.

Cazibesiyle geçinen sürtük veya bu cazibeye sahip olmayan evde kalmış kız olarak yalnız kadın, kuşku, ayıplama veya alaya yol açar. Yaşlı bekâr adamın saplantıları vardır; onunki acınacak bir durumdan çok, tuhaflık halidir. Çelimsiz yaşlı kız kekre kekre kokar. Bu "verimsiz varlık" utanç vericidir (Balzac). Hırçın, dedikoducu, entrikacı, hatta histerik, zararlı yaşlı kız, kent içinde bir örümcek gibi ağlarını ören, hakkındaki tüm basmakalıp önyargıların billurlaşmış hali olan Kuzin Bette (1847) gibi kaygı uyandırır. Feministlerin veya (Léon Frappié gibi) yazarların etkisiyle bir başka yalnız kadın kişiliğinin gün yüzüne çıkması ve kadının en sonunda bekârlığa hak kazanması için 20. yüzyılı beklemek gerekecektir.

Kadın yalnızlığının figürleri. Yalnız bir gecenin ardından genç kadının melankolisi (Edmond de Grimberghe, *Melankoli*, 1895 Salonu) ve aşağıda, gelip gelmeyeceği belli olmayan adamı bekleyiş. İçeride kapalı kalmış kadınlar pencereden dış dünyayı gözlüyor (Charles Vasnier, *Bekleyiş*, 1910 Salonu).

Tüm bunlara karşın yalnız yaşayan kadınların sayısı epey fazladır. 1851 nüfus sayımında elli yaş üzeri kadınların % 46'sı yalnız, bunların da % 12'si bekâr, % 34'ü duldur; oranlar 1896'da da değişmez. Bu oranlar yüzyıl ortasında Batı'da, Pireneler'de, Massif Central'in güneydoğusunda çok yüksektir; daha sonra bölgesel farklılıklar, yalnız kadın deposu olan (hizmetçilik) büyük kentler lehine silinir.

Aslında kadın yalnızlığındaki bu artış Batı Avrupa'da Ortaçağ'dan beri gözlenen demografik bir değişmezdir. Çok sayıda "mekanizma" bu duruma yol açar. Bir evlilik düzeni ve dışlanmış kadınlar yaratan evlilik stratejileri ilk sırada yer alır; genellikle en küçük kızlara verilen yaşlı ebeveynlere yardım görevi; kadınların daha uzun ömürlü olmasına ve yeniden evlenmelere az rastlanmasına bağlı olan dulluk diğer etkenlerdir. Burjuva çevrelerinde dullar, Medeni Kanun ve intifa hakkı sayesinde, eskisinden daha iyi korunmaktadır; halk çevrelerinde ise yazgıları çok eğretidir. Göze görünmez çalışmalarının –ev işleri, evde çalışma, karı-kocaya yardım– hesaba dökülmemesi, asla bir "kariyer" haline gelemeyecek ölçüde aralarla yapılan ücretli uğraşların kesintili niteliği (tütün işçileri bu anlamda çarpıcı bir istisna oluşturur), yaşlı ve yalnız kadınların çoğunlu-

ğunun hiçbir emeklilik hakkından yararlanamamasına yol açar. İşçi ve köylü kadınların emekliliği hakkında çıkarılan ilk yasalar (1910) onların marjinalliğini gözler önüne serer. Viraneler ve tavanaraları, hastane ve tımarhaneler herkesin unuttuğu bu zavallı yaşlı kadınlarla doludur; onlar genç kız yatılı okullarının hayırseverlik malzemesidir. Henüz yazılmamış tarihin büyük konusu olan yaşlılık, mutlaka cinsiyetçi bir biçimde ele alınmak zorundadır.

Yalnızlık, dinsel veya özgeci "gönül eğilimi" örneklerinde (hastabakıcılar, sosyal yardım çalışanları, mürebbiyeler) bilinçli karar verilen bir tercihin sonucu olabileceği gibi, bir kariyere verilen öncelikten de kaynaklanabilir. Saint-Etienne'deki Soleil semtinin ustabaşı kadınları (J.-P. Burdy) bekârdır; onlara hem hayranlık duyulur, hem de eleştirilirler. Posta Hizmetleri'nde böyle çok örnek vardır. 1880'de posta çalışanlarının elli yaş üstündekiler grubu içinde % 73 oranında yalnız kadın vardır, bunların da % 55'i bekârdır (1975-1980'de bu oran sadece % 10'dur). Yeniden oluşturulan yaşam güzergâhları (C. Dauphin, P. Pézerat) mali ve mesleki özerklik isteğinin bekârlığa neden olduğunu göstermektedir; erkek meslektaşlar evlerinde bir postacı kadın değil, bir ev kadını istemektedir. 19. yüzyılda kadınların toplumsal ölçekte yükselmesi ancak özel hayatlarını feda ederek mümkün olmaktadır. Dolayısıyla bekârlık, "ödenmesi gereken bedel"dir.

Bu yalnız kadınların gündelik yaşamı zahmetlidir. Kadınların her zaman varsayımsal aile bütçesine bir "ek katkı" olarak görülen ücreti, neredeyse kural gereği daha düşüktür. Ve "kadın meslekleri" doğaları gereği vasıfsızdır; pek çok kişinin o kadar çok şey borçlu olduğu dikiş meslekleri buna bir örnektir. Çalışma Ofisi'nin yüzyılın sonunda çok rasyonalize edilmiş bir konfeksiyon sanayii çerçevesinde büyük gelişme kaydeden evde çalışma konusunda yürüttüğü soruşturmalar, yalnız kadınlar dünyasını gözler önüne sermektedir. Kimi zaman anne ve kızlarından oluşan bu kadınlar, yoksulluklarını bir avlunun dibinde ya da bir 6. kat köşesinde gizleyerek, günde on ile on beş saat Singer makinelerinde pedal basmaktadır. "Terzi kadının kotleti" denince, bir fincan kahve ile birlikte –Parisli işçi kadınların uyuşturucusu– günlük tayınlarını oluşturan Brie peyniri parçası anlaşılmaktadır. Öyle ki topluca bakıldığında, birçok kadın bir şalın veya bir korsajın şıklığını gıdaya tercih etmektedir.

Bunun bir diğer nedeni de en gençler için baştan çıkarıcılığın bir silah olarak kalmasıdır. Bir ilişki ek bir gelir sağlayabilir,

hatta cinsel veya duygusal sorunu evlilik dışında çözebilir. Büyük mağazalarda iş arayan genç kıza müdür bir "koruyucusu" olup olmadığını sorar, çünkü iki yakasını bir araya getirmesi öylesine güç görünmektedir. Bir zamanların *grisette*'inin işlevini sürdüren birçok "küçük işçi kız"ın veya çalışan saygın kadınların, genellikle kendilerinden biraz daha üstlerindeki toplumsal bir kategoriden, "saygıdeğer" bir erkek olan bir "dostları" olur. Ama bir doktorla yaşadığı ilişkinin sorumluluğunu on beş yıl boyunca sevinçle yüklenen –üstelik doktor serbest olsa onunla evlenecekti de (*Telefon Hanımefendisi*, Paris, Delarge, 1976)– bir Madeleine Campana'ya karşılık, kaç kız aldatıldıkları için kine dönüşen tatmin edilmemiş düşlerle yaşar? O kadar düşkün oldukları tefrika romanlar çok ender olarak düzene karşı çıksalar da, prenslerin çoban kızlarla asla evlenmediğini yine de onlara söylerler!

Yalnız kadınların pek çoğu (kaçı?) idare edebilmek için gelirlerini ortaklaşa kullanır. Beş yıllık nüfus sayımları yalnız kadın "haneleri"nin de –anneler ve kızları, kadın arkadaşlar– dökümünü verirken, araştırmacılar (Villermé, Le Play) bu haneleri de yeri geldiğinde kısaca betimler. "Hiç ailesi olmayan ve nikâhsız birliktelik sürdürmeyenler genellikle ikişer üçer kişi küçük bir odada toplanıp, mobilya masraflarını da ortaklaşa üstlenirler" (Villermé, 1840). Kadınlar, her zaman kendi tercihleri olmasa da, hiç çekici gelmeyen bir evliliğe tercih edebildikleri geçici veya kalıcı yalnızlıklarını bir düzene koyarlar.

Bir dişi dandizm, seçilmiş ve özgürce yaşanmış bir kadın bekârlığı söz konusu olmuş mudur? Mahrem yaşamları çok az bilinen aktrisler dünyası bunun örneklerini verebilir kuşkusuz. Yine de bir kadının evlilikten kurtulması mümkün olsa da, erkeklerden özgürleşmesi o kadar kolay değildir. Çok esaslı bazı kurtizanlar çapkınlığı kendi leyhlerine tersyüz etmeye çalışır. Edebiyat bize onların yazgıları hakkında karşıt figürler ve çıkışlar sunar. Nana, "erkekleri önünde diz çöktürdükten sonra", çiçeğe yakalanıp "çürümüş bir Venüs" olarak ölür; savaş sayesinde Dük de Guermantes'ın metresi olan Odette, sonunda "dul aylığıyla geçinen bunak bir kadın" olarak Faubourg Saint-Germain'de hüküm sürer. Kesin bir hükme varmak mümkün müdür?

Bir dişi dandizmi mi? Belki de buna 20. yüzyıl başının amazonları arasında rastlanmaktadır: Nathalie Clifford-Barney, Renée Vivien, Gertrude Stein ve arkadaşları. Bu yaratıcı, Art nouveau veya avangard esteti, lezbiyen, özgür kadınlar Paris sosyetesinde kısmen yabancı kökenli oluşları nedeniyle tanın-

makta ve erkekler gibi yaşama hakkını talep etmektedirler. Bir topluluk halinde yaşayan bu kadınların çevresinde veya ötesinde, gazeteci, yazar veya sanatçı, avukat veya doktor, hatta profesör bir "yeni kadınlar" kümesi artık ikinci rollerle yetinmeyip, dünyayı dolaşmak ve gönüllerince sevmek istemektedir. Bazılarının hayranlık duyduğu, bazılarının ise aşağıladığı bu kadınlar hiçbir şeyi kolay elde etmemiştir. Onlara sempatiyle veya eleştiriyle yaklaşan Marcelle Tinayre'in (*İsyancı Kadın*) veya Colette Yver'nin romanları, karşılaştıkları güçlükleri bir nebze yansıtır. Gerçekten de devasa zorluklardır bunlar. Bunlara göğüs gerebilmek için, kadınların –ve bazı erkeklerin– tüm sevgisi veya aşkı gerekliydi. Cinsel devrim toplumsal devrimden daha mı zordu? Belki de.

Serserilerin ölümü

İkameti yurttaşlığın koşulu haline getiren ve gezginlikte kendi ahlakına karşı direniş sezen bir toplumun yalnız yaşayanlar içinde en çok kuşkulandığı kesim serserilerdir. Mal varlığına sıkı sıkı yapışmış kırsal dünya, Çingeneleri ve boşta gezen işçileri –kabul edilmiş işportacılar dışında– potansiyel hırsız olarak görüp, onları dışlar ve cezalandırır. Gévaudan'da köylüler bir kadeh şarabın parasını ödemedi diye, bir tenekeciyi akarsuya atarlar. Aile babalarının cumhuriyeti enerjik önlemler alır: Sabıka dosyası kabarıkların sürgün edilmesi hakkındaki 1885 tarihli yasa ile, "her türlü çalışma için elverişsiz" diye nitelenen ve genellikle küçük hırsızlarla serserilerden oluşan bir topluluk Guyane'a gönderilir; göçebeleri belli sınırların içine yerleştiren ve sağlık denetimiyle kimlik fişini de içeren bir pasaportu şart koşan bir yasa çıkarılır. Serseri, aileye ve sağlığa yönelik bir tehdittir; hastalık, mikrop, verem taşır (*karş.* J.-C. Beaune).

Bekârlar, yalnız yaşayanlar, serseriler ailenin merkezini oluşturduğu bir toplumun periferisinde yaşayan marjinallerdir. Maddi ve manevi varoluşları karmaşıktır. Her zaman şüpheli şahıs veya sanık konumunda bulundukları için, henüz gevşek tutulan ama giderek sıkılaştırılan bir ağın içinde, sürekli savunma halinde yaşarlar.

İnsan ömrünün uzunluğunun modernite ölçütü sayıldığı bir çağda, aşırı yıpranarak veya intihar ederek ötekilerden daha erken ölmeleri arkaizmlerinin işaretidir. Durkheim, bekârlar arasındaki intihar oranının yüksekliğini onların toplumla bütünleşmemişliğinin doğrudan kanıtı olarak görmektedir. Kırdan ölümcül kente nakledilen göçmenler –Lyon işliklerinin kadın ipek işçileri, Paris'in 6. katlarında yaşayan hizmetçi kadınlar, Paris 11. Bölgenin mobilyalı odalarına yerleşmiş

Creuse'lü duvarcılar...– genellikle bekâr hastalığı olarak kötülenen verem için ideal bir zemin oluşturur – ve hastalığın evlilikle bulaşacağından öyle korkulur ki bu durum söz konusu kişilerin bekârlığını iyice uzatır.

Yalnızlık insanın kendiyle ve ötekilerle olan ilişkisidir. Henüz bireyin hakları arasında yer almamaktadır. Ev düzenini ve yuva sıcaklığını öne çıkaran bir toplum imgesini, sanki bir ayna gibi yansıtmaktadır.

Yandaki sayfa:
İç göçlerin daha örgütlü olduğu ve pek rastlantılardan kaynaklanmadığı 19. yüzyıl Fransa'sı açısından fazla romantik kalan bu göçmen çift tablosu, içerdiği temsiller bakımından oldukça zengindir (Jules Alexis Muenier, *Göçmenler*, Paris, Ulusal Kitaplık)

20. yüzyıl başında, serseriler ve aylaklar için gece sığınağı. Konforun çok ilkel düzeyde kalmasına karşın, yine de zihinlere musallat olmuş bir konuda sorumluluk üstlenme yönünde bir çaba söz konusudur (Sirot-Angel Koleksiyonu).

FEVRERIE

3.
Sahneler ve Yerler

Michelle Perrot

Roger-Henri Guerrand

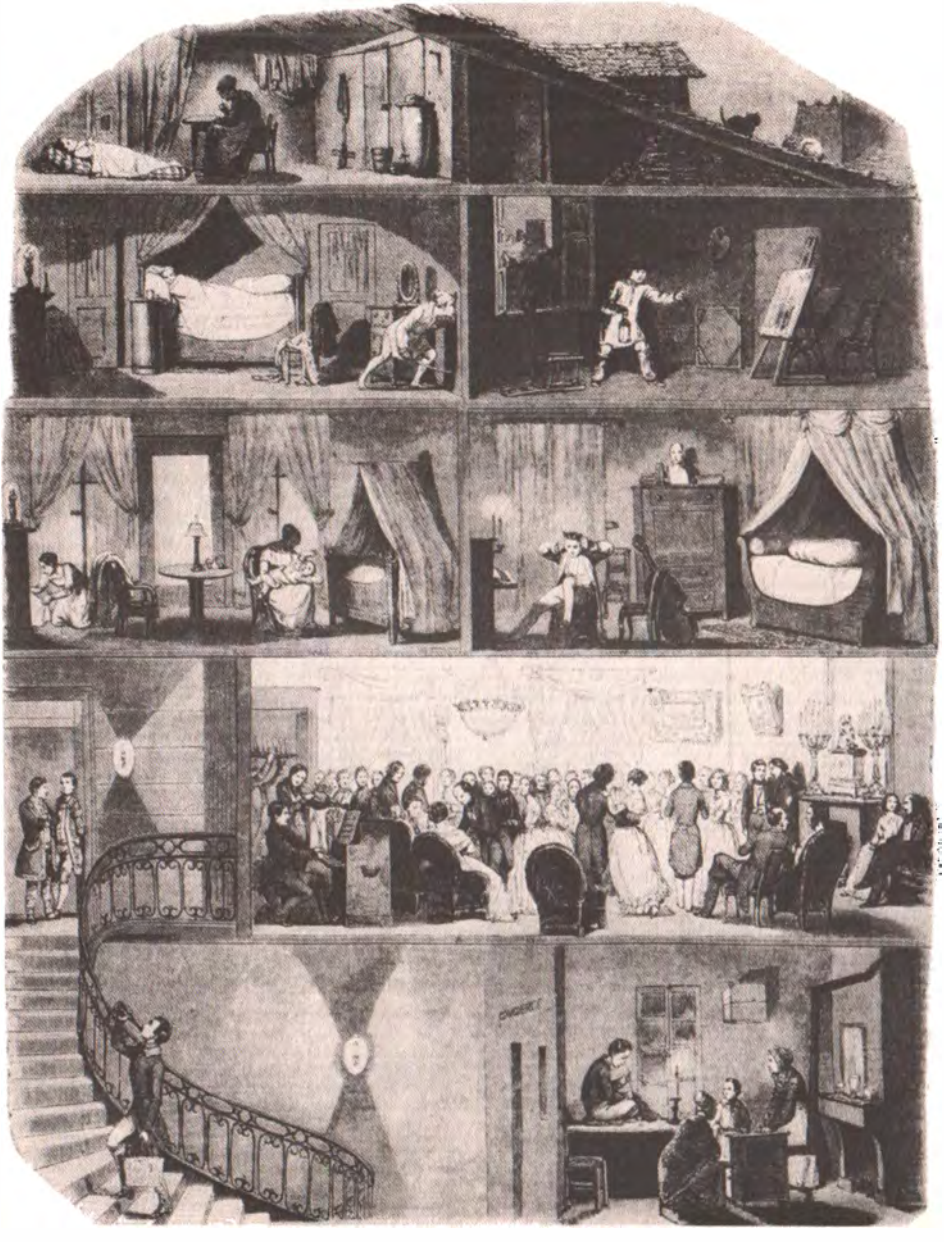

Oturma biçimleri

Michelle Perrot

Littré, "Özel hayat duvarlarla örülmelidir. Özel bir şahsın evinde olup biteni araştırmaya ve duyurmaya izin verilmez" diye yazar (*Dictionnaire*, 1863-1872). Yine Littré'ye göre, Talleyrand, Royer-Collard veya Stendhal tarafından bulunmuş "özel hayatın duvarı" deyişi, 1820'lerde somutlaşmıştır.

Bu kapanma birçok biçimde gerçekleştirilir. Bir yuvalanma süreci içinde, küçük topluluklar ve mikro-toplumlar kamusal alan içinde kendi oyunlarına ve gizli toplantılarına ait yerleri ayırırlar. Kulüpler, aristokrat ve burjuva dernekleri, localar ve odalar, bir çapkınlar partisi için bir geceliğine kiralanmış özel odalar, kahveler, kabare ve meyhaneler, bu "halk evleri" arka odalarında da gizli toplantılar ve sendika örgütlenmeleri yürütülür– kenti kaplar. Neredeyse tamamen erkeklere ait bir toplumculluğun bu ara uzamlarında, "kamusal" alana adım attıkları anda kuşkulu kabul edilen kadınlara pek yer yoktur. Onlar hayır kurumlarında, mihrapların dibinde veya giderek artan erkek denetiminin dışında tutmaya çalıştıkları çamaşırhanelerde buluşurlar. Sivil toplum kuşkulu yasa koyucunun görmek istediği o boşluk değil, içinde sırların kaynaştığı, ilişkilerin örüldüğü arı kovanlarının uğultusudur.[1]

Aptal ve pis kalabalık saplantısından kurtulamayan egemen sınıflar, kamusal yerlerde, özellikle de toplu taşıma araçlarında kendilerine daha kaba bir biçimde koruyucu yuvalar açarlar: Salonun uzantısı olan tiyatro locaları, gemi veya kaplıca kamaraları ve kabinleri, birinci mevki kompartımanlar tatsız iç içelikleri engeller ve ayrımları sürdürür. Flaubert, "Omnibüsler icat edildiğinden beri burjuvazi öldü!" diye yazar; bunun karşıtı olarak gösterdiği, yollarda bütün perdeleri örtülü halde dolaşan Paris faytonlarını ise zinanın doğrudan simgesi yapar.[2]

Ama en eksiksiz özel alan ailenin maddi temeli ve sosyal düzenin dayanağı olan evdir. Kant, Bernard Edelman'ın aktardığı biçimiyle, bakın evin metafizik yüceliğini nasıl kutluyor: "Hiçliğin, gecenin ve karanlık kökenlerin dehşetine karşı tek korunak ev, konuttur. O duvarları içinde, insanlığın yüzyıllardır

Sayfa: 324
Sabahın erken saatlerinde Opéra tarafında bir burjuva sokağı; lüks ticarethaneler henüz açılmamış. Marville, İkinci İmparatorluk dönemi Paris'inin fotografik bir dökümünü çıkarmıştı: İnsansız yer tespiti (Paris, Tarih Kitaplığı).

Yandaki sayfa:
Kapıcı –aynı zamanda terzilik yapıyor– bölmesinden yalnız bir kadının dikiş dikerken bir yandan da çocuğuna baktığı yoksul tavanarasına kadar, evin gece görünümü, sosyal koşulların ve âdetlerin kat kat sıralanışını kesit halinde gözler önüne seriyor. Kat kat sıralanan ev kesiti, *Paris Tabloları* yazar ve çizerlerinin çok hoşuna gitmişti. Bu, W. Benjamin'i olduğu kadar, G. de Nerval'i de büyüleyen ev mikrokozmosu izleğidir aynı zamanda (*Le Magasin pittoresque*, 1847. Paris, Ulusal Kitaplık).

Ev düzeni

sabırla topladığı her şeyi barındırır; kaçışa, kayba, yokluğa karşı koyar, çünkü kendi iç düzenini, kendi uygarlığını, tutkusunu kurar. Onun özgürlüğü, açık ve sonsuzda değil, tam tersine istikrarlı ve kapalıda serpilip gelişir. Evinde olmak, yaşamın yavaşlığını ve hareketsiz dalınan düşüncelerin zevkini kabullenmektir [...]. Demek ki insanın kimliği ikametine bağlıdır ve yine bu nedenle yersiz yurtsuz, olmayan imansız ve yasasız kişi olan devrimci, kendi içinde başıboş gezginliğin tüm boğuntusunu yoğunlaştırır [...]. Hiçbir yere ait olmayan insan, potansiyel bir suçludur."[3]

Ev, bir yerleşiklik, bir bağlanma unsurudur. İstikrarlı bir işgücü oluşturulması konusundaki patron stratejilerinde, sosyal güvenlik veya aile ideolojilerinde işçi sitelerine verilen yer buradan kaynaklanmaktadır. Frédéric Le Play ve tilmizleri halk konutlarını dikkatle inceler; tarihçi için değerli bir kaynak oluşturan betimlemelerindeki kesinlik, bir hal ve davranış teşrihidir. Bir zamanlar fizyognomoni ruhun aynası olarak kabul ettiği yüzü ayrıntılarıyla anlatırdı. Artık bir odanın düzeni, bir yaşamın düzenini ortaya çıkarmaktadır. 1881'de model konutun ayrıntılı bir taslağını çizen müfettiş Richard'a göre, Üçüncü Cumhuriyet'in köylerinde, öğretmen evi sırça bir ev, odası da "küçük bir düzen, çalışma ve zevklilik tapınağı" olmak ve "düzensiz, mümkün oldukça evine uğramayan ve güzele ilişkin hiçbir konuda zevk sahibi olmayan bekârın ihmal edilmiş izbe evi"nin karşıt örneğini sunmak zorundadır. Bir "Saint-Cyr'li"nin [askeri okul] sade ve süssüz yatağı, beyaz çamaşırlarla ve "ev sahibinin yapmacık meraklısı olmadan kendine saygı duyduğunu kanıtlayacak" ufak tefek eşyalarla donatılmış banyo ve tuvalet odası, cilalı parke, "tamamen lekesiz" hasır iskemleler, özellikle öğretmen okulundan getirilmiş klasiklerle süslenmiş "sevimli bir kitaplık", bilimsel koleksiyonlar için bir vitrin, "şakıyan kuşların yaşadığı" bir kafes, birkaç yeşil bitki, evcilleştirilmiş bir doğanın fazla öne çıkmayan varlığı: Cumhuriyet'in mükemmel misyonerinin ideal çerçevesi budur. Tek lüks olan masa üstündeki "annenin gardırobundan çıkmış antik bir şaldan dokunmuş muhteşem kilim", ev sahibinin köklerinin saygınlığının ve dikkatli, özenli bir annenin verdiği iyi eğitimin anısıdır. Daha sonraları bu modele bir piyano, birkaç biblo, "güzel yontu kopyaları" ve başyapıtların röprodüksiyonları eklenecektir. "Günümüzün helyogravür yöntemleri bu başyapıtları her keseye uygun hale getirmiştir." İşte herkesin –yetkililerin, velilerin, öğrencilerin– mahremiyete burnunu sokma utancını yaşamadan ziyaret edebileceği "kibar bir konut."[4]

Ev, hem ahlaki, hem de siyasidir. İkametgâhı olmayan seçmen, cephesi sokağa bakan bir evi ve taşrada bir şatosu olmayan önemli şahsiyet yoktur. Farklı yöntemlerin ve yeniden inşaların simgesi olan ev, devrimlerin yarattığı tehlikeleri ustalıkla başından savar. Viollet-le-Duc *Bir Evin Tarihi* adlı eserini 1873'te, manzaranın fonunda yangını hâlâ süren Komün'den sonra yazar. Fransız Devrimi'nin 100. yılında, Evrensel Sergi'nin (1889) toplumsal ekonomi bölümü izlek olarak "Çağlar içinde ev"i seçer. Kısa bir süre sonra yönetim sanatları içine ev yönetimi de dahil edilecektir.

Ama 19. yüzyılda ev bir aile işidir, ailenin varoluş yeri ve toplanma noktasıdır. Çiftin ihtiraslarını ve başarısının simgelerini canlandırır. Bir yuva kurmak, bir evde oturmak demektir. Genç aileler topluca yaşamaya giderek daha az katlanmaktadır. Viollet-le-Duc: "Ebeveynlerinin yanında kalan evli çocukların bu ortak yaşam içinde en tatlı aile sevgilerinin aşınıp yok olduğunu gördüm." Kendine ait bir evi, bir *home*'u –terim 1830'larda yaygınlaşır–, halk diline daha yakın bir ifadeyle başını sokacak bir damı olmak, bağımsızlığın yolu ve işaretidir. Ebeveynleriyle siyasal çatışma içindeki Gustave de Beaumont ve genç eşi "başlarını sokacak bir delik" ararlar. "Clémentine'in ve benim en büyük isteğimiz, küçük bir *home* sahibi olmak. Küçücük bir kulübe bile bize yeryüzü cenneti gibi gelecek, yeter ki efendisi biz olalım" (1839).[5] Devrimlerin peşinde tüm dünyayı dolaşan proleter Norbert Truquin, "kendi *intérieur*'ünde [evinde], ailesinin ortasında bağımsız yaşamaktan daha imrenilecek bir kader yoktur" diye yazar (1888). Artık insanın içinden çok, evin içini ifade eden *intérieur* terimi mutluluğun, *konfor* da rahatın vazgeçilmez koşuludur. Jean-Baptiste Say, *la Décade philosophique*'i (1794-1807) okuyan "ortak sınıf"a, "dostlarım, bu sözcüğü söz dağarınıza yerleştirin ve onun ifade ettiği her şeye sahip olmaya çalışın" diye öğütler; bu "rahatlık lüksü"nü gösterişçi savurganlığın zıddı olarak koyar.[6] Aile bilimi olan ev ekonomisi dengeli bir yaşam gerektirir.

Ev, gayrımenkul sermayesinin hâlâ hatırı sayılır bir yer tuttuğu ve uygun kârlar bıraktığı bir ülkede, aynı zamanda bir mülkiyet, bir yatırım nesnesidir. Aile miraslarının başlıca biçimi taştır ve Jacques Capdevielle bunların iyeliğin ötesinde ölüme karşı bir mücadele biçimi de oluşturduklarını ileri sürer. Ev bir ölüm kalım sorunu mudur? Dökümü yapılan, parçalara ayrılan bir evin sahibi olmak için, mirasçılar birbirini yer ve aile yuvasını yılan yuvasına çevirirler.

Ayrıca ev, sahiplerinin mevsimleri ortadan kaldıran seralar ve bahçelerin bolluğuyla doğayı, koleksiyonlar biriktirerek veya özel konserler verdirerek sanatı, aile anıları veya seyahatler

yoluyla zamanı, gezegeni anlatan kitaplar ve onu gösteren resimli dergiler –*L'Illustration*'dan *Lectures pour tous*'a veya *Je sais tout*'ya kadar– yoluyla da uzamı sahiplendikleri bir alandır da.[7] Okuma, bir koltuğa yerleşerek yapılan keşifler, evreni okunabilir ve fotoğraflar yoluyla görünebilir kılarak evcilleştirmenin bir biçimidir. Kitaplık evi dünyaya açar; dünyayı evin içine hapseder.

Yüzyılın sonuna doğru, evi dünyayla bütünleştirme ve dünyaya evden hükmetme yönünde çılgınca bir istek ifadesini bulur. Teknikte yaşanan gelişmeler –telefon, elektrik– iletişim oyunlarını, hatta herkesin evde çalışmasının tasarlanmasını mümkün kılar. Herkesin babanın gözetimi altında çalıştığı küçük aile işletmesi geniş ölçüde paylaşılan bir özlem ve sürekli dirilen ütopyaların izleğidir. Gerek Zola (*Emek*, 1901), gerek Kropotkin bu alanda geleceğin kurtuluş potansiyellerini bulur. Toplumsal kimliğinden emin olmayan erkek orada aile reisi saygınlığına yeniden kavuşacaktır.[8]

Sanatçılar da, seçkin bir toplumculluğun ve yaratımın merkezi olan, en küçük ayrıntısına varıncaya dek yeniden şekillendirilmiş –modern biçemdeki ev gibi– bir "bütüncül ev" hayali kurmaktadır. E. de Goncourt, *Bir Sanatçının Evi*'nin betimlenmesine iki cilt hasreder. "Yaşam kamusallaşma tehlikesi taşıyor" diye yazar ve evi en son sığınak olarak gösterir. Diğer bir tehlike de yaşamın dişileşmesidir: Erkek ya uşaklaştırılacak, ya da evi gündelik yaşamın rahibeleri olan kadınların elinden geri alacaktır. Huysmans'ın ve 20. yüzyılın şafağı sökerken yeni kadının özgürleşmesinin kaygılandırdığı herkesin düşüncesi de bu yöndedir.

Daha sonraları André Gide, "Aileler, sizden nefret ediyorum! Örtülü kepenkler, kapalı kapılar, kıskanç mutluluk mülkiyetleri!" diye yazacaktır. Eşiğin, kapıcıların, tapınak bekçilerinin koruduğu *privacy* kalesi ev, gerçek mahremiyet zamanı olan geceleri iç kavgaların hedefine, kamusal ile özelin, erkeklerle kadınların, ebeveynlerle çocukların, efendilerle uşakların, aileyle bireylerin çatıştığı sınırların yılankavi büklümleriyle bölünmüş bir mikrokozmosa dönüşür. Odaların paylaşımı ve kullanımı, kişilerin ve şeylerin dolaşım koridorları ve merdivenleri, inzivaya, ruh ve beden bakımına ve zevklerine ayrılmış köşeler, benlik istek ve kaygılarının nüfuz ettiği karşılaşma ve karşılaşmaktan kaçınma stratejilerine göre belirlenir. Çığlıklar ve fısıldaşmalar, kahkahalar ve bastırılan hıçkırıklar, mırıltılar, kulak kirişte beklenen ayak sesleri, gıcırdayan kapılar, acımasız duvar saatinin tik-takları evin ses dalgalarını dokur. Evin sırlarının odak noktasında ise seks yer alır.

Çocuk oyuncakları, Ile-de-France'ın kapalı ve gür bitkilerle kaplı bahçelerinin dinginliği: Empresyonistlerin tabloları, Maine de Brian'ın "değişmez bir hal" dediği mutlulukla eşdeğerlidir (Claude Monet, *Sanatçının Vétheuil'deki bahçesi*, 1880. Washington, Ulusal Sanat Galerisi).

Burjuva evleri

Bu ev modeli –örnek ev– kesinlikle burjuva mahremiyetlerine özgüdür. Victoria çağı Londra'sından yüzyıl sonu Viyana'sına, hatta daha doğuda Berlin'in ve St. Petersburg'un merkezine dek, sayısız ayrıntı içeren çeşitlemelerini sıralar. 19. yüzyılda burjuva hayat tarzının ve oturma biçimlerinin görece birliğinden söz edilebilir; mimari türlerinin Avrupa'yı dolaşması da bu birliği güçlendirmektedir. İşlevsel akılcılığın, henüz oldukça kısıtlı bir konforun ve özellikle bir saray yaşamının sürdüğü ülkelerde çok canlı hissedilen aristokratik nostaljinin ince bir karışımı söz konusudur. Demokratik ülkelerde bile burjuvazi kendi zevklerinin meşruiyetini çok daha geç bir dönemde sağlayabilmiştir ve ideal dekoru hâlâ 18. yüzyıl salon ve şatolarının, "tatlı hayat" tarzının dekorudur. Yine de ulusal, dinsel ve siyasal kültürler toplumsal ilişkilerde, aile ilişkilerinde, cinsiyetlerin rollerinde ve dolayısıyla bunları yansıtan ev yapı ve kullanımlarında sayısız ayırtıya, farklılığa yol açar.

Elias Canetti, *Kurtarılmış Dil*'de,[9] çocukluğunun evlerini karşılaştırır. Aşağı Tuna'daki Rusçuk'ta her cuma Çiganların girdiği bir avlu-bahçenin çevresindeki üç eş ev ebeveynlerin, büyükanne ve babanın, amca ve yengenin hanelerini barındırır. Evde her zaman beş altı genç Bulgar hizmetçi kız vardır; dağlardan gelmiş bu kızlar evin içinde yalınayak koşuşur, akşamları salondaki Türk divanlarının üzerine kümelenip kurt ve vampir hikâyeleri anlatırlar. Manchester'da üst kattaki *nursery*'de bir mürebbiyenin hükmü sürer; boyanmış kâğıttan figürleri çözmekle geçen uzun yalnızlık anları; cumartesi akşamları çocuklar salona iner ve kahkahalarla gülen konuklara şiirler okurlar; pazar sabahları bir bayramdır: Çocuklar anne babalarının odasına serbestçe girebilir ve Protestan İngiltere'de olması gerektiği gibi ayrı duran yataklarına tırmanırlar. Ritüellerin ve bunlara uygun yerlerin sırası, uzamı ve zamanı bölümlere ayırır. Viyana'da üst katta, balkonlu bir daire, yol yordam bilen bir hizmetçinin konukları seçip ayırdığı bir bekleme odası; Prater'de yapılan törensel gezintiler. "Her şey imparatorluk ailesi çevresinde dönüyordu; üslubu belirleyen oydu ve bu üslup hem soylulukta, hem de büyük burjuva ailelerinde geçerli oluyordu." Zürih'te ise tam tersine, "ne Kayzer, ne de emperyal soyluluk vardı [...]. Her ne olursa olsun, İsviçre'de her insanın bir yeri olduğundan ve herkesin önemli sayıldığından emindim." Viyana'da olduğu gibi hizmetçileri mutfağa göndermek olanaksızdır; onlar da yemeklerini aileyle birlikte sofrada yer; bu nedenle yazarın annesi artık hizmetçi istemez. Bu durum aile mahremiyetini güçlendirir: "Annem bizim için hep ora-

Kırsal alan evleri: Öncelikle çalışma ve üretim araçları olan kırsal alan evleri, aile yaşamına ve özellikle de mahrem yaşama sınırlı bir alan ayırır. Bununla birlikte durum, bölgelere ve varlık düzeyine göre değişir. İşte odaların üst katta sıralandığı bir zengin konutu ve nüfus yoğunluğunun kabarık göründüğü "tek katlı" bir ev (Achille Quinet, 1877, Paris, Ulusal Kitaplık C. Famin, 1874, Paris, Ulusal Kitaplık).

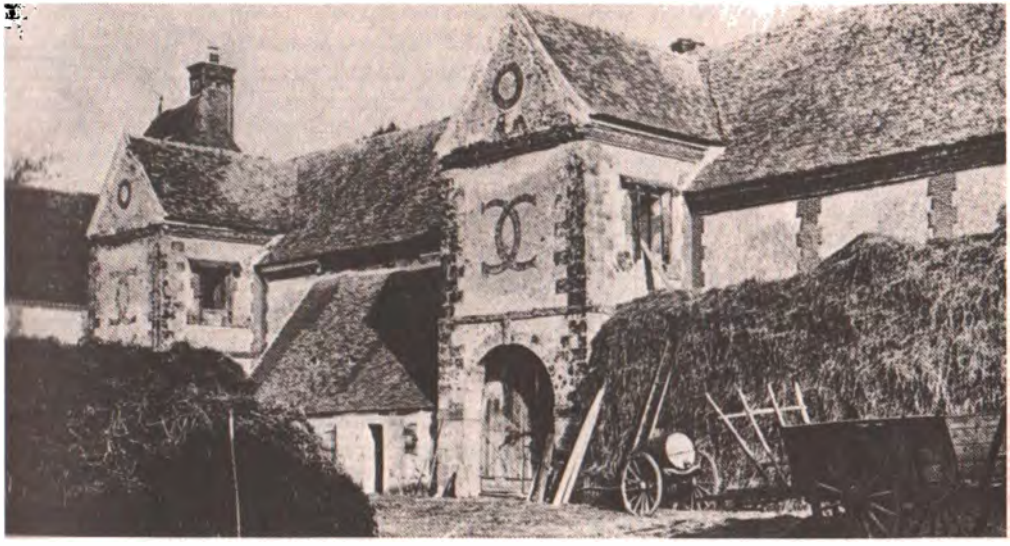

daydı; aramızda başka kimse yoktu", o çok dar dairede, "hep gözümüzün önündeydi." Topografya da âdetlere uymaktadır.

Kırsal alan evi, çalışma uzamı

Ama en az bu kadar önemli başka ayrımlar da vardır. Birincisi kır-kent zıtlığını oluşturan ayrımdır ki, mahrem yaşamlardaki derin kırık burada yatar. 20. yüzyıl başında Avrupa nüfusunun çoğunluğunun kırsal alanda yaşadığını da unutmamak gerekir. Bu kesim Fransa'da 1872'de toplam nüfusun % 69'unu, 1911'de de % 55,8'ini temsil eder. Kır mahremiyetten ve sırdan habersiz değildir. Ama bunlar fazlasıyla açık bir uzamla eştözlü olamaz. Duvar suskunluğu, gedik itirafı getirir.

Bununla birlikte köylü kimliğinin kökleri derinlerdedir. Ama Gévaudan'da olduğu gibi Picardie'de de insanın kendi evinin uzamsal değil yerel bir anlamı vardır daha çok. "Buralı olmak", bir manzarayı oluşturan öğeleri tanımaktır: gök ve havayla ilgili işaretler, mülkiyet sınırları ve bunları biçimlendirmiş hikâyeler. "Sözcüğün güçlü anlamında toprak, paylaşılan ve sürdürülen radikal bir ilginin uzamı", yinelenen ve en ince ayrıntısına dek incelenen aile tarihleridir: Kısacası bir bellek yeridir. Burada sınırların anlamı güçlüdür: *Horsain*'lerin* ve özellikle de serserilerin, hele bir de tanıdık kişiler değilse, vay hallerine!

"Ev" kavramı işletmeyi de içine alacak biçimde genişler; *casa, oustal* terimlerine topraklar da dahildir. İlkel ve aşırı kalabalık ev-bina "aile yuvası"ndan çok bir çalışma aracıdır; etnolog gezginin veya kentli öğretmenin gözü orada sadece hayvanlar gibi iç içe yaşayanları görür; hayvanlar ve insanlar aynı damın altında uyuyorsa bu izlenim iyice güçlenir. Dış mekânlar –samanlık, çalılıklar, ağaçlıklı çayırlardaki bir hendek, açık tarlaların üstündeki, çoban kızların barındığı küçük koruluk, derenin kuytu kıyıları– aşk oyunları veya beden bakımı için ortak odadan daha uygun yerlerdir. Herkes ötekinin bakışları altındadır. Sınırların çiğnenmesi güçtür ve ancak ötekilerin az çok örtülü rızasıyla gerçekleşebilir. Bir hamileliği, hele bir doğumu gizlemek yöre kadınlarının suçortaklığından yararlanamayan kızlar için azap verici bir bunalımdır.

Elisabeth Claverie ve Pierre Lamaison'un sözlerini alıntıladıkları, kırk iki yaşında bir erkek evlat, "Her yaptığımı izliyorlardı. Babam hep arkamda duruyor ve her yaptığımda gereksiz, fazla hareketler buluyordu. Döşeğimin samanını değiştirmemi asla istemedi" diye anlatıyor.[10] Adli soruşturma dosyaları içinde, *oustal*'deki gerilimlerin artmasının kuşkusuz iyice kılı kırk yarar hale getirdiği bir denetimden duyulan bıkkınlık kendini

Marville'in gözünden Paris'in halk semtleri: dükkânların ve konutların iç içe geçişi, dekorun kırılmış çizgileri, kenti bir kitaba, bir tabelaya dönüştüren yazıların tuttuğu önemli yer. Ama resimde yine hiç insan yok... (Paris, Tarih Kitaplığı).

* Horsain: Kırsal komünlerde kalan, ama komüne dahil olmayan kişiler. (Ed.n.)

COCHE
fidèle
BOUTETTE
10
SPECIALTE

göstermektedir. Ama bunun dışında, demiryollarından bisiklete varıncaya dek –bisiklet sayesinde gençler başka yerlerde dansa gitmektedir– ulaşım olanaklarının ufku genişletmesine ve göçlere bağlı olarak törelerin bireyselleşmesi, bu tür bağımlılıkları her yerde katlanılmaz kılmaktadır. İki dünya savaşı arasında kadınların kaynana ile bir arada yaşamayı reddetmesi, temizlik gerektiren bir "süslenme" ve mahrem uzam isteği kadın göçünde ve erkeklerin bekârlığında rol oynayacaktır.

Halkın oturma biçimleri

Kentlerin berbat viranelerde üst üste yaşayan halk sınıfları, mahremiyetlerini farklı biçimde geliştirir. Zevklerine varıncaya dek hoşlanır göründükleri iç içelikler –Zola'ya göre bile, halk balosu bir cinsel azgınlık anıdır– egemenlerin gözünde ilkel bir cinselliğin ve vahşetin işaretleridir; militanlar bile giderek artan saygınlık istekleriyle bu durumu artık kolaylıkla kabullenememektedir. İşçi konutlarını betimleyen Jean Allemane, elli yıl önce tekstil işçileri üzerine araştırma yapan Dr. Villermé'nin söylediklerini aşağı yukarı yineleyerek, "İnsanlar, hayvanlar gibi karmakarışık yaşıyor. Tam bir vahşet halindeyiz" diye yazar. Sanayi patronları, kamusal hijyenin yayıcısı doktorlar, bu üst üste yığılmayı engelleyerek, işçileri veremden ve alkol bağımlılığından kurtarmaya yönelik konut politikaları geliştirirler. 19. yüzyıl sonundan itibaren, metreküp hava ve konfor ölçüleriyle birlikte "asgari konut" kavramı şekillenir. Bu "konut sorunu"na uzun süre duyarsız kalan işçi hareketi de 20. yüzyıl başında "temiz hava" ve "sağlıklı koşullar" talep etmeye başlar.[11]

Konut sorununa insansever yaklaşımın –1914 öncesinde çok sınırlı da olsa– yararlarına hiç karşı çıkmadan, bu tavrın halk tabakalarının oturma biçimlerine yönelik saplantısal körlüğüne de işaret etmek gerekiyor.[12] "Sokakta yaşamak" zorunda kalan bu sınıflar, bir ara uzam, temel bir yardımlaşma ve kültür benimse(t)me alanı oluşturan semtin ve ortak binaların gücül olanaklarını kullanmayı bilirler. 19. yüzyılda işçilerin bütçelerindeki öncelik erişemeyecekleri konuta değil, daha kolay ulaşılabilen giysiye verilmektedir. Maurice Halbwachs'ın zamanında yaptığı yerinde tespitle giyim kuşam, kamusal alana utanmadan katılmayı, orada iyi bir intiba uyandırmayı (konunun uzmanı olan İtalyanların deyimiyle *bella figura* oluşturmayı) sağlamaktadır.

İşçiler isteklerini öncelikle kente yöneltirler. Orada sergiledikleri hareketlilik sadece "mülk sahibi" (Mösyö Vautour [akbaba] ve onun rezil [kapıcısı] Pipelet)* önünde bir kaçış değil, aynı

* Eugène Sue'nün *Paris'in Gizemleri* adlı eserinin kişilikleri. (ç.n.)

Özel hayat Enternasyonal'i: Ailenin çay saati ritüeli Londra'dan St. Petersburg'a dek bütün burjuva ailelerini birleştirir (Voloskov A. Jakovlevic, *Çay*, 1851. Leningrad (St. Petersburg), Rus Devlet Müzesi).

Arka yüz:
Bilgiye ayrı değer yüklenen bir yüzyılda, sadece kitaplık olarak kullanılan bir odaya sahip olmanın önemli bir toplumsal anlamı vardır. Mimarlar bu uzamı genellikle hiçbir işlevsellik kaygısı gütmeden işleyecekler ve *kitsch* ruhu bu alanda aşırılıklarını, "neo"nun tüm çeşitlemeleri içinde sergileyecektir (Ignaz Schockl, *Bir Kitaplık Projesi*, 1880. Berlin, Üniversite kitaplığı).

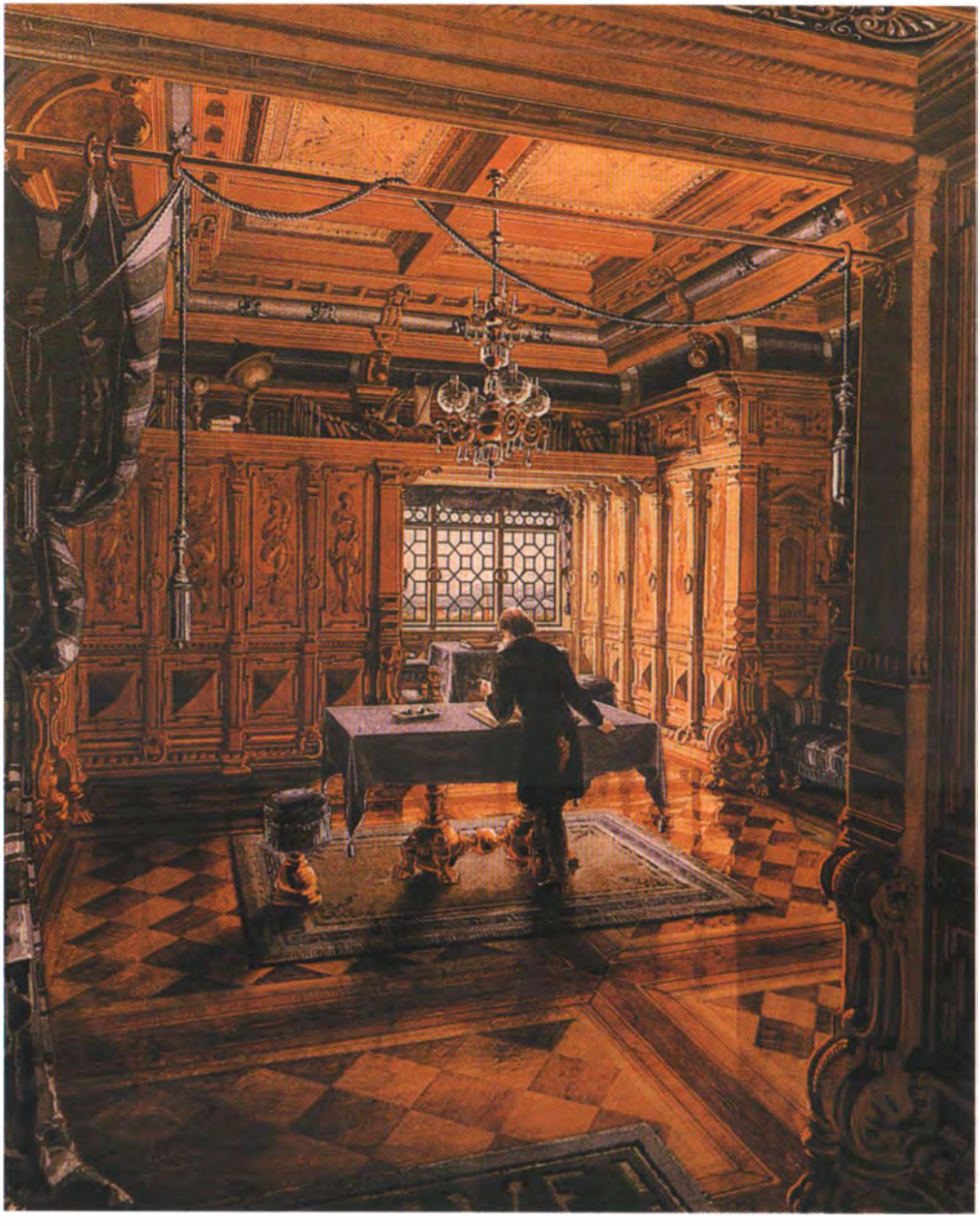

zamanda bir toplumsal hareketlilik yolu ve işaretidir. Maurizio Gribaudi'nin incelediği Torino'daki göçmenler, strateji işleyişine göre belirlenen bir bölgesel ve toplumsal *turn-over* içinde, merkezden çevreye gider, sonra yeniden merkeze dönerler.[13]

İşçiler, toplumsal yükselişin veya düşüşün sahnesi, talihle talihsizlik arasındaki sınır olan bu kentin açık olmasını istemekte ve onu bir zamanlar köylü atalarının köyün ortak arazilerini kullandığı gibi özgürce kullanmayı amaçlamaktadırlar. Onlar yoksulları sınır dışı bırakan bakımlı arazilerden, öncelikle burjuvaların gezintileri için uygun yerler olarak tasarlanmış kamu bahçelerinden çok, boş ve bakımsız arazileri tercih etmekte; hem pazar gezintilerinin son durağı, hem de marjinallerin sığınağı ve apaşların buluşma yeri olan Paris'in "kara kuşağı"nı hijyencilerin savunduğu yeşil alanlara yeğlemektedirler. Merkezin Walter Benjamin'i büyüleyen burjuva pasajlarının karşılığı, örneğin polisin tiksinerek girdiği Levallois-Perret pasajları veya kentteki köylü kadınların dayanışma alanları olan Lille'in arapsaçı gibi avlularıdır.[14]

Konutun kötülüğünü telafi edebilmek için yararlanmak gereken uzamla kurulan farklı bir ilişki; bedenle kurulan farklı bir ilişki: başka yerlerde mahrem olarak nitelenecek birçok davranış dışarıda yapılmaktadır; şeylerle ilişki de farklıdır: artıkların kullanılması, yıpranmış eşyanın yeniden kullanılır hale getirilmesi; kısmen para piyasasının dışında kalan bir gündelik yaşam ekonomisi içinde armağanlar ve karşı-armağanlar alınıp verilmesi. Bu dünyada, burjuva kadınların aksine, asla eve kapanmayan kadınların rolü başattır.[15] Yoksul sınıflar açısından kent, kaçak avla geçinilecek bir orman gibidir. Bu açıdan bakıldığında, hareketlilik dışında kırsal alışkanlıklarla birçok benzerlik görülse de, söz konusu farklılık çok önemlidir.

Kentlerdeki halk sınıflarının özgünlüğü, onların aile ağının ne toprağın sabitliğine, ne de bir ev içinin kapalılığına dayanmasıdır. Yine de 19. yüzyılın ikinci yarısında kendine ait bir yer ve bir uzam yönündeki çifte istek giderek artan bir güçle ifade edilir.

Özgür olmak, öncelikle ikametgâhını seçebilmek demektir. İster patronlar, ister kent yönetimleri –tam bir fiyaskoyla sonuçlanan meşhur Napoléon Sitesi gibi– tarafından yaptırılsınlar, işçi sitelerine direniş gözlemcilerin çoğu tarafından kaydedilmiştir. Audiganne, Fransa'da "Siteler kurma projesi hiçbir zaman fazla tutulmadı" diye yazar (1860),[16] çünkü bu proje fabrika disiplinini evin içine de sokan bir yönetmeliği beraberinde getirmektedir. İşçiler, "Eve girdiğimizde karşımıza yine kapıya asılı ve neredey-

Okuyan genç kız, 1880'lerin bu İngiliz salonunda dekorun bir parçasıdır. Çiçek demetleri, biblolar. Ama geometrik süslü duvar kâğıdı ve hafif perdeler ışığa ayrıcalık tanıyor: yeni bir oturma biçimi (Londra, Victoria and Albert Museum).

se tüm özel davranışlarımızı kapsayan bir yönetmelik çıkacaktı; kendi evimizin efendisi olamayacaktık" der. Sitelerin göreli ve denetim altındaki konforundansa, bir zamanlar Georges-H. Rivière'in muhtemelen İtalyan veya Creuse'lü ustaların imalatı diye tanımladığı, 19. yüzyılın büyük şantiye kentleri içine serpiştirilmiş boş arazilerde gizlice yapılan "tuğla ve sıva"dan evler gibi gelip geçici konutları özgürce kullanmayı yeğlerler.

Bu bağımsızlık isteği uzaklara dayanmaktadır. Kökleri, kırsal alan insanlarının evlerine bağlılığında yatmaktadır; sanayileşmenin önünde güçlü bir engel oluşturan bu bağlılığın yerini daha sonra, konutu tıpkı çiftlik gibi öncelikle bir çalışma aracı olarak gören sanayileşme öncesi aile ekonomisinin zorunlulukları almıştır. O zaman evde çalışan dokumacılar, Kuzey'in bazı kent belediyelerinin sağlıksızlık gerekçesiyle taşınmalarını dayatmasına çok çetin bir direniş göstermiş, onları mahzenlerinden çıkarıp üretim gereklerine hiç aldırmadan fazlasıyla kuru ve kullanışsız tavanaralarına nakletmelerine karşı çıkmışlardı.

Reybaud, "Onları daha sağlıklı, daha havadar, daha iyi inşa edilmiş semtlere doğru çekmek için ne kadar çaba gösterdiysek boşuna oldu; yer değiştirmeye direndiler" diye yazar (1863).[17] Lille'de mahzenlerden zorla çıkartılınca, merkezin yakınındaki düzayak avlularda toplanırlar.

Burada da öncelik görünüme, mevkiye, kullanıma tanınır. *Toplumsal Reform*'un (Le Play) araştırmacılarının tutanaklarını çıkarttığı bu aşırı kalabalık konutlarda iç mekân kavramı yok gibidir. Çok az mobilya, çok az eşya: şilteler, mutfak araçları, bir masa, birkaç iskemle; sosyoloğun şefkatli bakışlarının korunmuş kökleri yansıtan bir işaret olarak gördüğü aile yadigârı komodinlere ise az rastlanır. Yine de bu gelgeç konutlar kimi zaman bir zevk veya mahremiyet arayışının silik izlerini de yansıtır: kuş –yoksulların hayvanı– kafesi, Atget'nin yüzyıl başında fotoğraflarını çektiği Cité Jeanne-d'Arc'ın sefil kulübelerine kadar girmiş makine işi Calais dantelleri türünde pencere perdeleri; duvarda haftalık resimli bir dergiden kesilmiş birkaç renkli resim, 1900'den sonra halk kesimleri arasında yaygınlaşmaya başlayan aile fotoğrafları. Zaten duvarlar sahiplenilen ilk yüzeydir; bir eve yerleşmek, duvar kâğıtlarını değiştirmek anlamına gelir. Pamukluların ucuzlaması kadın elbiselerinde nasıl bir rol oynamışsa, duvar kâğıtlarının ucuzluğu da ev döşemesinde benzer bir rol üstlenmiştir. Avignonnais-la-Vertu lakaplı Agricol Perdiguier'nin 1830'a doğru Faubourg Saint-Antoine'ın "korkunç bir viranesi"ndeki odasının yer döşemesi çok kötüdür ve "köy evlerinde olduğu gibi tavanında kaba ve kapkara kirişler vardır"; ama "odaya neşeli bir hava veren açık fonlu

Bu mütevazı muhasebeci dairesinde, alan sınırlıdır; ortaklaşa kullanılan salon hem büro, hem de çocuk odası yerine geçmektedir. Ama kalın perdeler, saksı çiçekleri, "çerçeveler" ve çiçekli duvar kâğıtları konforlu bir iç mekân kaygısını ele vermektedir. Fotoğraf için herkes kendi rolüne uygun bir poz vermiş (Jean Migrenne Koleksiyonu).

bir duvar kâğıdı" ile bezenmiştir; pencerelerinde "ardında sarmaşık yapraklarının sallandığı görülen muslin perdeler asılıdır." "Agricol Perdiguier'yi çevreleyen her şey itici ve çirkindi, ama odasının içine adım atınca insan kendini başka bir dünyada buluyordu sanki."[18] Saint-Simon'cu işçilerin hayran hayran düşledikleri "insanın kendi evi" ideali budur işte.

Artan mahremiyet isteği

İşçi sınıfının giderek yerleşikleşmesi ve konut koşullarının bozulmasıyla birlikte, şikâyetler ve istekler belirginleşir. 1884 tarihli meclis soruşturmasında, soru yöneltilen işçiler –bu ilk kez olmaktadır– mobilyalı odaların, diğer adıyla "tahtakurulu odalar"ın ve kira evlerinin pisliğine suçlamalar yağdırırlar: Kir bağlamış duvarlar, sürekli tıkanan helalar, mide bulandırıcı kokular... Daha olumlu bir biçimde de dileklerini ifade ederler: biraz daha geniş bir oturma alanı, en az iki oda ve eğer aile çocuklu ise "ailenin babası da özsaygısı olan bir adamsa, üç veya dört oda da hiç fazla sayılmaz." Talepler listesinde, yatma faslında edep kurallarının gözetilmesi "özel oda" isteklerinden önce gelmektedir. Artık işçiler fırsatını bulur bulmaz ebeveynlerin yatağını çocuklarınkinden ayırmaktadır. Saman doldurulmuş bir şilte yerine ahşap bir karyolaya sahip olmak, yerleşmekle eşanlamlıdır: 1880'e doğru bir işçi kadın, birliktelerinin sağlamlaştırılması anlamına gelecek böyle bir yatağı satın almak için bir köşeye ayırdıkları parayı harcayan erkek arkadaşını öldürmeye teşebbüs etmiştir. Buna karşılık Maréchal bir işçi konutları projesi tasarlarken, özel tuvaletler öngörmeyi göze alamaz: "Halk kendi evinde ayrı tuvaleti olsun istemiyor." Ama mütevazı boyutlarda, çok çeşitli cepheleri olan, "dolayısıyla bir işçi sitesinin söz konusu olduğunu düşündürecek hiçbir özelliği bulunmayan" evler istiyor. Bu metinlerde daracık yerlere sıkıştırılmaktan duyulan dehşet ve bireyselleşmiş bir konut isteği kendini göstermektedir.[19]

Sıcaklık, temizlik ve temiz hava, bir süre sonra da aile mahremiyeti gereksinimi, çılgınca bir bağımsızlık isteği, ev dışında ufak tefek tamirat işlerinin yapılabileceği "köşe bucak" mekânlara duyulan merak, sadece burjuva dayatmalarının tesirinde kalmayan bir müstakil ev projesini şekillendirir. Anarşistler bunu düşler. Pataud ve Pouget, Devrim'den sonraki geleceğin kentini hayal ederken, onu bir bahçe-kent olarak betimlerler. Aynı anda İngiliz araştırmacılar da, İngiliz işçi sınıfı içinde, "komşunun denetlenemez bir biçimde hane içine burnunu sokmasından duyulan kaygı çok büyük olduğu için", giderek artan bir *home privacy* gereksinimine dikkat çekerler.[20]

Michel Verret bugünün işçi uzamını ele aldığı kitapta (*İşçi Uzamı*),[21] "İşçiler kentten çok konuta değer veriyor" diye yazar. 1914'ten önceki durum bunun çok uzağındadır. Ama yavaş yavaş o noktaya doğru yol alınmaktadır.

20. yüzyılın başında aile, karı-koca ve kişi mahremiyeti yönünde üçlü bir istek toplumun bütününe egemen olur ve sıra dışı bir ısrarla ifade edilmeye başlanır. Bu istek kendini, özellikle iç içelikten ve komşuluktan duyulan daha büyük bir antipati ve toplu uzamlardaki –hapishane, hastane, kışla, yatılı okul– panoptizm olgusundan veya beden üzerinde uygulanan denetimlerden tiksinti ile ifade eder. Gümrüklerdeki aramalara karşı aşırı sol bir milletvekili, Glais-Bizouin, 1848'de bir yasa tasarısı önerir.

İkinci İmparatorluk'ta Chalon'da tutuklu olan Protestan David Gétaz'ın aklında kalan en kötü anı ortak koğuş, "horlamaları hâlâ kulaklarımı tırmalayan bütün o adamların soluk kokusu" ve karısıyla baş başa bir görüş yapmanın zorluğudur. "Derdini dökmeye, içten bir sevgi gösterisine, yabancı kulakların duymaması gereken o tatlı sözlere, böyle durumlarda hep söylenen o küçük sırlara, hiçbirine asla yer yok." Gardiyan "hayatında hiç birbirini seven iki insan görmemiş gibi" başlarında dolanmaktadır.[22] Aşk davranışlarının artan bir *privacy* içine sokulması ise daha da büyük bir göstergedir. Edepli Caroline Brame, yeni evli genç bir çiftin sevişmelerini izlemeye tahammül edemez.[23] Aşk biçimleri incelirken, onları çevreleyen sır perdesi de kalınlaşır. Burjuva apartmanlarında yatak çevresindeki perdelerin kaldırılmasının nedeni, artık bütün odanın yatma işlemine ayrılmasıdır.

Bu koşullarda Paris hastaneleri personelinin enterne edilmeye başkaldırması anlaşılmaktadır. Çoğu yoksul Bretagne'dan gelmiş bekâr kadınlar için hastanede entern olarak kalmanın daha iyi, ahlaki ve güvenli olduğunu düşünmekle birlikte, personelin isteklerini savunan belediye danışmanı Mesureur 1910'da, "Eskiden hastane yaşamının temel kurallarından biri olan ortaklaşa yaşam, görevlilerimizden çoğu açısından artık kaldırılması zor bir durum oluşturuyor [...]. Yemekhanelerde karınlarını doyurup, koğuşlarda yatmak onlar için bir azap oluyor. Hastanede kendilerini 'evlerinde' hissetmiyorlar ve mahremiyetiyle, göreli konforuyla 'kendi evleri' olacak bir yeri hayal ediyorlar. Ayrıca servis saatleri dışında özel yaşamlarını her türlü idari bağımlılıktan kurtarmak istiyorlar" diye yazar.[24] İşyerlerinde ikamet etmek, ücretlilerin reddettiği bir hizmetçilik halinin işaretidir.

Aşk ve aile ilişkileri dışında da, herkes kendi yaşam alanına sahip olmayı şart koşmaktadır. Lyon'da toprak tesviye işinde çalışan ve koğuşta yatmak zorunda kalan Norbert Truquin, şunları anımsıyor: "En çok tiksindiğim, yan tarafımda bir başka adamın temasını hissetmekti. Hayatımda ilk kez yatağımı birisiyle paylaşıyordum."[25]

Bakımevlerindeki yaşlılar kendilerine ait bir köşeyi yeniden oluşturmaya çalışır. "Yataklarının arkasında veya salonun bir köşesinde bir paçavra, eski kap kacak, çatlak çanak deposu oluşturmalarını önlemek için onlarla sürekli mücadele etmek gerekiyor; bu eski püskü eşyanın onların gözündeki tek değeri evin giysileri ve mobilyaları olmamaları, onlara ait olmaları, bir araya geldiklerinde bir tür "benim evim"i temsil etmeleri."[26] Gerçi Guillaumin'in *Ekonomi Politik Sözlüğü* adlı eserindeki "Hospices" (Bakımevleri) maddesini yazan kişi, evde bakımı destekleyen liberal birisidir. Ama yoksulların hastaneye yatırılmak karşısında gösterdikleri direnç her tarafta bulgulanmaktadır. Evinde ölmek, aynı zamanda proleterlerin yazgısındaki son durak olan kadavra haline gelip teşrih için kullanılmak tehlikesinden kurtulmanın da bir yoludur.

Kendine ait bir köşe isteği, giderek artan bedenin bireyselliği duyusunun ve yazarlar tarafından benlikçiliğin sınırlarına dek vardırılan bir kişilik duygusunun ifadesidir. Flaubert, "Kapısını, penceresini örtmek, bir kirpi gibi kendi içine kapanmak, hava soğuk olduğunda şöminesinde koca bir ateş yakıp gönlünden büyük bir düşünce geçirmek gerekir" diye yazar.[27] "Güneşi yerinden söküp indiremeyeceğimize göre, tüm pencerelerimizi örtüp odamızdaki avizeleri yakmalıyız."[28] Kuşkusuz ev içinden önce içsel insan vardı. Ama 19. yüzyılda düş uzamı odadır; orada dünya yeniden kurulur.

İktidar niyetlerinin, kişiler arası ilişkilerin ve benlik arayışının cisimleştiği özel uzamda neler olup bittiği görülüyor. O halde evin sanatta ve edebiyatta bu denli büyük bir yer tutması şaşırtıcı değildir. Monet'nin güneşli bahçeleri, Matisse'in aralık pencereleri, Vuillard'da günbatımında lambadan dökülen gölgeler: Resim sanatı eve girer ve onun sırlarını çağrıştırır. Van Gogh'un odasındaki hasır sandalye bize onun yalnızlığını anlatır.

Ev içleri hakkında uzun süre suskun kalan edebiyat, bir süre sonra onları yerlere ve şeylere bakışın değiştiğini haber veren bir titizlikle betimlemeye başlar. Henry Brulard'ın yavan krokilerinden Roger Martin du Gard'ın tıpatıp benzeri sayılabilecek *Maumort*'daki[29] kılı kırk yaran dökümlere ve sonunda Georges

Perec'in *Yaşam Kullanma Kılavuzu*'na gelinceye dek ne büyük bir yol katedilmiştir!

Ev, bellek yeri

Lytton-Strachey, gençliğinin *home*'u Lancaster Gate'ten söz ederken, "Yaşamımızın, ruhla beden bütünleşmesi kadar eksiksiz bir biçimde içine karıştığı bu gülünç taş ve tuğla yığınları, müştemilatları, çok özel süslemeleri ve mobilyaları, kendilerine özgü ve değişmez biçimleri, yoğun ve ağır atmosferleriyle üzerimizde nasıl bir güç sahibidirler, varoluşumuzun tüm özü üzerindeki o ince ve nüfuz edici etkileri az mıdır?" diye yazar.[30]

"Yaşamımda oturduğum odaların kâh birini, kâh diğerini yeniden görmüştüm ve uyanmamı izleyen uzun düşlerde hepsini hatırlıyordum sonunda" (Proust).

Özel hayatın ve en kişisel çıraklıkların sahnesi, çocukluk anılarının başlıca konusu olan ev, imgelemimizin asla terk etmediği temel bir belleğin yeridir.

Notlar

1 Maurice Agulhon, *Le Cercle dans la France bourgeoise (1810-1848). Etude d'une mutation de sociabilité*, Paris, Armand Colin, 1977. Ara uzamlar kavramı hakkında, Isaac Joseph'in *Urbi*, 1980'deki (3) saptamaları.

2 Gustave Flaubert, *Correspondance*, Paris, Gallimard, "Bibl. de la Pléiade", c. II, s. 518: Louise Colet'ye mektup, 29 Ocak 1854; faytonlar, Vit tapınakları hakkında, Louise Colet'ye mektup, 29 Kasım 1853; ve Léon ile Madam Bovary'nin Rouen'daki faytonu.

3 Bernard Edelman, *La Maison de Kant*, Paris, Payot, 1984, s. 25, 26.

4 M. Richard, "Conseils pratiques aux instituteurs", *Revue pédagogique*, Nisan 1881 (4), alıntı yap. Francine Muel, *Enseignement primaire et Education spécialisée*, doktora tezi, 1982, s. 51, 52.

5 Gustave de Beaumont, *Correspondance avec Alexis de Tocqueville*, Tocqueville, *Œuvres complètes*, c. VIII/1, Paris, Gallimard, mektup no: 106, 31 Temmuz 1839.

6 Marc Regaldo, *La Décade philosophique (1794-1807)*, s. 876.

7 Bu konuda, Denis Bertholet, *Conscience et Inconscience bourgeoise. La mentalité des classes moyennes françaises, décrite à travers deux magazines illustrés de la Belle Epoque*, 2 c., Cenevre Üniversitesi'nde doktora tezi, 1985. Ve daha genel anlamda kitaplar aracılığıyla dünyanın sahiplenilmesi hakkında -*Les Français peints par eux-mêmes, les Physiologies*-, Walter Benjamin'in düşünceleri. Karş. Richard Sieburth, "Une idéologie du lisible: le phénomène des Physiologies", *Romantisme*, 1987, 1, no: 85, s. 39-61.

8 Anne-Lise Maugue, *La Littérature antiféministe en France, de 1871 à 1914*, tez, Paris-III, 1983, bu izleği vurgulamaktadır.

9 Elias Canetti, *La Langue sauvée. Histoire d'une jeunesse (1905-1921)*, Paris, Albin Michel, 1980; Livre de poche, 1984 (1. baskı, Almanca: Münih, 1977).

10 Elisabeth Claverie ve Pierre Lamaison, *L'Impossible Mariage. Violence et parenté en Gévaudan aux XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles*, Paris, Hachette, 1982, s. 80; Ronald Hubscher, "L'identité de l'homme et de la terre", *Histoire des Français, XIXe-XXe siècles*, Yves Lequin'in yönetiminde, c. I, *La Société*, 1984, s. 11-57 (iki temel inceleme).

11 Jean-Paul Flamand (ed.), *La Question du logement et le Mouvement ouvrier français*, Paris, Ed. de la Villette, 1981.

12 Bu konuda, Michelle Perrot, "Les ouvriers, l'habitat et la ville au XIXe siècle", *a.g.e.*, s. 19-39; Yves Lequin, "Les espaces de la société citadine", *Histoire des Français*, c. I, s. 341-383; Yves Lequin, *Ouvriers dans la ville*, özel sayı, *Mouvement social*, 1982, 1, no: 118.

13 Maurizio Gribaudi, "Espace ouvrier et parcours sociaux. Turin dans le premier demi-siècle" tezinin (*Procès de mobilité et d'intégration. Le monde ouvrier turinois dans le premier demi-siècle*, EHESS, 1985) sonuçlarını özetleyen tebliğ.

14 Patrick Gervaise, *Les Passages de Levallois-Perret (1860-1930)*, doktora tezi, Paris-VII, 1985; Lille avlularındaki oturma biçimleri üzerine, Lise Vanderwielen'in çok değerli tanıklığı: *Lise du Plat-Pays*, Lille, Presses universitaires, 1983 ve Françoise Cribier'nin sonsözü.

15 Michelle Perrot, "Les ménagères dans l'espace parisien au XIXe siècle", *Annales de la recherche urbaine*, Sonbahar 1980, no: 9.

16 A. Audiganne, *Les Populations ouvrières et les Industries de la France*, Paris, 1860, 2 c., II, s. 315-316.

17 Louis Reybaud, *Le Coton, son régime, ses problèmes, son influence en Europe*, Paris, Calmann-Lévy, 1863, evde çalışan dokumacıların kendi yerlerine bu bağlılıklarının altını çizmiştir (örneğin s. 222: "İşyerlerini değiştirmektense, en düşük fiyatlarla çalışmaya razı olurlar. Onları bu yere böylesine bağlayan, kendi damlarının altında, ailelerinin yanı başında ve biraz da keyiflerine göre çalışabilmeleridir.")

18 J. Rancière, *La Nuit des prolétaires. Archives du rêve ouvrier*, Paris, Fayard, 1981'de alıntılanmış metinler.

19 Michelle Perrot, "Les ouvriers, l'habitat [...]", *a.g.e.*, s. 28.

20 François Bédarida, "La vie de quartier en Angleterre. Enquêtes empiriques et approches théoriques", *Le Mouvement social*, 1982, 1, no: 118, s. 14.

21 Michel Verret, *L'Ouvrier français. L'Espace ouvrier*, Paris, Armand Colin, 1979, özellikle s. 153.

22 Daniel Robert ve A. Encrevé, "Mémoires de l'évangéliste David Gétaz", *Bulletin de la société d'histoire du protestantisme français*, 1984, Ekim-Aralık, c. CXXX, no: 4, s. 480-555.

23 *Le Journal intime de Caroline B. Enquête de Michelle Perrot et Georges Ribeill*, Paris Montalba, 1985, s. 211: "Kimse beni herkesin içinde bu kadar sevecen bir biçimde göremeyecek."

24 Alıntılayan Véronique Leroux-Hugon, *Infirmières des hôpitaux parisiens (1871-1914). Ebauches d'une profession*, tez, Paris-VII, 1981, s. 160.

25 Norbert Truquin, *Mémoires et Aventures d'un prolétaire à travers les révolutions*, Paris, 1888, s. 203-204.

26 "Hospices" (Bakımevleri) maddesi, s. 868.

27 Gustave Flaubert, *Correspondance*, *a.g.e.*, s. 701, Maurice Schlésinger'e mektup, Nisan 1857 başı.

28 *A.g.e.*, s. 666, Elisa Schlésinger'e mektup, 14 Ocak 1857.

29 Roger Martin du Gard, *Le Lieutenant-Colonel de Maumort*, Paris, Gallimard, 1983. Yazarın ölümünden sonra yayınlanan, geniş ölçüde özyaşamöyküsel bu romanda, iç mekân betimlemeleri büyük yer tutar: Bu, bilinçli bir tercihtir. Yazar, Goncourt'ları ve Prenses Mathilde'in salonunun uzun betimlemesini sahiplenmektedir.

30 Lytton Strachey, "Lancaster Gate", *Urbi*, 1984, IX, s. III-XI.

Bu genç kadın, kadın "koleksiyon"unun resim, süs, çiçek ve biblolarına gömülmüştür. Ev bu çılgın yığıntının mağarası haline gelir (James Collinson, *Boş kese*, Londra, Tate Galerisi).

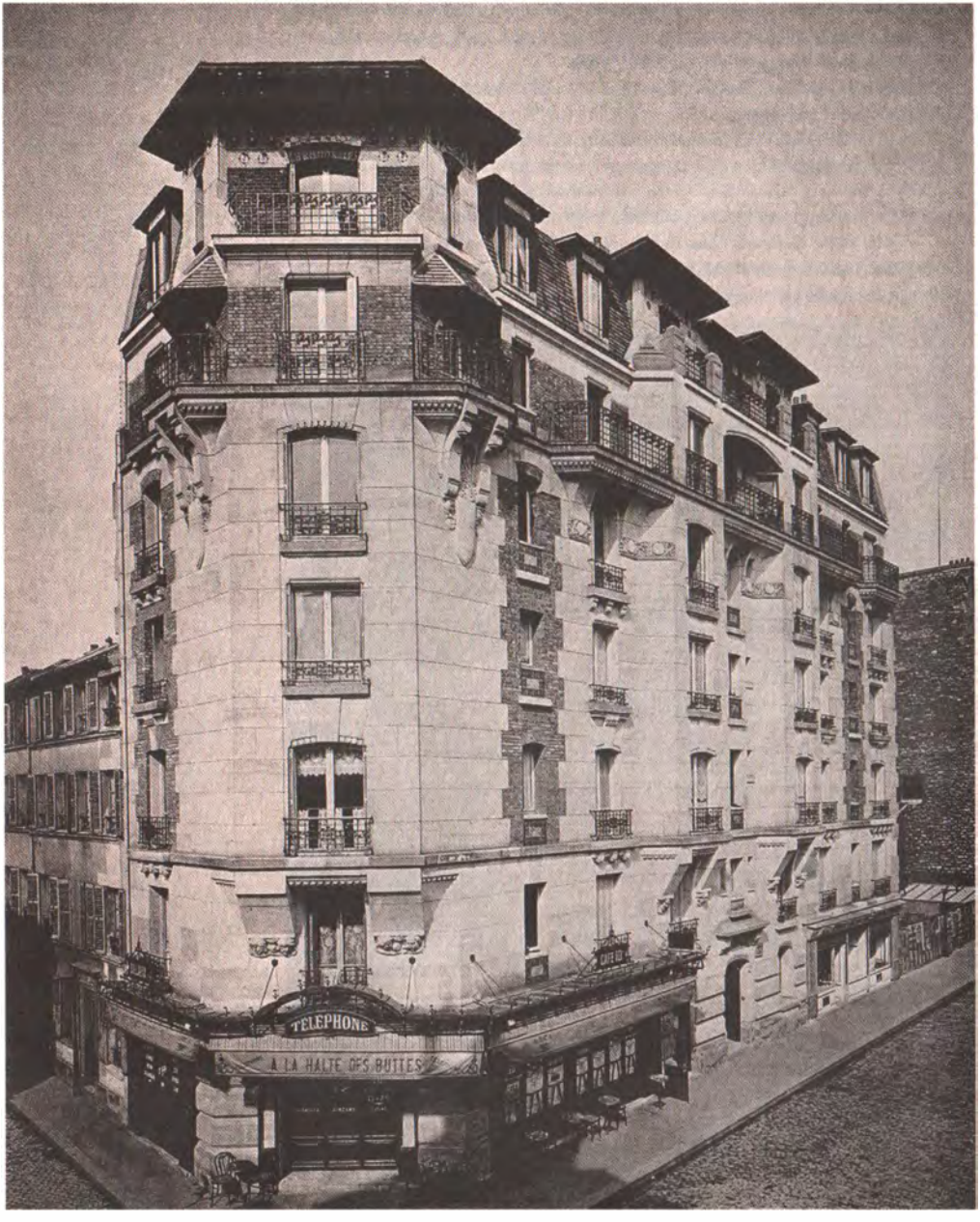
TELEPHONE
A LA HALTE DES BUTTES

Özel uzamlar

Roger-Henri Guerrand

Mutena bina

"Barbarlar"dan uzakta

Egemen sınıfın proleterleri aşağılaması 19. yüzyılın değişmeyen tavırlarından birini belirlemektedir. Bu "barbarlar"ın -o sırada halktan insanlar için sık sık kullanılan bir deyim- görünüşü öylesine korkunçtur ki, betimlenmeleri bile mümkün değildir. Bir doktor bu işten şu sözlerle vazgeçmiştir: "Üçüncü ve son sınıf, proleter sınıf diğerlerine oranla çok daha geniş boyutlardadır ve birkaç saygıdeğer istisna dışında orman çocuklarının tüm o derin cehaletine, batıl inançlarına, iğrenç alışkanlıklarına, ahlak bozukluğuna sahiptir. Yontulmamışlığı, öngörüsüzlüğü, kendi refahına öylesine zarar veren gülünç şenliklerin ve sefahat âlemlerinin ortasındaki savurganlığı, hiç çekinmeden söylüyorum, [sanatla] ifade edilemez; bunları betimlemek için yapılacak tablo fazlasıyla iğrenç olacaktır" diye yazar Louis-Philippe döneminde Dr. Taxil.[1]

Bu türden metinlerle kolaylıkla bir antoloji oluşturulabilir. Fatih burjuva açısından, proleter en tehlikeli cinsten bir vahşiden, bir tür aşağı ırk temsilcisinden başka bir şey değildir. Adeline Daumard, "Hali vakti yerinde Parisliler, alt sınıflarla ilgilenseler bile, az çok bilinçli bir şekilde burjuvazi ile halk arasına bir set çekiyor ve toplumsal hareketliliğin gereğine inansalar da vicdanları rahat ediyordu, çünkü halk çevrelerinin temsilcilerini gerek ahlaki düzlemde, gerekse toplumsal alanda kendilerinden aşağı görüyorlardı" diye yazar.[2]

Varlıklı olmanın artık en üstün değer kabul edildiği bu yeni toplumda, mal mülk sahipleriyle onların yanında çalışan ücretliler arasında mutlak bir kopukluk söz konusudur. F.-P. Codaccioni'nin tezi bunu Lille için niceliksel düzeyde kanıtlamıştır.[3] 1891'de bu kentten bir sanayicinin ortalama mirası

Paris'teki Buttes-Chaumont semtinde küçük burjuvazi için yapılmış apartman. Art nouveau'nun hoşluklarıyla bezenmiş: çok özenli örme bezemeleri, moda bir tema olan sarmaşık dalıyla süslenmiş demir işçiliği, şurada burada yontu motifler. Anıtsal girişin ve *piano nobile*'nin* yokluğunun yanı sıra, en üst katı hizmetçi katı olarak göstermeme isteği 20. yüzyıl başında toplumsal hareketten etkilenen mimarlardaki bir zihniyet değişikliğini kanıtlıyor.]

* Klasik Rönesans mimarisinde, büyük evlerin yatak odalarının bulunduğu ve gündelik yaşantının geçtiği birinci katlara verilen ad.

Yandaki sayfa:
E. Renaud, Temmuz monarşisinden itibaren Rönesans modasını oluşturan mimarlar grubu içinde yer almıştı: Saint-Georges Meydanı'ndaki (9. Bölge) meşhur bina bunun kanıtıdır. Bezemeli dış cephe kaplaması burjuva yararcılığına meydan okusa da, cephe simetrisi kusursuzdur (Paris, Ulusal Kitaplık).

Aşağıda:
Mimar Théo Petit, 20. yüzyıl başında Art nouveau formüllerini avamlaştıranlar arasındadır ve Paris'te güzel boyutlu birçok yapı grubu inşa etmiştir. Sembolizm, hatta popülizm akımlarına bağlı bir sanatçı olan heykeltıraş H. Bouchard'ın yardımına da sık sık başvurmuştur (Paris, Ulusal Kitaplık).

1.396.823 frank iken, bir işçininki 68 frank düzeyindedir; yani arada 1'e 20.541'lik bir oran söz konusudur. 1908-1910'da sanayici ve işçinin düzeyleri birlikte yükselmiştir, ama aralarındaki fark yine de 1'e 9.075 oranındadır. Zıt kutuplarda yer alan bu iki toplumsal türün aynı binada bir arada yaşaması düşünülebilir mi?

Bu nedenle Devrim'den önce çok sık rastlanan karma binalar tüm Fransız kentlerinde yavaş yavaş yok olacaktır. Bir binayı anatomik kesit halinde gösteren levhalar bu durumun kanıtını sunmaktadır. 19. yüzyıl desinatörleri, Lesage'ın *Le Diable boiteux* için yarattığı Şeytan Asmodée tipinin* izinden yürüyerek, bu izleği sık sık kullanacaklardır.[4] İlk gravürlerde üst katlara doğru çıkıldıkça "şatafat ve rahatlık" azalır ve en sonunda, çatı katında kümes gibi meskenlere varılır. Balzac'ın –ve başka yazarların– kaydettiği gibi, daha o zamandan bu eski usul binaların kiracıları birbirlerinden habersiz yaşarlar.[5] *Piano nobile*'dekiler –birinci kat– sadece kendileri için düzenlenmiş semtlere yerleşmekte gecikmeyeceklerdir. Paris'te bu hareketlilik, Restauration döneminde yeni sokakların kentin batısına ve kuzeyine doğru ilerlemesiyle birlikte başlar; süreç, tehlikeli sınıfları bilinçli bir şekilde periferiye doğru sürecek Haussmann'la tamamlanacaktır: Artık kiralık ev artıkları toplumsal bir türdeşliği ortaya koyacaktır. Biraz büyükçe her kentte yavaş yavaş "mutena" sokaklarıyla koca bölgeler ve üst sınıf üyelerinin asla uğramak zorunda kalmayacağı bir proletarya gettosu ayırt edilecektir.

Mutena semtlerin evi

Eski Rejim'in bu konudaki yasamalarını tamamlayan İkinci Cumhuriyet'ten itibaren, devlet kamusal yol genişliğine göre belirlenen bir azami cephe yüksekliği saptar:[6]

Genişliği 7,80 metreden az olan yollarda 11,70 metre,
Genişliği 7,80-9,75 metre arasındaki yollarda 14,62 metre,
Genişliği 9,75 metre ve üstündeki yollarda 17,55 metre.

III. Napoléon, Haussmann'ın çalışmaları çerçevesinde, buna yeni bir kategori ekleyecektir: Genişliği 20 metre ve yukarısında olan bulvarlarda, binanın çekme kat dahil sadece beş kare kat içermesi koşuluyla, korniş yüksekliği 20 metreye çıkarılabilir. Tüm binalarda, 2,60 metreden daha yüksek kat şart koşulamaz.[7]

Haussmann, kamusal yollar üzerindeki çıkmaları yasaklamıştı ve inşaatçılar, dekoratif kabartılar açısından çok değerli olan bu serbestliği yeniden ele geçirinceye kadar epey didineceklerdi. Onların bu iştahı bir kararnameyle düzene bağlanacaktı:[8]

* Lesage'ın adı geçen eserinin kahramanı olan Asmodée şeytani bir kişiliktir; Madrid evlerinin damlarını kaldırıp açma ve içeride yaşayanların sırlarını keşfetme gücüne sahiptir. (ç.n.)

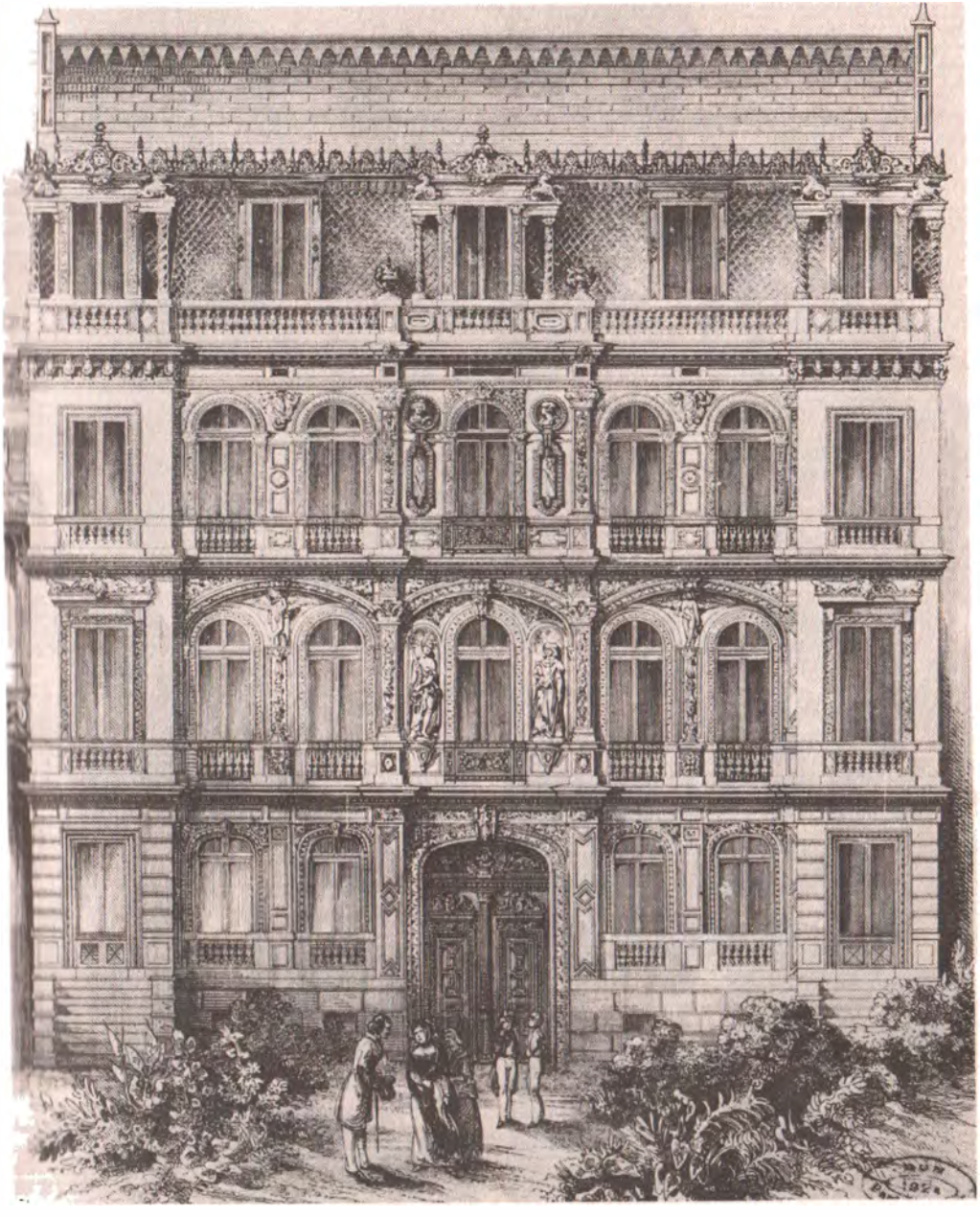

Art nouveau'nun başkentinde, demir işçiliği cephelerde özgürce serpilip gelişir. Dükkânının bulunduğu binanın da sahibi olan bir hububatçının mağazası için, Gutton'lar –amca ve yeğen– inşaatın genel düzeninde bir yeniliğe gitmeden, dikkatleri şahnişine toplarlar: Orada soyut üslupla veya doğa taklidine en yakın biçimde işlenmiş demir egemendir (Nancy, Benit Sokağı, 2 numara).

Yandaki sayfa:
Paris'in ve taşranın ikamete ayrılmış semtlerinin sokaklarında binlerce örneğine rastlanan "Haussmann tarzı" bu iki binanın tek özgünlüğü, yeni ayarlanıp takılmış, metalik *bow-window*'dur [camekân]: Bu salonlar, orta burjuvazinin kış bahçesidir (solda: Vaugirard Sokağı, 95 numara; sağda: Mozart Caddesi, 39 numara).

7,80-9,75 metre genişliğindeki yollarda, kaldırımdan 5,75 metre yüksekliğin üzerinde kalan balkonlar cepheden 50 santim dışarı taşabilecekti. 9,75 metre genişliğindeki ve bunun yukarısındaki yollarda, 4 metre yükseklikten itibaren 50 ve 5,75 metre yükseklikten itibaren 80 santim çıkmaya izin veriliyordu. 20. yüzyılın başında, evlerin yüksekliği hâlâ 20 metrenin üzerine çıkamazken –çekme kat dahil yedi kat için–, 10 metre ve daha geniş yollarda 1,20 metreye kadar çıkmalara izin verilecek,[9] bu da "1890'a doğru ortaya çıkan *bow-window*'lara, yani yemek salonuna ışık girsin diye cephelere takılan camlı kafeslere olanak tanıyacaktır.

Mimarlar, sonuçta pek de kısıtlayıcı sayılamayacak bu çerçeve içinde, cephelerin bileşiminde, yaklaşık yüz yıl boyunca arkeolojik eserleri baş tacı eden Güzel Sanatlar Okulu'nda öğrendikleri reçeteleri birer birer tüketeceklerdir.[10] Neo-klasisizm ve neo-gotik yandaşları arasındaki amansız savaş bu döneme damgasını vuracaktır. Antik mimari düzenler kültü, her türlü duvara yaslanmış ve doğrudan duvar dokusu içine katılmış gömme ya da yapışık duvar ayağı ve sütunun, vazgeçil-

Tüm 19. yüzyıl boyunca güzel sanatlar okulları antikçağ ve Rönesans'ın sunduğu modellere ayrıcalık tanıdılar. Her cephe –parça– bir antolojidir; buradaki resimde bir lüks örneği görülüyor, çünkü bir heykeltıraşa başvurulması gerekmiş. Bu karmakarışık yığın içindeki her şey mitolojik anıları çağrıştırıyor ve doğal olarak "klasik" öğrenim görenlerin büyük beğenisini kazanıyor (C. Daly, *19. Yüzyılda Özel Mimarlık*, 1872. Paris, Ulusal Kitaplık).

mez eşlikçileri olan alınlıklar, burmadal bezemeli frizler ve İtalyan usulü kabartmalarla birlikte kullanılmasına yol açacaktır. Bu soylu görevde Villa Medicis'nin eski sakinleri, Roma büyük ödülü sahipleri rakipsiz kalacaktır, çünkü onlar zamanlarının çoğunu elde kalem antik anıtlarda geçirmişlerdir. Viollet-le-Duc'ün şahsında ürkütücü bir sözcüye sahip olan düşmanları ise, Balzac'ın *Tuhaf Öyküler* adlı eserini sözde eski Fransızca ile yazması gibi, gotik üslupta çalışacaklardır. Jérôme Paturot kendisine bir ev yaptırmak istediğinde,[11] uzun saçlı genç bir ustaya başvurur; bu usta Roma, mızraklı, alevli ve ışınsal gotik veya Lombardiya üsluplarından birini seçebileceğini belirtir.

Birçok eski kurt, Rönesansı yağmalama işinde sivrilecektir: Bazı binaların cepheleri, 16. yüzyıla özgü üslupların genel kuralları konusunu harika bir biçimde yansıtacaktır. 1900'lerde Art nouveau'nun ağaç görünümleri, hem Antikçağ'a hem de Ortaçağ'a ait bu manzaraya sıra dışı bir renk katacak, ama bu türde yapılar Nancy dışındaki kentlerin hiçbirinde hapaks [bir kez söylenen veya yapılan şey] olmaktan öteye gidemeyecektir.

Ciddi bir toplumsal konumu olmayanlar açısından kiraların caydırıcı bir nitelik taşıdığı bu binaların içine girelim. Bunlar, Haussmann döneminde, bir tür klasisizm üslubuna erişecektir. César Daly'nin *19. Yüzyılda Özel Mimarlık* adlı incelemesi (1864), onları farklılaşmış mükemmellikleri içinde ayrıntılandırır. *Revue générale d'architecture*'ün sözü çok dinlenen kurucusuna göre, zamanın burjuvazisi için üç kiralık konut sınıfı ayırt edilebilmektedir.

Birincisi, oturmuş servetler için birinci sınıf konutlardır. Daire çift yöne, hem avluya hem sokağa bakmaktadır. Mahzenler ve bodrum üzerinde yükselen binada en fazla dört kat vardır ve bunların üçü yüksek tavanlıdır. İlk üç katın dairelerine taş bir merdivenle çıkılır; bu merdiven üçüncü katta dördüncü kata çıkan merdivene bağlanır: Son merdivenin ahşaptan yapılması toplumsal statüde belli bir gerilemeyi yansıtır. Son katta hali vakti o kadar iyi olmayan aileler veya ilk katlardaki ailelerin dostları veya çocukları kalır. Her dairenin ucunda ya da kimi zaman ana merdivene bitişik olarak, servis merdiveni bulunur. Apartmanın bulunduğu parselin biçimine göre, bu servis merdivenine ya avludan, ya da ana girişten bağımsız, gizli bir girişten ulaşılır. Servis merdiveni de ahşaptandır ve katları mutfak tarafından birbirine bağlayıp, hizmetçilerin yattığı tavanarasına kadar çıkar.

Bu bina türünde ısıtma, mahzene yerleştirilmiş ve yer döşemelerinin altındaki ısı yayıcı boru sistemine bağlanan bir kaloriferle sağlanır. Ama ikinci katın yukarısında bu sistem işe

yaramaz. Isınmak henüz mahremiyetin ayrılmaz bir "değer"ini temsil etmemekte, doktorlar da soğuk ve çok havadar odaları tavsiye etmektedir.

İkinci sınıf kiralık konut, orta karar servetlere yöneliktir. Birincisinde olduğu gibi mahzenlerin ve bodrumun üstünde yükselen binada bir fazla, yani beş kat vardır. Birinci ve ikinci katlar genellikle mağazalara ayrılmıştır. Ana merdiven yerden en tepeye kadar ahşaptandır; her katta iki daire vardır. Ancak bu bina türünde de bir servis merdiveni göze çarpmaktadır. Egemen sınıfın alt katmanlarına yönelik üçüncü sınıf kiralık binalarda, beş kare biçimli kata bir tek ahşap merdivenle çıkılır. Burada ne avlu, ne de avlucuk vardır; kimi zaman kuyu benzeri şeylere rastlanır.

Bu binaların en göze çarpıcı özelliği eskiden sadece otellerde bulunan kapıcının varlığıdır: "Faubourg Saint-Germain'de, her açıdan şişirilmiş ve aylak kapıcı kiralardan çalar; Chaussée d'Antin'de konfor içindedir, Bourse [Borsa] semtinde gazeteleri okur, Faubourg Montmartre'da bir mevki sahibidir. Fuhuş semtinde kapıcı eski bir fahişedir; Marais'de ahlaklıdır, hırçındır, kaprislidir."[12]

Eugène Sue, insanlık komedyasının bu yeni aktörünü isimlendirecek ve ona bundan böyle "Mösyö Pipelet" denecektir:[13] Büyük kentlerde hatırı sayılır bir toplumsal öneme sahiptir. *Le*

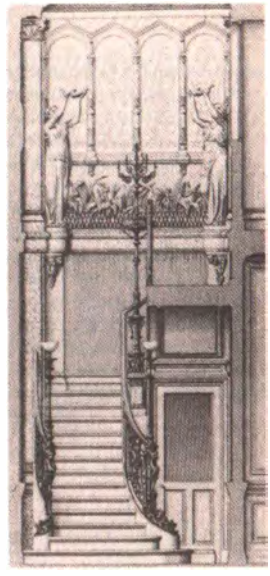

Egemen sınıfa ayrılmış apartmanlarda, içeri girer girmez merdiven öne çıkar. Bu merdiven basit bir katlara ulaşım mekânından çok, bir temsil yeridir. Bu nedenle tırabzanı işlenmiş, ayaklı fenerlerin yanı sıra, çeşitli malzemelerden heykeller konmuştur (C. Daly, *19. Yüzyılda Özel Mimarlık*, 1872. Paris, Ulusal Kitaplık)

Keskin bakışlı bir gözlemci olan Daumier, çağının toplumsal tiplerine ilişkin çok zengin galerisinde kapıcıyı da unutmamıştır. Ayrıca mal sahipleri ile kiracılar arasındaki ilişkileri konu alan çok sayıda taşbaskı resmi vardır (Paris, Ulusal Kitaplık).

Louis-Philippe'in saltanatından itibaren mobilya üreticilerini bilgilendirmeye yönelik albümler çoğalır ve zengin müşterilere en berbat saçmalıklar önerilir. Şaşırtıcı büfesi Bernard Palissy tarzı bir tepsiyi sergilemekten geri kalmadığı gibi, bunun üstüne de Çin vazolarını ve ölü külü kavanozlarını ekleyen bu yemek odası söz konusu duruma bir örnektir (Félix Lenoir, bir yemek odası tasarısı, 1874. Paris, Dekoratif Sanatlar Müzesi).

Charivari'den –Daumier'nin karikatürleri– *l'Assiette au beurre*'e kadar –1900'de özel sayı– tüm mizah gazeteleri onu en gözde konularının ilk sırasına yerleştirirler. Mal sahibi evinde oturmadığı için, kiraları toplamak, boş daireleri kiraya vermekle uğraşmak, apartmanın ortak kullanım alanlarının temizlik ve bakımıyla ilgilenmek ve belli bir iç denetim uygulamak gibi konularda onu kapıcı temsil eder. Kamusalla özelin sınırında durur, sokakla daireler arasında bir süzgeç işlevini üstlenir. Kimi dili uzunlar ona muhbirlik rolünü de yakıştırır: *l'Assiette au beurre*'ün yazarları onun, Kilise veya ordunun "hafiye"lerinden daha zararlı olduğu kanısındadırlar.[14] Bazı gözlemciler o dönemde kapıcı odalarının rahatsız niteliğini eleştirmiştir, ama herhalde istisnalar da vardı. Paul de Kock'un İkinci İmparatorluk'ta geçen bir romanında kapıcı Droguin orta sınıftan yeni evli bir çiftinki kadar sevimli bir dairede keyif çatar.[15]

Ürkünç kapıcıyı geçtikten sonra, geniş hacimli bir burjuva apartmanının merdiven boşluğu iki yandan yükselip, başının üstünde testi taşıyan Napolili bir kadın heykelinin bakışları altında birleşir. Testiden çıkan üç gaz borusunun uçlarında buzlu cam fanuslar vardır. Zola böyle diyor,[16] ama genellikle aynı aydınlatma işlevinin yüklendiği ve kimi zaman günümüzde bile kullanılan bir Alman piyade askeri veya Mağripli bir kadın heykelini de seçebilirdi. Duvar sahte mermer –bazı firmaların uzmanlık alanı– görünümündedir; tırabzan dökme

demirdendir; bakır çubuklarla raptedilmiş, oryantal desenli veya kırmızı bir yol halısı basamakları kaplar ve ayak seslerini azaltır. 1867'de sözcüğü de bulan mühendis Léon Edoux'nun icat ettiği asansör, ancak 1900'den sonra yaygın biçimde kullanılmaya başlanacaktır.

Akılcı bir uzam

Her dairenin içi, uzun süre değişmeyecek bir akılcılıkla düzenlenmiştir. Zorunlu olarak, bir kamusal temsil uzamı, aile mahremiyeti için bir özel uzam ve köşe bucak uzamlar içerir. Kapıdan girer girmez ev içi dağılıma yönelik bekleme odası, davet edilmeden içeri girmenizi engelleyen bir ara bölme gibi karşınıza dikilir. Burası burjuva konutunun "buluşma noktası"dır. 19. yüzyıl başında bu uzam eğer yeterince genişse yemek odası olarak da kullanılabilmektedir. Balzac buna tanıklık eder: "Barones kızını derhal yatak odasına dönüştürülen yemek odasına yerleştirdi [...] ve bekleme odası da, birçok evde görüldüğü üzere, yemek odası oldu."[17]

Bu yemek odası, işlevini tam anlamıyla yerine getirdiğinde birinci derecede öneme sahip bir yer olarak ortaya çıkar. Aile burada konuklarına kendi temsilini sunar, gümüşlerini sergiler ve moda bir kuyumcunun imal ettiği *surtout*'yu* teşhir eder. Ama toplumsal ilişkilerde yemek de ayrıcalıklı anlardan biridir: "İşler sofrada görüşülür, niyetler açıklanır, evlilik görüşmeleri sonuca bağlanır. Ve böylece gastronominin ufukları genişler: Bir saygınlık ve mükemmeliyet işareti olan mutfak sanatı, güç aracı, başarı ve mutluluk göstergesi olarak bir fetih görüntüsüne bürünür."[18] Gerek masa düzeni, gerekse mönü açısından kılı kırk yararcasına hazırlanmış bu yemeklerden birçok sahneyi yansıtan pek çok tablo vardır. Titizlik o düzeydeydi ki, bazı ev sahipleri yemekleri konuklara sunmadan önce tatlarına bakmayı ihmal etmezdi.

Bir sosyalleşme uzamı olan yemek odası, aynı zamanda aile üyeleri arasındaki günlük buluşma yeridir. Yine de 19. yüzyıl boyunca mahrem niteliğini giderek yitirdiği anlaşılmaktadır. Bir yazar şunları kaydetmiştir: "Akşam yemeği bitip, sofra örtüsü katlanıp, lamba bir ayağın üzerine yerleştirilince, kadın eline bir nakış işi, kocası bir kitap veya gazetesini, çocuklar birer oyuncak alıyor ve herkes serbestçe sohbet ediyordu."[19] Cardon'un sözlerine inanılacak olursa, yemek salonu annenin en çok zaman geçirdiği yerdi, çünkü orada aydınlatma daha iyiydi. Cardon bunları söylerken aklından geçen kuşkusuz sonradan kiralık evlere dönüştürülen Faubourg Saint-Germain ve

* Masaların ortasına süs olarak konan kuyumcu işi. (ç.n.)

Salon boş, çünkü mobilyalar burjuva evreninin vazgeçilmez ritüeli olan danslı gece eğlencesine yer açmak için boşaltılmış. Tissot –kısa süredir yeniden keşfedilmiştir– Jean Béraud ile birlikte, 19. yüzyıl sonundaki sosyete yaşamının en iyi ressamlarından biriydi (James Tissot, *Daha erken*, 1873. Londra, Guildhall Sanat Kitaplığı).

Duvar kâğıdının altın çağı 19. yüzyılın ilk yarısıdır ve bu alanda da zaferi taklitler kazanır. Neo-gotik mobilyalara eşlik etmek üzere, katedrallerin tüm mimari motifleri, çok iyi etki veren birkaç fantezi katkıyla inceltilmiş halde, yorumlanır... (Paris, Dekoratif Sanatlar Müzesi).

Marais'nin eski konaklarıdır. 1860-1880'lerde özellikle de Paris'te inşa edilmiş yapıların çoğunda yemek salonu olarak ayrılmış oda loş ve dar iç avlulardan ışık alır. Bu nedenle yemek saatleri dışında bu oda giderek terk edilmiş ve gerek okuma, gerekse tığ işleri için rahat bir mekân olan küçük salona geçilmiştir.

Burjuvaların hepsi bu olanağa sahip değildir, ama büyük bir salonları olması için birçok fedakârlığa hazırdırlar. Mülk sahibi sınıfların bir üyesinin oturduğu hiçbir daire, ortak bir ritüel, yani tarihi değişmeyen kabul günü aracılığıyla yeni toplumu eskisine bağlayan bu teatral uzamsız düşünülemez: 19. yüzyıl sonundaki sosyete yaşamının ressamları, bir Béraud veya bir Tissot, bu mekânı ve bu ritüeli bıkıp usanmadan yüceltmişlerdir.

İlişkilerin neredeyse sadece aileyle sınırlı kaldığı en küçük burjuvalarda, mobilyaları koruma kılıflarıyla kaplanmış salonun, aşağı yukarı ölü bir yer olduğunu kaydedelim. Sonunda bazı iç düzenleme uzmanları oturulmayan bu odanın varlığına karşı çıkıp, onu gereksiz ilan edeceklerdir. Aslında ciddi bir yanılgıya düşmüş ve salonun simgesel önemini, sınıf aidiyeti işareti oluşunu yeterince dikkate almamışlardır: Bir salona sahip olmak, iki burjuva karakteristiği olan sosyetikliğe ve toplumculluğa işaret eder.

19. yüzyıl başından itibaren en küçük cinsel tezahürlerin bile derhal üstüne atılan kalın şal, kutsal bir yerin, şehvetin değil üremenin tapınağı olan karı-koca yatak odasının bir uzmanlık alanı haline gelmesiyle somutlaşır. İçinde bir yatak da bulunan bir odada insanların kabul edilebildiği devir artık çok gerilerde kalmış gibidir. "Oda" olarak nitelenen her uzama,

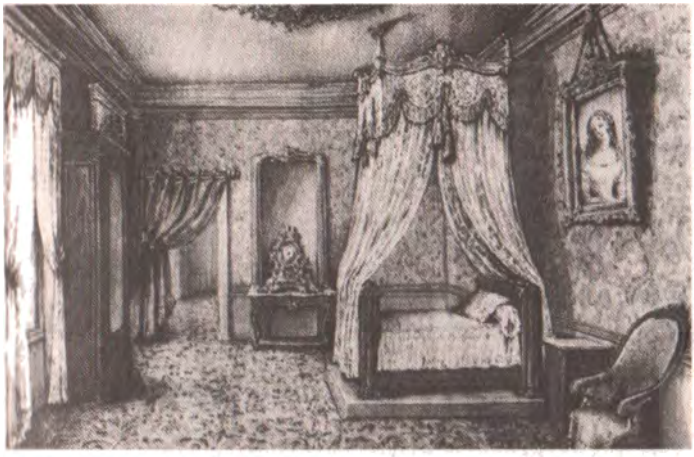

Tavanlıklı yatak uzun kariyerini sürdürürken, boy aynasıyla eski çift kanatlı dolabın bileşimi olan yeni aynalı gardırop kısa süre sonra her evde karşımıza çıkacaktır (Léger, bir oda için dekorasyon taslağı, 1844. Paris, Dekoratif Sanatlar Müzesi).

sanki oraya kesin bir neden olmadan girmek korkunç tehlikelere yol açabilirmiş gibi, tabuların ağırlığı çökmüştür.

Ayrıca, 19. yüzyılın –ne de daha öncesinin– mimarlık incelemelerinde çocuklara ait bir uzama ilişkin hiçbir açık göndermeye rastlanmadığını da belirtelim. Oyuncak bebek evlerinin incelenmesi de bunu doğrulamaktadır. Burjuva çocukları çok küçük yaşta sütanne yanına ve genellikle yedinci sınıftan itibaren de yatılı okula yerleştirilir. Birçok anı yazarı 1914'e dek bunu nakledecektir.[20]

Tıkış tıkış ve rahat

Yüzyıl içinde ilerlendikçe, burjuva dairesinin döşenişi uzamın iç bileşiminde biriktirmenin tek güdücü ilke olarak gözüktüğü bir antika mağazasına benzer. En çeşitli çağlar ve uygarlıklar birbirine karışır, XVI. Louis üslubundaki yatak odasının yanı başında Rönesans üslubundaki yemek salonu yer alır; Mağribi taklidi bilardo salonu ise Japon sanat işleriyle süslenmiş bir verandaya açılır. Üstelik hepsi en küçük boş yüzeyi bile kaplayan aşırı bir kumaş, duvar örtüsü, ipekli, halı bolluğu içindedir. İşi, piyanoların "bacakları"nı gizlemeye kadar vardıracak kumaş kaplamacısının hükmü sürmektedir. Şeritçilik altın çağını yaşamakta ve palamut biçimli kordon püsküllleri kendilerini göstermektedir: Fransız dekorasyonu bu meyveden uzun süre kurtulamayacaktır.

A. Daumard bu tuhaf tavrı şöyle açıklamıştır.[21] Bütün 19. yüzyıl boyunca burjuvalar, özellikle de işin rengini belirleyen Parisli burjuvalar halk ayaklanmalarından duyulan dehşet içinde yaşarlar. Bu nedenle konutlarında kendilerine güven veren *sweet home*'u ararlar: "Uzam simgesel olarak içerisi-aile-

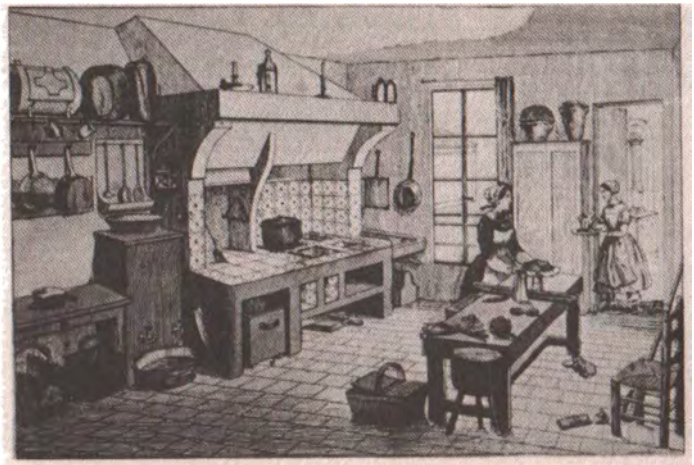

Bu şato veya konak mutfağının gereçleri –bir su deposu da dahil olmak üzere– eksiksiz görünüyor, ama dökme demirden kömürlü kuzineler henüz çıkmamış (Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı).

Delikli baskı kalıbıyla yapılmış çiçek bezemeleri Art nouveau'nun etkisini gösteriyor, ama 20. yüzyıl başında böylesi bir sıhhi tesisat toplamına hiçbir banyo-tuvalette rastlanmıyordu. Jacob Delafon firmasının imal ettiği tüm ürün setini tanıtmaya yönelik, reklam amaçlı bir sergileme söz konusudur. Henüz herkes tarafından ittifakla kabul edilmekten çok uzak bir aksesuar olan taharet küveti de göze çarpıyor (Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı).

güvenlik/dışarısı-yabancı-tehlike diye bölündü." Duvarları, ahşap ve karo yer döşemelerini yoksul evlerindeki gibi çıplak bırakmamak bir saplantı haline gelir. *L'Illustration* –burjuvazinin en önemli dergisi– yazarlarından biri 15 Şubat 1851'de bu yeni uzamı tanımlar: "Güzel kapı perdeleriyle, ince uzun, ipek tıkama yastıklarıyla ve pencereleri sımsıkı örten çift kat çuha perdeleriyle [dış dünyaya] iyice kapatılmış küçük salonda toplanılır [...]. Ayakların altında iyi bir halı serilidir [...]. Bir kumaş bolluğu pencereleri süsler, şömineyi örter, ahşap doğramaları saklar. Kuru tahta ve soğuk mermer, kadifenin veya kaplama kumaşlarıyla halıların altına gizlenmiştir."

1885'te Maupassant *Bel-Ami*'de gazeteci Forestier'nin dairesini tamamen aynı terimlerle tanıtır: "Duvarlara menekşe rengi, solmuş, eski bir kumaş gerilmişti; kumaşın üstü sinek büyüklüğünde çiçeklerle kaplıydı. Kapıların önünde, asker çuhasından biçilip, üzerine kırmızı ipekten birkaç karanfil işlenmiş kapı perdeleri asılıydı; ve her türden, her büyüklükten çeşit çeşit oturacak nesneler dairenin içine öylesine serpiştirilmişti: şezlonglar, kocaman koltuklar, puflar ve tabureler ya XVI. Louis ipeğiyle ya da nar desenli krem rengi güzel Utrecht kadifesiyle kaplanmıştı."

Sosyete yaşamının ve aile yaşamının mahfazası olan burjuva dairesinin aynı zamanda dönüşüm ve boşaltım işlevlerini de yerine getirmesi gerekir. Orada gıdalar hazırlanır ve atık sularla, bağırsak dışkılarından da kurtulması gerekir. Ama akılcılaşmanın bütün gücünü göstermesinin beklenebileceği bu iki alanda, tuhaf bir süreklilik çözümü saptanır. Burada yaşamsal olan, yani bedenle doğrudan ilişki söz konusudur: Yeni yönetici sınıfın duyarlılığının, "kirli"ye ilişkin kabullenme eşiğini hatırı sayılır ölçüde aşağı indirdiği fark edilmektedir.[22] Bu nedenle 19. yüzyılda geldikleri sınıfı hem temsil eden, hem de ona bağlı olan mimarların mutfağı kendi etkinlik alanlarından dışlamasında şaşılacak bir yan yoktur.[23] Onu dairenin en ucuna atarlar: Dumanlarla, kekremsi kokularla dolu, sıcaklığı cildi bozan bir ocağın işgalindeki bu yer girilmesi kesinlikle sakıncalı bir alandır. Pasteur'cü hijyenistlerin bu mutfakları sinek yuvaları ve Koch basilinin cirit attığı tozlu bir yer olarak eleştirmeleri için 19. yüzyılın sonunu beklemek gerekecektir.

İbrikler ve küvetlerle doldurulmuş banyo-tuvalet de aynı ilgisizlikle kuşatılmıştır. Paris'te su, sağ yakadaki apartmanların en üst katlarına ancak 1865'te, sol yakadakilerin ise bundan on yıl sonra çıkacaktır. Banyo odasını –şayet varsa– diğer oda-

Kötü kokulu yerler

Eğer köşe bucak uzamı nitelemesini hak eden bir yer varsa, o da kesinlikle gerçek bir çıfıt çarşısı olan bu mutfaktır. Burjuva akılcılığının efendilerin asla ayak basmadığı bu odaya da egemen olması için epey zaman gerekecektir (Atget, *Bir tüccarın mutfağı*, Paris, Ulusal Kitaplık).

Lille'de çok uzun süre boyunca lağım çukurlarının boşaltılması sabahın erken saatlerinde üstü fıçılarla dolu at arabalarıyla kenti dolaşan küçük zanaatkârların imtiyazındaydı. Fıçılara, "bokçu"ların ev kadınlarından ve hizmetçilerden satın aldıkları dışkılar konuyordu. Daha sonra bunları çiftçilere satıyorlardı. Bu Ortaçağ uygulamasına ancak 1889'da son verildi (*Le Lillois*, 7 Temmuz 1889).

lardan uzaklaştırmak pek önemli değildir, çünkü buradaki gereçler günlük kullanılmamaktadır. Su, ancak Pasteur'ün keşiflerinden sonra değer kazanacaktır: Bu keşiflerle birlikte, el yıkamak yeni bir toplumsal zorunluluk haline gelir.

Burjuvanın bedensel gereklilikleri en çok aşağıladığı alan, ayakyolu yerleri sorunudur. 18. yüzyılda, Mariette'in meşhur derlemesinin[24] de kanıtladığı gibi, –suyun kullanıldığı– birkaç hijyenik wc modeli belirmişti. Ama bir sonraki yüzyılın ilk yarısında bunlar hiç yaygınlaşmamıştı. İnsan gübresinin değerine olan inanç uzun süre dayandı ve Parisli vidanjörler dışkıları her gece Montfaucon'a taşımaya devam ettiler. Bunun sonucu olan gaz yayılmaları başkentin havasını kirletiyordu. İngilizlerin kanalizasyon sistemi bilinmekle birlikte –İngiltere'de 1855'te konu eksiksiz bir biçimde yasalaştırılmıştı– Fransa'da buna korkunç bir israf olarak bakılıyordu: aşırı su tüketimi ve tarım açısından hatırı sayılır bir kayıp.

Paris'te 1809 İmparatorluk fermanından beri foseptik zorunluluğuna aşağı yukarı uyulmaktadır, ama taşrada Ortaçağ uygulamaları sürmektedir. Lyon'da atıkların Rhône nehrine boşaltılması kimseyi şaşırtmaz; Marsilya'da 1886'da sayılan 32.653 evden 14.000'inin dışkısal maddeler için hiçbir tahliye düzeneği yoktur: Her katta dışkılar küçük bir küpte toplanıp daha sonra kaldırım kenarındaki oluğa boşaltılır; Bordeaux'da kötü yapılmış 12.000 lağım çukuru yeraltı su örtüsünü zehirlemektedir.

Bu sırada İngiltere'de sifon mucizevi bir patlama yaşamaktadır. Sıhhi tesisatçılığın altın çağı açılmak üzeredir ve tüm Avrupa İngiliz ekolünü benimseyecektir. Stevens Hellyer'in[25] en önemli eserini Fransızcaya çeviren Parisli girişimci Poupard, oğlunu da üstadın yanında staj görmesi için İngiltere'ye gönderecektir. Her ne olursa olsun artık Fransız mimarisinin kuramcıları olaya el atmıştır. Emile Trélat'nın –École spéciale d'architecture'ün [Özel Mimarlık Okulu] kurucusu– 1882'de "Société de médecine publique" [Kamusal Tıp Cemiyeti] huzurunda yaptığı çok net açıklama da bunu göstermektedir: "Kentliler dışkılarından, bunlar çıkar çıkmaz kesinlikle uzak tutulmalıdır; sımsıkı kapalı bir sistem bunlara anında ve geçici olarak bir çıkış kapısı açmalı, güçlü bir su akımıyla konut dışına kadar bu yoldan sürüklenmelidirler."

Bu tavır değişikliği, insan gübresinden vazgeçilmesi tarımbilimdeki ilerlemelerden kaynaklanmıştır: Peru *guano*'su*

* Peru açıklarındaki adalarda yaşayan deniz kuşlarının dışkı ve ölülerinin yıllarca üst üste birikmesinden oluşan ve gübre olarak kullanılan madde. (ç.n.)

-1850-1880 arasında–, Şili nitratları ve son olarak da o çağdan itibaren hazırlanmaya başlanan her türlü kimyasal gübre köylü dünyasının tercihi olmuştur. Ayrıca Pasteur'ün keşifleri de kamuoyunda mikrop korkusunu yaymaktadır: "Onun deneyleri, insan soyunun korkması gereken en dehşet verici virüsleri barındıran, çok geniş ve havasız bir depo olarak lağım çukuru fikrinden uzaklaşılmasına neden oluyor." Bu satırların yazarı olan mühendis Wazon,[26] İkinci İmparatorluk döneminde yapılan olağanüstü kanalizasyon ağının (1852'de 140, 1869'da 560 km) –en azından Paris'te– olanak tanıdığı ev kanalizasyonlarını övüp, sabit lağım çukurlarını kesin bir biçimde mahkûm eder.

Bu yeni atık boşaltma tarzının zorunlu hale getirilmesi itirazsız gerçekleşmez: Paris'in ve Seine nehrinin temizlenmesi hakkında çıkarılan 1894 tarihli yasa, özgürlükleri yok edici ve ortaklaşacı (kolektivist) bu tepeden inme hüküm karşısında hayatlarında ilk kez birleşen mal sahiplerinin çok canlı düşmanlığıyla karşılaşır.[27] Mimarlar daha uzun süre tuvaletleri önlerine gelen yere, hatta mutfağa bitişik olarak yerleştirmeyi sürdürür çünkü "bu tür şeyler"le uğraşmak hoş karşılanmaz.

Burjuva apartmanında geride kalan son köşe bucak uzamı, hizmetçilerin sürüldüğü altıncı kattır. Eski Rejim'de böyle bir ayrımcılık yoktur, çünkü evde yaşayanlar Fransız Devrimi'ne kadar ailenin bir parçası olarak kabul edilir. 19. yüzyıl başından itibaren yerleşmeye başlayan hiyerarşi toplumuyla birlikte, uşaklar artık efendilerinin bulunduğu uzamda uyuyamaz; amaç her türlü "iç içelik"ten kaçınmaktır. Toplumsal ehramın tabanında yer alan hizmetçilerin, bir Sisyphos gayretiyle geçen uzun iş günleri için gerekli işgücünü yeniden oluşturmalarına yetecek asgari düzeyden fazlasına hakları yoktur.

Bu nedenle bolluk içindeki binaların altıncı veya yedinci katlarına yerleştirilmiş tek göz odacıklarla yetinmek zorunda kalacaklardır. 1828'de Paris'teki Saint-Denis Bulvarı'nda böyle bir apartman vardır ve son katında çatı pencereleriyle aydınlatılmış "hizmetçi odaları"nın açıldığı bir koridor yer alır. Dört metrekare yüzölçümü, ısıtma yok, eski ve döküntü eşyalar, bir lavabo ve döşemede alaturka bir hela; bu hücrelerin ortak görünümü böyledir.

Yine de sözleri çok dinlenen kimi yetke sahibi kişiler utanç verici bu durumu eleştirmekten geri kalmamışlardır. İlk harekete geçenlerden Jules Simon, *Kadın İşçi*'de, Venedik'tekiler kadar korkunç bu yeni kirli su atma kaplarına dikkat çeker. Tıp Akademisi'nden Prof. Brouardel, altıncı kattan aşağıya, en iyi

Altıncı kata kim çıkar?

Ferah ve karo döşeli bir tuvalete yerleştirilmiş bu ayaklıklı muhteşem *klozet*, kendini kaliteli konutlara ancak 1900'den sonra kabul ettirebilecektir. Çünkü sıhhiye yetkilileri ve mimarlığın patronları, İngilizlerin gelişimin son noktasına kadar götürdükleri sifon fikrini ancak 1885'lerde benimseyeceklerdir (Hellyer, *Evlerin temizliği üzerine*, 1889. Paris, Ulusal Kitaplık).

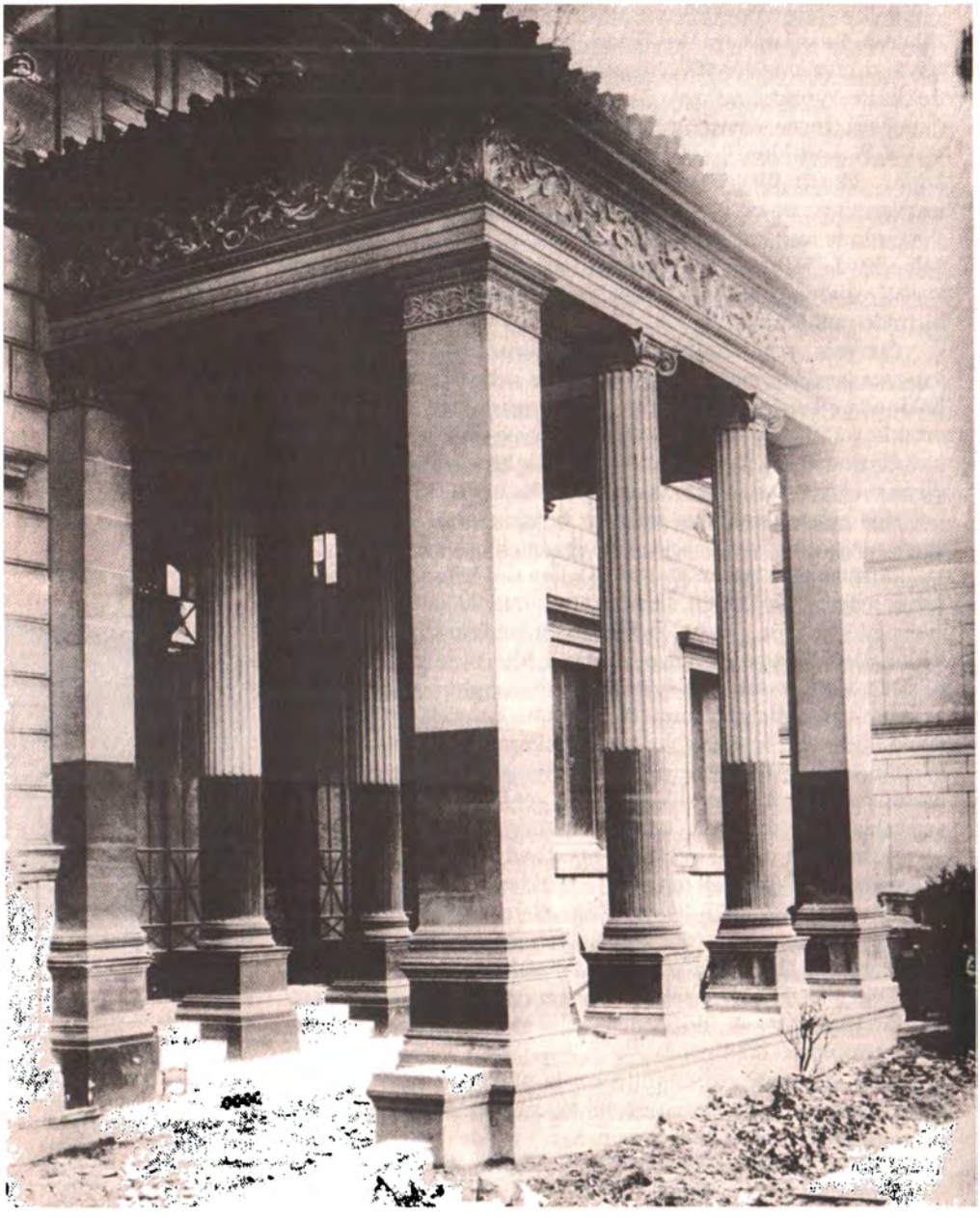

korunan beşiklere doğru kayarak inen verem hayaletinden söz eder. Juillerat –Paris evlerindeki sağlık dolabının mucidi– bir hizmetçi odasının sağlıklı olabilmesi için gerekli koşulları açıklayan bir broşür yayınlar. 1906'daki Verem Sergisi'nde Champs-Elysées semtinden –Louis-Philippe zamanından beri başkentin en şık ve zengin semti olan 8. Bölge– bir hizmetçi odasıyla Fresnes Cezaevi'nden bir hücrenin aslına uygun röprodüksiyonları yan yana sergilenir. Cezaevi hücresi oturulabilir ve sağlıklı iken, diğeri değildir.[28] İkinci Dünya Savaşı sonrasına dek bu konuda hiçbir şey değişmeyecektir: Efendiler dünyanın bütün dağlarına tırmanır, ama kendi evlerinin son katına asla çıkmazlar.

Giderek kalabalıklaşan yollara bakan –tüm 19. yüzyıl boyunca Paris ve diğer büyük kentlerdeki trafik sıkışıklığı durmadan artar– ve mutfaklarla helalardan gelen pis kokuların sindiği çöplük gibi dar avluların ablukasındaki burjuva apartmanı, daire başına üç yüz metrekarelik alanına karşılık –bu yüzey de giderek daralmaktadır– sosyetik bir göz aldatmacasından, akılcılığı sahte bir toplumsal dış cepheden başka bir şey değildir. Kendisini asla başarılı bir inşaat projesinde ifade edememiş bir sınıfın bu imgesini kırma görevi, iki dünya savaşı arasındaki –Francis Jourdain'in 1910'dan itibaren aldığı cesur tavırları da unutmadan– uluslararası modern mimari hareketine düşecektir.

Şatolar rehberi

Eski Rejim'de toplumsal tırmanış her zaman bir konak sahipliğiyle son noktasına ulaşır. Birçok soylu, apartman dairelerinde ikamet etmektedir, ama krallığın belli başlı aileleri en ünlü mimarlara konaklar yaptırır ve soylu olmayan yeni zenginler de onları hemen taklit eder. Böylelikle Ortaçağ'dan itibaren bir yapı kalıtı oluşur ve bu kalıt her yüzyılda egemen sınıfın o çağdaki gereksinimlerini ve özlemlerini yansıtan bir uslubu temsil eder.

Bu açıdan 19. yüzyıl yeni bir durum sunmaktadır: Kısa süre önce zengin olmuş mülk sahiplerinin hiçbir sanatsal geleneği yoktur. Buna karşılık servetlerini sergilemek konusunda güçlü bir arzu beslemektedirler. Bu nedenle her türlü saçmalığa yenik düşecek ve mimarlarına direnmeyi bilemeyeceklerdir. Mimarlar da, Paris Güzel Sanatlar Okulu'nun büyük bir çoğunlukla egemen sınıf içinden gelen öğrencilerine

Prens Jérôme Napoléon, kuzeni olan imparator gibi, "modern" olma kaygısı taşımıyordu. Aktris Rachel'e âşıktı ve onun için bir antik trajedi ortamı yaratmak istemişti: Montaigne Caddesi'nde mimar Alfred Normand'ın eseri olan Pompei Evi böyle ortaya çıktı. Bu resimde evin önündeki dört sütunlu iyonik peristili görüyoruz; atrium ise antikçağdan esinlenen odalar için dekor işlevi görüyordu (Godefroy, Paris, Tarih Kütüphanesi).

dayattığı modaların kurbanıdır.[29] Dış ülkelerden geri dönen birkaç göçmen konaklarını yeniden ele geçirirken, burjuvazi de kendi konaklarını ısmarlamakta gecikmez. Restauration'dan itibaren yeni bir konak türünün belirdiği görülecektir. İkamet için ayrılan ana bölüm avlunun dibinde yer alırken, sokak tarafındaki bir diğer binaya bürolar ve dükkânlar yerleştirilir: mükemmel bir mali operasyon. Paris'in kuzeyindeki Nouvelle-Athènes semtinde mimar Constantin –bu mimar, Borsa'da hükümet görevlisi olarak çalışan ve gelecekte Mösyö Thiers'nin kayınpederi olacak Dosne'la sık sık iş görür– bir avlu-bahçenin ortasına neo-antik küpler dikecektir. Félix Duban ise Kont de Pourtalès için yaptığı Madeleine Kilisesi'nin arka tarafındaki konağın sokağa bakan girişinde İtalyan Rönesansı'nı taklit etmeyi yeğleyecektir.

Burjuva çılgınlıkları

Çılgınlıklar, XVIII. Louis devrinde Moret'de bulunan I. François döneminden bir ev olduğu gibi sökülünce kendilerini gösterirler: Bu ev, Cours-la-Reine'in hemen yanında yeniden birleştirilir. İmparatorun kuzeni Prens Napoléon, oradan pek uzak olmayan bir yerde, Montaigne Caddesi'nde, Normand'ın kendisi için yaptığı Pompei Evi'nden büyük heyecan duymaktadır. Bu antikçağ âşığı mimar, arkeolojinin –bu konuda bilmediği yoktur– gerekliliklerini belli bir modern konforun ve Paris ikliminin zorunluluklarıyla uzlaştırmak durumunda kalmıştır.

Paris'in "mutena semtleri", yeni beyefendilerin –eskiler de onların zengin kızlarıyla evlenmeyi hiç küçümsemez– şatafatlı kabuller verebildiği bir lüks konak patlaması yaşar. Bunlardan biri, Malesherbes Meydanı'nda Kont de Chambord'un bankeri Emile Gaillard için yapılan konaktır: taş ve tuğladan, XII. Louis üslubunda bir başyapıt. Cephesi Monceau Parkı'na bakan, neo-barok üslupta bir diğeri, çikolatacı Meunier'ye aittir: Pereire'ler, 1848'de istimlak edilen Orléans Parkı'nın 19 hektarından 10'unu ele geçirmiş ve lüks konutlar için parsellemişlerdi. Bir diğer örnek, Fransa'nın en eski ailelerinden birinden gelen ve Amerikalı milyarder bir kadınla hiç duraksamadan evlenen Boni de Castellane'ın "Pembe Saray"ıdır. Mal sahibinin isteğine uyan mimar, Grand Trianon'un modelini uyarlamış ve Versailles'ın şeref merdivenlerini taklit etmişti.

Lille örneğinin de kanıtladığı gibi,[30] taşra da bu gelişimin dışında kalmaz: Orada beylerin konakları Paris'tekilerden daha geniştir. 15 metre yüksekliğindeki bir yapı için cephe uzunluğu 20-25 metreyi bulabilir; kimi zaman alanları 300 metrekareye varan daireler, dört kata yayılır: Bodrum

katı (mutfak, helalar), ara kat (iki salon, yemek salonu, çalışma odası), 1. kat (odalar), tavanarası. Ayrıca müştemilatı da eklemek gerek: bilardo salonu, kitaplık, ahırlar, personel lojmanı. Manüfaktür sahipleri kendilerini Flandre senyörleri sanmakta ve bu ihtiraslarını da gizlememektedirler. Savaştan hemen önce Lille'de, Roubais'li bir sanayicinin oğulları olan Dévallée Kardeşler, meslekten uygulamacılar onların beklentileri karşısında geri adım atınca, mimarlığa soyunacaktır. Yarattıkları eser, mermer sütunlarıyla bir Rönesans havasına bürünse de olağanüstü büyük oluklarıyla ayrıksılaşır. Her oda ayrı bir üsluptadır ve bu üsluplar içinde vazgeçilmez Mağribi öykünmeciliği de kendine bir yer bulmuştur. Kardeşlerden biri, müneccimden esin alan bir prens gibi uykusunun ayın farklı hallerine bağlı olmasını istemiş, bu nedenle İsviçre yapımı bir mekanizmayla ekseni dönen bir yatak yaptırmıştı.

Bununla birlikte Roubaix'deki yersiz egzotiklik ödülü "Kongo sabunu"nun mucidi sanayici Vaissier'ye gitmiştir! 1890'da Dupire'den dört fil üzerine bindirilmiş bir şato tasarlamasını ister. Mimar bu isteği reddeder, ama yine de vitraylarla süslü bir kubbesi olan bir Doğu sarayı çizer: "Bu Hint racasının düşüdür; bu bizim sisli Flandre ülkemizde gerçekleştirilen bezemenin kaprisi, fantezisi, renk zenginliği, pırıltısıdır."

"Mimari Wagnercilik"te bundan daha ileri gitmek güçtü. Aynı eyaletin tarihsel köklülük kaygısı taşıyan başka sanayicileri, Flaman üslubunda neo-gotik konakları yeğleyecektir. Bunları süsleyen farklı farklı cephelerde, Kuzey ülkelerinin mimarisine özgü, diş biçimli taşlarla bezenmiş (*redents*) meşhur kalkan duvarları göze çarpar. Aynı olay Bretagne'da ve Rennes'de de görülecek, Rennes'deki eklektik üsluplu yapılarda bölgesel referanslar da ortaya çıkacaktır.[31]

Yüzyılın sonunda yeni bir "büyük burjuva" konut türü ortaya çıkar. Buna sahil ve kaplıca kentlerinde egemen olan mimariden alınma bilinçli pitoresk görünümü nedeniyle, konak-villa adı verilebilir. Kent merkezlerinden uzakta, hâlâ geniş boş arazilerin alınabildiği yerlerde, İngiliz usulü bir bahçenin ortasında, betimlenmesinde klasik bir konaktan çok daha fazla sorunla karşılaşılan yapılar yükselir. Çünkü çokrenkli tuğlanın ve tornalanmış ahşabın zaferiyle sağlanan bir bezeme yarışı egemendir. Bu görüngüye hem Lille'de, hem de Rouen'da rastlanır.[32] Her yerde çıkıntılar, tombul *bow-window*'lar, tavanaraları, üçgen çatı katları, ahşap balkonlar görülür. Neoklasik kalıpların dışına çıkan bu zehirli çiçekler arasında zaman zaman bir eğimin işlenişinde ve madene de yer veren malze-

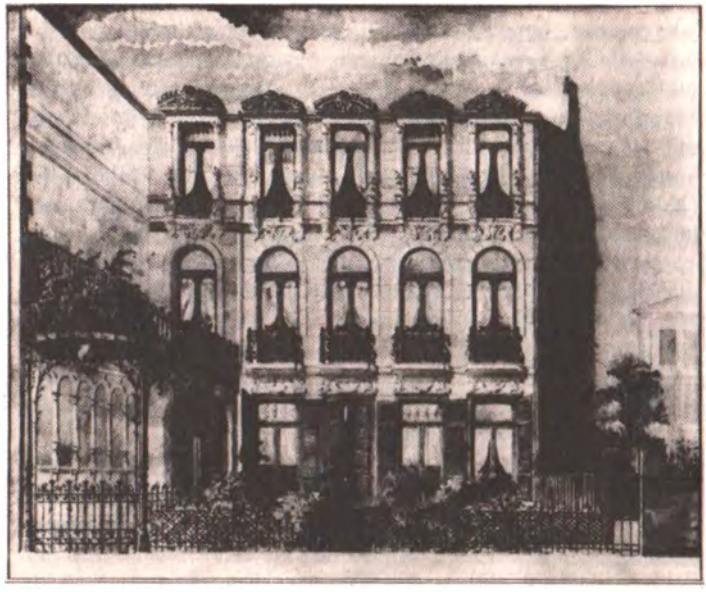

O sırada Paris'te ve taşrada ana yapı projesi dışında kalan kış bahçesine sık sık rastlanmaktadır (Vandenbergh'in suluboyası, 1890-1891. Lille, Kuzey bölge arşivleri).

me alaşımlarında kendini gösteren Art nouveau izlerine de rastlanır. Açılan aralık ve deliklerin rastlantısal göründüğü yapı kütlelerinin simetrisizliği, daha sonra büyük kentlerin periferisine müstakil evlerini serpiştirecek küçük burjuvazinin kenar mahalle konutlarında da karşımıza çıkacaktır.

Bilardodan seraya

19. yüzyılın, apartmanlarla aynı akılcılık kurallarına tabi kılınmış konakları da kamusal ile özeli birbirinden ayırır. Buralarda sürekli bir sosyete yaşamını ve önemli mali olanakların elverdiği lüksü doğrulayan unsurlar bir araya getirilmiştir. Yeniliklerin ilki, bilardo salonudur –Avrupa'da bu oyun için yapılmış masalar Ortaçağ sonunda ortaya çıkmıştı–, çünkü fildişi top hastaları 19. yüzyılda çoğalır: Daumier birçok taşbaskı resminde onları konu almıştır. Hele *Yağmurlu Bir Gün* başlıklı bir resmin altyazısı şöyledir: "Konuk altı saat zorunlu bilardoya mahkûm edilmiştir." Bu vazgeçilmez oyunun bulunmadığı tek bir konak –veya büyük sayılabilecek şato– yoktur; XIV. Louis zamanı Versailles'ında olduğu gibi bu oyunun yıldızları arasında meşhur isimler yer almaktadır.[33]

Ama çok kaliteli bir eve imzasını atan asıl müştemilat, sera veya kış bahçesidir. Zola, spekülatör Saccard'ın konağını bundan yoksun bırakmayı hiç düşünmez:[34] Hatta kış bahçesi doğrudan yapıya bitişiktir ve salonla bağlantısı vardır. Gerçekten de klasik düzenleme böyledir. 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya

çıkan bu hafif yapılar İkinci İmparatorluk'ta çoğalacaktır.[35] En tanınmış model I. Napoléon'un torunu, Prenses Mathilde'in kış bahçesidir ve çeşitli ressamlar bu bahçeyi birçok tabloda konu edinmiştir. Tepeden aydınlatılan ve İyon düzeninde sütunların üzerine oturtulmuş bu geniş bölmede, sarmaşık, palmiyeler, süs bitkileri doğayı Paris'in ta içine sokmaktadır.

Louise Abbéma'nın *Serada Öğle Yemeği*, hepsi kaplama kumaşlarına ve egzotik bitkilere boğulmuş durumdaki XIII. Louis tarzı burma ayaklı masası, Afrika silahları, Mağribi öykünmecisi tepsisi ve puflarıyla oluşturduğu kitsch dekorla, kuşkusuz sanatçının arkadaşı Sarah Bernhardt için ideal bir çerçeve oluşturmakta ve daha sık uğranan bir uzamı göstermektedir. Kış bahçesi, Proust tarzı salonlar çağına "seçkinlik" tınısı eklemekte, dışarıda kar yağarken palmiyeler altında sohbet etme hakkını zengin insanlar sınıfıyla sınırlamaktadır. Sokağa bakan kahve ve restoran taraçalarının aksine, burası özel uzama, avlu veya bahçeye açılır. Burjuva apartmanlarının salonlarında bayağıca taklit edilir ve çoğunlukla boyalı vitrayları olan bir bölmeyle sınırlanarak, kaldırım üstündeki bir çıkmayla dairelerin uzantısını oluşturur.

Neo-gotik şatolar

Büyük burjuva ciddi mali operasyonların cereyan ettiği kentte ikameti tercih ederken, soylular Devrim'den çok önce terk ettikleri kırı yeniden fethetmeye girişmiştir. Onları siyasal iktidardan nihai olarak dışlayacak Louis-Philippe'in tahta çıkışından da önce toprağa geri dönerler ve yaratılması olanaksızlaşmış bir feodalitenin simgelerini yeniden oluşturmaya çalışırlar. Burjuvalar bireyselci felsefelerine uyan olağanüstü kişiliklerin damgasını vurduğu bir çağ olan Rönesans'ın sanatını yeğlerken, Bourbon'cu çevrelerde meydana çıkan gotik modasının nedeni budur.

Fransa'da, özellikle de İkinci İmparatorluk'tan sonra, yüzlerce şato diken yeni gotik dalgası uzun süre Viollet-le-Duc'ün etkisiyle açıklanmıştır. Ama Tarihsel Anıtlar Ulusal Sandığı'nın düzenlediği bir sergi, Pierrefonds'un restoratörüne [Viollet-le-Duc] hiçbir şey borçlu olmayan bir taşralı ustayı ortaya çıkarmıştır.[36] Sürmekte olan araştırmalar kuşkusuz başkalarını da gün ışığına çıkaracaktır. Angers'li mimar René Hodé kendi bölgesinde on dört şato inşa etmiş, on konağı da büyütüp yeniden düzenlemiştir. Daha çok Bourbon'cu topluluğa sadık kişiler, Kont de Falloux, Kont de La Rochefoucauld, Kont de Quatrebarbes için çalışmıştır; bunlar, felsefi 18. yüzyılın uçarı sanatına katlanabilecek tipler değildir. Topraklarını genellikle bilimden de yararlanarak işleten, kırsal kesimi yeniden beyaz

Neo-gotik modası 19. yüzyıl sonuna dek sürecektir: Viollet-le-Duc'ün sonradan çok iyi örneklerini verdiği sivri tepelikleri ve çatı kuleciğiyle bu küçük kent şatosu onun başlıca örneklerindendir (Paris, Ulusal Kitaplık).

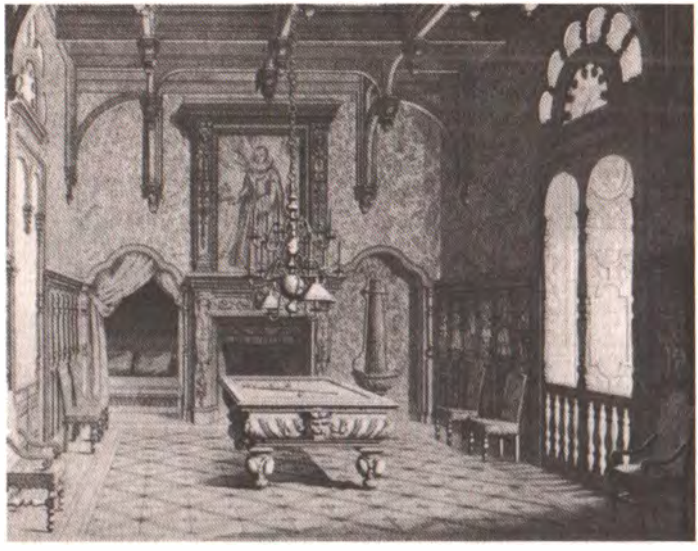

bayrak safına kazanmaya çalışan –ki bu girişimlerinde tamamen başarısız sayılmazlar– toprak sahipleri söz konusudur.[37]

Hodé onlar için şövalyeler çağındaki bir senyörlük konutunun tüm işaretlerini bir araya getiren simetrik cepheleri olan düş şatoları tasarlar: kuleler, mazgallar, arduvazdan eğimli damlar, bölmeli çerçeveli pencereler, sivri tepelikli çatı pencereleri. Gerçi iç mekânı değiştirip günün zevklerine uyarlamak ve işlevleri birbirinden ayırmak gerekir. Bodrum katında mutfaklar. Zemin kat, "soylu kat" (*piano nobile*) olur. Merdivene bağlanan bir giriş holünün iki tarafına kabul salonları, yemek odası, salon, bilardo salonu dağıtılır. Birinci kattaki uzun bir koridora efendilerin odaları açılır. İkinci katta konuk odaları ve çocukların mürebbiyeleri, kâtip gibi üst düzey personelin odaları bulunur. İkinci kata bir servis merdiveni veya birinci katın sahanlığına bağlanan gizli bir merdivenle çıkılır. Eski Rejim'den farklı olarak, 19. yüzyıl şatosu tek başına yükselir; ortakçıların köyleri ve yapıları saygılı bir mesafede gözden gizlenmiş durumdadır. Hodé, aynı düşünce içinde, hemen bitişiğindeki çiftliği yıkarak –bu da küçük kuleler ekleme olanağı verir– konakları değiştirir ve iç bölme duvarlarını yıkarak salonla yemek salonunu genişletir.

Komşu bir eyalette, krallık davasına daha da bağlı La Vendée'de ise, V. Henri'nin, tahta defalarca aday olup da bir türlü çıkamayan Kont de Chambord'un, saltanatının sonunda başladığına insanın inanacağı geliyordu: Orada, 19. yüzyılda inşa edilmiş iki yüz şato tespit edilmişti.[38] Gotik egemendir, ama Rönesans da kendini göstermekte, bu arada 1890'larda gerçek veya sahte "kolombaj" [dolgu duvarların ahşap çerçevesi] bolluğu nedeniyle abartılı bir biçimde "Norman" diye nitelenen tür de göze çarpmaktadır. Bu bölgede de Parisli mimarlara başvurma gereksinimi duyulmaz. Opera inşaatında Charles Garnier'nin yardımcılığını yapan Pascal'in eski öğrencilerinden, Nantes'lı Joseph Libaudière yaklaşık elli yıl boyunca Vendée eyalet mimarı mevkiini koruyacak, 1880-1906 arasında on dört neo-gotik kilise ve aynı üslupta çok sayıda şato yapacaktır. Fransa'nın kuzeyinde, Lille'in hemen yakınındaki Bondues'de ise, Kont d'Hespel için çalışan Louis Cordonnier, Neuschwanstein Şatosu'nun ruhuyla doludur: dişli kalkan duvarları, eğimli çatılara yaslanmış olağanüstü bacalar, mazgallı bir burç, zincirleme beyaz taş sıraları içeren tuğla duvarlar...

Bu duygusal, Hıristiyan ve monarşist gotiğin zıt kutbunda, antika düşkünlüğünün kararlı düşmanı Viollet-le-Duc'ün

19. yüzyılda bilardo salonu olmayan şato veya burjuva konağı kalmaz. Bu konuda başvuru kaynaklarından yoksun olan mimarlar her türlü cüretkârlığı gösterir. Burada tasvir edilen "Rönesans" uzamında, tavandan tamamen gereksiz kemer boyunlar iniyor; azami aydınlatma sağlayacak biçimde değiştirilmiş Hollanda tarzı avize ise, odanın üslubunda süslenmiş tombul bir bilardo masasının üzerinde sallanıyor (C. Daly, *19. Yüzyılda Özel Mimarlık*, 1872. Paris, Ulusal Kitaplık).

Prenses Mathilde, 1857'de kuzeni III. Napoléon tarafından hediye edilen konakta, yazarları ve sanatçıları ağırlardı. Yemek salonunun çekiciliğine kim dayanabilirdi ki? Bir camekânla tepeden aydınlatılan bu bölme, küçük ağaçlar ve bitkilerle donatılmıştı. Yandaki verandada ise bir sürü biblo çiçeklerle iç içeydi (C. Giraud, *Prenses Mathilde'in verandası*. Paris, Dekoratif Sanatlar Müzesi).

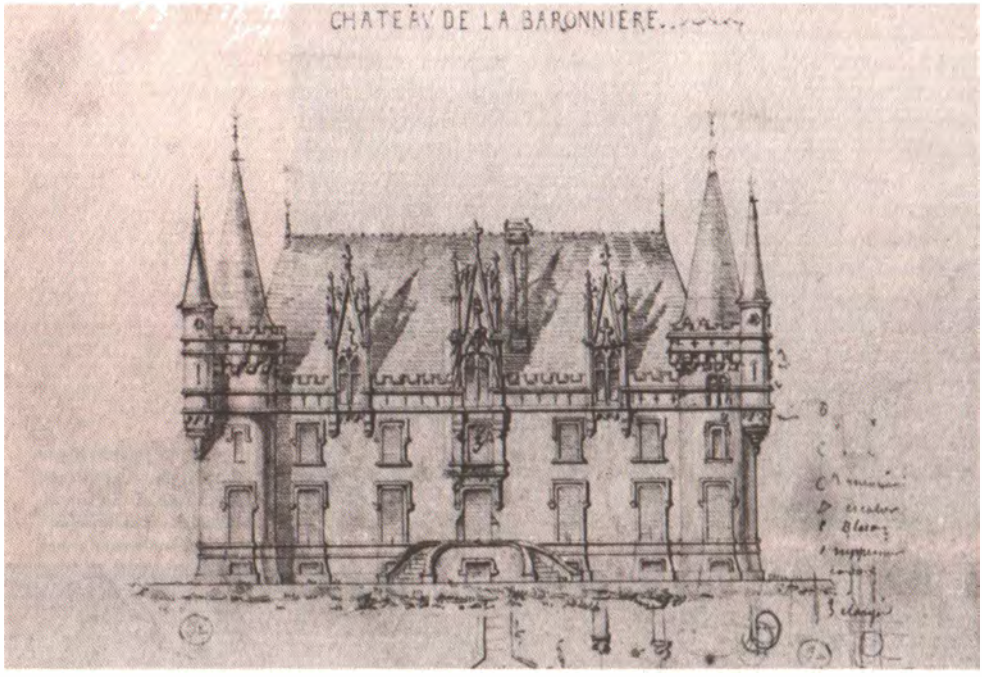

Viollet-le-Duc'ün düşlediği ideal şato, Angers'li mimar René Hodé'nin şahsında sadık bir icracı buldu: Hodé, bütün yeteneğini Restauration'la birlikte 1789 öncesi siyasal ve toplumsal konumunu kolayca yeniden kazanan yerel aristokrasinin hizmetine sundu (René Hodé, Baronnière Şatosu taslak çizimi, Angers Müzesi).

anlayışı işlevsel bir yapı sorununun çözümü olarak tanımlanır. Onun ortaçağı senyörlerin değil, ilk demokratik kurumları icat eden komünlerin ortaçağıdır. 1858'de başlatılan –İkinci İmparatorluk'un sonunda bitirilemeyecektir– Pierrefonds restorasyonu dışında, Viollet-le-Duc Fransa'nın birçok bölgesinde beş şato inşa etmiştir.[39] Hepsi neo-gotik üsluptaki bu şatoların içinde en kusursuzu, hiç kuşku yok ki Roquetaillade Şatosu'dur (Gironde); Ortaçağ düşlerini yaşamak için kesenin ağzını açmaktan hiç kaçınmayan mülk sahiplerinin isteğine göre restore edilip yeniden düzenlenmiştir.[40] Üç, hatta dört dilimli pencere açıklıkları, anıtsal şömineler ve çok renkli bir iç dekorda erken çağ üslubu mobilyalar; bunların hiçbiri eksik kalmamıştır.

Rothschild'lerin holü

Neo-gotik merakı çok korkunç mizansenlere yol açmıştır: 18. yüzyıl binalarına burçlar ve tavan pencereli çatılar eklenir. Yine de bazı milyarderler, kendi kültürel geleneklerine ait olmayan bu nevroza yenik düşmez. 1829'da James de Rothschild, Fouché'nin mirasçılarından Ferrières Şatosu'nu satın alır. Bir su birikintisinin kıyısında yer alan bu küçük yapı yıkılır. Bankacı, Crystal Palace'ın mimarı Joseph Paxton'dan planları

yapmasını ister. Temel 1855'te atılacak, çalışmalar üç yıl sonra tamamlanacaktır. Dört kenarına kare biçimli dört kule eklenmiş bu yine kare biçimli yapıda tüm düzen, üzeri camekân kaplı çok büyük bir merkezi oda çevresinde örülür. Burası büyük holdür ve Paxton bu yapı türündeki yeteneğini Londra'da, 1851 Sergisi'nde kanıtlamıştır. Büyük hol, birinci katta kabul odaları, salonlar, yemek salonu, bilardo salonu, oyun salonu ile çevrelenmiştir; odalar ise ikinci kata dağıtılmıştır.[41]

Ferrières'in mimarisi, Paris Güzel Sanatlar Okulu'nda öğretilen modellere hiçbir şey borçlu olmasa da, iç düzenlemeleri o günün egemen eğilimi olan eklektizme boyun eğer: Hol, bir antikacı dükkânına benzer; XVI. Louis tarzı beyaz bir salonun yanında daha çok Rönesans üslubu denebilecek deri kaplı bir salonla karşılaşılır. Konfor kaygısı kendini konuk odalarında belli eder; bunlar, bir girişi, bir odası, bir banyosu ve tuvaleti olan birer süit görünümündedir. Mutfaklar şatonun 100 metre kadar uzağına ve yerin altına yerleştirilmiştir; şatoya, küçük bir trenin işlediği bir yeraltı galerisiyle bağlanırlar.

Rothschild'ler Ferrières'e ekim başında gelip, ocak ayında Paris'e dönüyorlardı: Onların kırdaki en büyük uğraşı, en iyi Fransız donanımı geleneklerine uygun olarak gerçekleştirdikleri av partileriydi. Temmuz ayında Invalides Meydanı'ndaki konaklarından ayrılıp Gâtinais'deki Sainte-Eusoge Şatosu'na geçen Harcourt'lar da av meraklısıydı.[42] Onlarınki, sadece gümüşleri, porselenleri, cam eşyayı değil, çocukların oyuncaklarını, ders kitaplarını, kuyruklu bir piyanoyu vb. kapsayan bir taşınma, tam bir seferdi. Giderek büyütülen şatoda başka yerlerdekinin aynısı bir yapı görülmektedir: zemin katta salon, yemek salonu, bilardo salonu, kitaplık; birinci katta efendiler ve konukları için on kadar oda; ikinci katta çocuklar; çatı arasında da hizmetçiler. Şato Noel'e dek boşalmaz.

"Norman Şalesi"nin ortaya çıkışı

Eski ailelerin temsilcileri veya "sonradan görmeler" 19. yüzyılın ortasında tüm Fransız sahillerinde çoğalan sayfiye kentlerinde buluşmaya başlar.[43] Bu kentlerden bazılarını deneyimli yaratıcılar, örneğin Arcachon'u Pereire Kardeşler tanıtır.[44] Ama mimarinin sorumluluğu onlarda değildir ve mimari de ilk baştaki kolonyal merakını, verandalı villaları fazla sürdürmeyecektir. Mesleğin icracıları evlerin imgesini kişiselleştirmek zorunda kalacak, bu da kesilmiş ahşapla yapılan süslemelerin ardına gizlenen neo-gotik, Mağribi taklidi veya İsviçre tarzı bir yapılar mozaiğine yol açacaktır.

İsviçre kantonlarından çıkmış bu şale modeli, 18. yüzyıl sonundan ve dağ peyzajları modasından itibaren, önce bir süs

Bask sahillerinden bu büyük villa, henüz yerel üsluptaki yenilenmeden bir şey almamış, ama bir süre sonra söz konusu üslup bu bölgeyi kasıp kavuracaktır. Hacim ölçümlerindeki aşırı titizlik ve incelikle, beklenmedik bir vitray işçiliğinin öne çıktığı cephesinin simetrisizliğiyle, böyle bir yapıyı Art nouveau cüretkârlığı içinde değerlendirmek gerekir (Paris, Ulusal Kitaplık).

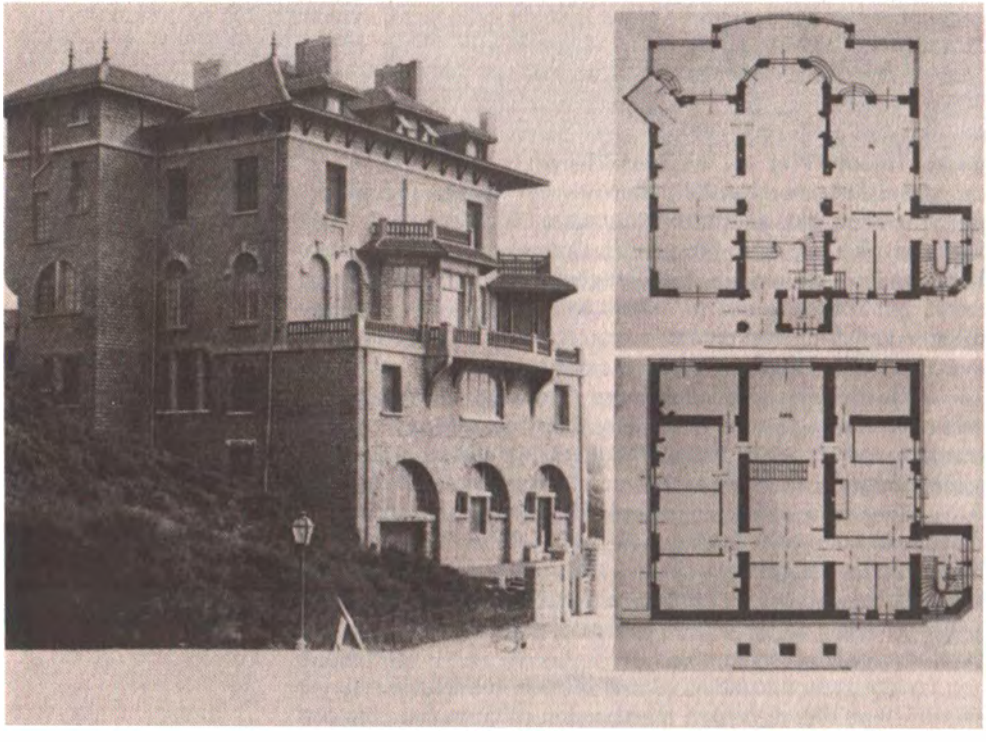

evi olarak anakaranın tüm İngiliz tarzı parklarını istila edecektir. Sonra özellikle gözde sayfiye kentlerinin mimarlarını cezbeden gerçek bir eve dönüşür. Bu model, Arcachon'da olduğu gibi, hem her şeyi hem de onların tam zıddını bulmanın mümkün olduğu Deauville'e de kendini kabul ettirir.[45] Prenses de Sagan'ın villası bir İran sarayına benzer, Markiz de Montebello'nunki ise bir XIII. Louis şatosu taklididir. Yüzyıl sonunun pitoresk doğrultusunda yavaş yavaş "kolombaj"lı yapıya, Amerikalı milyarder Vanderbilt'in "kulübesi" için seçeceği "Norman şalesi" tarzına doğru yönelecektir. Bu tarzın devamcılarının Fransa coğrafyasıyla işleri hâlâ bitmemiştir ve ortalığı kırıp geçirmeye devam etmektedirler.

Kulübelerin tarafı

Kır moda olur

Çok sayıda eser ve basında çıkmış makalenin yanı sıra,[46] Balzac ve George Sand'ın romanlarının[47] kazandığı başarının da gösterdiği gibi, aydın kamuoyu Restauration ve Temmuz monarşisi dönemlerinde tarım sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Aslında bu sorunların öyküleştirilmeleri, içerdikleri sistemli yanlı tavır nedeniyle kafaları biraz daha karıştırmaktan başka bir işe yaramıyordu. Nitekim Balzac'a göre köylü, Devrim'den beri toprağı bölüp parçalayan bu yorulmak nedir bilmez "kemirgen", burjuvazinin mezarını kazacak ahlaksız ve aşağılık bir varlıktır. *Köy Hekimi*'nin yazarı Fransız köylülerini, Kızılderililere çok uzaktan bakan Fenimore Cooper'ın ve mujiklerinin ikiyüzlü saygısıyla karşı karşıya kalan Madam Hanska'nın gözleriyle görerek, onları "Vahşi" mitine kurban eder. George Sand ise, kahramanlarını harika bir Sèvres porselen hamuruyla yoğurmuştur. Onun her zaman hassas ve iyi giyimli "nazik çiftçileri", "genç çoban kızları" "küçük köylerin tüm şiirini özetleyen kulübeler"de yaşar. Sofralarından mükemmel bir ekmek veya yöre şarabıyla mideye indirilen tavuk güveç eksik olmaz.

O halde kırsal yerleşimin gerçek koşullarının kesin betimlemelerini bu iki yazarda aramak gereksiz bir çabadır; çünkü bu gerçek koşullar karşısında ne mit, ne de şiir ayakta kalabilir. Ama Devrim'den itibaren birçok mimar köylülerin konutlarını, düzeltilmelerine büyük katkısı olabilecek eserlerde kuramsallaştırmıştır. 1790'da Paris'te kurduğu kırsal mimari okulu daha sonra Lyon'a nakledilen esrarengiz François Cointereaux bu mimarlara bir örnektir. Kerpiç yapılara ve yanmaz maddelerden yapılmış

damlara ilişkin düşüncelerini çok sayıda eser ve broşürde geliştirmiştir.[48] Onu Lasteyrie du Sailland izleyecektir: Londra Tarım Bürosu tarafından yayımlanan ve ekinde bir de pafta haritası bulunan bir kitabı 1802'de Fransızcaya çevirir.[49] Louis Bouchard-Huzard'ın İkinci İmparatorluk devrinde yazacağı büyük bireşim eserine varıncaya dek,[50] aynı konuyu işleyen daha birçok kitap çıkacaktır.[51] Bu kitapların yazarları daha çok, konut yapılarını müştemilattan itibar değil, kullanışlılık ve hijyen gerekçeleriyle ayırmaya başlayan büyük işletmelerle uğraşmaktadır.

Acınacak haldeki kulübeler

O sırada Fransız topraklarının bütününe egemen olan küçük çiftliklerin durumu neydi? Charles Fourier'nin öğrencisi olan, mühendis Victor Considérant, her zamanki o canlı biçemiyle kırlarda yaptığı yolculuklara ilişkin epey karanlık bir tablo çizmiştir:[52] "Champagne ve Picardie'yi, Bresse ve Nivernais'yi, Sologne'u, Limousin'i, Bretagne'ı vb. görmek gerek, yakından görmek... Orada hem mutfak, hem yemek odası, hem de herkesin, baba, anne ve çocukların yatak odası olarak kullanılan tek göz evler var. Aynı zamanda mahzen ve ambar işini görüyor, kimi zaman ahır ve kümes olarak da kullanılıyorlar. Gün ışığı basık ve dar aralıklardan giriyor içeri; kapıların altından ve yuvasından çıkmış çerçevelerden hava giriyor; isten kararmış ve kırık camlardan –tabii cam varsa şayet– rüzgâr esiyor, cam kullanımının hiç bilinmediği koca eyaletler var. Ortalığı eğer varsa yağlı ve isli bir lamba aydınlatıyor, olağan koşullarda ise bu iş ateşe düşüyor. Yer döşemesi ise tesviye edilmemiş ve nemli toprak. Her yerde su birikintileri var. Ayağınız suya batıyor, küçük çocuklar onların içinde emekliyor. Bu su birikintilerinde yem aranan ördekleri gözlerimle gördüm!"

Considérant'ın öfke dolu çığlığı nesnel nitelikteki gözlemlerle de doğrulanıyor. Bu gözlemlerin bilgimiz dahilindeki en eskisi –Temmuz monarşisinin başları– bir temizlik ve sağlık bölge konseyinin raporunda yer almaktadır ve Troyes civarından bir köye ilişkindir.[53] Bu raporun yazarı 402 kişinin yaşadığı söz konusu mezrada, bütün hijyen yasalarının ihlal edildiğini belirtir. Topraktan yapılmış, saman damlı ve ne yer döşemesi ne de pencere aralıkları olan evler, içinde on kişiye kadar varabilen toplulukların yaşadığı konut amaçlı tek göz odalardan oluşmaktadır: "Yemekler orada hazırlanır, çoğunlukla tere ve neme batmış giysiler oraya konur, peynirler orada kuruyup mayalanır, gıda olarak kullanılan tuzlanmış etler oraya yığılır veya asılır."

Eğik dam, Fransa'nın birçok bölgesinde görüldüğü üzere merdiveni dışarıdan yapılmış –kolay çözüm– bu kırsal konutun eskiliğini kanıtlıyor. Köylülerin kendi yaşam çerçevelerine ilgisizliği burada açıkça görülüyor: oluk yok, duvarı asalak sarmaşıklar sarmış, avlu bakımsız.

Aynı döneme ait ve Tarn'ın bir köyünü konu alan bir tıp tezi, konutları aşağı yukarı benzer terimlerle betimlemektedir:[54]

"Aynı daracık odada gıdalar hazırlanır, hayvanların yemesi için ayrılmış artıklar ve küçük tarım aletleri yığılır; bir köşede yalak taşı diğerinde ise yataklar bulunur; bir yanda giysiler diğer yanda tuzlu etler asılıdır; bir köşede de sütle ekmek mayalanır; bu daracık gözü paylaşan evcil hayvanlar bile yemeklerini burada yiyip, doğal ihtiyaçlarını burada giderirler: Çiftçi ile ailesi, geniş ocaktan içeri dumanı odaya geri üfleyen buz gibi soğuk havanın girdiği, basık bacalı bu izbe konutta yaşarlar."

Dr. Villermé, alışıldık gözlem alanı olan kentlerden bir kez çıkıp köylüler konusuna eğilmiştir. Söyledikleri, konuyu kendisinden önce ele alanlardan farklı değildir:[55] "Yoksul bir Bröton köylüsünün evine, damı yere kadar inen, içi ocağındaki ateşin tek gıdası olan kurumuş katırtırnakları ve fundaların isinden kararmış yıkık dökük kulübesine girmek gerekir. O ve ailesi, gün ışığının sadece kapıdan girebildiği ve kapı örtülür örtülmez söndüğü bu sefil kulübede yarı çıplak halde yaşarlar; tüm mobilyaları kötü bir masa, bir sıra, bir kazan ve tahtadan ya da topraktan birkaç kap kacaktır; yatak olarak, çarşafsız bir şilte serilen tahta bir sandık kullanılır; şiltenin içinde yünün yerini yulaf balyası almıştır. Bu kederli odacığın diğer köşesinde ise cılız ve çelimsiz bir inek bir tezek yığınının üzerinde geviş getirir (tabii ineği olan köylü şanslıdır); hem kendisi hem de çocukları bu ineğin sütüyle beslenir." Villermé, Bretagne'da sadece bir, iki, en fazla da üç pencere aralığı olan köy evlerinin sayısını –valiliklerden aldığı bilgilere göre– 400 bin olarak tahmin etmektedir. Ondan elli yıl önce, meşhur bir gezi eseri olan *Finistère'e Seyahat*'in[56] yazarı Cambry, benzer bir betimleme yaparak, asla taş veya ahşap döşenmeyen zeminin çukurlarla dolu olduğunu, çocukların sendeleyip düştüğünü anlatmıştı.

Yine Temmuz monarşisinin sonlarına doğru, Nivernais'li kırsal bir soylu, A. de Bourgoing,[57] Considérant'a benzer bir üslup kullandığı küçük bir eser yayımlar: "Köylünün konutu küçük, nemli, kötü aydınlatılmıştır; çoğunlukla penceresi yoktur; gün ışığı ve hava iyi kapanmayan ve kışın sert soğuğuyla evin önündeki kirli su birikintisindeki kokuşmuş çirkefin ve gübrelerin iç bulandırıcı kokularını sürekli evin içine taşıyan bir kapıdan girer sadece."

Komşu bir bölgede, Haute-Vienne'de, durum aynıdır; bir gözlemci bu durumu bölge genel meclisi toplantısında şöyle sergiler:[58] "Köylerimizdeki konutların yüzde onu bile uygun hijyen, temizlik ve özellikle de ahlak koşulların haiz değildir [...]. Çiftçi evlerinin çoğunluğu, en fazla iki odası olan, 25 metrekare alanında bir zemin kattan oluşmaktadır. Ayrıca ev zemini nem-

lidir veya kötü birleştirilmiş taşlarla döşenmiştir. Ev yüksekliği en fazla 2,33 metredir; bir kapısı ve yerden yüksekliği 50 santim olan bir penceresi vardır, hiç cam kullanılmaz. Mutfakta birkaç kötü mobilyanın yanı sıra kap kacakla tarım aletleri bir arada durur; odada tüm yataklar yaş veya cinsiyet ayrımı yapılmaksızın yan yanadır. Ambarda da dört, beş, hatta altı yatakla karşılaşmak olağandır."

Aynı üslupla yazılmış daha birçok tanıklık vardır ve tekdüzelikleri o denli umutsuzluk vericidir ki, bunları ayrıca yinelemek gereksiz olacaktır.[59] Hayvanlarıyla tek göz bir eve sıkıştırılan kır proleteri, "temiz hava"nın telafi edemeyeceği kadar kötü ve sağlıksız koşullarda yaşamakta, üstelik erdemlerini bilmediği temiz havadan da uzak durmaktadır. *Journal des économistes*'te şu satırları kaleme alan muhafazakâr Adolphe Blanqui, ütopyacı Considérant ile son tahlilde aynı görüştedir:[60] "İnsan bizim gibi gözleriyle görmezse, kır sakinlerimizin giysi, mobilya ve gıdalarının ne denli cılız öğelerden oluştuğuna inanamaz. Bazı giysilerin hâlâ babadan oğula geçtiği kantonlar vardır; buralarda mutfak kap kacağı birkaç sefil tahta kaşık, mobilyalar da bir peyke veya iyi çakılmamış bir masadan ibarettir. Hayatlarında yatak çarşafı görmemiş veya hiç ayakkabı giymemiş adamların sayısı yüzbinlerle; sudan başka bir şey içmeyen, çok az et yiyen ya da hiç yemeyen, beyaz ekmeği bile bilmeyenlerin sayısı ise milyonlarla ölçülmektedir."

Köylünün bu kadar sefil olmasının nedeni bireyciliği değil miydi? Emile de Girardin 16 Kasım 1836 tarihli *la Presse*'te, 1.500 hektar toprağın "38.826 parçacığa bölündüğü" Paris banliyösünden bir köyü örnek verir. Böylesi vahşilerin yazgısıyla uğraşmaya değer miydi?

Salgın hastalık yuvaları

İkinci İmparatorluk'ta kırlar hâlâ Eski Rejim düzenindeydi. Farklı bölgeleri ele alan dört tıp fakültesi tezi tarandığında,[61] hepsinin insanların hayvanlarla bir arada yaşadığından, havalandırma olmadığından, dumanı iyi çekmeyen bacalardan, tüm bir ailenin aynı odaya tıkışmasından söz ettiği görülür. Bu durumun sonucu, Dr. Louis Caradec'in de kaydettiği gibi,[62] bazı hastalıkların gelişmesi için çok elverişli bir ortamın oluşmasıdır: "Bu basık, nemli, kötü aydınlatılmış, yönü yanlış belirlenmiş, hayvanların ve insanların bir araya tıkıştığı konutlar, sıracanın ve veremin gelişmesine çok yardım eder ve her sayrılığın sonunda irinlenme eğilimine girmesine neden olurlar. Çıbanlar, diş çürükleri, eklem hastalıkları üretirler. Kırsal alanlarda sıraca mikrobunun sürüp gitmesi, gıda rejimi ve kalıtımdan çok konutların inşasındaki kusurlardan, pislikten kaynaklanır."

Birbirine yapışmış, saman damlı bu yapılar köylü konutlarının sıfır derecesidir. Bu "pitoresk" dekor, Fransız topraklarının birçok noktasında İkinci Dünya Savaşı'nın epey sonrasına dek sürmüştür (Famin. Paris, Ulusal Kitaplık).

Üçüncü Cumhuriyet'in başlarında işçi ve köylü, siyasal partilerin araçları olmaya yönelik mitsel siluetler olarak donup kalırlar. Eski Paris Komüncülerinden Arthur Ranc, sol adına, yazarların işçiden söz etmesini yasaklar; elinde beliyle duran adam ise onun efsanesini koruyup kollayan sağ partilere aittir. Bu nedenle *Toprak* çıkar çıkmaz (1887), Zola Fransız köylüsüne iftira etmekle suçlanmıştır. Biz bu noktada herhangi bir tavır almasak da, Beauce'da bir hafta kalmanın, bir romancının hayal gücü kaynakları ne denli güçlü olursa olsun, bir kentlinin kırsal konutu doğru biçimde betimleyebilmesi için yeterli olmayacağını da teslim etmek gerekir. Zaten olayın geçtiği yer olan çiftliği tanıtmak için iki kez aynı cümleyi yineleyen Zola'nın kaygısı da bu değildir: "La Borderie'nin üç taraftan ahır, ağıl ve samanlık yapılarıyla kapatılmış büyük, kare biçimli avlusu ıssızdı." Ve birkaç sayfa sonra: "Geniş kare avlunun üç kenarında üç uzun yapı vardı: dipte ağıl, sağda samanlık, solda ise inek ahırı, at ahırı ve ev."

Daha bilimsel bir düzlemde bu alanda doğru dürüst hiçbir araştırma bulunmadığını da belirtelim. Baudrillart'ın temel eseri[63] içindeki bazı bilgiler dışında, 19. yüzyıl sonunda Fransa'daki kırsal konut hakkında bir tek genel araştırma

bulunmaktadır: 1894'te A. de Foville yönetiminde yayımlanan ve başlığı *Les Maisons types* olan çalışma. Bu inceleme, Fransa'nın çeşitli bölgelerinden seçilmiş 51 ev monografisini bir araya getirir, ama III. Napoléon devrinde çıkmış incelemelere yeni bir şey eklemez. Genel yönelimi ve yazarların –o dönemde herkesin acıdığı– bazı olgulardan çıkardıkları sonuçlar bu eseri "ilerici" toplumsal hareketin uzağına düşürür. İki dünya savaşı arasında, örneğin René Bazin'in romanlarında da yeniden karşımıza çıkacak bu tipik geçmişçilikten iki örnek verelim. 23. monografi, Valgaudemar evi: "Aile üyelerinin daracık bir odaya yığılması ne kadar üzücü olsa da, ahlak bu durumdan zarar görmüyordu. Ben orada yaşadım ve hiçbir zaman utanç verici en küçük bir olayla ilgili bir fısıltı kulağıma çalınmadı. Faal bir yaşam, dindar alışkanlıklar, kanaatkâr bir baba ve bir anne, tüm bunlar ahlakta herhangi bir gevşemeye asla izin vermiyordu." 46. monografi, Avranches bölgesinden tipik bir ev: "Ev sakinlerinin hepsinin ya da hemen hepsinin aynı odada yatması ahlaktan bir şey eksiltmiyor; tam tersine bu durum karşılıklı sürekli bir gözetime yol açıyor. Koğuş hücreye tercih ediliyor. Belki sadece utanma duygusu zarar görüyor, ama bu rahatsızlık ayrı odalarda yaşamaya alışmış insanların varsaydığı kadar önemli değil."

Perdelerle çevrilmiş yatakların uzun süre boyunca bir gelenek olarak yaşadığı kırsal alanda, mutfağı, ortak salonu ve yatak odasını bir araya getiren bu tek göz evde, dökme kuzinenin varlığı bir modernite işaretidir.

Dr. Layet on yıl önce hatırı sayılır bir eserde,[64] tüm Fransa'dan seçilmiş örneklerin yardımıyla, tatsız düzenlenişi daha yüzyıl başında eleştirilmiş köylü konutunu mahkûm etmiştir: "Köylünün konutunda ne denli az temizlik kaygısı taşıdığını, sağlığını bozacak tüm nedenleri konutunda biriktirmekten, deyim yerindeyse, hoşlandığını göstermeyi bir görev biliyoruz. Sürekli rutubet, solunabilir havanın yenilenmemesi, sıkışıklık, sağlıksız yayıntılar. Ona tesir edecek, güneşte ve temiz havada geçirilmiş bir günün iyi sonuçlarını yok edemese bile en azından azaltacak sağlığa zararlı etkilerdir bunlar."

Böyle bir ortamda dizanteri, tifo, tifüs, kolera yerleşik hastalıklar halinde etrafı kırıp geçirir. 1888'de çiçek salgını Lorient bölgesinde 782 can almış; 1890'da kızamık aynı bölgede 232 çocuğun ölümüne neden olmuştur. Dr. Le Chevallier Bretagne'da hâlâ cüzam vakalarına rastlandığını belirtmektedir – bu olay, Tıp Akademisi'nde tebliğ konusu olmuştur.[65]

19. yüzyılda çok yaygın bir tür olan sağlık topografyası denemelerinin hepsi, hiçbir değişik yaklaşım sergilemeden, köylü konutunun sağlıksızlığı konusunda kendilerini yineleyip durur. Tabii bu arada bazı eserlerde işlenen örnek köylü konutu modelleri de yok değildir: Ama bunlar, yani efendilerin ev modelleri hep azınlıktadır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kırsal dünya bütünü içinde gündelik yaşam koşullarını değiştirmeye ve kentlilerin hijyen ölçülerini benimsemeye karar verecektir. Bu gelişimin, konunun ilgili taraflarının çabasıyla ve kendi sendikal örgütlerinin rehberliğinde yaşandığı için, hızla gerçekleştirildiğini de vurgulayalım.

Kentlerin çürüme alanları

Viranenin altın çağı

Acı çeken sınıfların konut koşulları, bu konuda daha çok estetik alana dair sıfatlarla yetinen toplumsal tarih uzmanları tarafından uzun süre bir kenara bırakıldı. Henri Sée'nin –solcudur–, Devrim arifesinde Fransa'yı dolaşan Arthur Young'ı, eski kentlerin dolambaçlı sokaklarını hijyen adına eleştirip onların "pitoresk" niteliğini görmemekle suçlaması şaşırtıcıdır.[66] Marville'in İkinci İmparatorluk döneminde çektiği bir fotoğrafa eşlik etmek üzere, Louis Girard'ın çok daha yakın bir tarihte kaleme aldığı altyazı:[67] "Eski kentin pitoresk mahremiyeti", son yirmi yıla damgasını vuran çalışmaların ardından oldukça tuhaf görünmektedir.[68]

Paris'in merkezindeki –Les Halles semti– bu sokak, 1914'ten önce sağlığa aykırı adacıklar sınıflandırmasına dahil edilmiş olmasına karşın, 1936'ya kadar hiç dokunulmadan kalmış bir Ortaçağ kalıntısıdır (13. yüzyıl).

Bir süre sonra banliyö parsellerinde ortaya çıkacak bu tür "siteler", yani baraka kümeleri Paris'te de Birinci Dünya Savaşı'ndan çok sonraları bile yaygındır. En nitelikli toplumsal gözlemciler tarafından betimlenmişlerdir ve Paris evlerinin sağlık sicili uzmanları da onlardan habersiz değildir. "Işık Kent" [Paris] çok uzun süre herkes için bir ışık kenti değildi (Atget, *Trébert sitesi, Asnières kapısı*, 1913, Paris, Ulusal Kitaplık).

Muhafazakâr partilerden "mülkiyet düşmanı" anarşistlere kadar çok çeşitli çevrelerden toplumsal reformcuların halk konutlarının utanç verici haline tüm 19. yüzyıl boyunca dikkat çektikleri bugün bilinmektedir. En çok incelenen saha olan Paris açısından, 19. yüzyıl başından itibaren gözlem bolluğuyla karşılaşılmaktadır. Bunların hepsi işçi konutlarının genel olarak darlığı ve sağlıksızlığı sonucuna varmaktadır; başkentte 18.602 can alan 1.832 kolera salgını ardından yürütülen resmi soruşturma da bu sonuçları doğrulayacaktır.[69] Gerçekten de rapor şu sonuca varmaktadır: "Nerede sefalet içindeki bir nüfus grubu pis, dar konutlara yığılmışsa, salgın kurbanları orada çoğalmıştır." Kolera salgınında ölüm oranı en dar ve en kirli sokaklar için % 33,87, diğer yerler için ise % 19,25'ti.

İkinci İmparatorluk'ta Haussmann sadece mutena semtlerle ilgilenir ve proleterleri periferiye göçe zorlar.[70] Onun açtığı parlak yolların ve alanların kenarlarında viraneler de serpilip gelişmektedir. 1859'un sonunda Louis Lazare çıkardığı *Revue municipale*'de şu olguları nakleder: "Paris kentini surlara kadar dolaştığımızda her türlü belediye etkinliğinin ve denetiminin dışında kurulmuş 269 sokakçık, site, avlu, pasaj veya villa saptadık. Onları ellerinde bulunduranlar tarafından keyfi bir biçimde yönetilen bu özel mülkiyetlerin çoğu iğrenç ve mide bulandırıcı bir halde." Zola, *Para* adlı eserinde, bu "keyfi yöne-

tim" konusuna ilişkin olarak, sokağın kenarına yerleştirilmiş ve sağlam taşlardan inşa edilmiş evinden "toprak, eski kalaslar ve tenekelerden yapılmış, iç avlunun çevresine sıralanmış moloz yığınlarını andıran sefil yapılar"dan oluşan sitesini gözetleyen bir mülk sahibini anlatır.

19. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte, toplumsal olguların çözümlenmesinde niceliksel yöntemler öne çıkmaya başlar. Katkısı hâlâ çok değerli olan niteliksel tanıklıkları ağırlıklarıyla güçlendiren zengin sayısal kaynakları kullanmak artık mümkündür. Viraneler hakkındaki resmi belgeler çoğalır: Jeanne-d'Arc, Doré ve Kroumirs siteleri hakkındaki betimleme birçok doktor ve "insansever"in uyguladığı toplumsal araştırmanın klasik eserlerinden biri haline gelir.[71]

Bu gözlemciler, halk katmanlarının yaşadığı 11., 13., 19. ve 20. bölgelerde birinci el kiracıların kurduğu mafyaların egemen olduğu siteler, pasajlar, çıkmaz sokaklar keşfeder: Arazileri birçok yıllığına kiralayan bu müteşebbisler daha sonra buraları tek katlı, yarısı ahşap yarısı sıva yapılarla dolduruyor ve onları haftalık olarak kiraya verilen konutlara bölüyorlardı.

"La Zone", 1870 savaşından sonra gereksizleşen surların oluşturduğu bu kara kuşak 1925'lerde yıkılıncaya dek, "saygıdeğer" Parislilerin imgeleminin korkulu rüyası olmuştur. Gerçekten de burası "apaşlar"ın bölgesiydi. Aslında çoğu olağan koşullarda çalışan proleterlerin ve paçavracıların oturduğu bu havadar yer, Üçüncü Cumhuriyet başladığından beri kendisine kamusal bahçeler, parklar kuramayan bir kentin "yeşil kuşağı", gezinti yeri olarak kullanılıyordu hâlâ.

Anlamlı bir anket

Kolera 19. yüzyılın en önemli salgın hastalığıydı ve biraz büyükçe kent yerleşimlerinin pek azı ondan kurtulabildi. En son 1892'de görüldü: Salgın Seine bölgesinde, 906'sı Paris'te olmak üzere 1.797 kişinin hayatına mal oldu (Aristide Bruant'ın *Sokakta şarkılar ve monologlar* adlı eseri için Steinlen'in yaptığı desen. Paris, Tarih Kütüphanesi).

1870 Paris kuşatması sırasında gereksizliklerini kanıtlayan Thiers surlarının oluşturduğu çemberin *non aedificandi* [imara kapalı] alanına hiçbir yasal hakları olmadan yerleşen yeni yerleşimcilerden de söz etmek gerekir. Onlar da sur yapıldığı sırada orada bulunan eski mülk sahiplerine eklenir ve tapu, senet gibi beyhude kırtasiye işleriyle hiç uğraşmazlar. Yiğit öncüler, birkaç kazık ve dikenli tellerin yardımıyla, "apaş" bölgesinde edindikleri tahsisli arsanın sınırlarını çizer ve daha sonra onu el altından genişletip kendileri kadar kurnaz olmayanlara parsel parsel kiralarlar.[72]

Böyle hastalık yatağı bir ortamda salgınların çok ağır darbeler indirebilmesine şaşırmamak gerekir. 1873'te tifo Paris'te 869 can alacaktır. 1882'de bu sayı 3.352'ye kadar yükselecektir. 1884 kolera salgını da 986 kişinin ölümüne neden olacaktır. Bu konudaki raporun yazarı Dr. Bucquoy, hastalığın iyi inşa edilmiş ve temiz tutulan, ev sahiplerinin kiracıların kullanımı için su sağladığı evlere hiç sirayet etmediğini saptar: "Salgının ağırlaştığı tüm yerleri gözden geçirdik; hiçbirinde en temel hijyen kurallarına uyulmamıştı."[73] Yüzyılın 1892'deki son kolera salgını Seine bölgesinden 1.797 kişinin canını alacaktır; bunların 906'sı Paris'tendir. En çok etkilenen bölgeler 11. (104 ölüm), 18. (116) ve 19. bölgeler (106) olmuştur.[74]

Bununla birlikte başkent konutlarındaki aşırı nüfus üzerine ilk eksiksiz çalışmanın ortaya çıkması için, antropometrinin [kişiölçümü] mucidinin kardeşi ve Paris kenti istatistik çalışmaları servisinin şefi Dr. Jacques Bertillon'un belirleyici incelemesini beklemek gerekecektir.[75] Bu istatistik 1891 nüfus sayımı sırasında dağıtılan özel bir soru kâğıdı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Banliyöden gelen sonuçlar kullanılamamıştır: Anketin yeni bir vergi koymak için yapıldığından kaygı duyan insanların çok azı soruları tam veya doğru yanıtlamıştır.

Paris'te ise yanıt vermeyenlerin oranı sadece % 2 idi: Bunlar özellikle küçük konutlarda tek başlarına yaşayan bireylerden gelmişti. Sonuç olarak anket 884.345 aileyi kapsadı. O güne dek istatistiklerin Fransa'daki nüfusun tam olarak hangi koşullarda yaşadığını belirlememesinden yakınan Dr. Bertillon kendi kalabalık kavramını şöyle tanımladı: "Aile üyelerinin sayısı oda sayısının iki katından fazlaysa, örneğin 3 odalı bir konutta 7 kişi veya 4 odalı bir konutta 9 kişi ikamet ediyorsa, fazla kalabalık veya aşırı nüfus olduğunu kabul ediyoruz."

Başkentte aileler kalabalıklaştıkça barınma koşulları kötüleşmektedir: Kişi başına birden fazla odaya sahip olanların

oranı, iki kişilik ailelerde % 35, üç kişilik ailelerde % 27, 4 kişilik ailelerde % 20, 5 kişilik ailelerde % 18, 6 kişilik ailelerde ise % 13'tür. Bertillon'a göre, yaklaşık 331.976 Parisli, yani toplam nüfusun % 14'ü, tanımlanan aşırı kalabalık halinde yaşamaktadır. Son olarak nüfusbilimci iki haritayı, aşırı kalabalık ve salgındaki ölüm haritalarını üst üste koyar. Oda başına en az kişinin düştüğü 8. ve 9. bölgelerde, ölüm oranı da aynı derecede düşüktür. İnsanların konutlara yığıldığı yerlerde, 13., 19. ve 20. bölgelerde ise ölüm eğrisi tırmanır.

Ama bu arada küçük konutların –yıllık kirası 500 frankın altında olanların– fiyatları tüm 19. yüzyıl boyunca durmadan artar. Ücretler de yükselir gerçi –1853'ten 1891'e kadar % 48 oranında–, ama ezilen sınıfların payına hep istikrarsızlık düşer: Depresyon dönemlerinde ücretlerde düşüş, siparişler azalınca, yani o dönemin ekonomistlerinin "normal" işsizlik adını verdiği koşullarda iş saatlerinin azalması ve işten çıkarmalar. Böylesi koşullarda bir bütçe oluşturmak mümkün müdür? Dr. du Mesnil bu olguyu birçok kez kanıtlamıştır: Atölyede düzenli olarak çalışan bir işçi gelirlerini ve giderlerini ancak yaklaşık bir biçimde hesaplayabilmektedir, çünkü işsizlik ve hastalığı da öngörmek zorundadır. "Yevmiyeli işçiler, odalarda yaşayan ve gündelik çalışıp, ertesi gün iş bulacaklarına asla güvenemeyen bu kadın ve erkek işçiler için ise, bir aylık veya bir haftalık değil, sadece ertesi gün için bile bir bütçe yapmanın olanaksız olduğunu belirtelim."

Taşradaki durum hiçbir zaman Paris'tekinden iyi olmaz; Villermé'nin daha Temmuz monarşisi döneminde yaptığı meşhur anket bunu doğrular.[76] Bu iyi doktor kendisini bir hayırsever olarak görmekten de çok uzaktır; onunla aynı durumu paylaşan Adolphe Blanqui de "korkunç sağlıksızlıklarıyla, büyük kentlerimizden birkaçının nüfusunu hem yok eden, hem de alçaltan bu sonu gelmez ölüm oranının ve bu isimsiz ahlaksızlığın birinci nedeni" olan konutlara ilişkin özel bir yasa çıkarılmasını isteyecektir.[77] Sağlık topografyaları ve tüm Fransa'da çalışan sağlık ve temizlik konseylerinin raporları, tek bir yetkilinin bile uygun olduğunu açıklamayı göze alamadığı konutlar hakkında anlamlı ayrıntılarla dolup taşmaktadır. Bu metinlerin ulaştığı kitle sınırlıdır, ama herkesin ulaşabildiği başka metinler de vardır. Jules Simon'un –İkinci İmparatorluk muhaliflerinin akıl hocası– *Kadın İşçi*'si 19. yüzyılın ikinci yarısı kitap yayıncılığının büyük başarılarından biri olmuştur.[78] Bu eserde kentlerdeki viranelerin eksiksiz betimlemeleri yer almaktadır. Yazar, "sanayi kentlerinin hepsi aynı manzarayı sunmaktadır" sonucuna varır.

Eczacılar yürüyor, yineleyerek:
O geliyor!.. bu kesin;
Dezenfektan satın alın bize...
Sülfat, klorür alın.

İşte kolera! İşte kolera!
İşte geliyor kolera!
Bir yakadan diğerine
Yaşayan herkes geberecek!
İşte kolera! İşte kolera!
İşte geliyor kolera!
Bir yakadan diğerine
Yaşayan herkes geberecek!

Papazlar ve başrahipler
İlahiler söylüyor durmadan
Cesetleri çekmek için
Allahın belası dükkânlarına.

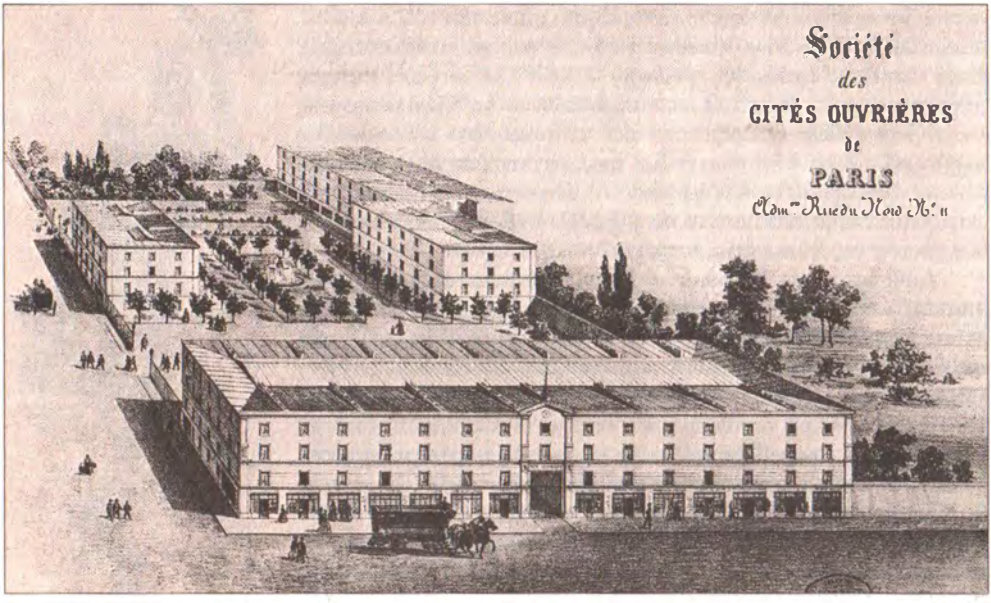

Napoléon Sitesi

İleri görüşlü zihinler, iyi konutların hem toplumsal barışın anahtarlarından biri, hem de ütopyalara ve –1848'den sonra– sosyalizme karşı en iyi mücadele aracı olduğunu yüzyılın başlarında anlamışlardı. 1849 yılının başında Paris'te başkentin on iki bölgesinde sağlıksız konutlar için ödenen kiralardan daha ucuza tutulabilen ve bir mutfakla bir veya iki odadan oluşan sağlıklı, havadar konutlar içerecek siteler yapmayı hedefleyen bir şirket kurulmuştu. Başkan-Prens finansmana geniş ölçüde katkıda bulundular. Önce Rochechouart Sokağı 58 numaradaki (9. Bölge) sitenin yapımına girişildi; bugün hâlâ ayakta olan bu site sosyal konutun gerçekten ilk örneğidir.

18 Kasım 1851'de açılan sitenin adı artık "Napoléon Sitesi" olmuştu. 1853'te tamamen dolmuştu ve 200 konuta dağılmış durumda 600 kişiyi barındırıyordu; bunların en genişlerinde bile sadece ocaklı bir oda, geniş ve aydınlık bir yatak odasıyla giriş yerine de kullanılan küçük bir mutfak vardı. Her katta ortak bir helayla bir lavabo bulunuyordu. Avluya yerleştirilmiş küçük bir çeşme su ihtiyacını karşılıyordu. Site sakinleri sağlanmış bazı kolaylıkları çok takdir ediyorlardı: bir kapıcının merdivenleri temizlemesi, çamaşırhane ve hamam, küçük çocuklar için bir yuva, her sabah bedava konsültasyon yapan ve gerektiğinde evde de hasta muayene edebilen doktor.[79]

Rochechouart Sokağı, 58 numaradaki işçi sitesinin, üstü camekânlı merkezi bir avlusu olan ilk projesi: Godin, *Familister*'ini yaparken, belki de bu projeyi anımsayacaktır (Paris, Ulusal Kitaplık).

Armand de Melun ve 1850 tarihli yasa

Napoléon Sitesi inşa edilirken, Parlamentoda da en büyük yeri halk konutlarının tuttuğu bir dizi tartışma yaşanıyordu. Bu tartışmaların başını, hayırsever amaçlarını yasama içine sokmayı başaran ilk sosyal Katoliklik militanı olan Vikont Armand de Melun çekiyordu.[80]

1847'de *Société d'économie charitable*'ı [Hayırsever Ekonomi Cemiyeti] kuran ve 1849'da Yasama Meclisi'ne seçilen Vikont, hiç gecikmeden konutların sağlıklılaştırılmasına ve sağlıksız konutların kapatılmasına yönelik bir yasa teklifi verdi.

Bu metnin sosyalistlere verilmiş bir ödün olmadığını ve mülkiyet hakkına yönelik hiçbir saldırı içermediğini açıkladı: "Bu yasa bir ilkeyi değil, ilahi ve insani bütün yasaların dışında kalıp, korkunç bir açgözlülükten başka bir sınır tanımadan her şeyi kullanma ve istismar etme hakkına sahip olmak isteyen, acımasız, yüreksiz bir olguyu hedef alıyor." Bu nedenle önerilen önlemler temkinli ve Hıristiyanca, hem ilerici, hem de muhafazakâr nitelikteydi. Sağlıksız konutların kiralanmasının denetlenmesi ve yasaklanması işini yürütebilecek uzmanlardan oluşan bir heyet atama yetkisi belediye meclislerine veriliyordu. Belediye meclislerine mülk sahiplerinin ve ileri gelen kişilerin egemen olduğu bir dönemde herhangi bir zorunluluk getirilmemesi, 13 Nisan 1850 tarihli yasayı hükümsüz kılıyor, asla uygulanmayacak bir metne dönüştürüyordu. Sadece Paris'te Haussmann bu yasayı kendi amaçları için kullanmayı becerdi.

İkinci İmparatorluk'ta mülk sahipleri Rochechouart Sokağı örneğini taklit kaygısını hiç taşımadılar. Bununla birlikte J.-P. Babelon Paris'te Gobelins Sitesi'ni buldu. 1854'te Bay Levesque tarafından inşa edilen bu site –bugün Gobelins Caddesi, 59-61 numarada–, "sözcüğün gerçek anlamındaki sitelerin uygunsuzluğundan kaçınıp [...] işçi sınıfının ihtiyaçlarına uyarlanmış bir konut grubu"ydu. Herhalde müteşebbis, herhangi bir Fourier'cilik izlenimi uyandırmak istemediği için böyle konuşuyordu.

Başkentteki hayırseverlik eserlerinin tüm uzmanları mülk sahiplerinin en yüksek geliri yoksul bölgelerden sağladıklarına birçok kez işaret etmişlerdir; Adeline Daumard bu çelişkiyi çok güzel açıklamıştır: "Halk semtlerinde rant –sadece brüt değil, aynı zamanda net rant– evlerin satış değerlerine oranla daha yüksekti, çünkü bakım masrafları asgari düzeye indirilmişti; oysa zengin semtlerde veya iş semtlerinde müşteri –kimi zaman oldukça titiz olabiliyorlardı– bulma kaygısı mülk sahiplerini pahalı onarımlara veya düzenlemelere girişmek zorunda bırakıyordu."

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE
Liberté, Égalité, Fraternité
MAIRIE DE DIJON.
AVIS
RELATIF
A L'EXÉCUTION DE LA LOI DU 13 AVRIL 1850,
SUR
L'ASSAINISSEMENT
DES LOGEMENTS ET DÉPENDANCES
INSALUBRES.

Komün sürgünleri Yeni Kaledonya'dan döndüğünden, Guesde ile Lafargue'ın işçi partisi kurulduğundan ve "bundan böyle namuslu adam kirasını ödeyen adam değildir" diye her yeri ayağa kaldıran anarşist yoldaşların ortaya çıkışından beri dirilen sosyalizm tehlikesiyle birlikte, muhafazakârlarda "bireysel girişim" duygusu uyanmaktadır.

İlk insansever çözümler

Hayırseverlik alanında bir yüzyılı aşkın bir süredir varlığını sürdüren ve çok büyük "isimler"i bünyesinde toplayan *La Société philantropique* [İnsanseverlik Cemiyeti], 1888'de tamamen yeni bir hayır işine, Heine Vakfı'na bırakılmış bir mirasın yönetilmesiyle görevlendirildi. Bu vakfın 1889'daki ilk icraatı, Mimar Chabrol'ün imzasını taşıyan ve Jeanne-d'Arc Sokağı (13. Bölge) 45 numarada bulunan 35 konutluk bir apartman tamamen doldu. Toplam yüzeyi 29 metrekareyi geçmeyen, iki odalı bir "daire"nin yıllık ortalama kirası 227 franktı. Yine de bazı "insanseverler" orada doğumlar çoğalmadığı için şaşkınlık gösterdiler. Aşağı yukarı aynı sıralarda yine Chabrol tarafından tasarlanan ikinci bir apartman Grenelle Bulvarı (15. Bölge), 65 numarada yükseldi. İlk binadakinden biraz daha geniş olan 46 konutun yıllık ortalama kirası 316'şar franktı.[81]

Sırada ne vardı? 1890'da *La Compagnie de chemin de fer du Paris-Orléans* [Paris-Orléans Demiryolu Kumpanyası] –daha sonra *Compagnie du Paris-Lyon-Méditerranée*'nin de iştirakiyle– *la Société d'habitations économiques*'i [Ekonomik Konutlar şirketi] kurdu. Bu şirket dört ev inşa ettirdi: Dunois Sokağı (13. Bölge), 10-12 numara; Chevaleret Sokağı (13. Bölge), 123 numara; Coriolis Sokağı (12. Bölge), 54 numara: 32'şer metrekarelik –bu rakam Jeanne-d'Arc Sokağı'ndaki ölçülerle aynıdır– 282 franka kiralanan, toplam 133 konut. Asgari konfor sağlanmıştı: su, her dairede tuvalet, çöp borusu. Paris'te "örnek" icraat olarak gösterilebilecek başka bir şey yoktu. Yüzlerce "hayır işi" kurumunun bulunduğu bu kentte yoksulların gerçek dostlarının sayısı hiç de kalabalık değildi.

Taşrada da bireysel aydın girişimlerinden kaynaklanan yapıları özenle aramak gerekmektedir. Virane evleri 19. yüzyıl başından beri defalarca betimlenmiş Rouen'da mühendis-mimar olan Édouard Lecœur adlı birisi 1885-1886'da kentin en yoksul semtinde *Société anonyme immobilière des petits logements* [Küçük Konutlar Emlak Anonim Şirketi] adına –kentin ileri gelenlerinin oluşturduğu bir topluluk– Alsace-Lorraine Grubu adında bir yapı bütünü inşa etmiştir: dörder katlı altı ev, her katta üç daire –ikisi üç, biri iki odalı–, zemin katta on beş dükkân. Kiracılar, bir işçi konutu için görülmemiş bir konfora sahiptir: gaz, sifonlu tuvalet, çöp borusu, ev kanalizasyonu sistemi, çamaşırlık, bir revir odası, hatta bir

elma şarabı sıkma makinesi; kırsal yaşam biçiminin kent ortamına entegrasyonu konusunda çok az rastlanır bir örnektir bu.[82]

Lyon hep insansever girişimlerin merkezlerinden biri olmuştu. Bu nedenle bankacı ve siyasetçi Edouard Aynard'ın demiryolu yapımcıları Félix Magnini ve J. Gillet ile birlikte, 1886'da 300.000 frank sermayeli *Société anonyme des logements économiques*'i [Ekonomik Konutlar Anonim Şirketi] kurması şaşırtıcı değildi. Essling ve Rèze sokaklarındaki (3. Bölge) dörder katlı beş ev 1 Temmuz 1887'de tamamlandı ve içinde oturulmaya başlandı. Bu üçer odalı konutlardan her biri 11 ile 16 metrekareydi. "Zamanla sertleşen ve evi gerçek bir monolite dönüştüren cüruftan yığma" sayesinde çok düşük bir maliyet fiyatı sağlanmıştı.[83] Bunları Jaboulay ve Anvers sokaklarındaki başka toplu konutlar izleyecekti: Bazıları yeniden güçlendirilmişti.

1902'de Mangini öldüğünde tüm gücüyle desteklediği şirket, huzur ve bakımevleri idaresinin ardından, Lyon'un en büyük emlak sahibi olmuştu. 1.500 konutu kapsayan 130 evinde yaklaşık 8.000 kişiyi barındırıyordu. İşçilerin borçlarını ödeyemeyeceği önyargısı rakamların karşısında çürüyordu: 1902'de ödenmemiş kira borçları toplamı, 389.818 franklık toplam içinde sadece 536,80 franktı.

Kısacası bunlar pilot denemelerdi; girişimciler kimi zaman akıllı ve etkin kişilerdi; ihtiyaçların olağanüstü büyüklüğü karşısında sağlanan niceliksel sonuçlar gülünç denecek kadar azdı. Kendi sistemleri içine kapanmış halde yaşayan o zamanın "liberalleri", soruna bir çözüm getirmeyi düşünebilmek için önce yaşam düzeyinde kitlesel bir yükselme gerektiğini görmek istemiyor, ama halktan kuşkulanmaya devam ediyorlardı.

"İsteğe bağlı" bir yasa daha

Ucuz konut inşaatına olanak tanımak üzere kredi kaynakları açan ilk Fransız yasası olan 30 Kasım 1894 tarihli yasa da, teklifi veren Jules Siegfried ve Georges Picot'nun beklediği sonuçları vermedi. Onların beklentisi yönetici sınıfların bu konunun bilincine varmasıydı. Ne mevduat sandığı ne de tasarruf sandıkları halkın kendilerine emanet ettiği parayı amacı halkın refahını arttırmak olan operasyonlarda tehlikeye atmak istemişlerdi!

Picot, *Société française des habitations à bon marché*'nin [Fransız Ucuz Konutlar Şirketi] Şubat 1905'teki genel kurulunda durumu şöyle açıklıyordu:[84] "Özetle, 1894 ve 1895 tarihli yasalar Fransa'nın inşaat şirketlerine 5,5 milyon franktan fazla bir kredi sağlamazken, Belçika Tasarruf ve Emeklilik Sandığı Belçika inşaat şirketlerine 50 milyondan fazla borç verdi. Nüfusu bizimkinden altı kat az, küçük bir ülke bizden on kat büyük bir iş gerçekleştirdi!"

Demek ki işler hayırseverlik düzeyinde kalmıştı. 1905'te de, tıpkı 1894 öncesinde olduğu gibi, milyonlarca ailenin durumunda bir düzelme olmamıştı. "İşçi istediği gibi değil, elinden geldiği gibi yerleşiyor. Geniş bir konutla daracık bir ev arasında seçim olanağı yok; ona bir veya iki odalı daireler veriliyor, oda sayısı asla üçü bulmuyor. Kaç çocuğu olursa olsun, karşısına çıkan ilk eve girmesi ve istenen kirayı ödemesi gerekiyor. Mal sahibinin beklentisi kiracının tekliflerinden önce geliyor." Araştırmacı, 1896'da Lunéville bölgesindeki işçi konutları üzerine yaptığı incelemeden çıkardığı sonucu, aslında tüm Fransa geneline de yaygınlaştırabilirdi.

Mühendis Jules Borie'nin 1865'te kırk beş sayfalık bir broşürde tanıttığı bu boşalan projesi, tamamen Fourier'ci düşünüşün etkisindedir: yapı bütününün birlikçi niteliği ve yaya yollarını taşıtlar için yapılmış yollardan ayırma kaygısı (Paris, Forney Kitaplığı).

Paris Güzel Sanatlar Okulu'ndan mezun, Fourier'ci Katolik mimar Victor Galland her toplumsal sınıftan ortak mülk sahipleri için tasarladığı bu sarayla ustasının düşünü gerçekleştirmek istedi. Godin onunla ilişkiye geçecektir, ama Familister'in yapımının niye Galland'a verilmediğini bilmiyoruz. (Calland-Lenoir, *Aile Sarayları*, 1858. Paris, Ulusal Kitaplık).

Böylesi bir durum, gerek aileler, gerekse genel ahlak açısından tam bir felakete yol açıyordu. "Ücretinin % 12-15'ini bu işe harcayıp yine de kötü bir konutta yaşayan, çocuklarını çok dar, pis, sağlıksız bir kapalı uzama üst üste yığan işçi, evinden uzaklaşabilmek için hiçbir fırsatı kaçırmaz. Kendinden hoşnut olmadığı için çevresindekiler de onun moral bozukluğunun sonuçlarına katlanır, borç yapar ve bir hiç yüzünden işini bırakır. O zaman sefaletini kentten kente sürükleyen bir göçebe işçi olur ve çocukları da sadece özgürlüklerine kavuşup bu ortamdan kurtulabilecekleri ânı bekleyerek yaşarlar." 1898'de Marennes bölgesindeki işçi konutları üzerine bir çalışmanın yazarı böyle diyordu.

Konut sektöründe özel girişimle yapılan sosyal yardım etkinliği tartışmasız başarısızlığa uğramıştı. Toplumsal rahatsızlık kendini her zamankinden de fazla hissettiriyordu. İktidardaki oportünizmin yarattığı genel hava içinde başka türlü olması beklenebilir miydi ki? Sanayiciler ve bankacılar, ancak sermaye gelişiminin önüne hiçbir engel çıkarmaması koşuluyla cumhuriyeti kabul etmişlerdi. Borsada oynamak ucuz konut inşa etmekten çok daha kârlı olduğu için, yönetici sınıflar –ve onların rantiyelerden oluşan şürekâsı– büyük bir gayretle bu işe vermişlerdi kendilerini.[85] Üçüncü Cumhuriyet'in gerçek yöneticilerinden Léon Say'in de itiraf ettiği gibi, "hayırseverliğin sınırları vardır, ama iyi bir yatırım sınır tanımaz."

Falansterden patron sitelerine

Mühendis Considérant falansteri tanıtıyor

Charles Fourier'nin buluşu olan birlikçi konut anlayışı, halk konutu alanında günümüze dek gelen sayısız sistemin ve somut denemelerin –gizli ya da açık– başvuru kaynağı oldu: Ahenk peygamberinin mirası hâlâ tüketilemedi. Çağının gerçekliklerinin

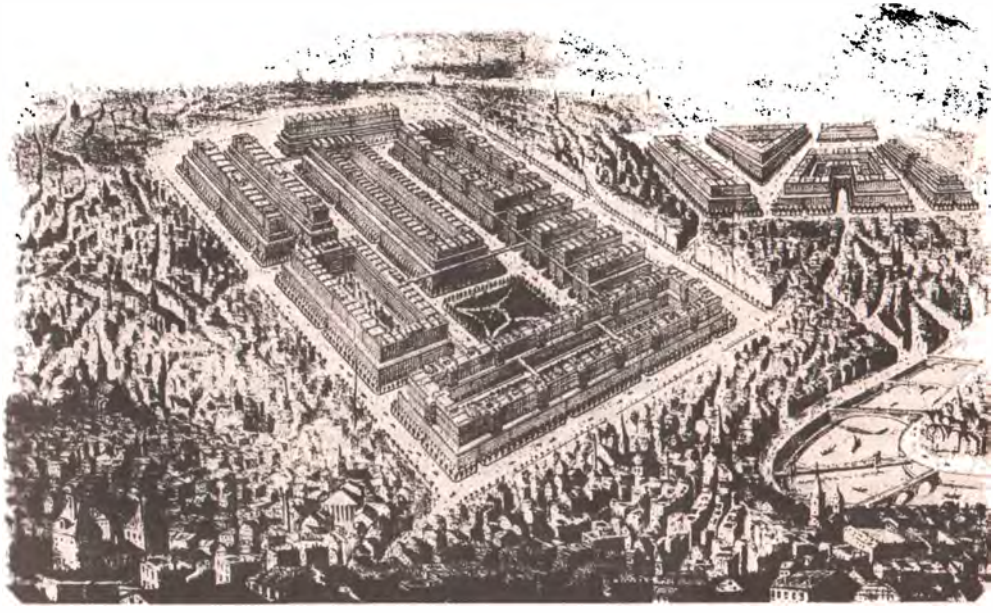

PALAIS DE FAMILLES.

keskin görüşlü gözlemcisi olan Fourier, göze batan olgudan habersiz olamazdı: "Uygar alışkanlıklar otuz kadar işçiyi, kadın erkek karışık bir tavanarasına çok ahlaki ve edepli bir biçimde yığıyor: Sanayide birleşmenin düşmanı ahlakçılarımız toplu yaşamayı sadece uygun düşmediği yerlere, ipek işçilerinin (*canut*) barındığı tavanaralarına veya hastanelere balık istifi dizilmiş hastaların ve yoksulların konutlarına yakıştırıyorlar."[86] Fourier, hem "kirli ve iğrenç kentler"i,[87] hem de "mide bulandırıcı kulübelerden oluşan yerleşimler"[88] olan köyleri görmüş ve oralarda yaşamıştı.

Onun ideal toplumunda, aileler "pislik ve şekilsizlik yarışına çıkmış küçük evler kaosu"nda oturmak yerine, "falanster"lerde veya yaklaşık 3500 kişi barındırabilen "ortak saraylar"da toplanacaktır. Fourier bu konutun şemasını ve yanında kısa bir betimlemesini verir. Bu plan, onun düşüncesini halkın anlayacağı hale getiren ilk kişilerden olan Victor Considérant tarafından yeniden ele alınacaktır.[89]

Onun tasarımladığı yapı da ustasının önerdiği ilk örnekten çok uzak değildir; sadece bazı noktalarda teknisyenin titizliği ve formüllerden duyulan büyük bir mutlulukla tamamlanmıştır. Örneğin Considérant yeni konutun yapısını muhteşem bir biçimde saptar: "Ortak yapıda her şey öngörülmüş ve sağlanmış, düzenlenmiş, ayarlanmıştır ve orada suyun, havanın, ısının ve ışığın kumandası insanın elindedir." Sıcak ve soğuk akan su her daireye götürülecek, ama aynı zamanda gerçek bir merkezi ısıtma sistemi de tüm dairelere ulaştırılacaktır: "Yapının tüm bölümlerine, galerilere, atölyelere, salonlara ve dairelere ısı yaymak için bir tek merkezi kalorifer yeterlidir. Tek bir merkezden ayarlanan bu ısı söz konusu farklı bölümlere bir iletim boruları sistemiyle taşınacak, bu boruların üzerindeki musluklar sayesinde ortak sarayın her bölmesindeki sıcaklık istendiği gibi azaltılıp yükseltilebilecektir."

Falanster çeşitli türde, mobilyalı veya mobilyasız, her keseye uygun dairelere bölünecektir. Toptan erzak alımı sistemi sayesinde ortak lokanta çok ucuz yemek sunabilecektir. Her kattaki tüm dairelerin kapısının açıldığı camekânlı sokak-galeri yazın havalandırılacak, kışın ısıtılacak ve ortak sarayın birliğini sağlayacaktır: "Ortak yapının kenarlarını bükülerek dolaşan ve onu bir kuşak gibi saran, bütün parçaları bir bütüne bağlayan, merkezle uçların ilişkisini kuran bu galeri, büyük falanster gövdesi içinde yaşamın dolaşmasını sağlayan kanal, kalpten tüm damarlara kanı taşıyan atardamardır."[90]

İşlevsel bir yapı olan falanster, sadece "içinde oturulacak bir makine" olarak da kalmayacaktır: "Orada suyun, ateşin,

ışığın, granitin ve madenlerin ahengini sağlamak gerekir; sanat, bir araya getirilebilecek bütün unsurları o geniş ellerinde bulacaktır; bu bir yaratım olacaktır!" Considérant, eserinin sonunda, "Böylesi bir ideal mutlaka mümkün kılınması gerekecek kadar güzeldir!" diye haykırır: "Siz başınızı sokacak güzel bir ev bulmuş olabilirsiniz, ama herkes aynı durumda değil. Kışın tir tir titreyenler, yazın da buram buram terleyenler var, bunu biliyor muydunuz? Yağmur yağdığında saman dolu şilteleri sırılsıklam olan ve döşemesi çamur içinde kalanlar var. Ama insan bu hayvan ini gibi yerlerde yaşamak için yaratılmamıştır. Söz konusu olan başını inine sokan bir hayvan değil, insandır: Onun bir eve yerleştirilmesi gerekir!"

İnsanlığın çözmek için uğraşmadığı saçma sorun kalmamış gibi, insan organizmasıyla uyumlu bir mimarinin yasalarını belirleme düşüncesine isyan edilir. Politeknik okulu mezunu ve subay olan Considérant, Avrupa'da her yıl inşaat yapımına, her türden surların ve tahkimatların onarılmasına veya yıkımına milyarlar harcandığını bilmektedir. Bu toplamların küçücük bir bölümü de daha üretken ve hatta bir gemi yapımından daha kolay yatırımlara ayrılamaz mı? "Okyanusun ortasında 1.800 adamı barındırmak, Champagne'ın ortasında veya Beauce topraklarında 1.800 iyi köylüyü bir toplu konutta barındırmaktan daha mı kolaydır?"

İkinci Cumhuriyet'te Kurucu Meclis üyesi olan Considérant, 14 Nisan 1849'da, ortaklık esasına dayalı bir komün deneyiminin devlet tarafından finanse edilmesine yönelik bir yasa teklifi sundu. Beş yüz kişiyi Paris yakınında bir araziye yerleştirmek söz konusuydu. Devlet konut ve işletme yapılarını masraflarını kendisi karşılayarak inşa ettirecek, tahsisat döneminin sonunda da burasının mülkiyeti devlete geri dönecekti. Meclis bu tasarıyı tartışmadı bile. Ama Fourier'nin devamcıları Fourier'ci ideolojinin bu ana parçasından vazgeçmiyorlardı. Considérant'dan nöbeti devralanlar onun tasarısını çeşitli biçimlerde yeniden ele aldılar.

Halk çevrelerinde çok geniş bir okuyucu kitlesine sahip olduğu bilinen romancı Eugène Sue bu militanların en ön safında yer almaktadır. Fourier'nin düşüncelerinin yayılmasına en büyük katkıyı yapmış yazarın o olduğuna kuşku yoktur. 1844'te çıkan *Gezgin Yahudi* adlı romanının kahramanı, sanayici François Hardy hiç bilmeden Fourier'ciliği uygulamaktadır. İşçileri için Paris civarında ustanın kurallarına uygun "ortak bir ev" inşa ettirmiştir: Bekârların birer oda ve tuvaletli, ailelerin ise üçer odalı daireleri vardır.

Calland ve onun "aile sarayı"

Yine de 1850'lerde Victor Calland[91] adında bir mimar Fourier'nin tasarısını "aile sarayı" adını koyarak sahiplendiğinde, toplumsal manzarada henüz hiçbir falanster göze çarpmıyordu. Onun esin kaynağı da ustanın kuramıyla tamamen aynı çizgideydi: "Aile sarayı bireysel özgürlük üzerine kurulmuş, ev hayatının gereksinimlerine uygulanan ve her yerde gerçekleştirilebilecek bir mimari biçimle kendini gösteren bir toplumsal birlik planıdır. Verili bir noktada en az 100 aileyi bir araya getirmek; her birinin varoluş özgürlüğünü sonuna dek kullanabilmesi için ahenkli bir biçimde düzenlenmiş geniş bir anıt yapı içine toparlamak; güçlerini, harcamalarını ve hatta eğlencelerini akıllıca birleştirmeye ve ayarlamaya yöneltmek ve böylelikle bunların toplamını beş katına çıkarmalarını sağlamak; son olarak da onları yalnızlık ve uzlaşmaz çelişkiden yakınlaşma, dayanışma ve ortaklık haline geçirmek: Bu anlayışın temel hedefi böyle özetlenebilir."

Mimar, 60 işçi ailesiyle hali vakti yerinde 24 aileyi bir araya getirecek 84 daireli bir site planı sunduğuna göre, bir toplumsal uzlaşma eseri olarak da nitelendirilebilecek bu çabaya Melun'ün verdiği desteğe karşın –Calland da Katolik Fourier'cilerdendi–, kapitalistler konuyla hiç ilgilenmedi. Ama "aile sarayı" kısa süre içinde halk konutu tarihindeki yerini alacaktı. Bu başarıyı, Fourier'nin kalıcı ve verimli eserler veren tek öğrencisi, sanayici Jean-Baptiste André Godin'e borçluyuz.

Familister'in kurucusuna ve onun çeşitli emek-sermaye ortaklığı deneyimlerine yönelik incelemeler eksik değildir.[92] Biz burada Guise Familisteri'ni gerek ruhu, gerekse ana düşünce soy zincirine bağlılığı açısından gerçek bir falanster deneyimi olarak sergilemekle yetineceğiz.

Fourier'nin Godin tarafından gerçekleştirilen düşü

Marie Moret'ye göre, Godin, yerel bir gazete olan *le Guetteur de Saint-Quentin*'de 1842 yılında çıkan bir makaleyi okuyunca, Fourier'nin idealini benimsemişti. Nitekim ertesi yıl Paris falanstercileriyle ilişkiye geçti ve kısa sürede inançlı bir militan olarak davranmaya başladı. Belgeler topladı, gerektiğinde bağışta bulundu, grubun yayın organı olan *Démocratie pacifique*'e yazılar gönderdi, ürünlerini pazarlamak üzere gittiği bütün kentlerde ekolün coşkulu bir propagandacısı olarak çalıştı. 1846'da Guise'e (Aisne) yerleşen mutfak ocakları ve soba fabrikası hızla büyüdü. Ama biriktirdiği serveti onun gözünde sadece insanlığa hizmet etmek için bir araçtı.

İkinci İmparatorluk devrinin başlarında, Godin'in yazışmalarında işçilere yönelik bir yapı düşüncesinin belirdiği görülüyor. Nitekim 16 Mart 1853'te falansterci Cantagrel'e şu satırları yazdı: "Benim konumumun işletmemin yanı başında,

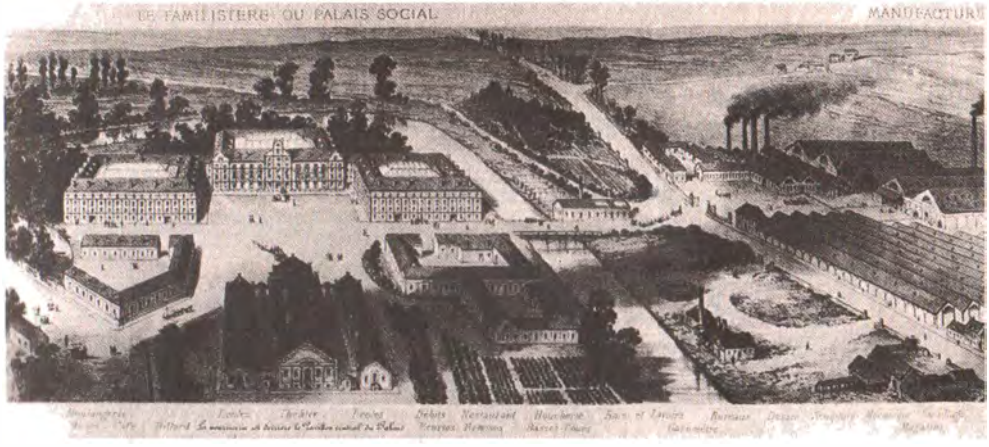

Bu Familister manzarası, Fourier'in *Tarımsal ve Konutsal Birliktelik Üzerine İncelemesi*'in (1822) 2. cildinde çizdiği planı canlandırır.

işçilerime şu an içinde bulundukları duruma göre gerçek bir konfor sağlayacak bir işçi sitesinin kurulmasına elverip elvermeyeceğini sık sık sormuşumdur kendime."

1857'de *Bulletin du mouvement sociétaire en Europe et en Amérique*'in Kasım sayısı, Godin'in dikkatini *Suppression des loyers par l'élévation de tous les locataires au droit de propriété* [Tüm kiracılara mülkiyet hakkı verilmesiyle kiraların ortadan kaldırılması] başlıklı bir broşüre çeker; bültende bu broşürden uzun alıntılar yapılmıştır. Godin, Calland imzalı bu broşürü okuduktan sonra, hemen yazara bir mektup gönderir. Ona işçi konutları yaptırma tasarısından ve henüz kimsenin ortaklık esasına dayalı mimariyle ilgilenmemesinden duyduğu üzüntüden söz eder: O zamana dek mimarların tek kaygısı, aileleri birbirlerinden tecrit etmek olmuştur. Sonuç olarak Calland'a, kendisi için bir işçi sitesinin planlarını yapma işini hangi koşullarda kabul edeceğini sorar.

Calland'ın dostlarından mimar Lenoir Guise'e gider ve Godin'e bir proje sunar, ama iş orada kalır. Sanayici 1858'de 18 hektarlık bir arazi satın alır ve yapının planlarını bizzat çizer: İlk temeller Nisan 1859'da atılır. Godin, başlıca eseri olan *Toplumsal Çözümler*'de Familister'in eksiksiz bir betimlemesini planlar ve gravürlerle birlikte– yapar.[93]

Fourier'nin fikri ortaya atışından beri ilk kez, işçi ailelerine konut amaçlı modern bir yapı sunulmaktadır. Considérant'ın, falansterde havanın, suyun ve ışığın yönetimi konusundaki kuramının doğruluğuna inanan Godin, bunun tam anlamıyla hayata geçirilmesine önem vermiştir:

Godin, ilk fabrika ve Familister yöneticileri ekibiyle birlikte. Karısının da bu resimde yer alması, asla bir gösteri niteliği taşımıyor (Rabaux Arşivleri).

Familister'in her iç avlusu portatif bir camekânla örtülüydü. Bu düzenleme, katları çevreleyen dar geçitler sistemiyle birlikte, Godin'in personelinin yaşamlarındaki dönüm noktalarını oluşturan birçok tören ve bayramın yapılabilmesini sağlıyordu (Rabaux Arşivleri).

1) *Hava*: Her dairede havalandırma boruları sistemi; duvarda, kuzinelerin ve sobaların borularının gireceği delikleri önceden hazırlanmış bacalar; rahat rahat havalandırılabilen camekânlı avlular.

2) *Su*: Her katta çeşmeler; sıkma makineleri ve bir kurutma makinesiyle donatılmış ayrı bir yapıda çamaşır yıkama yeri; banyo odaları ve çocuklar için tabanı yerinden çıkarılıp yüksekliği ayarlanabilen kapalı havuz – 50 metrekarelik.

3) *Işık*: Her ev, binanın hem cephe tarafına hem de avlusuna bakmaktadır; geceleri tüm ortak kullanım alanları gazla aydınlatılmaktadır.

Ayrıca her kat Godin'in kişisel icadı olan ve o çağda bir başka benzerine rastlanmayan bir "süprüntü odası"yla, başka bir deyişle küllerin boşaltılabileceği kadar geniş bir çöp borusuyla donatılmıştır.

"Zenginin hizmetçilik kurumundan aldığı hizmetlerin yerine ortak kurumları" geçirmek isteyen Godin, bir Familister genel temizlik servisi kurar: avluların, merdivenlerin, galerilerin, çeşmelerin, helaların[94] vb. süpürülmesi ve temizlenmesi işi ücretli temizlikçi kadınlar tarafından yapılmaktadır.

Godin, *Gezgin Yahudi*'deki manüfaktür sahibi Bay Hardy

gibi, yardım sandığı cemiyetlerinin ilkelerine dayalı bir tıbbi yardım servisi kurar. Familister'in her sakini, ayda 1-2,5 frank arası bir aidat ödeyerek orada her gün bulunan iki doktorla bir ebeden oluşan sağlık ekibinin hizmetinden yararlanabilmektedir. İlaçlar bedava dağıtılır ve yatağa düştüğü için çalışamayan emekçilere günlük ödenek verilir. Hastalar ailelerinden tecrit edilip bu iş için öngörülmüş dayalı döşeli odalara yerleştirilebilir.

Familister'in sakinleri için yapılmış başlıca düzenlemeleri bunlardır. Pişirilmiş yemekler hazırlayan bir "mutfak atölyesi"[95] ve çok sayıda erzakla mamul maddeyi en düşük fiyatlara mal eden bir tüketim kooperatifi de vardır. Godin bu konuda da ileri görüşlüdür: "Tüccarlar halkın ihtiyaçlarını toptan satın alıp, bunları daha sonra perakende olarak, tüketicilerin kesesinden karşılanan kârlar ekleyerek satıyorlar. Bu durum tüketiciler açısından erzak ve tüketim maddesi miktarını azaltıyor, çünkü herkesin gelirinin bir bölümünü üretici olmayan kişilere bırakması gerekiyor; ama nüfus gruplarının dağınıklaşması ve çıkar dayanışmalarını yitirmesi nedeniyle, kamuoyu aracıların çoğalmasını bütün semtlerde temel gereksinim maddelerini daha kolay bulmanın bir yolu olarak görüyor; oysa bu, tüketiciden alınan en yüklü vergiyi oluşturuyor."[96]

Godin, konutlarını düşük fiyatlı çeşitli mallar sunan bir mağazayla tamamlayan ilk sanayici değildi. Şu farkla ki, onun mağazasının reyonlarında Guise kentindeki dükkânlar kadar çok mal vardı (Rabaux Arşivleri).

Familister'in okulları Fourier'nin temel ilkelerine göre oluşturulmuştu. Daha sonraları Milli Eğitim'le bütünleştirileceklerdi (Rabaux Arşivleri).

Demek ki ortaklık ekolünün ütopyasını Godin gerçekleştirmiştir: "Her işçi ailesinin derme çatma evini veya kulübesini saraya dönüştüremeyeceğimize göre, işçi konutunu bir saraya yerleştirmek istedik; Familister bundan başka bir şey değildir aslında: Geleceğin toplumsal sarayıdır." "Servetle eşdeğerli şeyler" şu araçlarla sonunda yoksullara da sağlanmıştır: "Yoksul insanın ailesini rahat bir konuta yerleştirmek; bu konutu zengin konutunun sahip olduğu her türlü kaynak ve avantajla çevrelemek; konutun bir sükûnet, eğlenme ve dinlenme yeri olmasını sağlamak; zenginin hizmetçilik kurumundan aldığı hizmetleri ortak kurumlarla ikame etmek."

Familister'deki kreş, işçi kadınlara, uzman personel tarafından bakımı üstlenilen yeni doğmuş bebekleri hakkında kaygı duymadan çalışma olanağı veriyordu (Rabaux Arşivleri).

Godin'in toplumsal sarayı, Fourier'nin falanster için öngördüğü gibi, 1865'ten, yani merkez binaya ailelerin yerleştiği tarihten itibaren meşhur olur. Birçok ülkeden çok sayıda gazeteci burayı ziyaret eder; bu konuda yazılmış ilk eser olan A. Oyon'un kitabı onu en olumlu biçimde yansıtır.

Ama geleneksel liberaller böylesi bir deneyim karşısında sessiz kalamaz ve hemen klasik kanıtlardan oluşan saldırı oklarını harekete geçirirler. Jules Moureau 1866'da Familister sakininin "vesayet altına sokuluşu" karşısında öfkesini ifade eder: Bir konut sahibi olmak, giysi ve erzak edinmek satın alma işlemlerinin koşullarını tartışmadan da mümkündür ona göre. Kreş ise, işçinin karısını en değerli annelik görevlerinden uzaklaştıran zararlı bir kurumdur. Moureau, "Bir adım daha atılsa, herkes başının üzerine kurşun gibi çöken komünizm külahını hissedecek" diye haykırır. Dolayısıyla bu tür bir kuruluş genelleşemez. "Uğraşılan sorunun çözümü için hiçbir veri sağlamayan bir tuhaflıktır bu."

Yaklaşık yarım yüzyıl sonra, Fernand Duval'in verdiği hukuk doktora tezinde de aynı değerlendirmeye rastlanmaktadır.[97] Familister bir kışladır, "bireyin özgürlüğünün çok büyük bölümünü elinden almakta, onu girişim gücünü dumura uğratan bir sürü yönetmelikle kuşatmaktadır."

Bay Zola cam evi sevmiyor

Fourier'cilikle ilgili halkın anlayacağı dille yazılmış bazı eserlerden[98] coşkuya kapılan Zola da Familister'i ziyaret eder. Bir komünün Fourier'nin düşüncelerine uygun bir ortaklığa dönüşmesini konu alan bir roman olan *Emek*'in (1901) kompozisyonuna ilişkin notlarında duygularını gizlemez. Sapmanın olduğu yer konuttur. Zola, Godin'in sarayından etkilenmemiştir: "Camdan ev. Komşuya güvensizlik. Yalnızlık yok. Özgürlük yok [...]. Düzen, yönetmelik, konfor, ama peki ya serüven, risk, özgür ve maceralı bir yaşam isteği? Tüm yaşamlar aynı kalıba dökülmemeli."

Fransız topraklarının bütününde tek seçeneği aynı viraneler olan bir 19. yüzyıl işçisi açısından "özgür ve maceralı yaşam" ne anlama gelebilirdi? İnsan sanki Uzakbatı'ya ilk yerleşen öncülerin varlığından söz eden bir metin okuduğu izlenimine kapılıyor. Zola, bireysel girişimin büyülü gücü konusunda çağının yönetici sınıflarının bütün yanılsamalarını paylaşıyordu. Mülk sahipleri, yeni bir cemaat yaşamının –bu yaşamın da kısıtlamalardan yoksun olduğu söylenemez, çünkü her Familister üyesi sarayın iç yönetmeliğinin 100 kadar maddesini içeren kızıl kapaklı kitapçığı cebinde bulundurmak zorundaydı– örgütleyicisinin şahsında, liberalizm ahlakının oyununu bozan haini yakalamışlardı.

Patronların gerçekleştirdiği eserler

20. yüzyılın ilk yarısına dek etkisi süren ataerkil bir sistem içine soktukları işçilerin istikrarından sağlayacakları yararları iyi anlamış "saygıdeğer" sanayiciler hakkında aynı şeyler söylenemez kuşkusuz. Montceau-les-Mines'de, *Société des houillères de Blanzy*'yi [Blanzy Taşkömür Yatakları Şirketi] kuran Chagot'lar buna bir örnektir.[99] Zaten amaçlarını da asla gizlemezler: "Rahat ve ucuz konut çocuğu en küçük yaşında alıp, ona eğitim ve her türlü yardımı sağlayıp, tüm emekçilik yaşamı boyunca ona eşlik edip, 30 yıllık hizmetin ardından konut ve ısıtmayla birlikte 300 frank emekli ödeneği sağlayan bir dizi kurumun parçasıdır. Yani bu kurumlar onu ihtiyaçlarını karşılayamamak tehlikesinden korur ve ömrünün sonuna dek mesleğinin saygınlığını ve emeklerinin karşılığını hakkıyla almasını sağlarlar." Söz konusu konutlar tek ailelik müstakil evler biçiminin ilk örnekleridir.

Briare'da bir başka öncü sanayici, kendi kendini yetiştirmiş mucit F. Bapterosses seramik işinde kendine bir yol açmıştır.

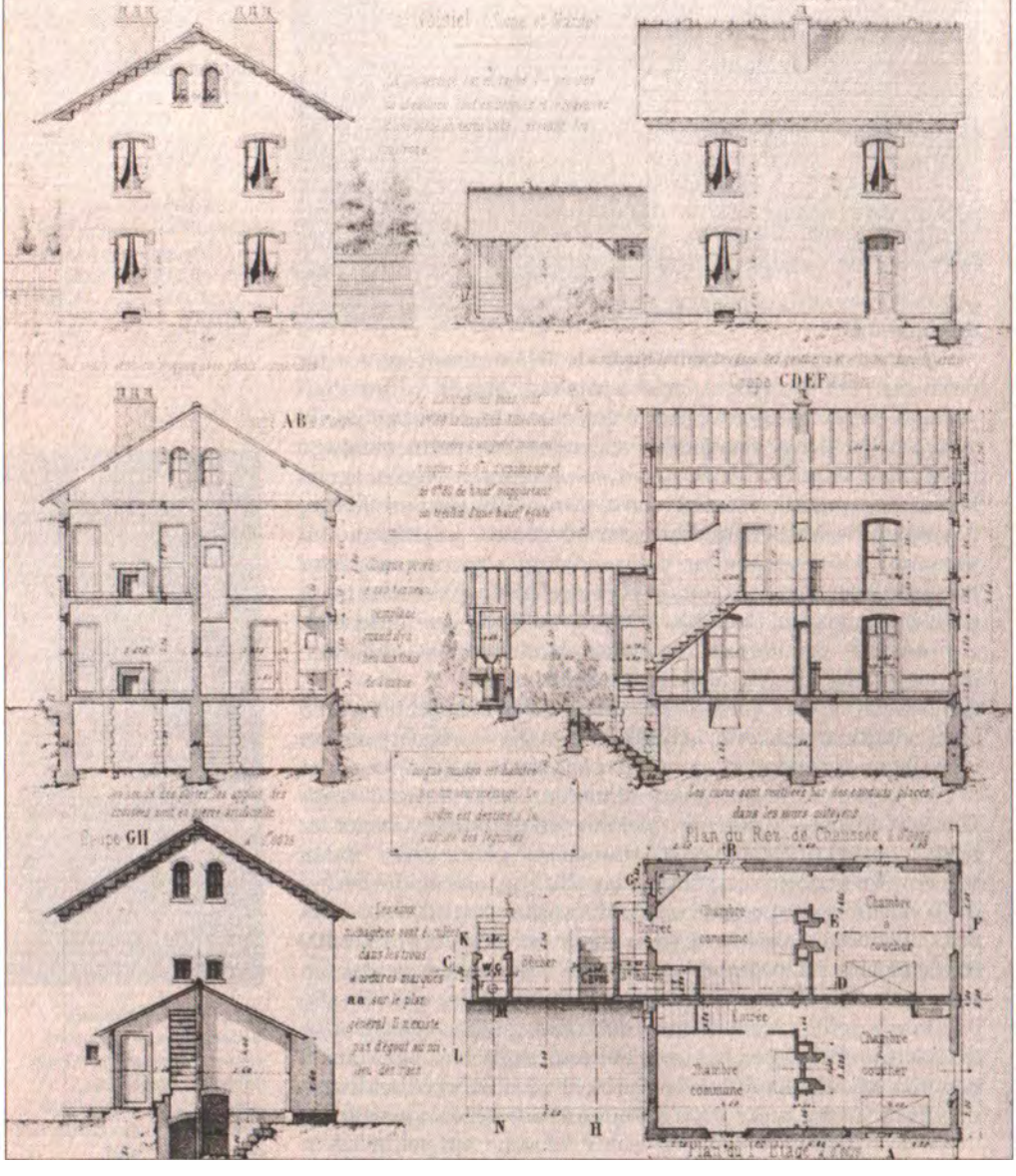
AB
Coupe CDEF
Coupe GH
Plan du Rez-de-Chaussée
Plan du 1er Etage
Chambre commune
Chambre à coucher
Entrée
Chambre commune
Chambre coucher

Menier Noisiel'de iki aileye bir müstakil ev çözümünü benimsedi. Bu ev sıraları, bugün bile görülebilen gerçek sokaklar oluşturuyorlardı.

Muller ve Cacheux'nün meşhur derlemesi 19. yüzyıldaki işçi konutları hakkında elimizde bulunan en eksiksiz tanıklıktır. Bu paftada, ne suyu ne de ev kanalizasyon sistemi olan Noisiel müstakil evlerinin yine de mükemmel bir kaliteye sahip olduğu görülmektedir. (Paris, Ulusal Kitaplık).

Kâşiflerimizin Kara Afrika'ya yayacağı porselen düğme ve incilerin seri imalatında İngilizleri yenecektir. 1865'te yirmi yıl önce bir rakibinden satın aldığı işletmesinde, kadın, erkek ve çocuklardan oluşan 1.000 işçi çalışmaktadır. O da kreşten yaşlılar yurduna kadar işçilerin tüm yaşamlarının sorumluluğunu üstlenen bir sistem uygulamaktadır: "İşçileri tanıyor, onları seviyor, işçiler onun çocukları. Tutkularını, kusurlarını, korkularını biliyor, onları beceriyle idare edip gerektiğinde kararlılıkla yönetiyor, ama bunu öylesine bir iyilikle yapıyor ki! En ucuz fiyata sağlıklı konutlara sahip olabilmeleri için geniş işçi siteleri inşa ediyor ve dinin onları törenle kutsamasını istiyor."[100] Bapterosses, kolektif yapıları müstakil evlere tercih ediyordu: Sitesinde, her birinin uzunluğu 108 metreyi bulan ve her biri 36 ile 50 aileyi barındıran 6 yapı vardı ve bunlar simgesel bir anlam yüklenerek fabrika yapılarıyla yaşlılar yurdu arasına yerleştirilmişti.

Aynı dönemde İkinci İmparatorluk'tan çok önce kışla türünü terk etmiş Schneider'ler, en etkin uygulamacıları arasında yer aldıkları toplumsal ataerkilliğin kuramcılarının ahlakçı söylemine daha uygun olan müstakil evi benimser. Creusot'da işçi nüfusu da bu yaklaşımı onaylar;[101] ama Carmaux'da 1865'te başlatılan benzer bir girişim başarısızlıkla noktalanır. Yaklaşık otuz yıl sonra, 1892'de, Maden Şirketi konutlarında ücretlilerin sadece 201, yani % 6,9'u barınmaktadır.[102]

Noisiel, çikolata sayesinde...

Patron sitesinin tamamlanmış örneği, bireysel girişimin en parlak öncülerinden biri kuşkusuz Emile Justin Menier'nin 1.700 işçisini barındırmak için kurduğu köydür. Godin sobaları ve kuzineleri halka indirirken, Menier de halk sınıflarına

1909'da, Dourges Maden Yatakları Şirketi personeli için bu türden beş yüz müstakil ev inşa etmişti. Bask türüyle rekabet içinde tüm Fransa'yı istila edecek, kolombajlı Norman çiftliğinin altın çağı başlıyordu (Gaston Le Fol, *Ekonomik kiralı evler*, 1913 Paris, Ulusal Kitaplık).

çikolata tüketiminin önünü açmıştır: Onun sayesinde –Güney Amerika'da kurduğu– Fransız çikolata üretimi 1849'da 350 ton iken 1889'da 15.000 tona yükselmiştir.

Godin gibi ekonomik ve toplumsal sorunlara tutkulu olan Menier, serbest piyasayı yücelttiği –tüm Fransız sanayicilerin devlet korumacılığından yana olduğu bir dönemde– ve bir vergi reformu önerdiği pek çok eser ve broşür yayımlamıştır. 1876'da Meaux'dan milletvekili seçildiği mecliste solda yer almış ve sürgün edilmiş Komüncülerin affedilmesi yönünde oy kullanmıştır.

Dünyanın madeni iskeletli ilk yapılarından biri olan bir fabrikayı inşa ettirdikten sonra, Menier bu şaşırtıcı buluşu 1874'te Noisiel köyünü kurarak tamamlar: Burası, 20 hektarlık alana yayılan bir müstakil ev topluluğudur. Çift daireli, mahzenlerin üzerine oturtulmuş tuğla evlerdir bunlar. Zemin katta iki pencereli bir oda, ocağı ve yalak taşı olan bir mutfak; üst katta ebeveynler ve çocuklar için birer oda; çatı arasında da kiler vardır. Her odada bir şömine, bir dolap ve panjurlar yer alır. Bahçede kapalı bir hangar, çukuru yerinden çıkartılabilen hela vardır: Önceden kakaoya bulanmış hela çukuru fıçıları tüm aileler tarafından kullanılan mükemmel bir gübre sağlar. Su ihtiyacı çok sayıda çeşmeden karşılanır. Maliyeti sadece 10.000 frank olan bu müstakil evler –yani içerdikleri her daire başına 5.000 frank– yıllığı 150, yani aylığı 12,50 franka kiralanır. Kirayı telafi eden prim sistemi sayesinde, bazı işçiler bu mütevazı katkıyı bile ödemekten kurtulmaktadır.

Godin gibi, Menier de ortak topluluk kurumlarını çoğaltır: çok düşük fiyatlara gıda, içki, kumaş, giysi, ayakkabı, yakacak

sunan mağaza; Noisiel yakınındaki köylerde oturan personelin yemekleri için yemekhaneler; bekârlar için iki otel-restoran; altı sınıflı okul; çocuk bakım servisi de olan bir yurt; bedava eczane (hasta erkek işçiler günde 2, kadın işçiler ise 1 frank alıyordu).[103]

Eugène Sue'nün yücelttiği Fourier'nin falansteri gibi, bu yeni yeryüzü cenneti de 19. yüzyıl sonunun en çok okunan yazarlarından Hector Malot tarafından kutlanacaktır. Vallès'in dostu olan bu yazar –Komün'den sonra ona yardım eden az sayıda kişiden biriydi– bütün aşırılıklarını paylaşmasa da, ütopik sosyalizme eğilimlidir. *Ailede* (1893) adlı eserinde, iplik fabrikası sahibi Paindavoine, torunu Perrine'in etkisinde kalarak işçileri ve onların aileleri için bir hastane ve bir kreş yaptırır – kreşe verilen isim, Fourier'ye açık bir gönderme olan, "*pouponnat*"dır. Erkek ve kadın bekârlar zemin katlarında 0,70 franka çorba, yahni veya rosto, ekmek ve elma şarabından oluşan doyurucu bir akşam yemeği veren restoranların da bulunduğu iki otelde kalabilmektedir. Her aile bahçe içinde ve yıllık kirası sadece 100 frank olan müstakil evinde oturacaktır. Anlatılan bu yeni model Noisiel'dir aslında! Perrine birisini gönderip bu yeni kuruluşu incelettirmiştir. Demek ki Menier'nin evleri, –kendisi de bir müstakil ev sahibi olan– Malot'nun hoşuna gitmiş, onun emlak alanındaki bireyselciliğine uygun gelmiştir.

Daha çok halk tabakasını kırıp geçiren vereme karşı koruyucu önlemler aracılığıyla mücadele etmeye çalışan hijyenizmle birlikte, patron siteleri müstakil evlerin yeşillikler içine gömüldüğü bahçe-siteler görünümüne bürünür. Pas-de-Calais'deki Dourges'da, Maden Şirketi eski işçi semtlerini terk edip tam anlamıyla bir "küçük sanatoryum" kurar: Her birinde bir giriş sundurması, bir hol ve dört oda bulunan 500'den fazla çok güzel görünümlü müstakil ev inşa edilir.[104] Liberalizm halk sınıfları için ideal konut tipini sonunda "küçük kır evleri"nde bulmuştur.

Müstakil evlere kapanmak

Mulhouse'da "borçlanarak mülk sahibi" olmak

Mülkiyet yoluyla toplumsal, hatta ahlaki kurtuluşu sağlamanın yandaşı olan yetkililer İkinci İmparatorluk'ta ciddi anlamda harekete geçtiler. İşe Alsace'ta büyük yankılar uyandıran bir adımla başladılar. 19. yüzyıl başında kurulan *La Société industrielle de Mulhouse* [Mulhouse Sanayi Cemiyeti] 1832'de kamu yararlılığı olan kurum ilan edildi. 24 Eylül 1851'de

üyelerinden fabrikatör Jean Zuber (oğul) meslektaşlarına işçi konutları hakkında bir rapor sundu.[105] İngiltere'de geliştirilmiş bir model evin planını masaya serip, bu konunun tartışma gündemine alınmasını istedi.

Zuber'in çağrısına kulak verildi. 30 Haziran 1852 tarihli oturumda, Dr. Penot Yukarı Rhin bölgesinde, işçi konutlarının sahipleri olan kişiler nezdinde yapılan bir araştırmanın sonuçlarını anlattı. Kışla ve müstakil ev olarak iki tür ayırt etti. Birincisi ahlaki nedenlerle reddedilmeliydi: "Birbirine yabancı, çok sayıda ailenin aynı evin içine yerleştirilmesi çok ender olarak dingin bir ahenk sağlayabilir ve ciddi kargaşalara yol açabilir."

Başka yerlerden getirtilmiş müstakil ev planları içinde, Napoléon adasındaki Zuber kâğıthanesi işçileri için hazırlanmış ev planları en uygunu gibiydi. Bu evlerin bir mahzeni, iki oda ve bir mutfaklı zemin katları, iki oda ve bir yüklük imkânı sunan bir de tavanarası katları vardı; helalar bahçedeydi. İlk kez "toplumsal bir otorite", işçilerin efendileriyle aynı konfordan yararlanabileceğini örtülü biçimde de olsa kabul ediyordu. Dr. Penot, sözlerine son verirken, cömert yurttaşların Zuber evleri üslubunda model evler yapabilmek için bir araya gelmesi dileğini belirtti: Daha sonra "ciddi spekülatörler" de onları taklit edebilirdi.

Fabrikatör Jean Dollfus derhal bu deneye hazır olduğunu bildirdi: İlk deneme olarak mimar Muller'e dört ev yaptırdı. 30 Kasım 1853'te Dr. Penot *Société mulhousienne des cités ouvrières*'in [Mulhouse İşçi Siteleri Şirketi] 10 Haziran'da, 5.000'er franklık 60 hisseye bölünmüş 300.000 frank sermayeyle –sermayesi III. Napoléon'un bağışından sonra 600.000 franka çıkarılacaktı– resmen kurulduğunu açıklıyordu.[106] Jean Dollfus tek başına 35 hisseyi elinde bulunduruyordu. Geri kalan hisseler on bir fabrikatör arasında paylaştırılmıştı. Tüzüğün ilk maddesi hiçbir yanlış anlamaya meydan bırakmıyordu: "Şirketin amacı Mulhouse ve yakın çevresinde işçi evleri inşa etmektir. Her ev bir tek aile için ve başka konutlarla bağlantısız olarak inşa edilecektir." Esas olarak hayırsever bir amaç söz konusu olduğu için, her hisse en fazla % 4 kazanç getirebilecekti.

27 Haziran'da Dollfus hissedarlara toplu bir plan sunuyordu; 20 Temmuz'da şantiye açıldı. Şirketin elinde 8 hektarlık bir arazi vardı ve buraya üç farklı biçimde evler yapıldı: İkişer ikişer yapışık evler, bahçe ortasında dörderli gruplar halinde evler, avlu ile bahçe arasında dörderli gruplar halinde evler.

Bunlar iki katlı, mahzen veya kileri, zemin katlarında büyük bir oda ve mutfağı, üst katta üç oda ve bir yüklüğü, bir

de helası olan evlerdi. Hepsi 1.850-2.800 arasında değişen fiyatlara, özel koşullarla satılacaktı. Peşin 300-500 franklık (seçilen kategoriye göre) ilk ödemeden sonra, ayda 20-30 frank arası bir ödeme yapılması gerekiyordu. Böylelikle karşılıklı faizler her yıl sonunda düşülerek, tapu masrafları ve sermayenin yarısının beş yılda, hatta mümkün olduğunda daha kısa sürede geri ödemesi gerçekleştirilecekti. Satış fiyatının diğer yarısını ise, ev sahibi, bu yarının geri ödenmesi için gereken vade boyunca, yani yaklaşık otuz yılda Crédit foncier'ye % 5 faizle ödemek zorundaydı.

On yıldan daha kısa bir süre içinde, 1862'de, sitede 560 ev vardı ve 488'i 31 Mart tarihinde satılmıştı.[107] Eski tüccar cumhuriyetin bu yeni semtinde Fourier'ci bir falansterin aşağı yukarı tüm avantajları bir araya getirilmişti: bekâr işçiler için mobilyalı 17 odalık binalar, yaşlılar yurdu, hastalar için konsültasyon ve bedava bakım lokali, çamaşırhane –santrifüjlü bir sıkma makinesiyle birlikte–, hamam, ucuz ekmek satılan bir fırın, hazır yemekleri ucuz fiyata sunan bir lokanta, temel gereksinim maddelerinin ucuza temin edilebildiği bir satış mağazası.

Düzenli olarak sürdürülen Mulhouse deneyimi –1867'de sitede 6.000 kişiyi barındıran 800 ev sıralanıyordu[108]–, Yukarı Rhin'in başka kentlerinde de taklit edildi: Guebwiller'de 1854'te sanayici Bourcart, sonra da 1860'tan itibaren bir şirket; Beaucourt'da 1864'te Japy'lerin arazisi; Colmar'da 1866'da. Her üç örnekte de kurulan şirketler Mulhouse örneğinin aynen kopyasıydı: Hisseli bir şirket oluşturulması, şirket yönetiminin, en büyük hisse sahibinin (Mulhouse'da Dollfus, Beaucourt'da Japy) başkanlığındaki dört veya beş üyeli dar bir idare heyetine bırakılması.

Bu yeniliklere yön veren düşünce, muhafazakârlığın ve ataerkilliğin ta kendisiydi. Dr. Penot, "İşçileri, mülkiyet sahibi olmak gibi çekici bir uyarıcının yardımıyla, tasarrufa alıştırmayı hedefleyen bir hayırseverlik eseri" diye yazıyordu. Mulhouse'da, fabrikatörlerin güvenini kazanmış bir yerel şahsiyet siteyi yönetiyordu. Evli işçilerin lokantayı –Jean Dollfus'a ait bağımsız kuruluş– kullanması hiç tavsiye edilmiyordu. Dr. Penot, "*Pot-au-feu* [sebzeli sığır haşlaması] ailenin köşe taşlarından biridir ve işçilerin ortak bir sofranın beyhude eğlenceleri için bundan vazgeçmesi çok üzücü olur" diyordu ciddi ciddi. Aileler kendi içlerine kapanarak yaşamalı ve dikkatlerini öncelikle iç mekânlarının düzenlenmesine vermeliydi. Her yıl evleri ziyaret eden bir jüri, "düzenleri, temizlikleri ve genel bakımlarıyla" sivrilen hanelere para ödülleri dağıtıyordu.[109]

1895'te Mulhouse sitesi tamamlanmıştı: Tam olarak 1.240 ev –bugün de meskûn durumdadırlar– ve bunlarda oturan yaklaşık 10.000 kişiden oluşuyordu; yani kent nüfusunun % 10'undan fazlası bu sitede yaşıyordu. 1874'te gerçekleştirilen bir anket, sitenin bir işçi gettosuna dönüşmediğini, çünkü yaklaşık 80 mesleğin burada temsil edildiğini kanıtlamıştı. Ama S. Jonas'ın incelemesi sanayide çalışan aile reislerinin ücretlerinin aylık ödemeleri karşılamaya yetmediğini gösterdi: Karılarının ve çocuklarının da çalışması gerekiyordu. Onlar bunu mülkiyet sahibi olabilmek için kabullenmişlerdi. Demek ki tuzak iyi işlemişti.

Paris'in yakın banliyölerinden Clichy'de, Cailloux Sokağı 14 numaradaki Jouffroy-Renault Sitesi Mulhouse deneyimini bazı değişikliklerle kopya etmişti: 2 ile 4 odalı, ayrıca mahzeni, tavanarası, küçük bir bahçesi olan beş farklı modelde, 40 müstakil ev. Yıllık azami ödenti 380 franktı. On beş yıllık ödemenin sonunda, yani 5.700 frank ödendiğinde –Mulhouse'daki tutarın yaklaşık iki katı– evin mülkiyeti içinde oturana geçiyordu.

İkinci İmparatorluk devrinin son yıllarında Dollfus'ların mimarı başkentin "namuslu, çalışkan ve düzenli işçileri"ne, aynı düşünce içinde Faubourg Saint-Antoine'daki bahçeli müstakil evlerin kira-satışını öneriyordu.[110] Bodrumda mutfak ve atölye, zemin katta iki oda, üst katta üç oda, gömme dolaplar, hela ile çok geniş konutlar – girişimci 10 kişinin rahatça sığabileceğini belirtiyordu. Kira günde 1 frank olarak saptanmıştı; mülk sahibi olabilmek için ayrıca on beş yıl boyunca günde fazladan 49 santim ödemek gerekiyordu. Sonuçta müstakil evin toplam fiyatı 8.000 frankı buluyordu. Bu projenin hayata geçirilmesi yönünde bir adım atılıp atılmadığını bilmiyoruz. Her ne olursa olsun, o çağın işçilerinin mali olanaklarının çok ötesinde görünüyordu.

Üçüncü Cumhuriyet'in parlamento etkinlikleri, Fransa'daki işçi sınıflarının durumuna ilişkin çok az bilinen bir araştırmayla başladı. Raportörlerden biri Armand de Melun'dü.[111] 1850 tarihli yasanın esin kaynağı olan Melun'ün kaygılarının merkezinde konut sorunu hep ilk sırada yer almıştı ve kısaca söylemek gerekirse, bu metnin büyük hizmetler yaptığını açıkladı. Melun daha sonra İkinci İmparatorluk döneminde emekçi sınıfların konut sorunu için gerçekleştirilen çabaları değerlendiriyordu. Ona göre kışla-siteler iyi sonuç vermemişti: Bağımsızlığı seven Fransız karakterine antipatik geliyorlardı. Üstelik ahlaki, hatta siyasal açıdan çok ciddi olumsuzluklar gösteriyor ve çok yakından denetlenmeleri gerekiyordu. Müstakil evlerden

oluşan sitelerde bu duruma rastlanmıyordu. Melun, işçilerinin aile yuvalarının mülkiyetine sahip olmalarını kolaylaştıran sanayicileri övdü: "Mülkiyet beraberinde çok değerli bir niteliği de getirir: Ona sahip olanı daha düzenli, daha çalışkan kılar; onu uğursuz eğlencelerden uzak tutup, ocağının başında, ailesinin içinde kalmasını sağlar ve boş zamanlarını yararlı bir biçimde doldurur."

Toplumsal rahatsızlığın gerçek çözümü

Böylelikle, mülk sahibi işçi izleği resmi bir kürsüden dile getirildi: Yüzyılın sonuna bu izlek damgasını vuracaktı. İfade ettiği idealin kişisel bir çabanın sonucu olması gerekiyordu; proleterler bunu bazılarının öne sürmeye yeltendikleri gibi devletin yardımıyla değil, kendi çabalarıyla gerçekleştireceklerdi; Melun konuya şöyle açıklık getiriyordu: "Yazgılarıyla ilgilenme işini, gücünün her şeye yettiği fazlasıyla genel bir kabul gören devletin ellerine bırakarak, her zaman zahmetli olan bireysel çabalardan kurtulmuş oluyor ve kendi sebatkâr çabalarıyla, tüm ödevlerini yerine getirmelerinden başka bir şeyden beklemeleri gereken avantajları, yeni bir toplumsal örgütlenmenin ve onların hükümran iradelerine bağlı bir politikanın ayarlamasını istiyorlar."

1856'da *Société d'économie sociale*'ı [Toplumsal Ekonomi Cemiyeti] kuran Frédéric Le Play'in görüşü de bu yöndeydi.[112] Liberal toplumdaki kargaşanın bu yeni çözümlemecisi, gayrımenkul sahipliğinin ahlak yükseltici niteliği düşüncesini başarıyla– yaymaya en çok katkıda bulunan kuramcılardan biri olarak öne çıkacaktır: "Aile ile yuvası arasındaki çözülmez birlik, işçi ailesinin ahlakı ve refahı üzerinde en sağlıklı etkiyi yapan uygulamadır."[113] Başyapıtı sayılan *Toplumsal Reform*'un başından sonuna dek bu düşünce geliştirilmişti.[114]

Birinci ciltte,[115] Le Play, Avrupa'nın en verimli geleneklerinden birinin her ailenin kendi konutunun mülkiyetine sahip olmasını sağlayan gelenek olduğunu ileri sürer. Fransa'da bu alışkanlığa artık sadece kırsal nüfus içinde rastlanmaktadır. Kentlerde ve sanayi merkezlerinde kira sistemi hüküm sürmekte. Bu sistem toplumsal yaşamda çalkantılar yaratmaktadır: "Arz ve talep ilkesinin katı bir biçimde uygulanması, gerek kira, gerekse ücret konularında toplumsal ilişkileri düzensizlik içine sokmaktadır."

Manüfaktür düzeni nüfus topluluklarını doğum yerlerinden koparıp, basiretsizliğin ve kötü alışkanlıkların zararlı sonuçlarını engelleyebilecek kurumlardan yoksun yerlerde yığılmalarına yol açmıştır. Oralarda ailenin, "bütün uygarlığın temel görgü kurallarından biri" olan müstakil evde oturması

söz konusu olamaz. Aile bir kışlanın içindeki bir gözle yetinmek zorunda kalmakta, bu durum da çok kötü sonuçlara yol açmaktadır:[116] "Kirayla tutulan, en vazgeçilmez konfor ve sağlık koşullarından yoksun konut, öncelikle ailenin insan saygınlığı duygusunu yitirdiğini gösterir. Baba, ya iş zorunlulukları nedeniyle ya da kaba ve bencil zevkler peşinde hemen her zaman ailesinden uzaktadır. İşçi konumuna alçalan anne de ya fahişelik yapmaya başladığından, ya da ağır bir işin yükünü şerefiyle sırtlandığından yuvasında bulunmamaktadır. Küçük yaşlardan itibaren zor işlere koşulan çocuklar ve genç kızlar yavaş yavaş basiretsizliğin ve kötü alışkanlıkların tuzağına düşer. Yoksunluklar ve ölçüsüzlükler nedeniyle erken yaşlanan ebeveynler, ömürlerinin olağan akışında saptanmış vadeden çok önce, yokluk içinde ölürler."

Bu gereksiz kaybın tek çaresi yönetici sınıfların himayesidir. Sanayinin öncülerinin merkezi kaygısı, işçilerini tasarruf yoluyla evlerinin mülkiyetini edinmeye ve ailenin annesini sürekli yuvada tutmaya teşvik etmek olmalıdır. Bunun için fabrikalar kırsal alanda kurulmalıdır. Aileyi saygınlığına ve ahlakına zararlı bir iç içe yaşama sürükleyen kent olmuştur ve istikrarlı yuvalar kırda yeniden ayağa kalkıp gelişecektir. Yabancılar için "bir şaşkınlık ve utanç konusu" olan bu kiralama sistemi de o zaman yok olacaktır. Komşulardan iyice ayrı bir eve kaydı hayat yerleşince, "kişiliğimizin lime lime olmuş parçalarını kavşaklarda esen rüzgârlara" artık kaptırmayacağız.

Herkese kendi müstakil evi

Bu çılgın düşünce o sırada tüm burjuva reformcuların beynini meşgul ediyordu: Bir araya toplanmış lojmanlardan oluşan evler, bu "yapay" model, 1876'dan beri düzenlenen ilk uluslararası hijyen kongrelerinde birçok kez mahkûm edilmişti. Brüksel'de[117] bir raportör şunları açıklamıştı: "Her işçi ailesinin sağlıklı ve rahat, ayrı bir evde oturabilmesi ve bu evin mülkiyetini edinebilmesi, hem emekçilerin maddi ve manevi refahını, hem kamu sağlığını, hem de sosyal güvenliği ilgilendiren bir sorundur."

İki yıl sonra Paris'te, ikinci uluslararası hijyen kongresinde,[118] "İşçi siteleri - işçi evleri" başlıklı bir raporun yazarı olan Emile Trélat şöyle diyordu: "İşçi konutlarının kışlalaştırma yoluyla iyileştirilmesi başarısızlığa mahkûmdu. Sitedeki ortak yerini koruması karşılığında önüne konan ekonomik avantajları elinin tersiyle itmesi, işçi açısından gerçek bir insan saygınlığı belgesidir." Ve gözü pek bir biçimde şu sonuca varıyordu: "Bundan böyle şurası belli olmuştur ki, işçilere konut olarak sunulan kışla-site kesinlikle uygunsuzdur."

Müstakil evciklerin havarileri daha fazla zaman yitirmeden henüz hiçbir hayırseverin denemediği bir pilot operasyona giriştiler; emekçi sınıfların temsilcilerini burjuvazinin sadece kendi kullanımı için kuşatmakta olduğu bir Paris bölgesine yerleştireceklerdi. 1880'de senatör Dietz-Monin –Japy'lerin ortağı–, Paul Leroy-Beaulieu ve muhafazakâr çevrelerden birkaç önemli şahsiyet daha *Société anonyme des habitations ouvrières de Passy-Auteuil*'ü [Passy-Auteuil İşçi Konutları Anonim Şirketi], 200.000 frank sermayeyle kurdular (100'er franklık 2.000 hisse).[119] Emile Cacheux'nün –küçük konutlar uzmanı bir mühendis– tahsis ettiği bir arazide içinde suyu, gazı ve kanalizasyon sistemi olan, dört odalı müstakil evler inşa edilmesi öngörülüyordu. Yirmi yıl vadeyle ödenecek evler için 500 frank peşin ödeme yapmak, sonra da yılda 600 frank civarında bir kira vermek gerekiyordu. 1893'te 67 ev inşa edilmişti ve bunlarda 300'den fazla insan yaşıyordu.

Yıllık ödemenin tutarı nedeniyle, bu konutlarda "çalışkan ve düzenli" işçilerin sadece üst katmanı –ustabaşılar– ve sanayicilerin artık büyük ihtiyaç duyduğu yeni küçük bürokrat tabakası olan büro çalışanları oturabilirdi. Efendilerinin arazisine kabul edilmek ne büyük bir onurdu! 16. Bölgenin alt kısmında, Boileau Sokağı'nın kenarında, 19. yüzyıl başında ortalama kiraların 600 frank olarak belirleneceği bir sektördü burası (o sırada Paris'in en pahalı yeri haline gelmiş bölgenin en ucuz kesimi burasıydı; Chaillot semti: 2.000 frank; Porte Dauphine: 1.900 frank; La Muette: 1.100 frank).

Adaylar ne kadar ciddi olursa olsun, geldikleri sınıftan her zaman kuşku duymak gerekiyordu ve şirket önlemlerini aldı: Eğer mülkiyet "stajyer"lerinden biri herkesin kulağına gidecek bir "ahlaksızlık" (?) sergilerse, kontratı feshedilip evinden kovulabiliyordu. Aynı ahlakçı hava içinde, her türlü ikinci elden kiralama yasaklanmıştı. Passy-Auteuil Sitesi bir ara çok meşhur oldu: Bir cumhurbaşkanının açılışını yaptığı ve yabancı ziyaretçilerin de gelip gezdiği bir liberalizm vitriniydi burası.

Bu işin öncülüğünü yapanlar daha ibret verici sonuçlar bekliyorlardı. Mühendis Emile Cheysson'un –muhafazakârlar içindeki sosyal yardım hareketinin büyük isimlerinden biri– kaleme aldığı ve Paul Leroy-Beaulieu'nün haftalık dergisi *L'Economiste français*'de yayımlanan ilk genel kurul tutanakları buna tanıklık etmektedir: "Evine sahip olmak onda [işçide] tam bir dönüşüme yol açıyor [...]. Küçük bir ev ve bir bahçeyle işçi, gerçekten sıfatına layık bir aile reisi oluyor; yani hem ahlaklı hem basiretli, kök saldığını hisseden ve ailesi üzerinde otorite

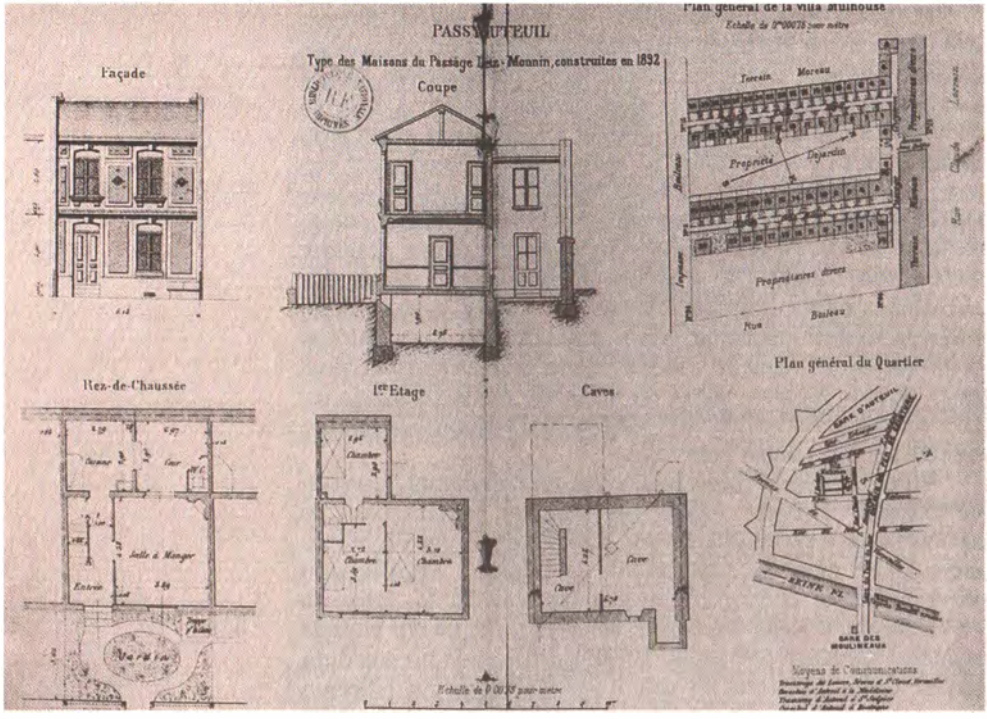

Passy-Auteuil İşçi Konutları Anonim Şirketi gözü pek bir "toplumsal uzlaşma" girişimiydi. Birer bahçecik ve parmaklığı olan 100 kadar müstakil evi kapsıyordu. Bu evler bugün de durmaktadır (E. Cacheux, *L'Economiste pratique*, Paris, Ulusal Kitaplık)

Mülkiyet edinmenin en düşük seviyesini oluşturan bu geçici konut kuruluşu hakkında yeterince bilgi sahibi değiliz.

sahibi bir adam haline geliyor [...]. Bir süre sonra ise evi ona "sahip oluyor"; onun ahlakını yükseltiyor, onu yerleşikleştiriyor ve dönüştürüyor."[120]

Egemen sınıfın akıl hocalarının düşünce temeli bundan daha iyi ifade edilemezdi. Öğrencisi ve dostu olduğu Le Play gibi, Cheysson da Politeknik mezunu bir mühendisti. Müstakil evine kapanan işçi, toplu mücadelelerden ve sendikalizmden uzaklaşacaktı. Ve mimarların da, inşa edecekleri müstakil ev topluluklarında komşular arası ilişkileri kolaylaştırmamak için tüm yerleştirme cambazlıklarını sergilemeleri gerekecekti –bu onlardan özellikle isteniyordu. Yoksa site sakinleri aralarında iletişim kurmaya başlarsa, bunun doğrudan sonuçları "cinsel ahlaksızlık" –bütün 19. yüzyıl boyunca burjuvazinin başlıca saplantısı– ve sorumsuz "kışkırtıcılar"ın başlatacağı siyasal çalkantı olurdu.

Taşrada bazı yerlerde müstakil küçük ev mülkiyetine erişmeyi kolaylaştırmaya yönelik bazı girişimler görüldü. Eugène Rostand –şairin babası ve doğabilimcinin dedesi– Tasarruf Sandığı'nın olağanüstü kararlar aldığı sevgili kenti Marsilya'da her tarafa yetişmeye çalışıyordu: O çağda halk arasında çok tutulan bu tür kuruluşlar genellikle yoksulların parasıyla kendilerine neoklasik üslupta ve yönetici sınıfın konaklarını andıran bir merkez binası edinmeleri söz konusu olduğunda inşaat işiyle uğraşırlardı. Ama Marsilya Tasarruf Sandığı 1889'da, bireysel evler, üç odalı apartman daireleri ve bekâr odalarından oluşan bir program başlatmıştı.[121]

Le Havre'da, *Société havraise des cités ouvrières* [Le Havre İşçi Siteleri şirketi] 1889'da kırk müstakil veya ikişerli bitişik ev inşa etti.[122] 1891'de Beauvais'de sanayici Rupp için yirmi dokuz ev yapıldı.[123] Lyon'da mimar Roucheton aynı şekilde *Le Cottage* [Kır evi] için çalıştı: "Çalışma ve tasarruf yoluyla mülkiyet edinmeyi kolaylaştırmak için sağlıklı ve ucuz evler inşa etmeyi amaçlayan Lyon şirketi." Bu girişimlerin altında yatan ana düşünce programın satırlarında hâlâ yer alıyordu.

1903'ün 30 Temmuz-15 Kasım tarihleri arasında Grand Palais'de yapılacak uluslararası konut, inşaat sanayileri ve bayındırlık işleri sergisi, tüm inşaat gazetelerini heyecanlandıracaktı. *La Construction lyonnaise*'in[124] köşe yazarlarından biri makalesine son verirken, sevincini safça dile getiriyordu: "Bu, filozofların, ideal peşinde koşanların, sanatçıların, sanayicilerin, tüccarların, işçilerin, tek kelimeyle büyük Fransız ailesinin tüm çalışkan oğullarının Grand Palais'de düşlerinin tamamen olmasa bile en azından kısmen gerçekleştiğini görebilecekleri anlamına

gelmez mi?" Betonarme havarisi Hennebique'in öğrencileri bu fırsattan malzemelerini övmek için yararlanacak, betonarmenin, "güvenlik, hijyen, dayanıklılık ve genellikle yerel malzemelerden daha yüksek olmayan maliyet fiyatı gibi nitelikleriyle ucuz konut inşaatçılarının ilgisini çekmesi gerektiğini" belirteceklerdi.[125]

Bu sergide, toplumsal otoritelerin bakış açısına uygun bir biçimde asıl öne çıkarılan müstakil evdi: Her oda için farklı gündelik mobilyalarla döşenmiş çeşitli modeller tanıtıldı; her fiyattan ev vardı. Zaten Fransa'da 1894-1904 yılları arasındaki inşaatların dökümü, belli bir çapın üstündeki emlak işlemlerinde müstakil evin ne denli önemli bir yer tuttuğunu doğrulamaktadır. Dunkerque'te G. Rosendaël Sitesi; Roubaix'de Ruche Roubaisienne'in 96 müstakil evi; Alençon'da Tasarruf Sandığı için 45 ev; Bordeaux'da 74 ev; Montpellier'de *Foyer par l'épargne* [Tasarruf yoluyla bir yuva] için yapılan 14 ev; Béziers'de yerel Tasarruf Sandığı'nın yaptırdığı 18, Marsilya'da da inşaatına başlanan 24 ev. Paris banliyösü, sosyal amaçlı programlarla süslenen emlak girişimciliğinin en gözde alanı haline gelecektir: *Le Cottage d'Athis*'in [Athis Kırevi] ve Argenteuil'deki *Le Toit familial*'in [Aile çatısı] taklitçileri hızla çoğalacaktır.[126]

Médan'ın Efendisinin [Zola] onayıyla

Tam da o dönemde bu tür konutlar ağırlığı olan bir edebi teminata da sahiptir: Zola, en son eserlerinden birinin, 1901'de çıkan *Emek*'in çerçevesini oluşturan ütopik Beauclair kenti için bu konut türünü seçmemiş miydi? Eski köyün dönüştürüldüğü o uçsuz bucaksız bahçede Familister türü kışlalara yer yoktu. "Daha çok huzur ve sağlık için doğal bir biçimde serpiştirilmiş [Zola'nın açıkça yazdığı gibi, hiçbir hiza zorunluluğu yoktu]" müstakil evler vardı sadece. Karmakarışık Beauclair cennetinde, kanalizasyon ve ulaşım sorunlarına –bu köyün sakinleri ulaşım için iki kişilik elektrikli arabalar kullanmaya başlamış olsa da– değinmek, idealin kanatlarını kırmak anlamına gelirdi. Zola, her evi aydınlatacak elektrikten çok söz etmektedir; elektriği evlere taşımak için teller gerektiğini unutmuş olabilir mi?

Ama "natüralist" romancımızın tek çelişkisi bu değildir: Eski Beauclair'i kaplayan "beyaz evler dalgası"nı hayal ettikten sonra, bu temizlikten çok uzak kalan, çünkü 1889 Sergisi'ndeki zaferinin ardından mimarların gözdesi haline gelen seramik parçalarıyla süslenmiş taş evleri betimler: "Canlı renklerde çakıl taşları ve fayanslarla, mineli kiremitlerle, kalkan duvarlarla, çerçevelerle, panolarla, frizlerle,

kornişlerle bezenmişlerdi." Zola bugün onları heyecanla seyredebilir hâlâ, çünkü Paris banliyösündeki bazı belediyelerin kimi sokaklarında bu malzemeler sapasağlam –veya restore edilmiş halde– durmaktadır.

Zola bu mizanseninde, küçük burjuva mülk sahibi idealinin, Médan'da üstlendiği rolün bütün renklerini gözler önüne serdi. Fransız burjuvazisi sosyalistlerin baskısına direnebilmek için krediyle satın aldıkları evlerinin mülkiyetiyle yabancılaşmış proleterlerin üst katmanları içinde kendine müttefik ararken, burjuvazinin en nefret ettiği yazar ona yeteneğinin yardımını sunuyor ve bütün Fransız orta sınıfını büyülemeye başlayan müstakil ev mitini beslemeye yardımcı oluyordu.

Burjuva villalarının halk tipi versiyonları olan bu değirmentaşından veya kesme taştan kaba yapılar, giderek göz alıcı hale gelen biçimlerle bütün Paris bölgesine ve başka yerlere yavaş yavaş yayılırken, gerçekte onların mülkiyetine erişme olanağına sahip tek kesim orta sınıftı. Çünkü 1910'larda, Paris banliyösünde beş odalı ve bahçeli bir müstakil evin ortalama fiyatı 12.000 franktı. Aynı dönemde başkentteki işçi ailelerinin yıllık ortalama geliri 1.700, küçük büro çalışanlarının ise 2.200 franktı. Ek bir bilgi olarak, 1911'de Paris bölgesinde inşaat sektöründe çalışan işçilerin gündeliğinin 5,50 frankı geçmediğini belirtelim. Fransa için ortalama gündelik 4,86 franktı.

Demek ki alt sınıflardan gelip mülkiyet özlemi duyanlar piyasayı koklayan bazı mimarların hemen hayata geçirdiği mini-projelerle yetinmek zorundaydı. Örneğin kurnaz Petitpas 1905'te kurulan bir gazete olan *Ma petite maison*'un müdürü– iki oda, mutfak ve helası içeride bir müstakil evin –banyo odası yoktu– fiyatını 1.300, hatta 1.200 franka indirmeyi başardı.[127] Meslektaşı Bourniquel,[128] yayıncı Garnier tarafından Le Play'in ve devamcılarının derslerinin mükemmel bellendiğini en açık biçimde gösteren şu birkaç satırla tanıtılacaktı: "Evinin mülkiyetine sahip olmayan kişinin sürekli bir güvensizlik hali içinde yaşadığı söylenebilir [...]. Ailenin reisi ailesini gerçek bir yuvada toplar, onları rahatsız edici iç çeliklerden korur: Ailenin her üyesinin saygınlığı, manevi değerleri, eğitimi bu işten kazançlı çıkar."

Üslup belirlenmiştir ve Bourniquel hali vakti yerinde işçiler için küçük evden, tüccarların gerektiğinde kullandıkları ikinci konutlarına ve küçük sanayici evinden şık burjuva villasına kadar tüm yapılarından eksiksiz bir eşantiyon setini sergileyebilir. Burjuva villasında, rüzgâr gülleri ve sümbülle taçlanmış eğimli bir çatı küçük bir merdiven kulesiyle uyum

"Hali vakti yerinde" bir işçi ailesinin ev içi: biri düğün vazolarıyla süslenmiş iki büfe, bir avize, pencerede çift perde, çeşitli çerçeveler.

içinde manzaraya çok zevkli bir ortaçağ rengi katmaktadır. Uygulamaların en mütevazısı bile, bu yapı türü için tam bir vazgeçilmez öğe olarak öne çıkan verandayla süslenmektedir. "Bu bana yeter", "zahmetsiz hiçbir iş olmaz" ve "burada mutluyuz"larla daraltılmış, her ailenin "kodamanlar"dan ve "yabancılar"dan uzakta, kendi sığınağına çekildiği bir Fransa şekillenmeye başlar, ta ki iki dünya savaşı arasının parselleme destanları kurulan düşleri, sağlıksız bir barakada kırıncaya dek... Ama artık neyin olursa olsun da yeter ki bir "mülkiyetin" olsun anlayışı temel olduğuna göre bunun da bir önemi yoktur. On beş yıldan fazla yaşayacak bir gazetenin adı sadece *Not' cabane*'dır [Kulübemiz] ve Fransa'da "küçük"le ilişkilenen her şeyin sözel sevgi gücünü gösteren ek bir dilbilimsel tanıklıktır bu.

Yine de niye "süslü" bir müstakil ev insana mutlaka mutluluk getirsin ki? En azından bir yazar bu mite saldırmıştır. Eugène Dabit –bugün açıklanamaz bir biçimde unutulmuş, çok az sayıdaki proleter-yazarlarımızdan–, *Villa Oasis ya da Sahte Burjuvalar* adlı eserinde (1932), eski otelci bir çiftin Paris banliyösünde bir villa satın almasının öyküsünü anlatır. Toplumsal başarının simgesi olarak üç katlı bir ev, komşuluk ilişkilerini

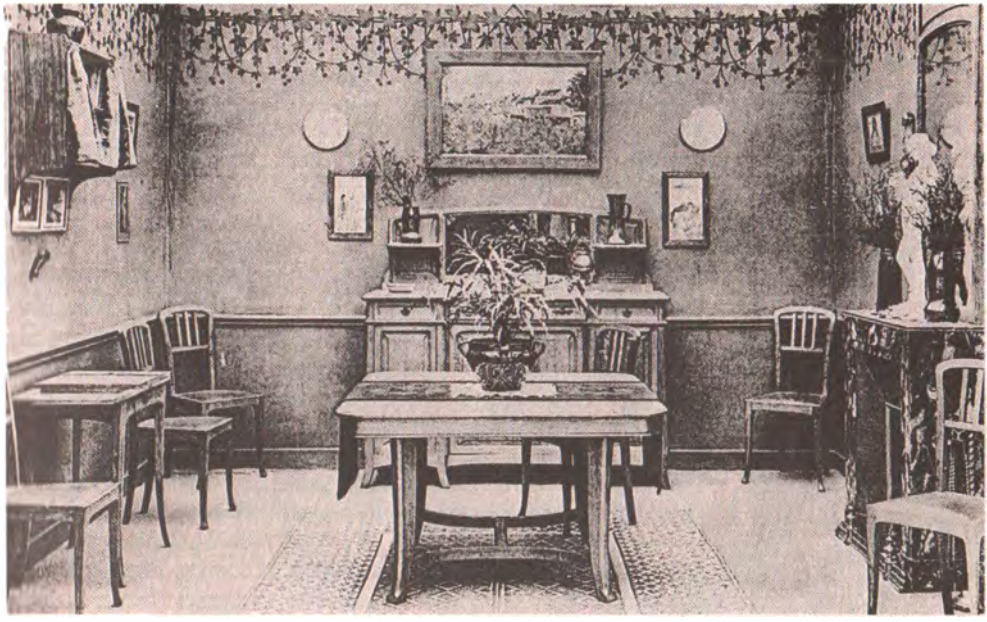

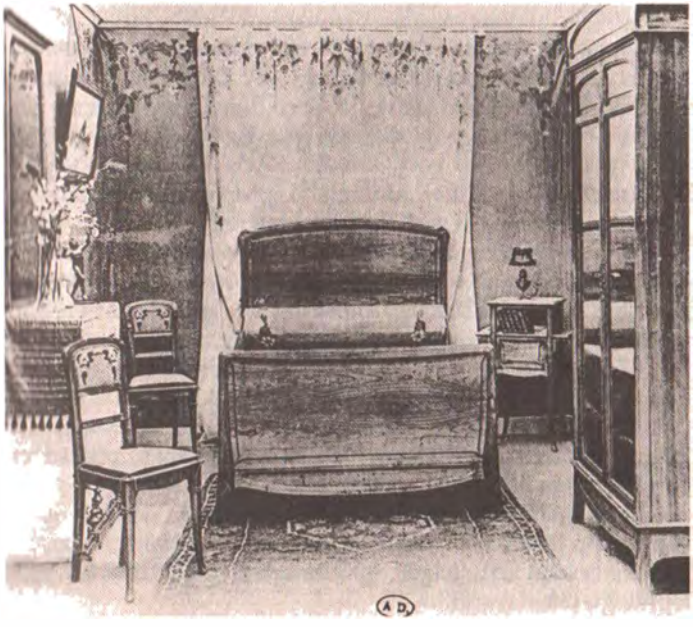

20. yüzyıl başında ucuz mobilya yarışmaları çoğaldı; ürünlerin çoğu Art nouveau'yu sahiplenen dekoratörlerin eseriydi. Ama söz konusu mobilyalar yarışmalarını düzenleyenlerin beklediği dağıtımı yakalayamadı, çünkü büyük mağazalar halk mobilyası pazarını sağlam bir biçimde ele geçirmişti: Bu pazarın en önemli parçası, II. Henri stili yemek odası takımıydı (1905 Yarışması. Paris, Dekoratif Sanatlar Müzesi).

engellemek için duvarlarla çevrilmiş bir bahçe, bir süs havuzu, bir garaj, çünkü "arabamız da var." Milyonlarca örneği çoğaltılmış bu ideal modelde mutlu olmak için her şey vardır. Ama felek insana kimi zaman nankörlük de eder: Bu ev, sahiplerini öldürecektir.

Halkın yeni konutları

Sahayı özel teşebbüs işgal ediyor

Sosyalizmin ve toplumsal sanatın[129] büyük başkaldırı rüzgârı, 19. yüzyılın sonunda Güzel Sanatlar Okulu'nda da esiyordu: Mezun olan genç mimarlardan bazıları, kendilerini hiç solmayan Güzelliğe adamış ağabeylerinden çok farklı işlerle uğraşıyorlardı. Mühendislerin veya doktorların da altına imza koyabileceği eserler yayınlanmıyor muydu?[130] Gerçekten de yeni bir piyasa açılıyordu ve mesleğin kâhinleri bunun derhal bilincine vardılar: "Ucuz konut inşaatı bir zamanlar basit bir hayırseverlikti; ama artık hem bir yatırım, hem de bunun yanı sıra aydınlanmacı bir sosyalizm eylemi haline gelecektir. Sorunu teknik açıdan incelemek meslektaşlarımıza düşmektedir." *La Semaine des constructeurs*'ün köşe yazarlarından biri daha 1890'da görüşünü böyle ifade ediyordu.

1894 tarihli yasa onaylandıktan sonra Paris'te birkaç önemli uygulama su yüzüne çıkar. *La Société philantropique* çabalarını sürdürür: 1897'de Hautpoul Sokağı (19. Bölge) 19 numarada bulunan bir binada 54 daire; 1898'de Clignancourt Sokağı (18. Bölge), 77 numarada bulunan bir binada 38 daire. Bu ikinci sitede aile başına bir çocuktan az düşmesi Georges Picot'yu umutsuzluğa iter: Yeni Malthus'çü propaganda burada da yıkımını sürdürecek midir? Ama kiracılar, Cemiyet'in diğer bütün binalarında yaşayanlar gibi, kiralarını düzenli olarak zamanında ödemektedir. Demek ki 20. yüzyıl başlarken İnsanseverler Cemiyeti 622 kişiyi kapsayan 190 işçi ailesini Paris'in izbe evler cehenneminden çekip çıkarmıştır.

Charles Guyon 1902'de, *Groupe des maisons ouvrières* [İşçi Evleri Grubu] adlı sivil şirket için[131] –aslında şekercilik sanayiindeki Lebaudy'lerin bir vakfıdır bu– Jeanne-d'Arc Sokağı (13. Bölge), 5 numarada 71 daireye bölünmüş; kitaplık, bisiklet ve çocuk arabası kiralama servisi, çamaşırlık, kurutma, banyoduş, üstü örtülü avlu gibi ortak hizmetlerle de donatılmış üç yapı grubu inşa eder. Labussière 1905'te aynı şirket için Ernest-Lefèvre Sokağı (20. Bölge), 5-7 numarada 175 daireli bir yapı topluluğu tasarlayacaktır.

Pencere üstlerindeki beton kirişlerin büyük bir özenle yapıldığı bu cephe, "ekonomik" bir ev izlenimi uyandırmıyor. Oysa bu yapı işçi aileleri için tasarlanmıştı ve bodrum katında atölyeleri de vardı (Gaston Le Fol, *Ekonomik kiralı evler*. Paris, Tarih Kütüphanesi).

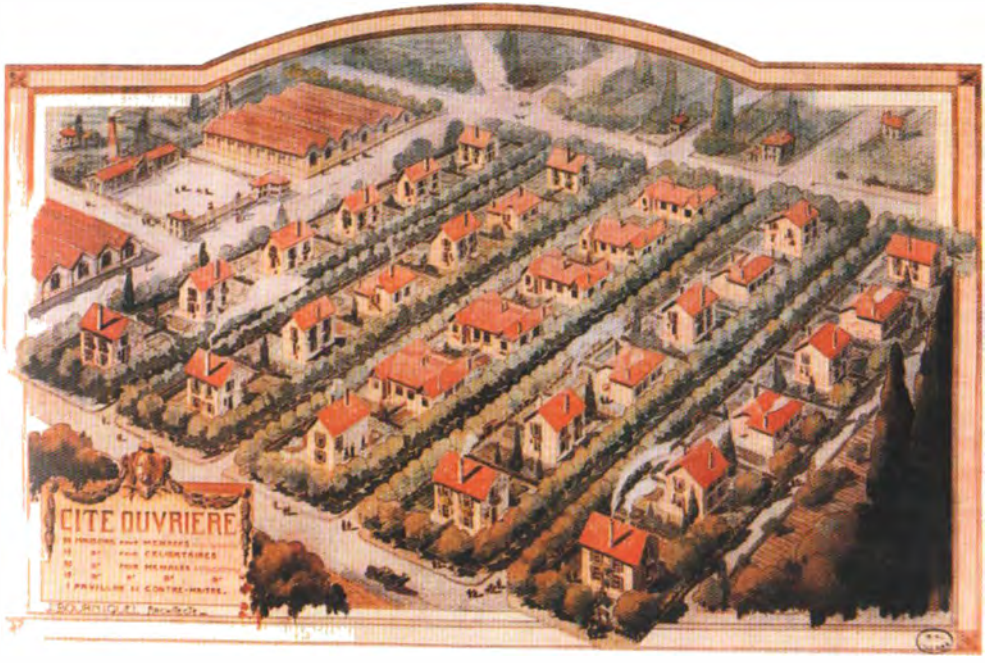

Bu sitede hiçbir uzam hiyerarşisi görülmez: Mimar birçok ev dizisini yan yana sıralamakla yetinmiştir. Bu model öne çıkacaktır: 1920'de müstakil ev idealini tartışan Le Corbusier gibi Modern Mimarlık Hareketi temsilcilerinden başka kimse kalmamıştır (M. Bourniquel, *Kentli evini yapmak*, 1919. Paris, Tarih Kitaplığı).

Arka sayfa:
Gotik taklidi biçim, 19. yüzyılda Fransız mimarisini istila edecektir. Bu biçim, eliböğründeler üstünde büyük kalkan duvarlı eğik çatılar, dam sümbülesi ve burada görüldüğü gibi tarif edilemez belvederlerle (cihannüma) melez uygulamalara yol açacaktır (L. Isabey, *Çağdaş Paris'in yerleşimine göre oluşturulmuş kır ve kent evleri, villalar* 1864. Paris, Tarih Kitaplığı).

Compositions sur les motifs des maisons de PARIS moderne

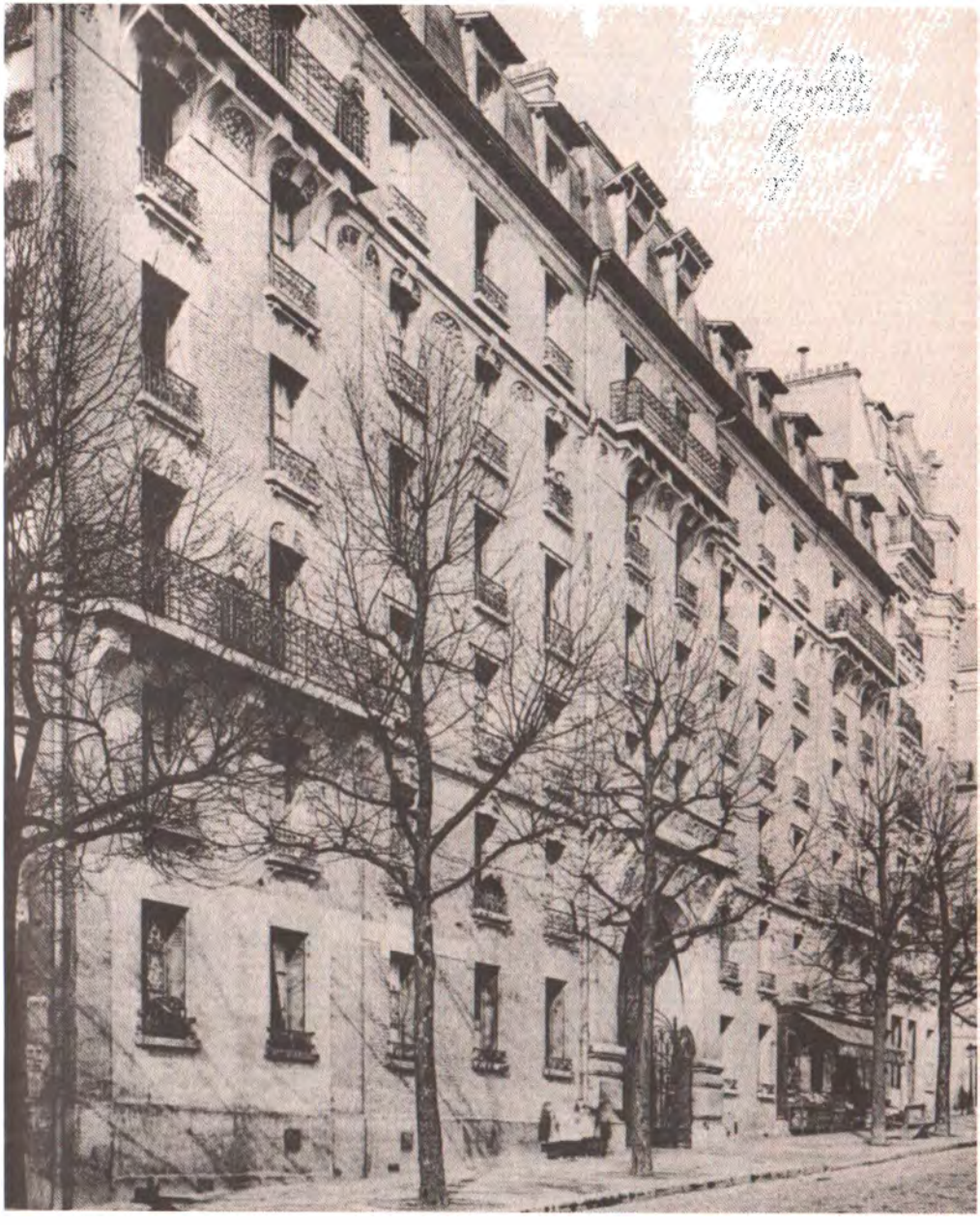

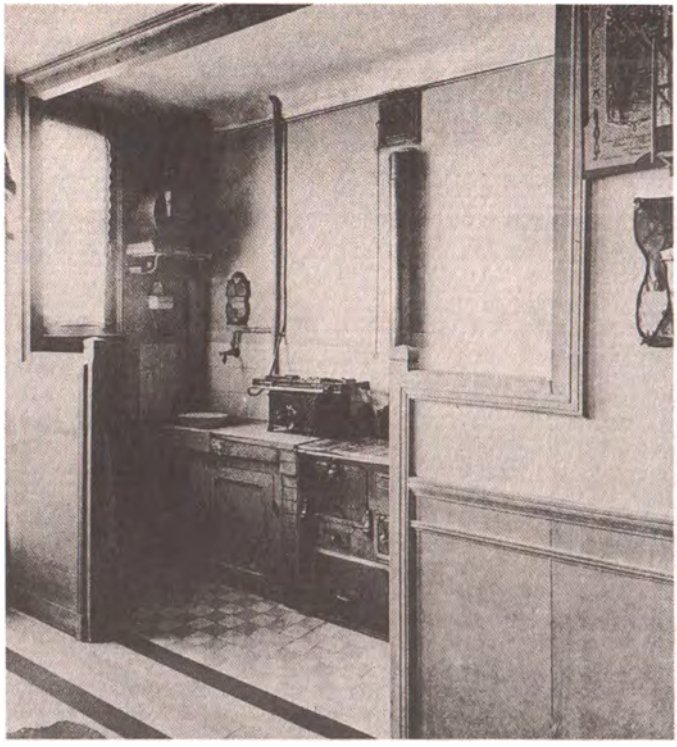

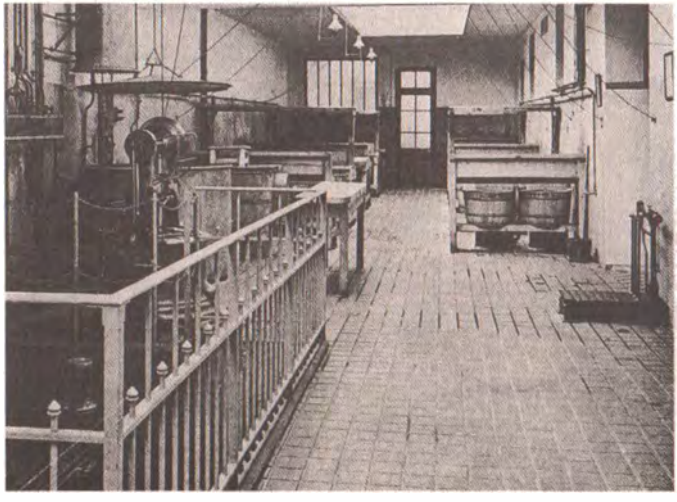

A. Labussière 1908'de, yine İşçi Evleri Grubu için, Daumesnil Caddesi (12. Bölge), 124 numaradaki çok geniş yapı topluluğunu inşa etti. Dairelerin yarısında mutfak –tamamen donatımlı bir halde teslim ediliyordu– yemek odasından yarım bölmeyle ayrılmıştı. Vakıf yöneticilerine göre, bu düzenleme küçük büro çalışanlarının ailelerinin isteklerine daha uygundu (Gaston Le Fol, *Ekonomik kiralı evler*. Paris, Tarih Kütüphanesi).

Société anonyme des habitations économiques [Ekonomik Konutlar Anonim Şirketi], Paris'in yakın banliyösünde, Saint-Denis'de özellikle sivrilmiştir: 1902'de aktif hanesinde 11 toplu konuta paylaştırılmış durumda 342 daire –hepsi daha önce de adı geçen Charles Guyon'un eseridir– ve bunların yanı sıra 21 de müstakil ev vardır.

Georges Picot'nun özel ilgi gösterdiği yalnız yaşayan kadınlar bile düşünülmüştür: Picot 1900'de *Toplumsal Reform*'da -Le Play'in dergisi– "Paris'te emeğiyle yaşamak isteyen bir işçi kadın hiçbir mobilyalı otelde kendine yer bulamaz" diye yazmaktan çekinmez. Polisten üst düzey bir yetkili ona şu açıklamayı yapmıştır: "Ben şu inanca vardım ki, fahişeliğe başlayan 100 kızdan 95'i konut nedeniyle kötü yola düşmektedir."[132] Çeşitli hayır kurumlarının yurtlarda kadınlara sunduğu yatak sayısı yaklaşık 1.000'dir. Halbuki Paris'te –1891 nüfus sayımına göre– 165.774'ü 20-39 yaş arasında olmak üzere, 339.344 işçi kadın yaşamaktadır.

İnsanseverler Cemiyeti ahlaki açıdan çok önemli bu sorunu görmezden gelmez. Barones Hirsch'in bir bağışı sayesinde 500.000 frank– Cemiyet 1902'de, Grandes-Carrières Sokağı (18. Bölge), 37 numarada kadınlar ve genç kızlar için mobilyalı bir otel açar: gecesi 1 franka 20 oda, gecesi 0,60 franka da 36 odacık vardır. Odalar lavabosuzdur, ama bir banyo (20 santim) ve bir duşla (10 santim) tamamlanmışlardır. Kapıcı binanın kapısını saat 22.00'de kapatır. Odalara asla ziyaretçi kabul edilmez;

Sosyal konut inşaatçılarının çoğunun programında bina kitaplığı da yer aldı. Ama bu kitaplıklar genellikle gerçekleştirilmedi (İşçi Evleri Grubu Vakfı binası, Ernest-Lefèvre Sokağı, 5-7 numara. 1907).

Yorulmak nedir bilmeyen Labussière 1911'de –meslektaşı Longerey'le birlikte– 743 odalı "Erkekler İçin Halk Oteli"ne imza attı. Paris inşaat tarihinde ilk kez, bekâr bir işçi tüm konforu ve iyi bir otelin tüm hizmetleriyle birlikte, dört başı mamur bir odaya sahip olabiliyordu (Bernard Marrey Arşivi).

ziyaretçiler sadece toplantı salonunda saat 17.00'den 18.30'a kadar kabul edilir ve erkek ziyaretçilerle ancak müdirenin çalışma odasında görüşülebilir. Kısa bir süre sonra büyük bir idari kurum kadın personeli için bundan çok daha iyisini gerçekleştirecektir. Bliaut 1906'da, Posta, Telgraf ve Telefon İdaresi'nde Çalışan Kadınlar Evi'ni, Lille Sokağı (7. Bölge), 41 numaraya, bu burjuva semtinin tam ortasına, Mevduat Sandığı'nın arkasına yerleştirir. Art nouveau üslubunu benimseyen, toplu hizmetlerle birlikte 111 odası olan muhteşem bir yapıdır bu (bugün de yerinde durmaktadır).

Bununla birlikte, sadece Yunan ve Roma sanatlarına ayrılmış tapınağa sıkı sıkıya yerleşmiş Francs Amis du Parthénon'un direnişlerini ve kulak tırmalayan itirazlarını da –III. Napoléon'un 1863'te Okul'da reform yapma isteği karşısında Ingres'in açıklaması gibi– gizlemeyelim. Hükümet Diplomalı Mimarlar Cemiyeti'nin (*Société des architectes diplômés par le gouvernement*, SADG, 1877'de kurulmuştur) resmi yayın organı *L'Architecte* (1906-1935) bunu göstermektedir. SADG bir güçtü: Diplomalı mimarların hemen hepsini ve Roma büyük ödüllerini kazanmış olanların da çoğunu bünyesinde topluyordu. *L'Architecte*, yayınlanmaya başladığı ilk yılda, ucuz konutlar lehine 1894 tarihli yasayı tamamlayan metinlerle birlikte önemli

bir yasama çabasının gerçekleştirildiği bir dönemde, bu konuya sadece sekiz makale ayıracak ve 1913'teki bir toplu konut dışında başka bir uygulamaya sayfalarında yer vermeyecektir.

Ucuz konutlar asla bir Roma ödülü konusu olamaz

Tam da o yıl bir diğer önemli dergide, Mimarlar Merkezi Cemiyeti'nin (*Société centrale des architectes*) resmi yayın organı *L'Architecture*'de kulaklar dikilmiştir. Bu derginin köşe yazarları, işçi konutları sorunu hakkında çok sayıda makale kaleme aldıklarına göre, konuyu görmezden gelmemekte, ama biraz mesafeli durmaya özen göstermektedirler. Salonlarda sergilenmek üzere gönderilen eserlerin dökümünü yapan H. Saladin şöyle yazar: "Daha sonra işçi evleri, ucuz konutlar, ekonomik kiralık konutlar ve yine ucuz konutlar görüyorum. Hoşnut edilmesi zor bir eleştirmen gibi gözükmek istemem, ama ucuz konutlar sanatsal açıdan bize bu kadar çok proje gönderilmesini gerektirecek önemde midir gerçekten? Olağanüstü bir değerleri olmadığı sürece, bu eserler Salon'da yer almamalıdır. Bunlar mükemmel mimari çalışmalardır, ama sanat eserleri değildir."[133] İşçi konutu, Roma ödülü adayları tarafından konu seçilmek gibi en üstün saygınlık mertebesine asla ulaşamayacaktır, bu anlaşılmıştır. Bu soylu genç insanlar, imzalarının bir büyükelçinin konağında veya ziyaret mekânı olan bir bazilikada yer almasını yeğleyecektir. Neyse ki birkaç başıbozuk ve kimi zaman diplomasız savaşçı, biçimcilikten

Hôtel Populaire Hommes, 94, rue de Charonne, XIe arrondissement, PARIS

ve basmakalıp yaklaşımlardan kurtulup, işçi ailelerinin gereksinimlerine uyarlanmış geleceğin çözümlerini bulacaktır. Şimdi onların eserlerinden birkaçını betimleyeceğiz.

Henri Sauvage kendini 18. Bölgede gösterir

Haziran 1904'te mayası sağlam, radikal bir kilise karşıtı olan Ticaret Bakanı Georges Trouillot, Paris'te, Trétaigne Sokağı (18. Bölge), 7 numarada Ucuz Hijyenik Konutlar Şirketi'nin (*Société des logements hygiéniques à bon marché*) inşa ettiği ilk binanın açılışını yaptı. Şirketin başkanlığını, neoklasik üslubun kararlı karşıtı ve demir mimarisinin öncülerinden olan Frantz Jourdain yapıyordu.

Beş katlı, beton karkaslı, tuğla dolgu duvarlı, cephenin yansıttığı çok okunaklı bir planı olan bu örnek yapının genç mimarı Henri Sauvage –tam otuz yaşındaydı– adı duyulmamış birisi değildi. Güzel Sanatlar Okulu'nda Pascal Atölyesi'nin eski öğrencilerinden olmasına karşın, okuldan –Auguste Perret gibi– diploma almadan çıkmış, ama mobilyacı Majorelle için 1898'de Nancy'de yaptığı villayla Art nouveau mimarlarının en ön safında, dostu da olan Guimard'ın yanı başında yer almıştı.[134] Trétaigne Sokağı'ndaki yapıda, ütopistlerin ve hijyenistlerin işçi konutları için şart koştuğu tüm ortak düzenlemeler bulunuyordu: Banyo-duş bölmesi, bir tüketim kooperatifi mağazası –*la Prolétarienne*–, hijyenik bir lokanta, bir halk üniversitesi, hatta vereme karşı en etkili ilaç kabul edilen güneş kürleri için –bugün yerinde olmayan– bir asma bahçe. Burada Henri Sauvage neo-gotik veya bitki bezemeli Art nouveau'nun hoşluklarından vazgeçmiştir; onların bazı izlerine ancak çok küçük ayrıntılarda rastlanmaktadır. Yapı, Perret'nin Franklin Sokağı'nda yaptığı binanın cephesini kaplayan seramik süslerle vazgeçtiği yalınlığın başyapıtı olarak öne çıkmaktadır. 16. Bölge ile 18. Bölge arasında da zaten uzun bir mesafe vardır...

Büyük banka sahneye çıkıyor

Sauvage aynı mantıkla başka halk konutları da inşa edecek, 1922'de de Amiraux Sokağı'ndaki (18. Bölge), Ucuz Konutlar'ın katedrali sayılabilecek binayı yapacaktı. Artık kim ucuz mimariden dem vurmaya cesaret edebilirdi? Her alanda Güzel'e çok duyarlı olan "Rothschild Biraderler" değil herhalde...

Rothschild Vakfı[135] Ocak 1905'te, 12. Bölgede, Lyon garına fazla uzak olmayan bir yerdeki üçgen biçimli 5.629 metrekarelik arsa üzerinde (Prague, Charles-Baudelaire, Théophile-Roussel sokakları), "sağlıklı ve ekonomik küçük konutlar olarak kullanılacak bir ev topluluğu inşaatı için yarışma" açtı. Projelerin içeriği bilinçli olarak belirsiz bırakılmıştı: birkaç katlı evler, ortak hizmetler, % 3-4 rantabilite. Yarışma iki aşamalı olarak yapılacak ve büyük ödülü kazanan projenin uygulanması konusunda güvence verilmeyecekti. 31 Mart 1905'te isimleri bilinmeyen

L'Hôpital Bulvarı (13. Bölge) 165 numaradaki, Sauvage ve Sarazin'in eseri olan 1909 tarihli bu bina çağına göre çok ileri yalın bir model sunar: beton inşaat, güneş banyoları için taraça şeklinde yapılmış çatı, seramik kaplamayla sınırlanmış süslemeler (Gaston Le Fol, *Ekonomik kiralı evler*. Paris, Tarih kütüphanesi).

–yarışmaya rumuzla katılmışlardı– 127 aday proje ve maketlerini, tören salonunda sergilenecekleri Hôtel de Ville'e [Belediye Konağı] teslim ettiler. Jüride altı mimar ve aralarında Cheysson, Picot ve Siegfried'in de yer aldığı altı vakıf üyesi vardı.

İlk elemenin ardından 25, en son tura da 7 proje kaldı. Büyük ödülü ve 10.000 frankı bir *outsider* (dışlanmış), Adolphe-Augustin Rey, rumuz "Her şey halk için" kazandı. Onu 9.000 franklık ikinci ödülü kazanan Henry Provensal, rumuz *"Utile dulci"* (eğitici-hazcı) izledi. Her ikisi de Güzel Sanatlar Okulu ve DPLG'nin eski öğrencileriydi; Provensal'in Sauvage'la yakın dostluk bağları vardı. Anatole de Baudot –Saint-Jean de Montmartre'ın yapımcısı– ilk turda elenmişti; Roma'dan gönderdiği Sanayi Sitesi'nden beri meşhur olan Tony Garnier ikinci tura kadar gidebildi: Onun bir sanatoryum görünümündeki projesi hijyenistlerin özlemlerine yanıt veriyordu. Avlu ve avlucukların tamamen iptali, azami güneş almaları için zikzak biçiminde yerleştirilmiş binalar, her birinde birer banyo odası da bulunan geniş daireler (henüz birçok burjuva dairesinin yararlanamadığı göz kamaştırıcı bir yenilikti bu).

İkinci aşamaya kalan yarışmacıların hepsi açık avlu ilkesine uymuştu. Rey, projesinin bütüncül niteliğiyle sivriliyordu: dik sokaklar biçimindeki merdivenlerle ifade edilen havalandırma etütleri; hiç işitilmemiş bir gelişkinlikteki mutfaklar: çöp borusu, çamaşır sandığı, gömme dolaplar, duş teknesi; havayı süzmek için önüne ipek gerilmiş tel dolap; eksiksiz toplu hizmetler: banyo-duş, çamaşırhane, kurutma, bisiklet garajı, hijyenik lokanta, toplantı salonu, bekâr odaları, güneş kürü için taraça. Sauvage'ın Trétaigne Sokağı'ndaki eserinden biraz daha ileri gitse de, aynı çizgide kalan Rey, inşaat malzemesi olarak betonu seçmiş –o sırada "ciddi" mimarlar bu malzemeyi hiç dikkate almıyordu–, dışarı taşan çatılar ve sundurmalar gibi günün zevkine uygun bazı pitoresk fanteziler de eklemişti.

Hiçbir projede, hijyenistlerin yaklaşık otuz yıldır tartıştığı sorunlar atlanmamıştı: Daireler nihayet ailelerin genişliğine göre oranlanmış, bağımsız odalar eklenmiş, gereksinimler akılcılaştırılmıştı. Toplu hizmetler konusunda ise yarışmacılar bu kadar rahat değildi tabii: Çok kutsal özel teşebbüse zarar vermek pahasına işçilere istenebilecek tüm hizmetler verilmeli miydi acaba? Eğer bir konferans salonu veya kitaplık konsa, bunlar sosyalist propaganda amacıyla kullanılır mıydı? Kreş, anneleri çocuklarını bir kenara itme eğilimine sokmaz mıydı? Sağın sosyal reformcuları bu sorunları 19. yüzyılın başından beri tartışıyordu.

Prague Sokağı, 10 numaradaki bina 1909'da mimar H. Provensal ve ekibi tarafından inşa edildi. O dönemin burjuva evlerinden ayrılan hiçbir yanı yoktu: kaliteli malzeme, anıtsal kapı sundurması, taş balkon ve tek alışılmadık ayrıntı olarak emeği yücelten yontular... (Gaston Le Fol, *Ekonomik kiralı evler*. Paris, Tarih Kütüphanesi).

Prague Sokağı'ndaki binada doğal olarak yeni hijyen kurallarına uygun örnek bir anaokulu da yer alıyordu: geniş pencereler ve metrodaki gibi beyaz fayans kaplama. Bükülmüş ahşaptan iskemleler, meşhur Avusturya fabrikası Thonet Kardeşlerden geliyordu (Gaston Le Fol, *Ekonomik kiralı evler*. Paris, Tarih Kütüphanesi).

Rothschild yarışması meslekte herkesin ilgisini uyandırdı ve inşaat konusunda uzmanlaşmış tüm basında bu yarışmanın lehinde makaleler yayımlandı. Yine de bir noktada kararlı bir düşmanlık gösterildi: Vakıf, ücretli mimarlardan oluşan bir büro açma niyetini duyurmuştu ve çeşitli grupların ağababaları bunu serbest meslek statüsüne aykırı bir davranış olarak değerlendirdi. Ama "Rothschild Biraderler" bu yaygaraya hiç kulak asmadı: Büro gerçekten de tam bir takım olarak çalıştı. Vakfın her binasının kapısına çakılan mermer levhalarda, o binanın inşaatında emeği geçmiş tüm ücretlilerin –denetçiye kadar– adı yer aldı.

Yükselen ilk bina, Marché-Popincourt Sokağı (11. Bölge), 1 numarada 76 daire vardı; açılışı 1907'de yapıldı. Onu 1908'de 102 daireli Belleville Sokağı (19. Bölge), 117 numara; 1909'da 321 daireli Prague Sokağı (12. Bölge), 10 numara; 1912'de, 206 daireli Bargue Sokağı (15. Bölge), 11 numara; 1913-1919'da, 420 daireli Marcadet Sokağı (18. Bölge), 256 numara izledi.

Özel teşebbüsün bu etkileyici listesinde, Prague Sokağı'ndaki yapı topluluğu –yarışma sahası– hızla şöhrete erişti. Buraya "Halk Konutlarının Louvre'u" adı verildi, çünkü toplu düzenlemeleri en ileri ütopistlerin tasarladığı en uç noktaları bir araya

getiriyordu – bunlardan bazıları Guise Familister'inde olduğu gibi ancak kısmen gerçekleştirilmişti: en ileri makinelerin, bu arada sıcak havayla çalışan bir kurutma makinesinin kullanıldığı çamaşırhane, önleyici tedbirler zihniyetiyle donatılmış bir dispanser, üç-altı yaş arası çocuklar için anaokulu, çocukların her gün okul çıkışında ve perşembeleri tüm gün gittiği nöbetçi okul, ev kadını okulu, sağlıklı ve akılcı beslenmeyi yaygınlaştırmak amacıyla günde iki kez sıcak yemek satan bir mutfak.

Bu kez sorunun tamamen bilincindeki önemli kişilerden oluşan ve güçlü mali olanaklara sahip bir grubun girişimi gerçekten üzerine düşen rolü oynamıştı ve bunun birçok yan etkisi olacaktı. Yarışmada ilk iki sırayı alan mimarlar, özellikle de birinci, içlerindeki yeteneği keşfedeceklerdi. Başlangıçta dinsel yapılar mimarı olan Augustin Rey "Ucuz Konut" misyonerliğine soyunacak, her kongrede yer alacak, kitaplar ve broşürler yayınlayıp, arazilerin belediyeler tarafından kamulaştırılmasından bile yana tavır alacaktı. 1907'de Trélat'nın yerine, HBM (*Habitations à bon marché:* Ucuz Konutlar) Yüksek Konseyi'ne girecekti. Rothschild Vakfı'nın genel sekreteri olan Schneider ve Lebaudy Vakfı adına Hatton da 1912'de aynı konseye katılacaktı: Bu iki adam özel teşebbüslerin en seçkin kesimini temsil ediyordu.

Paris Belediyesi bir yarışma açıyor

HBM inşaatları için Paris Belediyesi'nin Ağustos 1912'de düzenlediği ilk yarışma doğrudan 1904 yarışmasından esinlendi[136] ve hem basın, hem de kamuoyu nezdinde aynı başarıyı yakaladı. Yarışmaya katılan 111 projeden 58'i Emile-Zola Caddesi'ndeki (15. Bölge), 53'ü ise Henri-Becque Sokağı'ndaki (13. Bölge) arsalar için hazırlanmıştı. Émile-Zola Caddesi için beş tür daire içeren bir apartman istenmişti; dairelerin en büyüğü dört oda artı yemek-odası-mutfaktan oluşacak ve asgari yüzeyi 55 metrekare olacak, en küçüğü olan bekâr daireleri ise mutfak köşesi de içinde tek oda olmasına karşın, 18 metrekareden küçük olmayacaktı.

Henri-Becque Sokağı'ndaki arsaya ilişkin, öncekinden çok daha düşük düzeydeki program ise, ne geniş bir uzama ne de konfora hakları olan yoksulların nasıl küçümsendiğini doğruluyordu; yine de önlem alınıp, yapılarının bütünlüğü içinde "kışla, işçi sitesi veya bakımevi düşüncesi" uyandırmaması gerektiği adaylara belirtilmişti. Daireler asgari bir ortak salon ve alçak bir bölme duvarıyla bölünebilir bir oda içerecek, toplam alan 30 metrekareden fazla olacaktı. Acaba hangi "yetkili makam", her dairede bir hela ve bir su musluğu öngörmek konusunda hiçbir zorunluluk bulunmadığını belirtmek gereğini duymuştu? Oysa "Rothschild Biraderler", Parisli proleterlere karşı çok daha saygılı davranmıştı...

LA CITÉ COOPÉRATIVE
PARIS-JARDINS
APPEL

15.000 franklık büyük ödülü, Belleville Sokağı'ndaki Rothschild binasına benzeyen 143 dairelik yapı topluluğu projesiyle –Emile-Zola Caddesi– Payret-Dortail kazandı: uçlarında araç girişleri de bulunan iki servis avlusu ve ortada bir meydan. Henri-Becque Sokağı için Albenque ve Gonnot'nun projeleri seçildi. Acaba onların tasarruf kaygısı mı ödüllendirilmişti? Çünkü hijyenistlerin tüm talepleriyle çelişki içine düşerek, iki, hatta üç konut için bir tek hela öngörmüşlerdi. Bu üç mimar, toplumsal konutlara adanmış bir kariyerin henüz ilk adımındaydı: Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Paris ve La Seine bölgesi HBM Kamu Dairesi Başkanı Henri Sellier'nin ekibinde yine karşımıza çıkacaklardı. Sellier, aynı zamanda eski Thiers surlarının yerine yapılan Maréchaux bulvarlarının oluşturduğu pembe kuşağı gerçekleştiren girişimciydi.

Paris Belediyesi'nin bu övgüye değer çabasından birkaç ay sonra, Çalışma ve Sosyal Yardım Bakanı Henri Chéron, radikalizmden esinlenen yeni şirketin büyük önem verdiği bir müstakil ev topluluğunun açılışını varlığıyla onurlandırıyordu. Aile Konutları Şirketi, kalabalık aileler için –en az altı çocuklu–, Daviel Sokağı (13. Bölge), 4 numarada, merkezi bir bahçenin çevresine sıralanmış 40 "kır evi" inşa etmişti. Her evde 20'şer metrekarelik üçer oda, o zamana dek proleterlere asla tanınmamış bir uzamsal rahatlık vardı, ama konutlar bu kez kiralıktı.

Bu sitenin otuz yaşındaki mimarı uzak ve bağnaz bir taşra bölgesinden, Montbéliard'dan geliyordu. Alsace'lı Protestan bir sanayicinin oğlu olan Jean Walter –sonraları Walter de Zellidja takma adıyla tüm dünyada tanınacaktır– Fransa'nın doğusunda belli bir isim yapmıştı bile. Meslektaşlarının olanaksız gördüğü kimi şeyleri –Montbéliard'da üç oda-mutfak, mahzen ve çatı aralı bir evi 2.400 franka mal etmek gibi– gerçekleştirmişti; meslektaşları onun bazı inşaat öğelerinin sanayileşmesi ve şantiyelerin akılcılaştırılması üzerine dile getirdiği görüşlerini de anlamıyorlardı.

"Oturma makinesi"ne doğru

Ücretlerinin düşüklüğü nedeniyle asla mülkiyet edinme düşü kuramayacaklara müstakil evler kiralanmak isteniyorsa, gerçekten de bu yola yönelmek gerekiyordu. O çağda, kitlesel çözümler sağlayacak ucuz teknik yöntemlerin peşinde koşan gözüpek araştırmacılar epey kalabalıktı. 1913'te *l'Immeuble et la Construction dans l'Est*'te şu satırları okuyoruz:[137] "Kalabalık ailelerin konutu şu işleri gerçekleştirmek için gereken malzemeleri yeni yöntemlerle hazırlayacak bir sanayinin konusu olmalıdır: ahşap, demir, beton blok, betonarme, donatılı paneller vb. çatılar; standart kiriş, doğrama ve merdivenler; aynı türde ve

aynı ölçülerde kapılar ve pencere pervazları; aynı niteliklere sahip hırdavat, tesisat ve çeşitli aygıtlar. Malzemelerin ve eşyaların aynılığı, kullanılmalarındaki kolaylık hem belli bir tasarruf sağlayacak, hem de dış görünümde belli bir çeşitliliğin korunmasına elverecektir; bu çeşitliliği yaratmak mimarlarımız açısından çocuk oyuncağıdır." Tavan fiyatın bu kadar altındaki görüşlerin Güzel Sanatlar'ın büyük rahiplerini etkileme veya bakışların hep emperyal forumların çizgilerine takılı kaldığı Bonaparte Sokağı'ndaki okulda verilen eğitime yansıma şansı elbette hiç yoktu.

Bununla birlikte devlet bu bayağı sorunlarla yakından ilgileniyordu; yine 1913 yılında meslek gazetelerinde, az gelirlilere yönelik konutlara ekonomik bir biçimde uyarlanabilecek ürün ve malzeme imalatında veya kullanımında en iyi yöntemleri bulacak HBM şirketlerine ve mimarlara Çalışma Bakanlığı'nın 1915'te madalya dağıtacağının duyurulması bunu gösteriyordu.

Eğer bu örnek tören öngörüldüğü gibi gerçekleştirilebilseydi, hiç kuşkusuz en güzel ödülü saçlarını bu meslekte ağartmış bir emektar –1853'te doğmuştu– alırdı. Savaşın arifesinde Fransa Ulusal Mimarlar Cemiyeti'nin (*Société nationale des architectes de France*) başkan yardımcısı olan, halk tarafından da

Saïda Sokağı kompleksi günlük geliri 6 frankı geçmeyen aileler içindi. Her gün açık bir banyo-duş kuruluşu ve yaşlı çiftler veya dullar için bir huzurevi de kompleksin içinde yer alıyordu.

anlaşılabilecek bir dille kaleme alınmış meslek eserlerinin yazarı Georges Christie, "oturma makinesi" kavramının tarihinde küçük bir yer üzerinde gerçekten hak iddia edebilirdi. "Domino villa" projesini,[138] tuhaf bir biçimde bu ismi mucidinden hiç söz etmeden kullanan Le Corbusier'den önce sergilemişti: Tek katlı, dört odalı ve çok belirli bir programa göre dörderli diziler halinde yapılan müstakil evlerdi bunlar. Nitekim G. Christie şöyle yazıyordu: "HBM'ler sorununun tek çözümü, standart uyumlarının sağlanması için kataloglanmış, sınıflandırılmış ve benim evin sanayileştirilmesi diye nitelediğim olguya izin veren malzemeler kullanacak ekonomik inşaat yöntemleri bulunmasıdır."

Bundan böyle bu alıntıyı "Modern Hareket" antolojilerinde yer alanların yanına, İşçi Evleri Grubu için Saïda Sokağı'nda (15. Bölge) inşa edilen dörder odalı, 60 daire içeren binanın bazı fotoğraflarıyla birlikte ekleyeceğiz: Labussière bu binada Hennebique betonunu denemiş ve başarılı olmuştu. Geleceği haber veren bu yalın inşaat, aynı zamanda savaşın hemen arifesinde özel kuruluşların kuğu çığlığıydı.

Çünkü 1912'de onaylanan bir yasa, sonunda meyvelerini verecekti. Mayıs 1914'te –geniş bir alandaki– halk konutu sorunlarını incelemek ve 200 milyon franklık bir kredi yardımıyla inşa edilen apartmanları yönetmekle görevli Paris ve La Seine Bölgesi HBM Kamu Dairesi kuruldu. Kamu, özel sektörün rekabetini de hafife almayacaktı: Rothschild Vakfı'ndan Schneider ve Lebaudy Vakfı'ndan Labussière, Daire'nin idare heyetine girdi ve "Rotschild Biraderler"in yanındaki büro sistemini oraya taşıdı. Provensal ve Besnard'ın –1905 yarışmasının galipleri– yanı sıra, ileride Suresnes bahçe-kentinin mimarlığını üstlenecek Maistrasse da göreve çağrıldı.

Yine de aldanmamak gerekiyordu. *Kamusal Mimari Yarışmaları*'nda[139] görülen yalınlık, sosyal amaçlı uygulamalarda bir gelişmenin işareti olarak da yorumlanabilirdi, ama mesleğin erbabı piyasa gerçeğinin farklı olduğunu biliyordu. Sektör 20. yüzyılın başından beri, bütün gözlemcilerin vurguladığı gibi, lüks inşaatlara yönelmeyi tercih ediyordu.[140]

Bu savaş sonrası yıllarında hayat pahalılığı artmış ve kiralar da bu yükselmenin dışında kalmayarak bazılarının örgütlemeye çalışacağı halk tepkilerine yol açmıştı. 6 Ocak 1910'da Clichy'deki Bourse de Travail'da* –otomotiv işçisi ve *Prudhomme*

* Fransa'nın pek çok kentinde, çeşitli sendikaların, etkinliklerini gerçekleştirmek ve diğer sendikalarla yakın ilişki içinde olmasını sağlamak amacıyla toplandığı yer. (Ed.n).

İşçi ve işveren temsilcilerinden oluşan hakem kurulu] üyesi Constant'ın girişimiyle– İşçi Kiracılar Sendika Birliği kuruldu.[141] Artık anarşist şiddet eylemleri devri –Bonnot ve çetesinin eylemi adi suça dönüşerek yozlaşmıştı– kapanmıştı ve Paris'in tüm bölgelerinin yanı sıra yirmi banliyö belediyesinde hızla örgütlenen bölge komiteleri sol siyasal partilerin desteğini alacak bir program yayımladı: İşçilerin mobilyalarına haciz konulamaması, kapıcıya verilen "Tanrı sadakası"nın[142] [hava parası] ve bahşişlerin kaldırılması, ödemelerin vadesi geldiğinde yapılması, kiralara tavan konması ve sağlıksız konutların sağlık koşullarına uygun hale getirilmesi işinin mal sahiplerince karşılanması.

Georges Cochon ve "Kiracılar Polkası"

1911 başında sendika genel sekreterlik görevini Parisli bir işçiye, Georges Cochon'a verdi. Bu çok renkli militan o sırada Fransız işçi hareketi içinde eşine rastlanmayan bir mizah ve reklam anlayışına sahipti. 1913'te –sendikadan atılıp Ulusal ve Uluslararası Kiracılar Federasyonu kurulduktan sonra– Paris ve taşrada durmadan çoğaltacağı sansasyonel eylemler konusunda ona güvenilebilinirdi.[143]

1890'larda gizli taşınma eylemleriyle meşhur olan Mal Sahibi Karşıtları Birliği'nin o güzel günleri sanki geri gelmişti: Soyadı [Cochon: Domuz] söz yazarları açısından az bulunur bir şans olan Parisli Robin Hood'u öven halk şarkılarında büyük bir artış yaşandı. *La Cochonnette* [Dişi domuz yavrusu] ve *La Polka*

des locataires [Kiracılar Polkası] tüm halk semtlerinde dilden dile dolaşıyor ve Cochon'un eylemlerine tanık olanlar Montéhus'ün nakaratını koro halinde yineliyorlardı:

Montéhus:
İşte Cochon taşınıyor
çan çalarak, çan çalarak
İşte Cochon taşınıyor
tahtadan bir çan çalarak [gizli taşınmak anlamında deyim]

Ya da:
Cumhurbaşkanı
Mösyö Poincaré'dir
Meteliksizlerin başkanı
Mösyö Cochon'dur

Veya:
Cochon bu, bu Cochon
Hiç takmaz mal sahiplerini
Cochon taşıyor bir arkadaşının evini
Cochon proleterlerin dostu
Hiç takmaz idareyi

Temmuz 1913'te Kont Antoine de La Rochefoucauld ile suç-ortaklığı yapan Cochon en güzel eylemlerinden birini gerçekleştirdi: Kont kendisinin çıktığı ve sözleşmesi on sekiz ay daha geçerli olan Lannes Bulvarı, 17 numaradaki konağı onun hizmetine verdi. Cochon, otuz beş çocuklu sekiz aileyi hemen oraya yerleştirdi. Bu yeni Chabrol Kalesi'nin duvarında, Steinlen'in çizdiği Cochon Federasyonu'nun afişi dalgalanıyordu.

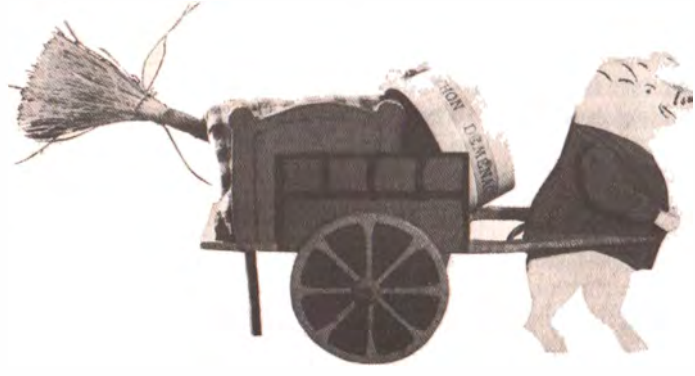

Mizah duygusu hiç eksik olmayan, "mal sahibi karşıtı" anarşist yoldaşlar destanı Georges Cochon'la birlikte sona erer. Artık daha "ciddi" eylem biçimlerine geçilecektir: Tabii bunların ne denli etkili olduğu su götürür ama... (Yontulmuş tahta ve boyalı mukavvadan oyuncak, 1900. Laduz, Geleneksel Sanatlar Müzesi).

Konut sorunlarının yol açtığı bu kavgada, daha terbiyeli ve daha az dayatıcı, ama kamu yönetimlerinin görmezden gelemeyeceği başrol oyuncuları da yavaş yavaş saflardaki yerlerini aldı; bunlar Fransız ailesinin savunucularıydı. 1896'da daha yukarıda da adı geçen Dr. J. Bertillon,[144] Fransız Nüfusunun Arttırılması İçin Ulusal İttifak'ı kurdu; diğer önemli şahsiyetlerin yanı sıra Cheysson'un da üye olduğu çok itibarlı bir dernekti bu. İstenen, mütevazı bir biçimde menkul vergisinde reform yapılmasını talep etmekti. Daha geniş bir konuta yerleşmek zorunda olan kalabalık aileler –orta sınıflar– daha ağır bir vergi ödüyordu. Yüksek bir menkul vergi payı insanın hali vakti yerinde olduğunu göstermiyordu oysa. Bertillon ve dostlarından mülkiyete cepheden saldırmaları asla beklenemezdi, ama 1908'de on çocuklu bir baba olan Yüzbaşı Maire tarafından kurulan Kalabalık Aile Anneleri ve Babaları Halk Birliği daha sert bir tutum takınacaktı: Bu birliğin üyeleri, mülkiyet karşıtı solcu gösterilere katılmaktan geri kalmayacaktı.[145]

Cochon'un yiğitlikleri büyük basında geniş –ve çoğunlukla olumlu– yankı buldu: Evsizlik skandalı sonunda gazetecileri de etkisine almıştı. Dört büyük Fransız günlük gazetesinden biri olan –tirajı 600.000–, Briand taraftarı ve ulusal davalar uzmanı *Le Matin*, 1912'de HBM'ler için bir komite kurdu: İki kez Roma ödülünü kazanmış Nénot –mimar ve Rothschild Vakfı'nın danışmanı– ve Bernier –Opéra-Comique yazarı– de bu komitede yer alacaktı. Ama hiçbir sonuç alınamadı; inşaat sektörü kitlelerin konut ideali peşinde seferber edilemiyordu. Yine de kitleler 2 Ağustos 1914'te dünün anti-militaristlerinin dalgalandırdığı Kutsal İttifak sancağı altında toplanıp, savunacakları fazla bir şey olmamasına karşın savaşa gideceklerdi.[146]

Notlar

1 *Topographie physique et médicale de Brest et de sa banlieue*, 1834.
2 *La Bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848*, Paris, SEVPN, 1963, 662 s.
3 *De l'inégalité sociale dans une grande ville industrielle: le drame de Lille de 1850 à 1914*, Lille, Editions universitaires, 1976, 444 s.
4 L. Roux'nun, *Le Cabinet de lecture*, Aralık 1838 içindeki makalesi; J. Cartley'in *Le Magasin pittoresque*'in Aralık 1847 sayısı için yaptığı taşbaskı resim.
5 *La Cousine Bette*, 1848.
6 15 Temmuz 1848 tarihli kararname.
7 22 Temmuz 1882.
8 23 Temmuz 1884 tarihli kararname.
9 13 Ağustos 1902 tarihli kararname.

10 Sorunun bütünü hakkında, bkz. Louis Hautecoeur, *Histoire de l'architecture classique en France*, Paris, Picard, c. VI ve VII, 1955 ve 1957.
11 Louis Reybaud, *Jérôme Paturot à la recherche d'une position sociale*, 1864.
12 Balzac, *Ferragus*, 1833.
13 *Les Mystères de Paris*, 1844-1845.
14 Jean-Louis Deaucourt, *Le Concierge, mythe et réalité*, DEA, Paris-VII, Aralık 1981.
15 *Un concierge de la rue du Bac*, 1868.
16 *Pot-Bouille*, 1882.
17 *La Cousine Bette, a.g.e.*
18 Jean-Paul Aron, *Le Mangeur du XIXe siècle*, Paris, Laffont, 1973, 310 s.
19 Emile Cardon, *L'Art au foyer domestique*, 1884.
20 Maxime du Camp, *Souvenirs littéraires*, 1882; Henri Rochefort, *Les Aventures de ma vie*, 1896-1898; Henry Bataille, *L'Enfance éternelle*, 1922.
21 *La Bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848, a.g.e.*
22 Kendisini Paris kanalizasyonlarında salonlardan daha rahat hisseden ve bunu hiç dolambaçsız bir biçimde ifade eden meşhur bir hijyenist örneği, tam anlamıyla kuralı doğrulayan bir istisnadır. Nakleden: Alain Corbain, Dr. Alexandre Parent-Duchâtelet'nin *La Prostitution à Paris au XIXe siècle* (Paris, Seuil, 1981, 216 s.) adlı eserine yazdığı sunuş yazısında.
23 Cardon'un kitabı tamamen soylu odalara ayrılmıştır, mutfaktan tek söz edilmez.
24 *L'Architecture française, recueil de plans, élévations, des maisons particulières, châteaux, maisons de campagne, bâtis nouvellement par les plus habiles architectes*, 1727.
25 *La Plomberie au point de vue de la salubrité des maisons*, Paris Kenti sıhhi tesisat firmaları sendikasının himayesinde yayımlanmış eser, 1886.
26 *Principes techniques d'assainissement des villes et habitations suivis en Angleterre, France, Allemagne, Etats-Unis et présentés sous forme d'études sur l'assainissement de Paris*, 1884.
27 Roger-Henri Guerrand, "La bataille du tout-à-l'égout", *L'Histoire*, no: 53, Şubat 1983, s. 66-74.
28 Anne Martin-Fugier, *La Place des bonnes: la domesticité féminine à Paris en 1900*, Paris, Grasset, 1979, 382 s.
29 Louis Hautecoeur, *Histoire de l'architecture classique en France, a.g.e; Le Parisien chez lui au XIXe siècle, a.g.e.*
30 *Le Siècle de l'éclectisme, Lille 1830-1930*, Brüksel, Modern Mimari Arşivi, 1979, c. I, 382 s.
31 Jean-Yves Veillard, *Rennes au XIXe siècle, architectes, urbanisme et architecture*, Rennes, Thabor Yay., 1978, 518 s.
32 Jean-Pierre Chaline, *Le Bourgeois de Rouen, une élite urbaine au XIXe siècle*, Paris, Siyasal Bilimler Ulusal Kuruluşu Yay., 1982, 509 s.
33 Th. Bourgeois, *La Ville moderne*, 1903.
34 *La Curée*, 1871.
35 Bernard Marrey ve J.-P. Monnet, *La Grande Histoire des serres et des jardins d'hiver, 1780-1900*, Paris, Graphite, 1984, 192 s.
36 Christian Derouet, *Grandes Demeures angevines au XIXe siècle, l'oeuvre de René Hodé entre 1840 et 1870*, Paris, Caisse nationale des monuments historiques, 1976, 32 s.

37 Paul Bois, *Paysans de l'Ouest. Des structures économiques et sociales aux options politiques depuis l'époque révolutionnaire dans la Sarthe*, 1960, kısaltılmış baskı, Paris, Flammarion, 1971, 384 s.

38 Maurice Bedon, *Le Château au XIXe siècle en Vendée*, Fontenay-Le-Comte, Lussaud, 1971, 91 s.

39 *Viollet-le-Duc*, Paris, Galeries nationales du Grand Palais, 1980, 415 s.

40 Ciddi anlamda uğraşamayacak kadar şantiyeden uzakta kalan Viollet-le-Duc bu işi öğrencisi Edmond Duthoit'ya vermiştir.

41 Guy de Rothschild, *Contre bonne fortune...*, Paris, Balland, 1983, 372 s.

42 Paul Chabot, *Jean et Yvonne domestiques en 1900*, Paris, Tema-Editions, 1977, 255 s.

43 Louis Burnet, *Villégiature et Tourisme sur les côtes de France*, Paris, Hachette, 1963, 484 s.

44 *La ville d'hiver d'Arcachon*, Paris, Institut français d'architecture, 1983, 238 s.

45 Gabriel Désert, *La Vie quotidienne sur les plages normandes du Second Empire aux années folles*, Paris, Hachette, 1983, 334 s.

46 Bkz. Jean-Hervé Donnard, *Les Réalités économiques et sociales dans la Comédie humaine*, Paris, Armand Colin, 1961, 488 s.; böl. VII, s. 173-194.

47 *Le Médecin de campagne, Le Curé de village, Les Paysans; François le Champi, La Petite Fadette, La Mare au diable.*

48 *Cahiers de l'architecture rurale*, 1790-1791.

49 *Traité des constructions rurales.*

50 *Traité des constructions rurales et de leur disposition*, 1858-1860, 2 c.

51 Léon Perthuis de Laillevault, *Traité d'architecture rurale*, 1810; Urbain Vitry, *Le Propriétaire architecte*, 1827; A. Roux, *Recueil de constructions rurales et commerciales*, 1843.

52 *Destinée sociale*, 1834.

53 *Recueil des principaux travaux des conseils de salubrité du département de l'Aube*, 1835.

54 Henri Bon, *Recherches hygiéniques sur les habitants de la campagne de la commune de Lacaune*, 1837.

55 "Rapport d'un voyage fait dans les cinq départements de la Bretagne pendant les années 1840 et 1841", *Mémoires de l'Institut (Académie des sciences morales et politiques)*, c. IV, 1844, s. 635-794.

56 *Voyage dans le Finistère ou Etat de ce département en 1794 et 1795*, 3 c.

57 *Mémoire en faveur des travailleurs et des indigents de la classe agricole des communes rurales de France*, 1844.

58 *Séance du conseil général du 30 août 1850, rapport sur la question des logements insalubres*, Archives nationales, F8 210.

59 Dr. Bertrand, *Mémoire sur la topographie médicale du département du Puy-de-Dôme*, 1849; J.-S. Edouard Noël, *Quelques Considérations générales sur l'hygiène dans les campagnes des Vosges*, 1851.

60 *Tableau des populations rurales de la France en 1850*, Ocak 1851, s. 9-27.

61 J.F. Eugène Deflandre, *Essai sur l'hygiène des campagnes de la Picardie*, Paris'ten tez, 1853; N.P. Abel-Poullain, *Essai sur l'hygiène des habitants dans le canton d'Arc-en-Barrois (Haute-Marne)*, Montpellier'den tez, 1855; J. B. M. Henri Demathieu, *Essai sur l'hygiène du paysan du haut Limousin*, Paris'ten tez, 1863; Paul Castenau, *Quelques Considérations sur l'hygiène d'une partie de la population de la Haute-Garonne*, Montpellier'den tez, 1864.

62 *Topographie médico-hygiénique du département du Finistère ou Guide sanitaire de l'habitant*, 1860.

63 *Les Populations agricoles de la France*, 1885-1893, 3 c.

64 *Hygiène et Maladies des paysans, étude sur la vie matérielle des campagnards en Europe*, 1882, 1. kısım, böl. 3: "Les habitations rurales: principales causes de leur insalubrité", s. 36-76.

65 *Essai sur l'habitation rurale en Bretagne*, 1898.

66 *Voyages en France*, 1931, 3 c., c. I, Önsöz.

67 *Nouvelle Histoire de Paris, la Deuxième République et le Second Empire, 1848-1870*, Paris, Hachette, 1981, 470 s.

68 Louis Chevalier, *Classes laborieuses et Classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle*, Paris, Plon, 1958, 567 s.; Adeline Daumard, *Maisons de Paris et Propriétaires parisiens au XIXe siècle, 1809-1880*, Paris, Ed. Cujas, 1965, 285 s.; Roger-Henri Guerrand, *Les Origines du logement social en France*, Paris, Editions ouvrières, 1966, 360 s.

69 *Rapport sur la marche et les effets du choléra-morbus dans Paris et les communes rurales du département de la Seine*, 1854; Ange-Pierre Leca, *Et le choléra s'abattit sur Paris*, Paris, Albin Michel, 1982, 290 s.

70 Jeanne Gaillard, *Paris, la ville, 1852-1870*, Paris, Champion, 1976, 676 s.

71 Dr. Octave du Mesnil, *L'Habitation du pauvre*, 1890; comte d'Hausonville, *Misère et Remèdes*, 1886.

72 Madeleine Fernandez, *La Ceinture noire de Paris*, Paris-VII, 1983.

73 *Rapport général sur les épidémies pendant l'année 1882*, 1884.

74 *L'Epidémie cholérique de 1892 dans le département de la Seine*, Seine Bölgesi Hijyen ve Temizlik Kurulu, 1893.

75 *Essai de statistique comparée du surpeuplement des habitations à Paris et dans les grandes capitales européennes*, 1894.

76 *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie*, 1840, 2 c.

77 *Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848*, 1849.

78 1861, böl. IV, "Logements d'ouvriers", s. 146-176.

79 Jean-Pierre Babelon, "Les cités ouvrières de Paris", *Monuments historiques*, no: 3, 1977, s. 50-54.

80 Jean-Baptiste Duroselle, *Les Débuts du catholicisme social en France (1822-1870)*, Paris, PUF, 1951, 787 s.

81 *La Construction moderne*, 1 Şubat 1890, s. 200-202, 20 Eylül 1890, s. 598-600; *Bulletin de la Société française des habitations à bon marché*, no: 2, 1890, s. 119-152.

82 *L'Architecture et la Construction dans l'Ouest*, Eylül 1907, s. 102-107.

83 Mangini 1891'de yayımladığı *Les Petits logements dans les grandes villes et plus particulièrement à Lyon* başlıklı eserde, mimarları ekonomik inşaat yapamamakla suçlar. Mangini hakkında, bkz. E. Aynard'ın broşürü: *La Vie et les Œuvres de F. Mangini*, 1903.

84 *Bulletin de la Société française des Habitations à bon marché*, no: 3, 1890, s. 204-224 ve no: 3, 1891, s. 316-346. Ayr. bkz. Bernard Marrey, *Rhône-Alpes*, Paris, l'Equerre Yay., 1982, 440 s.

85 1894'te Paris Borsası'nda kote olan değerli kâğıt sayısı, *Annuaire statistique de la France*, yıl 1894, tablo no: 505'e göre 938'e yükselmişti. Oysa aynı sayı 1869'da 402'ydi.

86 *La Fausse Industrie*, 1835-1836, 2 c.

87 *Nouveau monde industriel et sociétaire*'in ilan kitapçığı, 1830.

88 *Traité de l'association domestique-agricole*'ün özeti, 1822.

89 *Destinée sociale*, 1834, 2 c.

90 Sokak-galeri çözümü Fourier'nin çağdaşlarını çok yakından ilgilendirmiş görünmektedir. Daha 1830'da *Paris et Londre comparés* başlıklı bir eserde, Tissot falansterden alındığı belli ve aşağı yukarı onun aynısı sayılabilecek bir düzenlemeyle birlikte toplu ısıtmayı da önerir. "Buharla veya mekanik yollarla çalışan makineler sayesinde bina içindeki iniş çıkışlar da sağlanabilir" diye ekler.

91 Colland hakkında, bkz. bizim eserimiz, *Les Origines logement social en France*, böl. IV, s. 153-160.

92 Bu konudaki en önemli eser karısı Marie Moret tarafından kaleme alınmıştır: *Documents pour une biographie complète de J.-B. A. Godin*, 3 c., 1902-1910 yılları arasında çıkmıştır. Ayrıca bkz. daha yakın tarihli incelemeler: Henri Desroche, *La Société festive: du fouriérisme écrit aux fouriérismes pratiques*, Paris, Seuil, 1975, 413 s.; Annick Brauman, *Le Familistère de Guise ou les Equivalents de la richesse*, Brüksel, Modern Mimari Arşivi, 1976, 155 s.; *Le Familistère Godin à Guise. Habiter l'Utopie*, Paris, Villette Yay., 1982, 205 s.; Guy Delabre ve J.-M. Gautier, *Godin et le Familistère de Guise*, Laon, Société archéologique de Vervins et de la Thiérache, 1983, 330 s.

93 1871, 4. kısım, böl. XX, "Le palais social", s. 435-625. Bu kitap, J.-F. Rey ve J.-L. Pinol'ün sunuş ve notlarıyla, 1979'da yeniden yayınlanmıştır, Quimperlé, La Digitale, 502 s.

94 Familister'i ilk betimleyen kişi olan Oyon'un 1865'teki tanıklığına göre, helalar günde üç kez temizleniyordu.

95 Sarayda yaşayanlar yemeklerini kendileri hazırlamayı tercih ettikleri için, Godin bu deneyimi sürdürmedi.

96 *Solutions sociales*, 4. kısım, böl. XX, s. 461.

97 *J.-B. André-Godin et le Familistère de Guise*, 1905.

98 Alfred Dominic Roberts, *Zola and Fourier*, Pennsylvania Üniversitesi'nde tez, 1959.

99 J. Figueroa, "La politique du logement de la Société des houillères de Blanzy de 1833 à 1900", *Milieux*, no: 2, Haziran 1980, s. 34-39.

100 M. Bougaud, *Communication à la Société d'encouragement à l'industrie nationale, le 26 Mars 1886* (F. Bapterosses önceki yıl ölmüştü).

101 Christian Devillers ve Bernard Huet, *Le Creusot, naissance et développement d'une ville industrielle, 1782-1914*, Seyssel, Champ-Vallon, 1981, 287 s.

102 Rolande Trempé, *Les Mineurs de Carmaux, 1848-1914*, Paris, Editions ouvrières, 1971, 2 c., 1013 s., c. I, böl. V, "L'évolution du genre de vie, le logement", s. 258-286.

103 1889 sergisi, *Menier, type des maisons de Noisiel: Bulletin de la Société française des habitations à bon marché*, no: 4, 1892, s. 450-455; Bernard Marrey, *Un capitalisme idéal*, Paris, Clancier-Guénaud, 1984, 175 s.

104 Société des mines de Dourges, *Habitations ouvrières*, 1909.

105 *Bulletin de la Société industrielle de Mulhouse*, no: 117, Ağustos 1852, s. 127-129.

106 "Rapport du Comité d'économie sociale sur la construction d'une cité ouvrière à Mulhouse", a.g.e., no: 124, Nisan 1854, s. 299-316.

107 "Rapport sur les forces matérielles et morales de l'industrie du Haut-Rhin pendant les dix dernières années (1851-1861)", *a.g.e.*, Ekim 1862, s. 469-473.

108 "Les institutions privées du Haut-Rhin, notes remises au comité départemental de l'Exposition universelle de 1867", *a.g.e.*, Şubat 1867, s. 81-91.

109 Site tarihi hakkında, bkz. Stephan Jonas'ın araştırma raporu: *La Cité de Mulhouse (1853-1870): un modèle d'habitat économique et social du XIXe siècle*, 1981, 2 c., Paris, Mimari Araştırmalar Sekreterliği, Parc-de-Passy caddesi, 2 numara, 75016 Paris. Sanayi Cemiyeti üyelerinin bugünkü bakış açıları cemiyetin kuruluşunun 150. yılını kutlamak amacıyla çıkarılan bültende J.-P. Hohly tarafından sergilenmiştir, no: 3, 1976, s. 111-115.

110 Emile Muller, *Cité ouvrière à Paris, faubourg Saint-Antoine. Maisons isolées avec jardins*, tarihsiz.

111 14 Ağustos 1875 tarihli *Journal officiel* [Resmi Gazete], no: 222, ek no: 3283 (27 Temmuz tarihli oturum), s. 6788-6792.

112 Le Play hakkında, bkz. J.-B. Duroselle, *Les Débuts du catholicisme social en France*, *a.g.e.*, 3. kısım, "Les tendances paternalistes du catholicisme social sous Napoléon III", böl. IV, 2, "Le Play et son école", s. 672-684.

113 *L'École de la paix sociale, son histoire, sa méthode et sa doctrine*, 1881, hükümet programı, madde 2: "Ailenin kendi yuvasının mülkiyetine ve bir kalıta sahip olmasını kolaylaştırmak."

114 2 c., 1864.

115 Böl. III, "La famille", s. 170-181.

116 C. II, böl. VI, "Les rapports privés", s. 14-21.

117 *Congrès international d'hygiène, de sauvetage et d'économie sociale tenu à Bruxelles du 27 septembre au 4 octobre 1876*, 2 c., c. II, s. 487-550.

118 *Congrès international d'hygiène tenu à Paris du 1er au 10 août 1878*, 4. sorun, "Des logements des classes nécessiteuses", 1878, s. 1-8.

119 Bu şirketin tüzüğü ve şartnamesi *Bulletin de la Société française des habitations à bon marché*, no: 3, 1893, s. 250-279'da aynen yayımlanmıştır.

120 27 Ağustos 1881 tarihli sayı.

121 Eugène Rostand, *L'Action sociale par l'initiative privée, 1892. L'Habitation du peuple*, s. 147-348; Guy Dumont, *La Question du logement social à Marseille de 1875 à 1939*, tez. Aix-Marseille Üniversitesi, 1973.

122 *Bulletin de la Société française des habitations à bon marché*, no: 1, 1890, s. 35-75.

123 *La Construction moderne*, 29 Temmuz 1898, s. 210-212.

124 1 Şubat ve 1 Mart 1903.

125 *Le Béton armé*, Hennebique sistemi imtiyaz sahipleri ve acentelerinin yayın organı, Eylül 1903, s. 49-51.

126 Saydığımız uygulamaların çoğu, özellikle *La Construction moderne* ve *Bulletin de la Société française des habitations à bon marché* içinde, –kimi zaman resimli– makalelere konu olmuştur.

127 *Maisons de campagne, Villas et Cottages*, 1913.

128 *Pour construire sa maison*, 1919, 281 levha.

129 Bkz. *L'Art nouveau en Europe* adlı eser, Paris, Plon, 1965, 237 s.

130 Charles Lucas, *Étude sur les habitations à bon marché en France et à l'étranger*, 1899; Henry Provensal, *L'Habitation salubre et à bon marché*, 1908; E. Schatzmann, *Conditions hygiéniques nécessaires dans l'habitation des enfants*, 1911; Emile Guillot, *La Maison salubre*, 1914.

131 Eugène Hatton, *Fondation "Groupe des maisons ouvrières", ses immeubles en 1907, leur exploitation, services généraux*, 1907.

132 *Les Garnis d'ouvriers à Paris*, 1 Haziran 1900, s. 823-851 ve *L'Habitation de la jeune fille dans les grandes villes*, 16 Temmuz 1901, s. 145-153.

133 *L'Architecture aux salons de 1913*, 14 Haziran 1913.

134 Sauvage hakkında, bkz. Hükümet Diplomalı Mimarlar Cemiyeti'nin Paris'teki merkezinde 1976'da düzenlenen serginin kataloğu, Brüksel, Archives de l'Architecture moderne, 253 s.

135 Rothschild Vakfı üzerine bugüne dek bir tek çalışma yapılmıştır: Marie-Jeanne Dumont, *La Fondation Rothschild et les Premières Habitations à bon marché de Paris*, Unité pédagogique d'architecture no: 1, 1980.

136 Paris Belediyesi, *Premier Concours pour la construction d'HBM, rapport du jury*, tarihsiz.

137 12 Ekim 1913, s. 461-463.

138 *Moniteur des beaux-arts et de la construction*, Ağustos-Eylül 1913, s. 1854, 1855 ve Ocak 1914, s. 1909-1914.

139 Aylık dergi, 1895-1914.

140 A. Gaillardin, *La Construction moderne* içinde, 2 Şubat 1913.

141 Paris'teki kiracılar hareketi üzerine ilk araştırma Susanna Magri tarafından gerçekleştirildi: *Le Mouvement des locataires à Paris et dans la banlieue parisienne, 1919-1925*, Paris, Centre de sociologie urbaine, 1982, 136 s.

142 Yeni bir kiracı eve taşındığında kapıcıya verdiği tutar.

143 Cochon destanı *L'Humanité* gazetesinde anlatılmıştı: "Les Mémoires de Cochon ou le raffut de saint Polycarpe", 17 Kasım 1935-17 Ocak 1936. Bu tefrikada imzası olan Casimir Lecomte'un gerçek adı André Wurmser'di.

144 "Nüfus arttırıcı" Bertillon hakkında, bkz. bizim *La Libre Maternité, 1896-1969* adlı eserimiz, Paris, Casterman, 1971, 164 s.

145 Aile hareketi hakkında, bkz. Robert Talmy, *Histoire du mouvement familial en France, 1896-1939*, Paris, Union nationale des caisses d'allocations familiales, 2 c., 317 ve 382 s.

146 Bazı anarşistlerin ve İspanya'ya geçen Eugène Humbert'in de aralarında yer aldığı bazı yeni-Malthus'çülerin dışında. Cochon askerden ancak 1917'de kaçacaktır.

4
Kulisler

Alain Corbin

Louis Dumont'a göre, İnsan Hakları Bildirgesi bireyin zaferini gösterir. Ama 19. yüzyılda birey, hâlâ soyut, iyi tanımlanmamış bir kategoridir. Yurttaş, yetkilerinin tamamını yavaş yavaş ele geçirir. Nihai olarak 1848'de getirilen tüm yurttaşlara oy hakkı sadece erkekleri kapsamaktadır. Gizli oy ancak 1913'te, seçim hücresinin ve kapalı zarf usulünün kullanılmaya başlanması ile birlikte güvence altına alınır.

Kişi, yeterli yasal dayanaklara sahip değildir. Kurucu Meclis üyelerinin, kişi ayrıcalıklarının belirlenmesinde daha ileri gitmek istediği söylenebilir. Ama "koşullar" veya daha derindeki etmen olarak, bugün bile Fransız hukukunda hâlâ yerleştirilmeyi bekleyen gerçek bir *habeas corpus*'un* öne çıkmasına direnen temeldeki Jakobenizm ağır basar. Yine de bu yönde bir kaygı vardır. Konut dokunulmazlığı ilan edilir (1792) ve gece baskınları yasaklanır (1795). Saygınlığı (küçük düşürücü bedensel cezaların çoğunun kaldırılması) ve özgürlüğü kabul edilen bedenin çevresinde, ev ve gece bir *privacy* uzam-zamanının taslağını oluşturur. Örneğin eşcinsellik, edep kurallarına açık bir hakaret niteliği taşımadığı sürece suç olmaktan çıkar.

19. yüzyılın hukuksal ilerlemeleri kamu veya aile gücü karşısında duraksar. Yazışmanın gizliliği hakkı geç bir dönemde tanınır. Yetkililerin postanelerdeki mektupları denetlemekten vazgeçmesi için Üçüncü Cumhuriyet'e dek beklemek gerekecektir. Ama kocalar eşlerinin mektuplarını denetleme yetkisine ilke olarak sahiptir; bu arada yatılı okullarda veya cezaevlerinde, öğrencilerin ya da tutukluların mektupları hiç sıkılmadan açılıp okunmaktadır.

Modern haberleşme araçlarının gelişmesi daha önce görülmemiş sorunları gündeme getirir. Armand Carrel kendisini *La Presse* adlı gazetesinde "bir yaşamöyküsü yayımlamakla tehdit eden" Émile de Girardin'le düello yapar; ölür ve kişisel sır hakkının bedelini yaşamıyla öder. Basın, özel hayat skandallarını açığa çıkaran havadislere çok meraklıdır. Bu tecavüzlere karşı sürekli gizlenmek, takma isimlere ve kaçamak yollara başvurmak gerekmektedir: 19. yüzyıl bir maskeli balodur. Stendhal, "Özgürlüğü sağlayan kamuoyu saltanatının uygunsuz yönü, kendini ilgilendirmeyen işlere, yani özel hayata burnunu sokmasıdır" diye yazar.

Görmeye ve işitmeye çok meraklı, gözü her an "anahtar deliğindeki" bu yüzyılda gündemde olan "bilmek isteği", topluluklar ve bireyler hakkındaki her türlü soruşturmayı çoğaltır; bu durum, kişi haklarının korunmasını daha da acil bir ihtiyaç haline getirir. İşte

Sayfa: 440
Brévannes, *Kemeraltı* (R. Debuisson Koleksiyonu).

Étienne Azambre, *Yazın* (1902 Salonu).

* Yurttaşların keyfi tutuklama ve gözaltına almalara karşı bireysel özgürlüklerini güvenceye bağlama amacıyla oluşan Anglosakson kurumu. (ç.n.)

yüzyıl başında Charenton'dan anlamlı bir ihtilaf: Yerel doktor Royer-Collard ile hastanenin müdürü karşı karşıya gelir; doktor, her hasta için onun tıbbi ve toplumsal tarihini de içeren eksiksiz bir dosya hazırlamak ister, müdür ise Kilise cemaatine yönelik bir engizisyon soruşturmasını hatırlatan bu isteğe karşı çıkar (karş. Jan Goldstein). Bilimin erki ile benlik kaygısının uygun adım ilerlediği bir modernitenin çokanlamlılığıdır söz konusu olan...

Birey her tarafta, ortama ve yere göre değişen ölçeklerde, düşüncelerde ve âdetlerde güçlü bir biçimde öne çıkmaktadır. Hukuk olayların gerisinde kalmaktadır. Uygulamada giderek daha çok insan kolektivitelerin disiplin kurallarına ve aile içi kullaştırmalara başkaldırmakta ve kendilerine ait bir zaman ya da uzam isteklerini dile getirmektedir. Tek başına uyumak, kitabını veya gazetesini rahat rahat okumak, istediği gibi gidip gelmek, dilediğince tüketmek, canı kimi istiyorsa onunla dostluk etmek veya onu sevmek... Bunlar, yazgısını belirleme işini kendi eline almayı gerektiren bir mutluluk hakkına duyulan özlemlerin ifadesidir. Demokrasi bunu meşru kılmakta, piyasa körüklemekte, göçler kolaylaştırmaktadır. Yeni sınır olan kent, ailevi veya yerel kısıtlamaları gevşetmekte, hırsları ateşlemekte, inançları yumuşatmaktadır. Özgürlük yaratan, yeni zevkler sunan ve çoğunlukla da zalim bir üvey anne gibi davranan kent, ahlakçıların tüm yergilerine karşın insanları büyülemektedir. Garip bir çelişkiyle aynı anda hem kalabalıkları hem de yalnız bireyleri yaratmaktadır. Kent bir kopuş ve görülmemiş olaylar üreticisidir.

Dandy, sanatçı, entelektüel, serseri, aykırı kişi, kitle konformizmlerine karşı isyanı temsil eder. Ama hemen göze çarpan ve haliyle azınlıkta kalan bu figürlerin gerisinde daha kalabalık kategoriler kendilerine ait varoluş haklarını güçlü bir sesle talep eder: ergenler, kadınlar, proleterler. Ergenler, özellikle ataerkil sistemi suçlar; onların çığlık ve fısıltılarının bu kitabın her sayfasında yer bulduğunu umut ediyoruz. Proleterler öncelikle burjuva düzenini eleştirir. Ama sınıf bilincinin güçlenmesi –o zaman temsili ayrı bir yoğunluk kazanır–, isteklerdeki patlamayı ve tasarıların çeşitliliğini dışlamaz. Vienne işçileri 1890'da patronlarına, "Biz de sizin gibi etten, kemikteniz" derler. Anarşist esinli bir sendikacılık, doğumların sınırlandırılması konusundaki yeni-Malthus'çü önerileri sahiplenir. "Kalabalık aileler sefalet ve kölelik yaratır. Az çocuk yap!" "Kadın, sadece istediğinde anne olmayı öğren!" CGT bildirileri böyle der. Bireyselci anarşist akımlar hiçbir zaman yüzyıl başındaki kadar canlılık kazanamamıştır (M.-J. Dhavernas). "Serbest çevreler"in girişimlerinin temellerinde bedenin özgürlüğü, doğa ve spor zevki, özgür aşk yatar; ama onların gözüpek atılımları daha kurallara bağlı tavırlara takılıp kalır. İstekleri özgür kılmak o kadar basit değildir.

Hukuksal açıdan zayıf olan birey, derinleşir ve yapılanır. Aydınlanma'nın sakin ve mutlu insanının, genel anlamda insanın –bir dilbilgisi kategorisi– karşısına romantizm, çehrelerin tekilliğini, gecenin ve düşlerin koyuluğunu, mahrem iletişimlerin akışkanlığını çıkarır

ve sezgiye bir bilgi edinme tarzı olarak itibarını iade eder (*karş.* G. Gusdorf, *Romantik İnsan*). İç uzam onun kendi içini seyretmesinin nesnesine dönüşmekle kalmaz (Amiel, "Ben güneşimin ve yıldızlarımın içinde döndüğü hareketsiz uzayım kendi başıma" diye yazar), üstelik dünyanın merkezi ve tercümanı olur. "İnsanın dışarıya kendi içinden bakması gerekir" (Victor Hugo). Bilinç, insanları yöneten ve tavırlarının anahtarlarını veren bilinçdışına göre marjinalleşir. Toplumlar bile imgelerin gücüne yenik düşer.

"Saf birey" (Marcel Gauchet) 19. yüzyıl sonundaki nörobiyoloji keşifleriyle bilimsel temellerini bulur. Yeni-pozitivist ve materyalist Fransız tıbbı, Cermen organisizmi (örgenciliği) karşısında duraksar ve "beden"le "ruh" arasındaki, her şeye karşın silinmeye başlayan sınırı korur. Yoksa psikanalize karşı Latin direnişinin kökleri burada mı yatmaktadır? Ya da bu kökleri, aile cinselliğini histerinin, nevrozların ve her türlü kişisel öykünün temeli haline getiren yaklaşıma (Elisabeth Roudinesco) karşı duyulan tiksintide mi aramak gerekir? Veya Fransa'daki aile yapılarının aşırı çeşitliliği ve baba figürünün zayıflaması mı dayanak gösterilmelidir? (H. Le Bras) Her ne olursa olsun bireyin Batı'sında, çeşitli karşılaştırmalara davetiye çıkaran bir Fransız özgüllüğü söz konusudur.

Kalabalık hareketlerinin genişlediği çağda, birey kendini siyasal, bilimsel ve özellikle de varoluşsal bir değer olarak ifade etmektedir. Alain Corbin, ötekilerle yeni bağlar üreten bu benliğin benlik tarafından keşfi mucizesini incelemeye çağırıyor bizi. Sahnenin arkasına geçip, oyunun asıl düğümünün yaşandığı kulislere girmenin zamanı geldi artık.

Michelle Perrot

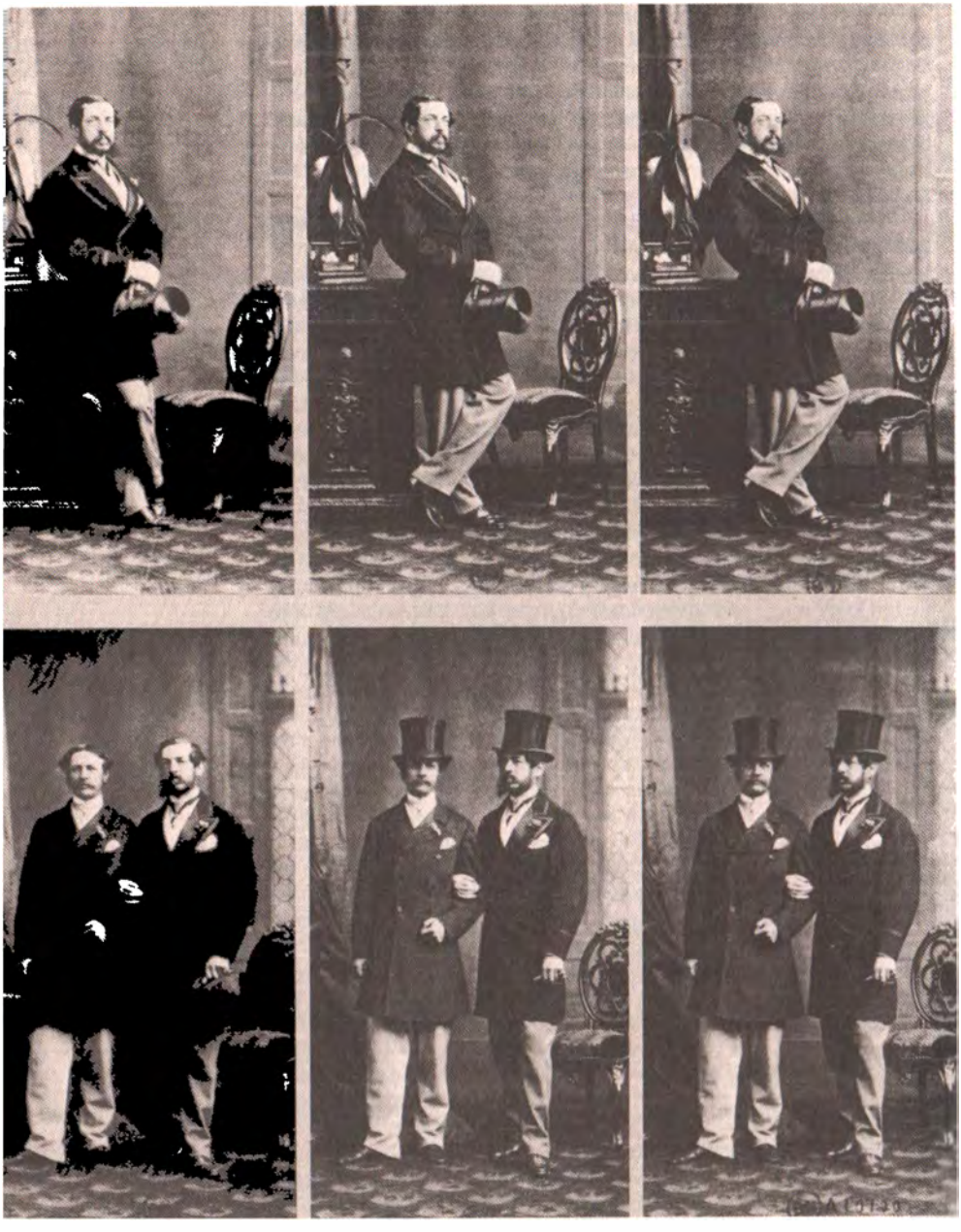

Bireyin sırrı

Birey ve bıraktığı izler

Ad vermenin özgünlüğü veya "kendine ait bir isim"

Bütün 19. yüzyıl boyunca bireysel kimlik duygusu yavaş yavaş güçlenir ve yaygınlaşır. Bunun ilk belirtileri ad verme sisteminin tarihinde bulunabilir. 18. yüzyılda başlayan adların çeşitlenmesi süreci devam eder; bu, en büyük azizlerin örnek niteliğini öne çıkarmak isteyen Katolik Reformu Kilisesi'nin bilerek teşvik ettiği ad yoğunlaştırması hareketiyle çelişmektedir. Devrim bu alanda gerçek bir kopuş oluşturmaz; en fazla hızlandırıcı bir rol oynar.

Yıllar boyunca moda, ad çeşitlenmesi hareketinin ritmini giderek kısalan devreler halinde düzenler; bu hızlanma hem giderek büyüyen bireyleşme isteğini, hem kuşaklar arası çizgileri vurgulama kaygısını, hem de egemen sınıfların gündeme taşıdığı yeni ölçüye uyma isteğini yansıtır. Gerçekten de moda olan bazı adlar dikey olarak, aristokrasiden halka, kentten kıra doğru yayılır. Toplumsal hiyerarşinin giderek artan kesinliği ve karmaşası, bu tür modaların her yere nüfuz etmesini kolaylaştırır.

Aynı zamanda aile içi ad aktarımı kuralları güçlerini yitirmeye başlar. Vaftiz babası veya annesinin, yani geleneksel olarak büyükbaba veya büyükannelerden, büyük amca veya teyzelerden birinin adının seçilmesi, babanın adının büyük oğula veya merhum dedenin adının yeni doğan bebeğe verilmesi özellikle kırsal alanda –gerilemesini fazla da abartmamak gereken– bir zorunluluktur; yine de alanı ele geçirmeye başlayan yeni uygulamalar karşısında geri adım atmaktadır. Aile içi ad aktarımı kurallarının bu şekilde zayıflaması, adın kalıtsal, hatta baht belirleyici erdemlerinin de zayıfladığını gösterir. Ad verme yoluyla aktarılan bir karakter kalıtının varlığına inancın kaybedilmesi, bireysellik lehine çalışan bir etkendir.

Karmaşık yapılı aile sürdükçe ve ad mevcudunun azlığı karışıklık tehlikelerini arttırdıkça, kimi zaman çok arkaik bir ad verme sistemi korunur. Merkez veya Güney Fransa'nın bazı bölgelerinde, özellikle de Gévaudan'da bu durum geçerlidir.

Disdéri, çok sayıda üretilen fotoğrafın maliyetini düşürerek, portre resimlerinin halka yayılmasını sağlamıştır. Onunla birlikte kartvizit de daha baskın bir hale gelir; artık aile albümünde yer istemektedir sanki. Burada çok gelişkin örneklerini gördüğümüz fotoğraf pozu, kendini takdimin yetkinleştirilmesi yöntemleri arasına girer (Disdéri, *Toplu Kartvizit*. Paris, Ulusal Kitaplık).

Kartpostalla portre fotoğrafının birleştirilmesi, hiç utanmaya gerek kalmadan kendi resimlerinden oluşan dizileri dağıtma olanağı vermektedir. Yüzyıl başının aristokratik madalyonu, buradaki uyduruk taklidiyle, ağır ağır indiği toplumsal merdivenin son basamağına gelmiştir.

Burada günlük kullanımda çabucak unutulan adın yerini lakap alır. Soyadı *oustal* veya *maysou*'ya sıkı sıkıya bağlıdır ve "içgüvey" gidenler soyadlarını yitirir. Yine de söz konusu kırsal alanlarda evrim süreci, vaftiz adının kullanılmasının (yeni bir uygulama) ve nüfus kütüğüne kayıtlı soyadına bağlılığın lehine işlemektedir. Lakap kullanımı yavaş yavaş marjinal gruplarla sınırlanır: sanatçılar ve bohem dünyası, fuhuş ve suç çevreleri gibi; bunlar loncalar gibi, bilinçli olarak arkaik değerlere ve tavırlara başvuran kategorilerdir.

Gerçi yürürlükteki çeşitlenme süreci sadece bireyleşme isteğiyle açıklanamaz. Kentleşmeyle birlikte artan adaşlık, dolayısıyla karışıklık tehlikesi ad verirken özgün tercihler yapılmasını teşvik etmektedir. Okuma yazma oranının artması ve okula gidilmesi bireyle adı ve soyadı arasında yeni bir bağ dokur. Peçetelik ya da metal bardaklar ve ergenlik çağındaki genç kızın çeyizindeki işlemeli çamaşırlar, yatılı okul öğrencisinin giysileri üzerine dikilen adının ve soyadının baş harf-

leri ve daha birçok uygulama ad ve soyadın göz önünden hiç ayrılmayan varlığını güçlendirir. Evlenme akitlerini imzalayabilen eşlerin artışı da bu yeni alışkanlığı göstermektedir. Jean-Claude Polton'un belirttiğine göre, Restauration döneminden itibaren Fontainebleau'da kayalara ve ağaçlara özel amaçlarla işaret koyma âdeti yerleşir. Bu daha çok yoksulların işidir: Güçlülerden farklı olarak kendilerinin geride pek bir iz bırakmayacaklarının bilincindedirler ve ağaç kabuğuna ya da taşa kazılmış baş harflerinin kalıcılığına güvenmektedirler.

Yüzyılın ikinci yarısı boyunca mektupların dolaşımı –özellikle 1900'e doğru yılda sekiz milyon kartpostal gönderilmektedir– "ben"in simgelerindeki ve bireysel iyelik işaretlerindeki birikime katkıda bulunur; kartvizitin sıradanlaşması ve kişisel ajanda kullanımı da, ki bunlar sayısız örneğin bir ikisidir sadece, bu çoğalmayı yansıtır. Evcil hayvanlara da yavaş yavaş isim takılmaya başlanır; daha Temmuz monarşisi döneminde Eugénie de Guérin çok sevdiği köpeklerinin isimlerini güzelleştirir.

Ayna ve bedensel kimlik

Kendi görüntüsünü seyretmek giderek bir ayrıcalık olmaktan çıkar. Bu konuda, aynanın yaygınlaşması ve kullanım tarzları hakkında büyük bir inceleme bulunmaması bir eksikliktir. Çünkü kendine bakmanın tarihinin ne denli önemli olduğunu gösteren birçok belirti vardır. 19. yüzyıl köylerinde sadece berberin aynası olur ve o da erkeklerin kullanımına ayrılmıştır.

Yüzyıl sonunda kartpostal Batı'da birdenbire milyonlarla dağılmaya başlar. Yazışma ağının genişlemesini kolaylaştırır, akrabaları veya dost çevrelerini kenetleyen bağları pekiştirmeye yardım eder, anı albümleri oluşturulmasını ve bu tür koleksiyonlar biriktirilmesini teşvik eder. Kartpostalların üzerindeki matbu beylik cümleler insanları zahmetten kurtarır; kartpostal o zamana dek mektup yazmayı bilmeyen insanlara duygularını uzaktan ifade etme olanağını tanır.

İşportacılar, kadınların ve genç kızların da yüzlerini seyredebilmeleri için küçük aynalar dağıtır; ama kırsal kesim, insanın bütün siluetini görebildiği boy aynasından henüz habersizdir. Köylüler bedensel kimliklerini ötekilerin gözünden okumayı, bir iç algılamanın sesine kulak vererek kendilerini keşfetmeyi sürdürür. Véronique Nahum, en küçük ayrıntılarına varıncaya dek "Görülmemiş bir beden içinde nasıl yaşanır?" diye sorar. İşte kırsal toplum tarihçilerine yöneltilmeye değer bir soru... O zaman bu çevrede ayna kullanımına getirilmiş yasaklar daha iyi anlaşılmaktadır; küçük bir çocuğu aynanın önünde tutmak onun büyümesini engelleyebilir; bir vefatın ardından aynanın üstünü örtmemek uğursuzluk getirir.

Hali vakti yerinde sınıflarda görgü kuralları külliyatı genç kızın banyo yaparken suya yansıyan görüntüsünde bile olsa, kendisine çıplakken bakmaktan sakınmasını dayatacaktır uzun süre. Kimi özel pudraların amacı banyo suyunu bulandırıp bu utancın yaşanmasını engellemektir. Beden görüntüsünün bu tür bir yasakla yüceltilen erotik uyarıcılığı, daha sonraları gerdek odasında gardırobun kapısına asacağı aynaları ilk başlarda sadece randevuevlerinde biriktiren bu yüksek tabakanın saplantılarından biridir.

Yüzyıl sonunda bu çokanlamlı mobilyanın [boy aynası] yaygınlaşması yeni bir bedensel kimlik düzenlenmesini sağlar. Patavatsız aynada güzellik kendine yeni bir siluet çizer. Ayaklı ayna beden inceliği estetiğinin ortaya çıkışına izin verecek ve diyet bilgilerini yeni yollara yönlendirecektir.

Portrenin demokratikleşmesi

Yine de işin özü portrenin farklı toplumsal katmanlara yayılmasıdır; Gisèle Freund'ün kaydettiği gibi, portre, "kişiliğin kendini ifade etme ve kendi bilincine varma çabalarının doğrudan türevidir." Kendi imgesini ele geçirip dünyaya ilan etmek, bunaltıyı durdurur; bu eylem varoluşunu kanıtlamak, onun izlerini güvence altına almak anlamına gelir. Portre, mizanseni iyi kurulduğunda başarıyı belgeler; toplumsal konumu gösterir. Kurucu kahraman rolünü hiç aklından çıkaramayan burjuva için, bir zamanlar aristokrat için söz konusu olduğu gibi, birbirini izleyen kuşakların sürekliliği içinde yerini almak değil, kişisel başarısıyla itibarını başlattığı bir soy kurmak önemlidir artık. Bu anma törenselliği yüzyılı, aynı zamanda kendilerini gururla afişlere yazdıran dükkân sahipleri soyağaçlarının da kuruluş çağıdır. Doğal portre modası da, Gabriel Tarde'ın çok erken bir dönemde farkına vardığı, yukarıdan aşağı toplumsal kılcal damarlardan süzülerek gelen bu öykünme sürecinin bir parçasıdır ve eşitlik isteğini tatmin

Seslendiği izleyicileri gibi, yalnız kadının mahremiyetinden hem büyülenen, hem de rahatsız olan yüzyıl sonu sanatçısı iki kez sunulan bu dudaklara bayılır. Özne yavaş yavaş bedeniyle özdeşleşirken, ayaklı aynanın yaygınlaşması narsisizmin yükselişini hızlandırır (*Ayna önünde*, 1890. Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı).

PORTRAITS
INSTANTANES
30
Gratuitement

etmektedir. Hem bir mal hem de bir iktidar aracı haline gelmiş kendi görüntüsünü edinmek isteğini kıran tekniğin kışkırtıcı rolünü de unutmamak gerek.

Uzun süre aristokrasinin ve zengin burjuvazinin ayrıcalığı olarak kalan portre, Eski Rejim'in sonuna doğru yayılır ve mahremleşir; o zaman minyatürün zafer çağı açılır; pandantifler, madalyonlar, pudra kutusu kapakları sevilen yüzlerle süslenir. Barbey d'Auverilly, Restauration seçkinlerinin bu mücevher-portre modasına nasıl dört elle sarıldıklarını vurgular. Saint-Germain Bulvarı'nda oturan bir hanımefendi için, bedenini bir atalar galerisine dönüştürmek devrimci dönemi simgesel biçimde yadsıma girişimidir.

1786-1830 arasında Gilles-Louis Chrétien'in "fizyonotras" aleti, en azından başkentte, portre modasının sürmesine yardımcı olur. Sanatçı bu aleti kullanarak, modelin yüz gölgesinin konturlarını bir dakika içinde kopya etmektedir; aslına çok uygun, düşük maliyetli bir dizi resim elde etmek için bu profili daha sonra madeni bir levhaya aktarıp gravürünü çıkarması yeterli olmaktadır. İstendiğinde ahşap veya fildişi üzerine portreler yapabilmekte ya da çizimi bir saç ve giysiyle süsleyerek İngiliz usulü siluetler gerçekleştirebilmektedir. Çoğunlukla aslına çok yakın olan profiller ne yazık ki donuk ve ifadesizdir. Dagerreyotip [fotoğraf makinesinin atası] bu eksikliği kapatacak ve baskısı giderek artan toplumsal talebe cevap verecektir.

1839'da Daguerre on beş dakikalık bir pozun ardından madeni bir levhaya tek bir portreyi –50 ile 100 frank arasında satılmaktadır– sabitlemesini sağlayan yöntemin patentini alır. Bir toplumsal başarı zaptı tutmaktan çok modelin psikolojisini ifade etmek kaygısıyla hareket eden sanatçı, klişelerini yüze ve fizyonomiye göre oluşturur. Net ve kesin olan dagerreyotip ne yazık ki bu şekilde elde edilen görüntülerin halk içinde de yaygınlaşmasına elvermez.

Portrenin demokratikleşmesini fotoğraf sağlayacaktır. Halktan insan için de kendi görüntülerini saptamak, onlara sahip olmak ve diziler halinde dağıtmak ilk kez mümkün olmuştur. Bu yeni yöntemin 1841'de alınan patenti sonraki on yıl içinde bir dizi teknik ilerlemeden geçer. Poz zamanı giderek kısalır, en sonunda 1851'de enstantane kayıt keşfedilir. 1854'te Disdéri kartvizit formatında portre çekimini (6 cm x 9 cm) başlatır. O zaman fotoğraf, dagerreyotipin oluşturduğu piyasayı baş döndürücü bir biçimde genişletir. 1862'de sadece Disdéri günde 2.400 kart satar. Artık bir klişe çekimi için birkaç saniye yetmekte, bu nedenle de bir düzine portre fotoğrafı sadece

Fotoğraf, sınırlı aile hücresi içinde duyguların yoğunlaşmasını ve bebeğin belirleyici önemini kayda geçirir. Bebek, 1860'lardan itibaren dikkatlerin odak noktası ve ağzı kalabalık bir kural koyucu edebiyatın kahramanı olmuştur. Ayrıca müşteriler ve fotoğrafçılar cinsiyete göre tavır farklılıklarını vurgulamaya çalışır (Sirot-Angel Koleksiyonu).

20 franka mal olmaktadır. En küçük kentlerde bile fotoğraf stüdyoları açılır; gezgin sanatçılar barakalarını sokağa kurup, tanesi 1 franktan fotoğraf çekerler.

Kendi görüntüsünü sunma ve ona sahip olma olanağına erişmek benliğin önemi duygusunu canlandırır, toplumsal konumun saptanması isteğini demokratikleştirir. Fotoğrafçılar bu değişimi çok iyi algılar. Aksesuarlar, sütunlar, perdeler, tek ayaklı yuvarlak masalarla bezenmiş stüdyo-tiyatronun içinde, artık eksiksiz bir kişilik mizanseni hazırlamaktadırlar. Duygu ifadelerini abartır, modelin içsel şişinmesini körüklerler; bazıları 1861'den sonra at üstünde portre modasını bile sürdürecektir. Jean-Paul Sartre'ın tarihsel önemini gayet doğru vurguladığı, tavırların, jestlerin ve yüz ifadelerinin, kısacası pozun bu şekilde teatralleştirilmesi günlük yaşamı yavaş yavaş istila eder. Yayılan ve titizlikle albümlere yerleştirilen milyonlarca portre fotoğrafı, özel hayatı yenileyen jestüel kurallar getirir; bedenlere, özellikle de ellere yeni bir bakış yöneltilmesini öğretirler. Portre fotoğrafı, vizesi okulda alınan bu duruş ve davranış sınavına katkıda bulunurken, yeni bir algılama kodunu da yaygınlaştırır. Gerek dede olma sanatı, gerekse düşünürün tefekkür jesti artık sıradan bir mizansene göre belirlenmektedir.

Disdéri ve öğrencileri annelik işlevini yüceltmeyi de becerir. Çocukların düzenli aralıklarla dizilmesi sanatçının bir piramit çizmesini sağlar. Bu fotoğraf, işlevleri doğurgan kadının güçlü kalçalarını hem gizlemek, hem de çağrıştırmak olan balenlerle veya kalça yastıklarıyla kabartılmış etekliğin hacmini kopya edip genişletiyor (Sirot-Angel Koleksiyonu).

Resim sanatının kalıplarıyla da uyum içindeki dış görünüşleri idealize etmek isteği ve çirkinliğin reddi de portre fotoğraflarının düzeninde belirleyici olur. 1855 Sergisi'ni izleyen kalabalıklar rötuş gösterilerinden büyülenir. Bu teknik 1860'tan sonra yayılır; yüz hatları yumuşar; rahatsız edici çiller, kırışıklar, sivilceler sanatsal bir fluluk içine oturtulmuş pürüzsüz yüzlerden silinir. Yeni bir güzellik imgesi kırsal alanlarda bile geleneksel kültürün koyduğu ölçüleri tehdit etmeye başlar.

Aile fotoğrafları albümü hısımlığın dış görünüşünü kesinleştirir ve o sırada ekonomik evrimin tehdidi altındaki topluluk içi ahengi destekler. Portrenin toplumun geniş kesimlerine yayılması, insan ömrünün evrelerine ilişkin görüşü, dolayısıyla zaman duygusunu değiştirir. Susan Sontag, fotoğrafların aynı zamanda *memento mori*'ler* oluşturduğunu belirtir. Onların sayesinde insanın kendi solup tükenişini tasavvur etmesi kolaylaşır. Bu da yaşlı insana yeni bir gözle bakılmasını ve ona layık görülen yazgının gözden geçirilmesini sağlar.

Hatırlamanın dayanağı olan fotoğraf nostaljiyi de yeniler. Nüfusun çoğunluğu açısından yitik atalarının ve tanımadığı akrabalarının neye benzediklerini hayal etmek ilk kez mümkün

* "Fani olduğunu hatırla" anlamına gelen Latince deyim ve aynı temayı taşıyan sanat eserlerine verilen ad. (Ed.n.)

olur. Her gün karşılaşılan ardılların gençliği algılanabilir hale gelir. Aile belleği imlerinde de bir nakil yaşanır. Genel anlamda ötekine simgesel açıdan sahip olmak, duygusal akımları yönlendirme eğilimi gösterir, organik ilişkiden çok görsel ilişkiyi öne çıkarır, yokluğun psikolojik koşullarını değiştirir. Ölmüşlerin fotoğrafı onların kaybının getirdiği bunaltıyı azaltır ve yitmelerinin neden olduğu vicdan azabını durdurmaya yarar.

Son olarak yeni yöntem, çıplaklık imgesinin de hem halka yayılmasını, hem de hayranlıkla seyredilmesini kolaylaştırır. Erotik uyarı tarzlarındaki dengeleri değiştirme, yeni bir arzu temposu yayma eğilimi gösterir. "Nü 1900"ün kazandığı başarı bunu kanıtlamaktadır. Yasa koyucu bu durumu çabuk algılamıştır: Daha 1850'de çıkarılan bir yasa, kamusal yollarda müstehcen fotoğrafların satışını yasaklar. 1880'den sonra amatör fotoğrafçılık profesyonellerin aracılığını ortadan kaldırır, poz ritüelini hafifletir, artık mahrem görüntülere doymaz hale gelen objektiflerin önünde özel hayatın kapılarını ardına dek açar.

Aile albümü içine girmeyi başaran fotoğraf, kardeşlik dayanışmasını da anılar içinde kökleştirmeyi bilir. Yaşam kardeşlerin her birini bir yana savurduğunda, sararmış fotoğraf duygulara destek görevini üstlenecektir (Sirot-Angel Koleksiyonu).

Anıların kalıcılığı

Aynı kalıcılık ve iz bırakma isteği kendini mezarlıklarda da gösterir. Philippe Ariès, bireysel mezarların zaferini ve 19. yüzyıl başında yeni bir ölüler kültünün ortaya çıkışını anlatmıştır. Burada bizi ilgilendiren, halkın çoğunluğu açısından yine tamamen yeni bir usul olan kişileştirilmiş mezar taşı yazısıdır; anıların sürekliliğine yönelik yeni bir çağrıdır bu. Bu mezar söyleminin halk içinde yaygınlaşmasının tarihi giderek belirgin bir biçimde ortaya çıkmaya başlamaktadır. Vergi verenlerin oy hakkına sahip olduğu sınırlı monarşi dönemi boyunca, kocanın, babanın veya yurttaşın erdemlerini öven mezar taşı yazıları çoğalır. *Privacy*'nin yaptığı atılım mezar taşında kayda geçer. Daha sonra inşa edilmiş mezarlıkların karmaşıklığı, mezarların sanayileşmesi yavaş yavaş özgün söylemleri silmeye ve onun yerine taşa oyulmuş madalyon-fotoğrafların kişileştirdiği kalıp cümleler geçirmeye başlar.

İnşa edilmiş mezarlıklarda bir zamanların kişileştirilmiş mezar taşı yazılarının yerini giderek kalıplaşmış cümleler alırken, madalyon biçimindeki fotoğraf görüntünün anısını güvenceye almaktadır. Bu kısa ömürlü uygulama, bırakılan izi kalıcılaştırma isteğinin en anlamlı dışavurumlarından birini oluşturmaktadır.

Birçok çalışma, bu evrimin farklı ritimlerde gerçekleştiğini ve bünyesinde çatışmaları da barındırdığını göstermektedir. Ain'in küçük bir köyü olan Asnières'in mezarlığında, ilk mezar metni ancak 1847'de görülür. 1856'da hemşerilerinin hiç de iyi

gözle bakmadığı küçük bir yöre ileri geleninin dul eşi, kocasının mezar anıtını parmaklıklı korkuluklarla çevirtir. Bu davranış bir düşmanlık hareketine yol açar; bizzat köy papazı mermerin bu değersiz Hıristiyanın anısını koruyacağını, oysa ki kendisinin ölen o dindar kilise malları yöneticisinin nerede yattığını bilmediğini söyleyerek isyan eder. Küçük kır kilise cemaatlerinde mezar taşı ve mezar taşı yazısı eşitlik duygusunu uzun süre rahatsız edecektir. 1840'ta Eugénie de Guérin, Andillac Mezarlığı'nın ortasında kardeşi Maurice'in anısını kutsayan beyaz sütunun başına bekçi koyma zorunluluğunu hisseder.

Bu ufak kilise cemaatleri içinde, mezar taşı söyleminin ortaya çıkışına *post mortem*'in [ölüm sonrası] saygıdeğerliğindeki bir yükseliş eşlik eder. Burada dükkân sahibi ölümünden sonra poz vermektedir. Tersten bakıldığında ise, bırakılan izde sağlanan bu yeni süreklilik, gözden düşürücü dedikoduların da sürmesini, hatta giderek genişlemesini kolaylaştırmaktadır.

Aslında ben duygusunu güçlendirme eğilimindeki tüm bu usulleri birleştiren bir eksen vardır: kahramanlaşma girişimi, güven verici bir övüngenlik duygusunun aşırı büyümesi. Bu çağ söz konusu olgunun, meritokrasinin [kıdem veya unvana değil, yeteneğe, erdeme önem verilmesi] yükselişiyle uyumlu başka işaretlerini de sunar: okul iftihar listelerine, ödül dağıtımları ritüeline, salonun veya ortak odanın duvarına asılan diplomaya verilen önem; ya da nişanların saygınlığı, ölüm ilanlarında kullanılan menkıbe üslubu. Birçok yoksul için adını bir gazete sütununda okumak yeni bir heyecan olacaktır. Artık herhangi biri kahraman pozuna girme isteğine kapılabilir; söz konusu tavır, bu yeni bakışın biçimini değiştirdiği aile çevresiyle sınırlı kalsa bile bunun önemi yoktur. Cinayet bile bu özlemi yansıtır. Plutarkhos usulü kurucu metinleri okuyup bunlardan etkilenen Aunay-sur-Odon'un genç aile katili, şaşırtıcı anılarına sanki yaptığından gurur duyuyormuşçasına şu sözlerle başlar: "Annemi, kız kardeşimi, erkek kardeşimi katleden ben Pierre Rivière..."

Panoptizmin sınırları

Kamusal alan içinde karşılıklı tanışıklık ilişkilerinin yerini ismi bilinmeyen bireylerle ilişkiler aldıkça, bireyin tanınabilmesi yetkililer açısından da şart olur. Sokağı kaplayan giderek yoğunlaşmış, sessiz kalabalık teatralliğini yitirir; kendi özel çıkarlarına yönelik düşüncelere gömülmüş kişilerden oluşan bir bulamaç halinde hareket eder. Kimlik belirleme usullerinin geliştirilmesinin ve toplumsal denetimin kesinlik kazanmasının nedeni budur.

Cumhuriyet zafer kazanıncaya dek (1876-1879), kimlik belirleme teknikleri emekleme safhasındadır; iktidarı elinde

tutanlara, biraz da abartılı bir biçimde maledilen bu panoptik bakışın sınırlarını söz konusu usullerin yetersizlikleri çizmektedir. 1792'de laikleştirilen, III. yılın 28 pluviôse'unda* yasalaştırılan nüfus cüzdanı, her beş yılda bir yapılan nüfus sayımları ve oluşturulan isim listeleri, 1848'e kadar vergi ödeme esasına dayandırılan, önce Mart 1848'de, sonra da Aralık 1851'de erkek nüfusun tamamına yayılan seçmen listeleri, sistemin başlıca başvuru kaynaklarını oluştururlar. Ayrıca bazı kategoriler özel usullere tabi tutulur: Konsüllük döneminden beri 22 Haziran 1854 yasasının patronların aleyhine hak tanıyacağı cüzdanlarını kâğıt üstünde de kalsa bulundurmak zorunda olan işçiler, askerler, önceki işverenlerinin hazırladığı sertifikaları göstermeleri istenen hizmetçiler, Emniyet Müdürlüğü veya belediye idaresi tarafından vesikalanan orospular, kendilerine bir nüfus cüzdanı ve bir kolye verilen terk edilmiş ve bulunmuş çocuklar, yolcular ve daha da özel olarak yer değiştirmeden önce pasaport alması gereken gezginler ve göçebeler.

Gerek Limousin'li göçmenlerin, gerekse Indre bölgesinden geçen yolcuların incelenmesi, –diğer birçok alanda da görüldüğü üzere– buyruklardaki bu aşırı kesinliğe tam bir anarşi demesek de, büyük bir gevşekliğin eşlik ettiğini göstermektedir. Göçmenlerle yetkililerin ilişkilerini uzun süre kişiler arası tanışma ve görsel bellek düzenlemeye devam edecektir. Yine de idari dayatmalardaki tüm bu güçlenme, okuma-yazma alanındaki ilerlemelerle birleştiğinde "kâğıtlar"a sahip olma, onları kullanma ve anlamanın gelişmesine katkıda bulunur. Sözleşme uygulamasının kırsal toplum içinde yaptığı atılımla birlikte canlanan bu yeni alışkanlık, yaşını yedi yıl şaşıran ve Eugénie de Guérin'e "kaç yaşında olduğundan habersiz mutlu adam!" dedirten köylü türünden, yaşlarını bilmeyen bireylere rastlanmasını giderek az görülen, bir süre sonra da inanılmaz bir olgu haline getirir. Artık herkes açısından varoluş takvimi çizilmiştir ve böyle olunca, gelecek de öngörülemese bile hesaplanabilir bir hal alır. Kendine ait bir zamanın kurulması, kimliğini tanımlamanın ve özerk iletişimin koşulu olan bireysel bir tarih geliştirilmesini mümkün kılar.

Ötekinin kişiliğini daha iyi belirlemek vazgeçilmez bir koşul olarak kendini dayattığında, en sık başvurulan usul ahlak soruşturması veya en azından iyi ve ahlaklı bir yaşam sürüldüğüne dair sertifikadır. Her konuda, bir damat adayı, iş isteyen biri veya sadece bir hizmetçi adayı hakkında hüküm vermek söz konusu

* Fransız devrim takviminin beşinci ayı; 20-21 Ocak ile 18-19 Şubat arası. (Ed.n.)

Yararı açıkça belli olan fotoğraf, polisin bireylerin kimliğini saptamak ve sabıkalıları bulup ortaya çıkarmak konusundaki sorunlarını çözmeye yetmeyecektir. Bireyin kimliğinin tartışılmaz bir biçimde belirlenmesini sağlayan sınıflandırma sisteminin eksikliği uzun süre hissedilecektir (*Polis merkezine bağlı fotoğraf servisi, L'Illustration*, 1889).

olunca, hemen belediye başkanına veya köy papazına başvurulur; onların da idarelerindeki veya kilise cemaatlerindeki kişiler hakkında bilgi ve görüş bildirmeleri gerekir. Dedikoduya başvurulmasını garip bir biçimde kurumsallaştıran ve özel hayatın gözler önüne serilmesini teşvik eden bu uygulama geniş bir hoşgörüyle karşılanmış gibi gözükmektedir. Daha geç bir döneme ait olsa da, Marthe'ın ebeveynlerinin sürdürdüğü yazışmalar bu kişilik saptama usullerini suçüstü yakalamamıza elvermektedir. Kabahatli genç kıza bir koca seçmek, daha doğrusu bulmak söz konusu olunca, bir hafiye ordusu seferber edilir: koca sarrafı olarak çalışan günah çıkarıcılar ve köy papazları, haber alma ajanlığını üstlenen taşralı akrabalar, meslektaşlarını sorgulamaları istenen vekiller ve noterler, astlarının nitelikleri hakkında sorguya çekilen idare memurları, dedikoduları kaydetmekle görevlendirilen hizmetçiler. Sadece doktorlar bu işin dışında kalabilmiştir; herhalde onlar açısından mesleki sır olgusu artık daha mesafeli bir davranışın esin kaynağını oluşturmaktadır. Kendini savunma kaynaşması büyüleyici bir edepsizlikle gözlerimizin önüne serilen bu umutsuz durumdaki ailenin özel hayat örgüsüne, toplanan haberlerden, tavsiyelerden, baskı, hatta şantajlardan birer tutam katılarak yapılan karışım damgasını vurmuştur.

Polisin bakışı

Geriye kimlik belirleme usulleri, yani eşkâl veya bireysel tekillik arayışının tarihi kalıyor. Bu konuda polis kurumları laboratuvar işlevi görmüştür; daha sonra başka birçok alanı yönlendirmek için de kullanılan teknikler oralarda geliştirilmiştir. Gerek polisin, gerekse basit yurttaşın karşısına ikili bir sorun çıkabilir: İnsan kimliğini nasıl kanıtlayabilir? Ceset halinde bile olsa, ötekinin kimliği nasıl keşfedilebilir?

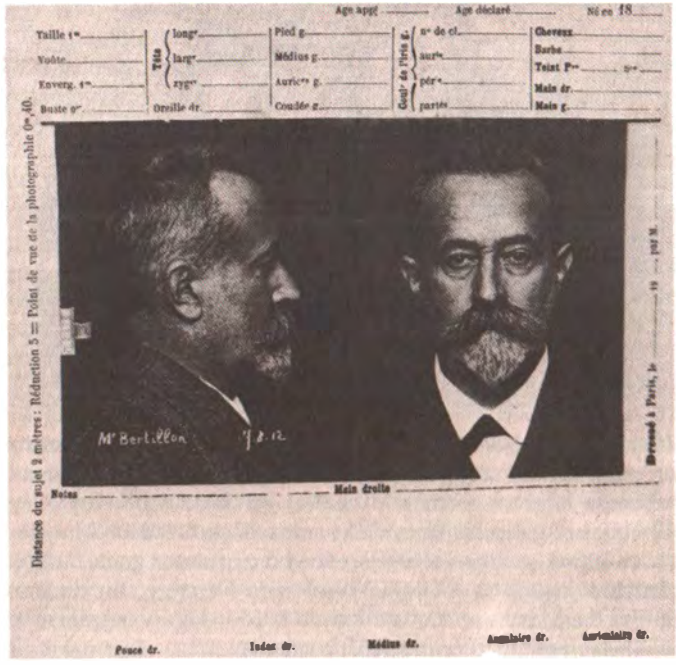

Saygın bir hekimler ailesinin en yeteneksiz üyesi olarak kabul edilen Adolphe Bertillon, şöhrete Emniyet Müdürlüğü'nün bürolarında ulaşarak öcünü alacaktı. Yüzyıl sonunun diğer birçok antropoloğu gibi –Cesare Lombroso veya Pauline Tarnovskaia–, onun da laboratuvarını suçlular dünyası oluşturuyordu (Paris, Polis Müzesi).

1880'e kadar kurnaz birey canı istediği gibi kılık değiştirebilir; yeni bir nüfus cüzdanı edinmek için, kimliğini aşırmaya karar verdiği arkadaşının doğum tarihini ve yerini bilmesi yeterlidir; bu kurnazlığı sadece bir tanıkla karşılaşma (bu da küçük bir olasılıktır) açığa çıkarabilir; üstelik sadece görsel belleğe dayandırılan tanıma işlemine de kolayca itiraz edilebilir. Sahte kimlikle gizlenen bir caninin ya da intikamcının uyandırabildiği dehşet böylelikle daha iyi anlaşılmaktadır. Jacques Colin'in geçirdiği dönüşümler, Jean Valjean'ın yazgısı, Edmond Dantès'nin izlediği strateji o çağın okuyucularına hiç de inanılmaz gelmiyordu herhalde. Bulunan çocuğun kimliğinin belirlenmesi kendiliğinden olacak bir iş değildir; eşkâl işaretlerinin önemi buradan kaynaklanmaktadır: bilezik, kolye veya Esmeralda'nın beni gibi. Aynı nedenle sabıka kaydı adli makamların karşısında çözülmesi güç bir sorun olarak durmakta; Konsüllük döneminde geliştirilen mevzuatçı sistemin başarısızlığına en çok fahişelerin kimliklerinin belirlenmesindeki güçlük neden olmaktadır.

İdare, Üçüncü Cumhuriyet'in başlangıcına dek, "eşkâl" yöntemini kullanmayı sürdürür. Polisin bakışı saç ve göz renk-

Parmak izi kayıtları uygulamasından önce, Bertillon'un belirttiği kemik ölçümlerinin kesinliği adli kimlik saptanmasını sağlamaktadır. Keşfin başarısı yavaş yavaş suç ve sabıka çevrelerinin dışına taşacaktır: Toplumsal bünyenin tamamında kimlik değiştirme kısa süre sonra olanaksız hale gelecektir.

lerini ayrıntılandırır, boyu tahmin eder ve varsa, sakatlıkları, bedensel kusurları saptar. Yoklama heyetinin ve ahlak polisinin hazırladığı, tutuklama tezkeresi kayıtları gibi belgeler okunduğunda, tarafsız ve belirsiz betimlemelere dayanan böyle bir yöntemin etkisizliği ortaya çıkmaktadır. Aslında 31 Ağustos 1832 tarihli yasa kızgın demirle dağlama usulünü de kaldırdığından, kılık değiştiren suçluları yakalayabilmek için polisin elinde memurlarının bakışlarının keskinliğinden başka bir silah kalmamıştır. Yine de emniyet müdürlüklerinde, 1808 cinayet soruşturması talimatnamesinde öngörülen defteri kebirler, 1850'den itibaren de mahkeme kalemi tarafından tutulan adli siciller, bu beceriksiz usule göre de hazırlansalar, yavaş yavaş oluşturulurlar.

Kemik ölçümleri ve iz sürme

Yüzyılın sonunda bu çifte sorun çözülmüştür; yeni teknikler sayesinde her bireye değişmez ve kolaylıkla kanıtlanabilir bir kimlik verilebilmektedir. Kimlik belirleme sistemi artık ikizlerin bile birbirlerinin yerine geçmesini olanaksız kılmaktadır; çünkü nüfus cüzdanı sahtekârlıkları açığa çıkarılmaktadır. Kısacası bu sistem dönüşümü yasaklamıştır. İki eşli bir hayat sürdürmek bile başarı haline gelir; bu arada da yasa koyucu boşanmayı yeniden yürürlüğe sokmuştur. Buna karşılık bulunması olanaksız kanıtlar işkencesi artık sona ermiştir; Albay Chabert'in karşılaştığı güçlükler geçmişte kalmıştır.

Polis 1876'da fotoğrafı kullanmaya başlar; 1880'e gelindiğinde Emniyet Müdürlüğü elinde altmış bin klişe birikmiştir bile. Ama bin bir farklı açıdan çekilen, tam bir kargaşa içinde yığılan bu fotoğraflar çok az iş görmekte, bir sahtekârın gerçek kimliğini ortaya çıkarmayı sağlayamamaktadır. Alphonse Bertillon'un oluşturduğu antropometrik eşkâlin kullanılmasıyla birlikte, 1882'den sonra her şey değişir. Sabıka kaydı konusundaki 27 Mayıs 1885 tarihli yasanın mecliste onaylanması suçluların kimliklerinin saptanması gereksinimini daha da acil hale getirirken, Bertillon kesin kurallara bağlı ve değişmeyen bir usul uyarınca gerçekleştirilen altı veya yedi kemik ölçümünün bir bireyin kimliğini ortaya çıkarmaya yettiğini kanıtlar.

Üzerinde Barruel'in kan ve bireysel koku üzerine çalışmalarının, Ambroise Tardieu, Quételet ve Antropoloji Cemiyeti üyelerinin araştırmalarının da sıralandığı çok uzun bir yolun sonucu olan "Bertillon'culuk" [adli antropometri] 20. yüzyılın başına kadar iktidarını başka hiçbir yöntemle paylaşmadan hüküm sürecektir. Kemik ölçümlerinin belirlediği eşkâle önce özel işaretleri, sonra da antropometrik bültene fotoğrafı eklemeye karar veren mucidi de bu arada yöntemini iyileştirmiştir.

Eylül 1894'te Fransa anarşist suikastlar karşısında dehşete düşer. Bu kez bireylerin aranması sadece eşkâl yardımıyla yürütülmez. Şüphelilerin sınırlara dağıtılan fotoğrafları kimlik değiştirmeyi zorlaştırır (*Sınırlarda özel denetimden geçirilmesi gereken bireylerin fotoğraf albümü*. Paris, Polis Müzesi).

Gerçeği söylemek gerekirse, Bertillon'culuk sadece bir aşamadır. 20. yüzyılın başından itibaren bedensel iz, daha da kesin bir ifadeyle parmak izi aracılığıyla kimlik belirleme yöntemi galip gelir. Bengal'de İngiliz yönetimi tarafından kullanılan bu eski Çin keşfi, Alphonse Bertillon'u antropometrik bültenine bu yeni veriyi de eklemeye ikna etmeyi başaracak Galton tarafından savunulmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde sabıkalılara ve suçlulara yönelik geliştirilmiş usuller cezaevi çerçevesinin dışına taşar. 16 Temmuz 1912 tarihli yasa göçebelere ve gezginlere, dolayısıyla seyyar satıcı ve sanayicilere de bir "antropometrik kimlik cüzdanı" bulundurma zorunluluğu getirir. Bu cüzdanda ad, soyad, doğum tarihi ve yeri, ana ve baba adı, eşkâl, parmak izleri ve bireyin fotoğrafı yer almaktadır; bizim nüfus cüzdanlarımızın atası ortaya çıkmıştır.

Bu tür usullerin özel hayatın gizliliği üzerinde oluşturduğu yeni tehdit kaygı uyandırmaya başlar. Dreyfus Davası bütün hızıyla sürerken, antropometri Dreyfus'çülerin öfkesini çeker ve sert bir tartışmaya yol açar. Bununla birlikte –ve bu da aynı kaygının sonucudur– Emniyet Müdürü Lépine akın akın gelen şikâyetler karşısında geri adım atıp, randevuevi mama'larının kuruluşlarında çalışan kadınların fotoğraflarını teslim etmeleri şartından vazgeçer. Bu yeni hassasiyetin başka birçok işaretini de bulmak mümkündür; örneğin Philippe Boutry, 1860'tan itibaren Ain'in birçok kilise bölgesinde vaizlerin kişisel davranışları ifşa etmesi karşısında o zamana dek bilinmeyen bir tahammülsüzlük sergilendiğini açığa çıkarmıştır. Artık geride kalmış, "bireysel günahların düşmanı hatipler" imgesine bağlı kalan papazlar, yavaş yavaş ahlaki hayatın bireyin özerkliği üzerine kurulu yeni bir özel alanını hesaba katmak zorunda kalırlar.

Değinilen tüm alanlarda 1860'a doğru bir dönüm noktasının söz konusu olduğu ve 1880 civarında bunun iyice belirginleştiği kuşkusuz fark edilmiştir. Kısacası cumhuriyetin zaferi kazandığı sırada dengelerde bir değişme yaşanmıştır. Yeni-Kantçılık yöneticilerin esin kaynağını oluşturur ve Pasteur organizmayı bozan mikropların varlığını kabul ettirirken, yüzyıla can veren bireyleşme hareketi doruk noktasına ulaşır. Toplumsal sahaya uygulanan biyolojik model, topluluğun hayatta kalması için bireyin denetlenmesini temel öneme sahip bir sorun olarak gündeme getirir.

"Ben"e ve onun gizliliğine yönelik tecavüz korkusu aynı zamanda gizlenen kişiliğin sırlarının çözülmesi ve ötekinin mahremiyetine girilmesi konusundaki düşsel isteği üretir.

Kimliğini gizleme snopluğunu temellendiren, imzasız mektup eğilimini canlandıran, yüzyıl sonunda röntgenciliğin itibarını arttıran, iz süren detektif kişiliğinin ortaya çıkmasını açıklayan dilsiz bir uğraş ve kaygıdır bu. Polisiye kurgunun düğüm noktasına suçlunun kimliğinin saptanmasını değil, doğrudan bu kimliği ve onun gözlerden gizlenmesini yerleştiren Gaston Leroux, söz konusu yeni duyarlılığa Conan Doyle'dan daha fazla tanıklık etmektedir.

Bedenin yarattığı tehditler

Ruh ve beden

19. yüzyılda özel hayatı düzenleyen mahremiyet duygusunu, önce o sırada tavırları yönlendiren ruh ve beden ikiliği üzerine mantık yürütmeden anlamaya çalışmak yararsız bir çaba olur. Bu şaşırtıcı bölünmenin çeşitli tarzları, anlaşıldığı kadarıyla, toplumsal aidiyete, kültür düzeyine ve dinsel coşku derecesine göre değişmektedir. Ayrıca her bireyin gizli derinliklerinde birikmiş inançlar çökeltisi ve nüfus katmanları arasında aralıksız süren davranış tarzları dolaşımı, sınırları en dar tutulmuş çözümlemeleri bile karıştırmaktadır. Bu nedenle, açıklık getirebilme kaygısı yüzünden yapay bir biçimde birbirinden ayıracağımız temsil sistemlerinin iç içe geçmişliğini asla gözden kaçırmamak gerekir.

Françoise Loux'nun da aralarında yer aldığı birçok etnolog, geleneksel toplum içinde beden bilgilerinin tutarlılığını ve etkisini ortaya koymuştur. Geleneksel toplum oldukça tuhaf sayılabilecek bir yaklaşımla, yukarıda söz ettiğim ikiliği görmezden gelmektedir. Folklorcuların 19. yüzyıl sonunda derledikleri özdeyişler, varoluşa yönelik organik yanı öne çıkaran laikleşmiş bir bakışı yansıtmaktadır. Bu deyişler itidale dayalı bir ahlak anlayışı çizmekte, aşırılıkları reddedip, tavırlarda orta kararı bulmanın sağlığa yararlı olduğunu ve o sırada zevkten daha çok önem verilen gönenci sağladığını saptamaktadır. Gösterilen çabaların ödüllendirilmesi kaygısını taşıyan, şiddet ve kargaşanın mayalandığı yoksullara kuşkuyla bakan emekçi bir köylülüğün derinlerde yatan etik anlayışıdır bu. Bedenin çağrılarını itaatkâr bir biçimde dinlemeyi sürdüren tevekkülden ve kötümserlikten dokunmuş bir zihniyet söz konusudur. Bu itaatkâr dinleme, söz konusu çağrıların bir dizi simgesel karşılık yoluyla kozmik, bitkisel ve hayvansal âlemlere yakından bağlı oldukları inancına dayanmaktadır. Kadınların âdet devrelerinin göksel terazisi olan Ay'ın hallerine gösterilen dikkat, ufukta

ölüm tehlikesi belirdiğinde kümesten yükselen sesleri kaygıyla dinleme, oğlunun doğduğu gün dikilen ağacın büyümesinin ölçülmesi, plasenta, kesilen tırnaklar, düşen dişler gibi organizma artıklarının yönetimini çevreleyen yasaklar, bu arkaik inançların saplantılı niteliğini doğrulamaktadır. Doğal işlevlerin gereğince yerine getirilmesini kabul eden, geğirtiyi, osuruğu, hapşırığı, teri ve arzu işaretlerini hoş gören, yaşlanma izlerini surat asmadan üstlenen bir hijyenik ölçü bunlara eşlik eder. İlmi hijyene karşı bir direniş cephesi oluşturan bu inançlar ve tavırlar sistemi, sütannelerin veya hizmetçilerin suçortaklığı sayesinde kalleş karşı-saldırılarla burjuva evlerine kadar sızar. Toplumsal derinliklerden yükselen ve kimi zaman kendileri de orta kararın yandaşı olan yaşlı hekimlerin günlük hijyen anlayışıyla uyum sağlayan bu ölçülerden, bazılarının seçkinler tarafından da içselleştirilmesi karşısında şaşırmamak gerekir.

Eski inançların diğer kutbunda, ruhla beden arasındaki uzlaşmaz çelişki üzerine kurulu Hıristiyanlık mesajının sürekliliği, hatta bazı çevrelerde giderek vurgu kazanması yer alır. Tanrı'nın İsa'da vücut bulması (*incarnation*) gizeminin, efkaristiya* ayininin ve İsa'nın Dirilişi inancının tenin, bedenin küçümsenmesinin dogmatik sınırlarını çizdiğine pek aldırmayan Kilise Babaları, özellikle de Tertullianus tarafından geliştirilip, gerek Bossuet gerekse Jansenistler tarafından devralınan kötümser bir görüş gelecekte solucanlara yem olacak ölümlü bedeni geçici bir zindana indirger. Ars papazının hep "kadavra" diye isimlendirdiği beden, içgüdüleriyle ruhu bozar ve onun göksel vatanına doğru yükselmesini engeller. Organik itkilere, coşkulara karşı verilen sürekli savaşın gerekçesi budur; eğer ruh bedene hâkim olamazsa, beden bir ejderha gibi ayağa kalkıp ruhu kullaştıracaktır. Hiçbir uzlaşma olanağı yoktur. Çileci tavırların temelinde kişinin neredeyse şizofrenik diye nitelenebilecek bu ikiye bölünmesi yatar.

Tarikatçı papazların sayısındaki artışın, yatılı okulların çoğalmasının ve tarikat müritlerinin kalabalıklaşmasının da sürmesini sağladığı, uzak bir geçmişten kopup gelen bu uygulamalar 19. yüzyıl boyunca durmadan evrim geçirir. İkinci İmparatorluk döneminin başlangıcına kadar, zaten varolan inatçı bağnazlıkla kol kola katı bir çilecilik ayakta kalır. Bu şiddet, dindar oyma ressamlarının kanı korkunç bir şelale gibi fışkırırken göstermekten hoşlandıkları, romantik İsa Mesih Golgota'da

* İsa'nın etini ve kanını temsil etmek üzere ekmek ve şarap kullanılarak yapılan kutsama ayini; Kudas ayini. (ç.n.)

19. yüzyıl erkeklerinin ve onlardan da çok kadınlarının sürekli içorganlarının mesajlarını dinlemelerinin nedeni, fizyolojistlerin onları bu kaygılı dinlemeye yönlendirmesidir. Bilginler, suyun, güneşin, rakımın veya sıcaklığın insan bedeni üzerindeki etkilerini ölçer ve bunlara gereğinden fazla önem verme eğilimi gösterirler. Başlangıçta yazlığa çıkma uygulamalarına bir düzen veren doğal tıp anlayışı böyle kök salar (*1869'da Doktor Lortet dağ tırmanışının insan bedeninin ısısı üzerindeki etkisini gözlemliyor. L'Illustration*, 1878).

tasvirleriyle uyum içindedir. Yüzyılın ortasından itibaren dinsel etkinliklerde kadınların ağırlığının artmasıyla pek uyum göstermeyen büyük nefis azapları gerilemeye başlar. Yeniden fetih hareketini başarıya ulaştırmak için kadına yatırım yapan Kilise, Meryem'in kızlarının ne kadar kırılgan olduğunu hiç durmadan vurgulayan tıbbi söylemi dikkate almak zorunda kalır. Kanın ve acının yerini, kadınların zaman ritmiyle daha uyumlu bin bir küçük çile alır. Böylelikle kendini olduğu gibi feda etme eylemi günlük yaşamda içselleşir ve küçük fedakârlıkların muhasebesini tutma dönemi açılır.

İlmi söylemler bundan daha da yenilikçidir. Bu açıdan 18. yüzyıl sonunda Fransa'da Georg Stahl'in yazılarının yaygınlaşması ve tıbbi düşünce üzerinde bıraktıkları izler belirleyici olmuştur. Bu çağın doktorlarının çoğunluğu ve özellikle de Roussel gibi kadın cinsiyetinin özgüllüğü üzerine söylem geliştirenler, ister Montpellier vitalizmini (dirimselciliğini), ister animizmi (canlıcılığı), isterse organisizmi (örgenciliği) benimsesinler, ruhun bedenden üstünlüğü dogmasını paylaşırlar. Bedenin

iç eğiliminin sırrını elinde bulunduran güdücü ruh bu eğilimin hayata geçirilmesini yönetir. Bu nedenle kadının karakterini belirleyen ve annelik görevini gerekçelendiren ne anatomisinin biçimleri, ne de fizyolojisinin özel çizgileridir; kadının hem bedenini hem de düşünüşünü şekillendiren ruhtur; Doğa'nın eseriyle işbirliği yapmayı görev bilen kadın için, annelik öncelikle metafizik bir gönül eğilimidir.

Senestezinin mesajları

İlmi 19. yüzyıl, metafizik temelini bilerek unuttuğu bir düşüncenin öğelerini korumaya devam etse de, ruhun önceliği anlayışından kopacaktır. İdeologlar, özellikle de Cabanis, güdücü ruh ve dirimsel güç kavramlarını terk eder. Jean Starobinski'nin yazdığı gibi, "tıp ve fizyoloji alanlarını birleştirme"ye uğraşırlar. Aynı anda fiziki ve manevi arasındaki ilişkiye, organik yaşam, toplumsal yaşam ve zihinsel etkinlik arasında kurulan bağlara giderek artan bir dikkat göstermeye başlarlar. Artık onların gözünde kadınlık ontolojinin değil, fizyolojinin ve sosyolojinin konusudur. O zaman Kyrene'li Aristippos'tan veya Aristoteles'ten miras kalmış, Descartes ve bizzat Stahl tarafından sürdürülüp, "dokunma" veya "iç dokunuş", sonra da 18. yüzyıl sonunda "senestezi" adı verilmiş eski bir kavramın niye tekrar değer kazandığı daha kolay anlaşılır. Bu terimle ifade edilen şey, bedenin belli bir iç algılanışı, daha doğrusu Cabanis'e göre tavırdaki yansımalarıyla içgüdüleri oluşturan organik duyuların bütünüdür.

Yüzyıl boyunca uzmanlar bir bilinçaltının aşırı etkisine inançlarını korur. Bu bilinçaltı, "bilincin davranışlarının aralıklarla yükselip su yüzüne çıktığı iç organların işlevlerinin anlaşılmaz mırıltısı" olarak algılanır (Jean Starobinski). Kişilik tamamen donatılmış bir halde bu bilinçaltından çıkar. Freud'un dehası, öznenin geniş alanlarının bilincin etki alanı dışında kaldıklarını ve zihinsel etkinliği belirlemeye katkıda bulunduklarını keşfetmesi değil, bilinçaltı üzerindeki tekeli organik yaşamın elinden alıp doğrudan psişik aygıta vermesidir.

O sırada senesteziye verilen önem bizimkinden farklı bir beden dinleme tarzını öne çıkarır. Havanın, suyun ve sıcaklığın etkilerini vurgulayan avamlaştırılmış bir yeni-Hipokratçılığın ayak diremesinden de esinlenen birey, solunum rahatlığı ve ritmi, romatizmanın şiddeti veya mizaç istikrarı üzerinde havanın ve mevsimin etkisini kollar durur. Bir tür içsel "ruh" meteorolojisi böyle gelişir. Organik işleyişlerine ve onların zihin üzerindeki yankılarına yönelik dikkatli bir dinleme de aynı biçimde sürdürülür; dizanterilerin ve jinekolojik hastalıkların sıklığı nedeniyle bozulan aybaşı döngüleri ve sindirim

fizyolojisi tahlillerine öncelik tanıyan sürekli bir kollama hali söz konusudur. Bu denetim, mizaçlar –safra rengi/geçimsiz, lenfatik/ağırkanlı, kanlı/hareketli, sinirli– öğretisine de dayanır; Théodore Zeldin'in haklı olarak gösterdiği gibi, mizaçlar kuramı gözden düştükten sonra da bu öğreti sürekli yeniliklere uyarlanarak varlığını sürdürmüştür.

Böylece gündelik yaşamda bireysel davranışları yönetmeyi, yakınlara yönelik stratejiler geliştirmeyi sağlayan kaba bir fiziksel ve psişik sağlık imgeleri sistemi inşa edilir. Mahrem belgeler okunduğunda bu tür uğraşların özel hayatın doğrudan dokusunu oluşturduğu görülebilmektedir. Buna ikna olmak için, yüzyılın her çeyreğinden seçilmiş örnekleri, Maine de Biran ve Eugénie de Guérin'in güncelerini, Charles-Ferdinand Gambon'un kısa süre önce yayımlanan kâğıtlarını veya Vigné'li Boileau'ların ve Marthe'ın ailesinin yazışmalarını okumak yeterli olacaktır. Anlaşıldığı kadarıyla, senestezik deneyimlerin karşılaştırılması o sırada sohbetlere girmekte, meteorolojik değerlendirmelere eşlik etmektedir. Bu uğraş türü suya, korunulmaya çalışılan güneşe veya tam bir fobi olan cereyanda kalmaya karşı tavırları belirlemektedir.

20. yüzyılda bu sürekli dikkat ve denetim biçimi bedenin atılımlarını öne çıkarır; artık söz konusu olan, kentli yaşamının, çalışma koşullarının, kirlenmenin bedenden eksilttiklerini telafi etmek; narsisizmin giderek güçlenmesinin dayattığı fiziksel zevki bedene sağlamaktır. Arada geçen zamanda, sonra tekrar üzerinde durmamız gerekecek bir devrim yaşanmıştır: Öznenin giderek bedenle özdeşleşmesi. Bu değişiklik, organik yaşama, insanın hayvansı yanına karşı beslenen horgörünün azalmasını gerektirmekteydi. Hem tehdit edici, hem de büyüleyici bir Öteki'nin dayatmalarının ifadesi olarak değil de, bizzat kişinin istekleri olarak duyumsanan iştahların, açlıkların yalnızlığı yerleşti yavaş yavaş. İsteklerin statüsündeki bu dönüşümü dikkate almayan tarihçi, psikolojik anakronizma tuzağına düşebilir.

Bireysel yatak ve oda

Eski Rejim'in sonuna doğru başlayan, toplu mekânlarda bedenlerin üst üste yığılmasını engelleme süreci 19. yüzyılda devam etmişti. Eski manastır kuralı olan bireysel yatak, özellikle hastanelerde basit bir sağlık önlemi haline geldi. Aslında, Olivier Faure'un Lyon örneğinde gösterdiği gibi, bu kuruluşlarda hastaya ayrılan uzamın özelleştirilmesinin üstün gelmesi epey uzun sürecekti, çünkü söz konusu düzenleme buralarda kendiliğinden sürekli yaratılan halk toplumculluğunun ritüellerine uymuyordu. Yine de konumuz açısından asıl önemli olan bu kaygının özel

uzama doğru taşınmasıdır; halk konutlarının içinde egemen olan iç içeliğin ve yığılmanın zararlarını geç bir dönemde göze batıran 1832 kolera salgını da bu süreci hızlandırmıştır.

Lavoisier'nin keşiflerinin ve solunum mekanizmasına yönelik yeni kavrayışın harekete geçirdiği, bir oksijen rezervinin yararlarına inanan doktorlar yüzyıl boyunca topluca kullanılan yatağa ve iç içeliğe karşı savaşır. Sesleri yavaş yavaş işitilecektir. Güçlükle kazanılan bu zaferin sonuçlarını abarttığımız düşünülmemelidir. Bireysel yatağın sağladığı yeni yalnızlık kişilik duygusunu destekler, onun özerkleşmesinin önünü açar; iç monologun gelişmesini kolaylaştırır; dua ediş tarzları, düşe dalma biçimleri, uyku ve uyanma koşulları, düşlerin, hatta kâbusların akışı tepeden tırnağa sarsılır. Küçük çocukta kardeşlik sıcaklığı azalırken, oyuncak bebek veya annenin güven verici elini hissetme zorunluluğu gelişir. Doktorlar bu duruma hayıflanır: Bu koşullar tek başına zevk aranmasının lehine işlemektedir.

En azından küçük burjuvazi içinde bireysel oda ilerleme kaydeder; oda hacimlerini belirleyen, hizmetçilerden ve kirli çamaşırlardan kurtulmayı tavsiye eden hijyenistlerin başlıca kaygılarından biridir bu konu. Genç kızın, özel hayat tapınağı haline gelen odası simgelerle süslenir; özerkliğini kanıtladığı sahibinin kişiliğine bürünür. Küçük dua köşesi, kuş kafesi, çiçek vazosu, Jouy basmalarının taklidi duvar kâğıdı, albümün ve mahrem mektuplar koleksiyonunun içine konduğu çalışma masası, kimi zaman da kitaplık Césarine Birotteau veya Henriette Gérard'ın ve belki de, asıl Eugénie de Guérin'in portresini yeniden çizmeye yardımcı olmaktadır. Guérin'in güncesi, Caroline Brame'ın da kutsadığı, "odacığında" yaşama zevkine sonu gelmez güzellemeler döktürmektedir.

Akıllı uslu havasıyla terzi kızın iffetini kanıtlayan tertemiz tavanarası odası, bu modelin halk arasındaki değişik halini oluşturur. "Herkes kendi odasında" zorunluluğu ahlak polisinin denetimindeki genelevlerde bile kendini kabul ettirir. Kırsal alanda karı-kocaya ait bir uzamın mahremiyeti yavaş yavaş perdeler, örtüler eklenerek, hatta kimi zaman küçük bölmeler yapılarak belirginleşmeye başlar. Evin reisi yönetimi devretmeye karar verdiğinde, bağış sözleşmesinde kendine bir oda ayırması alışkanlığı gelişir; böylelikle ömrünün geri kalanının içinde geçeceği uzamı özelleştirmeyi güvence altına almaktadır.

Buna koşut olarak helaların giderek artan mahremiyeti iç monologun sürdürülmesini kolaylaştırır. Halk apartmanlarında

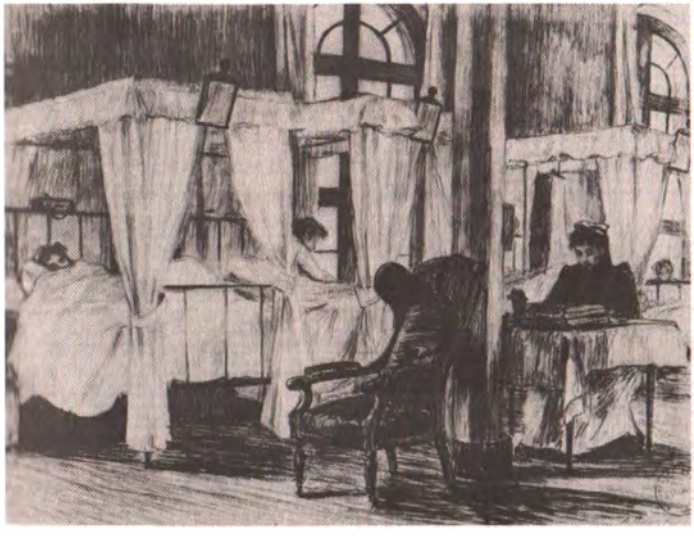

Bu burjuva kadın, zevklerinin simgeleri olan eşyalarla dolu odasında bir yandan üşürken, diğer yandan yalnızlığın tadını çıkarıyor. O tarihte mahremiyet yerlerinin iç içe geçirilmesi birçok kişi açısından hoş bir yenilik oluşturmaktadır (Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı).

Bir kadınlar cehennemi olan Salpêtrière Hastanesi'nde bile, kişisel yatak kazanmıştır ve bireysel bir uzamın özelleştirilmesi yavaş yavaş şekillenmektedir (Albert Morand, *Salpêtrière Hastanesi*. Paris, Sosyal Sigorta Müzesi).

her kattaki ortak helanın anahtarına sahip olmak, *privacy* atılımında azımsanamayacak bir unsur oluşturan dışkının aileselleştirilmesini başlatır. 1900'e doğru önce tuvalet, sonra da sağlam bir sürgüsü olan banyo odası yaygınlaşınca, çıplak beden her türlü davetsiz bakıştan korunaklı bir biçimde hareketliliğini duyumsamaya başlayabilir. Duyarlılıktan azami oranda arındırılmış bu uzam, kendi dökümünü çıkarmanın ve kendini seyretmenin *clean and decent* (temiz ve uygun) tapınağına dönüşür.

Mahrem temizlenme

Mahrem tuvaletin ilerlemeleri aslında özel hayatı ve ilişkinin koşullarını kökünden değiştirir. Yüzyılın başından itibaren birçok etken, manastır uzamı içinde filizlenen eski temizlik zorunluluklarının güç kazanmasına katkıda bulunur. Belli belirsiz terleme mekanizmalarının, enfeksiyonist kuramın büyük başarısı olarak keşfedilmesi, deri gözeneklerinin mikropları taşıyan kirlerle tıkanmasının tehlikelerinin vurgulanmasına yol açar. Bir süre sonra "arıtma" anlayışının yükselmesi organizmanın "salgı kanalları"nın titiz bir biçimde temizlenmesini dayatır. Fiziğin ahlak üzerindeki kabul edilmiş etkisi, temizliği ve düzenliliği öne çıkarır. Yeni duyusal şartlar nezaket ölçülerini de yeniler; kibarlığa iyice vurgu yapan seçkinlerin hayvansılığı, günahı, ölümü hatırlatan organik atıktan uzak durma isteği, kısacası arınma kaygısı bu ilerlemeyi hızlandırır. Mide bulandırıcı halktan ayrılmak isteği de bunu teşvik etmektedir. Bütün bunlar yeni bir cinsel istek ve iğrenme statüsünün öne çıkmasına yol açarken, bu statü de hijyenik uygulamaların atılımını canlandırır.

Yine de birçok inanç insanları temkinli olmaya itmektedir. Gerek fiziki, gerekse ahlaki yön üzerindeki etkileri abartılan su, tedbirli davranmayı gerektirmektedir. Banyo yapma alışkanlığı, çok katı kurallar uyarınca cinsiyete, yaşa, mizaca ve mesleğe göre değişir. Rehavetten, kendini seyretmekten, kendinden hoşlanmaktan, hatta mastürbasyondan sakınma kaygısı banyo alışkanlığının genişlemesini yavaşlatır. O sırada su ile kısırlık arasında kurulan sıkı ilişki, kadının mahrem hijyeninin atılım yapmasını güçleştirir.

Burada temizlenme kadın bedeninin yüceltilmesi için bir bahanedir sadece ve bu bedenin tamamen ağdalanmış olması sanatsal bir uzlaşımdan başka bir şey değildir. Amerikalı tarihçi Peter Gay, burjuva gençliğinin duyusal eğitiminde sanat eserlerini seyretmenin oynadığı rolü haklı olarak vurgulamaktadır (Benjamin-Eugène Fichel, *Tuvaletteki Kadın*, 1891. Paris, Ulusal Kitaplık).

Yine de söz konusu ilerleme üst sınıflardan yavaş yavaş küçük burjuvaziye de geçmeye başlar. Hatta hizmetçilik, halk kesimlerinden dar bir grubun da bu alışkanlıkları edinmesini sağlar; ama hâlâ bedenin parçalı bir biçimde temizlenmesi söz konusudur. Eller sık sık, yüz ve dişler, en azından ön dişler günde bir kez, ayaklar ayda bir veya iki kez yıkanmakta, ama baş asla yıkanmamaktadır. Kadının âdet dönemi banyo takvimini düzenlemeye devam etmektedir. Bu konuda 19. yüzyılın

E. FICHEL.
1891

Kadın mahremiyetinin o zamana dek fuhuşu çağrıştırdığı kabul edilen duruşlarını açığa çıkaran, ayrıca genelevler dünyasından da büyülenen Degas, yeni bir saygıdeğerlik kazandırdığı temizlenme sırasındaki çıplaklığı kayda geçirir ve yüceltir. 1886'da banyo teknesi modadır; küvetten ve banyo odasından çok daha önce yayılmıştır. (Edgar Degas, *Tub*, 1886. Paris, Orsay Müzesi).

Yeri değiştirilebilir sac banyo teknesi kullanımı, modern banyo odaları kurulmasından, su tesisatlarıyla sabitleştirilen mobilyalardan daha önceki bir döneme aittir. Yavaş yavaş yeni bir mahremiyet alanı yaratılır; kadın her türlü tehditkâr davetsiz konuğun gözlerinden uzakta sere serpe oturabilir, okuyabilir ve düşlere dalabilir. Sırtındaki ince gömlek, duruşu ve uyandırdığı canı sıkılmışlık izlenimi burada duyusallıktan çok arkaik tedavi gerekçesini çağrıştırmaktadır. Tek erotizm işareti: Musluğun, Leda'nın kuğusunun boynu biçiminde dökülmüş olmasıdır (Alfred Stevens, *Banyo teknesi*. Compiègne Müzesi).

tarikat rahibelerinin çoğu hâlâ Aziz Augustinus'un koyduğu kurala başvurmaktadır. Yüzyıl başında İngiliz usulü *tub*'un [banyo küveti] ortaya çıkması, sonra duşun çok sınırlı bir çerçevede de olsa yayılması temizlenme zamanını değiştirmeye başlar. Duş, canlandırıcı etkisiyle vücuttan rehaveti kovduğunu ileri süren olumlu bir önyargıdan da yararlanır. Bu erdem duşun kimi zaman sadece tedavi gerekçesiyle kullanılmasına da yol açar. Sèvres Öğretmen Okulu'nun 1881 tarihli yönetmeliği duşu, sadece bir hastabakıcı eşliğindeki hastalara ayırır. Bu durumda cinsel hijyenin niye geciktiği de daha iyi anlaşılmaktadır. Guy Thuillier, taharetlenme küvetinin ve âdet bezlerinin Nivernais yüksek burjuvazisi içinde ancak 20. yüzyıl başında ortaya çıktıklarını saptamıştır.

Sıcaklar bastırdığında gençlerin dereye girmesine alışık olan kırsal nüfus, Birinci Dünya Savaşı'na kadar banyo alanındaki ilerlemelerin uzağında durur. Gerçi belediyeler suyu evcilleştirmeye çalışmaktadır; Aşağı Normandiya'da Restauration döneminde, Nivernais'de Temmuz monarşisi sırasında, Châtillon bölgesindeki Minot'da Üçüncü Cumhuriyet döneminde bir çeşmeler, "kaynaklar" ve çamaşırhaneler ağı ortaya çıkar. Gerçi hastane, cezaevi, sonra da okul ile kışla, Dr. Benassis'in simgesini oluşturduğu o yorulma nedir bilmez köy doktorlarının başlattığı temel hijyen eğitimi sınavından geçmektedir. Ama, daha yukarıda da gördüğümüz gibi, ilmi hijyen kuralları bedene ilişkin şu tarz halk bilgileriyle genellikle çelişmektedir: Fazla yıkanan çamaşır aşınır, evi her gün kılı kırk yararcasına temizlemek zaman kaybından başka bir şey değildir, güzel cilt kirin altında oluşur. Tıbbın işe burnunu sokması insanları rahatsız eder; çünkü çoğunlukla kentli beyefendilerin hoş görülemeyecek müdahaleleri biçiminde kendini göstermektedir.

İşçi çevresinde belli bir zıt kutuplar birlikteliği hüküm sürmektedir: Yüzyılın sonunda temizlik bir gereksinim haline gelir; işten sonra üstünü başını değiştirme isteği özsaygının bir şartıdır; hatta Birinci Dünya Savaşı öncesinde Paris bölgesinde birçok grev bunun için yapılmıştır. Bununla birlikte 1902'de onaylanan hijyen yasası uygulamada birçok zorlukla karşılaşır. Müfettişlik kurumu tahammül edilmez bir denetim olarak görülmektedir. Nivernais'de patronlar ve işçiler, yeni talimatları ciddiye almama konusunda görüş birliğine varırlar.

Gerçeği söylemek gerekirse, seçkinlerin halk söz konusu olduğunda hijyenden anladıkları, öncelikle dış görünüşle ilişkilidir. Temiz olmak giysilerinin yağlarını, lekelerini çıkarmak (Lyon'da kumaş boyacılarına takılan ad "yağ sökücü"dür), tavır

ve davranışlarda kabalıktan sakınmak, saçlarını taramak, ara sıra ellerini, gerektiğinde yüzünü yıkamak ve daha geç dönemde de kolonya sürünmek anlamına gelecektir. Jules Renard'ın La Ragotte'u için hijyen, çorbasını üstüne başına dökmeden içecek kadar becerikli olmaktan ibarettir; ama bu arada komşu kadın Fifille Migneboeuf'ün evinde çocuğa ortak odanın döşeme taşlarına yayılmış âdet kanlarını silmesi emredilmektedir. Hijyenik etkinlikleri ve temizlik teftişleri ritüeli o denli yüceltilmiş Cumhuriyet okulu bile bu konuda fazla hırslı değildir; buna ikna olmak için *le Tour de la France par deux enfants*'ı dikkatlice okumak yeterli olacaktır. Okuldaki belirleyici savaş, tarak kullanımı ve hela disiplinlerinin öğrenilmesi çevresinde şekillenmektedir. Erkek çocuk saçlarını parmaklarıyla taramaktan vazgeçmeli ve kız çocuk da külotunu temiz tutmayı öğrenmelidir.

Yine de 20. yüzyılın başına doğru bir dönüm noktasına gelinir: Sıhhi tesisat ve eşyalardaki sınırlı ilerlemeler, spor cemiyetlerinde kullanılan duşun etkisi, yeni kamu sağlığı idaresinin çabaları, turistik otellere ve lüks randevuevlerine daha sık gidilmesi küvetin ve su ibriğinin yaygınlaşmasına yardımcı olur; ama hijyen devriminin derinlemesine etkisinin hissedilebilmesi için önce iki dünya savaşı arası dönemi ve emaye sacın yayılmasını, sonra da 1950'leri ve duşla banyo odasının sıradanlaşmasını beklemek gerekecektir.

Arzunun yarattığı tehdit

Birey ötekinin bakışının karşısına çıkmaya özel uzamında hazırlanır; kendini sunuş biçimi toplumsal beden imgelerine göre orada şekillenir. Bu alanda da bir devrim gerçekleşmiştir. 19. yüzyılda bir dış görünüş stratejisi, bir beğeniler sistemi ve sadece özel dünyayı hedefleyen kesin ritüeller gelişir, sonra da kendilerini kabul ettirirler. O zamandan bu yana bu kendine özgülük yavaş yavaş aşınmış, içerisi ile dışarısı arasında yapılan ayrım aşırı büyüme göstermiştir. Örneğin yıllar geçtikçe odanın dışında gecelikle dolaşmak hoş görülmemeye başlanır. Gecelik, en örtülü göndermenin bile artık yakışıksız sayılacağı bir erotik mahremiyet simgesi haline gelir. Aynı zamanda evli kadının geceliği, gençliğin sadeliğinden farklılaşma eğilimi içine girer. Edepli bir kadın, sabah giysilerini oluşturan gecelik ve sabahlık takımları içinde yabancı bir gözün kendisini izlemesine –söz konusu kişi âşığı değilse– izin vermez; bu giysilerin giderek incelmesi ve altlarındaki çamaşırların giderek daha fazla görünür hale gelmesi de bu utangaçlığı zorunlu kılar. Feydeau'nun *Ama Böyle Çırılçıplak Dolaşma* piyesinin adının anlamı harfi harfine düşünülmemelidir. Aynı şekilde kadın evinde "saçı açık"

dolaşır; kamusal alanda böyle dolaşmak ise ya temizlikçi kadın ya da fahişe olunduğunu gösterir... Bu kurallar, hem kadının kamusal sahneye çıkmasını sınırlamaya, hem de çıktığı zamanlardaki görünüşünü törenselleştirmeye yardım eden genel köstekleme sisteminin içinde yer alır. İçerisi ile dışarısı arasındaki ayrım, erkekleri de sakınmaz: Parisli bir erkek ev kıyafetiyle sokağa çıkamaz.

Bir diğer tarihsel olgu da özel davranışları yeniler: İç çamaşırlarında görülen, işitilmemiş atılım. Dışarıdan görülmeyen giysilerdeki aşırı gelişme, derinliğini arttırdığı çıplaklığa değer kazandırır. Philippe Perrot'nun belirttiğine göre, kadın bedeni hiçbir zaman 1830 ile 1914 arasında olduğu kadar gizlenmemiştir. İç gömlekten sonra uzun iç donu da önüne geçilmez biçimde yaygınlaşır. Önceleri küçük kızların giydiği iç donu, krinolinin zafer çağında, yani İkinci İmparatorluk döneminin başlarında yetişkin kadınlar arasında da davayı kazanır. 1880'de en azından burjuvazi içinde giyilmesi şart olur. Aynı dönemde korse, tıp adamlarının şiddetli saldırılarına direnir. "Tembel işi" bağlama yolunun bulunması korse kullanımının önünü açar; kadın bu bağlama biçimini tek başına yapabilmekte, bu da onun aşk manevraları sahasını genişletmektedir.

Yüzyılın sonunda dantel ve nakışların o zamana dek bilinmeyen zenginliği iç çamaşırların aşırı kalabalıklaşmasına eşlik eder. Edebin baştan çıkarıcı etkileri hiç bu kadar açık hale gelmemiştir. Soyunma aşamaları çoğalırken, sabırsız erkek parmakları sayıları durmadan artan düğüm, kopça ve düğme dizisinin oluşturduğu engelleri aşmak zorunda kalmaktadır. Çapkınlık mitolojisinin yenilenmesine katkıda bulunan ve karikatür dışındaki grafik tasvirleri tabu sayılan bu erotik birikim, toplumun tüm sınıflarına olağanüstü bir hızla –hijyenden çok daha hızlı bir biçimde– yayılır. Kısa süre sonra çapkın köylü gencin de beklenmedik engelleri aşmayı öğrenmesi gerekecektir.

Bu inceltilmiş karmaşıklaşmanın kabul edilmesinin ne anlama geldiğini, erotik imgelemdeki hayret verici aşırı büyümeyle bir arada düşünmek gerekir. Burjuvazi içindeki örtünme takıntısı, örtü, kılıf ve kapiton takıntısı bu imgelemi yansıtmaktadır. Koruma isteği, izleri gizleme kaygısı, hadımlık korkusu, arzuların yarattığı tehdidin sürekli hatırlatılması bu noktada nevrotik bir buluşma gerçekleştirmektedir.

O zaman Binet ile Krafft-Ebing'in yüzyılın sonunda betimleyip kodladığı, ama belirtileri daha önceden Zola, Huysmans ve Maupassant tarafından da titizlikle çözümlenmiş fetişizmin yaptığı atılıma şaşırmamak mümkün müdür? Bel ve kalça çı-

Korsenin işlevi kadın bedeninin biçimlerini vurgulamaktır. Henüz narin bedenli genç kızda, kalça ve göğsün yuvarlaklığını arttırır. Estetik drahomanın gözler önüne serilmesine ölçülü bir biçimde katkıda bulunur. Yine de burada görülen oldukça gevşek "tembel işi" bağlama hareketin inceliğini öne çıkarırken, bu genç kızın evlilik ve annelik çağına geldiğinde yaşayabileceği gerçek işkenceden de onu şimdilik korumaktadır (Eugène Vincent Vidal, *Pembe korseli genç kız*. Paris, Luxemburg Müzesi).

Yüzyıl sonunda toplumsal bünyenin tamamında boş zaman süresi uzarken, çok yorucu bir "dış görünüş çalışması" (Ph. Perrot) yaygınlaşır; küçük burjuva kadın, kamusal sahneye çıkmadan önce hizmetçisinin de yardımıyla bu çalışmaya uymak zorunda hisseder kendini. Gün boyu giyilen giysilerin sayısının çoğalması, gardıroptaki parçaların sürekli düzenlenmesini gerektirir; yoksa karışıklık fazla bariz bir şekilde mahrem uzamı toplumsal tiyatronun kulisine dönüştürebilir (Sirot-Angel Koleksiyonu).

kıntısı mistiği, arzunun göğsün ipeksi kabartılarına saplanıp kalması, ayağın ve çizme derisinin erotik değeri, istediği zaman kokusunu içine çekebilmek için kadın saçından bir tutam kesme isteği tarihsel olgular haline gelirken, her türlü laubaliliğe izin verir gibi görünen mahremiyet simgesi önlük de ayrı bir fetişizm nesnesi olmuştur. Üzerlerine cinselliğin, hastalığın, hatta suçun izleri sinen iç çamaşırlar tehlikeli bir söylemi beslemektedir; hizmetçilerin çıkarttığı ve çamaşırhanede temizlikçi kadınlar tarafından hızla büyütülen dedikodular ona dayanmaktadır. Şatonun çamaşırcı kadınında çok haber vardır; köyde ise iç çamaşırların sırlarını bilen bir kadının saygınlığına sahiptir.

Dış görünüş stratejileri

Kamusal alana çıkışı hazırlayan tuvalet de [temizlenme, bakım ve süslenme] özel uzamda cereyan eder. Uzun süre sadece seçkinlerle sınırlı kalan bu yararsız çaba ritüeli 1880 ile 1910 arasında birdenbire yayılır. Ayırt edici başlıca birkaç özelliği vardır; bunların ilk sırasında da, farklı rollerin belirlenmesini iyice vurgulamaya yönelik çok açık bir cinsel çiftbiçimlilik yer alır. Parfüm, far, allık, ipekli madde, dantel ve özellikle de kadını her türlü çalışma kuşkusunun üstünde tutan, işkence edici bir *body sculpture* (beden yontusu). Bunun işlevi, iş hayatına, yani boru biçimindeki siyah veya gri kostüme mahkûm olmuş adamın da [tersten] alameti olmasıdır; öyle ki Baudelaire'in erkek cinsinin matemde olduğunu haykırmasına yol açar. Erkek iç çamaşırları da her türlü incelikten yoksundur. 19. yüzyıl erkeği kıllarından hoşnut olmakla birlikte, bedeninden gurur duymaz. Kadın saçlarının dalgalı bukleleri modern stili istila eder ve giderek yerleşikleşmeye başlayan kadın kuaförlerinin yaydığı "Marcel ondülasyonu" ortalığı kasıp kavururken, profesyoneller de en az 15-20 bıyık, sakal ve favori modeli önerir.

Bu modaların hafife alınmaması gerekir; onların tarihi yeni bir özel hayat üslubunun yayılması tarihinin de başlaması demektir. Bu bağlamda 1860 ile 1880 arasında yaşanan dönüşümün önemi kendini bir kez daha hissettirir. O zamana dek kır, kentten gelen her şeyi kuşkulu gözlerle karşılamaktadır; panayır ve pazar kurulduğu günlerde köylü kılıkları kent sokaklarında bile gururla sergilenmektedir hâlâ. 1840 ile 1860 arasında, kırsal kesimdeki refahtan da destek alan yerel giysinin zengin bir altın çağ yaşadığını söylemek gerek. Daha sonra folkloristlerin sofuca bir bağlılıkla topladıkları bölgesel giysilerin giderek ortadan kalkmasına, simgesel bir mülksüzleşmeye yol açacak taklitçilik başlayacaktır. Külahlar ve kısa iş gömlekleri yavaş yavaş yok olurken, moda gravürleri en ücra köylere dek yayılır. Mektupla satın alma, Printemps (alışveriş) şubelerinin

çoğalması, yüzyıl sonunda moda evlerinin açılması ve özellikle de kadın terzilerin o zamana dek işitilmemiş ölçüde çoğalması bu evrimi hızlandırır. Bu durum buluğa ermiş ve yeni bir çıraklıktan geçmek zorundaki genç kızların varoluş biçimini dönüştürür. Yvonne Verdier bunu Minot çerçevesinde, zaman içinde çok sınırlı, tarihsel bir olgunun söz konusu olduğunu fazla vurgulamasa da, göstermiştir.

Kentli işçi çevresi de bu gelişmelerin dışında kalamaz. Uzun süre insanın ne işle uğraştığı sırtına geçirdiği giysiden anlaşılırdı; İkinci İmparatorluk döneminin ortalarına kadar sokakta işçi tulumunu, yargıcın siyah giysisini, büro çalışanının beyaz yakasını ayırt etmek kolaydı. Ama 1860'tan sonra bayramlık giysi eğilimi baş gösterir. İşçi, tatil günlerinde eğlenmek ve kentli kalabalığına karışmak için burjuva giysilerine bürünür. Pazar dinlencesi artık yeni bir erim kazanmıştır. Bayramlık giysi, kişinin temizlik ahlakına erişebileceğinin göstergesidir. Genç işçi kız için kadın çekiciliğinin en son inceliklerini benimsemek, potin, parfümlü mendil ve düzgün, yuvarlak göğüs dizisini kabullenmek, yeni bir beden duruşu edinmek; aynı zamanda saplantılı bir alışveriş bilgisi eğitiminden geçmek, son olarak da yeni yıpranma yaşını kabullenmek söz konusudur. Maupassant'ın birçok öyküsü, 1900'lerin birçok şarkısı *grisette*'in epey geç döneme ait ardılı olan *"trottin"*in* ortaya çıkışının da simgelediği bu dönüşümü kayda geçirmiştir.

Edep ve utanç

19. yüzyılda edep ve "utanç", tavırları yönetme iddiasındadır. Bu terimlerin arkasında çifte duygu gizlenmektedir: Bir yandan Öteki'nin –bedenin– kendini ifade etmeye başladığını görme korkusu, hayvanın başını delikten çıkarmasına izin verme saplantısı; diğer yandan hazineyi gizlemeye yönelik tüm önlemlerle isteği daha da alevlenen meraklıların mahrem sırları keşfedeceği kaygısı. İçine atma, içinde tutma, yani bedenin varolduğunu hatırlatacak her türlü organik tezahürden sakınma kaygısı birinci duygunun sonucudur. Richard Sennett bu konuda "yeşil hastalığı", herkesin içinde osurmak korkusunun kadınlarda yol açtığı kabızlığı örnek gösterir. Doktorlar ikinci dereceden bir utanma durumu olan *"éreutophobie"*nin (yüzün kızarmasını engelleyememekten duyulan marazi korkunun) klinik tablosunu çıkarırlar. Kullanımı uzun süre "tıbbi tecavüz" diye tanımlanan spekülomun reddedilmesi ise ikinci duygudan kaynaklanan bir örnektir; yüzyılın sonunda kölelik karşıtları vesikalı fahişeliğe karşı verdikleri mücadelede hâlâ bu gerek-

* Ayak işlerinde kullanılan çıtı pıtı kız (ç.n.)

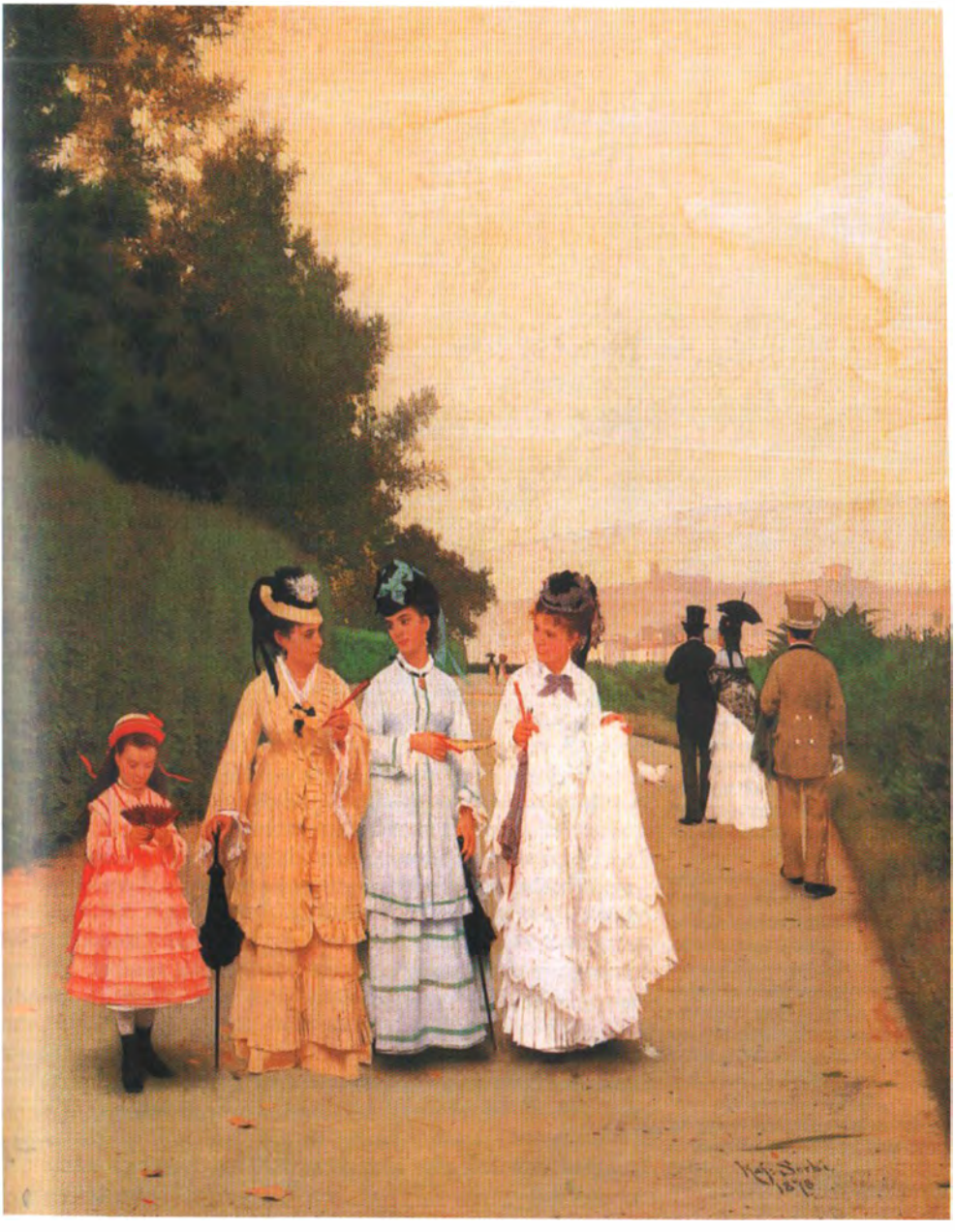

Nesne tutkusu ve koleksiyon isteği Üçüncü Cumhuriyet döneminde yayılır. Sanat eseri de metalaşmıştır (Jules Voirin, *Müzayede*, 1880. Nancy, Lorrain Tarih Müzesi).

Arka sayfa:
19. yüzyılda burjuva gezinti alışkanlığı sadece doğal tıp havarilerince vazedilen bir keyif değil, aynı zamanda çok katı ayrımlara uyan kodlanmış bir ritüeldir. Hem tanıştırma ve karşılaşmalardan duyulan heyecanın, hem de gösterişçi bir küçümseme ifadesinin sergilenmesine izin verir. Herkes gezinti yoluna toplumsal konumunu teyit etmeye gelebilir (Raffaelo Sorbi, *Fiesole yolunda gezinti*, 1878. Paris, özel koleksiyon).

İşçi hareketi, kilisenin pazar günleri çalışmama buyruğunu kendi hesabına kullanırken, uzun süre sadece burjuvaziyle sınırlı kalan gezinti yüzyıl sonunda birdenbire yaygınlaşır. Boş zamanların uzaması ve toplumsal statüleri bulandırıp kısa süreli ilişki düşlerine izin veren kıyafetli geçit törenine katılma isteği bu yaygınlaşmayı kışkırtmıştır (Henri Evenepoel, *Pazar gezintisi*, 1899. Liège, Güzel Sanatlar Müzesi).

çeyi kullanmayı sürdürmektedir. Kadının başına gelen beyaz hastalık (dolama hastalığı), ya da tanımadığı adamlar tarafından gözetlenme korkusuyla evden dışarı çıkmayı reddetme de aynı tür bunaltılardandır.

Bu çifte kaygı, hal ve tavırda "tevazu" şartını körükler; özellikle rahibe okullarının pedagojisi bu yaklaşımdan esinlenir. Bu pedagoji öncelikle çocukların canlılığını azaltmayı hedefler. Atılımların ritminin kırılmasına heyecan kaynaklarını kurutma ve duyusal güdülerin etkisini azaltma isteği eşlik eder. Madem ki duyular şeytanın girebileceği kapılardır, gençlere temkinli davranmayı öğütlemek, ellerini sürekli meşgul etmeyi, kendi bakışlarından korkmayı, alçak sesle konuşmayı ve daha da önemlisi sükûtun erdemlerini sindirmeyi öğretmek gerekir. Bu bağlamda Odile Arnold, yüzyıl ortasında manastırlarda verilen eğitimde oldukça büyük bir özgürlüğün, hatta tavırlardaki gerçek bir kendiliğindenliğin ardından açık bir sertleşme saptar. Kendi bedeninden uzaklaşma eğilimi melek modelinin yüceltilmesiyle şiddetlenir; o zaman birçok genç kız açısından bir özdeşleşme yaşanır. Jean Delumeau'nun, doğuşunu kısmen yeni-Platonculuğun eski etkisine bağladığı bu boş kuruntu, egemenliğini hızla güçlendirir; dua ederken

Hıristiyan genç kızın yaşamında her yerde hazır ve nâzır olan dinsel tasvir kendini koruma gereğini yineleyip durur. Buradaki tasvirin kahramanı olan genç kız, derinlerdeki isteğinin yakıcılığının farkında olduğu için Meryem Ana olmasa balonun baştan çıkarıcılığına dayanamayacağını biliyor. Tasvirler, dindarların ruhunu teslim etmeye hazır, dinine bağlı kızı özdeşleştirmeyi düşlediği, hiç değişmeyen muhatap, koruyucu melek figürünü yüceltir (Paris, Ulusal Kitaplık).

kullanılan beden duruşlarında çok net algılanan bu anlayış bekâretin giderek yüceltilmesine ve iffet lirizminin yükselişine eşlik eder. 1834'ten itibaren Philomène kültünün hızla yayılması bu bağlamda çok açıklayıcıdır. Asla varolmamış, ama yine de hakkında çok zengin bir yaşamöyküsü külliyatı bulunan bu azize modeli, lekesizliklerini korumak isteyen genç kızlara yönelik dua, amblem, hatta bekâret kemeri satışını hızlandırır. Unutmayalım: Erkeklere ait sözün önceliğinin öne çıktığı bu yüzyılda, kadınların söylemi yalnız beden retoriği, bakışların yüceliği ve davranışlardaki dindar coşkuyla geçerlilik kazanmaktadır.

Tavırların yaygınlık kazanması sorununu ele almak kalıyor geriye. Halk kızı Suzanne Voilquin, 1805 ile 1809 arasında Saint-Merry Rahibe Okulu'ndaki kadın öğretmenlerinin, sonra da acemi eğitimini aldığı kederli Normandiya matmazellerinin elinde katlanmak zorunda kaldığı, tam anlamıyla çömezlik dönemini anlatır. Yine de romantik çağda yeniden canlandırılan melek gibi kız antropolojisi ancak Katolik karşı-saldırısından, yani 1850'den sonra geniş ölçüde yayılır. O zaman manastırlarda geliştirilmiş kendini tutma teknikleri halk çevrelerinin

de arasına sızar. Kısa süre önce halk belleği tanıklığını titizlikle derleyen Marie-José Garniche-Merritt, 1900 ile 1914 arasında küçük Bué-en-Sancerrois köyünde rahibelerin genç kızlar üzerinde hâlâ uyguladığı aşırı titiz denetimin çarpıcı bir tablosunu çizmiştir. Özellikle kırsal alandaki kilise bölgelerinde bir gençlik tarikatları ağı oluşur. Sayısız Meryem'in Çocukları veya Hizmetkârları cemiyeti, ya da Martine Segalen'in sayılarını bin kadar tahmin ettiği *rosière*'ler [kimi köylerde erdemleri dolayısıyla törenle ödül verilen genç kız], daha dün Monarşi'nin hocaları tarafından öğretilen Lasalle'cı kibarlığın mirasçısı Cumhuriyetçi okulun verdiği ahlak ile hal ve davranış derslerini desteklemektedir. Touraine'de belediye başkanı ve papaz köyün *rosière*'ini seçmek ve törenle kutlamak konusunda işbirliği yapar. Kız, kazandığı başarının törenle kutlanacağı günün sabahı doktorun karşısında bekâretini kanıtlamak zorundadır. Nanterre'de Hıristiyanlıktan uzaklaşma bu evcil ve özel erdemler modelinin sürdürülmesini engellemeyecektir.

Halk konutunun içinde yeni bir bedensel özdenetim, içeri sızan seçkinlik kaygısına eşlik eder. Céline, kısmen özyaşamöyküsel bir romanda, *Mort à crédit*'nin [Taksitli Ölüm] genç kahramanına küçük büro çalışanı olan babasının ve Paris merkezindeki pasajlardan birinde dükkân işleten annesinin çektirdiği işkenceyi anlatır. Düne kadar görülmesinde sakınca olmayan fiilleri mahrem jestlere dönüştüren bu disiplin önlemlerinin hepsini saymak fazla uzun sürer. Erkek kardeşiyle paylaştığı yatağa girmeden önce ortada soyunmak, temizlenme işlerini ötekinin önünde yapmak, ailenin odasında sevişmek artık "utanç verici" davranışlar haline gelmiştir.

Bir an için, o sırada ahlakçıların dikkatlerinin odaklandığı, buluğa ermiş "büyük kız" örneği üzerinde duralım. Bu konuya koca koca fizyoloji ve hijyen ciltleri ayrılmıştı. Bu kitaplar, bedeninde gerçekleşen ve âdet görmenin başlamasıyla da onaylanan köklü dönüşüme hem şaşıran, hem de bundan korkan bir çocuk imgesi çizerler, ki bu imge tabii ki düşlemseldir. Zevkleri anlaşılmaz, tuhaf bir kızdır o; kadınlığı henüz öğrenmediği ve içinde tezahür eden doğa güçlerine çok yakın durduğu için de tehlikelidir. Cansızlık, iç çekişler, istenç dışı gözyaşları bu tuhaflığı yansıtır ve çevresinin onun üstüne titremesini gerektirir. Genç kızın hayatı çoğu zaman kâğıt üstünde kalan yasaklarla kuşatılır. Doktorlar seks konularına merakını uyandırmaktan kaçınılmasını tavsiye eder. Gençleri hayvanların çiftleşmesini seyretmekten yoksun bırakan kentleşme ve aile içi cinselliğin ebeveynlerin odasında kapalı kalması yüzünden

"beyaz kazlar" [dünyadan haberi olmayan, saf genç kızlar] çoğalır. Bebeklerin lahana içinde dünyaya geldiğine bu sıralarda inanılır. Tabii aldatıcı görünüşün payını tam olarak ölçmek, takınılan tavırla iç düşünceler arasındaki sapmaları ayırt etmek gerekir ki, bu ne yazık ki gerçekleştirilmesi olanaksız bir tasarıdır. Gerçekten de kimin memeleri daha büyük diye yarışan Claudine ve okul arkadaşları bize bambaşka bir genç kız imgesi sunmaktadır.

Tek başına yaşanan zevk

Tek başına yaşanan cinsel eylemin uyandırdığı korku ikiyüzlülüğün boyutu hakkında değerli bir göstergedir. Jean-Louis Flandrin'den Jean-Paul Aron'a kadar birçok tarihçi, kilisenin uzun süre önce kınadığı bu hastalığa ilişkin tıbbi söylemdeki aşırı büyümeyi vurgulamıştır. Dr. Tissot'nun 1905'e dek durmadan yeni baskıları yapılan meşhur *Onania*'sının ilk kez yayımlandığı 1760 yılı, bu anlamda belirleyici bir tarih oluşturmaktadır. Gerçi uzmanlar uygulamalardaki artışı tartışmıştır, ama çizgisel tarih bu konuda bir kesinlik getirmek bakımından âciz kalmaktadır. Evlenme yaşının yükselmesi, kent merkezlerinde tam anlamıyla bekâr gettolarının oluşması, kırsal ortamdaki geleneksel yedek cinsellik biçimlerinin aşınması, erkek yatılı okullarının çoğalması, bireysel oda ve yatağın kaydettiği ilerlemeler, zührevi hastalık tehlikesinin uyandırdığı dehşetin artması, bunlara koşut olarak ruhsal yücelme sürecinde bir tırmanma yaşanmamışsa, tek başına yaşanan cinsel eylemlerde bir artışın söz konusu olması gerektiğini düşündürmektedir. Ayrıca bireyi yüceltme, onun iç diyalogunu besleme eğilimi gösteren her şeyin de bu zevk biçimini desteklemekten başka bir işe yaramayacağını eklemeliyim. Kurallara karşı gelmenin büyüleyiciliğini, kaçamak ve günahın zevkini de unutmayalım; evli, ama istekleri tatmin olmamış kadında da, bir âşık seçmenin getirebileceği "bela" tehlikesiyle birleşen telafi veya intikam alma duygusu aynı zevki sağlamaktadır. Zaten söz konusu cinsel uygulamalarda bir patlama yaşanmasa, ahlakçıların kampanyası da bu kadar şiddetli olmazdı.

Ama şimdi, bilim adamlarının ürkütücü söylemine geri dönelim ve bu söylemin caydırıcı etkisinin azımsanmaması gerektiğini belirtelim. Michel Foucault'nun bulup çıkardığı, çocukluğa cinsel nitelik yüklenmesi ereğiyle bütünleşen sonu gelmez eleştiri, öncelikle zarar düşlemine, her türlü israfı yönetme, dolayısıyla sağlıklı bir sperm tasarrufu tasarlama gereğine dayanır. Bu açıdan, erkeğin tek başına yaşadığı zevkin hızlı çöküşe yol açtığı yinelenir. Doktor muayenehanelerinin müda-

vimi olan bu zayıflamış, solgun, neredeyse bunamış bireylerin katettiği güzergâhın başlıca durakları bedenin erimesi, erken yaşlanma, sonra da ölümdür. Klinik tablonun dramatikleştirilmesi enerji israfının çalışma için gerekli dinamizme zarar vereceğinden ve işgücünü tehlikeye atacağından duyulan kaygıyı yansıtmakta, özellikle de zevkin öğrenilmesinin reddini, hazza ilişkin işlevlerin yadsınmasını gizlemektedir.

Kadının, bir erkek olmadan cinsel tatmine ulaşması ise hiç hoş görülmez. "Kendini elle tatmin" günahın özünü oluşturur. Erkek açısından kadının kendini tatmini, çiftleşmenin heyecanlarından bile çok daha gizemli, mutlak sırrı temsil etmektedir. Bu konuda vücudun erimesi tehlikesini de öne çıkarmaya olanak yoktur, çünkü kadının cinsellik kapasitesi sonsuz görünmektedir; ama günah ufkunda en az bu kadar ürkütücü başka cezalar belirmektedir. Marazi olarak seks düşkünü (*nymphomane*), histerik veya fahişe her kadının klinik tablosu ya da yaşamöyküsü, "küçük sürtük" imgesini beraberinde getirir. Burada 19. yüzyıl doktorlarının üreme açısından yararsız, sadece zevk aracı olan klitorise karşı gösterdikleri iyi bilinen düşmanlık yine karşımıza çıkmaktadır.

Otuzbircinin denetim altına alınması

Bu hastalığa karşı mücadele ebeveynlerin, papazın ve özellikle de doktorun işidir. İlmi kitaplar evde denetim kurulmasını tavsiye eder. Kilise eğitimcilerinin gözünde uyku ölümün eşdeğeri, yatak mezar, uyanış ise diriliş imgesi olmalıdır. Okul yatakhanesinde yatıp kalkmanın "tevazu" içinde gerçekleştirilmesini denetlemek üzere bir rahibe bekler. Gün boyunca da çocuğu fazla yalnız bırakmamak daha uygundur. Sainte-Ursule rahibelerinin yönetimindeki okulların yönetmeliği, kızlara her zaman birçok arkadaşları tarafından görülebilecekleri yerlerde durmalarını bildirir. Doktorlar ise sıcak ve nemli yataklardan kaçınmayı tavsiye eder; ayak örtüsünü ve fazla sayıda battaniyeyi yasaklar, hangi beden duruşu içinde uyunması gerektiğini belirtirler. Kadınların ata binmesi ve Tıp Akademisi'nin 1866'da eleştirdiği dikiş makinesi onların hemen kuşkusunu çeker.

Ev donatılarının yapısı ve gerektiğinde ortopedi, önleyici çabalara yardımcı olur. Uzmanlar 1878'de kapıların hem alt, hem de üst bölümlerinde birer oyuntu olan ve böylelikle içerideki duruşların denetlenebildiği helaların kullanılmasını tavsiye eder. Bazı doktorlar erkek çocuklara uçkurluklu uzun gömlekler giydirilmesini savunur. Uzmanlar 1914'e dek, isyankâr otuzbirciliğe karşı erkek çocuklar için ölçü alınarak yapılan kasık bağlarını önerir; hatta bazıları kızlar

için "engelleyici kemerler" imal eder. Tımarhanelerde, marazi seks düşkünü kadın akıl hastaları için kelepçe, göğüslük ve kalçaların birleştirilmesini engellemek için aralarına takılan aygıtlar kullanılır. Hastalık devam ederse cerrahi müdahale de düşünülebilir. Üretranın dağlanması oldukça yaygın bir uygulama görünümündedir. Théodore Zeldin, esas olarak istenç dışı boşalmayı ve meni israfını tedavi etmeye yönelik bu yöntemin yedi kez kurbanı olan on sekiz yaşındaki bir mağaza çalışanının çektiği işkenceyi anlatır. Ama Amiel'in yaşadığı ve bizzat kurbanın ağzından titizlikle anlatılan işkenceler, gerçekleri daha belirgin bir biçimde açığa vurmaktadır. Zavallı adam düzenli olarak "meni kaybına yenik düşmektedir." Bir uzman on dokuz yaşındaki genç adama, "Yaşadığınız her şeytan aldatması gözlerinize sokulmuş bir hançerdir" der. Çok korkan genç adam her şeytan aldatmasını özenle kaydetmeye başlar; akşamları soğuk suyla banyo yapar, dövme dondurma yer, göbek altını sirkeyle ovalar. Bunların hiçbir faydası olmaz; 12 Haziran 1841'de, her gece koltukta ve yalnızca dört beş saat uyumaya karar verir.

Ebeveynlerin ve eğitimcilerin denetiminin yetersiz kaldığı noktada, ergenin bir türlü bastıramadığı kendini tatmin etme isteğini sadece ortopedik korse veya aygıt durdurabilir ve onun değerli tohumlarını aşırı oranda yitirmesinden kaynaklanacak erken yaşlanmayı, hatta ölümü engelleyebilir. (Paris, Eski Tıp Fakültesi Kitaplığı).

Buna karşılık klitorisin ve vajina ağzının dağlanması az kullanılan usullerdir; hele Dr. Robert'in 1837'de, Dr. Demetrius Zambaco'nun da yüzyıl sonunda uyguladığı klitoridektomiye [klitorisin ameliyatla kesilip çıkarılması] çok az rastlanmaktadır. Gerçekten de bu noktada temkinli davranmak ve bu dehşet verici uygulamaların anlam erimini yadsımadan, yaygınlıkları konusunda fazla abartıya kaçmamak yerinde olacaktır.

Bedenin özel hayatın odak noktasında nasıl bir saplantı haline geldiği şimdi daha iyi anlaşılabilir. Senestezinin anlaşılması güç işaretlerinin dinlenmesi, günah eğiliminin sürekli kollanması, edebin karşı karşıya olduğu düşünülen sürekli tehdit, her zaman mümkün olan kurallara karşı gelmenin büyüleyiciliği bedenin değer kazanmasına katkıda bulunur. Hayvanların çiftleşme manzaralarından kaçılır. Bu konuyla ilgili imalar, insanları nasıl olup da güldürdüğünü anlamakta bugün güçlük çekilen belden aşağı şakaların temelini oluşturur. Sadece seks konusunda konuşmak ve gülmek için şarkılı cemiyetler, kulüpler kurulur. Çok derinlere gizlenen çıplaklık erkeklere düşler kurdurur. *Nana*'nın kadın kahramanlarından Kontes Sabine'in konukları, onun kalçalarının biçimi hakkında uzun uzun tahminlerde bulunur. Bu durumla karşılaştırıldığında, bizim bedenin itkilerine ve atılımlarına boyun eğme yönündeki meşhur anlayışımız epey özensiz, hatta biraz da laubali kalmaktadır.

Benliğin sırlarının çözülmesi ve özdenetim

İncelemenin sıradanlaşması

Mahrem kişilik edebiyat alanında serpilip gelişirken, "ben"in sırlarını çözme isteği derinleşir, içebakış uygulaması sıradanlaşır. Trent Konsili sonrası disiplin çabasından çıkmış tinsel alıştırmaların geliştirilmesi ve topluma yayılması da bu süreçleri kolaylaştırır. Bilinç incelemesi usulü, çelişkili bir biçimde bunu uygulayan uzmanların sayısının azaldığı bir dönemde yaygınlaşır. Ahlaki tanrıbilimin zorunlu koşullarına yönelik yeni bir anlayış, Katolik kitlenin uzun süre seçkinci kalmış bir zihinsel disipline erişebilmesinin yolunu açar. Restauration döneminde münzevilik ve misyonerlik artar; her ikisi de genel bir günah çıkarma sonucuna yol açmakta ve insana kendine yönelik uzun bir keşif seferine çıkma olanağı vermektedir. Claude Langlois, Vannes piskoposluk bölgesinde münzevilik uygulamasının halk içinde nasıl kökleştiğini göstermiştir. Gérard Cholvy'nin naklettiğine göre, 24 Mart 1821'de Montpellier büyük misyonunun en önemli günü olan "herkes önünde suçunu itiraf etme" törenine, ellerinde birer mumla altı bin adam katılmıştır. Yaklaşık yarım yüzyıl sonra, 1866'da kuş uçmaz kervan geçmez Gévaudan'ın küçük bir köyü olan Chasseradès'e vaizlerin gelmesi kendi içine dönme eylemini başlatır ve *oustal*'lerin kaba saba köylülerinin dilleri çözülür. Çifte günah çıkarma ve günah bağışlamanın ertelenmesi uygulamalarının yirmi otuz yıl boyunca sürdürülmesi, Temmuz monarşisi döneminde sabit misyoner olmuş Ars papazının vazettiği biçimde genel günah çıkarmanın araya uzun inceleme dönemlerinin girdiği aşamalarla uygulanması, günahları bulmak için belleğin didik didik edilmesine yol açar.

"Yaşam yönetmelikleri"nin çoğalması, "kararlar"ın giderek kesinlik kazanması incelemenin derinleşmesine eşlik eder. Vaizler ve tarikatçı din okulu öğretmenleri dindar ruhları bu yeni beceri alanına davet ederler. Böylece özel hayatın merkezindeki davranışlar düzenlenir. Ebeveynler yatılı okuldan dönen genç kızları aylaklığa hasredilmiş gibi görünen bir yaşamın baştan çıkarıcılığından uzak tutmak için, öğretmenlerinin tavsiyesi üzerine, çok katı kurallar dayatır. Genç Léopoldine Hugo'nun dokunaklı *Cahier de résolutions*'u [Kararlar Defteri] bu denetime tanıklık etmektedir. Hatta bazı rahibeler gencecik kızları tövbe ayininin doğal bir sonucu olarak günce tutmaya yönlendirir. Marsilya'da on iki yaşındaki Isabelle Fraissinet her gün bu yazı ödevini yapmak zorunda bırakılır. Kâğıt, yetişkinlerin tinsel ilerlemelerini kayda geçirmek, günlük küçük

günahlardan doğan tedirginliği gidermek için de kullanılabilir. Falloux tarafından yayımlanan Madam Swetchine'in güncesinin öncüsü olduğu kadın güncelerinde 1850'den sonra görülen atılım da, giderek artan kendini yazma gereksinimini eğitici amaçlara uyarlama isteğini yansıtır.

Yine de işin özü, dinselliğin gölgesinde geliştirilen bu kişiliği çözme usullerinin giderek laikleşmesidir. 19. yüzyıl insanını bunaltan varoluşun muhasebesinin tutulması, saatlerin ve günlerin aritmetiğe vurulması, sadece günah saplantısından kaynaklanmaz; ev harcamalarına ilişkin hesap defterlerinin aşırı bir titizlikle tutulmasına yol açan da, sperm israfı veya ömür süresinin her gün durmadan kısalması bunaltısını yaratan da hep aynı kayıp kâbusudur.

Günlük yazarının arayışı

1810'da emekli asker Jullien'in kaleme aldığı olağanüstü eser, *Essai sur l'emploi du temps ou Méthode qui a pour objet de bien régler l'emploi du temps, premier moyen d'être heureux* [Zaman Çizelgesi Üzerine Deneme veya Mutlu Olmanın Birinci Koşulu Olan Zaman Çizelgesini İyi Düzenlemeyi Amaçlayan Yöntem] hangi düşünce çizgisinin devamcısı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Locke ve Franklin'i benimseyen ve çalışması Fourcroy tarafından da övülecek yazar, günü sekizer saatlik üç dilime ayırmayı tavsiye eder. Birinci zaman dilimini uykuya, ikincisini öğrenime ve "işinin gerektirdiği ödevler"e, üçüncüsünü de yemeklere, dinlenmeye ve beden idmanına ayırmayı önerir. Özellikle de üç günce veya "hesap defteri" tutulmasını önerir; bunlara sağlıktaki dalgalanmalar, ahlaktaki değişkenlikler ve entelektüel etkinliğin nabız atışları kaydedilecektir. Her üç veya altı ayda bir kaleme alınacak bir "analitik anı derlemesi" ve üç bölümlü bir durum tespit tablosu, evrimi yargılamak konusunda gönüllü olacak bir dosta sunmanın yerinde olacağı, birbirini izleyen bilançolar çıkarılmasını sağlayacaktır. Burada kendi içini aydınlatma isteği tükenme saplantısıyla birleştirilerek, altında Yaratan'la hiçbir söyleşinin yatmadığı bir uygulamaya yol açmıştır. İnsanın kendine bakışına ve ötekilerle dünyanın yönelttiği bakışa göre, sürekli, saplantılı bir inceleme yapılanmaktadır. Böylece uzun iç monolog, benliğin dış görünüşlerini de denetleme ve kendini öteki açısından çözülmez kılma olanağını vermektedir; kişiliğin gerekli görülen gizliliği içebakışı öne çıkarmaya yardım etmektedir.

Yüzyılın ilk yarısının büyük günce yazarları bu kendini aydınlatma görevini hiçbir edebi niyet gütmeden başarıya ulaştırmaya çalışmışlardır. Onların genellikle işi, parayı, eğlenceyi ve aşkları bir arada kayda geçiren eserleri, yaşlanma sayaçları rolü-

nü üstlenmektedir. Günlük tutmak, aynı yazım hareketi içinde bir yandan sürekli canlı tuttuğu ölüm korkusunu, diğer yandan ruhtan söküp atmayı denemektir. Benliğini nasıl israf ettiğini bulup çıkarmak, bir tasarruf stratejisinin araçlarını ele geçirmek demektir. Delacroix 7 Nisan 1824'te, "Duyumsadıklarımın tarihini tutarak iki kez yaşamış oluyorum; geçmiş bana geri dönecektir. Gelecek ise hep orada" diye yazar. Hem anamneze, hem de anmaya izin veren bir bellek böyle oluşur.

Günlük tutmak aynı zamanda bir içsellik disiplinidir; giz-li itiraflar kâğıda dökülür. Yazı insanın içindeki suçluluğun çözümlenmesini sağlar, hem cinsellikte uğranan başarısızlıkları, hem de boğucu harekete geçememe duygusunu kaydeder. Gizli kararları didik didik eder.

Bu büyüleyici alışkanlığın yükselişi daha birçok etkenle de açıklanabilir. Örneğin Maine de Biran'da söz konusu alışkanlık, insan bilimini gözleme dayandırma ve bu amaçla fiziksel yönle manevi yön arasında kurulan ilişkileri yakalama niyetinin sonucudur. Ayrıca kimlik duygusunun derinleşmesine yol açan tüm tarihsel olgular, benlik arayışı üzerinde uyarıcı etkisi yapar. Özellikle de toplumsal hareketliliğin hızlanması bir güvensizlik duygusu üretir. Bu durum günlük yazarını kendi konumunu sorgulamaya, ötekinin yargısını tahmin etme çabasına yöneltir. Toplumun dilsiz varlığı günce yazarının özel ve tek başına yaşamını rahat bırakmaz. Kentleşmenin dayattığı kişiler arası yeni ilişki tarzı narsis yaraları çoğaltır, insanı iç sığınağına kapanmaya çağıran bir yoksunluk, tatminsizlik duygusu üretir. Maine de Biran bu psikolojik rövanş arayışını önceden, daha 1816'da görmüştür; "hissetmekten yorgun düşmüş insanların kendi evlerine dönmeye ve gerek dinlenmeyi, gerek ancak vicdanın mahremiyetinde bulunabilen o bir tür sükûneti ve teselliyi orada aramaya daha fazla eğilim gösterecekleri" zamanın geleceğini sezinler.

Mülkiyet duygusundaki yükseliş de bu yeni arayışa yabancı değildir; Maine de Biran bunu da hissetmiştir; dostu olan başrahip Morellet'nin bu konuyu ele aldığı yazısında, mülkiyet hakkını "her insanın kendisi, tüm yetenekleri, kendi benliği" üzerindeki mülkiyetine dayandırmasına" sevinir.

Kendini yazma alışkanlığı

Geriye kendini yazma işiyle kimlerin uğraştığını belirlemek kalıyor. Edebiyat tarihince de kabul edilmiş büyük günce yazarlarıyla sınırlı kalınırsa, bu belirlemeyi yapmak kolaylaşır. Ama görgü kuralları nedeniyle yazdıklarını yayımlamayan, buna karşılık günceleri sayesinde bu ihtiyaçlarını ya da yakıcı yazma isteklerini giderenkadınların sayısı çok fazladır. Eugénie de Guérin bastırılamaz bir arzuyu dindirmek için yazdığını iti-

raf eder ve Madam de Lamartine, yani şairin annesi için de aynı şeyin geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

İçinde yaşaması istenilen topluma genellikle yeterince dahil olamayan günce yazarı, ötekiyle iletişim kuramamanın sıkıntısını çeker. Ayrıca kararlar vermekte de zorlanmaktadır. Mayıs 1848'de, yirmi yedi yaşındaki Amiel, olası bir evliliğin verilerini sonu gelmez bir denklem halinde güncesine kaydeder. "Kendinden duyduğu kuşku"ya bağladığı "kaygılar"ın –biz buna bunaltı derdik– altında ezilen Maine de Biran, "Bir hiç yüzünden kendime hayaletler ve sıkıntılar yaratıyorum" diye itiraf eder.

Kısacası o sıralarda büyük günce yazarı hasta bir insan görünümünden çok da uzak değildir; kesinlikle utangaç, hatta iktidarsız, tatmin edemeyeceği eşcinsel eğilimlerle bunalmış birine benzemektedir. Taşranın burjuva mikro-ailesi kişisel güncenin öncelikli doğuş yerini oluşturur. Bu yapı anneye ve çocukluğa bağlılığı destekler; Béatrice Didier, günlük yazarının gerileme sıkıntısı çektiğini ve yazısının anne rahmine sığınma arayışını yansıttığını açıklar. Bu gündelik yazı ödevinin, gençliğe yönelik pedagojinin koştuğu şartların bir uzantısı olduğu inkâr edilemez: Hem okul defteri, hem de ev ödevi yerini tutmaktadır.

Günce öncelikle ve belki de özellikle bir alışkanlıktır. Yorucu bir çalışma gerektirir; Amiel'in yazdığı on yedi bin sayfayı hatırlayalım! İç monologdan hoşlananlar için, çok ince bir zevk haline de gelebilir bu alışkanlık. Maine de Biran, "Yalnızken, düşüncelerimin veya izlenimlerimin hareketini izlemek, kendimi yoklamak, eğilimlerimi ve olma biçimlerimdeki değişimleri kollamak, kendimdeki en iyi yanları bulup çıkarmak, rastlantıyla aklıma gelen veya okuduklarımdan çıkarsadığım düşünceleri kaydetmek beni fazlasıyla meşgul ediyor." Bu anlamda kişisel günce, *privacy*'nin keyiflerini taçlandırmaktadır: Aynı yazar, "Özel hayata ve aile yaşamına girerek kendim olma özlemini taşıyorum; o zamana dek kendimin altında kalacağım, bir hiç olacağım" diye itiraf ediyor. Bununla birlikte tahmin edilebileceği gibi, günce karı-koca yaşamının düşmanıdır! Özellikle kadınlar gizli gizli yazmak zorunda kalır. Eugénie de Guérin, geceleri "odacığında", yıldızları seyrederek tuttuğu defterini, çok sevdiği babasından bile gizler. Bir günce tutmak gerçekten de, Béatrice Didier'nin ortaya koyduğu, kendini tatmin (mastürbasyon) özelliğine de bürünmektedir.

Çözümlemesi hâlâ edebiyat uzmanlarının tekelinde olan bu alışkanlığın toplumsal yayılımını tarihçiler henüz yeterince ölçmemiştir. Ayrıca bu belgelerin kolay yok olabilmesi, niceliklerinin de gerçek boyutlarının altında tahmin edilmesine yol açmaktadır. Aslında kişisel güncenin birçok özel hayatın içinde

Cumhuriyetçi okul kurulduğu sırada aşağı yukarı tamamen genelleşmiş okur-yazarlık, ilk gençliğin bütününün kendini yazmanın çeşitli biçimlerine erişebilmesini sağladı. Hem mektup, hem de tahrir, bir ödev veya bir zevk olarak yükümlülükler listesindeki yerini almıştı artık (Philippe Jolyet, *Mektup*, 1908 Salonu).

Aristokrasiden veya burjuvaziden bir kadın, yazışmalarına her gün saatlerce zaman ayırır. Caroline Chotard-Lioret, yüzyılın son otuz yılında Saumurois'nın küçük eşrafından bir çift olan Boileau'ların yazdığı binlerce mektubu bu sayede çözümleyebilmiştir. Toplulukların iç bağlılığını doğrulamayı ve sürdürmeyi sağlayan mektup, aşk ilişkilerinde de giderek büyüyen bir rol üstlenir. Zinanın bu altın çağında kocalar gizli saklı işleri çoğunlukla mektupları bularak öğrenirler (Vicomtesse de Cistello, *Cevap*, 1909 Salonu).

ana melodiden farklı bir ezgi olarak yer aldığını düşündüren pek çok belirti bulunmaktadır. Kendi kendini eğitmiş mütevazı bir Parisli olan P.H. Azaïs'in metninin de tanıklık ettiği gibi, küçük burjuvazi de bu alışkanlıktan habersiz değildir; bu kesimde günce, akıl defterinin birkaç göbek sonraki torunu ve hesap defterinin de arkadaşı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ona bir iç dökme aracı olarak sarılan genç kızların oldukça kalabalık bir grup oluşturduğu sezilmektedir. Marie Bashkirtseff, kâğıtları bitpazarında bulunan Caroline Brame ve Isabelle Fraissinet hiç kuşkusuz münferit örnekler değildir.

Bu bağlamda o dönemde çok yaygın olan albüm modasını da vurgulamak gerek. Pierre Georgel'in yazdığına göre, Temmuz monarşisi döneminde her iyi aile kızının eve gelip giden dostlara gösterdiği kendi albümü vardır. Lamartine, Léopoldine Hugo'nun albümüne bakar. Didine, 13 yaşına gelinceye dek, bu albüme oyunlarını, çocukluk düşlerini, okuduğu kitapları kaydetmiştir; daha sonra genç kızın da yavaş yavaş ilgi duymaya başladığı ilk hayranların iç çekişleri ve itirafları

çıkıverir karşımıza. O andan itibaren tuvaletleriyle uğraşır baloları, gittiği temsilleri kaydeder ve yolculuk izlenimlerini özenle yazar. Albüm her şeyin içine doldurulduğu bir tür "kırk ambar"dır; karneler oraya yapıştırılır; sayfaların arasına manzara gravürleri konur; evlilik gelip çattığında, aile arşivlerinin yeni müzesinde diğer defterlerin yanına gidecektir.

Güncenin olmasa bile albümün simgesel eşdeğerleri halk arasında da yürürlüktedir. Büyük kızın işlediği çeyiz kendini ve gelecek düşlerini yazmanın özenli bir biçimi olarak kabul edilemez mi? Her ne olursa olsun, çeyizin işlevi evlendikten sonra yeterli yedek çamaşıra sahip olmak gibi basit bir isteğin çok ötesindedir. Agnès Fine, buluğa ermiş Pireneli genç kızın daha sonra hiçbir işine yaramayacak bu hazineyi hangi kaygılarla ördüğünü, işlediğini, kırmızı ipliklerle baş harflerini nakşettiğini göstermektedir. Onun mirasçısı olarak seçilen kız da kendisi için artık hiçbir pratik gerekliliği kalmamış bu ritüeli sürdürür. Kadının bu simgesel birikime gösterdiği aşırı bağlılık bu şekilde açıklanabilir. *Ikaria*'da, Cabet çeyizlere el koymak istemekle suçlanacaktır. *Deniz İşçileri*'nin yazarı, anlatısında Gilliat'ya annesinden kalan çamaşır sandığına aşırı bir değer yüklerken, halk duyarlılığının başlıca unsurlarından birini göze batırmayı amaçlamaktadır.

İhtiraslara ilişkin bilgiler

Günce yazarının kendini kaptırdığı içe dönük benlik arayışı pişmanlıkları uyarır, nostaljiyi canlandırır, ama aynı süreç içinde özlemleri değerli kılar ve benlik inşasının imgelemini uyandırır. Bu arayış, aslında ihtiras tarihini yazmaya yönelik bir çağrıdır ama ne yazık ki bu tarih belirsizliğini hâlâ korumaktadır. Yine de bir şey çok açıktır: Gelecek temsillerine düzen veren büyük bir ılımlılık söz konusudur; bu temkinli tutum, yüzyılı betimlemekte kullanılan fazlasıyla kestirme imgeyi, tüm açlıkların zincirinden boşandığı iddiasını da çürütmektedir. Nitekim öykünmenin çekiciliğini ve onu destekleyen mekanizmaların gücünü unutmamakta yarar var. Himayeciliğin çapı, "tavsiye" sistemi, kısacası ilişkilerin taşıdığı ağırlık ve aile stratejilerinin karmakarışıklığı bir meritokrasinin yükselişini uzun süre yavaşlatır; zaferi cumhuriyetin kazanmasından sonra bile meritokrasi yumuşak bir eğimle yükselecektir ancak. Théodore Zeldin'in de altını çizdiği gibi, tıp topluluğunun zihinlere kazıdığı fazla çalışma, aşırılık korkusu da ihtirasların ılımlılığına katkıda bulunur. Buna, tepeden bakan, küçümseyici bir tavırla önemsizleştirilmeye çalışılan hümanistlerin klasik kültürünün etkisini de eklemek gerekir. Kim bilir Horatius'u okumuş kaç olgun adam her şeyden önce *otium*'u [barış, huzur, boş zaman] aramış ve Vincent Wright'ın betimlediği şair valiler veya *Henriette Gérard'ın*

Sıkıntısı'nda Duranty'nin sahneye taşıdığı Neuville'in başhâkimi gibi *carpe diem*'i ["günü yakala"; "bugünün tadını çıkar", Horatius'un sözleri] uygulamıştır? Nişan saplantısının da kanıtladığı kamusal itibar arayışı servet arayışına çoğunlukla üstün gelmektedir o sırada; ve sonradan görmenin içine düştüğü zor durum, sınıf atlamanın hiç de sadece bir servet sorunu olmadığını göstermektedir.

O zaman niceliksel tarihin vardığı bazı sonuçlar, öncelikle de serbest mesleklerle kamuda çalışmanın hiç eksilmeyen çekiciliği daha iyi anlaşılmaktadır. Duruy'nin 1864'te taşra liseleri öğrencileri arasında yapılmasını istediği bir anket, bu çevrede gençliğin gelecek ihtiraslarının hukuk, tıp ve Saint-Cyr [askeri okul] çevresinde odaklandığını göstermektedir. Her ne olursa olsun, burjuvazi, devlet hizmetinde çalışmayı iş dünyasına tercih etmektedir. Christophe Charle hem öykünme mekanizmalarının sağlamlığını, hem de yüksek devlet memurluğunun çekiciliğindeki sürekliliği iyi saptamıştır. Zorunlu hizmet karşılığı tazminat ödeyerek özel kesimde yüksek maaşlı bir işe girme uygulaması henüz gelişmemesine ve dolayısıyla bu tip bir kariyerin insana büyük bir servet kazandırması henüz uzak bir ihtimal olmasına karşın, Politeknik ve diğer büyük okullar insanları büyülemektedir.

İşçi çevresinde ustalığın verdiği gurur, el becerisinin sağladığı saygınlık toplumsal kaçış isteğini sınırlandırmaktadır; bu koşullar, hem evliliklerin aynı işkolu içinden yapılmasını, hem de terfilerdeki düşüklüğü açıklamaktadır. Bir kuşaktan diğerine gerçekleşen meslek değiştirmelerin çokluğu, toplumsal statülerde egemen olan istikrarı gözden kaçırmamalıdır.

Yine de Jacques Rancière 1830 ile 1850 yılları arasında azınlıkta kalan ve yeni tür bir rahatsızlığın pençesindeki bir emekçi grubunun yaşadığı deneyimin derin gücünü ortaya koymuştur. Çalışmanın kendilerinden çaldığı zamanın acısına duyarlı olan bu bireyler kendilerini sömürü dışında her şeye vermeye hazır hissetmekte, bir anlamda aşırı bir benlik bolluğundan mustarip bir halde, "odalarda yaşanan coşku anları"nda kendilerini kaybedip bu sıkıntıdan kurtulmaya çalışmaktadırlar. Gelecek düşleriyle dolu bu proleterlerin gecelerine kimlik cenneti düşüncesi musallat olmuştur. İşçi gibi yaşayıp burjuva gibi okuyup yazmaya uğraşan bir emekçi azınlığının duyumsadığı bir gerilimdir bu; ve bu isteğin bedelini zor okumalardan, metinleri kopya etme çalışmalarından ve ezberlenen derslerden oluşan çok büyük bir emekle ödemektedirler. Temmuz monarşisi boyunca gece derslerine katlanan Parisli işçilerin çok daha yüksek sayısı,

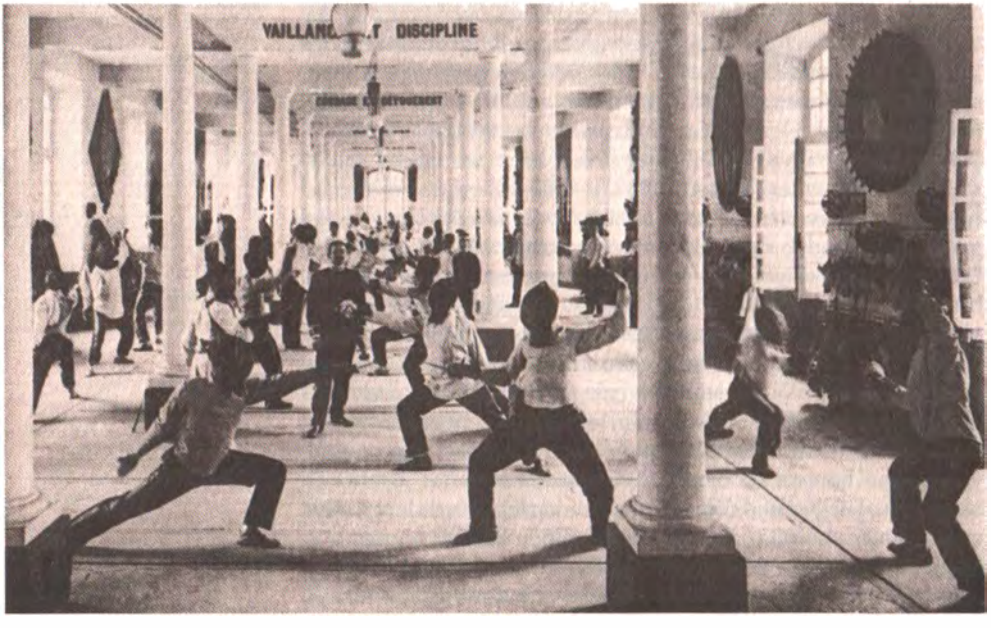
VAILLANC T DISCIPLINE

bu proleter ihtirasının yaygınlaştığının kanıtıdır. Burada ayrıksılıklar tarihi, nicelendirmenin dilsiz verilerini hafifletmekte ve bize isteğin doğuşu hakkında bilgi vermektedir.

Kırsal kesimde yaşayan halk da yavaş yavaş bireysel gelecek düşüne açılır; izlerini söylemden çok davranışlarda aramak gereken bir emekleme dönemidir bu. O zaman Pierre Rivière'in vahşi cinayetleri, toplu bir rahatsızlığın bireysel olarak bilincine varışın işareti olarak yorumlanabilmiştir. Bireysel ihtirasların dile getirilmesi ağır ağır ve aile türlerine göre değişen çok eşitsiz bir biçimde aile yapılarını parçalar. Miras stratejilerini sıkıntıya sokar ve kök-ailenin küçük çocuklarından kaynaklanan sorunu çözer. Orléans köylülüğünü inceleyen Gregor Dallas'a göre, bireyselleşmedeki ilerleme anneyi çocuklarıyla birleştiren bağı gevşetir, güvensizlik duygusunu arttırır ve bu durum yaşanmasa ekonomik sarsıntılara direnebilecek "köylü ekonomisi"nin parçalanmasına yol açar. Burada, aile, evin kralı yapılan çocuğa yönelip içe kapanmaktan çok uzaktır ve tam tersine, sevgi ilişkilerinin silinmesiyle dağılmaktadır. Kendi yakınlarına karşı giderek artan ilgisizliğe, bu duygu tükenişine ilişkin daha birçok örnek kolayca bulunabilir. İşte bu örneklerden biri: Restauration döneminden itibaren Creuse'lü göçmen biriktirdiği parayı babasına yollamayı reddeder; kısa süre sonra annesinin ve kız kardeşlerinin yanına uğramamaya başlayacaktır.

Kırsal kesimin gençleri üç ihtiras biçiminin pençesinde kıvranır; bunlar aile içi ince hiyerarşilere ve özellikle de kardeşler arasında sahip olunan konuma göre değişimler gösterir: 1) Toprak sahibi statüsünü edinmek: bu geleneksel tasarının gerçekleştirilmesi artık geçmişe oranla daha kolaydır; toprağın değerinin artması, aile miraslarının parçalanması ve büyük tarla açma hareketlerinin yeniden başlaması da bunu kanıtlamaktadır; 2) Değirmencilik ve özellikle de meyhanecilik gibi o az sayıdaki ara-mesleklerinden birine yükselmeyi istemek: Ronald Hubscher Pas-de-Calais bölgesinin kırsal kesiminde bu mesleklerin toplumsal başarı açısından vazgeçilmez sıçrama tahtaları oluşturduğunu göstermiştir; 3) Kente kesin göç; dayanışma, ilk karşılama, yerleştirme ve ittifak ağlarının tehlikelerini azalttığı sürgün deneyimi: aşağı yukarı her zaman bölgesel temelde kurulan bu ağlar kentte uzun yıllar içinde yapılanmış durumdadır. Bir sonraki kuşağın gerçek bir yükselişi başlatmasını sağlayacak yeni zincirler, yeni güzergâhlar orada gelişmektedir. Bu bağlamda, Françoise Raison'un ışık tuttuğu Auvergne'liler tam bir örnektir.

İhtiraslar merdivenin en üst basamağında duran ve engellenemez niteliğiyle çoğunlukla 19. yüzyıldaki ailelerin özel

Kahramanlık, erkeklik gücü, edebi ve sanatsal yaratıcılık, hitabet yeteneği benlik inşası düşlerine yön verir. 19. yüzyıl seçkinlerinin üretilmesi, hukuk veya tıp fakültelerinden ve özellikle de üniformalarıyla ihtirasların odak noktasında yer almaya devam eden büyük okullardan geçmektedir. Bu konuda sık sık yaşanan başarısızlıklar, alt kademe işlerle yetinmek zorunda kalan, bakalorya sınavını vermiş lise mezunlarında hayal kırıklığına neden olmaktadır.

Doğal gönül eğilimi örnekleri

1801 Konkordato'sunun (*Concordat*) imzalanmasıyla İkinci İmparatorluk'un sona ermesi arasında, kadınlara gelen tanrısal çağrılar çoğalır. Claude Langlois'ya göre, bunlar kadın nüfusunun % 0,8'ini kapsamaktadır. Fransız Kilisesi, gerek toplum gerekse aile bünyesinde, ruhların fethini başarıyla sürdürmek için kadına güvenmektedir (Jules James Rougeron, *Carmel'de ayin*, Dijon Müzesi).

hayatlarını bozan –veya yücelten– doğal gönül eğilimlerini de unutmamak gerek. Dinsel gönül eğilimi modeli, Üçüncü Cumhuriyet'in başlangıcına dek kilise kadrolarının sayısının durmadan çoğalmasının da gösterdiği gibi, etkisini sürekli artırır. Kiliseye yeni alınan görevlilerin toplumsal dağılımı piskoposluk bölgelerine göre öylesine değişkenlik göstermektedir ki, çok kısa bir bireşim yapmaya çalışmak bile boşuna bir çaba olacaktır. Çok genel anlamda kilise görevlilerinin giderek "kırsallaşması"ndan söz edilebilir. Genellikle ilk Tanrı çağrısı, törensel Kudas ayini arifesinde duyulur; George Sand bu mistisizm krizini sonradan çok güzel anlatmış, zavallı Caroline Brame ise onu çok şiddetli bir biçimde yaşamıştır. 1850'den sonra melek figürünün yüceltilmesi, Meryem kültünün yaptığı atılım, Günahsız Gebelik dogmasının resmen ilan edilmesi, o zamana dek ihmal edilmiş birçok azizin kişiliklerinin yüceltilmesine yol açan dindarlık dalgası ve daha önceki mistisizm karşıtlığının geri adım atması, bedenin yadsınmasıyla nabzı dene-

tim altına alınan bir gençlik duygusallığının keskinleşmesine katkıda bulunur. La Salette'ten (1846) Pontmain'e (1871) kadar sürekli gelişen büyük Meryem tezahürleri destanı bu semavi mevcudiyeti doğrular ve tanrısal esinleri sıklaştırır.

Doğal gönül eğiliminin ve kendini adamanın laikleştirilmiş bir türünün çağdaş gelişimi üzerinde de düşünmekte yarar var. Popülizm havarileri olan bazı burjuva siyasetçiler, bu yer değişiminin gerçekliğine yaşamlarıyla tanıklık etmektedir. 1848 devrimine katılan çok zengin bir adam olan Charles-Ferdinand Gambon ömrünün on beş yılını kürek mahkûmiyetleriyle yitirir, ailesinin ve nişanlısının yakarılarına direnir, imparatordan af dilenmemek için zindancılarının çektirdiği azaplara katlanır; en sonunda serbest bırakılır ve ömrünün geri kalanını cumhuriyetçilik davasına adar. Havarilerinkine benzetilebilecek sürekli bir gezginlik yaşayan çok sayıda sendika militanı, bakire veya en azından bekâr kalmaya kararlı birçok feminist, birçok çilekeş kadın öğretmen davranışlarını bilinçli veya bilinçsiz olarak eski modele göre şekillendirir. Zaten Françoise Mayeur, uzun süre önce Sèvres Öğretmen Okulu'nun manastıra benzeyen yapısını açığa çıkarmıştır. Yorulmak nedir bilmeyen Jean Maitron'un yayımladığı *İşçi Hareketleri Sözlüğü*'ndeki birçok notu bireyin özel hayatının bu şekilde adanması ve ortaklaşa düş içinde erimesi açısından yeniden incelemek kuşkusuz çok verimli olabilir.

Bu arada bu ihtiras tarihi taslağına son noktayı koyacak bir kesinlik öne çıkmaktadır: Hayal kırıklığının sıklığı ve çapı. 1864'te liselerin klasik bölümlerinde okuyan öğrenciler kendilerini general, büyük patron veya baro avukatı olarak düşlemekte, ama genellikle okutman, sicil kâtibi, mübaşir yardımcısı olarak kalmaktadırlar. Bakalorya mezununun hayal kırıklığı, köylü veya burjuva genç kızınkinin simetriğidir; genç kız da beyaz atlı prens veya yakışıklı bir eş düşleri kurar, ama buyruklarını içselleştirdiği evlilik stratejisinin kendisini yıpranmış bir bekârın veya sıkıcı bir enayinin kollarına atacağını da bilir.

Yolculuk ve ruhun avarelikleri

Yeni uzam deneyimi

Yüzyılın ilk yarısı boyunca yolculuk etme biçimlerinde bir devrim gerçekleşir. Özel hayatın düşlerinde büyük bir yer tutacak yeni bir deneyim gelişir. Kentlerde konaklayarak katedilen, yolcuyu da sanat eserleri ve anıt ziyaretleriyle beslenmeye yönelten sakin ve dingin güzergâh, 18. yüzyıl sonunda

Mösyö Perrichon'un bu ardılları Belle Epoque'ta ailece dağa meydan okuyorlar. Spor alışkanlıklarında yaşanan atılım, çok eskiden beri var olan Alpler'in veya Pireneler'in "Buzullar"ına yürüyüş modasını yeniliyor.

geliştirilen ve Saussure'ün Alpler'deki gezilerinin, Ramond de Carbonnières'in Pireneler'deki uzun yürüyüşlerinin veya Cambry'nin Finistère'deki dolaşmalarının örneklerini oluşturduğu bir uygulamaya yavaş yavaş yerini bırakır. Benliği heyecanlandırmak, onu uzam ve ötekiler konusunda alışılmış çerçevelerin dışında yaşanan yeni bir deneyimle zenginleştirmek o dönemden itibaren başlıca amaçları oluşturur. Yolcu görkemli sahnelerle, kaos manzaralarıyla karşılaşmayı sever. Faleze hâkim bir noktada, uçurumların yanı başına oturup, güneşli doruklarla güven verici vadi arasında, dağ yamaçlarında kendine barınak arar. Okudukları onu bu ücra köşelerde yaşayan iyi yürekli vahşilerle karşılaşmaya çağırır. *Waverley*'deki *highlander*, *Çayır*'daki veya Messachebe kıyılarındaki Kızılderili imgeleri, düşlemlerden dokunmuş kaba bir etnolojiye yol açar. Kelt Akademisi'nin bilim adamları ve kısa bir süre sonra da ilim cemiyetlerinin arkeologları yolcuya geçmişin yere kazılı ayak izlerini gösterir ve maden, bitki, insan arasında gizemli denklikler bulunduğunu telkin ederler.

Sahil kentlerine yığılan turistler gruplar halinde komşu dağların ilk yamaçlarına tırmanmaya girişir. 1816'da Maine de Biran, elinde Ramond'un kitabıyla, Pirene yamaçlarında maceraya atılır. Sınırlı monarşi döneminde yayımlanan turistik rehberler "manzaralı noktaları" ve "panoramalar"ı belirtir; onlar da resimli basın gibi yeni bir bakış eğitimini yönlendirir;

Yürüyüşlerin destansılaştırılan anıları da aile çevresinin veya dostluk ağlarının tutkunluğunu belgelemeye katkıda bulunur. Emekçilerde mevsimlik göç alışkanlığı yok olurken, turistik seyahat nüfusun geniş kesimlerine yetkin bir heyecan türü sunar. Parisli seçkinler ve zengin yabancılar, memleketi keşfetme tekelini yitirmiştir (Paris, Ulusal Kitaplık).

enstantane fotoğrafın keşfiyle bu yeni bakış desteklenir. O zaman güzergâhlar da yenilenir: Alpler ve Auvergne'den sonra, Normandiya ve daha geç bir dönemde Bretagne konaklanacak hanların seyrekliğine karşın turistleri çekmeye başlar. Temmuz monarşisi ve İkinci İmparatorluk boyunca, anlaşılır bir zaman-dizinsel gecikmeyle bu yeni tavır halka iner. Rouen'ın hali vakti yerinde burjuvaları İsviçre yolculuğuna çıkarken, Perrichon Buz Denizi'nde ölümle burun buruna gelir.

Yapılan basit gezintiler de dönüşüme uğrar. İç titreşimlerin heyecanının ve dingin doğa manzarasının getirdiği tesellinin arandığı inzivaya çekilme isteği, kısacası Rousseau'nun Saint-Pierre Adası deneyimi itibarını korumakla birlikte yenilenir. Mağara, deli rüzgârların estiği kır, dalgaların dövdüğü sahiller, deniz fenerinin dikili durduğu burun seyre dalmanın yeni ayrıcalıklı sahneleri haline gelecektir hızla. *René*'yi veya *Dominique*'i okumak insanı yeni tavırlar benimsemeye yöneltir. Jean-Pierre Chaline, plaj çok yakın olmasına karşın, ormanların ve tarlaların arasında uzun yürüyüşlere çıkmanın ve tek başına düşlere dalmanın Rouen'ın kalburüstü burjuvaları için en iyi tatil seçeneğini oluşturduğunu saptamıştır.

Yine de Temmuz monarşisiyle birlikte Flaubert veya Du Camp'ın Bretagne'daki uzun yürüyüşlerinin de tanıklık ettiği gibi, yeni bir deneyim gelişir. Artık toprağın sırlarını ele vermesi konusunda aynı beklentilere, aynı metafizik ve etnolojik

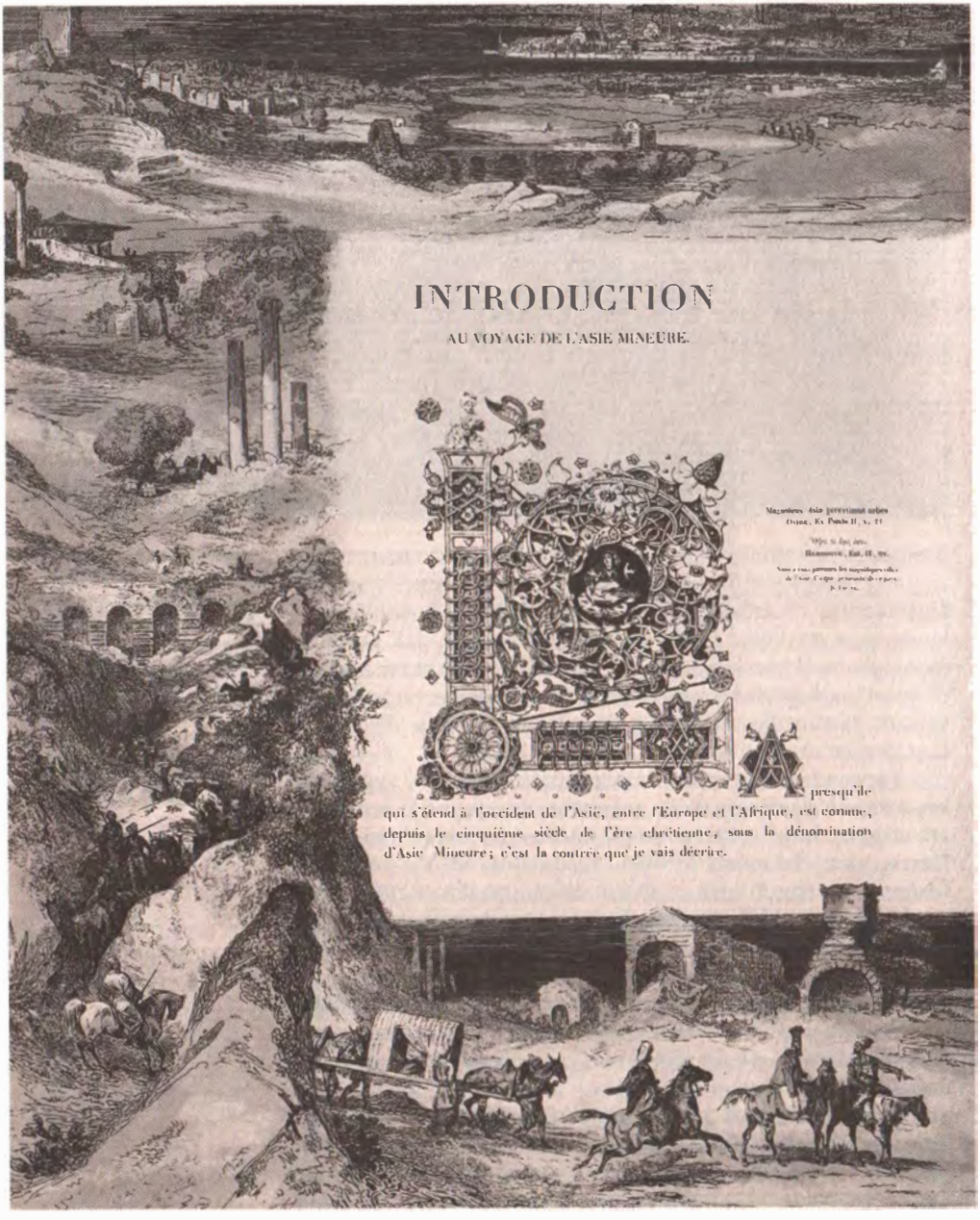

INTRODUCTION

AU VOYAGE DE L'ASIE MINEURE.

Magnifices Asiæ pervenimus urbes
Ovide, Ex Ponto II, x, 21

Vous voici donc arrivés
Beaumarchais, Mar. III, 10e.

Nous avons parcouru les magnifiques villes de l'Asie Cadre personnel de cet ouvrage pittoresque.

presqu'île qui s'étend à l'occident de l'Asie, entre l'Europe et l'Afrique, est connue, depuis le cinquième siècle de l'ère chrétienne, sous la dénomination d'Asie Mineure; c'est la contrée que je vais décrire.

arayışlara, denklikleri keşfetme yönünde aynı kaygıya rastlanmaz. Buna karşılık duyulara ve senestezi mesajlarına duyarlılık artar; bu yeni yürüyüş biçiminde beden daha çok işin içindedir. Courbet'nin uyuyan kadınlarının veya Maupassant'ın sandal sefacılarının kır partisi alışkanlığı, henüz güneş değil de, sadece temiz hava ve serinlik aramaya gidilen plaj modası, Didine'in albümünde insana verdiği güçlü duyumları naklettiği 13°C sıcaklıktaki deniz suyuna girme gözüpeklikleri bedenlerin soyunmasının bu ilk aşamasına tanıklık ederler.

Bütün bunlara, eğitimli genç adam için büyük "Doğu" yolculuğunun, yani İspanya'ya, Yunanistan'a, Mısır'a veya Boğaziçi'ne yapılan seyahatlerin büründüğü sırra-erdirici (inisyatik) rolü ve balayı yolculuğunun önce toplum katlarına yaygınlaşmasını, sonra da giderek bozulmasını eklemek gerekir. Eski alışkanlıkların bireşimi olan bu yolculuklar, çifte sırra-erme dönemleridir ve genç çiftleri Venedik veya Tunus'a olduğu gibi, Bretagne sahillerine ya da Norveç fiyortlarına doğru da götürebilmektedir.

Seyahat, beklenmedik bir serüven olma özelliğini korur; bugün önemini kavramakta güçlük çekebileceğimiz bir anılar koleksiyonunu beraberinde getirir. *Voyage pittoresque* [resimli seyahatnameler] modasından esinlenen parça parça izlenimler ve krokilerle doldurulmuş vazgeçilmez albüm, Stendhal'den Flaubert'e, Gautier'den Nerval'e en büyük yazarların yayımladıkları çok sayıda not defteri ve öykü, deneyimin yoğunluğuna tanıklık etmektedir. Yine de seçkinleri yüz yıldır zenginleştiren heyecanlardan kırsal kitlelerin de kendi paylarına düşeni alabilmeleri için eğlence trenlerinin kurumlaşmasını ve büyük hac hareketleri atılımını, yani 1871-1879 arasında Asompsiyonistlerin* yürüttüğü taarruzu beklemek gerekecektir.

Kentte, Victor Hugo'nun bulup çıkardığı ve Baudelaire'in gayet iyi çözümlediği avare gözlemci (*flâneur*) kişiliğinin ortaya çıkması ise hem kamusal uzamdaki dönüşümü, hem de *privacy*'nin yaptığı atılımı yansıtır. Kentin taştan manzarası içindeki yeni gezgin olan "avare gözlemci", kamusal uzam içinde gelişecek özelleştirme stratejilerinin açılışını yapar; bu anlamda bir geçiş dönemi figürü görünümündedir. Nitekim kenti keşfederken özel hayat koşullarını yeniden oluşturmasını sağlayacak uzamı değerlendirir; doğrudan sokak onun için oturduğu daire imgesini yeniden üretmeye yarar. Sınırlı monarşi şehirciliğinin çoğalttığı pasajlar ve oralara yuvalanan kahveler bu yeni tavır-

* Başrahip Alzon'un 1850'de Nîmes'de kurduğu ve hem hac, hem de propaganda faaliyetleri yürüten dinsel tarikat. (ç.n.)

Laborde, *Doğu'ya Yolculuk*, 1837 (Paris, Ulusal Kitaplık).

ların gelişmesini kolaylaştırır; buraları avare gözlemciye aldatıcı iç mekânlar sunar. Haussmann'laşma devri gelip çatmıştır; gar ve özellikle de yeni mal labirenti olan büyük mağaza bu kişiliğe son bir sığınak sağlar. Giderek bir tuhaflık olarak algılanan avare gözlemci, kaldırımı yoldan geçip giden yayaya terk eder. Güvenliğini sağlama kaygısı taşıyan, aklı işlerine takılı, hep acelesi olan yaya sokağın manzarasına dikkat edemez; onun açısından sokağı konutunun bir uzantısı haline getirmek söz konusu değildir artık.

Düş patikaları

Romantiklerin imgelemi nasıl bir gözüpeklikle yenilediklerı, düş yollarını çoğalttıkları, iç monolog tarzlarını zenginleştirdikleri ve okuyucularını tefekküre, vecde, hatta mistik cezbeye davet ettikleri bilinmektedir. Burada, bu olağanüstü yenilenmenin aşamalarını özetlemekten öteye gidemeyiz. Jean-Jacques'ın önerdiği, Lamartine'in zenginleştirdiği ve bilince kendini içsel yaşamın hareketlerine bırakma olanağını veren, doğanın bağrında duyarlı bir halde düşlere dalma yöntemi, zaferi Restauration döneminde kazanır. Ölüm düşüncesi, geçmişin kalıntıları karşısında zamanın elimizden akıp gidişi izleği, okyanusun veya yıldızlı gecenin seyrine dalma, bülbülün şakımasını dinleme gibi mizansenler meditasyonu şekillendirir.

1830'dan sonra imgelem yolları genişler; duyuların etkinliğini koruduğu düş hali itibar yitirirken, izdüşümünü egzotik ülkelere veya çok uzak geçmişe göndermeye tutkun imgelemi serbest bırakan, insanı doğal çevresinden koparıp masallar kurduran düşlere dalma biçimi öne çıkar.

Geriye, bu edebi izleklerin alışkanlıkları ne ölçüde beslediğini bilmek kalıyor. Özel hayatın gizliliğini koruyan engellerin çoğalması, yeni bedensel disiplinlerin yaygınlaşması ve zamanın yönetiminde dakikliğin giderek gelişmesi, muhtemelen insanları imgelem patikalarında kaçışa yöneltmiştir. Bu içeride tutma halinin asıl hedefindeki genç kızlar saf ve hafif aşk düşlerine eğilim duyar; en azından Balzac'tan Edmond de Goncourt'a ve Marcel Prevost'ya varıncaya dek, mektup-romanlar yüzyıl boyunca sürekli bu imgeyi işler. Bakirenin erişilmezliği, yatılı okuldaki yalıtılmışlık bir yandan cinsel sapkınlık alışkanlıklarının önünü açarken, genç adamın düşlerini de peri gibi güzel ve dupduru genç kız imgesiyle doldurur. Kilisede görülen incecik siluet, bir vitrayın ışığında görülen yüzün mükemmel ovalliği, düşlemleri beslemeye yeter de artar.

Gençlerin özel hayat arşivlerinde bu eğilimin birçok izine rastlanır. Eugénie de Guérin'in mezarlık gezintileri, takınılan beden duruşlarına varıncaya dek, genç kız ve ölüm ikonog-

rafyasından esinlenmiş gibidir. Léopoldine Hugo'nun 16-17 yaşlarında doldurduğu "alıştırma defteri", onun "içe dönük kompozisyonlar"da mükemmel olduğunu göstermekte ve bu kızın derin düşünce alışkanlığındaki şaşırtıcı olgunluğu gözler önüne sermektedir. Bu metinlerden *Akşam* başlıklı olanı, bu düşlere dalma halinin uzun bir çözümlemesinden başka bir şey değildir. George Sand ergenlik çağındayken hayal gücünü hayatında hiç görmediği Versailles Parkı'nı yaratması için nasıl serbest bıraktığını aktarır. Daha sonra genç Aurore bir anlık yanılsamalara dalıp gitme, kendini en çılgın fikirlere kaptırma alışkanlığını edinir; onda doğal çevresinden uzaklaşan düşlere dalma işlemi bir saplantı haline gelme eğilimi gösterir. Tıbbi söylemde altı çizilen bakireliğin meşhur anormalliğini böylece doğrular. Burada Flaubert usulü yaşanmamış ve düşlenmiş hayatın baştan çıkarıcılığı su yüzüne çıkmaktadır; ne yazık ki bu eğilimin toplumsal yaygınlığını ölçme olanağı yoktur.

Düşsel imgelerin çeşitlenmesi

Jean Bousquet'nin ortaya çıkardığı düşsel talebin yükselişi, gündüz yaşamının çok sayıda kabuğu tarafından korunan en gizli şahsiyet merkezi olarak kabul edilen düş görmenin usullerine bu yüzyılda verilen aşırı önemi de açıklar. Her türlü anakronizmadan sakınmak için, Freud'çu kuramların egemenliğinin gözden kaçırılmasına neden olduğu birkaç gerçekliği de yeri gelmişken hatırlatmakta yarar var. 19. yüzyılın ilk yarısında filozoflar öncelikle ruhun gece statüsünü sorgular; Maine de Biran ruhun da uyukladığını düşünür; Jouffroy tam tersine ruhun uyanık kaldığı kanısındadır; Lélut'ye göre ruh dinlenmeye çekilmiştir; romantiklere göre düş, ruh açısından tam bir dirilişle eşdeğerlidir. Rüyalar, en derindeki varlığın söz almasından başka bir şey değildir.

İdeologların senesteziye ve fiziki yönün manevi yön üzerindeki etkisine verdikleri önem, düş mekanizmalarına getirilen bilimsel açıklamalara uzun süre rehberlik eder. Bu yaklaşım, organik, yani iç organlardan veya beyinden kaynaklanan mesajların rolüne ayrıcalık tanınmasına ve hem bir gün önceki uğraşların, kaygıların, hem de gündüz duyumlarının kalıntılarının etkisinin öne çıkarılmasına yol açar. Maine de Biran'ın, daha sonra da Moreau de Tours, Alfred Maury veya Macario'nun duyumsal, duygusal ve entelektüel düşler arasında yaptıkları ayırımlar bu noktadan kaynaklanır.

Yine de 1845 ile 1860 yılları arasında, bir grup Fransız bilim adamı bakış açılarını yeniler; onlara göre düş, psişizmin üst biçimlerinin gerileyip bozulmasına yön veren çok sayıda mekanizmadan sadece biridir. Düş de, patolojinin yetki alanına,

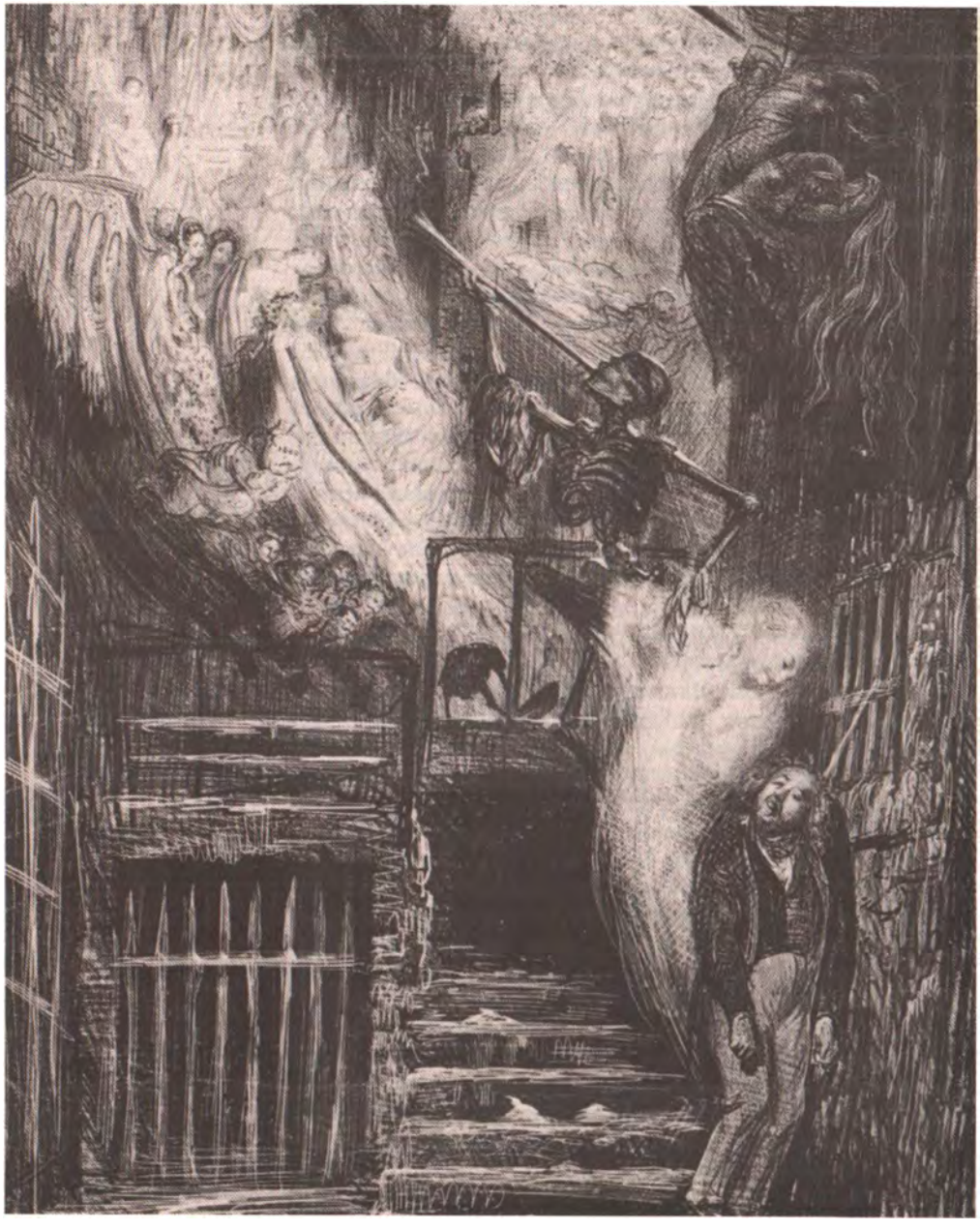

hezeyan ve çılgınlığın yanına sürülür. O andan itibaren araştırmacılar uyurgezerliğe olduğu kadar, hipnagojik [yarı uyku hali] sürecine, yani düşün eşiğinde, düşünce bütünlüğü ve tutarlılığı dağılırken öne çıkan o belirsiz duyumlara büyük önem verirler. Moreau de Tours'un *Delilik ve Düş Durumlarının Niteliği Üzerine* başlıklı eseri ve Nerval'in *Aurélia*'sının yarattığı büyüleyici etki çözümlemelerde psikiyatrinin öne çıkışını yansıtır. O zaman, en azından Fransa'da, psikanaliz gündeme girinceye dek alana tek başına hükmedecek bir düş bilimi gelişir.

Düş görüngübiliminin tarihselliği ve düşsel alışkanlıkların toplumsal dağılımı sorunu daha hassas bir konudur. Jean Bousquet burada tartışmayı çok kesin bir dille açıyor. Ona göre, çağdaş düş görülerinin örgüsünü oluşturan "bu tuhaf sahnelerin, bu anlamsız garip oyunların düşlerini, insanlar ancak 1780'den beri görmektedir." Bu görüşe inanılacak olursa, 18. yüzyıl sonunda düşün hem biçimi, hem içeriği, hem de işlevi altüst olmuştur.

Her ne olursa olsun, bütün uzmanlar önsezisel düşlerin giderek gölgede kaldığı konusunda hemfikirdir. Artık düşsel

Kâbus yaratıklarının da bir tarihi vardır. Giyotinin icadıyla yüzyıl sonunun nevrozları arasında geçen sürede, bedensel işkenceler kümesinde görülen basitleşme, bunaltı ve azap figürlerindeki yenilenme düş kurma biçimlerinde değişime yol açar. (s. 472: Gustave Doré, *La Vieille-Lanterne Sokağı*, 1855. Paris, Ulusal Kitaplık. Yanda: Louis Boulanger, "Gözkapağı olmayan göz"ü resimlemek için kullanılmış taşbaskı, *Contes bruns*'den alınmıştır. Paris, Ulusal Kitaplık).

19. yüz.yılda adaklar çoğalır. Bu resimdeki örnek, onların yapısındaki evrimi tam olarak yansıtıyor. Göksel şefaatçilere ayrılan uzam daralırken, beraberinde şükran duygusunu getiren özel hayat sahnelerine ayrılan yer genişliyor (Notre-Dame-de-Laghet).

etkinliğin odak noktasında "istikbal" yoktur. George Steiner'e göre, Newton'cu kozmolojinin ve buna bağlı olarak Darwin'ci evrimciliğin yaygınlaşması artık geleceğin işaretlerini bireysel gecenin karanlığında aramaya izin vermemektedir. Bununla birlikte, tüm yüzyıl boyunca işportacıların halktan okuyuculara dağıtımını yaptığı *Clés des songes*'un [Rüya Tabirleri] sağlamaya devam ettiği satış başarısı bu konuda tavırlar arasındaki farklılığı ve arkaik inançların sürüp gittiğini göstermektedir.

Başka bir gerçeklik: düşün bireysel geçmişe doğru geri çekilmesi. Bu konuda teşvik romantiklerden gelmekte, onlar düşleri, varlığın ilk çocukluğa da damgasını vurduğunu iddia ettikleri köklerine bir geri dönüş olarak kabul etmektedir. Bu gelişme, aile hücresi içinde yürürlükte olan çocukluğa yeniden değer yüklenmesi süreciyle de uyumludur.

Erotik düşçülüğün bahtı ise anlaşıldığı kadarıyla bu kadar güvence altında değildir . Sadece edebiyat alanındaki düşlerle sınırlı kalacak olursak, 18. yüzyılda çok sık rastlanan bu açık istek tezahürünün 1840-1850'ye kadar gerilediği, onun yerine platonik aşk imgelerinin öne çıktığı söylenebilir. Böylece düşsel etkinlik gündüz düşlerinin yolunu izler. Daha sonra erotizme açık bir dönüş gerçekleşir, örneğin Flaubert'in naklettiği türden uçkur düşkünlüğü ve fuhuş rüyaları gelişir. Chantal Briend'a

bakılacak olursa, bu dalga 1850 ile 1870 yılları arasında yükselir; paralı cinselliğin büyüsü ve imparatorluk âlemlerindeki sefahat uykuyu da işgal eder. Alfred Maury, erotizmin bu geri dönüşünü yürürlükteki bedensizleştirme girişiminin yarattığı bir "boşalma" ihtiyacının tezahürü olarak görmektedir. Gerçekten de seksin düşler üzerinde kurduğu bu egemenlikle meleklik imgesindeki atılım arasında tam bir eşzamanlılık söz konusudur. Düş erotizminin bu baştan çıkarıcılığına en çok yenik düşenlerin, histerik kadınlar ve bakir genç adamların –istenç dışı sperm kayıpları dramı bu noktada karşımıza çıkıyor– yanı sıra "kendilerini entelektüel çalışmalara ve meditasyona veren kişiler" (Macario) olduğu ileri sürülmektedir. Edmond de Goncourt'un naklettiği bazı gece düşleri ve ondan da önemlisi Jules Renard'ın güncesinde anlattığı düşsel ensest sahneleri, psikanaliz henüz yeni filizlenirken düşle cinsel istek arasında düğümlenen ilişki konusunda keskin bir bilincin söz konusu olduğunu doğrulamaktadır.

Düşlerdeki yolculuk, posta arabası, tren ve manzara çağrışımlarının sıklığına da değinmek gerekir; bu durum yeni uzam deneyiminin benimsendiğini doğrular gibidir. Bizzat Alfred Maury düşlerinde görkemli sit alanlarını, turist olarak seyredilmiş tabloları görür; anlattığı düşlere durmaksızın giren en az altı kent vardır; yarı uyku halindeki duyumların özel bir biçimi hakkında şunu itiraf eder: "Bu manzara yanılmaları en çok yolculukta başıma geliyor."

Düşün siyasal izleklerinin listesini çıkarmak ilginç olabilirdi: Ben kendi payıma uzmanların yazılarında devrim destanının bir ana izlek gibi sürekli yinelendiğini fark ediyorum; acaba bu, onların kaygılarındaki derinliğin bilinçaltı bir kanıtı mı? Maury'nin yaşadığı ve Bergson'un yeniden ele aldığı giyotin düşü, aynı Maury'nin Haziran günleri sürecinde gördüğü kızgın kerpeten düşü ile birlikte çok meşhur olmuştur. Ama belki de söz konusu olan, Chantal Briend'ın geçen yüzyıl sonunda çoğaldığını saptadığı sadist düşlerden ikisidir sadece...

Aslında yaptığımız bu birkaç gözlem, Jacques Bousquet'nin yüzlerce edebi düşün çözümlemesine dayanarak kurduğu görkemli yapının yanında oldukça eğreti duruyor. Yazara göre, Eski Rejim'in sonundan beri, o zamana dek cennet ve cehennem çağrışımlarıyla sınırlandırılmış düşsel imgeler stoku giderek çeşitlenmiştir. Bahçe düşleri, sonra da doğa manzaraları görüleri cennet bahçesi imgesinin soyundandır; yeraltı ve kent görüleriyle, psikiyatrinin incelediği sayıklama halinden beslenen tüm bunaltı düşleri cehenneme bağlanmaktadır. Kâbus biçimlerin-

deki yenilenmeyi psikiyatriye atfetmek yerinde olacaktır. Dil ve beden tutulması sahneleri, istenç dışı davranışlar ve kişilik bölünmesi olayları böylelikle düşlerin içine yayılmıştır. 1850'den sonra düşün laikleşmesi son aşamasını da tamamlarken, iki dizi yavaş yavaş kesişip birbirine karışır. Artık çağdaş düşçülüğün akıl almaz ve tuhaf izlekleri serbestçe gelişebilir.

Bu büyüleyici güzergâh, öncesindeki birkaç saptama gibi, düşün tarihselliği konusundaki Freud karşıtı savı doğrular niteliktedir. Gerçekten de imgelem tarihiyle düşsel içeriklerdeki evrim arasında oluşan çok sayıda uyuşumu fark etmemek olanaksızdır.

Tekil tartışmanın aracıları

Tek başına dua ve meditasyon

Claude Savart'ın din kitaplarının dağıtımına ilişkin niceliksel incelemesi temkinli davranmayı gerektiriyor: İkinci İmparatorluk'un tam ortasında eski eserlerin yeni baskıları hâlâ üstünlüğü ellerinde tutmaktadır. Eğer çözümlemeye halk tabakasından okuyuculara yönelik işporta edebiyatı da dahil edilseydi, kuşkusuz söz konusu süreklilik daha da büyük görünecekti. Bu durum, dinsel duygunun ve bireysel dua biçimlerinin ancak çok yavaş evrildiğini düşündürmektedir. Manevi alıştırma teknikleri hâlâ geçmiş üstatlardan esinlenmektedir. Lamennais'nin yeni bir çevirisini yaptığı *L'Imitation* [Taklit] uzun süre sofu Hıristiyanın en yaygın kılavuzu olarak kalır. Ars'ın "iyi yürekli papazı", birçok kutsama modelini kaynaştıran zamandışı bir ruhani eklektizm modeli sunmakta; dindar Eugénie de Guérin, Aziz Augustinus'u, Aziz François de Sales'ı, Bossuet'yi ve Fénelon'u hâlâ büyük bir saygıyla okumaktadır. Cehennem azaplarının yorulmak nedir bilmeyen hatırlatıcıları olan Restauration dönemi misyonerleri, eski zaman vaizlerinin dramatik üslubundan esinlenmektedir. Ölümün büyüsüne kapılan romantik ise, Tertullianus'un veya Aziz Bernard'ın korkunç vurgularında ruhunu titreştiren öğeleri bulmaktadır; doğal olarak son erekler üzerine yürütülen düşünce çabaları yeni melankoli mizansenleri içinde yerini almaktadır.

Bütün bu çekinceleri sıraladıktan sonra, 19. yüzyıl dindarlığının özgünlüğünün yadsınamayacağını belirtelim – tüm dikkatini Hıristiyanlıktan arınma sürecine veren din sosyolojisinin biraz ihmal ettiği bir konu. Dua ederken tutulan niyetlerin ve şükran ifadelerinin çözümlenmesi, insanı Tanrı'ya başvurmaya

iten kaygıların giderek özgülleştiğini ve aile tınısının ağır basmaya başladığını göstermektedir. Hatırı sayılır bireysel sağlık, deniz yolculuğunda başarı veya askerin hayatta kalması taleplerine, kocanın veya erkek kardeşin doğru yolu bulması veya selamete ermesi, işlerde açılma ve refah veya sınavlarda başarı için edilen dualar eklenmektedir. Bu bağlamda, Ars papazının müritlerinin tanıklıkları Bernard Cousin'in elde ettiği sonuçlara uymaktadır. Adak hiçbir zaman 19. yüzyıldaki kadar yaygınlaşmamıştır; Provence'ta adaklarda gerileme ancak 1880'den sonra başlar; şükranın bu maddi işareti imtiyazlı bir ifade biçimi haline geldiği küçük burjuvazinin kaygılarının damgasını taşımaktadır. Adaktan yararlanan kişiye gösterilen dikkatteki artış da, bu araştırmanın her adımında karşımıza çıkan bireyselleşmenin yükselişiyle uyumludur.

Araf'taki ruhlar için edilen duada yaşanan sıçrama da Tanrı'ya yapılan başvuruların aile rengine bürünmesinin bir diğer kanıtıdır. Çünkü ancak o zaman dindarlık gerçek anlamda popüler bir renk almaktadır. Ailesindeki ölülerin azaplarını dindirmek için, dindar evlat ayinler yaptırır, Kudas ayinine katılır, duaları çoğaltır, günahlarının affedilmesini sağlamaya çalışır. 1884'te bir köy papazı, kendisine "Araf'taki ruhların seyyar satıcısı" adını takan Başrahip Buguet, La Chapelle-Montligeon'da "Kefaret Hayır İşleri"ni kurar ve baş döndürücü bir başarı sağlar. 1892'de ortaklarının sayısı üç milyonu bulmuştur. Bu güçlü yükseliş ölmüşlerin yaşadıkları yerdeki varlıklarına duyulan ihtiyacı açığa çıkarmaktadır; İkinci İmparatorluk'un başlangıcında eğitimli kesimleri kaplayan ruh çağırma modası da aynı duyguyu yansıtır. Ailevi ölüler kültü yasalaştığından beri kayıplarını çağırma isteği giderek artmaktadır. O zaman Araf'ta alevlere yapılan vurgudan yavaş yavaş nasıl vazgeçildiği ve geçici azap sahnesinin giderek bir tür güven verici "görüşme yeri"ne nasıl dönüştüğü daha iyi anlaşılır (Philippe Ariès).

Bir yandan manevi yaşamın yeni oluntuları, ruhun yeni geçiş ritüelleri öne çıkarken, diğer yandan bilinemezcilik artar ve din konusunda özgür düşünce gelişir. Giderek artan sayıda insan iman yitimi deneyimi yaşar. Bu alanda da cinsel açıdan çift biçimlilik derinleşir. Özellikle genç erkek 16-25 yaş arasında, yetişkinlerin toplumculluğuna girme sürecinde, kuşkuyla göğüs göğse gelmeyi görev bilir. Bilinçlerin arka planında devrimci geçmişin kalıcı izi olan trajik bir imge durmakta ve sarsıntıyı iyice derinleştirmektedir: Ruhban sınıfını gülünç duruma düşüren dönek rahip imgesi; Barbey d'Aurevilly'nin en göz kamaştırıcı romanının esin kaynağı da bu imgedir.

Bunun karşısında dine iman eden insan figürü de büyür. Mevzileri yeniden ele geçirme girişimlerinin başını çeken yeni sofu Hıristiyanlar kategorisi, bütün bir yaşama yeniden yön veren bu bireysel deneyimin anılarından giderek büyüyen bir güçle beslenir. Madam Swetchine'den (1815) "kunduzböceği" Eve Lavallière'e (1917), Huysmans'dan Notre-Dame'ın direğinin dibine diz çöken Claudel'e, yakıcı bir iman duygusuyla tövbe edip dine dönen meşhurlar korteji, kuşkunun yarattığı korkuyu ve terk edilmişlik duygusunun yol açtığı manevi işkenceyi dindirmeye yardım edecektir.

Acının yüceltilmesi

Bu genel yaklaşımların ötesinde, yüzyılı yine iki ayrı döneme bölmek yerinde olacaktır. Birinci dönem, Restauration'da doruk noktasına çıkan ve acının yüceltilmesinin egemen olduğu bir barok duyarlılığın damgasını taşır. Duaya destek görevi gören ikonografya ve edebiyat buna tanıklık eder. İsa'nın çektiği acıların betimlenmesindeki gerçekçilik iyice şiddetlenir ve neredeyse sadizme yaklaşır. 1815'te Grou'nun *l'Intérieur de Jésus et Marie* adlı eserinin yayımlanması ve 1835'te *Visions d'Anne-Catherine Emmerich sur la vie de Jésus et sur sa douloureuse Passion*'un Fransızca'ya çevrilmesi bu dönemin sınırlarını çizer. Bahçede can çekişme sahnesi korkunç sayfalar yazılmasına yol açar. Yeni-Lamartine'ci okulun da esin kaynağını oluşturan bu edebiyatta, Çarmıha Gerilen'in bedeni kanla kaplanır. Dikenlerden yapılmış tacın İsa'nın kalbine takılması alışkanlığı ağır basar. Parmağıyla yarılmış göğsünü işaret eden İsa tasvirleri yaygınlaşır. Romantikler, Çocuk İsa'yı da bir acı çekme figürüne dönüştürür; kanlı tacın saplandığı Kutsal Yürekli Çocuk ikonografyası o sırada gelişir. Meryem tapıncı da acı karşısındaki bu büyülenmenin tanığıdır. Notre-Dame des Sept-Douleurs [Yedi Acının Meryem'i], *Stabat mater* figürü Meryem dindarlığının odak noktalarıdır. 1846'ya gelindiğinde bile, La Salette Meryem'inin üstünde Çile alametleri görülmektedir.

Fransız kırlarına dikilen ve zamanın dinsel duyarlılığındaki trajik dönüm noktasına tanıklık eden çarmıhların çoğunu 19. yüzyıla borçluyuz. Ayin alayının peşinden yürüyen genç kızların beyaz elbiseleri ise yüzyıl ortasının Meryem tasvirlerinin derin izlerini taşıyan dindarlık anlayışının meleksiliği öne çıkaran niteliğini yansıtıyor (Yukarıda: Emile Charlet, *Ayinden çıkış*, 1913 Salonu. Aşağıda: Jules Breton, *Haç dikilmesi*, Lille Müzesi).

İbadet de İsa'nın kanının tarih içinde dolaştığı inancıyla desteklenen bu trajik duyarlılığı yansıtmaktadır. Meşhur kilise adamları gibi nefis eziyeti için kıl gömlekler giyip, at kılından kuşaklar saran, hatta korkunç madeni kemerler takan –tarikat üyesi olan ve olmayan– kadınlarla genç kızların sayısı oldukça kabarıktır. Ars papazı "cesedi"ni kırbaçlarken, Lacordaire kendini çiğnetir ve yüzüne tükürtür. Artık İsa'yı taklit etmek de yetmez; yeni dualar ideal sığınağa giriş izleğini yüceltir. İsa'nın Yüreği'nde yaşama, yaraların seyrine dalarak oraya ulaşma isteğini yineleyip dururlar. Haç yolu ibadeti de aynı

duyarlılıktan kaynaklanır; ama bu uygulama, Arras ve Orléans piskoposluk bölgelerinde yapılan incelemelerin de gösterdiği gibi, ancak yüzyılın ikinci yarısında geniş ölçüde yayılacaktır. Bu bağlamda, Yves-Marie Hilaire hiçbir zaman 19. yüzyıldaki kadar çok haç dikilmediğine dikkat çekmektedir.

Meleksiliği öne çıkaran bir dindarlığa doğru

Şubat 1848'deki kardeşçe devrimin ardından, dindarlıkta bir gevşeme görülür. Daha on yıl önce Trappe tarikatı keşişlerinden doktor Pierre Debreyne hem histeriye, hem de vereme yol açmakla suçlanan çileci şiddeti eleştiriyordu. Şimdi getirilen daha sevgi dolu bir din anlayışı korkunun ve mistisizm karşıtlığının saltanatını sorgular. İkonografya izlekleri daha soğukkanlı bir tavra doğru evrilir. Yeni Meryem tasvirleri anlayışı ve dogmadaki evrim meleksiliği öne çıkaran bir dindarlığı egemen kılmaktadır; Lourdes'un ışıltılar saçan beyaz kadını, La Salette'in *Mater dolorosa*'sından [Acılı Ana] ayrılır; Sées'in o hoş Günahsız Gebelik tasviri, kısa bir süre içinde renkli taşbaskı alanında zaferi kazanacak olan güven verici koruyucu melek figürüyle uyum içindedir. Issoudoun Sacré-Cœur Meryemi'nin de trajik hiçbir yanı kalmamıştır.

Bu rahatlamayı simgeleyen yeni bir sahne öne çıkar: çocukların ve annelerin duası. Ders kitapları bu "dokunaklı tablo"yu yüceltir. Çocuğunu kucağına alıp, o minicik ellerini kavuşturup, ilk sözcüklerini heceletmek anneye düşmektedir. Böylece çocuk yüreklerinde, anne imgesiyle birleşen Meryem Ana ve "Küçük İsa" imgeleri kök salar. Bu tatlı öğrencilik, tarihçilerin henüz yeterince bilmediği ev dinselliğini yeniler. Kilise'nin 1910'da özel Kudas ayinine izin veren *Quam singulari* kararının önü böyle açılır.

"Çok kutsal sacramentum" tapıncı ve sık yapılan Kudas ayininin kaydettiği ilerlemeler de bu rahatlamaya yardımcı olur. Bir örnek olarak 1852'de Orléans piskoposluk bölgesinde kurumlaştırılan ve ertesi yıl Arras piskoposluk bölgesinde de uygulanan sürekli tapınma, yeni bir bireysel heyecan kaynağı oluşturur. Tanrı'sını böyle eşitlikçi bir biçimde koruma, tek başına girişilen bu olağanüstü yüz yüze görüşme en duygusuz müminleri bile etkiler. Köy papazının çevresinde, sadece Tanrı Baba'yı görmek için saatlerce küçük kilisede bekleyen eğitimsiz köylü örneği sık sık anlatılır. Köylü, tefekkürünün biçimleri konusunda kendisine soru yönelten birine, "O benim gözüme ilişiveriyor, ben de onun" der. Duanın bu soylu sıfır noktası tespih duasını okumanın ve Rosaire'in* gizemleri üzerine tefek-

* 165 taneli büyük Hıristiyan tespihi. (ç.n.)

Tarihçilerin çok ihmal ettiği bir başka sahne. Ev ibadetine, özel hayatın yeni figürleri nüfuz eder. Dua ve onun öğrenilmesi anne ile çocuklar arasındaki bağları yeniden sıkılaştırır. Küçük İsa'ya doğru coşkuyla yöneliş duygu alışverişini güçlendirmeye yarar.

küre dalmanın büründüğü önemi unutmamaya bir çağrıdır. Bu ibadet türleri, 1850 ile 1880 arasında çok sayıda tarikatın yeniden canlanması veya kurulması sayesinde, hem güç kazanma hem de halk arasında yaygınlaşma eğilimi gösterir.

1850'den sonra özel ibadetler çoğalır. Tanrı'ya başvurulardaki bu dağılma, Saint-Sulpice heykellerindeki bolluğun da gösterdiği dua şefaatçilerinin çoğalması, birçok tarihçinin Charente'ta, Limousin'de, Loir-et-Cher'de ve Morbihan'da sürdüğünü gösterdiği "hayırlı çeşmeler" ve "hayırlı azizler" halk inançlarına karşı mücadeleye girmek için de iyi bir yoldur. Piskoposluk bölgesi, hatta idari bölge çapında çok sayıda hac girişiminin yeniden doğması veya oluşturulması da aynı stratejinin bir parçası olabilir; daha sonra Komün'ün ve bozgunun ardından Assomption tarikatının düzenlediği büyük ulusal gösteriler dalgası yükselecektir.

1860'ların başında ciddi, ahlakçı, en önemlisi hesapçı, kendiliğinden ve karşılıksız ilişki kaygısı pek taşımayan yeni bir din imgesi şekillenir; dindarlık söylemi artık kapitalizmin terminolojisini kullanmaktadır: Claude Savart'ın araştırmasının

Dini tasvirler romantik çağ İsa'sının çektiği acıyı ve kanını hiçbir sınır tanımadan gerçekçilikle yüceltir. Kutsal Kalp'ten [Sacré-Cœur] esinlenen ve geniş bir çevreye dağıtılan bu dualar, duyarlı ruhlarda ölüm karşısındaki büyülenmenin kök salmasına katkıda bulunur.

vardığı en önemli sonuç budur. Duaya yönelik, adak modasıyla da uyumlu bu yeni faydacı anlayış, çilecilikte de yenilenmeye yol açar. Burjuva dua iskemleleri giderek daha rahat bir hale gelirken, fiziksel şiddet yerini erdem muhasebesine bırakır. Coşkuların gündelik disiplini, çalışmanın verdiği yorgunluğun bir sunuya dönüşmesi, ılımlı perhizler, duayı gündelik özel hayatla ayrılmaz biçimde bütünleştiren ruhu sürekli bir hesap faaliyeti içine sokar.

Oyuncak bebek ve iç monolog

İç monolog, ruhun titreşimlerini canlı tutan dilsiz muhataplara gereksinim duyar. Bunlardan üçü 19. yüzyılda azımsanamayacak bir rol oynar; ilk sırada, oynadığı karmaşık aracılık rolü henüz tam olarak çözümlenememiş oyuncak bebek yer alır.

19. yüzyılın ilk yarısı boyunca Robert Capia'nın belirttiğine göre, "Fransız oyuncak bebeği küçük bir kıza değil, küçültülmüş bir kadına benzer; bu bebeğin çok özenli giysileri modadaki gelişmeleri yakından izler." Kemerle sıkılmış beli, geniş kalçalarıyla o zamanın kadın güzelliği kalıplarına uyar. Bebeğin gövdesi bezden veya içine talaş doldurulmuş kuzu derisindendir. Baş ve boyun kısmı kartonpiyerden, dişleri hasır veya madenden yapılır. Oyuncak bebek gezintiye çıkan küçük kıza eşlik eder. Modellerin çeşitliliği, çeyizlerin zenginliği, evin boyutları, toplumsal konumlar hiyerarşisinin bir kopyasıdır: Bu bakımdan oyuncak toplumsal kimliğin bilincine varmayı kolaylaştırır. Oyuncak bebek de sırdaşlık rolünü daha kolay üstlenir. Oyuncak bebeklere can verip konuşturan edebiyat kadar, teknik ilerlemeler de bu psikolojik işlevi teşvik eder. Daha 1824'te konuşan bebekler imal edilir; 1826'da ilk yürüyen bebekler ortaya çıkar.

Yüzyılın ortasına doğru (1855) bir devrim gerçekleşir; gütaperka öne çıkarken, oyuncak pek yerinde olmayan bir isimlendirmeyle "bebek" denen küçük bir kıza dönüşmeye başlar. Yıllar geçtikçe bu yeni model kendini kabul ettirir. Bu gençleştirme özdeşleşmeyi kolaylaştırır; derinliklerde üreyen ve imgesel bir önceleme isteyen anne-kız ilişkisi üzerine düşünmeyi teşvik eder. Bununla birlikte İkinci İmparatorluk boyunca yetişkin biçimindeki oyuncaklarla "bebekler"in bir arada var olması olağanüstü zenginlikte çokanlamlı bir ilişkiye zemin hazırlar. Oyuncak bebeğin çeyizini işlemek, onun için bir balo düzenlemek, onun evliliğini hayal etmek, çocuğun gelecekteki yazgısını şekillendirmektedir; ayrıca bütün bu etkinlikler kadınsı rollerin ve toplumsal âdetlerin öğrenilmesini sağlayan çocuklar arası bir toplumculluğu beslemektedir.

Oyuncak bebek biçimlerinin sürekli gençleştirilmesi yavaş yavaş psikolojik içeriğini yoksullaştırdığı tekil tartışmanın

Üçüncü Cumhuriyet'in başlangıcında oyuncak bebek hâlâ özdeşleşme ve sırdaşlığa izin veren küçük bir kız görünümündedir. Yüzyılın sonuna gelindiğinde sadece annelik işlevinin öğrenilmesine yardım etmektedir (Henri Laurent-Desrousseaux, *Oyuncak bebeklerin banyosu*, 1904 Salonu. Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı).

Yıllar geçtikçe giderek daha sık karşılaşılan bir ikili. Hayvana sevgiyle bağlanmak kadın duyarlılığı temsilleriyle de uyumludur (Valérie Rottenbourg, *Sevimlilik* 1912 Salonu).

Dagerreyotip sadık dostların izlerini korumaya çalışıyordu. O zaman köpek de poz vermek zorunda kalıyordu (Paris, Ulusal Kitaplık).

verilerini değiştirir. 1879'da "emzikli bebek" de denen "biberon-bebek" ortaya çıkıp, giysiler kundak bezleri ve çamaşırlara indirgenince, bebeğin evi de küçülüp beşik boyutlarına gelince, artık özdeşleşme ve sırdaşlık olanağı da kalmaz. Yeni oyuncak, çocukları sadece annelik rolünü öğrenmeye çağırır; ev kadınlığı okuluna giriş olarak yeni çocuk jestüelini yansıtan bir niyet yenilenmesi söz konusudur.

1909'da evrim tamamlanır. Yeni doğmuş bir oğlan başına sahip "karakter-bebek" o yıl ortaya çıkar. Yeni model hemen büyük bir başarı kazanır; bu başarı 1920'de ortaya çıkan selüloitten "yüzen bebek" modelinin de yolunu açar. Ama pelüş hayvan oyuncakların saltanatı başlamıştır bile. Onlar, yüzyıl boyunca durmadan güçlenmiş bir ilişkiyi kopya etmekte ve güçlendirmektedir.

Sevgi hayvanı

Sevgi hayvanının tarihi İkinci İmparatorluk döneminin ortasına doğru beliren kopmanın da önemini ortaya koyar. Eski Rejim'de geliştirilmiş seçkinci tavırlar o zamana dek sürer. XVI. Louis'nin sarayı, Hıristiyan geleneğindeki ruhsuz hayvana karşı gösterilen umursamazlıkla –ya da kuşkuyla– zaten kopmuş, Descartes'çıların makine-hayvan anlayışıyla da köprüleri atmıştı. Malebranche'ın "hayvan ruhları"na atfettiği çığlıklara kulaklarını tıkayıp, hamile kedisinin karnını tekmelediği günler geride kalmıştı. Rousseau'nun köpeğine gösterdiği sevgi salonlarda bir ekol haline gelmişti; hayvan, bu salonlarda canlı bir oyuncak bebek olmaktan çıkmış, duyguya layık bir birey olarak görülmeye başlanmıştı.

Valentin Pelosse'a göre 19. yüzyılın başında sevgi ilişkisi kabul edildi; hatta iyice yerleşmiş bir alışkanlık olarak gösterildi. Ama bu durumun iki ayrıcalıklı biçimi vardı. Öncelikle kadın ile köpek arasında kurulan bağ yüceltildi. Yumuşak gülümseyişler, sevgi dolu bakışlar, "masum okşayışlar", "çılgınca oyunlar" bu şefkat eğilimini, tıbbi söylemin kadına tanıdığı bu merhamete açıklığı doğrular. Kadının bu merhamet davranışları erkeğe yönelik mesajlardır aynı zamanda. Böylelikle ev uzamında hayvana yeni bir işlev yüklenir: duygu eğitimi.

Yaşlı adamla ona yaşlılığında yardımcı olan hayvan arasında dokunan sevgi bağı ikinci ayrıcalıklı figürü oluşturur. Çok önemli birkaç metin köpeğin sadakatinin yüceltilmesindeki köşe taşlarını oluşturur: Lacordaire'in yaşlı adamın son dostu üzerine uzun söylevi, *Jocelyn*'deki köy papazının beyaz köpeği ve daha geç bir dönemde Victor Hugo'nun *Gülen Adam*'a yerleştirdiği yorulmak nedir bilmeyen kurt Homo'nun silüeti.

Yüzyıl sonunda özel uzamın içindeki bağımlılık ilişkisi altüst olmaya başlar (Charles Trevor Garland, *Kedisini kollayan genç kız.* Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı).

Zenginlerin kendini özel uzamda gösteren şefkati ise, çelişkili bir biçimde, kamusal alanda serbestçe sergilenen hayvanlara yönelik şiddet ve halkın zalimliği itici imgeleriyle desteklenir. Bu alanda, zorunlu bir toplumsal korunma gereksiniminin önünün alınmasını dayattığı, kan dökmeyle kaygı verici bir yakınlaşma gerçekleşmektedir. Temmuz monarşisinin idari makamları en azından Paris'te hayvan kesimini gizlemeye başlar. Yasama Meclisi, hayvan sahibinin evcil hayvanına kamusal alanda şiddet uygulamasını yasaklayan Grammont Yasası'nı (1850) onaylar; geniş bir uygulanma alanı olmayan, sadece özel hayatı koruyan engellerin sağlamlığını vurgulayan bir önlemdir bu.

Romantik çağ, insana eşlik eden hayvana yönelik çok sayıda sevgi davranışı örneği sunar. Eugénie de Guérin küçük köpeklerini sever; onları okşar, onlara bakar, onlar için dua eder; içlerinden biri ölünce ağlar ve onu saygın bir biçimde defnetmeye karar verir. Duygusal yaşamının bu bölümü güncesinde büyük bir yer tutar. Sevgisi kuşlara, özellikle bülbüle yönelir; kitabının üzerinde dolaşan küçük sineklere bile ihtimam gösterir. Hayvan yalnızlık acılarına karşı başvurulan bir çare haline gel-

meye başlamıştır bile. 1841'de Civitavecchia'da tek başına kalan ve sevecek kimsesi olmadığı için üzülen Stendhal, iki köpeğini şımartır. Mérimée yaşlandığında bir kedi ve bir kaplumbağayla yaşar. Victor Hugo, kendisine sürgünde eşlik eden köpeğine çok bağlı görünür. Gambon'un not defterleri ise bu duyarlılık konusunda daha da açıklayıcıdır. Bu 48'lik adam, öküzün bakışından, atın canlılığından, koyunun kırılganlığından duygulanır. Zindanında, Silvio Pellico'nun da yaptığı gibi, bir örümcek besler ve bir salyangozla dostluk kurar. Doullens'da, Mazas'ta, sonra da Belle-Ile'de, en iyi dostları haline gelen çalıbülbüllerini yetiştirir ve bakar. Yoksul bir Limousin köylüsü olan kader arkadaşlarından birinden saka kuşlarının nasıl şakıdığını öğrenir; hatta müzikal imla alıştırmaları yapar.

Böylesi bir sahne halktan insanların hayvana bağlılığını gösteren iyi bir işarettir. Gerçekten de kafaların, arabacının gaddarlığı ve horoz ya da köpek dövüşü düzenleyenlerin kanlı uygulamaları üzerine söylemlerle bulandırılmasına izin vermemek gerekir. 1820'ye doğru Aunay-sur-Odon köylüleri, Pierre Rivière'in kurbağalara ve kuşlara yönelik gaddarlığı karşısında şaşkına döner; atlara çektirdiği eziyetlere çok öfkelenirler. Mercurol'lü Odoard'ların yazışmalarından, Drôme köylülerinin kendilerine iyi hizmet etmiş hayvanları kesmemek gibi bir âdeti olduğunu öğreniyoruz. Kuzey bölgesindeki işçilerin de güvercinlere karşı nasıl bir tutku besledikleri biliniyor. 1839'da J.B. Rochas Séon, *Bir Asker Atının Öyküsü*'nü yayımlar. Öğretici bir öyküdür bu: Genç bir çiftçi, ordunun satın aldığı atının peşinden gitmek için hiç korkmadan askere yazılır. O veremden ölünce hayvan da hayatta kalmayı reddeder.

Bir nevroz öğrenimi

1860'tan sonra hayvanlara yönelik sevgi davranışları yaygınlaşır ve aynı zamanda da güçlenir; o zaman gerçek bir toplu nevroz öğrenimi hayata geçer. Hayvanları Koruma Cemiyeti daha 1845'te Paris'e yerleşmiştir. Bu kuruluş İngiliz hayranlığının bir kanıtıdır gerçi, ama aynı zamanda başlarında kendini bu işe adayan Dr. Pariset'nin yer aldığı hayvansever birkaç Fransızın çabalarını da yansıtmaktadır. İkinci İmparatorluk'ta apartman köpeği sosyetede bir olgu haline gelir; özellikle kaniş çok moda olur. Köpek panayırları modası da o zaman genişler; cins köpek ve bakımlı tüy saplantısı büyürken, hayvan fotoğrafları aile albümünde çocuk fotoğraflarının yanına yerleşir. Hayvanı bahçeye gömme âdeti gelişir; kamusal hayvan mezarlıkları açılması yeni bir kült başlatır. Hatta köpek tren şirketleri için bile bir sorun olmaya başlar ve ona özel bir vagon ayrılır. Bununla birlikte Temmuz monarşisinden itibaren hem burjuva

genç kızın odacığına, hem de terzi kızın tavanarasındaki odasına yerleştirilen kuş kafesi de sahibinin duyarlılığını ortaya koyar ve onun iffetinin bir işareti olarak kabul edilir. 1856'da Michelet'nin kuşları ele aldığı kitabı da bu bağlılığı destekler.

Yüzyılın son çeyreğinde hayvanın statüsü değişme eğilimi gösterir. Din karşıtı düşünürlerin giderek artan etkisi insanla hayvan arasında yeni bir kardeşliğin sıçrama yapmasının yolunu açar. Hayvanın haklarını güvence altına almak, mutluluğunu sağlamak insan soyunun yeni yalnızlığını kırmanın bir yoludur. Sorun asla ekolojik bir nitelikte konmaz; hem insanlık, hem de toplumsal yararlılık duygusunun yüceltilmesi söz konusudur. Hayvana yönelik artan bir ilgi sergileyen ilkokul da bu çabada yerini alır. Evrimci öğretilerin basitleştirilip halka indirilmesi, veteriner hekimliğin yayılması, hayvancılıkta sağlanan başarılar bu yeni kardeşliğin lehine çalışır ve insanbiçimcilik eğilimini canlandırır. O zaman bu eğilim doruk noktasına çıkar; hayvanlarla diyalog isteğini fazlasıyla ortaya koyan eserler yayımlanır; bunların arasında Alphonse Toussenel'in *Tutkusal Hayvanbilim*'i ilk sırada yer almaktadır.

Bununla birlikte bu alanda da Pasteur'ün buluşları tavırlarda bir değişime yol açar. Gerçi hayvanı sadece eldivenle sevmeye yol açan mikroplardan uzak kalma kaygısı yeni kuramların yarattığı ilk akımdan sonra pek yürürlükte kalmamış gibi gözükmektedir; en azından mikrop korkusu daha az kokan ve rakibinden daha temiz olarak bilinen apartman kedisinin lehine işleyecektir. O zamana dek sosyetenin ve sanatçılar çevresinin içinde kalan kedi, halk arasında da yayılır. İmparatorluk ailesinin Siyam kedileri, Gautier ve Baudelaire'in ev arkadaşları, fare avcılığı işlevlerinin dışında da kapıcılar tarafından beğenilmeye başlanır. 20. yüzyılın başında insanla hayvan arasında duygusal bağımlılık ilişkilerinde bir altüstlük yaşanır; hayvan, ev uzamının efendisi olmaya hazırlanmaktadır.

Piyano, kadınların afyonu

Edmond de Goncourt piyanoyu "kadınların afyonu" diye isimlendirirken fazla abartmamaktadır aslında; gerçekten de söz konusu müzik aletinin imgelemdeki yeri budur. Danièle Pistone o çağın roman edebiyatında piyanonun yer aldığı iki bin sahne saptamıştır. Bunların yarısı genç kızlarla, dörtte biri de kadınlarla ilgilidir. Piyano modası 1815'te başlar; arp, keman ve viyolonsel uygunsuz görülmeye başlandığından beri, aşırı utangaçlık piyanonun lehine çalışır. Temmuz monarşisi döneminde piyano küçük burjuvaziye de yayılır; daha sonra demokratikleşir. Hatta 1870'ten itibaren biraz avamlaştığı bile söylenebilir; görece gerilemesi de bu dönemde başlar.

Auguste Renoir, *Piyanolu kadın*, 1875 (Chicago Sanat Enstitüsü, Martin A. Ryerson Koleksiyonu).

Piyano çalmayı bilmek evlilik piyasasındaki şansı arttırır. Parmakların becerisi ufaklıkların oyunlarının içine sinen ve sevilen varlıkların düşlere dalmasına yol açan bir ses atmosferi yaratır. Yeni evlenmiş kızın suskun kalan piyanosu, bu sessizliğiyle onun ebeveynlerin kalbindeki yerini doğrulayacaktır (Dejonghe, *Piyano başındaki genç kız*, 1880).

Enstrümanın toplumsal işlevinin önceliği, Danièle Pistone'un çalışmasının en açık sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. İyi piyano çalmak; genç yaşta tanınmayı sağlar, iyi bir eğitim alındığını herkese kanıtlar. Piyano virtüozluğu "estetik drahoma"nın yanında, evlilik stratejisinin bir parçası olur. Buna karşılık piyano karşılıklı ilişkiyi, aşk diyaloglarını barındırmaz pek; bu rol şarkıya, özellikle de romanslara düşer. Tüm bu çekinceler belirtildikten sonra, bu dört ayrıcalıklı figürün tercihen akşamın sükûnetinde piyanoyu bir dost, bir sırdaş, tek başına derdini dökmeyi sağlayan bir sığınak haline getirdiğini belirtelim. Yılların içinde bu kullanımların ve imgelerin giderek silineceğini, piyanonun yavaş yavaş ruhun dostu olmaktan çıkıp, kişiliği olmayan bir eşyaya dönüşeceğini de ekleyelim.

Cahil genç kızın parmakları altında klavye dilin ifade edemeyeceği iç itileri yansıtır. Bu nedenle Balzac kız kardeşi Laure Surville'e bir piyano edinmesini öğütler. Piyano utangaçlıktan kurtulmanın en iyi çaresi olarak gözükmektedir; bu durum, edebiyattaki kendini tek başına sanan ve mahremiyetine habersizce giren davetsiz konuğa, enstrüman ruhu ideale doğru yücelttiği için, hiç beklenmeyecek gönül atılımlarını sergileyen genç kız sahnesini hazırlar.

Daha ender olarak engellenmiş aşkların nostaljisini yan-

sıtır, orada olmayan sevgiliye gönderilen yalnız ulak olur. Ayrılığın yaraladığı ruhun şikâyetlerini aktarmayı da bilir. Edmond About'ya göre, terk edilen kadına veya genç kıza bir piyano gönderilmesi ritüel armağanlar listesine girmiştir. Bu alışkanlık edebiyattaki, üzgün kalbiyle iç parçalayıcı doğaçlamalar yapan, fazla güzel olmayan, anlayışlı, duyarlı, iyi kadın kalıbıyla uyumludur; Jules Laforgue'un "Chopin çalarak kendi otopsisini yapıyor" dediği kadın türüdür bu.

Bu edebi sahnelerin üçüncüsü en sık rastlanandır; piyano, tutkuların bastırılmaz gücünden tek başına kurtulmayı sağlayan bir araç rolünü üstlenir; sağduyusunu tamamen yitirmiş Düşes de Langeais'yi o yatıştırır. Bu durumlarda piyano, ata binip dörtnala gitmeyi ve fırtınada gezinmeyi ikame eder; bu bağlamda, her üç anlambilimsel alanın birbirine yakınlığını da belirtelim. Psikanalistlerden önce Edmond de Goncourt bu nedenle piyanoyu mastürbasyon alışkanlığıyla birleştirir.

Son olarak da, piyano çalmak kadının zamanının yararsızlığının göstergelerindendir; erkeği beklemekle geçen saatlerde vakit öldürmeyi sağlar. Hippolyte Taine'e göre, "kadınlık halinin boşluğu"nun tevekkülle kabullenilmesine yardım eder. Yine de, enstrümanın mahrem yaşamdaki önemini doğrulayan tüm bu sahnelerin, öncelikle piyanolu kadın hakkındaki erkek imgelemi konusunda bilgi verdiğini unutmayalım. Çözülüp salınmış saçları, nota tahtasının üstündeki mumların aydınlattığı yüzü, dalıp gitmiş gözleriyle bu kadın, erkeğin isteklerine amade, düşlere dalmış bir av görünümündedir.

İçeriği sürekli yinelenen almanak, Birinci Dünya Savaşı'na kadar köylülerin başlıca okuma kitabıdır. Kolay kullanılabilen almanağın okunması, geceleri herkesin ortak zevkidir. Ayrıca içinde yaşadıkları toplumu anlamalarını da sağlar (Paris, Ulusal Kitaplık).

Yalnız geçirilen boş zamanlar ve gizli hazineler

Kitap okuma alışkanlığı

19. yüzyılın ilk yarısında kitap pahalıdır. Restauration'da yeni bir roman satın almak bir tarım işçisinin aylığının üçte birine mal olur. İkinci İmparatorluk'un ortasına dek kitapçı ağında görülen düşük yoğunluk bu şekilde açıklanabilir. Aynı nedenle kitap kiralama öne çıkar. Françoise Parent-Lardeur sayesinde, Restauration dönemi Paris'inde kıraathanenin oynadığı hatırı sayılır rolü artık yeterince biliyoruz. Bu okuma dükkânları, perakende veya abonman usulüyle ödünç kitap vermektedir. Kira çıkan okuyucu aynı anda 20-100 cilt kitap ödünç alabilir. Bu dükkânların müdavimi olan Parislilerin sayısı kırk bindir; çoğunluk yeni burjuvaziden ve bu kiralama sistemi çok hoşuna giden küçük burjuvazidendir. Ama rantiyenin ve öğrencinin yanı sıra bu dükkânlarda egemen sınıflarla temas halinde yaşa-

yan çok sayıda bireye de rastlanmaktadır: oda hizmetçileri, kapıcılar, tezgâhtar kızlar. Saint-Germain Bulvarı'nın hizmetçileri efendileri için ödünç aldıkları eserleri okurlar. Temple semtinde işçilerin hiç gitmediği bu dükkânların müşterilerinin çoğunluğunu terzi kızlar, işçi kızlar, zanaatkârlar oluşturur. Taşrada da kıraathaneler vardır, ama bu sistem orada başkentte olduğundan daha geç gelişir. Limousin kantonunun birçok yerleşim merkezinde, Temmuz monarşisi ve İkinci İmparatorluk dönemlerinde birkaç tuhafiyeci, genellikle de dul kadınlar ucuz romanlar kiralar.

Ücra köylerde yaşayanlar mektupla kitap siparişi yoluna başvurmak zorundadır. Kitap değerli bir üründür; büyük bir sevinçle karşılanan beklenmedik bir armağan olabilir; Albi bölgesindeki yoksul Cayla sakinlerinin Walter Scott veya Victor Hugo'nun eserleri ellerine geçince gösterdikleri heyecan bunu kanıtlamaktadır.

Büyük gezgin kitapçılar –çoğunluğu Pirenelidir– bu tür bölgelerde çalışır ve etkinlikleri İkinci İmparatorluk'ta doruk noktasına çıkar. Önceki yirmi, otuz yıl boyunca sayısız *Télémaque*, *Simon de Nantua*, *Geneviève de Brabant* veya *Robinson Crusoe* dağıtmış mütevazı seyyar satıcılardan nöbeti devralırlar.

1860'lardan itibaren daha etkili bir dağıtım sistemi yerleşir. Gerçi kamusal kitaplıklar hâlâ uykudadır; bunların kısmen eski

Aile evinin içinde aynı resimlere birlikte bakmak, kardeşler arasındaki gizli dayanışmayı perçinler. Kitap, sayısı hızla artan burjuvazinin çocuklarına, bahçenin gürültülü koşuşturması karşısında sakin ve içe kapanık bir seçenek sunar. Uslu çocuk figürünün şekillendirilmesine katkıda bulunur (Jules Trayer, *Resimli kitap*).

1902 Salonu'nda sergilenen bu tablonun adı, sanatçının sadece genç ziyaretçi bayanların olağan bir vakit geçirme aracını çağrıştırmayı amaçlamadığını düşündürmektedir. Bu esere bakınca, artık din kitabının değil, roman edebiyatının zamanı olduğu, bu çokanlamlı ama uygun karşılanan edebiyatın hiç konuşmadan okunmanın yalnızlığında genç kıza öğrettikleriyle, onu güven verici bir saf kız olmaktan çıkardığı hissedilmektedir (Mary Shepard Greene, *Küçük bir hikâye*, 1902 Salonu).

manastırlardan miras kalan klasik ve bilimsel eser koleksiyonları sadece uzmanlardan oluşan bir müşteri çevresini ilgilendirmekte, onlar da aşırı kısıtlı çalışma saatlerinden rahatsız olmaktadır. Bu kuruluşlara hâkim olan sessizlik, okuyuculara konan giyim kuşam zorunlulukları, bu asık yüzlü kitap depolarının büyük bir rol oynayabilmesine elvermeyecek ölçüde halk alışkanlıklarına aykırıdır. Buna karşılık kentlilerin hizmetinde, gar kitaplıklarıyla da tamamlanan, oldukça iyi bir kitapçı ağı vardır artık. Bununla birlikte ucuz basının yaptığı atılım, köylüler açısından yararlılığı süren almanakları olmasa da, 19. yüzyılın ilk yarısının *"canard"*ını [yerel gazete] arkaizmler sırasına iter.

Okuma biçimlerinin evrimi

Kilise, halk ve okul kitaplıkları olmak üzere üçlü bir kitaplık ağı yerleşir; Temmuz monarşisi döneminden başlayarak en küçük kentlere kadar giren kilise kitaplıkları "iyi kitaplar"ın dağıtımını yapar; Üçüncü Cumhuriyet döneminde açılan halk kitaplıkları iyi yazılmış, ama kolay anlaşılır diye bilinen kitapları yayar; 1865'ten itibaren kurulan okul kitaplıklarına ise özellikle okulda okuma zevkini kazanmış gençler devam etmektedir. Okul kitaplığı, köylü evindeki dolabın raflarından birine dizilmiş "değerli kitaplar koleksiyonu"nun oynadığı rolü üstlenir. Bu zayıf kaynaklar, okumaya aç bazı kırsal kesim insanları açısından gezgin kitapçılığın çöküşüyle yüksek tirajlı bölgesel basının ortaya çıkışı arasında yaşanan boşluğu doldurmakta yetersiz kalır.

Dağıtım şebekesinde değişime, tavırlardaki evrim eşlik eder. Ev içinde sesli okuma sürse de, tıpkı dikte ile yazma alışkanlığı gibi geriler. Temmuz monarşisi sırasında Rouen'lı burjuvalar akşamları salonda ateşin başında kitap okumaya devam eder, ama daha sonra geçmiş hayranlığı olarak kabul edilen bu etkinliğin yerini şarkı, müzik, resim alır ve sesli okuma sadece evin ihtiyarının sakatlığının zorunlu kıldığı bir durum haline gelir. O zaman yüksek sesle okuma, dedesine bağlı kız torunun veya eşlikçi kadının tekeline girer. Ars papazının bulunduğu köydeki şatonun sahibi olan soylu kadının, Matmazel d'Ars'ın günde birçok kez yaptığı türden, okuma yazma bilmeyen hizmetçilere eğitici okumalar yapmak da geçerliliğini yitirir.

Buna karşılık Birinci Dünya Savaşı'na kadar köy gecelerinde yüksek sesle okuma bir gelenek olarak sürer. Bu kesimde okuma kısa sürmek zorundadır; amacı sohbeti başlatmak ve toplantıya katılanlara yorum yapacak bir konu çıkarmaktır; bu anlamda burjuva salonunun uykuya daveti de içeren tekdüze okumasından farklılaşır. Yüzyılın sonunda bir örnek deneme olarak Limoges porselencileri tarafından gerçekleştirilen atölye okuması bu sesli okumanın geç dönem biçimlerinden birini

19. yüzyıl edebiyatı tarihçileri, kadın duyarlılığı ve etkinliği temsillerinde pencerenin taşıdığı önemin farkına uzun süre önce varmışlardır. Erkeği bekleyen bir pozda donup kalmış evdeki genç kadın için pencere ayrıcalıklı bir sahnedir. Pencereden içeri süzülen ışık orada kitap okunmasını kolaylaştırır; camın gürültüsünü azalttığı kamusal uzamdaki hareketin pencereden izlenebilmesi, yeri geldiğinde düşlere dalıp gitmeye bir seçenek oluşturabilir (Louis Tesson, *Tefekkür*).

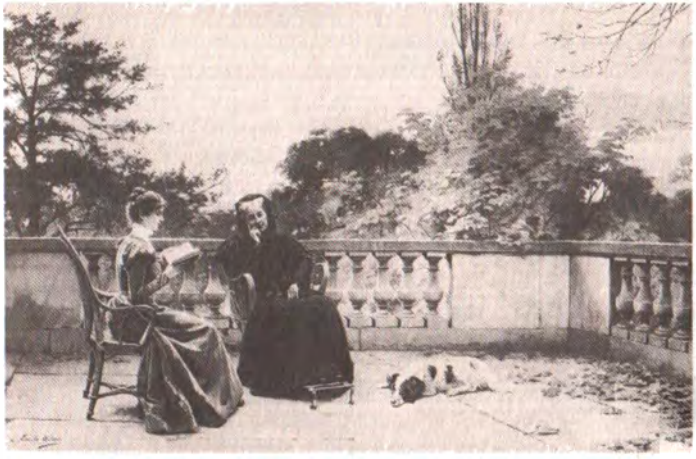

O zamana dek aile salonlarında yaygın bir alışkanlık olan yüksek sesle okuma, yüzyıl sonuna gelindiğinde, canlılığını yitirmiş ihtiyar ile eşlikçi kadının baş başa kaldıkları anlar dışında, artık pek sürmemektedir. Bir dizi yeni dinleme usulünün yerini alacağı eşlikçilik, kısa sürede bir ekmek kapısı olmaktan çıksa bile, aristokratik kökenli bu alışkanlığın geçici yaygınlaşması üzerinde düşünmek yerinde olacaktır (Emile Adan, *Okuma*).

oluşturur; manastır yemekhanelerinde ortaya çıkan, Katolik okullarında hâlâ şart koşulan bu okuma biçimi yerini artık giderek içinden okumaya bırakmaktadır.

Gerçi içinden okuma, tek başına okuma anlamına gelmez; kitaplıkta, kulüpte, kahvede, kıraathanede yapılır. Ama bir içine kapanma, çevreden soyutlanma, kısacası halkın kendini uzun süre dışında hissedeceği bir özel tavırlar bütünü gerektirir. Buna karşılık tek başına okuma, kimi zaman bilinçli olarak bir okuyucular grubu içinde yer almak, hayali muhataplarla söyleşmek anlamına gelebilir. Gazetesini bir salonda okuyan sınırlı monarşi döneminin seçmeni kamusal yaşama katılmaktadır; etkinliği de böyle algılanacaktır. Lucien Leuwen zamanında Nancy'nin *La Quotidienne*'ine abone olmak, Bourbon'cuların dar çevresine girmek anlamına gelir. Rouen burjuvazisi içinde, Flaubert ne derse desin, çok kitap okunmaktadır; sosyete sohbetlerini yeni çıkan kitaplarla ilgili yorumlar süslemektedir; bu da söz konusu sohbetler başlamadan önce gerçekleştirilmiş bir içinden okumayı gerektirmektedir. Bu tür okumalar salonda, odada, bahçedeki sırada veya doğanın içinde yapılır.

Bu seçkinci zaman geçirme uğraşı okuma-yazma oranındaki artışla birlikte yaygınlaşır. Parent-Duchâtelet, bazı fahişelerin saatler boyunca aşk romanları okuduğunu biraz şaşkınlıkla keşfeder. 1830 devriminden sonra dar bir işçi seçkinleri grubuna gece okumalarının ne denli çekici geldiğini yukarıda görmüştük. Daha 1826-1827'de, Agricol Perdiguier Fransa'yı dolaşırken dağınık, düzensiz okumalarla beslenir. İşporta edebiyat alışkanlığına, kumpanya şarkılarına beslediği hayranlığa, toplu

Toulmouche, İkinci İmparatorluk döneminde dini kitapların yayılmasına karşın, genç kızların bu ikinci sınıf edebiyatı büyük bir heyecanla keşfedebildiklerini düşündürüyor. Geriye sanatçının bu aklı başında görünen genç kızların gizli suçortaklığını çağrıştıran eril bir hayalden hoşnut olup olmadığını bilmek kalıyor (*Yasak Meyve*, Auguste Toulmouche'un bir tablosundan, 1865 Salonu. Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı).

eserleri yeni yayımlanan 18. yüzyılın en yavan yazarlarına duyduğu yeni tutku eşlik eder.

Okuma alışkanlıkları yaşa ve cinsiyete göre derin farklılaşmalar geçirir. Küçükleri, daha düne kadar halk arasında yaygın olan masal ve efsane okumalarıyla sınırlamak isteği her zamankinden daha güçlü bir şekilde belirir. Perrault veya Madam d'Aulnoy'nın birçok yeni baskısına, çocuksu imgelemi yeniden bulmaya çalışan Comtesse de Ségur'den Jean Macé'ye kadar pekçok yazarın sayısız eseri eklenir. Poitiers'deki hukukçuların kitaplıklarını hukuk eserleri, köy doktorlarının kitaplıklarını ise tıp eserleri doldurur. Ayrıca klasik yazarlar da raflarda sıralanmaya devam eder. Adeline Daumard, Parisli burjuvaların çağdaş kitapları nasıl küçümsediğini açığa çıkarmıştır; 1872'den itibaren Vigné'deki şatosuna kapanan Eugène Boileau yaşam düzenine esin veren iki yazarın, Seneca ve Benjamin Franklin'in eserlerini kenarlarına notlar düşerek okur. Diğer yandan 19. yüzyıldaki şiir tüketiminin çapını gösteren birçok işaret vardır. İlahi korosu alışkanlığı, uzun litürjik metinlerin dinlenmesi, çoğunlukla iki dil bilen eğitimli bir okuyucu kitlesinin Latince yazan şairlere merakı, yemek sonlarında okunan ve albümlere kopya edilen amatör şiirlerin çok tutması, şiir cemiyetlerinin çoğalması ve belki daha da önemlisi şanson modası ve işçi şairlerin sayısının artması şiirsel metnin toplumun her kesiminde egemen olmasını sağlamaktadır: Belle Epoque'ta, Valenciennes'in aşağı yukarı bütün madenci ailelerinin genç kızları birer şanson defteri tutar ve Marie-Dominique Amaouche-Antoine aynı alışkanlığı Yukarı Aude vadisindeki şapkacılarda da bulgular.

Bunun dışında, o çağın insanları romanın klasik yazarlar ve tarih kitapları karşısında sürekli mesafe katettiğini vurgular. Temmuz monarşisinden itibaren bu merak halk bünyesinde de tefrika-romanın kazandığı büyük başarı şeklinde kendini gösterir. Daha sonra fiyatların düşmesi yayıncı Charpentier'nin modelini belirlemeyi becerdiği bu roman dizilerinin yaygın dağıtımına izin verir. Aynı dönemde, okulda öğretilen bilimcilik ve vatanseverlik Jules Verne'in ve Erckmann-Chatrian'ın çok satmasına yardım eder. Creuse'ün küçük mezralarında yüzyıl sonunda mütevazı kitaplıklar oluşur. Orada bu üç yazarın eserlerinin yanına, Victor'un ve Paul Margueritte'in kitapları dizilir.

İç müzenin oluşturulması

İçinden okumanın yaptığı atılıma, "çalışma odası"nda tek başına yaşanan zevklerin giderek artan çekiciliği eşlik eder. 19. yüzyılda koleksiyon yapmak, genellikle bir erkek alışkanlığı olarak kalır; biriktirilecek şeyler projesini bulan ve şekillendi-

ren erkektir. Kadın, işe yaramaz bin bir ufak tefek şey dışında bir şey yaratmayı beceremez. Gerek 1892'de, gerekse 1895'te kadın eserleri sergileri eleştirmenlerin alaylarıyla karşılanır; eleştirmenler, işsizliğin ürünü olan bu gülünç nesnelere değer vermeyi reddeder. En fazla sevgi ve dindarlık duyguları sevgilinin veya annenin çalışma masasının çekmecelerinde özellikle duygulandırıcı bazı aile anılarını saklamasına izin verir.

Koleksiyonun kendi tarihi vardır. Yüzyılın ilk yarısı boyunca yeni bir alışkanlık gelişir. Bir zamanlar aristokratik çalışma odalarını süsleyen nesneler devrimci çalkantının önünde dört bir yana savrulup, gözden düşmüş atıklara dönüşmüştür. Victor Hugo'nun *Quatre-Vingt-Treize*'de çarpıcı bir tablosunu çizdiği sayısız eskici dükkânına düşerler sonunda. Bir yandan büyük kamusal koleksiyonlar oluşurken, diğer yanda hiyerarşilerin sorgulanmasına toplumsal üstünlük işaretleri sisteminde görülen dağılma eşlik eder.

O zaman yeni bir koleksiyoncular soyu ortaya çıkar. Yaklaşık yirmi yıl boyunca (1815-1840) koşullar alıcıların lehinedir. Kuzen Pons gibi eskici dükkânlarında eşelenenler –bunların çoğu büyük bir serveti olmayan marjinal tiplerdir– oldukça kısa sürede şaşırtıcı koleksiyonlar oluşturmayı başarır. 1840-1845'e doğru ani bir moda çıkar. Artık burjuvalar eskici dükkânlarına üşüşmektedir. Bu yeni davranış türü kurallara bağlanır. Antikacı dükkânını ziyaret, yeni bir satın alma bilgisine dayanan sabırlı araştırma bir ritüel haline girip yerleşir. Temmuz monarşisi, para etmenin itibarına kulak asmayan iç müzenin, "arkeoloji" odasının altın çağıdır. O zaman koleksiyoncu antika nesnelere ayrıcalık tanır; niyeti "tarihi kurtarmak"tır ve henüz bunları yeniden satmak aklında yoktur. Öldüğünde değer biçici denetçi bütün hazinelerini dağıtacaktır. Bu kişilik taşranın da yabancısı değildir. Örneğin Toulouse'da o sırada on kadar koleksiyoncu iş başındadır.

1850'den sonra nesnenin değeri tanımlanır, antika ticareti yapılandırılır. Pons'un hazinesinin sonunda cahil ve kültürsüz Popinot'nun eline düşmesi, para ederliğin yakın gelecekteki egemenliğini haber vermektedir. O andan itibaren tavırlarda bir değişim yaşanır. Bu değişimin rengini çok zengin bir koleksiyoncular kümesi belirler. Şu olguyu vurgulamakta yarar var: Bütün büyük iş adamları değerli nesne biriktirme isteğini duymuştur. Bazılarında bu isteğin diğer her şeye baskın çıktığı açıkça görülmektedir. Banka krallarını, özellikle de Faubourg Saint-Honoré'deki konaklarında Pereire Kardeşleri ve Ferrières'de de Rothschild'leri mahveden bu biriktirme isteği

Koleksiyoncu, kullanılabilir uzamın neredeyse tamamını dolduran uyumsuz nesnelerin ortasında, çalışma odasının kilidini denetliyor. Böylece bu odanın içinde, sahip olma zevki her türlü tehditkâr davetsiz konuktan korunma duygusuyla pekişiyor (Arthur Henry Roberts, *M. Sauvageot'nun çalışma odası*, Paris, Louvre Müzesi).

olmuştu. Onların yanına birçok sanayici de eklenebilir. Eugène Schneider Hollanda tablolarını ve desenleri toplar. Kimsenin göremediği hazinelerini anahtarını sürekli üstünde taşıdığı bir çalışma odasına kilitler. Büyük mağazaların müdürleri de –çoğu sonradan görmedir– bu yeni tutkuya kendilerini kaptırır: Boucicaut mücevher, Samaritaine'in kurucuları olan Ernest Cognacq ile Louise Jay ise 18. yüzyıl nesneleri toplar.

Aynı zamanda hepsi sanatçı hamisidir; modalar üzerinde büyük etkileri vardır. Gerek empresyonizm, gerekse Art nouveau bu hırslı burjuvalara çok şey borçludur. 1870'ten sonra büyük koleksiyoncu, aşırı bir eklektizm kaygısıyla biriktirdiği nesnelerin kendisi öldükten sonra dağılmasını reddeder. Artık sonraki kuşaklarca da kutlanmayı amaçlamaktadır. Ulusal bellekte yaşayabilmek için hazinelerini ulusal müzelere bağışlar ve bu müzelerdeki salonlardan birine onun adı verilir.

"Çalışma odası"nda tek başına yaşanan zevkler

Koleksiyoncunun iştahı iki yönlü bir girişimden kaynaklanıyor gibidir. Yeni bir soyzinciri kurma ihtirasını taşıyanlar açısından bu şekilde semiyoforlar* biriktirmek yeni edinilmiş bir toplumsal konumu meşrulaştırmak isteğini karşılamaktadır. Koleksiyon insana belirgin bir kültürel itibar kazandırır; sanat hamiliğiyle birleştiğinde, yeri geldiğinde zevklerin ve sanatsal üretimin yönlendirilmesine de izin verecektir. Aristokratik ve burjuva kökenlerin birbirine karışması böyle gerçekleşir ve Arno Mayer gibi biri bile bu tuzağa düşüp, en azından Fransa için Eski Rejim'le burjuva eklektizmini birbirine karıştırır.

Ama koleksiyon yapma isteği özellikle gizli psikolojik bir yapıyı açığa çıkartır; bu anlamda özel hayat tarihine derinden bağlıdır. Bir iç müze oluşturma farklı durumlarda çok çeşitli isteklerden kaynaklanabilir. Koleksiyon, basit bir bireysel anı biriktirme eylemiyle de sınırlı kalabilir. Nerval'in Jenny Colon'un saç buklelerini ve mektuplarını sakladığı gizli çekmece, Croisset'deki Flaubert'e Louise Colet ile geçirdiği gecelerin sarhoşluğunu anımsatan duyusal ve kokulu nesneler koleksiyonu tek başına yaşanan, hem nostaljik, hem de ürkek bir zevke olanak tanır. Kendi libidosunu denetleme, bastırma kaygısı genellikle kırkından sonra geliştiği anlaşılan bu tür alışkanlıklara yol açabilir.

İşlevsel bir amaç taşımadan, saf, katıksız halde sahip olma duygusunu yansıtan koleksiyon, özel mülkiyet konusundaki bireysel tutkuyu tatmin eder; ama tutkusal bir kaçış, benliğin

* *Sémiophore* (Fr.): Bir koleksiyonu oluşturan parçaları (nesneleri) belirtmek için kullanılan çizelge. (Ed.n.)

narsis eşdeğerleri olan nesnelerin ortasında bir sığınak işlevi de görebilir. Snopluk ve estetik zevk bahanelerinin ötesinde, koleksiyonun gerçek veya düşlemsel bir başarısızlığı giderdiği sezilmektedir. İmparatorluk idaresi tarafından kariyeri mahvedilen küçük yargıç Henri Odoard, Chantemerle'e çekilir; orada aile arşivlerini büyük bir titizlikle düzenler ve deniz kabuğu ile madalya koleksiyonu yapar. Ev dünyasına çekilip kapanmak, 1880'lerin burjuva iç mekânının alacakaranlığının ve kapitone mobilyaları ile çok kullanılan duvar kaplama kumaşlarının yansıttığı ilişki kurmaktaki başarısızlığı doğrulamaktadır. Bu eve kapanma, kitlelerden duyulan bilinçdışı bir korkunun veya yığılan nesnelerin zenginliğinin de doğruladığı soygundan duyulan pişmanlığın işareti olarak mı görülmelidir? Des Esseintes'in nevrozu bunu düşündürmektedir.

Kuşkusuz mahrem dünyada diziler oluşturma oyunu, günce tutmanın da tabi olduğu aynı gerileme sürecinin sonucudur. Hem tek başına yaşanan zevk, hem de kendini mahvetme biçimleri olan bu iki zaman geçirme uğraşı birbiriyle de ölümüne savaşmaktadır. Her ne olursa olsun koleksiyonun her yerde hazır ve nâzır olması, 19. yüzyıl egemen sınıflar tarihinin kesinlikle en derin dışavurumlarından birini oluşturmaktadır. Bunu görmezden gelmek, ekonomik yaşamın tenorlarını yönlendiren gerekçeleri hiç anlamamaya kendini mahkûm etmek anlamına gelecektir.

Bir alışkanlığın toplumsal yayılımı

Yine de işin aslı, uzun süre seçkinci niteliklerini koruyan bu alışkanlıkların nasıl yayıldığıdır. Pulculuk tam bir atılım içindeyken, 1890 ile 1914 arasında sayısız kartpostal, deniz kabuğu, madalya, sonra da oyuncak bebek koleksiyonu oluşur. Küçük burjuvazi, özellikle de taşra küçük burjuvazisi önce aile arşivleri, sonra da anı-nesne koleksiyonları oluşturmak isteğine kaptırır kendini. Chantal Martinet bu tavrın halk tabakasının içine dek inmesini incelemiştir. Henri Odoard'ın aile yazışmalarını büyük bir sadakatle toplayıp tasnif etmesinden kısa süre sonra, tüm çevrelerde fotoğraflar, nişan elbiseleri, düğün buketleri ve gelin taçları saklanmaya başlanır. "El yapımı" hazineler, mahkeme belgelerinin ve askerlik sıra numaralarının yanında, ölümün beyhude kılacağı, titizlikle saklanan bir anılar kümesi içinde birikir. Bir tavrın taklit edilmesi, demokratikleştirilmesi isteği midir söz konusu olan? Kesinlikle. Ama geçmişin değerleri üzerindeki tehdit ve kuşakların birbirinden kopmasının reddedilmesi duygusunun toplum içinde yayılması da söz konusudur. Kuşaklar arası aktarımı sağlamayı beceremek bu çevrelerde yeni bir suçluluk duygusuna yol açar; insanları en

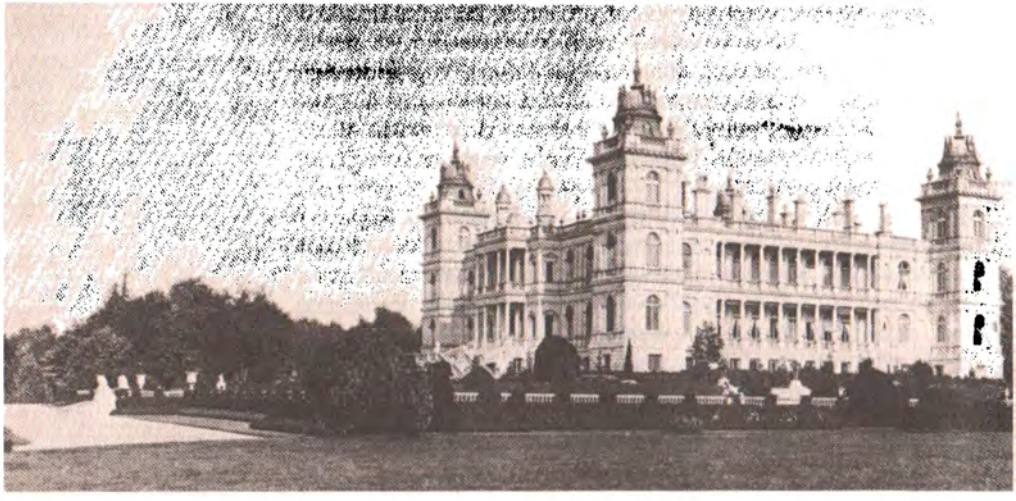

azından bazı izlerin korunmasını sağlayacak şeyleri toplamaya iten budur. Ayrıca burada mezar taşı yazıtlarını kişileştiren istek de yeniden karşımıza dikilir. Kimliği belirsiz birisi 1864'te koleksiyonundaki kitaplardan birinin ön sayfasına, "Size söylüyorum, Joseph Brunet bir erkektir, bana inanın!" diye yazar.

Taklit sürecinin parçası olan başka oluntular da vardır. 1880'den itibaren burjuva iç mekânının dekorasyonu hız kazanırken, halk tabakasından alıcılar taklit eşyalara merak duymaya başlar; sahte antika ticareti gelişir; sahte eşya koleksiyonları oluşur. "XV. Louis" oda takımı, "II. Henri" büfesi halkla mobilya ve iç mekân arasında yeni ilişkiler kurar. Bu durumdan tüm özel hayat ritüeli etkilenir.

Pierre Louÿs'in Boulainvilliers mezrasındaki evinde yaşadığı gibi, öznenin koleksiyonun ortasında inzivaya çekilmesi, kişilik duygusundaki tırmanışı belgeleyen bu kendi içine kapanışın doruk noktasıdır. Böyle bir tavır iletişim isteğinin ne derece boğucu olabileceğini ölçme olanağı vermektedir. Yalnız yaşanan zevklerin ve yalnız geçirilen boş zamanların incelenmesi, hem kendinin ötekine anlatılması, hem de insanı ötekine bağlayan beden, kalp veya akıl bağı olan mahrem ilişki arayışının da incelenmesini gerektirmektedir.

Üçüncü Cumhuriyet'in başında Rothschild'lerin bu Ferrières fotoğrafları; sosyolog Gabriel Tarde'dan bu yana yeni soyzincirlerinin meşruiyet gereksinimini, bırakılan bireysel izlerin kutlanması isteğini ve burjuva hanedanlarının kültürlü boş zaman etkinliklerine yönelişini çözümleyenleri düşündürecek niteliktedir (Paris, Ulusal Kitaplık).

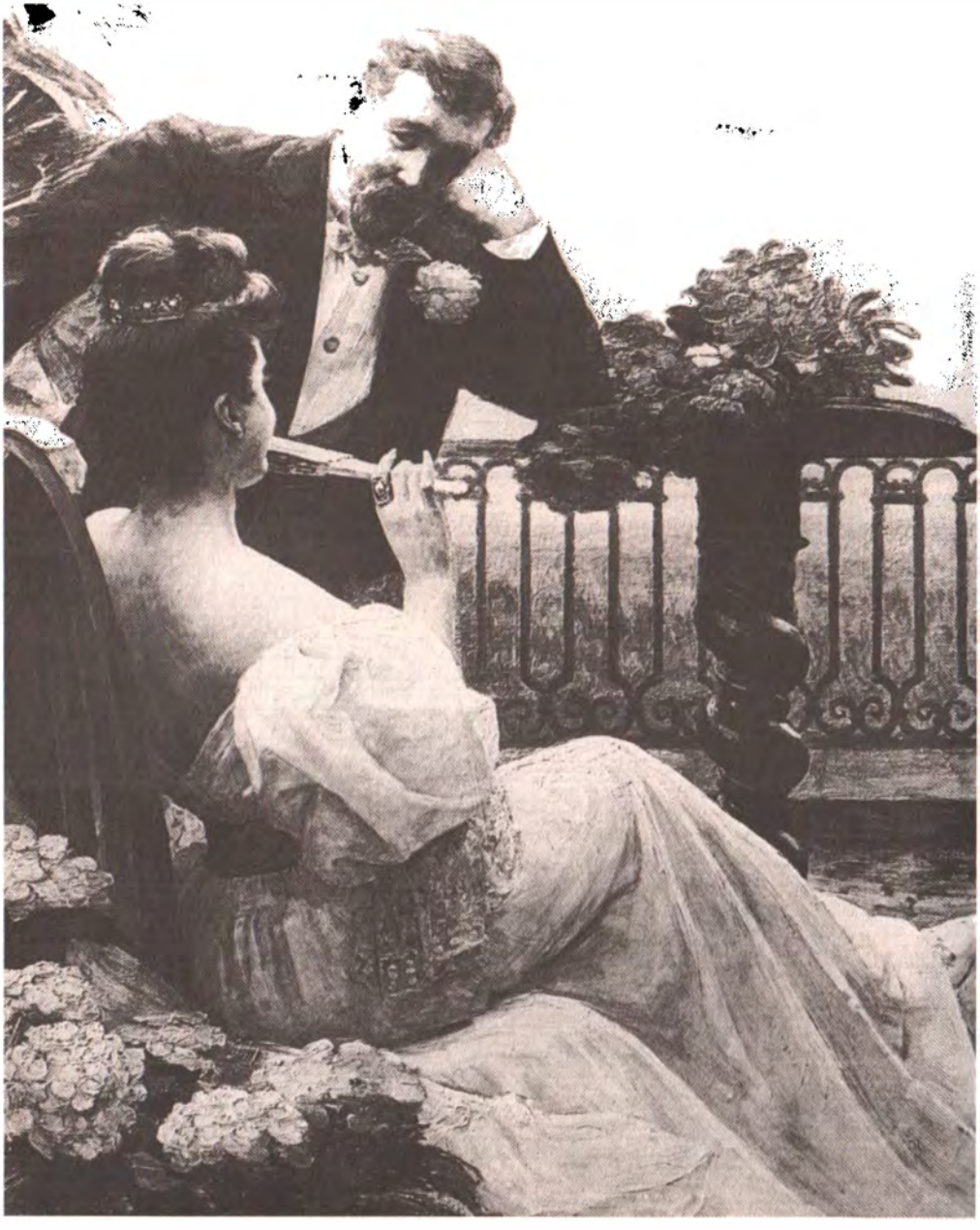

Mahrem anlatı veya karşılıklı ilişkinin zevkleri

Kabahatin itirafı ve sırları paylaşma yolları

Bireyleşmenin ilerlemesine eşlik eden kırılganlık duygusu, egemen sınıflar bünyesinde insanı yalnız yaşanan zevklere kapanmaya iten ilişki bozgunu, dayatmaları durmadan sertleştikçe içsel suçluluk duygusunu da kabartan bir cinsel ahlakın buyruklarının içselleştirilmesi buluşmanın çekiciliğini arttırır. Sırları paylaşma yolları açılmaya başlar ve itirafın hem acıları, hem de zevkleri incelir.

Günah çıkarma yüzyılı

Uzmanlar 19. yüzyılı günah çıkarma ayininin altın çağı olarak kabul eder. Philippe Boutry'nin yazdığına göre, Tanrı'nın mahkemesi o çağın Katolikliğinin özgül işareti olan "içe dönük, sorgulayıcı ve kimi zaman suçlayıcı din"in odak noktasında yer alır. O zaman inceleme ve itiraf, selametin iki ön koşulu olarak ortaya çıkar. Ayrıca günah çıkarma ayini aile maneviyatının korunması stratejisi içinde de yer alır: Gençleri uçurumdan kurtarır, zina olaylarının önüne geçer ve daha sonra boşanmaları da engelleyecektir. Son olarak toplumsal düzenin korunmasına da katkıda bulunur. 1853'te kim olduğu tam olarak bilinmeyen Başrahip Debeney bu ayin hakkında "İşte sosyalizmin önündeki engel, işte Fransa'nın selameti" diye yazacaktır.

Rahip, itirafı kimi zaman özel hayat dünyası içine girip dinler. Gerçeği söylemek gerekirse, bu usule çok ender rastlanır; daha çok evlerinde bir dua bölmesi, hatta küçük bir şapel bulunan, kimi zaman bu şapelin sorumluluğunu üstlenmiş bir papazı da olan dar bir toplumsal seçkinler grubunu ve hastaları kapsayan bir uygulamadır bu. Bu ayin genellikle ya kilisede, ya da ayin eşyalarının ve giysilerinin konduğu bölmede (*sacristie*) yapılır. Günah çıkarma bölmesi, yüzyıl başından itibaren genelleşir, daha sonra da giderek karmaşıklaşır. Kimi zaman Ars papazının erkekleri dinlemek için kullandığı türden, etrafı iki tahtayla kapatılmış kaba bir koltuktan ibarettir. Ama loş mahremiyetiyle Michelet'nin yıldırımlarını üzerine çekecek o göz kamaştırıcı cilalı ceviz tahta bölmelerden biri de bu iş için kullanılabilir.

Charles Cres, *İltifat* (1906 Salonu).

Fazlasıyla hafif bir yaklaşımla günah çıkarma bölmesiyle psikanalistin divanı arasında koşutluk kurulur. Gerçi benzerlikler kolaylıkla saptanabilir: Rahip –ve doktor– saygılı, dikkatli, sağduyulu ve ağzı sıkı bir davranış biçimini benimsemek zorundadır; parmaklığın arkasına gizlenmeli ve ne yüzünü, ne de bakışlarını göstermelidir. Üstelik tüm yüzyıl boyunca günah çıkarmadaki gizlilik ilkesine çok sıkı bir biçimde uyulacaktır: Bu işte ruhban sınıfın şerefi söz konusudur. Ama günah çıkaranın davranışı bir hastanınkinden çok farklıdır; tavrı, jestleri ve giysileri alçakgönüllü olma isteğini yansıtır. Ellerini kavuşturup diz çökerek, şapkasını çıkarıp, bir kadın söz konusuysa ince peçesini indirerek rahibin yargısına baştan boyun eğer. Mümin kabahatlerini alçak sesle sayar; bunu yaparken mahrem günah çıkarma diline hâkim olmaya çalışır; çok yüksek sesle konuşmaya alışmış kırsal nüfus için zor bir eğitimdir bu.

Yüzyıl ortasının Meryem tezahürleri dalgası yükselmeden önce, dindar kalabalıklar kanlı canlı bir adama doğru hareketlenir. Yerinden kıpırdamayan bir misyoner olan "Rahip baba" öncelikle bir günah çıkarıcıdır. Günler ve geceler boyunca soruları yanıtlar, yaralı ruhları avutur, tövbe etmeyen günahkârlara yıldırımlarını yağdırır, tövbekârlarla birlikte gözyaşı döker. Birçok açıdan önceki yüzyılın dinsel duyarlılığının mirasçısı olan bu mütevazı köy papazı aynı zamanda romantik çağın içini dökme üslubunun modelidir.

Katolikler açısından itirafa tövbe eşlik etmelidir. Ancak o zaman günahların bağışlanması kabahatleri siler ve selameti sağlar. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygın biçimde kullanılan günahları bağışlamayı reddetme olgusunun çok büyük etkisi buradan kaynaklanmaktadır. Bu katı ceza mümini herkesin bilgisi dahilinde Paskalya ayininden dışlar; onun içine olası bir lanetlenme düşüncesini yerleştirir. Jean-Marie Vianney [Ars papazı] kendisine günah çıkarmaya gelen iki kişiye, hiç çekinmeden "Dostum, siz mahvolmuşsunuz", "Oğlum siz lanetlenmişsiniz" der.

Bir süre sonra Michelet'nin kınayacağı kırk bin "ceviz bölme"den birinin loşluğunda, bağnazlıktan her zaman hoşlanan ama sorularında hâlâ çok temkinli davranan Restauration dönemi rahibi, kadının günahlarını dinliyor ve pişmanlığını ölçüyor. Büyük ölçüde kendiliğinden olduğu anlaşılan bir talepten doğan günah çıkarma ayini de o sırada, dini görevlerle birlikte, ruhların yeniden fethedilmesi stratejisi içine girer (Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı).

Günah çıkarma ile vicdan yönetimini fazla katı bir biçimde zıt kutuplara yerleştirmek hata olur. Kilise görevlilerinin çoğu, genellikle aristokrat veya burjuva olan birkaç dindar genç kız ve kadın, aynı zamanda papazın yakın çevresindeki bazı evde kalmış yaşlı kızlar sürekli ve kişiselleştirilmiş bir vicdan yönetiminden yararlanır. Bu ayrıcalıklılar bir azınlıktır. Yine de bu durum günah çıkarma başvurusunu ve bu işlemin her zaman manevi yetkiliye itaati gerektirmesini engellemez. Günahkâra konan kefaretin beyanından önce edilen ve insanları iyi kararlar almaya çağıran birkaç söz, vicdan yönetiminin oldukça kaba bir biçimini oluşturur.

Kuramsal olarak mümin kendi kilise bölgesinin rahibine günah çıkarmalıdır. 1830'a kadar kırsal alandaki kilise adamları bu önceliklerini kıskançlıkla savunur; daha sonra belli bir seçim özgürlüğü yerleşir. Sofu çevrelerde günah çıkarma rahibini seçmek tam bir geçiş ritüeli oluşturur; yatılı okuldan yeni dönen ve sosyeteye girmeye hazırlanan genç kız açısından bu karar önem taşır. Genç Fanny Odoard'ın yazışmaları okununca, vicdan yöneticisi Başrahip Sibour'un (geleceğin Paris başpiskoposu) etkisinin ne denli belirleyici olduğu fark edilmektedir.

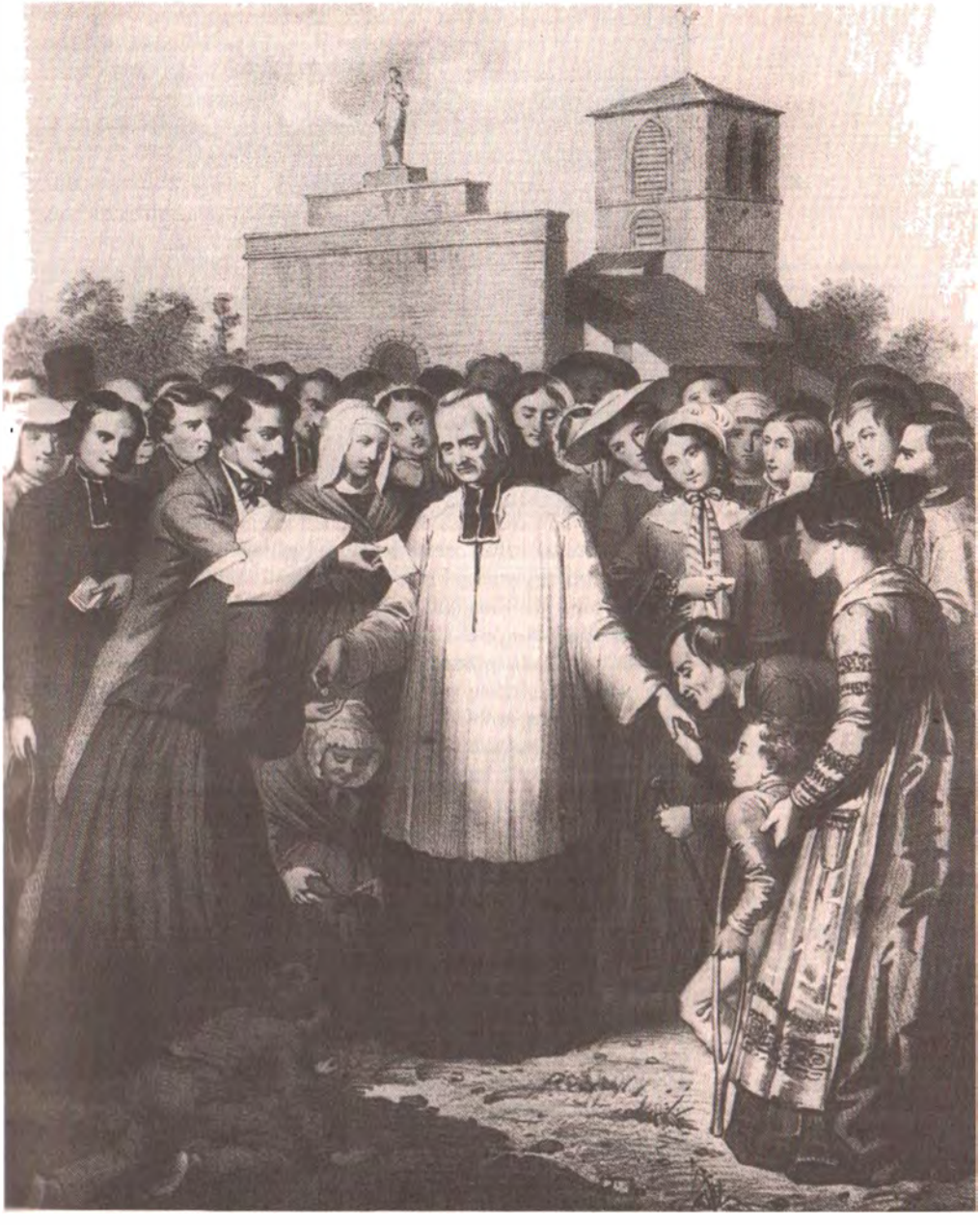

Bu günah çıkarıcıların nitelikleri, söz konusu hanımların sohbetlerinde de önemli bir yer tutar. Kent kilise bölgelerinde bazı rahipler uzmanlaşmıştır: Bazıları çocukları ve gençleri, bazıları da hizmetçileri dinler. Bu rahiplerden kimileri büyük bir ün kazanır; zorlu bir vicdan muhasebesiyle karşılaşıldığında, olağanüstü makam olarak onlara başvurulur. Ars papazı, bu itiraf havarilerinin en üstün örneği olarak kalmıştır. Yaklaşık otuz yıl boyunca günah çıkarma bölmesinin önünde, kelimenin tam anlamıyla güvenlik görevlilerinin değnekleri altında itişip kakışan müminler kuyruğunun tutsağı olarak günde on yedi saat onları dinler. "Rahip baba" kişiliğinin ülke içindeki en önemli hac hareketine yol açması, bu ayinin önemini açıkça doğrular. Ama Jean-Marie Vianney bu konudaki tek örnek değildir. Altmış altı yaşında Fourvière'e çekilen peder P.A. Mercier, dört yıldan kısa sürede yirmi bin tövbekârı dinleyecektir.

Sıradan itiraf rutiniyle tatmin olmayan mümin, kabahatleri hakkında genel bir günah çıkarmaya da girişebilir. Dine sonradan bağlananlar böyle davranır; Ars papazının büyüleyiciliğine kapılan ve kırk dört yıldır bir papaza günah çıkarmamış öğretmen bu duruma bir örnektir. Genel günah çıkarma işlemi bir inzivayı, bir misyonu, bir hac ziyaretini de taçlandırabilir; can çekişen, ama şuurları hâlâ açık kişiler için de zorunludur.

Günah çıkarma ayini

Claude Langlois, Vannes piskoposluk bölgesinde 1800 ile 1830 arasında günah çıkarma ayininin sıklığının bireylere göre çok değiştiğini kaydetmektedir. O çağdan itibaren yan kuruluşlarda ayda bir günah çıkarma zorunlu hale gelir. Bazı sofu ruhlar, genellikle de blok halinde aileler çok sık ayin yapıp günah çıkarmaya başlar; bu iş öyle bir hal alır ki, piskopos bu fazlasıyla sofu müminlerin kilisesinde çalışan görevlilere getirdiği ek yorgunluk yükünden kaygılandığını açıklar. Yine de bu yeni halk talebini fazla abartmak tedbirsizlik olur. Tüm yüzyıl boyunca Belley piskoposluk bölgesinin kırsal nüfusu sık sık günah çıkarmayı benimsemeyecektir. Arras piskoposluk bölgesinde belli bir bağnazlığın sürekliliği, rahiplerin (*pasteur*) bu alışkanlığa kuşkuyla yaklaşmasına yol açmıştır. Yukarı Bretagne'da sık günah çıkarma alışkanlığı 20. yüzyıldan sonra gelişecektir. O zamana dek müminler kitlesi yılda üç dört kez günah çıkarmakla yetinir.

Günah çıkarma ayini 19. yüzyılın dinsel ibadetlerinin ayırt edici özelliği olan cinsel çiftbiçimliliğin dışına çıkamaz. Monsenyör Dupanloup'nun isteği üzerine Orléans piskoposluk bölgesinde oluşturulan istatistikler, Ars papazına günah çıkaranların niceliksel tahlili, rahiplerin yaptıkları çevre ziyaretlerde

Daha sınırlı monarşi döneminde, Ars papazı verdiği din derslerinde dinleyicilerinin ruhunda heyecan yaratmayı biliyordu. Yüzyılın sonunda Fransız din adamları çocuklara yönelik dikkati arttırdı; özel ayin uygulamasının yerleştirilmesi de bu evrimi yakında doğrulayacaktı (Jules Alexis Muenier, *Din dersi*, 1891).

dile getirdikleri şikâyetler, kısacası tüm kaynaklar bu ayinin giderek kadın ağırlıklı hale gelişini vurgulamaktadır. Bu eğilim, "bağımlı kişiler arasında günah çıkarma" (Ph. Boutry) ile iyice öne çıkar: Rahip hem genç kızın iffetini, hem evli kadının sadakatini, hem de hizmetçi kadının namusluluğunu kollama görevini üstlenir.

Yüzyılın ilk yarısı boyunca Fransız ruhban sınıfı çocukların günah çıkarmasıyla hiç uğraşmaz. Michel Lagrée'nin belirttiğine göre, Bretagne'da günah çıkarma işlemi Kudas ayininden, yani on iki yaşından önce yapılmaz. 1855'te Roma bu bekleyişi eleştirmeye başlar. Fransız kilisesi yeni buyruklara yavaş yavaş boyun eğecektir; 1861'de Bretagne piskoposlar sinodu rahiplerin çocukları âdet yerini bulsun diye değil, gerçekten dinlemeyi kabul etmelerini ister. Çocuk günah çıkarmalarının ritmi derhal hız kazanır; 19. yüzyılın sonunda yetişkinlerin ayininin bir kopyası görünümündedir. 1910'da *Quam singulari* kararnamesi çıkar çıkmaz, piskoposluk bölgelerinde özel ayin uygulaması yerleşir. Yine de Saint-Brieuc piskoposluk bölgesinde müminler bu yeni uygulamaya oldukça uzak durmaktadır.

Erkek çocukların büyük çoğunluğu Kudas ayininden sonra günah çıkarmayı keser. Erkeklerin uzaklaşma oranı ise bölgelere göre değişir; yüzyıl sonunda Lys Ovası'nda erkeklerin % 60'ı Paskalya döneminde ayinlere katılmaktadır; birkaç kilometre ilerideki Güney Artois'da ise bu oran sadece % 20'dir. Özellikle

bazı genç işçiler için günah çıkarma deneyimi hayal kırıcı olmaktadır. Norbert Truquin, tek günah çıkarma girişimi sırasında "kadınları görüp görmediği" konusunda kendisini sıkıştıran rahibi nasıl yüzüstü bırakıp gittiğini alaylı bir dille anlatır. Din adamları büyük çoğunluğun bıktığı bir uygulamaya erkekleri yeniden çekmek için hiçbir çabadan kaçınmaz, ama bu çabalar genellikle sonuçsuz kalır; yeri geldiğinde işi gevşetmeyi de bilmektedirler. 1877'de Montpellier sinodu kararlarında günah çıkarıcılara beyleri fazla bekletmemeleri, şehvet bahsindeki sorulardan kaçınmaları ve onlara karşı çok bağışlayıcı davranmaları öğütlenir.

Ahlaki tanrıbilimin evrimi

Bu öğütler, günah çıkarıcıların ahlaki tanrıbiliminin ve tavrının yüzyıl boyunca evrilmekten geri kalmadığını hatırlatmaktadır. Concordat'nın ardından ve 1830'lara kadar, Jansenius'çuluktan çok Gallikanizm* geleneğinin uzantısı sayılabilecek bir bağnazlık üstün gelir. Rahiplerin zihni hep lanetlenme düşüncesi ve dine karşı küfür niteliğinde günah itirafı korkusuyla meşguldür. Bağnaz tavır son erekler üzerine verilen vaazların üslubuyla uyumludur. Günahların bağışlanmasını reddetme veya belli bir vadeye erteleme o sırada sık görülen uygulamalardır. Bu olumsuz tavırlar, tanrıbilimcilerin "rastlantısal günahkâr" veya "geçmişte suç işlemiş" diye nitelendirdiklerini değil, daha çok herkes tarafından bilinen ve bu işi alışkanlık edinmiş sabıkalı günahkârları hedef alır. O halde akıl hastanelerinde, dinsel monomaniye [tek konu deliliği, saplantısı] yakalanmış ve günahlarının hak ettiği cezadan Tanrı'nın insanlığın geri kalanını sakınması için sonu gelmez nefis eziyetleriyle kendilerine işkence çektiren ve anoreksi [iştah kesilmesi] sonucu yok olup giden çok sayıda kadına rastlanması olağan değil midir?

Vicdan mahkemesinin bu bağnazlığı, Kilise'nin dışında kalan o oyunsal ve şenliksel toplumculluğa ait her şeyin mahkûm edilmesine dayanır. Balo, "toplantılar", Bröton "pardon"ları [dinsel şenlik], kabare, köylülerin gece eğlenceleri, düğün yemeği, gençlik arkadaşlıkları ritüelleri, hatta beden kibirini açığa çıkaran sıradan cilveler bu asık suratlı papazların yıldırımlarını üzerlerine çekerler. "Kollarını ve gerdanını çıplak bırakma"yı edebe aykırı bulan eski izlek, Eski Rejim günahlarının korkunç intikamcısı giyotinin çağrışımıyla yeniden canlanır. Jean-Marie Vianney gençleri ve ebeveynlerini ayıplarken, Véretz

* Vatikan'ın Fransız kilisesi üzerindeki egemenliğini kısıtlayan ve Kilise'nin Fransız hükümdarına bağlı kalmasını öngören öğreti. (ç.n.)

papazı köylülerinin dans etmesini engeller. İkinci İmparatorluk döneminde, Tarn bölgesindeki Massac köyünün papazı, pazar ayininden önce, kilisesinde sıraların arasında dolaşıp kadınların giyimini teftiş eder, içlerinden birinin fazla dışarı çıktığını düşündüğü bir tutam saçını hiç duraksamadan keser.

Yine de 1830'dan itibaren kurallar gevşer. Sonraki yirmi yıl boyunca Belley piskoposu Monsenyör Devie'nin örneğini oluşturduğu kararlı rahiplerin çabaları sonucunda, Thomas Gousset'nin Fransızcaya çevirdiği Alfonso de Liguori'nin öğretileri kilise toplantılarında ve din okullarında kendilerini yavaş yavaş kabul ettirir. Bu yeni ahlaki tanrıbilim günah çıkarıcı papazı temkinli ve bağışlayıcı olmaya çağırmakta, günahkârı umutsuzluğa sevk etmekten kaçınmasını öğütlemektedir. O zaman, ruhları korkutmaktan çok yatıştırmak selamet açısından daha yararlı görünmeye başlanır. Önce Cizvitlerin, sonra Lamennais'nin etkisi, daha genel anlamda da Ültramontanist* dindarlığın kaydettiği ilerlemeler günah çıkarma ayininin insancıllaştırılmasının lehinde rol oynar. Müminler kitlesi ahlaki tanrıbilimin daha basit buyruklarını özümsemeye başlar; bu nedenle Kilise adamlarının da eskiden olduğu gibi ağır sözler sarfetmesine gerek kalmamıştır; korkunç Ars papazı artık yumuşamıştır ve durmadan günah çıkaran tövbekârlarla birlikte gözyaşı dökecektir.

İkinci İmparatorluk döneminde bağnazlık kısmen geri gelir; Kilise'nin yeni yıldırımları evlilik bünyesindeki cinselliğe yönelmiştir. Dr. Bergeret muayenehanesinden "karı-koca ilişkilerindeki kaçakları" kovalamayı sürdürürken, Kilise de "kocaların otuzbirle boşalması"na saldırmaya karar verir. Jean-Louis Flandrin'in belirttiğine göre, 1815'ten 1850'ye kadar Kilise bu alanda edilgen bir tutum göstermiştir. O yıllarda doğum kontrolü "gizlice yaygınlaşır." Doğum kontrolü hem Ars kilise bölgesinde, hem de Monsenyör Bouvier'nin de kabul ettiği gibi, Mans piskoposluk bölgesinde yayılır. Yine de Romalı tanrıbilimciler, bir kadının, kocasının çiftleşmeyi yarıda durdurduğunu deneyimleriyle bilmesine karşın, cinsel ilişki kurmayı kabul edebileceği kanısını korurlar. Kilise bu kural gevşemesini, kadını kötü muamelelerden korumanın ve erkeğin de zinaya sığınmasını engellemenin bir yolu olarak görmektedir.

1851'den itibaren Roma'nın tutumu katılaşır; yaşam kaynaklarına egemenlik konusunda insanla Tanrı arasında ortaya

* Gallikanizmin karşıtı olarak Vatikan'ın görüşlerine yakın tanrıbilimsel öğretilerin bütünü. (ç.n.)

çıkan rekabet kaygı vermektedir. Artık Vatikan'ın tanrıbilimcileri kocası otuzbirle boşalma yöntemini uygulayan kadının edilgen biçimde de olsa işbirliğine girmesini kararlı biçimde mahkûm ederler. Fransız Kilisesi'nin bu gelişmeyi, Jean-Louis Flandrin'in tahmininden de daha hızlı bir biçimde benimsediği anlaşılmaktadır. Monsenyör Parisis, İkinci İmparatorluk'un başından itibaren, Arras piskoposluk bölgesindeki kilise görevlilerini daha katı bir tutum almaya çağırır. 1860'tan itibaren Belley'in yeni piskoposu da aynı tavrı benimser. Askeri bozgun ve Komün, bu yeni bağnazlığı güçlendirir. O zamana dek tensel konularda çok ketum olan günah çıkarıcı papazlar sorgulamalarını artık daha ileri noktalara götürecektir; böyle bir konuda soruların günah çıkaran kişiden gelmesini beklemek zamanı geride kalmıştır.

Günah çıkarıcı papazın faka bastırma gücü

Sorgulamanın derinleştirilmesi, kilise karşıtı saldırının geliştiği döneme denk düşer. Michelet'nin *Rahip, Kadın, Aile Hakkında* başlıklı kitabı bu tartışmayı 1845'te başlatmıştı. Romancıların bu izleği ne şekilde sahiplenip işledikleri bilinmektedir. Zola (*Plassans Papazı*), Edmond de Goncourt (*Madam Gervaisais*), George Sand (*Matmazel la Quintinie*), Pèladan (*En Yüce Günah*) günah çıkarmayı o çağın en büyük sorunlarından biri olarak gündeme getirirler. Gazete yazarları kampanyayı daha da geliştirir. 1885'te Léo Taxil ve Karl Milo, *Günah Çıkarıcı Bir Papazın Ahlaksızlıkları*'nı yayımlar. Militan edebiyat ve kilise karşıtı basın bu konuyu iyice işler; Jean Faury, Tarn çerçevesinde bunu geniş kapsamlı olarak göstermiştir. Günah çıkarıcı rahibe duyulan düşmanlık halk arasında bazı tepkilere bile yol açar: Daha 1839'da Dompierre-en-Dombes köylüleri sorduğu sorularla kim olduğunu "fazlasıyla ortaya koyan" papazlarına karşı bir şikâyet dilekçesi verir. Papaz, günah çıkarma bölmesinin yarı karanlığında bile, köydeki dedikodulardan kurtulamaz. İşçi çevrelerinde ise papazın hafiyelik ve muhbirliği uzun süredir bir sorun olarak hissedilmektedir.

Kilise karşıtı saldırı dört ana başlık altında saf tutar. Günah çıkarıcının sahip olduğu faka bastırma gücü bireyin özgür gelişimini engellemektedir; sürekli papaza başvuru ihtiyacı yeni-Kantçıların ahlaki yaşamı dayandırdıkları kişiliğin bağımsızlığı ilkesiyle çelişmektedir. Ahbaplar ve komşular nezdinde yürütülen yan soruşturmaların da yansıttığı mütecessis bilme isteği, öznenin en mahrem ritimlerinin bile denetlenmesine yol açmakta; bu durum, Michelet'nin "insanın sürüleştirilip güdülmesi" (*transhumanisation*) diye nitelediği, varlığın tamamen silinmesiyle sonuçlanma tehlikesini taşımaktadır.

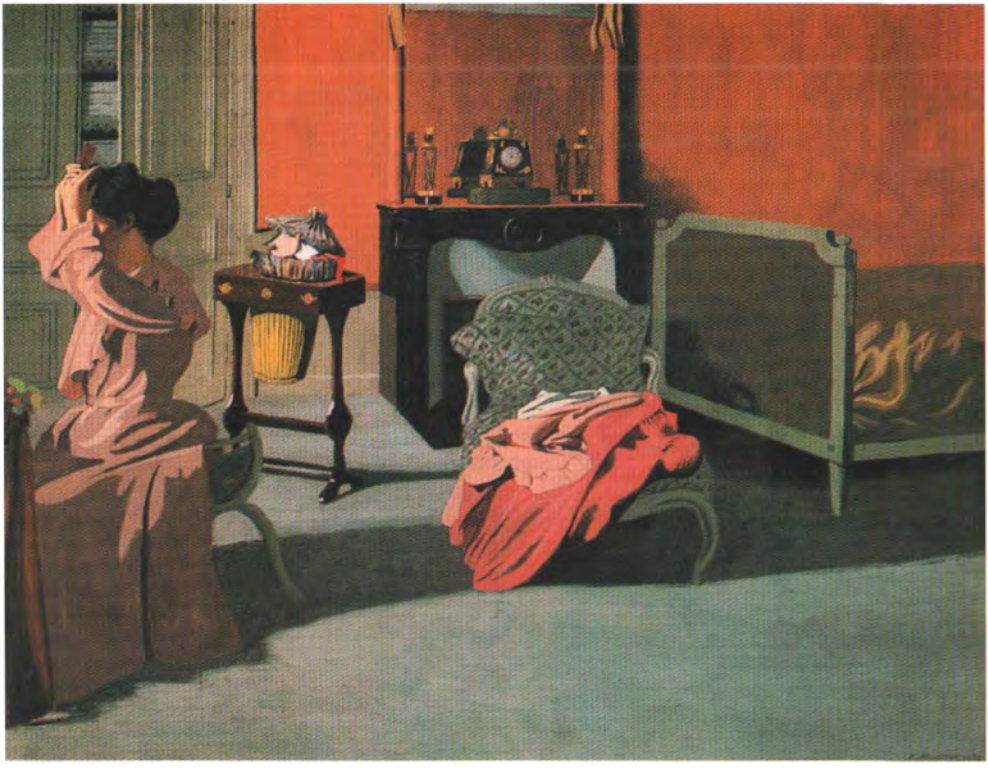

Félix Vallotton, *Saçını tarayan kadın*, 1900 (Dijon, Güzel Sanatlar Müzesi).

Arka sayfa:
Romantik aşk kodları Restauration döneminde gelişir. Sahici olma buyruğu, doğallık modası, kadın giysisinin aşırı iffetlilik taslayan sadeliği, emperyal dönemin sonunda içeride tutulup dışa vurulmayan erkeksi enerji, şairlerin kazandığı başarı ruhların uyumuna zemin hazırlar ve âşıkları cinsellikten uzak sevgi gösterilerine yönlendirir (*İlâhi aşk*, 1820'ye doğru. Paris, Dekoratif Sanatlar Kitaplığı).

İkinci İmparatorluk döneminden itibaren, günah çıkarıcı papazların dikkati cinsel günaha odaklanır ve kilise karşıtlarıyla tartışma da bu konu çevresinde belirgenleşir. Burada, bu güzel günahkâr genç kızın tövbe ediş resmiyle sanatçının başka bir şey çağrıştırmak istediğini düşünmek biraz zor? (Luis Jimeñez y Aranda, *Tövbe*, 1902).

Kilise görevlilerinin cinselliğinin suçlanması kimi zaman birbiriyle çelişen birçok biçimde gerçekleştirilir. Ten günahları konusundaki büyük deneyiminden yararlanan günah çıkarıcı papaz, aşırı sorularıyla masum ruhta günahın ilk heyecanlarını uyandırır. Örneğin, vicdan yöneticisinin sözlerinden korkan ve iğrenen Suzanne Voilquin, on dört yaşındayken günah çıkarma ayinine bir daha başvurmamaya karar verir.

Kadın saplantısı içindeki, taşıdığı elbise ve gösterdiği duyarlılıkla kadına yakın olduğunu vurgulayan, yine de bekâr kalma yemini nedeniyle tatminsiz rahibin aklı, kadın itiraflarının edebe aykırılığı nedeniyle her an karışabilir, hatta kendinden geçebilir. Bu izlek, söz konusu edebiyatın tüm sayfalarında varlığı hissedilen baştan çıkarıcı rahip imgesini besler. Özellikle de günah çıkarıcı rahip, sorularıyla karı-koca oynaşmalarının sırdaşı haline gelmeye çalışır; en mahrem sırları öğrenir ve buyruklarıyla yatakta olup bitenleri yönlendirme iddiası taşır. Dolayısıyla çiftin zevk açılımını ve gelişimini engelleyebilir. Genç kızın iffeti üzerinde uyguladığı fazla sıkı denetim kimi zaman evlilik tasarılarını bozabilir; hatta günah çıkarıcı papazın sözleri, din konusunda özgür düşünceli birinin kızını manastıra götürebilir.

Yetkesi konusunda kıskanç davranan koca için rahip artık bir rakiptir. Kadının iffeti konusunda aynı oranda dayatıcı olan

Burjuvazi, doktorların ayrıcalıklı müşteri kitlesini oluşturur. Burada konsültasyona birçok doktorun katılması, hastanenin dedikoducu iç içeliğinde saklanması olanaksızlaşacak sırrın tutulmasını engellemeyecektir. Meslek adamlarının, ders verirken takındıkları kesin, tartışmaya yer bırakmayan tavırlardan uzak, ağırbaşlı ve düşünceli havası ağzı sıkılığın da güvencesidir (Lucien-Hector Jonas, *Doktorlar*, 1911 Salonu).

ailesinin 11.400 mektubunda asla cinsel bir kusur veya suçtan söz edilmez; aynı tabunun egemen olduğu göğüs hastalıkları hakkında en küçük bir imaya bile rastlanmaz.

Tıp edebiyatı bu itiraf güçlüğünü doğrular. *Masumların Frengisi* adlı eserin yazarı Prof. Alfred Fournier, hastalığın bir öpücükle bulaştığı ve bütün bedeni yaralarla kaplandığı halde bu korkunç sırrı saklayan genç bir bakireyi örnek verir. Subayın biri, doktorun muayenehanesinden çıktığında iffetli nişanlısına frengiye yakalandığını yazmak zorunda kalmamak için beynine bir kurşun sıkar. Genç bir adam hastalığın kendisine de bulaştığını annesine söyleyemez; hatta bunu babasına bile itiraf etmekte zorlanır. Marie-Laurent Odoard, Paris'te üniversite öğrencisi olan oğlu Henri'ye, başına böyle bir iş gelirse "bana itiraf etmekten korkma" diye yazar.

Bu alanda ayrıcalıklı, çoğu zaman da tek sırdaş doktordur. Ama muayenehanenin gizliliği içinde bile itiraf güç bir iştir. Pratisyen hekimler birbirleriyle yarışırcasına genç otuzbirciyi itiraf ettirememekten yakınır. Bergeret, müşterileri "karı-koca yatağındaki kaçaklar"ı kabul edinceye kadar çok sabır göster-

mek zorunda kalmaktadır. Kadınlar, daha önce de gördüğümüz gibi, spekuluma teslim olmadan önce epey duraksama geçirir. 1880'den itibaren cinsel hastalık daha da büyük bir saplantı haline gelir. Etkisi artan kalıtımsal frengi dogması tedavinin olanaksızlığı düşüncesini besler; bu durum hastanın zihnine erken yaşta ölmeye mahkûm eciş bücüş çocuklar imgesini yerleştirir. Batı, Eugenism'in* etkisinde kalır. Hekimlik sırrı kavramı bocalamaya başlar.

Gerçeği söylemek gerekirse, zaten bu sırdan tam anlamıyla yararlanan bireylerin sayısı çok azdır. Sağlık kurulu açık bir incelemeye vesile oluşturmaktadır. Hastane ziyareti sırasında veremliler tıp öğrencilerine gösterilir; Charcot, Salpêtrière'deki histeri hastalarını yüksek tabakadan ziyaretçilerine teşhir eder. Lourcine veya Saint-Lazare hastanelerine yığılmış Parisli zührevi hastaların, hastanelerin özel bölümlerine veya taşra hapishanelerine toplanmış frengililerin içinde bulundukları durumu gizleme olanakları yoktur. Durumdan haberdar olan muhabbet tellalları yataklarının ucundan ayrılmaz; semtteki tanışlar neyle karşı karşıya olduklarını bilirler. Kırsal alanda, dedikodular "kanı çürük" olan kişiyi hemen işaret eder. Haber sızmasının engellenmesi ve halka yeni bir görece gizlilik ayrıcalığı sunulması için, yüzyılın en sonunu ve Saint-Louis hastanesindeki dermatoloji konsültasyonlarını beklemek gerekecektir.

Uzman doktorların özel müşteri ağını oluşturan burjuvazinin içinde işler daha farklıdır. Burada cinsel kusur evlilik stratejilerini bozma tehlikesi taşır. Ciğerlerinin hasta olduğu bilinen bir genç, iyileşse bile aile kurma şansını tam anlamıyla yeniden yakalayamaz. Hastalığın nüksedeceği veya çocuklarında da aynı hastalığın görülebileceği korkusu, onun bir sakat olarak görülmeye devam edilmesine yol açar; gizliliğin önemi buradan kaynaklanmaktadır. Marthe'ın ailesi, Normandiyalı bu genç kızın yakalandığı varsayılan histeri hastalığının Burgonya'daki kuzenlerinin evlenmesini engelleyebileceğinden kaygılanır. Neyse ki Ceza Kanunu'nun 378. maddesi doktorun bu konuda sessiz kalmasını dayatmaktadır.

1862'den 1902'ye kadar egemen olan kalıtımcılık bazı patronların bu dogmayı sorgulamasına yol açar. Onların gözünde öncelikle yapılması gereken zürriyetin dejenere olmasını engellemektir. Prof. Brouardel, Prof. Lacassagne ve Prof. Gilbert-

* Yararsız sayılan genlerin üremesini engelleyerek (olumsuz eugenism) ya da yararlı sayılan genlerin üremesini destekleyerek (olumlu eugenism) ailelerin, nüfus topluluklarının ya da insanlığın genetik mirasını iyileştirmeyi savlayan yöntemlerin tümü. (ç.n.)

Ballet ise, bazı kurnazlıklarla yetinilmesini önerir. Genç kız ebeveynlerine, damat adayından bir hayat sigortası poliçesi imzalamasının istenmesini tavsiye ederler. Bu durumda damat adayı ciddi bir tıbbi denetimden geçmek zorunda kalacaktır. Brouardel iki aile doktoru arasında bir görüşme ayarlanmasını da öğütler; daha sonra her biri kendi müşterilerine, meslek sırrına da ihanet etmeden, görüşünü bildirebilecektir. Duclaux nişanlı erkekten şeref sözü alınmasını önerir... Başını Louis-Adolphe Bertillon'un çektiği küçük bir doktor azınlığı bireysel "tıbbi sicil" veya "tıbbi dosya"yı savunur; kişinin ve öncüllerinin patolojik tarihi bu dosyaya kaydedilecektir. Galton'un bazı öğrencileri, bekâr erkeğin "evlenebilir" (*bon pour le mariage*) sertifikasını alacağı bir tıbbi incelemeden yanadır. Birinci Dünya Savaşı'na gelinceye dek bu önlemi kabul ettirmeyi başaramazlar. 1903'te *La Chronique médicale*'ın yürüttüğü bir anket, pratisyen hekimlerin "evlilik yasası"na karşı olduklarını gösterir. Kalıtımcılık dehşetinin doruğa çıktığı dönem geride kalmıştır; Pasteur'ün öğrencileri, göreceğimiz gibi, Benedict Morel'in veya Prosper Lucas'nın öğrencileriyle aynı endişeleri paylaşmamaktadır. Ayrıca söz konusu önlemin hayata geçirilmesinde yaşanan başarısızlık, egemen sınıfların özel hayatlarının gizliliğini nasıl bir titizlikle korumaya kararlı olduklarının da göstergesidir.

Gençlik sırdaşlıkları

Burjuvazinin, halk toplumculluğundan özenle koparılmış ve aşırı kurallara bağlı sosyete ilişkileri içine hapsedilmiş erkek ve kız çocuklarına dayatılan tecrit, özel ve tutku dolu dostluklara kapı açar; itiraf etmenin güçlüğü, seçilmiş yakın bir arkadaşa içini dökme isteğini körükler. Cinsel ayrım kurallarına uyan gençlik sırdaşlığı bu toplumsal kesimde kişiliğin gelişmesinde öncelikli bir rol oynar.

Kalbindeki sırları açacağı bir kız arkadaşın seçimi, ergenlik çağındaki kızın yaşamında önemli bir sayfadır. Anneler, ciddi ve tamamen içten kızlar arasındaki bu kalıcı ilişkilerin gelişmesini destekler. Sosyete dostluklarının uçarılığının antitezi olan böyle sağlam bir bağlılığın, kızlarının yaşamı içinde yönünü bulmasını sağlayacak değişmez noktalardan biri olacağını umarlar. Kırsal alanda da gençlik toplumculluğu ritüelleri çözülüp dağılırken, bir süre sonra aynı ayrıcalıklı dostluk kaygısının büyüyeceğine tanık olunacaktır. Katolik ailelerde, bu değişmez bağlılık ihtiyacı genellikle Kudas ayini yoldaşının şahsında somutlanır. 1976'da konu hakkında görüşleri sorulan Bué-en-Sancerrois'nın yaşlı kadınları, bu yoldaşın rolünü yüceltmekte ağız birliği etmiştir.

19. yüzyıl tarihçileri, dostluğun önemini ve sırdaşlığın zevklerini fazlasıyla ihmal etmiştir. Bu eksiklik, her düzeyde seçilmiş yakınlıkların gelişmesine duyarlı bu çağın tarihinin yanlış anlaşılması tehlikesini beraberinde getirmektedir (Suzanne Hurel, 1911 Salonu).

Aile ortamının sıcaklığından koparılış, birdenbire yatılı okulun zalim atmosferine dalış, sırdaş kız arkadaşı acil bir ihtiyaç haline getirmektedir. Madam de Maintenon'dan beri, büyük kızları yeni gelen genç kızlardan birini kanatları altına almaya iten yönetmelik de bunu teşvik etmektedir. George Sand, bu ayrıcalıklı dostlukların tatlılığını titiz bir betimlemeyle nakletmiştir. Bu kapalı dünyada uygulanan cinsiyet ayrımcılığı, ayrılmaz dostlar arasındaki anlaşılması güç jestüeli şekillendirmektedir. Burada resim ve yemin alışverişi kızlar arasında sürer. Bu dostluklar çoğunlukla kalıcı olur. Yatılı okuldan mezun olup evlenmeyi bekleyip duran "büyük kızlar" çok mektuplaşır ve birbirlerini ziyaret ederler. Bu tür bağlılıkların sağlamlığı konusunda bir sürü örnek vardır. Eugénie de Guérin, akıllı, sevgi dolu ve aileleri içindeki ölümlerin genç yaşta olgunlaştırdığı kızlardan oluşan tam bir arkadaş ağı yaratabilmesine kendisi de şaşırır. Doğal olarak bu işte kuzinler genellikle ayrıcalıklı muhataplardır. Boileau ailesinde kuzinler ebeveynlerinin merakını boşa çıkarmak için aralarında İngilizce konuşur. Fanny ve Sabine Odoard, Nîmes ve Mercurol arasında bin bir küçük sırrı paylaşır. Bu örnekte de yazışmaların ciddiyeti yine çarpıcıdır; mektuplarda beyaz atlı prenslerden değil, vicdan kuruntularından, yaşam düzenlerin-

den söz edilir. Kolera salgını haberi gelince, genç Fanny önlemlerini alır, mahrem kâğıtlarını güvenli bir yere kaldırır ve öteki dünyaya gidişe hazırlanır. Bu çevrenin, aile içinde hastabakıcı ve yerel halktan komşuları arasında hayırsever melek rolü oynamaya alışmış genç kızı, acılara yabancı değildir.

Bu tür yazışmalar, esas olarak erkeklerin ürettiği ve en iyi arkadaşlarının gerdek gecesinin örtülü anlatısını dinlemek için yanıp tutuşan genç kızlardan söz eden izleğin geçerliliğinden kuşku duyulmasına da yol açmaktadır. *İki Yeni Gelinin Hatıraları* (1842) ile Edmond de Goncourt'un *Chérie*'sinin (1889) yayını arasında geçen sürede bu izleğin ne kadar çok kullanıldığı bilinmektedir.

Yatılı okullarda, kolejlerde veya fakülte sıralarında doğan erkekler arası dostluk da çok farklı olmakla birlikte aynı ölçüde yoğundur. Bu gençler, çoğunlukla yozlaşmış bir biçimde aşk deneyiminden geçmiştir. Bunu aile içinde anlatmalarına olanak yoktur; günah çıkarıcı papaza da artık başvurmamaktadırlar ve cinsel arkadaşları bu tür sırları dinleyemeyecek konumdadır; her ne olursa olsun bu cinsel arkadaşlar Öteki'ni, insanın içini dökmekten kaçındığı avı temsil eder. Bu gençler, ta içlerinde ancak vekilharç veya noter yardımcısı olabileceklerini bilseler de, ölçüsüz ve mükemmel ihtiras düşleri beslemekte; basitlikten, bayağılıktan tiksinmekte, görkemin, yüceliğin kendilerini beklediğini düşünmektedirler. Aldıkları kültür içlerini gururla doldurmuştur. Bütün bu unsurlar erkek dostluğunu, yaşanmış deneyimlerin yorumuna dayanan bir duygusal ve cinsel eğitim kanalı haline getirir. Bu dostluklar alaycılığın güzellenmesine, gülmenin ve şakalaşmanın erdemlerinin yüceltilmesine de yol açar. Rouen Koleji'nde genç Flaubert'in çevresindeki "erkek çocuklar mason locası"nın işleyişi böyledir (J.-P. Sartre).

Bu ayrıcalıklı dostluk alışkanlıkları gençlik derneklerinden ve toplantılarından farklıdır. Gençler özel ziyaretlerde, ateşin başındaki akşam veya gece toplantılarında birbirlerine sırlarını dökerler. Flaubert, dostlarından biriyle, Alfred Le Poittevin, Ernest Chevalier veya Maxime Du Camp'la sigara içerek geçirdiği Croisset akşamlarının nostaljisini uzun süre koruyacaktır. Çayırlarda yapılan gezintiler ve sohbetler, daha da önemlisi ikili genelev partileri bu derin dostlukları mühürler. Jean-Paul Sartre bu konuda şöyle yazar: "Kızlar ortak mülkiyettir; onları paylaşır, nasıl yatağa atıp, neler yaşadığınızı kaba bir dille anlatırsınız..." "Karşı cinsi erkek yoldaşlığına kurban etme ve tüm dışa vurulmuş erkekliklerin uç noktalarında görüldüğü üzere eşcinsellik isteği" bu şekilde kendini gösterir.

Erkek ve kız kardeş arasındaki suçortaklığı

Bu kez cinsel sırların anlatılmasından dokunan yoğun bir mektuplaşma sadece ölümün ayırabildiği bu dostlukları sürdürür. Genelev skorlarının sergilenmesi, burjuvaya yönelik kaba sövgüler, bir zamanlar yapılmış şakaların yeniden anlatılması, yetişkinlik gerçeğinin keşfedilmesinin açtığı yaraların etkisini azaltma işlevini üstlenir.

Askerlik hizmeti başlayınca (1872), gençler arasındaki bu suçortaklığı halk arasındaki bölük arkadaşlığının örneğini oluşturacaktır. O zamana gelinceye dek büyük kentlerin genç proleterleri, iş bulma kaderinin cilveleri ve konut sıkıntısı nedeniyle sürekli yer değiştirmeye mahkûm olduğu için, onların arasında gelişmesi güç olan bu tür sağlam dostluklar, köy yaşamının kalıcılığıyla birbirine bağlanan köylülere ve *privacy* deneyiminden yararlanan burjuvalara ait bir alan gibi gözükmektedir. Anılarını kaleme almış az sayıda işçi, kendilerini birkaç ay süresince aynı evi paylaştıkları veya aynı atölyede çalıştıkları bir arkadaşlarına bağlayan rastlantısal sempatilerden, kesişmelerin yarattığı dostluklardan söz eder. Dostluğun değişkenliği ve dağılıp gitmesi geçici göçmenlerin koğuşlarına dek sinmiştir. Bunun dikkatle incelenmeyi hak eden, henüz karanlıkta kalmış bir konu olduğu da doğrudur.

Burjuvaziye dönelim. Burada cinsiyetleri birbirinden ayıran engelin bir istisnası söz konusudur: erkek ve kız kardeşi birbirine bağlayabilen ve kanımca önemi çok az vurgulanmış ayrıcalıklı ilişki. Anne ile kızı arasında kurulan ve cinsiyet rollerinin çok katı bir biçimde farklılaştırılmasının sıkılaştırdığı bağ, kuşkusuz gençler arası bağlılık biçimlerinin gölgede kalmasında etkendir. O sırada erkek kardeş bir genç kızın yakınlık kurabileceği tek erkek çocuktur; kız kardeş de bir erkek çocuğun mahrem yaşamı içinde tanıyabildiği tek akıllı uslu kızdır. Ahlakın katılığı ve arkadaşlık kurallarının sıkılığı hem kardeşliğin öneminin yüceltilmesine, hem de bunun duygusal yayılımının kısıtlanmasına yol açar. Karşılıklı düşlemler, kendini ele verme isteğiyle korkusunun iç içe geçtiği küçük çaplı bir sırdaşlığı ortaya çıkarır. Flaubert, derin bir duyguyla bağlı olduğunu itiraf ettiği küçük kız kardeşi Caroline'le konuşurken üslubundaki teklifsizliği bir yana bırakır ve açık saçık sözlerden, anlatılardan kaçınır.

Genellikle erkekler dünyasının kültüründen ve deneyiminden büyülenen kız kardeş, erkek kardeşine karşı, özen dolu ve neredeyse anaç bir şefkatin eşlik ettiği bir hayranlık duygusu besler. Onun hastalanacağından, inancını yitireceğinden, başarısızlığa uğrayacağından korkar. Zaten ebeveynler de oğullarının ahlakını düzeltme konusunda kız kardeşe güvenir. Eugénie de Guérin'in

Maurice'e bağlılığı uç bir örnektir; ama ailesinin kendisine seçtiği silik kocasından çok Paris'te üniversite öğrencisi olan kardeşi Henri'ye bağlı olduğu anlaşılan Sabine Odoard'da da, o kadar canlı olmasa bile, aynı türde bir duygu fark edilir. Her iki örnekte de aynı duygusal bakışımsızlık, mektupların ve sırdaşlığın azlığı karşısında aynı bitmek bilmeyen yakınmalar dikkat çeker.

Kız kardeş, erkek kardeşin Pygmalion'culuğuna, kendi ikizini sakin sakin biçimlendirmesine izin veren, yumuşak ve hiç kopmadan her yöne çekilip uzatılabilen balmumu topağını temsil eder. "Erkek çocuk" bu ilişkide dişlerini biler; düşlerinin genç kızını şekillendirme ve toplumsal konum gereklerinin onu zorladığı karı-koca hayatına hazırlanma olanağına çok genç yaşta kavuşur. René ile Lucile arasındaki karışık bağlılıktan başlayarak, ev atmosferini dolduran bu tür çiftlerin örnekleri saymakla bitmez; Balzac ve Laure, Stendhal ve Pauline, Marie de Flavigny ve Maurice, Guérin'lerle birlikte bu konudaki en bilinen örnekleri oluşturur. Birbiri için yaratılmış iki canlı mucizesini ve erdişi (*androgyne*) mitosunu anımsatan bu ilişkinin, romantizmin etkisi sürdükçe daha canlı biçimde yüceltildiği anlaşılıyor. Yüzyılın sonunda bu yakınlık azalır; tatlı ve iyi yürekli ablası Jules Renard'ı sinirlendirir.

Aile sırlarının dolaşımı

Daha önce de gördüğümüz gibi, o dönemde aile içi yazışmalar olağanüstü bir yoğunluğa ulaşır. Akrabalığın dağılmış üyeleri aralarındaki ilişkiyi yitirmez. Arşivlerin saklanmasındaki rastlantılar sonucu keşfettiğimiz ağlar, Mercurol'lu Odoard'lar ve Chandolas'lı Dalzon'larda, en az Vigné'li Boileau'lar arasında olduğu kadar sıkıdır.

Ziyaretlerin zeminini hazırlayan bu kaçınılmaz ritüeldir; coğrafi veya işlevsel tamamlayıcılık esasına dayanan armağan ve hizmet alışverişlerine de o yön verir. Kişiler hakkında haberler, tavsiye mektupları, borsa tüyoları, öğütler yazışmalar yoluyla aktarılır. Bu haberleşme ve alışveriş ağı içinde bir aile hiyerarşisi şekillenir. Bu hiyerarşi ya doğum sırasının sonucudur ya da kişisel başarılara dayanır. Saint-Etienne'de mühendis olan Aimé Dalzon oldukça parlak bir kariyer yapmayı başarmıştır. Hayranlık verici bir ağabey olduğu için, memlekette kalan Arsène'e şefkat gösterme konusunda önüne geçilmez bir ihtiyaç duyar. Ailesine uzaktan yardım eder; onların birçok formalite işini üstlenir; kardeşine yeni ipekböcekçiliği malzemelerini betimler; ipek kurlarındaki öngörülebilir dalgalanmalar hakkında ona bilgi verir; kayınpederinin sahip olduğu ilişkilerden kardeşinin de yararlanmasını sağlar. Erkek ve kız yeğenlerinin gidecekleri yatılı okulları o seçer.

Bu olgunluk dönemi yazışmaları, sırlar bireysel itiraflar açısından çok cimridir. Cinsel yaşamdan söz edilmez. Okuyucu daha ağzı sıkı bir tavır ve daha az hayalle karşılaşır. Bu oturmuş yaşamlarda "yaramazlıklar" azalmıştır kuşkusuz. Buna karşılık, içlerini dökme konusunda çok cimri olan ve mektupların yakınlara yüksek sesle okunduğu Boileau'lar dışında, aile sırları bu yazışmalarda hiç durmadan dolaşıma girer. Kusurların kapatıldığı kutu, en azından ev dünyasının sorumlularının zihinlerini sürekli meşgul etmektedir. Odoard'larda büyük kardeş Auguste'ün akıl hastalığı ve Trappe'a sığınmak zorunda kalmış –bunun nedenini asla öğrenemeyiz– kilise görevlisi amcanın yaptığı kötülükler sürekli konu edilir. Marthe'ın ailesinin yazışmalarında sırların aktarılışı karikatürleşir. Bir arabacının metresi olan genç kızın "günahı" 1892'de hemen ve çok açık bir biçimde teşhir edilir; ama okuyucu vefat etmiş babanın aslında frengiye yakalandığının ancak yavaş yavaş itiraf edildiğine tanık olur. Annenin başına gelen "felaket"e satır aralarında göndermeler yapılması, kızın histeriye yakalandığı kuşkusunu uyandırır önce, sonra damat baklayı ağzından çıkarır. O zaman kuzenlerin evlenmesinin yarattığı kaygılar anlaşılır; evde kalmaya mahkûm olan ve öldükten sonra beyninin biraz sulanmış olduğu bile iddia edilecek kız kardeş Eléonore'un hüzünlü yazgısı keşfedilir. Bu trajik örtü karşısında, Rougon-Macquart'ların Dide teyzesi tatlı bir imge halini almaktadır.

Aile, günah ve kusur karşısında tekvücut olur. Tam bir gizlilik dayanışması sergiler. Felaketin akrabalar arasında dile pelesenk edilmesi ise, ondan kaçışın yadsınmasını hem destekler, hem de telafi eder; kamusal itiraf eğilimini de başlatır. Ne ilginçtir ki, etnologların köylülük içinde bulup çıkardığı davranışlara burjuvazinin bünyesinde de rastlanır. Bu kent ileri gelenlerinin aileleri açısından, Gévaudan'ın *oustal*'lerinde olduğu gibi, şeref sermayesini ve dolayısıyla stratejilerdeki başarıyı belirleyen özel hayatın gizliliğidir. Her iki alanda da ötekinin sırlarını öğrenmeye çabalamak aynı nedenle zorunlu hale gelmektedir. Lozère'liler taktik geliştirmelerini sağlayacak dedikoduları dinlesinler diye küçükleri kahveye gönderirken burjuva aileleri evlilik adaylarının kusurlarının izini sürmek söz konusu olunca, ne denli karmaşık olduğunu bildiğimiz bir haberalma ağını devreye sokar.

Duygusal eğitim ve geleneksel ahbaplıklar

Romantik aşk

Aşk duygusunun dış görünümü, esinlediği tutumlar hem erotik düşleri, hem de toplum bünyesini kaplayan gerilimle-

ri açığa çıkarır. Bu alanda da imgesel modeller ve toplumsal uygulamalar sürekli bir evrim içindedir. Yine de çağdaş tarih, zihniyetlerin bu yönünü bir kenara itmiştir. Dizilere meraklı olan bu tarih, mahrem yazışmalardan çok evlilik öncesi hamileliklerin niceliksel incelemesiyle uğraşmayı yeğlemiştir.

Özellikle bu alanda eskilere uzanan hapisanelerin çok dayanıklı çıktığı görülmektedir; bu nedenle, duyguları yeraltından yönlendirmeye devam eden eski kuralları hiç gözden kaçırmamak gerekir. *Amour courtois* (saraylı aşkı) ve onun görüşme ve karar usulleri, Rönesans döneminin yeni-Platonculuğu ve onun meleksi insanbilimi, tutku fırtınaları üzerine klasik söylem, Katolik Reformu'nun ruhban sınıfının "çılgın aşk"ı mahkûm etmesi, 19. yüzyıl âşıklarının davranışları üzerinde, kendileri bunu bilse de bilmese de ağırlığını hissettirir. Aydınlanma çağından miras kalan sistemlerin daha da kısıtlayıcı olduğu ortadadır. Metafizikçilerin ruhun özü, doktorların ve psikiyatrların tutkunun statüsü, iki cinsel yaradılışın varlığı ve fizyolojik aşırılığın tehlikeleri, tanrıbilimcilerin cinsel günahın göreli ağırlığı üzerine yürüttükleri düşünceler, aşka ilişkin tavırları da biçimlendirir.

Yine de işin özü, romantik aşkın önce geliştirilmesi, sonra da gerilemesidir. Ruhla beden arasındaki bağıntının hallerini tanımlayan çokbiçimli ve kaypak kuramlar, aşk duygusuna verilen bu yeni düzenin arkaplanını oluşturur; bu konuya tekrar dönmeyeceğiz. Kadın doğasının o çağın zihniyetlerini anlamak açısından aynı oranda vazgeçilmez olan çift kutupluluğu üzerinde biraz daha durmakta ise yarar var. İblisle yaptığı kadim ahitin damgasını taşıyan Havva kızı her an günaha girme tehlikesini taşır; yaradılışı nedeniyle içindeki şeytanın kovulması zorunludur. Organik dünyaya yakın olan kadın, yaşam ve ölüm kurgularını yakından bilme avantajına sahiptir. Doğayla özdeşleşme eğilimi taşıyan kadın, varlıkları nemfomanın ve histeriğin aşırılıklarına yansıyan bu yeraltı güçlerinin sürekli tehdidi altında yaşar. Bu kaynayan lavlar dizginlenemeyip dışarı taştığında, aşklarında doymak bilmeyen, inançlarında bağnaz, jestüelinde deli kadar ürkütücü olan kadın zincirlerinden boşanır. Eski Rejim'in sonuna doğru yeniden düzenlenmiş bu temsiller sisteminden esinlenen 19. yüzyılın ikinci yarısının sanatçıları dişiliğin çözülemeyen, bilmece gibi yapısına vurgu yapacaktır. Hem mermer gibi soğuk ve duygusuz, hem de hayvani bir yaratık olan sfenks kadın, belinde yılanı ve gözlerinde yabanıl bir alevle, modern üslubun Claude Quiguer'nin çok parlak bir biçimde çözümlediği o ayinsel ve donmuş kodlarının karşılığıdır. Romancılar, özellikle de Zola bu kaygı verici yırtıcı

Yüzyıl sonunun simgeciliği kadın imgesini derinden etkilemiştir. Dişilik figürlerinin hem esiri, hem de ağılı o ikili yapısını öne çıkararak, o çağın erkeklerinin karılarından duyduğu korkuyu kendi üslubunca yansıtmıştır. (Paul Albert Steck, *Tını*. Paris, Luxembourg Müzesi).

Romantik, yarı saydam, esiri âşıkların çokyönlü uyumunu ressam Louis Janmot'dan daha iyi çağrıştıran kimse çıkmamıştır. Genç bakirenin eteğinin dibine sinmiş vahşi kedi, erdişinin o başlangıç zamanlarındaki birliğini yeniden oluşturmaya yönelen bu ışıltılı çiftin kurbanı olabileceği hadımlık tehdidini hatırlatmaktadır (Louis Janmot, *Bakireler*. Lyon, Güzel Sanatlar Müzesi).

dişi hayvan modelini varoşlarda yaşayan halkın bağrına dek sokacaktır. Kadın korkusu yakalarını hiç bırakmayan o çağın erkekleri için, eşlerinin cinselliğini yatıştırmak ve onun erkek düzenine boyun eğmesini sağlamak her zamankinden daha önemli bir zorunluluk haline gelir.

O zaman dinsel kodlar devreye girer. Havva'nın ardılları aynı zamanda Meryem'in manevi kızlarıdır. Dişiliğin ak kutbu böyle şekillenir. 19. yüzyıl, daha önce Metodizmin yücelttiği *Kefaret Ödeyen Kadın* figüründe, erkeğin iyi yürekli meleğini arayacaktır. Merhamete açık, hayırseverlik yapmak için doğmuş kadın, idealin dişi ulaklığını görev bilmelidir. Martin'cilik burada etkisini gösterir. Özdeksiz yaratıkların –melekler– tartışma götürmez varlığı, eksiklikleri ilahi merdiveni kesintiye uğratacak ara canlıların varlığını da beraberinde getirir. Kadının doğal içsel eğilimi bu aracılık yerini doldurmak için yükselmek, sonra da erkeğe doğru eğilip, onun kendisini semavi tezahürleri aracılığıyla bilmesini sağlamaktır.

Günahsız Hamilelik dogmasının ilan edilmesinden (1854) ve Meryem tezahürlerinin atılımından (1846-1871) önce de, dindar edebiyat ve mistik resim beden ağırlıklarından uzağa doğru bu kaçışı, bu yarı-saydam meleksilik coşkusunu ifade eder. Louis

Janmot'nun Lyon illüminizmi bünyesinde tasarlanmış tabloları, özellikle de o güzel *Virginitas* (Bakireler) dizisi bu özlemi yansıtır. Genç kadın gözlerini mavi gökyüzüne kaldırır, kocasıyla görülmez dünya arasındaki iletişimi sağlar. Bu açıdan bakıldığında, aşk ikinci cennet, ortak manevi macerada yaşanan yakınlık olacaktır.

Günah çıkarma usulleriyle aşk diyalektiği arasında yakın bir bağ kurulur; Lucienne Frappier-Mazur'ün belirttiği gibi, sanki bastırılan cinsel duygular açığa çıkarken bastırma sırasında kullanılan yolları izleyerek geri dönmektedir. Romantik aşk deneyimi günah çıkarma ayininden itirafın dinsel dilini, eziyetin kefaret ödeyici işlevini, ödül beklentisini alıp kullanır. Manevi yetkiler burada kadının elindedir; tercihleri doğrulayan odur.

Ama romantik aşk aslında daha karmaşık bir yapının parçasıdır; dinsel dil tutkunun yeni statüsüyle bileşir. Gönül kargaşaları, varlığın yaşadığı kıyamet, yolunu yitirme, kısacası en azından 17. yüzyılda geliştirilen ve 1720-1760 arasında en ince ayrıntılarına dek didiklenen kodlar, geri plana itilir. Özellikle Fransa'da 1820'den 1860'a dek duygunun tam anlamıyla yeniden icadı yaşanır. Tutku bir enerjiden başka bir şey değildir artık; aşkın girizgâhını oluşturan o elektriklenme şokunu tetikler. Hem iki birey arasındaki bağ, hem de büyülü bir dünyaya birlikte giriş anlamına gelen aşk, doğal düzenden şiirsel düzene geçişi sağlar. Bu duygu öyle bir manevi yakınlığa yol açar ki, eşlerden her biri aralarındaki uyumun ebediyetine kesin kanaat getirir. Paul Hoffmann şöyle yazar: "Tüm doluluğu içinde aşk, gerçeklikten kurtulur; varlıkla yokluğun, sevgilinin çehresiyle anı ve düş imgelerinin birbirine karıştığı sınırlarda hayat bulur."

Erkekte bu uyanışı, bu "ruh fırtınası"nı yaratmak, hiç söndürülemez bir ideal dünya nostaljisi doğurmak kadına düşer. Rousseau romantik çağda bu mükemmel tümelliği önermiştir. Manevi bir erdişi mitosuna yeniden şekil vermiştir; zaten Sophie'de maço bir imgeden, kullaştırılmış bir eşten başka bir şey görememek fazlasıyla indirgeyici bir yaklaşım olur. En baştaki bölünmezliğe ilişkin kadim nostaljinin yeniden güncellenmesi eşlerin cinsiyetlerinin belirsizliğini üretir; bu yön özellikle Janmot gibi bir ressamın eserlerinde hemen algılanmaktadır. İdeale doğru kardeşçe atılımı sağlayan bu belirsizliktir.

Romantik duygu kodlarının uğradığı toplumsal gözden düşmenin çarpıcı yansıması. Bir ormandaki bu kır kahvesine çökmüş âşıklar, *Zevk* veya *Vadideki Zambak*'ın kahramanlarından çok, *Duygusal Eğitim*'in Frédéric ve Rosanette'ine benziyor (Edouard Gelhay, *Gelecek hayalleri*, 1897 Salonu).

O zaman halka tamamlanır ve hiç beklenmedik bir biçimde dişiliğin kara kutbuna ulaşılır. Esiri, yarı saydam bakire eşinin cinselliğini öylesine yadsımaktadır ki, kaygı verici, erkeği tuzağa düşürüp hadım edici bir çehreye bürünür. Erkek, içindeki hayvanlığı kovup çıkarsın diye melekler katına yükselttiği kadının kurbanı olur.

Tanışma şoku

O zaman dağıtımı en geniş çapta yapılan edebiyat eserleri; tavır modelleri önerir, manevi yol haritaları çizer, yeni aşk sistemini tanıtır. Bazı kalıplar çoğalır: tanışma şoku, kadının "belirmesi", insanın elinden kayıp gidiveren o siluetin ortaya çıkıvermesi. Aynı anda aşk sahnesi de yenilenir: Koruluk yerini bahçenin yoluna, doğa içindeki gezintinin saptığı patikalara bırakır. Burada söz dolaylılaştırılmıştır; uzaktan verilen mesajlar öne çıkar. Kesişen ve birbirine takılıp kalan gözlerdeki ilk bakış, sesin uzaktan gelen müziği, kadının sırtına giydiği hafif tuvaletten süzülüp gelen doğal parfümün tatlılığı kadın edebinin korunmasını sağlar ve asla kopmayan zincirleri dövüp biçimlendirir.

Romantik aşk itirafın konumunu değiştirir, utanca dayalı tepkileri keskinleştirir, yeni görüşme ve karar usullerini kurumlaştırır. Erkeğin isteğinin dışa vurumu meleksilik kodlarıyla taban tabana zıddır; sistemin inceltilmiş erotizmi buradan doğar. Fazlasıyla utanç verici olacak söz kullanımını uzun süre bakış, gülüş, en uç noktada da hafif dokunuşlar ikame eder. Bocalamak, yüzün kızarması, bilerek uzatılan suskunluklar da bunların yanıtlarıdır.

Bütün bunlar, bu edebiyatın başlıca konusunu oluşturan duygusal eğitim sürecinin parçalarıdır. Bu deneyim büyümenin güçlüklerini gösterir. Kadın yitirilen anne sevgisinin yerini doldurmaktadır. Onun getirdiği avuntu, uyandırdığı bütüncül güven, buluşmadan önce çekilen sırra-erme eziyetiyle hak edilmiş cennete dönüşü, ikinci doğuş mucizesini sağlar. Madam de Warens, Madam de Rénal, Madam de Couaën, Madam de Mortsauf ve daha pekçok kadın, aşk sırlarına erme isteğini hükme bağlaması gereken ikinci anneler ordusunu oluşturur. Erişilmesi olanaksız annelik zevki, bu duygusal eğitimin anahtar kişiliğinin ardında gizlenen ürkütücü hadım edici kadın imgesi, romantik cinselliğin serpilip gelişmesinin sırtına ağır bir bedel yükler.

1850'den sonra Pierre Larousse'unki gibi iyi sözlükler idealist önceliğe bir bağlılık sergilerken, romantik aşk modeli dağılmaya başlar. Bu duygunun anlambilimsel alanı aynı unsurlardan oluşsa da, düzeni bozulur. 1848 kuşağının yaşadığı bozgun, bu alanda meleksi inançların ölüm çanını çalan Flaubert türü bir alaycılığa kapı açar. Duygusal eğitim yolları tıkanır. Romantik aşka olan inancın yitirilmesi onun yaygınlaşmasına, deyim yerindeyse demokratikleşmesine eşlik eder; romantik aşk bir tüketim nesnesine, neredeyse bir metaya dönüşmüştür. Emma Bovary ve âşığı Rodolphe'un kurduğu düşlerde, macera sona erdiğinde duyguyu oluşturan unsurlar darmadağınık halde yere serilmiştir ve hemen yakındaki su boyunca kayıp giderler sanki. Bunu izleyen yarım yüzyıl boyunca da bir şey değişmeyecektir. Melek

yerini sfenkse bırakırken, duyulardan, düşlemlerden, anılardan ve korkulardan oluşan kararsız ve kaypak bir karışım, ideale doğru durdurulamaz atılışı ikame eder.

İmgelem yolları konusunda artık yeterince bilgi sahibi olan tarihçilerin önündeki en acil görev, yaşanmış deneyimlerin incelenmesidir. Çok az sayıdaki ilk çalışmalar, hem modellerin etkisini, hem de onların geliştirilmesiyle tavırlar içinde somutlaşmaları arasında açılan zaman farkını göstermeye yetmektedir. *Tavırların gerçekliği*

Nicole Castan, 18. yüzyılın en sonunda aşk-tutku dilinin halkın içine dek yayıldığını kaydeder; bu konu duyguların gücüne ve gönül atılımlarına bırakılmış görünmektedir. En yoksullara maledilen yeni bir retorik öne çıkar. Okuma-yazma bilmeyen en kara cahiller bile "sevgi dolu yeminler"den ve "sel gibi dökülen gözyaşları"ndan söz eder ve bu çevrelerde *Yeni Héloïse*'in etkisi hissedilir.

19. yüzyılın ilk yarısından bir mahrem yazışma külliyatını çözümleyen Jean-Marie Gautier, Devrim'in hemen sonrasında tutku dilindeki şiddeti açığa çıkarır. "Çılgıncasına aşk" hıçkırıklara boğulur; kıskançlık deliliğin biçimlerine bürünür; duygunun gücü ölüm isteğini üretir. Kısacası gözyaşları özelleşirken, tavırlarda ise yolunu yitirip kaybolmanın klasik kodları şiddetlenir. Ama aynı zamanda meleksi tavır savunusunun dili de zenginleşir; dinsel metafor söylemi istila eder: Âşık göksel bir varlıktır; ona tapınılmalıdır.

Yarım yüzyıl sonra (1850-1853) küçük burjuvazinin sınırlarında da aynı dile rastlanır. Genç Jules Odoard bir köy öğretmenine duyduğu aşktan çıldırdığını keşfeder. Fırtınalı bir tutkudur bu. Çok zengin yazışmalar bu tutkunun onu nasıl yakıp kavurduğunu yansıtmaktadır. Âşık, genç sevgilisine "uzun ve ateşli öpücükler" gönderir. İki gencin kanayan kalpleri romantik çağ İsa'sının kalbinden beslenerek imgeleştirilmiştir: Metresinin bedenini "ilahi merhem" olarak gören ve bundan mahrum kalan Jules, "Tanrım, isteğiniz yerine gelsin" diye yazar.

Burada tüm tavırların dökümünü çıkarmaya olanak yok. Yine de sistemli bir çözümleme denenebilir. Bahçede gezintiler, bakışlar, itiraf, el sıkışlar Victor Hugo ile Adèle'in yeni doğan aşklarının işaret taşlarıdır; Stendhal'in Métilde'e tutkusunu göstermek için kullandığı jestler de bu sınırın ötesine geçmez. O katı Guizot, gençliğinde romantik modelden aynen kopya edilmiş bir duygusal eğitimden geçer. Hippolyte Pouthas, genç Protestanın annesinin bir kadın arkadaşına duyduğu tutkuyu nakletmiştir; geleceğin bakanı öylesine incinmiştir ki, intihar etmesine ramak kalmıştır.

Köyde "aşk yapmak"

Geleneksel toplumda aşk duygusundan söz etmek ise, ilk bakışta bambaşka bir dünyaya girmek anlamına gelmektedir. 19. yüzyılın köylüleri duygularından pek bahsetmezler. Limousin'li geçici göçmenlerin karılarına yolladıkları birkaç mektup gönül dilini konuşmaz; bu mektuplarda işletme stratejilerinden başka bir şeyden söz edilmez.

Bununla birlikte çok temkinli olmak zorundayız: Tanıklar bu çevrelere önyargılarla gölgelenen bir bakış yöneltmektedir. Aydınlanma çağının antropolojisinden esinlenen bu tanıklar köylüyü, "iklim"e uyum sağlama gereklerinin uygarlık yolunda geri bıraktığı bir vahşi olarak görmektedir. Condillac'ın ve ideologların belli belirsiz devamcıları olan gözlemciler, organlar arasında bir rekabetin de söz konusu olduğuna inanır; kol gücüyle çalışmanın gerektirdiği kuvvet, hatta şiddet, varoluşu çevreleyen kötü hijyenik koşullar duyuların ve dolayısıyla duyguların hassasiyetini engellemektedir. Daha duyarsız duygu telleri ruhun incelmesini durdurmaktadır. Bu tanıklar, köylünün aşka ve tutkuya ancak canavarca biçimlerde açık olduğu kanısındadır. Mesajların zarafetini gerektiren romantik aşka ise tamamen kapalıdır. Dirimselcilere göre, bedensel zarfın kaslarla düğüm düğüm olmuş görüntüsü, ruh yoksulluğunu kanıtlamaya yeterlidir. Halkın bağrında aşk, içgüdünün kabalığına ve fedakârlığın körlüğüne indirgenir.

Gerek etnologlar, gerekse tarihçiler epey bir süre önce bu temsiller sistemini çürütmüş, aşkın kırsal toplumda bilindiğini bulup çıkarabilmişlerdir; Martine Segalen bu konuda "konuşulur ve yapılır" diye yazmaktadır. Ama burada aşk başka kodlara göre işlemektedir ve tanıkları şaşırtan da bu olmuştur. Ayrıca aşk tezahürleri bölgelere göre çok değişmektedir.

Duygu dille pek ifade edilmez; daha çok jestle yansıtılır. Bir bayramda, bir panayır yerinde veya bir kutlamada, bir gece sohbetinde veya bir ayin çıkışında insanlar birbirini fark eder, birbirinden hoşlanır. Âşık erkek çok konuşmaz; gönül eğilimini ancak karşıtlamalarla itiraf etmeyi becerir: Bunu güleç küfürler veya kaba saba şakalarla belli eder. Aşk güzergâhının işaret taşları bir dizi jestten oluşur. Eller kıracakmış gibi sıkılır, bilekler bükülür, yanaklar veya kalçalar birbirine sürtülür; omuza indirilen ağır şaplaklar, birbirine dirsek, hatta taş atmalar karşılıklı eğilimi açıkça dışa vurur. Bu tür tavırların anlamını, hatta yanıtların derecelenmesini herkes bilir.

Eğer gençlere aileleri de onay verirse, "aşk yapabilecekler", yani birbirlerine kur yapabileceklerdir. O andan itibaren çok katı bir biçimde ritüelleştirilen "birbirini görme, ziyaret"

toplumsal grubun denetimi altına girer. Bu kur yapma süreci genellikle sessiz bir biçimde cereyan eder. Gerektiğinde bekleme döneminin cinsel tekniklerine de başvurulur; bu teknikler de kodlanmıştır ve bunların denetimini gençlik grubu üstlenir. Vendée bölgesinin "uzun öpücüğü" (*maraîchinage*), "ellerin giysilerin içine girmesi" ve "cilveleşmesi", ileride göreceğimiz gibi, bunun en meşhur modellerini oluşturur. Kız işi bu karşılıklı mastürbasyona vardırmadan, "tımar"a izin verebilir; "çuvalın üst kısmını", yani göğüslerin okşanması işini ise erkeğe bırakır.

Yorum güçlükleri

Bu tür tavırlar artık iyi bilinse de, yine de birçok sorunu gündeme getiriyor. Öncelikle özel bir tercihin sonucu olmayan rastlantısal bir kız arkadaşı nazlandırmaya yol açabilen cinsel arkadaşlık ile gönül eğilimini yansıtan ve başka bir ritme göre belirlenen kişisel arkadaşlığı birbirinden ayırmak gerekir. Genellikle çok ritüelleştirilmiş olan aşk ilanının kamusal mizanseni ile etnologların düşündüğünden çok daha gizli, gözlerden uzak bir biçimde yürütülebilecek olan daha önceki baştan çıkarma süreci de birbirine karıştırılmamalıdır. İnek gütme, pazara veya kiliseye doğru yürüme, bütün bir gündelik karşılaşmalar dokusu, toplumsal sahneye çıkılmadan önce yaşanabilecek gizli bir suçortaklığına elvermektedir. Duyguların özü hiç kuşkusuz denetimde açılan bu kısa parantezlerde ifade edilmektedir.

Edward Shorter bu sorunu fark etmiştir. Ona göre, 18. yüzyıldan itibaren birinci cinsel devrim gerçekleşmiştir. Genç insanlar yavaş yavaş hem ritüellerden, hem yaş gruplarının denetiminden, hem de aile stratejilerinden özgürleşmek istemiştir. Kırsal göçün ve köy sistemleri yapısının dağılmasının da önünü açtığı sevgi ilişkilerindeki kendiliğindenliğin ve sevgililer arasındaki empatinin kaydettiği ilerleme, aşk davranışı konusunda daha bireyselci yeni bir halk modeli oluşturmuştur. Bu *romantic love*'ın yayılması daha önce gördüklerimize de tıpatıp uymaktadır.

Yine de geleneksel toplumun dayattığı kurallara boyun eğmenin, bireysel duygu diye bir şey bulunmadığını doğruladığı düşüncesine de kapılmayalım. Aile stratejileri empatiyi her zaman engellemez. Pierre Bourdieu'nün Béarn konusunda belirttiği gibi, bu stratejiler bireysel eğilimlerin de kendilerini ifade edebilmelerine olanak tanıyan belli bir oyunun sürdürülmesine izin verirler. Usullerin daha önceki başarı veya başarısızlıklarının getirdiği basit tavsiyeleri buyruklar olarak görmemek gerekir. Ayrıca bu tür ailevi ölçüler söz konusu eşler tarafından daha çocukluktan itibaren içselleştirilmiştir; duygusal kırılganlığı da düzenleyen onlardır.

Alfred-Philippe Roll, *Âşıklar* (1895 Salonu).

Ve bu durum 19. yüzyılın genç kırsal sakinleri açısından bir talihtir, çünkü evlilik stratejileri bırakalım silinmeyi refah nedeniyle iyice canlanmış, en azından mirasçılar açısından daha buyurgan bir hal almıştır. Nitekim kardeşleri birbirinden ayıran hendek derinleşir; büyük kardeşlere şart koşulan ihtirasların daha katı ve güçlü bir görünüm almasının karşılığı, küçük kardeşlerin serbest kalıp kurtulmasıdır. Aynı şekilde gündelik işçi olarak çalışan adamların kızları, diledikleri gibi davranmak konusunda "mirasçı kızlar"dan daha serbesttir. Ronald Hubscher'in belirttiğine göre, Pas-de-Calais kırlarında bu kızlardan bazıları kendilerine âşık ettikleri adamlar sayesinde güzel bir toplumsal tırmanmayı başarmıştır.

1870 ile 1880 arasında doruk noktasına çıkan Kilise saldırısının sonucunda, cinsiyet ayrımının daha geç bir dönemde güçlenmesini de azımsamamak gerekir. Bazı kırsal bölgelerde gençlik grubu üzerinde uygulanan denetimin sıkılığı özgürleşme sürecinin düz bir çizgi izlemediğini gösteriyor. Herhalde genç kızlar üzerinde, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Bué-en-Sancerrois'daki kadar katı bir iffet denetimi hiçbir zaman var olmamıştır.

Buna karşılık aşk tavrı hâlâ önceden oluşturulmuş bir kalıba dökülmektedir; bu tutum sosyo ekonomik zorunlulukları hesaba katmayı görev bilmektedir. Fazlasıyla meşhur özgür olma isteği, çoğunlukla önceden oluşturulmuş hazır bir tavır kalıbının benimsenmesiyle eşdeğerlidir. Edward Shorter, "romanlardaki aşk"ın geleneksel köylü aşklarından daha bireysel olduğunu düşünürken kesinlikle haklıdır; yine de kendiliğindenliği fazla abartmamak gerekir. Kente yerleşmiş köylünün özgürlüğünü abartmaktan kaçınalım. Tehlikeli ve günaha eğilimli sınıfların geliştiğini görmekten kaygı duyan burjuvaların geliştirdiği eski bir beylik düşüncedir bu. Tarihçilerin, göçmeni belli bir çerçeve içine sokan karşılama ve köylülük ağlarından hiç haberlerinin olmaması da bu beylik düşünceye inandırıcılık katmıştır. Kent semtlerindeki bölgesel koloniler içinde de denetim usulleri yürürlüktedir ve tavırlardaki özgürlüğü bastıran dedikodular dolaşır etrafta.

En önemlisi, romantik aşkın toplumsal ehramın tabanına doğru inme sürecini çözümlemektir. Kilise, Kudas ayinini yaptıranlara meleksi düşler telkin eder. Romansın ve bir gözlemcinin Limousin'in kırsal bölgelerinde Temmuz monarşisinden itibaren kendilerini kabul ettirdiklerini belirttiği iddiasız, küçük edebi eserlerin (*bluette*) etkisi, Margot'yu ağlatan melodramın başarısı, ödünç alınıp işyerinde okunan romanlar, sonra da tefrikalar, yeni duygusal imgelemi dolaşıma sokan kanalları oluşturur. Marie-Dominique Amaouche-Antoine 1870'ten sonra

"*caf'conc'*"ların [*café-concert:* çalgılı kahve] ve balozların [*beuglant:* eskiden gemicilerin, işçilerin gittikleri içkili, danslı eğlence yeri] repertuarının Yukarı Aude vadisi sakinlerinin duyarlılığının şekillenmesinde katkısı olduğunu gösterir. 1890'dan sonra kartpostallar, model arayışındaki âşıklara, önceden imal edilmiş hazır bir tavırlar sistemi, bir duygu mizanseni ve Saint-Valentin amblemleri önerecektir. Aşk ilanı bu kartpostallar aracılığıyla demokratikleşecektir.

Evlenme vakti gelinceye dek, terzi kızı (*cousette*) üniversite öğrencisi gence bağlayan bakışımsız evlilik dışı ilişki yetişkin cinselliğini şekillendirir. Ama bu uyumsuz birliktelikler romantik aşk ve şehvet simgelerinin de yayılmasını hızlandırmıştır. Genç burjuva, kimi zaman farkında bile olmadan, işçi kızların (*grisette*) aşk sahnesini yenileyen duruş ve mimikleri onlara öğretir. Hatta laubalilik kalıpları, sedirin üzerinde geçirilen saatler ve özel odadaki akşamlar, kır gezileri de romantik kodların öğrenilmesi sürecini oluşturur.

Romantik çağda tensel aşklar

Olayı biraz şemalaştırma tehlikesi taşısa da, bu güç alanda, kalın bir suskunluk örtüsüyle korunan ve seksin tarihin kapsama alanı dışında kaldığı yönündeki inatçı önyargının iyice loşlaştırdığı bu karanlık kıtada zamandizinsel bir kesit çıkarmayı denemek yerinde olacaktır. Diğer alanlarda da olduğu gibi 1860'larda karşımıza yine bir dönüm noktası çıkmaktadır. O halde yüzyılın, Konsüllük döneminden emperyal şenliğin en güzel saatlerine dek uzanan bu birinci uzun bölümüyle işe başlayalım.

Şehvet figürleri

Cinselliğin dili düşleri şekillendirir, tavırları düzenler. Bunu hesaba katmamak kesinlikle anakronizma içine düşmeye yol açar. Bronislaw Baczko'ya göre, "cinsellik" (*sexualité*) sözcüğü ancak 1859'da –belki de 1845'te– ortaya çıkar. O sırada henüz cinsiyeti olanın niteliğinden (niteliklerinden) öte bir şeyi ifade etmemektedir. *Scientia sexualis*'in (seksoloji) geliştirilmesinden önce, "aşk"tan ve "aşk tutkuları"ndan, "arzular"dan ve "zürriyet (*génésique*) içgüdüsü"nden, "tensel edimler" ve "zührevi edimler"den söz edilir. Doktorlar ise, çiftleşme ve cinsel birleşme terimlerini kullanır. Fiziksel aşkın jestlerini anıştırmak neredeyse tamamen erkeğin tekelindedir. Ama erkek söylemi bile bunu dolayımlı bir biçimde yapmak zorundadır. Sadece doktor açıkça seksten söz edebilir; "zürriyet içgüdüsü" kavramı ona bu konuda izin vermektedir. Tutkudan ayrılan ve böylelik-

Lüks ve incelik içinde cereyan eden bu baştan çıkarma sahnesinde, genç kadının beden duruşu kendini bırakmayı belirtmekte ve yansılamaktadır. Gerek küçük salonda, gerekse özel odada üzerine yığılan yastıklarla yumuşacık yapılan kanepe, kadının kendisini sanki birden baskına uğramış gibi teslim etmesine olanak tanımaktadır. Kanepe yataktan farklı olarak, baş dönmesi sonucu yaşanan kaçamağın ardından, vicdanın rahatlatılmasını sağlar. Burada ressam kalın perdelerle gözlerden korunan köşenin kaçamak mahremiyeti ile dans eden çiftlerin dönüp durduğu resepsiyon alanı arasındaki kontrastı çok iyi kullanıyor (Hubert-Denis Etcheverry, *Baş dönmesi*, 1903 Salonu).

le türün üremesi için gerekli bir güçle özdeşleştirilen cinsellik, daha alt bir statüde kalır ve bu durum aşk ilişkisinin tüm alçaltıcı biçimlerine karşı laubali bir tutum takınılmasına izin verir. Doktorlar karı-koca oynaşmalarını kodlamaya çalışır –bu da onlara orgazm figürleri üzerinde biraz da hoşlanarak durmak için gerekli bahaneyi sağlar. Zürriyet içgüdüsünden "sapmalar" olarak algılanan kimi sapıkça tavırların üzerine yıldırımlar yağdırmaya başlamışlardır bile. O sırada maraziliğin alanını genişletme yönündeki bu isteğin başlıca hedefi otuzbircidir.

Fiziksel aşk roman ve şiiri de sürekli meşgul eder. Hem her yerde hazır ve nâzır, hem de metnin dolayımları arasında gizlenmiş olan müstehcenlik, okuyucuyu sürekli şifre çözmeye zorlar, ki bu da kuralları çiğnemenin zevkini arttırır. Eksilti (*ellipse*), yeğinseme (*litote*), dolaylama (*périphrase*) veya eğretileme (*métaphore*) hayal gücünü çalışmaya davet eder. Cinsel doyumun doruğa çıkmasına yönelik çağrıştırmalar böyle işletilir. Bu edebiyatta "kendini veren" bir kadına "sahip olu-

nur"; o zaman "mutluluk" –kâh cinsel birleşme, kâh orgazm anlamında– "sözle ifade edilemez doyumlar"dan, "işitilmemiş hazlar"dan, "bedeni neredeyse çırpıntılar içinde bırakan çılgın bir zevk"ten oluşur. Roman, açık saçık söylemin el atmadığı cinsel yaşamın gizli yönlerine eğilir, en azından şöyle bir dokunup geçer; kadının soğukluğunu, erkeğin iktidarsızlığını çağrıştırır; rol değişimlerinin yarattığı skandallardan çok keyif alır.

Mizah ise farklı bir dolayım önerir. "Açık sözlü", "sağlıklı" neşe, açık saçık fıkraların (*gaudriole*), açık saçık nüktelerin (*gauloiserie*) bahanesi olur. Çapkınlık yüzyılından esinlenen güçlü bir şanson edebiyatı küçük burjuvazi içinde ve halk tabakasının uç kesimlerinde serpilip gelişir; bu edebiyat, hüzünlü ruhların melankolisini giderme iddiasını taşır. Bilmeceler, söylenen sözü "örtmeye" yarar. Hayal gücünü çalışmaya zorlayarak müstehcen imalara değer kazandıran dil sürçmesi esprileri de (*contrepèterie*) aynı biçimde işler. Bu söylem erkek cinsinin narsisist aşkını didik didik eder. Marie-Véronique Gautier şöyle yazar: "Şanson yazarı doymak nedir bilmeyen, bakışları zevk aracına çakılı kalmış bir kadın düşler." Erotik-savaşçı eğretileme bu noktada çoğalır. Kız "silahlarını indirip, teslim olup" durur; erkeğin zevki "hedefe yapılan atış"a indirgenir.

Kadının çift kutupluluğu imgelemi dolduran şehvet figürlerini biçimlendirir. Bu çift kutupluluk idealizasyon ile aşağılama arasında sonu gelmez bir gelgite neden olur; Jean Borie, insanı gözünün yaşına bakmadan meleksi ve tutkulu dileklerden genelev başarılarına sürükleyen bu cinselliğin nabız ritmini böyle saptar. Romantik aşk kodları kadına yatakta, bugün belki de gülümsememize neden olabilecek bir meleklik rolü yükler. Kadının arzularını dışa vurmasını engelleyen tabu, saldırının gücü "bozgun"a bahane oluşturacak kerteye gelmediği sürece "kendini vermeyi" kabullenemeyecek bir avmış gibi davranmak zorunda bırakır sevgiliyi. Kendini şehvete kaptırdığında aşırı konuşkan hale gelen bir beden, "esrime" ânı geçtikten sonra, saflığın, temizliğin kefaret ödeyici duruşlarına bürünülmesini gerektirir. Louise Colet iffet düşkünü bir kadın değildir; bir at arabasının içinde genç Flaubert'in üzerine o saldırır. Bununla birlikte derme çatma bir otelde yaşadıkları ilk aşk sahnelerinin sonunda "saçları yastığa yayılmış, gözleri göğe dikili, ellerini kavuşturup, ona çılgınca sözler ederek" yatağa uzanıp kalır. Bu sahneyi yorumlayan Jean-Paul Sartre, "1846'da burjuva toplumunun kadını az önce hayvanlaşmışsa, hemen ardından meleği oynamak zorundadır" der.

Erkek cinselliğinin daha düşük bir düzeyde oluşu, erkekte giderek artan bir bunalıma yol açar. Bir Musset kahramanının

şehvet maceralarının anlatımı, bir Restif'in muzaffer erkek anlatılarından çok farklıdır. Artık metinler doruk noktasındaki tavırları vurgulamaktadır: Gerek doktorlar, gerekse romancılar varlığın bütüncül coşkusunun, esrime ya da daha doğrusu yok olma halinin, hatta –ve özellikle– alçalmanın altını çizerler. Cinsel doyum, şu sözlerin de belirttiği gibi, Namouna'yı mahveder: "hafifçe bir titreme, aşırı bir solgunluk/ gırtlakta bir düğümlenme, bir küfür/ çok kısık bir sesle mırıldanan kırık dökük ve anlamsız birkaç sözcük [...]."

Kaynaklandığı Sade'cı zevk kudurganlığından çok uzaklara sapan bu romantik şehvet figürüne yine de yıpranma ve yaşlanma korkusunun telkin ettiği saplantılı bir cinsel birleşme aritmetiği eşlik eder. O zamanın burjuvası güven verici hünerlere veya en azından değişmez bir düzenliliğin matematik kanıtlarına ihtiyaç duyar. Vigny'nin, Hugo'nun orgazmlarını saymaları, Flaubert'in başarılarını hesaplaması, Michelet'nin zürriyet etkinliği konusunda yıllık bilançolar çıkarması, onların yaşadığı çevrelerde bu aşk hesaplamalarının yaygın olduğunu düşündürmektedir.

Esrime ile alçalmanın birbirine karıştığı bu şehvet tiyatrosu toplumun sınırlarında sahnelenmektedir. Cinsel doyum tarzları genelevin içinde, sokaktaki karşılaşmaların rastlantılarında, kibar fahişelerin şatafatının ortasında, zaman zaman ortaya çıkan zina zevki fırsatlarında şekillenmektedir; biz de bu güzergâhı izlemeye çalışacak, rehberliği de çiftlerin büründüğü çok sayıdaki dış görünüme bırakacağız.

Evlilik öncesi talep

Ama önce buluşmayı belirleyen bazı tarihsel olguları hatırlatmakta yarar var. 19. yüzyılda buluğ çağına geçişi evlilikten ayıran zaman aralığı çok ölçüsüzdür; üstelik ilk âdetlerin görüldüğü yaş yaklaşık ortalama iki yıl düştüğü için fark daha da artmıştır. Yaşam süresinin uzaması, evlenmeyi sağlayacak mirasın daha uzun zaman beklenmesini gerektirmektedir. Bekârlığın genişlemesi ve özellikle de yoğun bir evlilik öncesi cinsel talep yaratan kent gettolarının oluşması buradan kaynaklanmaktadır. Başkentin merkezindeki koğuşlara yerleşmiş geçici göçmenler, kışlalarındaki askerler, üniversite öğrencileri, gelirleri düşledikleri küçük burjuva aile yaşamını kurmaya yetmeyen büro çalışanları ve tezgâhtarlar, kadın namusu üzerinde sürekli bir baskı unsuru oluşturmaktadır; Temmuz monarşisinin kentlerine yığılan kalıcı göçmenleri de unutmamak gerek; bazı semtlerde onların varlığı cinsiyetler arasında çok derin bir dengesizliğe yol açmaktadır (Jeanne Gaillard). Kırsal alanda kök-ailenin egemenliği sürerken, yetişkin yaştaki sayıları geçmişe göre çok artmış

Temmuz monarşisinin başlarında şehvet figürlerinin utangaç ressamı olan Devéria, burada sefahatin aşırılıklarından çok karı-koca ilişkisini, daha da kesin bir ifadeyle gerdek gecesini çağrıştıran ihtiyatlı bir yaklaşımı benimsiyor. Yenilmiş, ama kaderine razı bir av gibi duran kadın, onu yatağa atmaya hazır görünen adamın bu akşam vakti kucaklayışına kendini olduğu gibi bırakmış görünüyor. Sabah ise, takınılmış yapmacık iffet görüntüsüne karşın, yüzdeki hoşnutluk dolgun bedenin tatmin olmuş dinginliğini doğruluyor; bu bedende sadece göğüslerin çıplaklığı izleyiciye geceki ateşli oynaşmaları çağrıştırıyor (Achille Devéria, *Sabah ve Akşam*, Paris, Ulusal Kitaplık).

küçük erkek evlatların bazıları kendilerine asla bir eş bulamamaya mahkûm olduklarının farkındadır. Champagne berrichonne gibi bazı büyük tarım bölgelerinde oluşan hizmetçiler proletaryası da gerçek bir cinsel sefaletin ıstırabını çekmektedir.

Doktorların şiddetini bildiği ve tezahür sıklığını tanımladığı "zürriyet içgüdüsü", cinsiyete göre değişen iki farklı etik bulunduğu inancının temelini oluşturur. Kilise Babaları'ndan, özellikle de Aziz Augustinus'tan miras kalan ahlaki gerçekçilik, cinsel eylemdeki hayvaniliğin tehlikesinin azımsanmasına ve erkeklerin karmaşık cinsel tatmin sisteminin hoşgörülmesine yol açar; kesin sınırlarla çevrelenmeye çalışılan ve Louis Janmot'nun meleksi âşıklarının özlemini duydukları aşk cennetinin tam simetriğini oluşturan gerçek bir cehennem söz konusudur. Coşkulardaki idealizasyonu dengeleyen bayağılaşmış bir cinsellik tam kapasite çalışmaktadır.

Gayrimeşru zevkin ilk halkaları

Bu gayrimeşru zevk takımadasının ilk halkasını mastürbasyon oluşturur; bu konuya tekrar dönmeyeceğiz. Ama başka yedek cinsellik biçimleri de vardır. Burada işe tarihsel nüfusbili-

mi karışır. 1750'den 1860'a kadar hem gayrimeşru doğumlarda, hem de evlilik öncesi hamileliklerde artış görülür. Bu olgular önemlidir; ne yazık ki dizisel tarih bunları yorumlama gücünden yoksundur. Bazılarına göre bu çifte oluntu cinsel tercihteki tırmanışı, aşk alanındaki bireyselliğin ilerlemesini ve dolayısıyla geleneksel evlilik mekanizmalarının dağılmasını kanıtlamaktadır. Bu iki belirtide gözlemlenen yükseliş, kodlanmış arkadaşlık ritüellerindeki yıpranmanın sonucu da olabilir; 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın başında geliştirilmiş bu ritüeller eşlerin özdenetimine dayanıyordu. Kilise'nin, günahın erken tezahüründen başka bir şey olarak görmediği bu gençlik toplumculluğuna karşı savaşmaktan hiç geri kalmadığını da hatırlatalım. Ama topluluğun uyguladığı denetimin dağılması, baştan çıkarıcı erkeğin saldırıları karşısında genç kızı savunmasız bırakmaktadır.

Evlilik öncesi hamileliklerin sayısındaki artışın, genç adamın iffetini elinden aldığı genç kızla evlenmeyi geçmişten çok daha zorunlu bir biçimde görev bildiği anlamına da gelebileceği söylenecektir. Ama koşut olarak gayrimeşru doğumlarda da görülen tırmanış bu açıklamayı geçersiz kılmaktadır. Buna karşılık, gayrimeşruluktaki artışın aile stratejilerindeki bir yumuşamayı değil, güçlenmeyi yansıttığını düşünmemizi engelleyecek bir neden de yoktur; engellenen aşklar, yasal bir tatmin umudu kalmayınca, samanlıktaki ot yığınlarına veya kır gezintisinde çayırlıklara sığınmaktadır.

19. yüzyılda bazı kırsal bölgelerde aşk duygusunun basit dışavurumlarının dışına taşan kimi gelişkin yedek cinsellik biçimleri yürürlüktedir. Kimi zaman arkadaşlık kodları geceleri bir arada kalmaya izin verir; ama bu cinsel birleşmenin sonuna kadar götürülmesi anlamına gelmez. Korsika'da gençler evlilik öncesinde birlikte yaşar; Bask ülkesinde deneme evliliği uygulaması vardır. Morvan'lı sütanneler evlenmeden önce para getiren doğurganlıklarını kanıtlamak zorundadır. Arras piskoposluk bölgesindeki gelinlerin % 40'ı hamiledir; Yves-Marie Hilaire'in belirttiğine göre, orada da nişanlı kız, çocuk yapmayı bildiğini göstermek zorundadır. Kamuoyu çok hoşgörülü davranmaktadır. 1838 ile 1880 arasında gençler, on beş ve on yedi yaşından itibaren, pazar günleri "küçük odalar"da, "tribünler"de veya "gizli yerler"de çiftler halinde oynaşır. Daha sonra Kilise adamlarının hırçınlığı bu kurumun yaşamasını engeller.

Ama daha az ritüelleştirilmiş birleşme biçimleri de vardır: Gévaudan *oustal*'lerinin delikanlıları ahırda, hizmetçilerle birlikte yatar; bu onlara otların arasında yaşanan rastgele iç içelikleri izleme ve gözlerini erken açma fırsatını verir. Gözüaçık hizmetçi

Edmond de Goncourt'un, Askeri Okul'a komşu asker evlerinden görerek esinlendiği genelev sahnesi, beden duruşlarındaki hayvansılık ve kızların sakin bıkkınlığı, Devéria'nın tablosundaki kadının edebini korur gibi kendini bırakışına eşlik eden heyecanla canlı bir zıtlık oluşturuyor (Edmond de Goncourt, *Elisa*, 1877. Paris, Ulusal Kitaplık).

kız, yetişkin uşağın kucağından kalktıktan sonra, öğrenmeye aç delikanlıya ilk bilgileri verir. Bu Lozère toplumunda, sert töreler geçerlidir. Kendilerine bir eş bulma konusunda her türlü şanslarını yitirmiş küçük erkek kardeşlerin hizmetlerinde çalışan küçük çoban kızlara tecavüz etmelerine göz yumulur; hoyratlığı aşırıya vardırıp dramlara neden olduklarında, köydeki tüm diller kilitlenir ve polis suçluyu bulamaz. Burada bekâr erkeklerin cinselliği bir kadın proletaryasının örtülü itaatini gerektirmektedir. Gerçekten de *oustal*'ler "mirasçı kızlar"ın bekâretine büyük önem verip, bunu sıkı bir biçimde denetler. Bu ateşli çevrede, tüm bakışlar hamile kızın üzerinde toplanır. Dedikoduları hiç değilse bir süre boşa çıkarabilmek için, kız belini kuşaklarla sıkıp elbiselerini öyle giyer, "günah çıkarma hücresi"nde fazla kalmaktan kaçınır, ayinlere varlığını belli ederek katılır ve çalışırken gösterdiği aşırı gayretkeşlikle durumunu yadsımaya çalışır.

Nikâhsız yaşamanın çok çeşitli modelleri

Bir zamanlar Louis Chevalier'nin ortaya attığı, Edward Shorter tarafından da yeniden güncellenen eski bir sav, 19. yüzyılın ilk yarısının kentlerinde yayıldığı biçimiyle işçilerin nikâhsız yaşamasını gayrimeşru cinselliğin yeni bir modeli olarak sunma eğilimindedir. Başkalarının güdümündeki ilişkilerden bıkmış genç göçmenler, köy cemaatinin vesayetinden kurtu-

lup, daha mesafeli bir hale gelmiş toplumsal denetimi de fazla umursamadıkları için, canlı ilişkilerin serpilip gelişmesine izin veren vahşi birliktelikler kurmaya yönelirler. Böylelikle onlar evlilik dışı birlikteliğin tam halk türü bir figürünü oluştururken, orta sınıflar arasında ise sınırlı aile hücresi güçlenmektedir.

Ne yazık ki olgular, bu halk gayrimeşruluğu yüceltimini tam olarak doğrulamamaktadır. Michel Frey, Temmuz monarşisi Paris'inde yaşayan 8.588 gayri nizami çiftin yapısını çözümlemiştir. Bunların içindeki erkek mevcudun sadece üçte ikisi işçilerden oluşurken, işçi kadınlar nikâhsız yaşayan eşlerin onda dokuzunu temsil etmektedir. Ayrıca burada işçi olarak nitelenen topluluk çoğunlukla zanaatkârlardan, küçük esnaftan, hizmetçiler, yevmiyeli işçiler ve hamallar gibi aşağı tabakadan gelme insanlardan oluşmaktadır. Fabrika işçilerinin söz konusu toplam içindeki oranı sadece % 10,4'tür. Buna karşılık kadınların hemen hepsi bir hizmetçi ve işçi (fabrika veya sanayi işçisi) proletaryasındandır. Bu bakışımsızlık, nikâhsız yaşamanın ne denli karmaşık bir uygulama olduğunu kestirmemize olanak vermektedir. Michel Frey başka bir yerde, 1847'de Paris'te işçi yoğunluğu ile nikâhsız yaşayanların çokluğu arasında bir bağıntı bulunmadığını göstermektedir; üstüne üstlük o tarihte emekçi kategoriler olağanüstü bir evlenme eğilimi içindedir.

Bu araştırmalar ne kadar sınırlı olursa olsun, yine de insanı temkinli davranmaya itmektedir. Aslında nikâhsız yaşama teriminin (*concubinage*) gerisinde, çokbiçimli bir uygulama gizlidir. Halk gayrimeşruluğunun aldığı geniş boyutları yadsımak söz konusu değildir; genellikle karı-koca yaşamı modelinden kopya edilen ve evliliğin getireceği masraflar nedeniyle resmileştirilmesi ertelenen evlilik öncesi birlikteliklerin sayısı kabarıktır. Pierre Pierrard, Lille'de gelinlik satın almanın, çeyiz sandığını düzmenin, ayin ücretlerinin, düğün ilanları ve düğün yemeği masraflarının meşru birlikteliğe aday birçok çiftin geri adım atmasına neden olduğunu belirtmektedir. İdarenin istediği belgeleri toparlamak da güçtür; bu iş, köklerinden kopmuş bireyleri hiç alışık olmadıkları bir yazışma yürütmeye ve pahalı girişimlere zorlamaktadır; 1850'den önce yerel halk belgeleri bedava almak gibi bir avantaja da sahip değildir. 1844'te evlenen Lyon'lu ipek işçilerinin % 20'si zaten nikâhsız yaşıyordu ve içlerinden çoğu (% 80) bu evlilik öncesi ilişkide doğmuş çocuklarına evlenerek meşruiyet kazandırıyordu. Laura Strumingher'in kaydettiğine göre, "bu zanaatkârların benimsediği kültürel modele göre, cinsel birleşmenin ve çoluk çocuk sahibi olmanın, evlenmek için yeterli nedenler oluşturmadığı açıktır."

Kent halkı, köy cemaatinden daha hoşgörülü davranmaktadır; kentte aile denetiminin ağırlığı daha az hissedilir. Nikâhsız yaşamak ile evlilik burada aşağı yukarı aynı içeriğe sahip olduğu ve ortada tartışma yaratacak hiçbir aile mirası bulunmadığı için, bir kızın "gençliğinin tadını çıkarması" daha kolay kabullenilir. Ayrıca bir ücreti olan kız istediklerini daha dayatıcı bir biçimde dile getirebilir. Sosyal soruşturmaları yürütenler, büyük kentin ortasında kadının erkeksiz geçinmesinin zor olduğunu yineleyip durur. Bu nedenle evlilik dışı ilişkideki kadın eşine göre daha aşağı bir konumdadır. Dolayısıyla birlikteliklerinin meşrulaştırılmasını dayatması iyice zorlaşmaktadır; üstelik genç adamın üzerinde ağırlığını hissettirebilecek ayıplayıcı dedikoduların köylü cemaatindeki kadar zorlayıcı olamadığını da hesaba katmak gerekir.

Bu nikâhsız birlikteliğin niteliği birlikte yaşama süresine göre değişir. 1847'de Paris'te "sahte aileler"in % 43'ü üç yıldan kısa bir geçmişe sahiptir; bu nedenle deneme evlilikleri olarak da görülebilirler. Buna karşılık çiftlerin % 34'ü altı yıldan daha uzun bir süredir birlikte oturmaktadır; bu uzunluk söz konusu eşlerin mevcut kuralları tartışılmaz bir biçimde küçümsediğini gösterir.

Michel Frey'in işçilere özgü olarak nitelediği ve kadının aleyhine seyreden bir bakışımsızlığı olduğu ortaya çıkan gayrimeşruluğun yanına, büyük ve küçük burjuvaların üçte birini terzi, ütücü veya tezgâhtar kızlarla bir araya getiren alt sınıftan bir kızla nikâhsız yaşamayı da eklemek gerekir. Bazı örneklerde bu tür birliktelikler yedek cinsellik sahasına girmektedir. Üniversite öğrencisi ile işçi kızın (*grisette*) geçici birlikteliği böyledir. Romanlar, elde edilmesi kolay, kalbi temiz, esprili, kır meyhanelerine gitmeye meraklı, içinde varoşların canlılığını, tazeliğini ve içtenliğini taşıyan genç kız modelini çizmiştir; bu basitliğin ve bu hafifliğin altının çizilmesinin nedeni kuşkusuz öğrenim sona erince gelip çatan ayrılıktaki hayasızlığı gizlemektir. Gelecekte Üçüncü Cumhuriyet'in bakanları olacak kişilerin gençliklerindeki tavırlarını tahlil eden Jean Estèbe'e göre, tüm yüksekokul öğrencileri "*étudiante*" [üniversite öğrencisi kız] adı takılan kızların hercai bağlılığına başvurur. Her Politekniklinin devre toplantılarına yanında getirdiği bir işçi kızı vardır; yıllar geçtikçe genç adam alışkanlıklarına karı-kocalığa daha yakın bir yol seçer. Eğer olanağı varsa kızı terk edip şık ve zarif bir ilişki bulur veya bir yosmanın (*lorette*) işvelerine kapılır. Yosma, fuhuş piyasası içinde yer alan, daha kaygı verici bir figürdür ve onun yükselişi bir süre sonra işçi kızın gerilemesiyle doğan boşluğu kapatacaktır.

Üniversite öğrencisinin, genç büro çalışanının veya manifaturacı çırağının, işçi kızın varlığıyla aydınlanan tavanarasındaki odasındaki mutluluğu, o çağın burjuvasının çok hoşuna gider. Bu geçici mutluluk ona duygusal eğitiminin en özgür safhasını anımsatır (Eugène Edmond Thierry, *Tavanarasında*).

Genellikle ayrılma konusundaki ilk adım, evlenme arifesinde erkekten gelir. Artık can sıkıcı hale gelen metresinden, ya da masraflarını üstlenip kapattığı kızdan kurtulmak ve bunu yaparken hem gözyaşlarından, hem de "ileride başına açılabilecek belalar"dan kaçınmak zorundadır. Belle Epoque beyefendisi için nikâhsız yaşamak, yani "sahte aile" evli kadınları baştan çıkarıp zina yapmaktan daha tehlikelidir. (Pierre Jules Tranchant, *Ayrılık*, 1808 Salonu).

Çok katı yönetmelik, kışla değişimleri, drahoma zorunluluğu subayın evlenmesini güçleştirir. Subay evlenebilmek için çoğunlukla emekli olmayı bekler. Genelevlerin müdavimi olmaktan kaçınmak istiyorsa, ilişki gizli kalabiliyor ve eşi belli bir seçkinlik gösteriyorsa, nikâhsız yaşama yolunu tutabilir. William Serman'a göre, İkinci İmparatorluk'un birçok subayı bu geçici çözümle yetinmek zorunda kalmıştır. Sanatçı ile modeli arasındaki aşklar ise, beylik bir roman kalıbıdır; bunun geçerli olup olmadığını gösterebilecek hiçbir inceleme yoktur.

Alt sınıftan kızlarla bu birlikteliklerin bazıları daha kalıcı olur. Yerleşikleşmiş bekâr için "aile düzeni kurmak", zorunlu niteliğini iyi kestirmek gereken bir ihtiyaç oluşturur. O sırada tek başına yaşayan bir adamın çok zaman ve sürekli evde bulunma isteyen ev işlerini yapmak zorunda kalması, çok güç ve gülünç bir durumdur. Ateşi yakıp yanık tutmak, yukarıya temiz su taşımak, pis suları boşaltmak, yemek yapmak, çamaşır yıkamak, ucuz lokantalardan bıkmış pek çok bekâr büro çalışanını ürküten bir iş toplamı oluşturur. Kırsal alanda rollerin bu şekilde altüst olmasını dedikodular pek hoş görmez. O zaman hizmetçiyle nikâhsız yaşama veya erkeğe bir eş mi yoksa bir hizmetçi gibi mi bağlandığı pek de kolay ayırt edilemeyen iyi,

20. yüzyılın başında çocuk düşürme alışkanlığı sadece fuhuş ve sapkınlık dünyalarıyla sınırlı kalmaktan çıkmıştır. Saygıdeğer burjuva kadınlar, aile yükünü sırtlanan işçi kadınlar da kaçak çalışan doktorlara ve "kocakarılara" başvurmaktan çekinmemektedir. Hem nüfus artışı yanlılarının hem de yeni-Malthus'çülerin bu uygulamayı kınamakta ve önemini olduğundan fazla göstermekte çıkarları vardır, dolayısıyla görülen sıçramayı yine de fazla abartmamak gerekir (*Yağlı kuyruk*, 13 Nisan 1907. Paris, Marguerite-Durand Kitaplığı).

Paralı zevk takımadası

sessiz ve insanı rahat ettirecek bir kadınla birliktelik çekici görünebilir. Gévaudan'ın kırsal alanlarında efendi-hizmetçi çifti drahoma sorununun aşılmasını da sağlar; daha iyi bir mali duruma ulaşma beklentisi içinde, tek olası birliktelik biçimini oluşturur.

Bu rahat ev yaşamlarını, genç ete meraklı kocanın hizmetçilerle yaşadığı aşklarla karıştırmayalım. Kırsal alanda bu alışkanlık eski biçimleriyle uzun süre ayakta kalır. Birçok evlat katli davası, karısıyla, hatta kaynanasıyla anlaşıp, hamile bıraktığı hizmetçi kıza hiç çekinmeden yol veren "efendi" tipini sahneye çıkarır. Nantes'ta, daha 18. yüzyıl sonunda parayla elde etmenin de işe karıştığı hizmetçilerle bu türden birliktelik saygıdeğerlik rengini de taşıyan, duyguların da işin tuzu biberi olduğu yeni bir ilişkiye yerini bırakmaktadır yavaş yavaş. Koca artık kıza aile konutunun dışında bakmayı ve ona bir ev tutup, dayayıp döşemeyi tercih etmektedir. Ama burada da temkinli davranmak zorundayız: Çünkü başka bir belge külliyatı da Marie-Claude Phan'ın tam tersine aynı çağda hizmetçilerle olan ilişkilerin sıçrama kaydettiğini saptamasına yol açmıştır.

Her ne olursa olsun –belki Medeni Kanun'un maddeleri de bu evrimde rol sahibidir– kapatma kız, sınırlı monarşi döneminde büyük kentin tanıdık simalarından biri olur hızla. Balzac romanlarından birinde, *Çifte Aile*'de, bu hassas paylaşımın zevklerini ve sıkıntılarını otopsi masasına yatırır. *Privacy*'nin yaptığı atılım, para ve çıkar ilişkisine dayalı bu tavırları da etkiler; burjuva erkek, metresinin evinde kendi iç mekânının fazladan bir tutam erotizmle çeşnilendirilmiş konforunu bulmaktan hoşlanır. Güven verici ve yumuşak zevce modelinin hemen karşısında akıllıca bakılan ve âşığına sadık kız modeli de şekillenir. Her ikisi de donmuş gibi yerlerinden kıpırdamadan, erkeği bekleyerek yaşar.

Orospular ve kibar fahişeler ise bu konuda çok farklıdır. İmparatorluk ve sınırlı monarşi yetkilileri yönetmeliklere bağlı genelev düşünün temellerini atmış, ayrıca tüm Avrupa'ya bir model olarak kendini benimsetecek *French system*'i şekillendirmişlerdir. O zaman mahalle kerhanesi altınçağını yaşar. Üçlü bir işlevi yerine getirmektedir: Gayri resmi olarak, çünkü yönetmeliklere göre bu yasaktır, reşit olmamış gençlerin, özellikle de kolej öğrencilerinin aşk eğitimini sağlamaktadır; cinsel gettolara hapsolmuş bekârların "zürriyet içgüdüsü"nü tatmin etmekte, bu nedenle müşterilerinin büyük çoğunluğu halktan oluşmaktadır; ama aynı zamanda gizli bir biçimde tatminsiz kocaların da heyecanlarını yatıştırmaktadırlar. Genellikle kendilerine pek uygun olmayan evlilikler yapmış eskinin saf genç kızlarının

şimdi karı-kocalık ilişkisinde kendilerini geri çekmeleri, günah çıkarma rahibinin kadın üzerindeki soğutucu etkisi, hadımlaştırıcı anne imgesi, aybaşı, hamilelik, bebeği emzirme gibi nedenlerle cinsel ilişkilerin sık sık kesintiye uğraması, menopozda ise tamamen sona ermesi, kadın hastalıklarının yaygınlığı, doğum kontrolünün gerekleri, erkeği genelev yoluna düşüren nedenleri oluşturur. Bunların yanı sıra genelevde kimi zaman şen şakrak dostlukların geliştiğini, aile reisi pozuna gömülüp kalmış erkeğin tanımadığı rahat bir havanın ve aldırmazlığın hüküm sürdüğünü de hesaba katmak gerek. Halk "hayvansılığı"nın ve belden aşağı konuşmanın yarattığı büyüleyici etki de, göz kamaştırıcı parfümler içinde kendilerini sunan çıplak bedenlerin serildiği "salon"a gitme isteğini depreştirir.

Şansölye Pasquier'nin aldığı ilk kararlardan beri, yönetmelik yanlıları bastırılamaz arzuların boşalacağı sağlıklı ve gizli bir rahatlama yerinin düşünü kurarlar. Erotik inceliği dışlamak takıntısı zihinlerini sürekli meşgul ettiği için, çok hoşlanmadan, duygusal açılmalara izin vermeyecek kadar hızlı bir şekilde yapılan cinsel birleşmeyi vazederler. Gizli batakhanenin antitezi olan randevu evi, yararlı bir cinselliğin mabedi olmayı amaçlar. Ahlak hekimleri tarafından muayene edilen, sürekli bir bedensel eğitime tabi tutulan, ev sahibesi tarafından sürekli gözetim altında tutulan itaatkâr kızlar yatak arkadaşlarını sakinleşmiş, ama aynen aldıkları halde ailesine ve topluma iade etmeyi görev bilirler.

Aslında 1830'da, emniyet müdürü Mangin Parisli fahişeleri birkaç haftalığına genelevlere kapatmayı başardığında doruk noktasına çıkan sistem, hiçbir zaman mükemmel biçimde işlemeyecektir. Delikleri fazla geniş bu ağ gizli fuhuşun yayılmasını engelleyemez. Parent-Duchâtelet'nin ince gerçekçiliği bile buna kâr etmez: Denetlenemeyen batakhaneler çalışmakta; acınacak haldeki sokak orospuları (*pierreuse*) şantiyelerde veya surların hendeklerinde birkaç meteliğe kendilerini satmakta; yetkililerin korkusundan denetimin çok sıkı tutulduğu kışlaların civarında askerlerle yatmak için bekleyen genç kız kaynamaktadır. İdarenin göz yumduğu genelevlerin ışıklarıyla gizli kerhanenin şüpheli loşluğu arasında sonu gelmez bir dolaşım yaşanmaktadır.

Bu arada halk kadınına ilişkin olarak, çöp kokusuyla, organik atıkla, hastalıkla, cesetle birleştirilen bir cinsel imgeler dizisi kökleşir ve kodlanır; üniversite tarih bölümlerinin hâlâ tam anlamıyla kurtulamadığı imgelerdir bunlar. Artık, yetkililerin cehennemden dışarı çıkartmamayı amaçladığı bu bayağı zevkler ağının Dionysos'cul işlevlerine de biraz eğilmek yerinde olacaktır.

Vesikalı fuhuş sistemi ancak buna boyun eğen kızların "ortadan kaybolması" ve gizli çalışanların da kendine müşteri bulması engellenirse işleyebilir. Bu nedenle ahlak zabıtaları düzenli aralarla baskınlar düzenler. Bu keyfi yöntemler kölelik karşıtlarının öfkesini çeker. Bunlar, birkaç namuslu kadının da yanlışlıkla tutuklanmasını delil göstererek, polisin yasadışı olduğunu belirttikleri tavrını kınarlar (Théophile Alexandre Steinlen, *La Rafle*. Paris, Ulusal Kitaplık).

Mütevazı kapatma kızların özgürleşmeyi ve çekiciliklerini ustaca kullanmayı öğrendikçe, şaşırtıcı kariyerler yapmayı başardıkları bilinmektedir. Muhabbet tellalı olmuş, tuvaletler giyen karanlık tüccar kadınlar, himayelerindeki kızları idare etmeyi ve onların buluşmalarını ayarlamayı bilir. Bir sonraki kuşağın "fingirdek"lerinin (*cocotte*) ve büyük "fahişe"lerinin (*horizontale*) zaferi, sınırlı monarşinin gölgesinde hazırlanır; ama emperyal şenliğin bu tarihöncesi hakkında fazla bir şey bilmiyoruz.

Karı-koca yatağının yönetimi

Bu bekâret yüzyılında evin büyük kızı açısından düşlerinin ve kaygılarının son durağını; imgelemimizde izlemeye çalıştığımız aşk sırlarına erme güzergâhını katetmeyi bilmiş erkek açısından ise, delikanlılık yaşamının son noktasını oluşturan karı-koca cinselliği kalıyor geriye. O çağda yaşamış olanlar, bu tapınağın eşiğinden içeri adım atmayı uygun görmedikleri veya orada olup bitenleri yeterince açık saçık bulmadıkları için, karı-koca yatağından pek söz etmezler. Tarihsel nüfusbilim, doğurganlık ritimlerini hesaplar, ama bu hesaplar, haz alışkanlıkları hakkında hiçbir bilgi vermez. Geriye Kilise'nin oldukça belirsiz eleştirileri ve doktorların biraz daha konuşkan kural koyucu söylemi kalmaktadır. Bu kaynakların bütünü dikkatle okunduğunda bazı önemli olgular sezilebilmektedir. Gerdek gecesinde kadınlığa atılan ilk adımın önemi birinci sırada yer almaktadır ve bu durum tüm yüzyıl

Sanatçı, 1906 Salonu'nun izleyicilerinin önünde, karı-koca çiftinin erotikleştirilmesini açıkça kutluyor. Burada öpücüğün yakıcılığının tuzu biberi olmak üzere eklenmiş hiçbir divan, hiçbir şehvetsel lüks, hiçbir çokanlamlı biblo yok. Aşk girizgâhının sevecenliğini barındıran yer, çiftin kendilerine uygun, hatta biraz asık suratlı salonu (Edouard Gelhay, *Dönüş*, 1906 Salonu).

Bu resimde her şey, bir karı-koca anlaşmazlığının ilk işaretlerinin söz konusu olduğunu düşündürüyor; her ne olursa olsun bu tablo duygusal yaşamın psikolojik analizine gösterilen giderek artan ilgiyi yansıtmaktadır. Bu yaklaşım romanda, Paul Bourget'nin yeniden moda haline getirdiği ve artık bilgili, görgülü kadınların da beslendiği örtülü erotizme iyi uymaktadır (Frédéric Louis Levé, *Bulut*, 1907 Salonu).

için geçerlidir. O akşam, tüm doktorların betimlemek konusunda uzlaştığı toplu bir edep, korku ve cehalet mizanseni öne çıkar. Zaten balayı yolculuğu modasına yol açan nedenlerden biri de, bu fazlasıyla rahatsız edici olayı aile çevresinden uzaklaştırma kaygısıdır. İlk adım çok ani ve kaba biçimde yaşanabilir, en azından tanıklar bunu yinelemektedir; çünkü eşler birbirlerini keşfetmek için o geceyi beklemiştir. Dr. Forel, 1905'te bile, hastaları arasında geçerli görgü kurallarının nişanlıların birbirlerine cinsel ihtiyaçlarından söz etmelerini yasakladığını belirtmektedir.

O andan başlayarak kocanın görevi, eşinin zevkini ayarlamaktır. Her kadın gibi –kendisi bunu bilmese de– o da korkunç bir zevk düşkününe dönüşebilir; ancak ılımlı bir cinsellik onu nemfomani eziyetlerinden veya daha basiti "sinir sistemi" rahatsızlıklarından koruyacaktır. Neyse ki kadının isteğinin dışarıdan uyarılması gerekir, diye düşünülür. Böylece tıp topluluğu kocanın omuzlarına ağır bir sorumluluk yüklemiştir. Kendisinden çok daha bilgili bir eşle karşılaşan genç adamın kaygısı daha iyi anlaşılmaktadır. Gerdek gecesi dramlarından birkaçını biliyoruz. 1839'da evlenen genç Madam Lafarge bu yarım kalan bölümü, sıradan bir taşra otelinde ve şiddet içinde

Félicien Rops, *Masaj*, 1870-1880 (Paris, Ulusal Eczacılar Birliği, Bouvet Koleksiyonu).

geçirir. Yarım yüzyıl sonra Azize Teresa'nın annesi Zélie Guérin ilk gecede gerçek bir şok yaşar.

Doktorlar erkeğin tükenip yıpranmasının tehlikelerini didik didik eder. Egemen sınıfın zihniyetiyle de uyumlu katı bir sperm yönetimini vazederler. Karı-koca arasındaki cinsel birleşmeler de erkeği harap edebilir. Eşlerin yaşlarına göre değiştirilen bir dizi temkinli öğüdün kaynağı budur. Lignac ve Nicolas Venette'in artık oldukça eskimiş kitaplarından da çokça yararlanan bu edebiyat, buyruklarına ne ölçüde uyulduğunu bilmememize karşın, hangi sıklıkla cinsel ilişkiye girilmesi gerektiğini de bildirir. Tıp topluluğu ihtiyarlıkta cinsel ilişki kurulmasına karşıdır: Menopozlu kadın için –kısır kadın için de olduğu gibi– cinsel ilişki gereksizleşmiştir. Erkek, hiçbir hamilelik umudunun yatıştıramadığı bu iki doyumsuz, yıkıcı figürden uzak durmalıdır. Bu doktorların pekçoğu elli yaşı, erkek cinsel etkinliğinin son sınırı olarak kabul eder; bu sınırın ötesinde cinsel organını kullanmaya devam etmek ölümü çabuklaştırır.

Üreme eyleminde başarıya ulaşma kaygısı, sert ve güçlü çiftleşmeye değer kazandırır. Okşayışların inceliğini ve yavaşlığını yüceltmekten çok uzak olan tıbbi söylem, ilişkinin niteliğini erkeğin üstünlüğüyle ve hızıyla bağıntılandırır; demek ki doktorlar erken boşalmanın getirdiği sorunlardan habersizdir. Bununla birlikte doktorların durmadan söz ettiği istenç dışı meni kayıplarının sıklığı, kadın cinsi açısından doyumsuzluk yaratıcı bu alışkanlığın o sırada çok yaygın olduğunu düşündürmektedir. Her ne olursa olsun karı-koca ilişkilerinin kısalığı tüm yüzyıl boyunca açık bir gerçek olarak kalır; bu da eşzamanlı orgazmın bir istisna olduğunu düşündürmektedir. Forel 1905'te burjuva hastaları arasında bu olguya ne kadar az rastlandığını vurgulamaktadır.

Ama her türlü anakronizmadan sakınmakta yarar var; sorun bizim ifade ettiğimiz biçimiyle gündeme getirilmemekte, ötekinin alacağı zevke fazla önem verilmemektedir. Temmuz monarşisinin sonunda yumurtlama mekanizmalarının keşfedilmesi kadının Aristoteles'in düşündüğü gibi basit bir "kap" olmadığını kanıtlamıştır gerçi. Galienos'un önceden sezdiği gibi, kadın da döllenmeye etkin biçimde katılmaktadır. Ama Yunan doktorun söylediklerinin aksine, bu katılım zevki zorunlu kılmamaktadır. Yumurtlama işleminin otomatik niteliği kadının cinsel doyumunun umursanmamasına izin vermektedir. Bilimsel keşif erkek bencilliğini doğrulayıp, kadın orgazmının aleyhine bir dönemi başlatır, gereksiz klitorise duyulan düşmanlığın temelini atar. Yine de aynı keşif, o zamana dek döllenmenin tamamlanması için cinsel doyuma ulaşmanın gerekli olduğuna inanan ve hamile kalmamak için zevk almamaya uğraşan bazı kadınları özgürleştirmiş de olabilir. Yüzyılın sonuna gelindiğinde bile, orgazmı asla yaşamamış bazı şaşkın kadınlar bu nedenle hamile olduklarına inanmayı reddediyorlardı. Bu durum, bilimsel keşiflerle gündelik alışkanlıklar arasında açılan zaman farkını kanıtlamaktadır.

Bakirelik kültü, romantik meleksilik ve edebin yüceltilmesi dindar burjuvanın, karı-koca odasını ve yatağını kutsal üreme eyleminin gerçekleştirildiği bir tapınak ve sunak olarak tasavvur etmesini zorunlu kılmaktadır. Genç Auguste Vacquerie, Léopoldine'in odasına bir dua iskemlesi yerleştirmiştir; yatağın, haçın ve dua iskemlesinin yakınlığı genellikle yerin dinselliğini arttırır. Edep kuralları, her türlü aynanın uzağında ve karanlıkta sevişilmesini gerektirir; doktorlar, bir önceki yüzyılın pratisyen hekimleri –ve tanrıbilimcileri– gibi hamileliği kolaylaştıran her şeyi meşru kabul etmelerine ve bu anlamda ters yöndeki

birleşmeye de onay vermelerine karşın, yine de "misyoner" pozisyonunda sevişilmesini tavsiye ederler.

Kocanın cinsel marjinalite içinde öğrendiği şehvet figürleri karısıyla paylaştığı yatağa ne ölçüde yansıyordu? Erkeğin cüreti, kadının zevkini itiraf etmesi edep duygularını sarsmadan ve eşinin kendisini aşağılamasına veya tiksinmesine yol açmadan, nereye kadar gidebilirdi? İçleri arzu dolu olsa bile, eşler hastalık veya lanetlenme tehlikesi saplantısına kapılmadan hangi şehvet oyunlarına girebiliyorlardı? Tüm bu noktalar hakkında kaynaklar suskun kalmaktadır: Eşlerin ayrı yaşamak için açtıkları davalarda cinsel uyuşmazlıktan söz edilmez; tabii bu konu, "kötü muamele" ve "hakaret" başlıkları altında gizlenmiyorsa... Kadınların erkeğin cinsel organını yalamayı reddettiklerini açıkça söyleme cesaretini gösterebilmeleri için, yüzyıl sonunu beklemek gerekecekti.

Anakronizma tehlikesi

Bugün birlikteliklerin merkezinde yer alan cinsellik, o sırada aile yaşamının sadece arka planını oluşturuyordu. Adeline Daumard o sırada Paris'te genellikle miras stratejilerine göre belirlenen burjuva evliliklerinin ne kadar sağlam olduğunu göstermiştir. Yaşayanlar arasındaki bağışların ve hem erkek hem de kız evlatlar kendi yaşamlarını kurduktan sonra çiftin servetinin büyük kısmını hayatta kalacak eşe bırakan vasiyetname düzenlemelerinin çokluğu, gerçek bir sevginin varlığını kanıtlamaktadır. Bu çevrede çocuk sahibi olmayan birinin eşini, kendi ailesi yararına soyduğuna çok az tanık olunur. Vasiyetlerde kullanılan söylem de, ayrılıklara çok az rastlanmasının kanıtladığı bu sevgi bağını ortaya çıkarır.

Félicien Rops'un eserlerinin bütünü seksin yükselişine kendi üslubunca tanıklık etmektedir. Kadınların ağılı çıplaklığı, trajik utanmazlığı, zihinleri sürekli kadın cinselliğinin zincirlerinden boşalmasının barındırdığı tehditle meşgul olan erkeklerin düşlemlerini kışkırtmaktadır (Yukarıda: Félicien Rops, *Pan'a saygı*, Mariemont Kraliyet Müzesi. Yan sayfa: Félicien Rops, *Asma yaprakları*, Namur, Félicien-Rops Müzesi).

Köylü çiftlerin cinselliği hakkında az şey biliniyor. Yine de mahremiyet eksikliği ve karı-koca oynaşmalarının aile üyeleriyle iç içe yaşanması gibi konular üzerinde fazla durmaktan sakınalım. Burada, oda ve aşk yeri birbirinden çok ayrıdır. Samanlık, ambar, çalılıklar isteklerin her an gözlerden uzak bir biçimde tatmin edilmesine olanak verir. Bu çevrede iç çamaşırı, çözülmesi zor bağlar, mahrem hijyen yoktur; cinsel birleşmede burjuva ayak bağlarının ve tiksintilerinin inceliği bilinmez. Bununla birlikte, Martine Segalen'in söylediği gibi, bu alanda da eşlerin sevgisini azımsamaktan kaçınmak yerinde olur. Ortaklaşa gerçekleştirilen ağır işler, görev bölüşümündeki dayanışma, çocukların eğitimi, eşler arasında çok sıkı ve kalıcı bağlar kurmuş gibidir. James Lehning, Loire bölgesinden küçük bir köy olan Marlhes'in köylüleri arasında o sıralarda evlilik sonrası mal ortaklığını kabul eden evlilik sözleşmelerinin ve eşler arası bağışların çoğaldığını kaydetmektedir.

Cinselliğin yükselişi

1860'a doğru cinselliğin çağdaş tarihi başlar. Alttan alta duyulan boğuk gürlemeler geleneksel kültürü sarsar; erotik imgelem dönüşüm geçirir. Özel dünyasına kapanmış burjuva, ahlakından rahatsızlık duymaya başlar. Hayvansı ve özgür bir halk cinselliği hayali toplumsal kaçamak isteğini canlandırır; fuhuş kıvrımlarındaki kuytuluklar yeni çekiciliklerle bezenir. Zola bu rahatsızlığa tercüman olmuştur; reşit olmamış ergenlerin oynaşmalarını aç gözlerle seyreden patron Hennebeau'nun dokunaklı monologu acı dolu isteğin derinliğini açığa çıkarır. "Eğer tüm kalçaları ve tüm kalbiyle kendisini ona çakıl taşlarının üzerinde verecek bir kadınla yeniden yaşama başlayabilseydi, onlar gibi açlıktan gebermeye seve seve razı olurdu."

Erotik imgelemin dönüşümü

Romantik aşk kodları dört bir yana savrulur. Onunla birlikte kadında kurallara karşı gelmenin verdiği heyecanlar da silikleşir; baştan çıkarma girişimleri sıradanlaşır. Don Juan mitosu bozulur; bu kişilik tuhaf bir edilgenliğin rengine bürünür. Artık *Bel-Ami*'nin [Maupassant'ın romanı] coşku taklidi yapmasına gerek kalmamıştır. Tutku yerini çoğunlukla "başa açılabilecek dertler"den duyulan kaygıya bırakır. Bununla birlikte kadından duyulan korku büyür. Askeri bozgunun ve Komün'ün ertesinde kadın cinselliği önüne dikilmiş engellerin yıkılmakta olduğu duygusunu içlerinden atamayan ileri gelenler, bir ahlaki düzen inşa etmeye çalışırlar, ama bunun etkisiz kaldığı ortaya çıkar. Halkın ve onun hayvansılığının burjuvazinin de içine sızıp onu zehirlediğini görmenin verdiği dehşet, cinsel bunaltıları besler. Fuhuşa ilişkin izlekler edebiyatı istila eder. Maxime du Camp, Zola'nın da *Nana*'yı yazarak yansıtmaya çalıştığı günahın yeni toplumsal dolaşımını kınar. Sonunda kaygı vermeye başlayan yeni bir kadın çekiciliği mizanseni gelişir. Bakış pırıltısını ve yücelişini, yarı saydam tuvaletleri, gözyaşlarını, iç çekişleri ve tutkulu hislerin utangaç itirafını bir kenara bırakan kadın, arzuları açıkça kışkırtmayı amaçlar; yeniden ağır misk kokuları sürünür. Kibar fahişeler çevresi (*demi-monde*) büyüleyici bir model sunmaktadır; fettan kadın yakında, çevresinde sarmaşıklar ve egzotik bitkilerle, ayinsel bir fildişi prensese dönüşmeyi deneyecektir.

Bu gelişmeye koşut olarak, beline hâkim olma taktiklerini yenileyen *scientia sexualis* kurulur. Moll'den Hirschfeld'e, Féré'den Binet'ye, Krafft-Ebing'den Forel'e birinci seksologlar dalgası erotik alanı parçalara ayırır, sapıklıkları kodlandırır, o zamana dek sadece ahlakın mahkûm ettiği tavırlara patolojinin

"yasaktır" damgasını vurur. Seksin saltanatı böyle hazırlanır. Ev dünyası da erotizmin istilasına uğrayarak, gümbürtüleri işitilen depremin hem merkezi, hem de hedefi olur.

Gençler arası flörtün incelip, gelişmesi

Yüzyıl sonunun burjuva aileleri içinde gençlerin flörtü, yedek cinsellik usullerini değiştirerek geleceğin yeni altüstlüklerine zemin hazırlar. Batı'daki gençlik aşklarını yüz yıl boyunca şekillendirecek bu tavırlar bütünü hiçbir araştırmaya konu edilmemiştir. Marcel Prévost'nun "yarı-bakiresi", Maud de Rouvre edebi imgesini yinelemektense bu yeni alışkanlığı betimleme işini bir uzmana, Auguste Forel'e bırakalım. Flört, ilk başlangıç *mesafesi* zorunluluğunu romantik aşk kodlarından ödünç alır. Seksoloğumuz buluşmanın girizgâhını oluşturan bakışmanın önemini vurgular. Gözlerin okşayışı ustaca işaretlenmiş bir güzergâhın açılışıdır. Giysilere, sonra tene "belli belirsiz dokunuşlar", hafif el temasları, giriş hazırlıklarının taslağını çizer. Dizler ve bacaklar yakınlaşır; masada, kupa arabasının veya tren vagonunun içinde birbirine yapışır. O zaman "aşk oyunları" başlar: öpücükler, okşayışlar, dokunmalar. Forel'e göre bu ustaca arzu yönetimi genellikle "cinsel birleşme olmaksızın orgazm"la sonuçlanır. Bu gençlerin çoğu "konuşarak kendilerini ele vermekten sakınır"; flört şaşırtıcı bir "dilsiz cinsel iştah söyleşisi" tarzında cereyan eder.

Bu yeni aşk oyununun ayrıcalıklı yerleri de saptanmıştır: kaplıca ve sahil kentleri, gazinolar, "büyük tür"de oteller, bazı sanatoryumlar. Flört, bekâreti, edep kurallarını ve arzunun gereklerini uzlaştırır. Evli kadınlar bile buna bayılır. Kadın böyle bir ilişkide dişiliğinin farkına varılmasına izin verir sadece; böylelikle şerefini tehlikeye atmaktan kaçınır. Ayrıca bu yeni erotizm zarafet gerektirmekte; her türlü inceliğe, her türlü duyu karmaşasına izin vermektedir. Hoş ve zarif flört entelektüel ve sanatsal niteliklerin de devreye sokulmasını sağlar. Artık nişanlanma ritüeline yön veren flörttür. Forel'in kaydettiğine göre, flört "delileri", yani hem aşkın, hem de çiftleşmenin yerine flörtü koyan erkekler ya da kadınlar vardır artık. Flört bugün bir geçiş dönemi davranışı olarak kabul edilmektedir: Saf genç kızla özgürleşmiş genç kız arasında bir noktada bulunan flörtçü kız bir isteği tatmin edebiliyor, henüz açıkça itiraf edilmesi zor bir zevki duyumsayabiliyordu.

Yedek cinsellik sistemleri bünyesinde flörtün statüsü uzun süre tartışılacaktır. Jean-Louis Flandrin'in dile getirdiği ve bunun yeni bir tavır olduğuna inanan Edward Shorter'ın itiraz ettiği klasik bir teze göre, büyücek bir şemsiyenin ardına gizlenerek hendeğe uzanmış iki gencin karşılıklı mastürbasyonun-

dan, sonu gelmez sessiz oynaşmalarından oluşan Vendée "uzun öpücüğü" (*maraîchinage*) eski gençler arası düşüp kalkma ritüellerinin demode bir kalıntısından ibarettir. Kuşkusuz gerçek de budur. Yine de 1900'e doğru Dr. Baudouin ve daha 1880'lerde Vendée'li bir rahip tarafından geleneksel bir usul olarak sunulan "uzun öpücüğün" üst sınıflardan gelen tavırların etkisine de girmiş olabileceğini belirtelim. J.-L. Flandrin, o sırada burjuvazi içinde buna benzer hiçbir şey bulunmadığını ileri sürerken kanımızca biraz aceleci davranmaktadır. Karşılıklı etkilenmeleri ve kültürel modellerin dolaşımını azımsamamak yerinde olur. Forel 1905'te burjuva flörtü usullerinin bir su baskını gibi halkın en derin noktalarına kadar nüfuz ettiğini belirtmektedir. Ona göre, seçkinlerin zarafetinin hantal ve beceriksiz bir taklidi söz konusudur. O halde "uzun öpücüğün" yeniden canlandığını ve egemen modelden esinlenen yeni bir inceliğin de onun içine sızdığını düşünmenin önünde bir engel bulunmamaktadır.

Evli çiftin erotikleştirilmesi

Flört tekniği karı-koca cinselliği üzerine yeni bir ışık düşürür. "Yarı bakireler"in düğün yatağına sınırlı monarşinin "beyaz kazları" [saf genç kızları] gibi girmeyecekleri ortadadır. Artık kadın zevkinin itirafı üzerindeki eski yasaklar geçerli değildir. Yüzyılın son çeyreği boyunca, bilgi engellerinin artık ayırmadığı, günah çıkarma rahibinin buyruklarının rahatsız edemediği, dostluğu daha güçlü ve daha birleşmiş bir çift talebi gün yüzüne çıkar. Yeni rejimin peygamberleri tarafından çizilmiş cumhuriyetçi toplum imgesine uygun yeni bir çift; bu "peygamberler", Camille Sée ile birlikte, genç kızlara lise eğitiminin yolunu da açarlar. Eşler birbirlerine "sevgilim" diye seslenme alışkanlığını edinir ve genç kadın moda romanların örtülü erotizminin zevkine varmaktan artık çekinmez.

Daha bilgili bir kız ile eşinin alacağı zevke daha duyarlı bir delikanlı arasında yeni bir anlaşma kurulabilir, bencilce saldırının yerini ortak doyum alabilir. Bazı ahlakçılar, bazı eğitimciler gençleri buna teşvik eder. 1903'te zührevi hastalık tehlikesindeki tırmanış Dr. Burlureaux'yu genç kızlara yönelik bir cinsel eğitim broşürü yazmaya iter. Sağlık ve Ahlak Korunması Cemiyeti, iyi aile anneleri olan eğitimciler tarafından da desteklenen bu düşünceyi ele alıp geliştirecektir. Paris rektörü Louis Liard üzerindeki baskılar yoğunlaşır; yine de rektör, rakiplerinin eline koz verme korkusuyla, cinsel eğitimi kamusal kız eğitimine resmen almaya cesaret edemez.

Daha 1878'de Dr. Dartigues *Deneysel Aşk veya 19. Yüzyıl Kadınında Zinanın Nedenleri* adlı eseri yayımlamıştı; kitapta kadının da orgazm olması lehinde bir savunma yer alıyor-

du. Yazar bunu zinanın yayılmasına karşı en iyi engel olarak görüyordu. Bu arada Dr. Montalban ve birçok meslektaşı, kocaya okşayışlarında daha yumuşak ve sabırlı davranmasını öğütler; onlar da kadının zevkine yeni bir özen göstermektedir. Muhtemelen azınlıkta kalan tavırlar söz konusu olsa da, doğum kontrolünde kaydedilen ilerlemelerle uyum içindedirler. Bu yaklaşımlar, tamamen üremeye yönelmiş bir zürriyet cinselliğinin yerine, tensel zevke yönelik erotik bir cinselliğin yükseldiğini kanıtlamaktadır.

Tehlikesiz zevk teknikleri

Doktorlar "eşler arası otuzbirciliği" 1850'lerin sonunda şiddetle kınamaya başlar. Dr. Bergeret 1857'de Arbois'daki hastaları arasında kullanılan usullerin bir listesini çıkarır. Boşalmadan durdurulan cinsel birleşme en yaygın tekniği oluşturmaktadır. Bunun gerektirdiği özdenetim kısa bir süre sonra (Cumhuriyetçi okulun esin kaynağı olan) yeni-Kantçıların yücelteceği ahlaki özerklikle de uyumludur. Ama Bergeret "iğrenç bir işlem" olarak nitelediği karşılıklı mastürbasyonu, erkeğin cinsel organının yalanmasını veya "ağız birleşmesi"ni ve Dr. Fiaux'ya bakılacak olursa bundan da daha yaygın olan "anal birleşme"yi de eleştirir. En zenginler kaputu kullanırken, işçiler ayakta sevişmenin hamilelik tehlikesini ortadan kaldırdığına inanmaya devam eder.

Yüzyılın sonunda yeni-Malthus'çü propaganda gelişir. Paul Robin ve Eugène Humbert'in etkisiyle, İnsan Üremesi Birliği (1896), sonra da *Génération consciente*'ı *Bilinçli Kuşak*'ı yayımlayan topluluk (1908) kadınların greve gitmesini vazeder. Yeni-Malthus'çülerin çabası işçi sınıfı içine dek yayılır. Propaganda Kuzey bölgesindeki emekçileri de etkiler; Gérard Jacquemet bu propagandanın Paris'in 20. bölgesinde de geliştiğini kaydeder; birçok emniyet müdürü, işçilerin doğum kontrol teknikleri konusunda bilgiye boğulduğunu saptar. Bildiriler ve broşürler, yarıda bırakılan birleşmeden daha az zorlayıcı ve daha güvenli mekanik yöntemleri öğütler. Dr. Forel'in kadın hastaları bu teknikleri iyi bilmektedir. Bazıları sirkeli ılık su enjeksiyonlarına başvurmakta; bazıları bir dezenfektana batırılan ve vajinanın dibine yerleştirilen süngerler kullanmaktadır. Bunlardan daha gelişkin bir yöntem ise, kauçuk çeperden yapılan ve kemik bir halkayla kapatılan "tıkayıcı kadın prezervatifi (*pessaire*)"dir. Marthe, doktorunun tavsiyesi üzerine, bu yöntemi kullanmaya karar verir. İnce kauçuktan İngiliz kaputları da yaygınlaşır; bunlar, bağırsak zarından yapılan ve ayrıca titiz bir bakım gerektiren kaputlardan daha ucuzdur. Kısacası mahrem hijyenle birlikte doğum kontrolü de gelişir. "İngiliz zıvanası" taharet küvetine eşlik der.

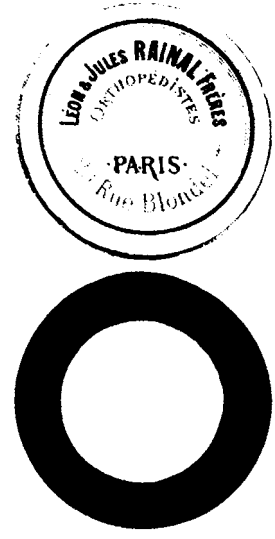

Seks sanayilerinin coğrafi yoğunlaşması dikkat çekicidir. Bu kadın prezervatifi ve diğer doğum kontrol aygıtları imalatçıları başkentin fuhuş sokaklarından birine yerleşmiş. Yüzyılın başında prezervatif satıcıları Palais-Royal'ın galerilerinde beklerdi (Paris, Tıp Tarihi Müzesi).

1882'den itibaren antisepsi yumurtalıkların ameliyatla alınmasına izin verir. Prof. Péan, Saint-Louis hastanesinde Ocak 1888 ile Temmuz 1891 arasında 777 ameliyat yapar. Ameliyat ettiği hastalar halktan insanlardır. 1897'de bu durum karşısında utanca kapılan Dr. Étienne Cam sadece Paris kentinde 30.000-40.000 kadının bu şekilde "kısırlaştırıldığını" tahmin eder. Zola, *Döl Bereketi* adlı eserinde, bir aile içindeki "en büyük kaçak" olarak kabul ettiği bu olguyu kınar. Ama yol açtığı hasarı saptamaya olanak bulunmayan daha korkunç bir ameliyat da vardır. Baldwin Mari ameliyatı adı verilen bu müdahaleyle, bazı kadınlar kendilerine yapay bir vajina imal edilmesini kabul eder.

Yine de 19. yüzyıl sonunda kararlı bir biçimde doğum kontrolü uygulamak, Guy de Téramond'un 1902'de "sürekli tapınma" adını verdiği yollara yönelmek, günah çıkarma rahiplerinin ve doktorların çoğunun talimatlarına karşı gelmeyi gerektirmektedir. Nitekim tıp topluluğunun çoğunluğu "eşler arası kaçağın" çokyönlü bir kadın patolojisini sürdürdüğü inancındadır: "korkunç kanamalar" (Bergeret), mide ağrıları, bedenin erimesi, "sinir krizi", psişik bozukluklar, sadece sperm sıvılarıyla ve özellikle de art arda gelen hamileliklerle yatıştırılamayan kadının yolunu bekler.

Bu inançlar hastaların geniş kesimleri tarafından da paylaşılmaktadır. Marthe'ın ailesi, kocasının onu zevkten tükettiğini görerek kaygılanır; annesi, hiçbir hamileliğin onun kadınlık isteklerini tatmin edemediğini fark edince, kızının beyinciğinin küçük ve ömrünün kısa olacağı endişesine kapılır. Kocanın yakınları ise genç kadının eşini tükettiği kanısındadır.

Bir nokta karanlıkta kalmaktadır: doğum kontrol alışkanlıklarının hangi yollardan yayıldığı. Nitekim yeni-Malthus'çü propaganda tüm çevreleri etkisine alamamıştır; ama "eşler arası kaçak" 1911'de Dr. Jacques Bertillon'un yürüttüğü bir anketin de kanıtladığı gibi, kitlesel anlamda yaygınlaşmaktadır. Bu konuda, geleneksel enjeksiyon kullanıcıları olan fahişeleri ziyaretin, sadece erotizmle sınırlı davranışların öğrenilmesini çabuklaştırdığını kaydedelim.

Küçük toprak sahibi köylü için birleşmenin son anında geri çekilmek uzun süredir yaygın bir alışkanlık iken, işçinin erkeklik gururu hâlâ eşinin doğurganlığıyla birleştirilmektedir. Erkeklerin umursamazlığına bağlı olan bu duygu, doğum kontrolünün atılımını yavaşlatır. 1880'lerden itibaren enfeksiyon tehlikeleri azalırken, bu çevrede Angus MacLaren'in "evcil feminizm" adını verdiği olgu yayılır. Anne ile kız, kocakarı ile müşterisi arasında bir kadın dayanışması gelişir ve bu gelişme

ailelerin boyutunun düzenlenmesini sağlar. Mekanik doğum kontrol araçlarını kullanmakta burjuva kadınlar kadar becerikli olmayan, ellerinde kocalarından "kuru birleşme" talep edecek kadar çok koz bulunmayan işçi kadınlar kitlesel olarak çocuk düşürme yoluna başvurmaya başlar. Sert hareketler, ot çayları, enjeksiyonlar yeterli olmayınca, kentlerde karınca gibi kaynayan "çocuk düşürücü kadınlar"dan [*faiseuses d'anges:* melek yapan kadınlar] birinin yardımına başvururlar. Hastaneye taşınmadan önce işlemi tek başlarına kendi bedenlerinde gerçekleştiren kadınların sayısı da az değildir.

Kamuoyunda yeni bir hoşgörü gün yüzüne çıkar: Bu da, Birinci Dünya Savaşı arifesinde çocuk düşürme sayısının hızla artmasını açıklar; bilirkişiler her yıl, hesaplama yöntemine göre değişen 100.000 ile 400.000 hamileliğe bu şekilde son verildiği kanısındadır. 19. yüzyılın başında bu yönteme başvuran kız çoğunlukla ya baştan çıkarılmış bir bekâr, ya da şerefini yitirebilecek bir duldur. Artık düşükçülerin müşterilerinin çoğunluğunu evli kadınlar oluşturmaktadır. Kadınların kendi bedenleri üzerindeki egemenliği artarken, acil durumun gerektirdiği bir umutsuzluk uygulaması da sıradanlaşma eğilimine girmiştir.

Hizmetçilerle günaha girme eğilimi

Utangaç bir hazcılığın baştan çıkarmaya başladığı burjuva evi de o sırada hizmetçilerle aşkın yenilenen saldırılarıyla karşı karşıya kalmış gibidir. Hizmetçi kadın bir toplumsal ölçüt olur; her küçük burjuva kadın evinde bir hizmetçi bulundurmayı görev bilir. Çoğunlukla dar apartman dairelerinde yeni bir iç içelik yerleşir. Genç köylü kız, o zamana dek dingin bir yaşam süren özel uzama halktan gelme ve genç etin baştan çıkarıcılığını sokar. Üçüncü Cumhuriyet'te de ağır ağır süren Haussmann'laştırma, hizmetçiliği altıncı katın küçük odalarına gönderince, evin erkekleri için servis merdiveninden üst kata doğru kısa bir kaçamak dünyanın en kolay işi haline gelir. Mösyö'yü avutmak, onun başını göğsüne dayayıp içini dökmesini dinlemek, belki de hizmetçi kız açısından fazla otoriter bir hanımdan alınan zevkli bir intikamdır. Evde kalan bir sütanne tarafından büyütülen, bir çocuk bakıcısı tarafından yetiştirilen yeni kuşak burjuvalar, bedensel kültüre ait her konuda halktan kadınlara başvurmaya alışkındır; ilk aşk deneylerini yaşama çağında, sonra da cinsel olgunluk dönemlerinde küçük hizmetçi kıza başvurma eğilimi göstermeleri anlaşılır bir şeydir. Hizmetçi kız, burjuva libidosunun emrine amade, dize gelmiş bedenler zincirinin bir halkasıdır. Psikanalistlerin önlük fetişizmi konusunda muhtemelen söyleyecek çok şeyleri olurdu. İçine nüfuz edilmesi kolay bu giysi hem özel hayatın mahremiyetini, hem

de kadın bedeninin kullanılmaya hazır oluşunu simgelemektedir. Yeri geldiğinde evin hanımı üçlü bir ilişkinin suçortağı da olabilir; hasta, cinsel açıdan soğuk veya artık beğenilmeyip yüzüstü bırakılmış hanım böylelikle kocasının, hatta oğlunun oynaşmalarını evin içine hapseder. Hizmetçiyle yaşanan aşk, kocanın servetini çarçur etmesini veya sağlığını tehlikeye atmasını engeller; "başına açılabilecek belaları" defeder.

Romancılar bu hizmetçi çılgınlıklarından çok hoşlanır. Zola, Maupassant, Mirbeau bu aşkları çok över. Yine de boyutları ölçülemeyecek bir alışkanlık söz konusudur. Yazarların bu konudaki gevezeliği, temkinli davranmayı gerektirmemesi için evcilleştirilmiş ve kolay ulaşılır halk kadını bedeninden büyülenen erkeklerin düşlemlerini fazla görünür biçimde yansıtmaktadır.

Genç işçi kızları baştan çıkarmak için yetkelerini kullanan çok sayıda patronun ve özellikle de ustabaşıların tavrı da, alt kademeden kadınlarla cinselliğin bu –muhtemel– geri dönüşüyle ilişkilendirilebilir. Militanlar, özellikle de anarko-sendikalistler bu yeni "ilk gece hakkı"na karşı öfkelerini sürekli dile getirmiştir. Halk kadınının bedeninin bu şekilde istismarı onlara göre emekçilerin ahlakının zedelenmesine yardımcı olmaktadır. Burada basit bir düşlemin söz konusu olmadığını biliyoruz. 1905'te Limoges'da bu tür çalkantılar kentin sokaklarında uçkuru gevşek adam avlarına yol açar. O yıl porselen kentini kana bulayan tehlikeli kargaşalıklar böyle doğar.

Eşini aldatma olayları karşısında yargıçların tavrı

Evli kadının erotikleştirilmesi zina korkusunu canlandırır. Bu konuda kanun karşısında iki eşin durumu birbirine hiç benzememektedir. Eşini aldatan koca zina nedeniyle ceza mahkemesine çıkarılamaz; bunun tek istisnası metresini aile evinde oturtmasıdır, çünkü bu durumda çift eşlilik görüntüsü sergileyen tavrı ailesini tehlikeye düşürmektedir. Karısı sadece bu koşulda ondan davacı olabilir ve o zaman koca oldukça yüklü bir para cezası ödemek zorunda kalabilir. Ayrıca kadın, özellikle de zina yapan kocası birtakım aşırılıklara sapıp kendisine kötü muamele ve hakaret ediyorsa, ayrı yaşamak için de dava açabilir. 1884'ten itibaren kadın boşanma da talep edebilir. Buna karşılık kadının zinası, nerede cereyan ederse etsin, her zaman suç kabul edilir. Eşini aldatan kadın iki yıla kadar hapis cezasına çarptırılabilir. Koca, karısını mahkûm ettirdikten sonra, bu kararın infazını durdurmakta ve suçlunun yeniden aile evine dönmesine izin vermekte serbesttir. Yani kocanın elinde gerçek bir af hakkı bulunmaktadır. Zina yapan kadının suçortağı da mahkûm edilebilir; bu da yasa koyucunun tek niyetinin erkek

cinsini sistemli bir biçimde kayırmak değil, öncelikle aileyi korumak olduğunu kanıtlamaktadır. Her ne olursa olsun bu düzenlemeler, Naquet'nin de söyleyeceği gibi, "erkeklerin zina yapmasını yarı yarıya teşvik edici" niteliktedir. Aynı biçimde, eşlerin ayrı yaşaması durumunda, eşine sadakat ödevi kadının hâlâ omuzlarındadır, ama koca, artık aile evi diye bir şey var olmadığı için her türlü çılgınlığa hak bulur.

Hukukçular böyle bir bakışımsızlığı haklı çıkarmak için, iki temel kanıt kullanır: Kendisine sadık olduğunu kabul etmesi gereken kocasının tavrını denetleme hakkı, ondan daha aşağı konumdaki kadına düşmez; ayrıca sadece kadının zinası aile mirasının yabancı çocukların eline geçmesine neden olabilir.

Aslında içtihat hükümleri bu bakışımsızlığı çok daha ılımlı bir hale sokmuştur. Zina açık açık yapılıyorsa veya zinaya kadına yönelik hakaret dolu bir tavır da eşlik ediyorsa (1828), zina ile birlikte adam ailesini de terk ediyorsa (1843), karısıyla birlikte yaşamayı reddediyorsa (1848), hatta cinsel ilişki kurmayı

Evin içinde, bedeni erişilebilir, gelip geçici veya ısrarlı dokunuşlara alışmış hizmetçinin sürekli varlığı uzamın erotikleştirilmesine katkıda bulunur. Hizmetçi kızlarla yaşanan aşklar, ihtiyatlı tavırları ve gelişkin zevkleri, bayağı ve kimi zaman intikama susamış bir rakibenin özgür tavırlarıyla çelişen ev hanımlarının felaket kaynağıdır (*Ayna'dan görünen ihanet*, Duboulez'den hareketle taşbaskı, 1863).

reddediyorsa (1869), kocasına karşı adli yollara başvurma hakkı kadına tanınır. Anne-Marie Sohn, 1890-1914 arasında kadının zinasının erkeğin karısını aldatmasından daha ağır cezalara çarptırılmadığını kaydeder; bu açıdan bakıldığında, kadının daha aşağı hukuki konumu sadece kâğıt üstünde kalmaktadır. Ayrıca yargıçlar artık hafif suç kapsamında görülen bu konuya fazla önem vermemektedir.

1816 ile 1844 arasında ayrı yaşama davalarında aldatmanın ancak ikincil bir neden oluşturduğunu belirtelim; bu yargılama usulü, özellikle kadına yıllar geçtikçe giderek daha az hoş görülmeye başlanan dayaktan uzakta, korunaklı bir biçimde yaşama olanağı vermektedir. 1884'ten sonra kadınların boşanma taleplerinin haklı gerekçeleri arasında kötü muamele ve para eksikliği çok daha önde görünmektedir.

Zinanın, özellikle de küçük burjuvazi içinde çoğalmasında birçok etken rol oynar. Büyük kız üzerindeki denetimin biraz geç de olsa hafiflemesi, mahrem hijyende kaydedilen ılımlı atılım, banyo, tenis, sonra da bisiklet alışkanlığı, okşanmaya izin verme alışkanlığı; bedenin seyredilmesinin, teşhir edilmesinin ve erotizminin öğrenilmesinin üzerindeki yasakları yavaş yavaş kaldırır. Eşlerin yeni cinsel zevkleri, doğum kon-

Zina bulvar tiyatrolarını istila etmekle kalmaz, sergi salonlarına da girer. Ama bu kez ressam, zinanın trajediye de yol açabileceğini abartılı bir biçimde hatırlatmaktadır. Karı-koca çifti erotikleşirken, ötekinin mülkiyetindeki etin büyüleyici etkisi her zamankinden daha çok duyumsanır (Emile Tabary, *Zina*, 1909 Salonu).

Bu tablo, boşanma hakkı yeniden tanındıktan bir yıl sonra sergilenmiştir; Maupassant'ın *Bel-Ami* adlı romanında işlediği o zamanın moda konularından birine ilişkindir. Bir kez daha görünürdeki trajedi kadın çıplaklığının duyusal tasviri için bir gerekçe oluşturur. Utanç içindeki, saçları çözük suçlu kadın, görevi gayrimeşru mahremiyeti ihlal etmek olan siyahlar içindeki kınayıcı adamın gözleri önünde, dolgun bedenini epey hoşlanarak teşhir etmektedir (*Zina kanıtı*, 1885, Paris, Ulusal Kitaplık).

Ayrılığa veya cinayete yol açabilen zina, afla da sonuçlanabilir. 19. yüzyıl kadını, ister zengin ister yoksul olsun, merhamet dilemeye alışkındır. Tüm toplumsal bünyede merhamet duygusunun yüceltilmesi erkek egemenliğini dengeleyici bir karşı-ağırlık işlevi görür (Oswaldo Tofani, desen, 1896).

trol uygulamalarındaki atılım, hatta Madeleine Pelletier'nin gündeme getirdiği biçimiyle, kadının zevk hakkının verilmesi talebi erdemli hanım modelini bozar. Erkeklerin baştan çıkarma tavırlarının sıradanlaşması, yargıçların affediciliği, zührevi hastalık tehlikesinin yarattığı korku, olası bir ayrılıkta sırların çok iyi gizlenmesi, erkeğin arzusunun daha görmüş geçirmiş ve geçmişe göre daha kolay erişilebilir evli kadına yönelmesine yol açar.

Evli kadının arzusu

Haussmann şehirciliği kibar hanımın dışarı çıkmasına ve büyük kent merkezini ele geçirmesine izin verir; 1880'lerden itibaren hanımlar önce gaz lambaları, sonra da elektrikle aydınlatılan kahve taraçalarında boy gösterebilirler. Karşılaşma bahaneleri, buluşma yerleri çoğalır. Büyük mağazalar gizli kaçamaklara elverir; hatta insanseverlik bile bu konuda yararlı hizmetler sunabilir. 1897'de birçok koca, Hayırseverlik Pazarı yangınında kömür olduğunu sandıkları eşlerinin sağ salim çıkıp gelmesi karşısında şaşkına dönecek ve mutlu olacaktır. Bu söylenti ister doğru ister yanlış olsun, ateş olmayan yerden duman çıkmaz. Faytonların yanı sıra özel büro ve randevu evi ağı kaçamak

kucaklaşmalara olanak tanımaktadır. Evlilik yaşamının ayrı geçirilen zamanları uzar ve çeşitlenir: kadının yalnız başına çıktığı tren yolculukları, tatiller, kitlesel olarak yapılan hac yolculukları, kaplıca kentlerinde, sahilde "deniz banyoları"nda geçirilen zamanlar, hatta günübirlik eğlence treni gezileri maceralara elverişli bir zemin yaratır.

Zina, akşamüstü sohbetlerine çeşni katar. Jean Estèbe'in belirttiğine göre, yüksek siyaset çevrelerinde bir metresi olmak olağan bir iştir; "hatta sosyeteden bir ilişki takdir dolu yankılar yaratabilir." Roman ve vodvil de eşini aldatmayı teşvik etmektedir. Oğul Alexandre Dumas, Feydeau, Becque ve Bataille evlilik dışı aşkları dillerine pelesenk eder. Burada üçlü ilişki tam bir burjuva etkinliği içinde yürümektedir. Duyuları yatıştırmayı, gizliliğin tuz biber kattığı bir şehvetin konforu içinde zevke dalmayı sağlamaktadır. Hem sağlığını bozmaktan, hem de adını kirletmekten sakınmaya olanak vermektedir. Vodvil sahnesinin basit bir çağrışımdan ibaret olmadığını belirtelim; modellerin birbirine karışmasıyla kabaran belli belirsiz bunaltıyı alay yoluyla rahatlatma işlevini de üstlenmektedir. Karısını koluna takıp Feydeau piyesini kahkahalarla izlemek, çözücü etkisiyle aileyi tehdit eden konforlu günah tehdidini bünyeden kovmak anlamına gelmektedir.

Hatta özgürleşmiş dar çevreler, kocalık kurumuna yönelik üzerinde iyice düşünülüp taşınılmış bir eleştiriye girişirler. Bazı militanlar özgür birlikteliği vazetmeye başlar; 1907'de Léon Blum evlilik öncesi deneyimden yana olduğunu açıklar; on beş yıl sonra Georges Anquetil meşru metres ve âşığa adanmış çok ikna edici kocaman kitaplar yazar.

Yine de zina davranışlarını olduğundan fazla göstermekten sakınmak gerek. Nüfusun geniş kesimleri bu yeniliğin dışında kalır. Erdemli kadın imgesi burjuvazi bünyesinin genelinde egemenliğini korumaktadır. Alman tehdidinin de etkisiyle, annelik ödevinin gündeme getirilmesi yeni kaygıları açığa çıkarsa da, ahlakı da rahatlatır. Kuzeyli patronların karıları üzerine yürüttüğü sabırlı bir araştırma, Bonnie Smith'i, gerçek hayırsever hanımlar olarak davranan bu bilge eşlerin erdemlerini yüceltmeye götürmüştür. 1890-1914 arasında Senatör Béranger'nin ve Protestan Kiliseleri'nin önde gelen isimlerinin savunduğu ahlak birlikleri, müstehcen yazılara, sokaklardaki sefahate ve askerin ahlakının bozulmasına karşı amansız kampanyalar yürütür. Savaşın hemen öncesinde millyetçi dalga kabarınca onların da etkisi artar. Bazı çevreler eşler arasındaki aşırı serbestliği pek kabullenemez. Hafifmeşrep bir eş, bir yar-

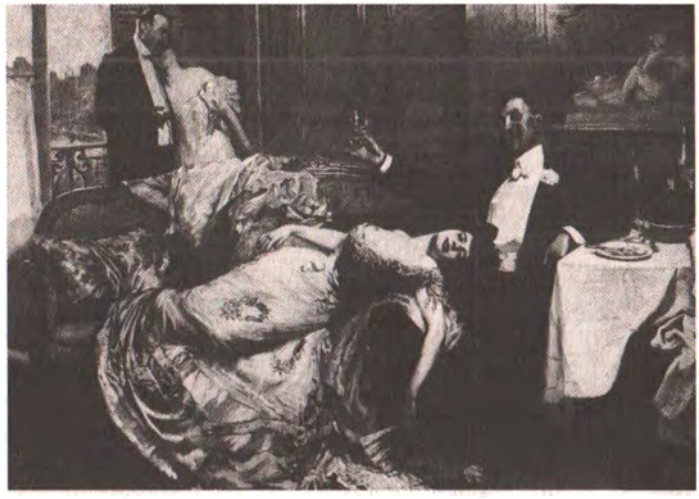

Üçüncü Cumhuriyet'in "kibar fahişeleri"yle âlem yapmak burjuva saygıdeğerliği dekorundan dışarı çıkmayı gerektirmez. Salon'da sergilenen bu tablo, erkek arzusunun biçimlerindeki dönüşümü doğrulayan belirsizliği ustaca korumaktadır. Bu kadınlar eşler midir, kibar fahişeler mi? İzleyici bunu pek kestiremez. Batıcı hiçbir yanı olmayan eser, yine de olgun erkeklerin özel bir çerçevede ve konfor içinde yaşadıkları sefahati çağrıştırmaktan geri kalmamaktadır (Léon-Laurent Galand, *Âlem*, 1909 Salonu).

gıcın veya bir emniyet müdür muavininin kariyeri için ciddi bir engel oluşturmaktadır. Kendilerinden vakur bir tavır istenen bu memurlar için, dedikodular veya isimsiz ihbar mektupları her an pusuda beklemektedir.

Metresin iki çehresi

Belle Epoque'ta, evli kadının evlilik dışı ilişkisiyle özgür ve özgürleşmiş kadının gayrimeşru aşkları arasında derin bir farklılık oluşur; Anne-Marie Sohn'un çalışmalarının geçici sonucu bunu göstermektedir. Bu birlikteliklerin ikincisi, eski bakışımsız nikâhsız yaşama modelini kopya etmektedir: Örneklerin yarısından fazlasında genellikle dul veya bekâr bir burjuva âşık eski işçi kızların bir ardılını metres tutmaktadır. Forcalquier emniyet müdür muavininin sevgilisi genç bir terzi kızdır. Buna karşılık zina yapan kadın kocasını kendi çevresinden bir adamla aldatır. Genellikle aşkını kendi yaşında bir beyefendiye verir. Adli arşivlerdeki çözümlemeler kocasını böyle akıllı usluca bir tek âşıkla aldatan kadının hiç pişmanlık duymadığını düşündürmekte, kadın bu ilişkiyi, karı-koca çiftinin iyi işlememesinin sonucu olarak görmektedir. Yeri geldiğinde bunu kocasının kendisini aldatmasının veya frengi kapmasının yanıtı olarak değerlendirmektedir. Kısacası, anlaşıldığı kadarıyla kalplerin içinde meşru birlikteliğe yönelik örtük bir eleştiri gelişmektedir. Drahoma rejiminin zararları üzerine açılan tartışma da evlilik merkantilizmine yönelik bu sorgulamayı yansıtır. Her ne olursa olsun romanlarda bu koşullarda kadını pişmanlığa ve tövbeye yönelten asıl etken eşliği değil, anneliğidir.

Kadının kocasını aldattığının anlaşılması, toplumsal çev-

relere göre farklı farklı yaşanır. Burjuvazi içinde kırılan cevizin anlaşılmasını genellikle yeterince gizli tutulmamış yazışmalar sağlar. Bu çevrede erkek, acı verici serüveni yasal yollara başvurarak ve hileli davalar çerçevesinde yaşar. Kendi gururunu korumak ve eşinin tavrına bir bahane bulmak için, gerekirse akıl hastalığı gerekçesine bile sarılabilir. Buna karşılık halktan erkekler gülünç duruma düşmeyi pek kaldıramaz. Özellikle Güney Fransa'da şiddet kullanma eğilimine yenik düşerler. Aldatılmış kocaların cinayete veya cinayet teşebbüsüne yönelmesine en çok bu çevrede rastlanır. Belleville'de çok sayıda ceza davasının kökeninde kadınların ahlakını aşağılayan hakaretler veya imalar vardır. Akşam sarhoşluk saati gelip çattığında ortalıkta hakaretler uçuşmaya başlar. İnsanlar dar sokakların üstünden evden eve küfürleşir. "Orospu", "kaltak" haykırışlarını yumruklaşmalar izler. Burada işe tüm komşular karışır.

Buna karşılık hangi toplumsal çevreden olursa olsun, evli kadının aldatıldığını keşfetmesi duygusal tarzda yaşanır. Boşanmadan başka çare kalmayınca da aynı şeye tanık olunur. Kadınlar bu deneyimi kocalarından daha kolay atlatır. Kocalar, karılarının cinsel özgürlüğüne yeniden kavuşmasına pek katlanamaz; o zaman sertlik ve şiddet başlar. Sadece özgür ve özgürleşmiş kızlar ayrılık günü geldiğinde kimi zaman şiddete dayalı bir tepki gösterir. Dul veya bekâr bir erkekle uzun süre nikâhsız yaşamış kadın terk edilip, kendisini ayıplayan bir kamuoyunun karşısında tek başına bırakılmaya pek tahammül edemez. Dedikodulara meydan okumaktan çekinmemiş bu metreslerin haklılık gerekçesini aşk, tutku oluşturur. O nedenle kadının tepkisi öyle şiddetli olabilir ki, ayrılık erkek âşık için gerçekten bir sorun haline gelebilir. Bazı terk edilmiş kadınlar kamusal bir skandal yaratır; bazıları intikam mektupları yazar; kimileri de işi eski sevgililerinin üzerine kezzap atmaya kadar vardırır.

Erkek, can sıkmaya başlamış metresinden bir ayrılık armağanıyla kurtulmayı da deneyebilir. O ciddi Jules Ferry, Saint-Georges Sokağı'ndaki güzel ve sarışın terzi kızla işleri yoluna koyması için kardeşi Charles'ı gönderir. Yoksa öfkelenen beyefendinin gözünde bu eski ilişki iyice değerini yitirecek ve kızı yetkili makamlara ihbar edecektir. Bir an gelir kızı öldürmesi gerektiğine inanır. Bu kadınların azgınlığına hiç iyi gözle bakmayan kamuoyunun suçortaklığı da ondan yanadır. Bu özgürleşmiş kızların eski âşıklarının bir kez evlendikten sonra çok daha ılımlı zina ilişkilerine yönelmeyi tercih etmeleri kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Paralı zina hayali

Yeni karı-koca cinselliğinin henüz utangaç bir biçimde yansıttığı arzu biçimlerindeki dönüşüm fuhuş tavırlarını da yeniden şekillendirir. İncelik açlığı yavaş yavaş yönetmeliklere bağlılığı dağıtır. Batakhane tiksinti verir. Birçok müşteri, kızların çıplak etinin adice sergilenmesini ve hayvansı uysallığını aşağılayıcı, hatta iğrendirici bulur. Geleneksel zihniyetlerin katılığı nedeniyle evrimin geciktiği bazı derin taşra bölgeleri dışında, mahalle kerhanesi krize girer. Ayrıca talimatnamelere uygun fuhuş, radikal solun da desteğini alan kölelik karşıtlarının şiddetli kampanyasıyla da karşı karşıya kalır. 1872'de Château-Gontier'nin eski sakinleri, yeni kızların bir zamanlar evlerin içinde yasak olan organ yalamayı da kabul ettiklerini öfkeyle görürler.

Paris'in yüzyıl sonundaki büyük genelevleri bu evrimi yansıtır. Ustaca yapılmış koku mizansenleri, görkemli dekorlar, aynaların yansımaları, halı bolluğu, fazla fazla kullanılan elektrik şehvet taktiklerini yeniler. Calypso mağaralarının veya Sade manastırlarının içindeki uzman periler ya da "rahibeler" okşayış usullerini inceltip geliştirir. Hareketli tablolar röntgencileri mutlu eder. Artık onların emrinde *life-show* kabinlerinin uzaktan atası olan gözetleme kabinleri vardır. Bazı evler çeşitli alanlarda uzmanlaşır. Yeni doğan seksolojinin gerçekleştirdiği işbölümü, fuhuşun yeni görünümlerine düzen sağlar. Artık her "sapıklık" kendi uzmanlarına ve kendi ayrıcalıklı sığınaklarına kavuşmaktadır.

Buna koşut olarak yeni arzularla daha uyumlu fuhuş biçimleri de gelişir. Daha sınırlı monarşi döneminde Opera balerinlerinin kendilerine ev tutup, bakmayı kabul eden saygıdeğer beyefendilerle birlikte olması neredeyse gelenekleşmişti. Emperyal şenliğin kıyas kabul etmez ölçüde daha tahrik edici olan büyük "kokot"ları ise çapkınlığın itibarını şart koşmuşlardı. Daha sonra bu tavırlar demokratikleşir. Küçük burjuva da bir aristokrat gibi sefahat âlemleri yapmayı düşler. *"Caf'conc'"*lar [çalgılı kahve], *"beuglant"*lar [baloz], hatta *"bouiboui"*ler [çadır tiyatroları] ona düşlerini gerçekleştirme yanılsamasını sunarlar. Bu yeni kuruluşlar özel kabinlerin yumuşak mahremiyetinde kendini içki âlemi yapan beyefendiye satmak zorunda olan bir yoksul sanatçı proletaryasını besler. Quartier Latin'in kadınlı birahanelerinin "sâkiyeleri" üniversite öğrencilerine aşk hayalleri satar ve işçi kızların gerilemesinden doğan boşluğu kapatırlar.

Ama arzu biçimlerindeki dönüşüme en iyi cevap veren yer gizli ve yasadışı, en azından örtülü randevuevidir; öyle ki emniyet müdürü Lépine, bu kuruluşları daha iyi denetle-

Sanatçıların saygın kösnüllüğünden büyülenen küçük burjuva, kendisine baştan çıkarma yanılsamasını yaşatacak, parayla elde edilebilen şarkıcı kadını çalgılı kahvelerde bulmayı umut edebilir. Concetta Condemi'nin araştırmaları sayesinde, bu kadınların çoğunun gerçekten fahişelik yaptığını biliyoruz. Aristokratik kökenli bir davranış biçimi olan çapkınlık böylece, 1860'lardan itibaren, orta sınıfların oluşturduğu o durmadan genişleyen, karmaşık toplumsal ehram içinde yayılmaya başlar.

yebilmek için onlara göz yummaya karar verir. Saygıdeğer görünümü olan bir hanım tarafından işletilen randevuevi, kibar görünümlü bir apartmanın birinci katında yer alır. Sadece gündüzleri açıktır. Takdim ve tanışma faslı, güven verici mobilyalarla döşenmiş salonda yapılır. Kadın şapkalıdır, iyi bir burjuva kadını gibi giyinmiştir. Hiçbir bayağılığa düşmeden karı-koca yatak odasını andıran bir odada uzun uzun oynaşmayı kabul eder. Doğal olarak armağan sonradan gelecektir. Evin müdavimleri olan kibar beyler, parayla zina aramaktadır; kuşkusuz başka koşullarda baştan çıkaramayacakları "ötekinin karısı"na meraklıdırlar. Randevu evi onlara sosyeteden bir kadını baştan çıkarma yanılsamasını satar. Evin hanımı salonuna devam eden kadınların saygıdeğer eşler, yoksul *lionne*'lar* veya tatmin olamamış şehvetli kadınlar olduklarını ileri sürer – ki bu iddialar genellikle doğru değildir. Taşralı rantiye için, büyük kente yapılan yolculukta bu gölge tiyatrosunda rol almak çekici gelebilir. Her ne olursa olsun günahı işledikten sonra olay mahallinden kaçış –Huysmans ve Maupassant'ın uykularını kaçıran o kaçış– genelevin ışıkları altındaki kadar aşağılayıcı olmayacaktır.

En azından uydurma bir duygu hissetmek ve kendine bir şehvet uyuşması olanağı yaratmak ihtiyacı, toplumsal ehramın tepesinden tabanına doğru yayılır. 1880'den itibaren içki satışının serbest bırakılması, müşteri –ve kız– için genelevin çıplak bedenlerinden daha az utanç verici bir meyhane fuhuşunun tırmanmasına olanak tanır. Aynı tarihten itibaren yasadışı olarak nitelenen fuhuş da çoğalır. Sokak kızı sıradanlaşır ve bulvarların kalabalığı içinde erir. O da, özellikle aptal müşteriyi kurmaca kız tavlama cüretini göstermeye ustalıkla yönlendirdiği zamanlarda, artık "-miş gibi"ye izin vermektedir.

İkinci İmparatorluk'un en güzel yıllarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan yarım yüzyılın önemi ortaya çıkmaktadır. Çiftin fizyonomisini yeniden biçimlendiren ve yeni cinsel etik patlamasına zemin hazırlayan bir kayış ağır ve derinden işler. Bu nedenle ödünsüz ve yekpare bir Victoria çağı ahlakı imgesinin gözleri kör etmesine izin verilmemelidir. Edward Shorter'ın iki cinsel devrim arasındaki basit bir geçiş dönemi olarak gördüğü bu yarım yüzyıl bence Konsüllük'ten İkinci İmparatorluk'un ortasına dek uzanan uzun dönemden çok daha yenilikçidir.

* Şık giyinmeyi iş edinen, kibar ve güzel hanımlar için kullanılan bir deyim. (ç.n.)

Londra genelevlerinden daha lüks evler vardır; yine de uzama bir salonun saygıdeğerliğini katan halıların, perdelerin ve kaplama kumaşların bolluğu dikkat çekmektedir. Burada hiçbir şey, hatta şöminenin üzerindeki biblolar bile, dizginsiz şehveti çağrıştırmaz. Çıplak bedenlerin insana batan teşhiri ortadan silinmiştir. Sadece burada objektifin arkasındaki adam gibi, müşterilerin tercihine sunulan kadınların çokluğu ve o sıralarda "sevici" olmakla suçlanan bu kadınların arasındaki dostluk, bir burjuva resepsiyonunun söz konusu olmadığını kanıtlamaktadır (Paris, Carnavalet Müzesi).

Bu tarihten itibaren özel hayatı sarsmaya, en azından özel hayat imgesini yeniden çizmeye başlayan sarsıntılar taklit sürecine çok şey borçludur. Önce aristokrasi, sonra da burjuvazi bünyesinde geliştirilen tavırların toplumun alt kesimlerine doğru inişi halk tavırlarının etkisine üstün gelir. Gerçi halkın seks yaşamı büyüleyici etkisini sürdürmektedir; işçiler aile kavramını öne çıkarıncaya dek, emekçi sınıflara sığınan belli bir erotik özgürlük özellikle sınırlı monarşi döneminde serpilip gelişmiştir. Ama çığır açan tavırlar bunlar değildir. Fransa'da törelerin serbestleşmesi, yani Edward Shorter'ın ikinci cinsel devrim olarak kabul ettiği olgu, egemen sınıflar bünyesinde gerçekleşmiştir. Vodvil yazarları, radikal sol siyasetçiler, bazı feminist burjuva kadınlar, yeni-Malthus'çü propagandacılar, özgür birlikteliği kuramlaştıran militanlar ve özellikle de seksolojiyi kuran bilim adamları, modern duyarlılıkların şekillendirilmesine Louis-Philippe çağı Paris'indeki göçmenlerin belirsiz ve gezgin birlikteliklerinden daha çok katkıda bulunmuştur. Bronislaw Baczko'nun da belirttiği gibi, sınırlı monarşi döneminin nikâhsız yaşayan halk tabakasından çiftler evliliğin berisindeydi; çağdaş nikâhsız yaşam ise çoğunlukla bilinçli olarak evlilik kurumunun ötesine geçmeyi amaçlar.

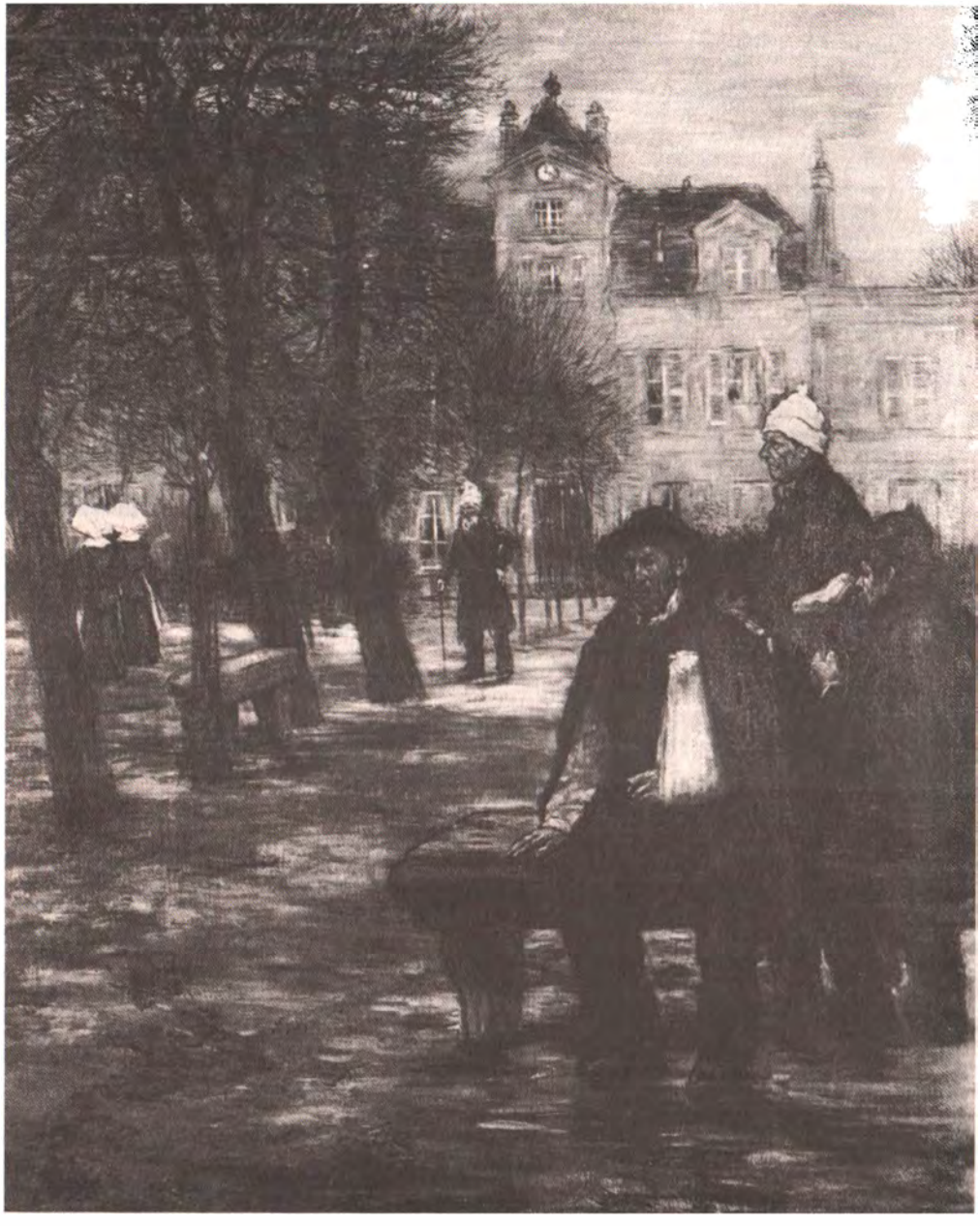

Çığlıklar ve fısıldaşmalar

Bireysel ıstırabın belirtileri

Yeni endişe kaynakları

Bireyleşmenin gelişmesi yeni mahrem ıstıraplar üretir. Bu ilerlemeler benlik imgeleri şekillendirilmesini dayatır, bu imgeler ise tatminsizlik kaynağı olur. Doğum açık ve belirleyici bir aidiyet ölçütü oluşturmaktan yavaş yavaş çıkarken, herkes konumunu tanımlamayı ve göstermeyi bir görev bilir. Toplumsal hareketlilikteki ritmini fazla abartmamak gereken artış, hiyerarşilerin tamamlanmamışlığı, belirsizliği, eğretiliği kadar mevki belirten işaretlerin karmaşıklaşması niyet ve ihtirasları daha da bulandırır; kararsızlığa, şaşkınlığa, kaygıya yol açar. Herkesin kendi kişiliğini inşa etmek için harcadığı çaba, ötekinin bakışının etkisi, insanı kendinden hoşnutsuzluğa hatta kendini yermeye iter, yetersizlik duygusuyla sonuçlanır. Günce yazarlarının bu azap verici özdeğer yitiminden ne çok çektiğini görmüştük. Eski Rejim'de olduğundan daha anarşik bir görünüm sergileyen toplumsal dalaş başarısızlığa uğrama korkusunu canlandırır. Varoluşun rekabete dayalı niteliği aşırı yorgunluğa yol açar, mesleki kaygıları büyütür. Çocukluğundan itibaren sınav saplantısıyla şekillendirilen bireyde başarısızlık kaygısı artar; sürekli bir uyum sağlama gereği, terk edilme bunaltısı yaşamdan korkmaya yol açabilir. Bu tür duygular istencin felce uğramasını ve daha genel anlamda Musset'nin betimlediği yüzyıl hastalığını belirler.

Kesinliklerin aşınıp yok olmasına, arzu ile ıstırap arasındaki ilişkiyi değiştiren mutluluk ödevi hakkındaki yeni bilinç eklenir. Ruh ve kalp boşluğu ortaya çıktığında artık bir mutsuzluk, bir felaket olarak duyumsanır. O çağın en yetkin zihinlerine çöken can sıkıntısı, Baudelaire'in *spleen*'i [nedensiz sıkıntı, iç sıkıntısı], kendi benliğine karşı duyulan bu yeni suçluluk duygusunu yansıtır.

Mahrem belgeler okununca bol bol görülen bu kendini kötü hissetme olgusunun aynı yatakta birleşen kolları, psikiyatrik tedavinin yükselmesiyle iyice kabarır. Bu alanda henüz filizlenen hastalıkları sınıflandırma bilimi, tıbbi örneklere ilişkin açıklamaların uzunluğu endişeleri azdırır. "Mantıklı kaçıklık",

Yaşlılığın yalnızlık ıstırabı, 19. yüzyıl tarihçilerinin henüz dikkatini çekmemiştir; toplumun içinde gençliğin giderek yükselen yeri onların gözünü biraz körleştirmektedir (Jean-François Raffaëlli, *Düşkünler*, 1892. Paris, Louvre).

"durugörüşlü delilik" gibi kavramlar, bazı uzmanların dingin bir özel hayatın sükûnet ve gizliliği içinde bile akıl hastalıklarını bulup kovalamalarına izin verir. Daha genel anlamda, klinik tıbbın zaferi her kişinin kendi bedenine yönelttiği bakışı değiştirmesine neden olur; normal olduğunu düşünüp askere yazılan kaç genç, sağlık kurulundan geçerken çürük olduğunu dehşetle öğrenmiştir kim bilir?

Canavar figürlerinin evrimi

Ama daha da bunaltıcı olgular vardır: Egemen sınıflar içinde paniğe yol açan iki vahşi imgesi oluşur. Yüzyılın ilk yarısı boyunca büyük kentlerin göbeğinde çoğalan emekçi sınıfların uyandırdığı korku –ve büyüleyici etki– ile birlikte tiksinme duygusu da büyür; bunu ilk bulup çıkaran Louis Chevalier olmuştur. Romanlar durmadan bu tehdidi didikler; bu tasarının harekete geçirdiği toplumsal araştırmalar onu çözümlemeye çalışır; insanseverlik söz konusu tehdidi söküp atmaya uğraşır. Bu konuda Restauration'un başlangıçtaki iyimserliği, Temmuz monarşisi döneminde kapkara bir kötümserliğe dönüşür. Aynı zamanda seçkinler derin Fransa'yı keşfe çıkar ve orada vahşilerle karşılaşırlar. Dağlardaki aptal çobanlar, Leon kıyısındaki haşin balıkçılar, Poitiers bostanlarındaki kulübelerin sakinleri,

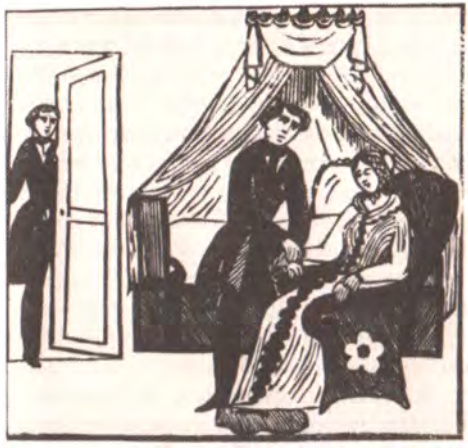

Sınırlı monarşi döneminin halkı manevi canavarlığa doymak bilmez. Bedensel işkence adli usullerden silinmeye başlarken, terör ve kralın katledilmesinin anıları alttan alta işleyen bir sıkıntı yaratmaktadır. Bu durum "kardeş katli, ana-baba katli, çocuk katli" üçlüsünün yol açtığı büyüleyici etkiyi açıklamaya yardımcı olabilir. Kılık değiştirmenin daha önce de değinilen kolaylığı ve kimlik belirlemenin güçlükleri polisiye davalara duyulan yeni merakı canlandırır (Paris, Ulusal Kitaplık ve Geleneksel Halk Sanatları Müzesi).

Dombe veya Brenne bataklıklarında yaşayanlar, toprağın katılığı ve geçmişiyle, madenlerin dayanıklılığıyla ve bitki örtüsünün doğasıyla gizemli bağlar kuran insanlar gibi gözükmektedir onlara; hepsi de hayvanları andırmaktadır hâlâ.

Bu çok sayıda kabileyle yakınlıktan doğan belli belirsiz endişe, toplumun bağrında gerçek anlamda canavarların varlığının saptanmasıyla artar. Korkunç cinayet davaları, Pierre Rivière'in bütün ailesini öldürmesi, 1817'de çocuğunun baldırını lahanayla pişirip yiyen, bu arada bir parça da kocasına saklayan Sélestat canavarı, 1823'te karnını deştiği küçük kızın kalbini çıkarıp emen bağcı Antoine Léger, insanla hayvanın aslında birbirine ne denli yakın olduğunu doğrular. Gazeteler (*canards*), özel hayatın sıkıntıları üzerine trajik bir ışık düşüren bu gaddar öykülerle beslenir. 21 Ocak 1793'te kralın katledilmesinden beri, canavar etrafta serbestçe dolaşmaktadır; Jean-Pierre Peter'in yazdığına göre, canavarlar "o huzurlu masal müzesinden" kaçmıştır. 1831'de Quasimodo figürü halkla hayvan soyu arasındaki bu teratolojik [biyolojinin ve tıbbın aykırı yaratıkları inceleyen bölümü] yakınlığa son noktayı koyar.

Komün travmasından sonra proleter şiddet yavaş yavaş silinirken vahşinin varlığı giderek derinlik kazanır: Artık gerçek tehlike kişiliğin en gizli köşelerinden kaynayıp yüzeye çıkmaktadır. Canavar, organizmanın bağrına gizlenmiştir; imgelemin hezeyanlarına varıncaya dek her an her yere baskın yapabilir. Artık en bunaltıcı tehdidi her zaman hastalıklı olarak kabul edilen ataların geri dönüşü oluşturmaktadır.

Hastalıklı aile

Hastalıklı aile kavramı bu dönemde öylesine iz bırakır ki, üzerinde ayrıca durulmaya değer. Bilim adamını, ideoloğu ve sanatçıyı ilişkilendiren bağı bu kavram dokur. Gerçi eski kalıtımsallık kavramı 18. yüzyılda büyük bir itibara sahipti; o çağın doktorları yaşlı adamın çocuklarının hastalıklı, aşk çocuklarının çok güzel olacağını ve sarhoşların zürriyetinin ise canavarlardan oluşma tehlikesi taşıyacağını yineleyip duruyordu. Jacques Léonard'ın hatırlattığı gibi, yeni bir mantıklı Hipokratçılık akımı, mizaçların çaprazlanmasını, aşırı kişisel mizaç tepkilerinin zararsızlaştırılmasını savunuyordu. Daha sonra sanayi ve kent patolojisinin incelenmesi, "başkaldırma histerileri"nin uyandırdığı korku, sanatçıların sinir hastalıklarının manzarası kötümserliği körükler; tüm bunlar, uygarlıkla yozlaşma arasında bir bağ dokunduğunu çağrıştırmaktadır.

Tekvin'den çıkma eski teratolojik mitos, ilk günah nedeniyle giderek bozulmaya mahkûm mükemmel bir insanlık türü imgesi öneriyordu. 1857'de Buchez'den esinlenen Benedict Morel bu inancı yeniden canlandırır. İnsan başlangıçtaki doğasından uzaklaşmakta, yozlaşmaktadır. Bu sapış onu ahlak yasasının önceliğinden uzaklaştırır ve fiziksel arzularının tutsağı haline getirir, kısacası insanı yeniden hayvan düzeyine indirir. Yaklaşık otuz yıl boyunca (1857-1890), hastalıklı kalıtım kuramı eğitimli zihinlerde laikleşmiş bir biçimde öne çıkar. Henüz Mendel yasaları bilinmemekte ve edinilmiş karakterlerin de kalıtımla aktarıldığına inanılmaktadır; bu nedenle türün giderek bozulduğunu hayal etmenin önünde hiçbir engel yoktur. Canavarlıklara ilişkin bilimsel nedenbilim yaklaşımı kısa süre sonra bir toplumsal teratoloji geliştirilmesiyle, inanılmaz bir özürlü, eciş bücüş ve dejenere varlıklar müzesi oluşturulmasıyla sonuçlanır. Nitekim kalıtım da bir hastalık sürecine indirgenmiştir. Simaya veya beden yapısına vurulan "mühür", "damga" bireyi yok edip, onu teratolojik bir familyaya bağlamaktadır. "Kalıtsal açıdan felakete elverişli olmak" (Moreau de Tours) kavramı, her türlü gizli hastalık olasılığına inancın artmasıyla birleşince kurtuluş umudunu da anlamsızlaştırır. Jean Borie, "Her aile, feodal bir burca kapanıp mevzilenmiş halde yaşıyor; zindan kuyularının dibinde ise çömelmiş, korkunç bir halk kitlesi bekliyor" diye yazar.

Prof. Charcot'nun verdiği Salı dersleri de bir sosyete olayıdır; iddiaları ve başarılarıyla nöroloji modasını kızıştıran meşhur ve itibarlı bilgini bir ya da birkaç kez dinlemeye gelmemiş şöhretli kişi yok gibidir. 15 Kasım 1887 tarihli bu ders "zührevi hastalık tehlikesi"nin o sırada özellikle Prof. Alfred Fournier'nin çabaları sayesinde kaygıların merkezinde yer aldığını hatırlatmaktadır (Paris, Charcot Kitaplığı).

1870'lerden itibaren tıp çevresinde yayılmaya başlayan Darwinci kuramlar, Jacques Léonard'ın yazdığına göre, "kalıtım dosyasının evrimci bir bakışla yeniden okunmasını" gerektirir. Bilim adamları hastalık sürecini başlatan, kurucu kusurlar üzerine eğilir; halkın suçluluğu düşüncesi kendini hızla kabul ettirir. Sefalet, yaşam koşullarının sağlıksızlığı, hijyen yokluğu, ahlaksızlık, zehirlenme/uyuşturucu kullanımı kalıtım sürecini

Policlinique du Mardi, 15 Novembre 1887.

Objet de la Leçon:

1°: Syphilis, ataxie locomotrice progressive, paralysie faciale;
2°: Monoplégie brachiale hystérique, forme douloureuse;
3°: Epilepsie partielle.

Mr Charcot. – Contrairement à mes habitudes, j'ai fait venir ici des malades que je connais un peu.

Vous savez que d'ordinaire, dans la leçon d'aujourd'hui, je n'examine ici que des malades du dehors venus pour la consultation; vous savez aussi quel est le but de cet enseignement, c'est de vous exposer la véritable méthode du traitement des malades atteints d'affections du système nerveux.

Ce que nous appelons des leçons ex cathedra est chose un peu artificielle. Si vous n'aviez pour vous que cet enseignement, quand vous vous trouveriez en face des malades, vous pourriez être singulièrement embarrassés et aboutir facilement à de redoutables erreurs. C'est pour ne pas vous tromper que je me jette à l'eau et que je procède un peu devant vous comme je le fais dans ma clinique particulière. Je fais venir ordinairement des malades que je ne connais pas moi-même, mais aujourd'hui le cas est différent. Je connais le malade que je vous présente, il est très intéressant et je vais l'interroger comme si je ne le connaissais pas.

Il s'agit d'un cas complexe qui me permettra de discuter devant vous plusieurs points controversés. Le diagnostic n'est pas bien difficile à établir. Ce qui est plus difficile, c'est d'arriver à la connaissance des différents éléments qui établissent l'état pathologique du malade. Je vais l'interroger.

(au malade) Vous avez été atteint de la Syphilis? A quelle époque?

Le malade: En 1880.

Mr Charcot: La chose n'est pas douteuse. Il a été soigné par M^r le Docteur Fournier. En 1880, il a eu une éruption sur tout le corps.

Le malade: Mr Fournier m'a dit quand je suis allé le trouver: votre maladie remonte

açığa çıkarır veya hızlandırır. Bu doktorlara göre, seçkinlerin genetik mirasını altüst ve talan etme tehlikesi taşıyan tehdit sokakta, fabrikada, apartmanların altıncı katında doğmaktadır. Halkın üst üste yığılması nedeniyle hastalık kapmak korkusu, nörolojinin tuttuğu öncelikli yer hesaba katıldığında, sinir hastalıkları kalıbına dökülen bir bozulma, türün soysuzlaşması kaygısına dönüşmüştür.

Suçun, hatta basit ihmalin benimsenmesi herkese yeni sorumluluklar yükler. Kalıtımsal frengi mitosu, cinsel arzuyu "saatli bomba"ya dönüştürür. Simgesel frengi figürü romanda bir saplantı haline gelir, ikonografyayı da istila eder. Huysmanns kahramanlarının düşleri, Félicien Rops'un gudubet figürleri frengiye yakalanan soyluların trajedilerinin de desteklediği toplu bir bunaltıyı yansıtmaktadır. Sefahet âleminin taşıdığı tehlikeler artmıştır; biyolojik açıdan kurtulmanın olanaksızlığı günah ve cehennem korkusunun yerini alır, ya da bu korkuyu iki katına çıkarır. Hastalıklı kalıtımsallık inancı, insanı hayvanlığın üstüne yükselmeye davet etmektedir.

Yine de bu yeni korkuyu abartmamakta yarar var, çünkü yatıştırıcı direnişler de kendilerini göstermekten geri kalmamıştır. Katolik geleneğine bağlı bilginler, iyimserliği elden bırakmayan cumhuriyetçi ideologlar, yeni Hipokratçılık ile dirimselcilik karışımından esinlenen eski doktorlar ve özellikle de Darwin'ciliğe isyan eden Pasteur'cü mikrobik bulaşma yanlıları, hastalıklı kalıtımsallığın asla kaçınılmaz bir yanı olmadığı kanısındadır. Weismann, edinilmiş karakterlerin kalıtımsallığı inancını çürütürken, yine Jacques Léonard'ın yazdığına göre, "mikrobik nedenbilimselliğin yükselişi kalıtımsal açıklamaları geri püskürtür." Birçok bilgin ortamı dönüştürmek için toplumsal reformlara ve sağlık reformlarına, bunun yanı sıra dayanışmacılığın yararlarına güvenmektedir; bazıları bilimden esinlenen bilinçli bir kuşak vazetmektedir. Bu tür erekler drahoma ve para evliliği eleştirilerini besler; cinsel eğitimi ve özdenetimin yüceltilmesini teşvik ederler; ortaya çıkışına yukarıda değindiğimiz daha bilgili, daha kaynaşmış ve daha dengeli yeni tür çiftin yükselişine cesaret verirler.

İktidarsızlık ve nevrasteni

Istırabın nedenlerini hızla hatırlatmak, o sırada her türlü bireysel kendini kötü hissetme belirtisinin büründüğü tarihsel önemi algılamaya yardımcı olacaktır. Kavrayıcı bir tavır benimsemek, o çağın her an hastalık belirtilerini kollayan, normal ile maraziyi ayıran sınırın belirsizliğini aklından kovamayan ıstırapçılığını (*dolorisme*) anlamayı gerektirir. Ama belirtilerin geliştiği, biyolojik veya toplumsal endişeden, hayal kırıklığından,

Aşikâr ve anlaşılmaz acı: Prof. Charcot'nun betimleyeceği büyük histerinin aşamalarından biri (Paris, Ulusal Kitaplık).

başarısızlıktan doğan mutsuzluğun sızdığı yer ev dünyasının bağrı, özel hayatın ta içidir. Bu alanda ıstırap figürleri cinsiyete göre değişir. Rol ve tavır paylaşımının o sırada çok katı olan ikili yapısı, işteki yıpranma biçimlerinin bakışımsızlığı, bu mutsuzluk anıştırmasının kısmen söz konusu basit ayrılığa göre biçimlendirilmesini telkin eder.

Acı oyununu yönlendiren ve kadınların kendilerini kötü hissetmesine hem yolu açıp, hem de sonradan buna biçim veren çok açık bir biçimde erkek olduğuna göre, ondan başlamak zorundayız. Bununla birlikte bu kendini tutma ve içine atma yüzyılında erkeğin ıstırap tezahürü, en azından kamusal sahnede örtülü kalır. Moreau de Tours'a göre, kalıtımsal hasar her zaman bir davranışlar bütünü, seyirci için de bir tiyatrodur. Bu tartışmalı görüş, ölçülü davranmaya bir çağrıdır. Erkek, kendisindeki işaretleri gizlemeye çalıştığı bir ıstırabın sahnelenme işini kadına bırakır.

Erkeğin kendini kötü hissetmesinin çok sayıdaki belirtisi içinden, sadece birkaç örnek seçmekle yetineceğim; ilk sırada da cinsel arzuyla kurduğu ve kadından duyulan korkunun ele verdiği kusurlu ilişki yer alacak. Günaha sokucu Havva imgesi, dişiliğin kara kutbundan, yırtıcı cinselliğin kabından taşmasından duyulan sürekli korku, sonra da yüzyıl sonunun çözülmesi güç dişi sfenks figürü, daha önce de gördüğümüz gibi, çiftin haz alanındaki gelişimini kösteklemektedir. Mastürbasyon ve sefahatin tehlikelerini vurgulayan tıbbi aforozlar suçluluk duygusunu kışkırtır ve bu nedenle iktidarsızlık tezahürlerine elverişli bir zemin yaratır.

Bütün yüzyıl boyunca fiyasko korkusu erkek cinsellik imgelerinin arka planında pusuya yatmıştır. Stendhal'in fahişe Alexandrine, Flaubert'in Louise Colet ile yaşadıkları geçici başarısızlıklar meşhurdur. Edmond de Goncourt erkeklik organının

zamanında kalkmaması kaygısını sosyete çapkınının yeni saplantısı olarak gösterir. Dr. Roubaud bu felaket için koca bir kitap yazar ve utançtan doğan bağımsız bir hastalık olarak iktidarsızlığın varlığını bulgular. Fiyaskoya ayırdığı bölümde Stendhal yirmi beş ili otuz yaşlarındaki çok yakışıklı beş genç adamla yapılmış bir söyleşiyi nakleder. "Muhtemelen gerçeği anlatmayan kendini beğenmiş bir budala dışında, hepimizin en meşhur metreslerimizle ilk kez yatarken fiyasko yaşadığımız ortaya çıktı" diye yazar. Ereksiyon mekanizması iyi anlaşılmadığı için, iktidarsızlık daha da çok kaygı uyandırır. Çokbiçimli bir tedavi yöntemi şarlatanları zengin eder. Yüzyıl sonunun çok satan basın organlarında, özellikle ilkbahar geldiğinde, mekanik kırbaçlama, duş, masaj, elektrik tedavileri, penis, akupunktur veya manyetizma hareketleriyle tedavi ilanları sayfaları kaplar.

Ortalama ömrün uzamasıyla çağdaş olan ve giderek artan varolma güçlüğüne eşlik eden bireyleşmeden kaynaklanan rahatsızlıklarının yükselişini betimlemek çok uzun sürebilir. Bu çokbiçimli rahatsızlıklar ruh doktorunun klinik bakışını gerektirir ve 1860'a kadar çılgınlığın manevi nedenbilimselliğinin önceliğine bağlı kalan bir psikiyatrinin gelişimini kışkırtır. Hastalık hastalığı yüzyılın ilk yarısında yayılır: Esas olarak erkekleri, özellikle de serbest meslek sahiplerini etkiler. Yüzyılın sonunda nevrasteni ve psikasteni yaygınlaşır. Varoluşun rekabetçi niteliğinin öne çıkmasının, tedirginliklerin çoğalmasının yol açtığı başağrıları kitlesel ölçekte hasar vermeye başlar.

Fransız edebiyatı erkeklerin yaşadığı hezeyanların ilk içeriden betimlemelerini bu dönemde piyasaya sürer. 1887'de, Théophile Gautier'nin afyon düşlerinden ve *Aurélia*'nın yazılmasından kırk yıl sonra, Maupassant'ın *Horla*'sı okuyucuya iç kırılmanın, kişilik ikileşmesinin ürkütücü imgesini sunar. Yirminci yüzyılımıza da musallat olan yeni bir bunaltının başdöndürücü etkisi o zaman doğar. Canavar sadece hayvansı arzularıyla kendini belli etmekle kalmaz; o artık Öteki olmaktan çıkmıştır; varlığıyla kimlik duygusunu karmakarışık etmektedir.

Genç kızların kloroz hastalığı

19. yüzyılda kadın ıstırabına özgü belirtiler oldukça farklı gibidir. Kadının büyüleyici fizyolojisi, kırılganlığı, üzerine çöken hastalıklara cinsiyetinin yön verdiği inancı o sırada kolaylıkla "kadın hastalıkları" başlığı altında toplanan rahatsızlıkların geniş boyutlarını açıklamaktadır. Bu çokbiçimli marazilik ailelerin gündelik tedirginlik kaynağıdır; burjuvazinin doktorlarının zamanını yiyip bitirmektedir. Bu hastalıkların en erken ortaya çıkanı olan kloroz etkisini genişletir. Ciltleri yeşilimtrak bir beyazlıktaki genç kız orduları ikonografyayı istila eder, romanla-

Burjuva genç kız kaygı uyandırır. Bu kırılgan varlık, büluğ çağı ile selamete erdirici evlilik arasında tuhaf, tehlikeli ve çoğunlukla acılı bir dönüşüm geçirir. Bu dönüşüm, çevrenin dikkatli gözetiminin ve doktorun tartışmaları kestirip atan müdahalesinin gerekçesini oluşturur (James Tissot, *Buluğ çağındaki kız*, 1875-1876'ya doğru. Sheffield, Şehir Sanat Galerisi).

rı ve tıbbi vaka koleksiyonlarını doldurur. Meleksiliğin çekiciliği, bekâretin yüceltilmesi, güneş korkusu, bir müddet sonra da simgecilerin kar beyazlığı kültü seçkinlerin arasında sadece cildinin niteliği bile hem hassaslığın, hem de çabuk yaşlanmanın tanığı olmaya yeten zambak gibi genç kız imgesini beslemektedir.

Tıbbi söylemin laf kalabalığı, bilimsel kuramların çokluğu bu tuhaf hastalığın uyandırdığı kaygıyı göstermektedir. Nitekim 1860'a kadar açıklamalar üst üste yığılır. Kadim Hipokrat inançlarına bağlı kalan kimilerine göre, kloroz aybaşı döngüsündeki bir işleyiş bozukluğunun ve uyanan aşk isteğinin istenç dışı tezahürünün sonucudur. Bu nedenle, söz konusu kişilerin kanısına göre, tutkuya yol açan her şeyi yasaklama üzerine kurulu koruyucu bir tedavi zorunludur; gerçek dermana, yani evliliğe ulaşıncaya kadar böyle idare edilmelidir. Daha namuslu geçinen başka doktorlar, klorozu, rahmin simgesel eşdeğeri olan midenin kötü işleyişinin sonucu olarak kabul eder. Kimilerine göre de, dirimsel güçteki yetersizliği yansıtır; bunların gözünde artık kan bolluğu veya fazla içeri atmaktan çok, genellikle kalıtımdan kaynaklanan "kadın olmada başarısızlık" söz konusudur (Jean Strobinski). Doktorları ve romancıları gerçekten büyülediğini bildiğimiz kadın buluğunu öne çıkarma eğilimi gösteren bir kuramdır bu. Zola'nın kadın kahramanlarının bu zorlu çizgiyi aşmakta çektikleri güçlük bu duruma açıkça tanıklık etmektedir. Âdet görmenin başlamasıyla ilişkilendirilen kloroz, sinirlere yüklendiği için histeriye yakın bir görünüm almakta, "buluğ çılgınlığı" ile akraba olmaktadır.

Yüzyılın son otuz yılında yeni bir gerçek öne çıkar; hastalığın artık bir eksiklikten kaynaklandığı kabul edilmektedir. Anemi (kansızlık) hakkındaki daha iyi bilgiler, kan sayımı uygulaması eski demirle tedavi yöntemini doğrular.

Bilginin geçirdiği bütün bu değişimler, yetişkinleri kadınlık arzusunun uyanışını her an gözetim altında tutmaya ve bunu geciktirebilecek manevi hijyen tedbirlerini uygulamaya sevk etmiş; yıllar geçtikçe âdet görme dönemi giderek erken yaşlara çekilen kızların genç yaşta evlendirilmesini teşvik etmiştir. Kadınların kanının esinlediği düşlemler onların varoluş koşullarının şekillendirilmesine katkıda bulunmuştur.

Histeri hastasının rahmi ve beyni

Yine de bir figür daha canlı biçimde öne çıkar: histerik kadın. Ev imgeleminin saplantısı haline gelir, cinsel ilişkileri yönlendirir, gündelik ilişkileri alttan alta düzenler. Yüzünü buruşturan kamusal cadı figürü silindiğinden beri, özel hayat üstünde histerinin bu yeni egemenliğinin ağırlığı hissedilir. Nitekim aşağı yukarı bütün yüzyıl boyunca bu hastalık kadın cinsine özgü bir rahatsızlık olarak görülür. Bunun aksini ileri süren doktorlara kulak verilmez. Erkek histerisi imgesinin mesafe katetmesi için yüzyıl sonunu beklemek gerekecektir. Salpêtrière arşivlerinde bu tuhaf hastalığa yakalanmış ilk erkeğin fotoğrafı 1888 tarihlidir. Histeri organik izler bırakmadan gelişmektedir; zaten Hipokrat'tan beri doktorların kafasını karıştıran da budur. Antikçağ hekimleri, hastalığı organizmanın içine çöreklenmiş ayrı bir hayvan gibi davranan rahmin bağımsız dışavurumlarına bağlar. Gücüyle iradeyi de bastıran arzunun bağımsızlığı ve bedenin kişiliğe göre dışardalığı böyle ifade edilir. Kriz süresince, kadına hem onu aşan, hem de dolayısıyla onun suçsuzluğunu kanıtlayan karanlık güçler egemen olur.

Bu üç fotoğrafın alındığı Salpêtrière'in resim arşivi ciltleri, sinir sistemi rahatsızlıklarının yarattığı acıya ilişkin olağanüstü bir dağarcık oluşturmaktadır. Objektifin karşısına geçen hastalar, çoğunlukla tüyler ürpertici mimikler sergilemektedir. Bu trajik tiyatronun altındaki oyun payını kestirmek güçtür. Yukarıdaki resim ise, birçok kadının gerek özel uzamda, gerekse sahnedeki tavrını hem yansıtmakta, hem de o tavra esin kaynağı olmaktadır (Paris, Charcot Kitaplığı).

18. yüzyıl sonunda histeri yeni sorgulamalara konu olur. O zaman bilginler hastalığı kadının doğasıyla açıklayan eşsözsel (totolojik) ve dönüp dolaşıp aynı yere gelen bir söyleme hapsolur. 19. yüzyıl doktorları da rahmin rolünü ve cinsel isteğin dışavurumlarını öne çıkaran bu anlayışlara gündelik uygulamalarında uzun süre bağlı kalır. Histeri hastasını jinekoloji bölümlerine yönlendirirler. Michelet'nin yumurtlama mekanizması karşısında nasıl büyülendiğini açıklamasından çok önce, aynı zihinsel şemaya uyan birçok koca âdet döneminin başlangıcında karılarında görülen rahatsızlıkları affeder. Bazıları aybaşı döngüsünün iyi işleyip işlemediğini büyük bir dikkatle izler.

Yine de doktorlar hastalığın nedenbilimselliği içinde üreme sisteminin ve sinir sisteminin ayrı ayrı paylarını uzun süredir tartışmaktadır. 19. yüzyılın ortasında beyin işleyişini öne çıkar-

ma eğilimi gösteren bir değişim yaşanır. 1859'da Briquet histeriyi bir kafaiçi nevrozu olarak niteler. Bu önemli bir dönemeçtir. Bu kez hastalık kadını kadın yapan özelliklerle ilişkilendirilmektedir; kadın histerinin pençesine düşer, çünkü ince bir duyarlılık sahibidir, çünkü soylu duygulara ve heyecanlara açıktır. Kadın tüm varlığıyla bu özgül hastalığın nedenidir; onu iyi bir eş ve iyi bir anne yapan nitelikler nedeniyle hastalığa ağır bir bedel ödemektedir. Gérard Wajeman'ın yazdığına göre, o andan itibaren hastalık patoloji alanından çıkmış gibidir. Briquet'nin kitabının Günahsız Hamilelik dogmasının ilan edilmesinden beş yıl sonra ve Lourdes tezahürlerinin hemen ertesinde, meleksilik antropolojisinin kız yatılı okullarındaki etkisini güçlendirdiği bir dönemde çıktığını da belirtelim.

Charcot, 1863 ile 1893 yılları arasında nevrozun belirleyiciliği ilkesine sadık kalır. Bunu, hezeyan tezahürlerini başlatan tahrik edici etken, "sinirsel şok"un uyandırdığı hastalıklı kalıtımsallığa bağlar. Hastalığın hiçbir organik iz bırakmamasının nedeni sadece beyin kabuğunu etkilemesidir.

İster rahim, ister beyin rahatsızlığı olarak algılansın, histeri hâlâ öznenin dışında kalan bir bedenin tezahürü olarak tasavvur edilir. Gladys Swain'in kaydettiğine göre, hastalık "yerleştiği kişi tarafından her zaman kendi dışında bir şey olarak duyumsanır." Kadının, nasıl ki erkeğin arzu dolu şiddetine katlanması gerekiyorsa, o şekilde boyun eğmeyi kimi zaman görev bildiği sahibi belirsiz bir gücü yansıtır. İffetli, hatta ilişkiye kayıtsız ve soğuk olarak bilinen bir eş, bir zamanların ruhuna cinler girmiş kadını gibi, kendisini bir nemfomana dönüştürecek doğa güçlerinin egemenliğine girme tehlikesiyle de karşı karşıyadır.

Bütün bu inançlar kadın duyarlılığını düzenleyen şefkat ihtiyacının ve arzuların mantıklı ölçülerde giderilmesi tavsiyelerine yol açar. Karşı durulması olanaksız hastalık saplantısı, dingin bir karı-koca yaşamının simgesi haline gelen çok ılımlı bir cinsel hijyeni de destekler. Bu durum kadının evine bağlı eş ve şefkatli anne niteliklerini hiçbir tehlikeyle karşılaşmadan sergileyebilmesini sağlar. Aşırı bir şehvet isteğiyle tehdidi her zaman hissedilen histeri yollarına sürüklenmesine izin vermeden, duyarlılığını hayata geçirme olanağını ona tanımak kocaya düşer.

Ama yıllar geçtikçe sorunun verilerini karmaşıklaştıran bir başka tartışma daha başlar. 18. yüzyıl dirimselcileri histeriyi bir gerilimin, özne ile bedeni arasındaki bir uyumsuzluğun değil, ruhtaki bir kargaşanın sonucu olarak görüyordu. Stahl'e göre, hastalık tutkunun baş vermesinin son noktasıdır; ikiye bölün-

Doktorlar, sahnelenmesine katkıda bulundukları bu tiyatroya, sanki kafalarına estiği gibi müdahale etmeye çalışırlar. Birkaç yıl boyunca özellikle Nancy'de, ama aynı zamanda Paris'te de hipnoz çok modadır (Paris, Charcot Kitaplığı).

müş ruhun yaşadığı çatışmanın işaretidir. Paul Hoffmann'ın yazdığına göre, ruh "doyum uygulamalarının hizmetine açıkça girmekten kendini alıkoyar, ama en azından isteğini dile getirmeden de duramaz."

Böyle bir kuramın, Gladys Swain'in 1880 ile 1914 yılları arasında kuramsal açıdan ağır ağır tamamlanışının izini sürdüğü ve önce Janet'nin psikolojik analizine, sonra da psikanalize kapı açacak bedenin öznelleştirilmesi sürecine giriş mahiyetinde olduğu hemen fark edilmektedir. O andan başlayarak histeri bilinç bölünmesini, benlik ayrışmasını yansıtmaya başlar; histeri, öznenin içindeki kırılmadır. Daha önce bedenin dıştalığı konusundaki eski duyguyu yansıtan çırpınma tavrı, tarihte ilk kez geri plana itilecektir; buna koşut olarak, kadının yazgısının simgesi de artık histeri sahnesinde aranmayacaktır.

Özel hayatı inceleyen biri açısından, işin özü bu hastalığın ev sahnesinin her yerinde varlığını hissettirmesidir. O çağın kadını, sesini duyurabilmek için hezeyan ve çığlıktan başka bir yol bulamayacak kadar köşeye sıkıştırılmadığında, çevrenin dikkatini içindeki ıstıraba çekmek için her türlü hastalık ve rahatsızlığı kullanmaktadır. Söz alıp konuşmak yerine sapılan bu yan yol tarihçilerin de dikkatini çekmeye başlamıştır.

Kadın kimliği arayışı

Bu histerik tezahürlerin bazıları göze seslenen seyirlik bir biçime bürünür; genellikle topluca hem özel, hem de kamusal uzamda sergilenirler. Bazı biçimler arkaik cinlenmeye (*possession*) bağlanır; diğerleri ise çırpınma ritüellerinin uzantısıdır. 1783 ile 1792 arasında Ars'a üç kilometre uzaklıktaki küçük Fareins köyüne yerleşmiş iki din adamı, Bonjour Biraderler, kilise bölgelerindeki bir grup genç kız üstünde tam bir egemenlik kurmayı başarır. Bu kızlar babalarına itaatten vazgeçip, papazlarının verdiği cezalara boyun eğer, kendilerini her türlü aşırılığa terk ederler; içlerinden biri köyün küçük kilisesinde çarmıha gerilir; kendini en çok yitiren kız François Bonjour'un metresi olur ve yeni bir Mesih doğurur. Üçüncü Cumhuriyet devrinde bile hâlâ yaşayan tuhaf bir köy sapkınlığı akımı kök salar. 1855'te Josselin'in "havlayan kadınlar"ı, 1881'de ise Plédran'ın "cinlenmiş kadınlar"ı özel hayatı altüst eden bu toplu histeri hallerinin sürdüğüne tanıklık etmektedir.

Morzine histerikleri örneği ise daha iyi bilinmektedir. Alp dağlarındaki bu ücra ve küçük köyde, bekâr kadınların sayısı fazladır; özel bir kadın toplumculluğu biçimi gelişmiştir. Güçlü bir nüfuz sahibi olan din adamları her türlü şenlik veya oyun etkinliğinin önünü tıkar. Bu içe atma ve kendini bastırma, tehdit edici olarak kabul edilen bir modernitenin burnunu köye sokma-

sıyla birleşince, köyün kadınlarını on altı yıl boyunca (1857-1873) histerik dışavurumlar sergilemeye itmiştir. Bu örnekler bize 19. yüzyıldaki kadının kendini kötü hissetmesi hakkında bir dizi aydınlatıcı belirti sunmaktadır.

1857'nin ilkbaharında Kudas ayinlerine hazırlanan iki genç kız rahatsızlıkları başlatır. Haykırırlar, bedenlerini kasıp çırpınırlar, küfrederler, kendilerini yatıştırmaya çalışan yetişkinlere hakaretler yağdırırlar ve bir süre sonra bir ergen kızlar topluluğu da onları taklit etmeye başlar. Dışarıdan gelen unsurları bünyesine katmayı beceremeyen ve kendi içine kapalı olarak yaşamaya devam etmek isteyen bir cemaatin değerlerinin güvencesi olan kadınlar da zincirlerinden boşanır.

Histeri, dans edemeyen, evde kalma korkusunu kafasından atamayan ve en sonunda zevki toplu histeri sahnesinden birbirini taklit etmekte bulan kimlik arayışındaki genç kızların bireysel anlamda kendilerini kötü hissetmesini de –belki de özellikle bunu– yansıtmaktadır. Gençler ebeveynlerini, anneler de çocuklarını hiç umursamadıklarını ilan etmektedirler. Kızlar itaati reddettikleri babalarına hakaretler yağdırmaktadır. Kadınlar kocalarını dövmeye başlar; ritüelleri başaşağı çevirerek eğlenen bu kadınlar dinsel ibadeti alay konusu haline getirir. 30 Nisan 1864'te zincirlerinden boşanan histerik kadınlar, içlerindeki şeytanın kovulmasını yasaklayan piskoposa kötü büyü yapıp lanetlemeye çalışırlar. Kadınların çalışmayı reddedip iskambil oynamaya başlaması, erkeklere ayrılmış içkileri içmeleri, patatesten tiksindiklerini ve artık sadece beyaz ekmek istediklerini söylemeleri ise daha da aydınlatıcıdır.

Papaz, üstlerinin aksi yöndeki tavsiyelerine karşın, özel olarak şeytan kovuculuğa başvurmayı dener, ama başarısız olur. 1860'tan beri olayları izleyen Fransız yetkili makamları, kadınları yatıştırma umuduyla tam bir uygarlaştırıcı Haçlı seferine girişir. Yollar açar, bir garnizon kurar, balolar düzenlerler. Özellikle de geniş yetkilerle donatılan ruh doktoru Constans, histeriyi özel dünyaya hapsetmeye uğraşır; uyguladığı yöntem histerinin vakalara ayrılması, tecriti, bireyleştirilmesidir. Sonunda, Üçüncü Cumhuriyet'in başlarında başarıya ulaşacaktır.

Kadınların bu ıstırap ve isyanının ihmal edilen başka izleri de bulunduğu bilinmelidir. 1848'de aynı türde bir salgın Paris'in göbeğinde, dört yüz işçi kadının çalıştığı bir atölyede patlak verir. 1860'ta Strasbourg Öğretmen Okulu'nun genç kızları, 1861'de Montmartre kilise bölgesinde Kudas ayinini bekleyen kızlar, 1880'de Bordeaux'daki bir okulun yatılı kız

öğrencileri zincirlerinden boşanır. 1883'te Ardèche'in içeriye kapatılmış genç kızların ipek işçiliği yaptığı yatılı-fabrikalardan birinde histerik dışavurumlar patlak verir.

Histerinin zihinler üzerindeki egemenliği, Salpêtrière'de 1863-1893 yılları arasında sergilenen, hastalığın büyüleyici bir biçimde teatralleştirilmesine yol açar. Bu hiç işitilmedik, insanı beyninden vurulmuşa döndüren tiyatro sahnesinde, histerik kadın yüzyılın mahrem ıstırabı hakkında her şeyden daha öğretici o katıksız bunaltı çığlığını atar.

Salpêtrière Tiyatrosu

Bu tiyatroyu, büyük histeri nöbetinin aşamalarını kodlayan, tablosunu betimleyen Charcot istemiş ve belirlemiştir. Profesör, onun ve çevrenin dikkatini çekmek isteyen, itaatkâr kadınları sahneye çıkarır. Bu kadınlar kendi istekleriyle efendinin buyrukları arasındaki mesafeyi korurken, narsisik acılarının sahnelenişinden zevk alır gibidir. Charcot hastalarını, sanatçılardan, yazarlardan, gazetecilerden, siyasetçilerden oluşan bir izleyici kitlesine teşhir eder; salı günü derslerinin bazılarında Lavigerie, Maupassant veya Lépine'i görmek mümkündür. Fotoğrafçı Régnard ve Londe'un çektiği karelerde tespit edilen histerinin sahnelenişi, işareti öne çıkarır, simanın altını çizer, taklide iter, beden duruşlarının erotizmini açığa çıkarır. Sinir hastalıklarının çekiciliği böylece kamuoyuna yayılır. Paris tiyatrolarının sahnelerinde de rastlanan bir jestüel öne çıkar. Sarah Bernhardt, büyük patronun aktrisleri olmuş hastaları taklit eder. Wagner'in Kundry'sinin iç parçalayıcı pişmanlıklarından (1882), Richard Strauss'un *Elektra*'sının sonu gelmez intikam çığlığına kadar, opera sahnelerinin kadın kahramanları artık tüm Batı'da tanınan Salpêtrière yıldızlarıyla yarışa girmiştir sanki.

Edebiyat ile psikoloji arasında ince ilişkiler kurulur; Edmond de Goncourt birçok belgeye dayandırdığı bir üçlemede, histeri (*Elisa*), dinsel histeri (*Madame Gervaisais*) ve genç kız nevrozunun (*Chérie*) portresini çizer. Zola'nın *Plassans Papazı*'nda (1874) betimlediği Marthe Mouret'nin, Huysmans'ın *Orada*'da betimlediği Hyacinthe Chantelouve'un rahatsızlıkları Salpêtrière'de kodlanmış hezeyan imgesini sağlamlaştırır. Bununla birlikte Charcot tarafından ağızları açık bırakılan ve kendilerini modaya kaptıran yazarlar da bizzat histerik pozu takınır, ya da histerik olduklarını itiraf ederler.

Gündelik yaşamda, hastalık numarası yapan kadının kendini temsilde sandığı bir tiyatro sahnelenir. Histerik kadının "göz kırpması", çeşitli anlamlara çekilebilecek gülümsemesi kadın baştan çıkarıcılığının marazi bir imgesini sunar. Bundan

böyle erkekler arasında, hastalık tezahürlerini, orgazm sanrılarını veya sokak kızının tahrik edici davranışlarını birbirine karıştırmak eğilimi güç kazanacaktır. Bir adama pas veren her kadın, bilerek ya da bilmeyerek, Salpêtrière'in genç ve güzel yıldızı Augustine'i çağrıştıracaktır. Charcot ve öğrencileri onun kaş göz işaretlerinden, "tutkulu tavırları"ndan, "esrime"lerinden asla bıkmaz; ona durmadan tecavüz sahnesini yansıtır; başına gelen felaketi, mutsuzluğunu yineletirler; Augustine bir gün güzel kadın rolüne girmeye karar verinceye dek bu böyle sürer.

Niye böyle bir tiyatro yapılmaktadır? İzledikleri bu açık saçık intikallerden zevk alıyora benzeyen doktorların bu tatmin olmak bilmeyen keyfinin nedeni nedir? Kimi zaman Bonaparte, kimi zaman İsa yerine konan –ve kimi zaman kendisini bu rollere kaptıran– büyük patronun bu hiç işitilmemiş yetkisinin kaynağı nedir? Istırapla karışık bir kadın erotizminin ifade edilmesine yol açmaktan, yansıtılmış bir zevkle beslenmekten ibaret bu aldatmacayı gerekçelendirmekten böylesine hoşlanılması, varlığı tartışılmaz tedavi amaçlarıyla, klinik bakışı geliştirme gereğiyle açıklanamaz sadece. Histeri tiyatrosu belki de ince bir erkek arzusu ekonomisinin taktiğinden ibarettir; özellikle de erkeğin kendini kötü hissetmesinin belirtisi, belki de bilinçsiz tedavisidir. Salpêtrière sahnesindeki bu karmaşık teşhircilik ve röntgencilik oyununda her iki tarafta da sahneye taşınan, cinsel arzuyla olan kusurlu ilişkidir.

Charcot'nun kısmen yabancılardan oluşan çok geniş bir özel müşteri kitlesi vardır: konsültasyon servisinde her yıl beş bin kişiyi kabul eder. Bu koşullarda, evlerde bu kadar çok histerikle karşılaşmanın veya arzulu basit bir kız olan Marthe'ın aile üyelerince tedavisi olanaksız bir hasta olarak kabul edilmesinin şaşırtıcı bir yanı kalır mı?

Bütün bu hummalı etkinlik gaddar –ve gereksiz– tedavilere yol açar. Burada, aktrislerin Salpêtrière cehenneminde ayrıcalıklı bir statüden yararlanmasını sağlayan tiyatronun kendisinden değil, –Charcot'ya karşın– rahim alma, –bizzat Charcot'nun da yaptığı– rahim cidarlarının dağlanması ameliyatlarının, hipnoz yoluyla deneysel histeri uygulamalarının çoğalmasından; işkence göre göre sonunda alkolik, eter tiryakisi veya morfinman olan kadınların uyuşturucuya yenik düşmesinden söz ediyoruz.

Alkol bağımlılığında görülen yeni kalıcılık

Sarhoşluk bir zevktir belki; ama bu davranış daha çok yaşamakta çekilen güçlüğü açığa çıkarır. Alkolizmin doğuşunun ve tek başına içen adam figürünün öne çıkışının 19. yüzyıla

Pierre André Brouillet, *Dr. Charcot'nun Salpêtriére'de verdiği ders* , 1886 (Paris, Ulusal Çağdaş Sanat Vakfı; tablo, Lyon Nöroloji Hastanesi'nde durmaktadır).

rastlaması anlamlıdır. Bu yeni salgına çifte bir eleştiri yöneltilir. Egemen sınıfların üyelerinin geliştirdiği ve tıp tarafından da desteklenen geniş bir söylem alkol eğilimini işçilerin ahlaksızlığına bağlar. Aileyi dağıtan, tasarruf gereğine aykırı, nüfustaki azalmayı körükleyen, insan soyunun bozulmasını hızlandıran, toplumsal uyumsuzluğu arttıran, vatanın yüceliğini zedeleyen bu yeni vebanın üstesinden gelmek için öncelikle proletere ahlak kazandırmak gereklidir. Alkolizm karşıtı bir kampanya düzenlenir; 1873'ten itibaren bu amaçla okul, kışla, bahçe-kent, işçilerin boş zamanlarının belli bir çerçeveye sokulması ve daha da önemlisi kadının ahlakçı etkinliği gibi kurumlara dayanan birlikler kurulur. Bu kampanya daha örtülü bir biçimde sosyetedeki alkolizmi de hedef alır. Özellikle apsent kaygı uyandırmaktadır. Beyin hücrelerine zarar verdiği için bir sara etkeni olarak görülen bu içki, müttefiki frengi gibi, egemen sınıfların genetik kalıtını altüst etmektedir. Ayrıca kahve ışıkları altında alkol alan adam, alışılmadık niteliğini kendine saklaması gereken müstehcen bir manzara oluşturur.

Toplumun ileri gelenlerinin düzenlediği kampanyada nöbeti, 1890'dan itibaren işçi hareketi devralacaktır; ama bu hareket söz konusu hastalığa yönelik bambaşka bir tahlil geliş-

tirerek nedeni proleterin sefaletinde arar. Yine de alkolizm karşıtlığı canlılığından bir şey yitirmemiştir. Bu çevrelerde insanları ele geçiren bu uyuşturucu madde, emekçilerin örgütlenmesini durdurmakla suçlanmakta; alkol, halkın yeni afyonu olarak görülmektedir. Tam dinin etkisi silinirken, bu kez alkol bilinçleri bulandırmakta, sınıf mücadelesinin gelişmesini engellemektedir. Burada da kadına ahlakçılık rolü yüklenir. Nasıl ki günahtan kurtarıcı burjuva kadının işlevi imansız kocasını Ortodoksluk yoluna çekmekse, işçi kadın da kocasını itidale yönlendirmeyi görev bilmelidir.

Tarihçiyi *a priori*'lerle yaklaştığında yanlışa sürükleyebilecek bu çifte eleştirinin nedenleri farklı olsa da, tüm tanıklar içkici imgesindeki dönüşümü ağız birliğiyle vurgular. Chantal Plonevez, "Yüzü kızarmış, iyi huylu, geveze, açık yürekli ve neşeli sarhoşun yerini; beti benzi atmış, asık suratlı, kimi zaman şiddetli, saldırgan ve bazen de cani alkolik alır" diye yazar. Bu yer değişikliği, Batı'daki Normandiya ve Bretagne örneğinin iyi anlaşılmasını sağlayabileceği içme biçimlerindeki bir evrime denk düşer. Yüzyılın ilk yarısı boyunca "vahşi çakırkeyiflik", "gürültücü ve düzensiz sarhoşluk" bu bölgelerde hâlâ egemendir (Thierry Fillaut). Gündelik yaşam ritminde bir kopma ortaya çıkınca, köylü sarhoş olur. İşverenlerin düzenlediği şenlikler, dinsel bayramlar (*pardons*), panayır, aile içi törenler bir şenlik havasında gerçekleşen ve burjuva gözlemcilerin pek anlayamadığı gösterişçi bir sarhoşluğa yol açan taşkınlıklara vesile olur. Bretagne'ı ziyaret eden ve böylesi günlerde sarhoşluktan hendeklere yığılıp sızmış kişilerin çokluğu karşısında şaşkına dönen Parisliler, köylülerin hayvan gibi olduğu konusundaki görüşlerini destekleyen bir sefahatin işaretlerine gereğinden daha çok önem vermeye hazırdır.

1870'lerden itibaren mantıklı, ama müzmin alkol tüketimi tahrik edici sarhoşluk dışavurumlarını bastırır. 1849'da İsveçli Magnus Huss tarafından tanımlanıp eleştirilen alkolizm, artık tür bozulmalarının nedenbilimselliği içinde ayrıcalıklı bir yer işgal etmektedir. 1850'den yaklaşık 1870'e kadar yine Thierry Fillaut'nun kaydettiğine göre, "çakırkeyiflikle her gün alkol almanın iyi anlaştığı" bir ara aşamadan geçilir. O zaman konu kamusal uzamdan özel uzama doğru kaymaya başlar. Bu görev bölüşümünü iktidar da kabullenir; 1873 tarihli yasa sarhoşları kamusal alandan kovalar, ama gizli alkolizmi görmezden gelir. İyi uygulanmayan ve çok etkili olmayan bu yasa, genellikle evi barkı olmayan, dolayısıyla alkol alışkanlıklarını özelleştirme şansı bulunmayan marjinalleri hedef alacaktır.

On altı yaşında bir genç kız olan Augustine, anlaşıldığı kadarıyla Salpêtrière ekibinin en gözde hastasıydı. Fotoğrafçılar yaşadığı tecavüzün saplantısından kurtulamayan ve durmadan bu olayı yansıtan bu güzel kızın "tutkulu tavırları"nı karelerde saptamaktan açık bir zevk almaktadır. Bu yüzyıl sonunda Augustine'in fotoğrafları, genelde kadın histerisi gibi, bize dolaylı olarak erkeğin kendini kötü hissetmesinden ve arzularının uygunsuzluğundan söz etmektedir (Paris, Charcot Kitaplığı).

Alkol ve bedenlerin yıpranması

Bütün veriler Batı'da ortaya çıkarılan sürecin bir model oluşturduğunu düşündürmekte; yine de öykünün farklı bölümleri toplumsal çevrelere göre değişmektedir. Özel dünyada gerçekleştirilen gizli saklı alkol tüketimi, henüz özel araştırmalara konu edilmese de, daha çok burjuva kökenli bir olgu olarak görünmektedir. Aperitif, kahve ve konyak, apsent alışkanlıkları uzun süre seçkinci kökenlerini koruyacak, tam anlamda demokratikleşmeyi başaramayacaktır. "Yeşil peri"nin (apsent) ağır ağır, tadına vararak yudumlanmasına davranışın inceliğini doğrulayan ve kendi kendini mahvetmeye rıza gösterildiğini çağrıştıran gelişkin bir ritüel eşlik eder.

Félicien Rops hiçbir kaygı verici dişilik figürünü unutmamıştır; burada baştan çıkarıcı alkolik kadın görülüyor (Félicien Rops, *Aspent içicisi kadın*, Paris, Ulusal Kitaplık).

Birinci Dünya Savaşı arifesinde hem burjuvalar, hem de işçi hareketinin önderleri alkol tüketimini kınar. Alkol aileleri felakete sürüklemektedir. Kesin olarak sefalete yol açma ve türün bozulması risklerini bünyesinde toplamaktadır. En çok kaygı veren içki de apsenttir; doğrudan beyne zarar vermekle suçlanmaktadır. Yine de savaş boyunca yasaklanacak "yeşil peri"nin asla işçilerin gözde içkisi haline gelmediğini kabul etmek gerekir (Jules Adler, *Anne*, 1899).

Kentlerdeki halkın içinde alkolizm erken bir tarihte yayılır. Limousin'den gelmiş duvar ustaları, Temmuz monarşisi döneminden beri, memlekette kalmış köylülerden daha çok alkol tüketirler. Bu alkol bağımlılığı bizi hiç ilgilendirmez, çünkü toplumculluğun bir parçasıdır ve kamusal sahnede tezahür etmektedir, denebilir. Ama halk meyhanesi ile şarap satıcısının tezgâhı sınırların karıştığı veya kamusal ve özel tavırların iç içe geçtiği yerler olarak değerlendirilirse, iş değişir. Bir dost olarak algılanan meyhaneci sohbetlere katılır. Sırdaş ve borç para veren bir dost rolünü üstlenir; yeri geldiğinde iş bulma konusunda yardımcı olur. Burada alkol sadece fizyolojik bir ihtiyaç değil, kurulacak özel ilişkilerin bahanesidir. Alkolü, iç dökme usullerine katkı yapan maddeler arasına yerleştirirsek, çerçeveyi fazla zorlamış sayılmayız.

Ama aynı zamanda alkol çalışmanın toplumculluğunu da perçinler. İçki içmeyen işçi dışlanabilir. "Kendini ötekilerden fazla bir şey sanan" aristokrat damgasını yer (C. Plonevez). Erkeklik işareti olarak kabul edilen alkol tüketimi bireyin imgesini çizmeye yardımcı olur. Denis Poulot'nun *Yüce*'si okununca, bu çevrede içkiden uzak durmanın nasıl bir gözden düşme nedeni olduğu daha iyi anlaşılır. Her türlü mutlu olay içki ısmarlayarak kutlanır: yaşgünü, bir dostla karşılaşma, yeni birinin gelişi, yeni işe alınan biri ve özellikle de maaş günü.

Ayrıca termodinamik modelin kendini kabul ettirmesi, bedenin önce bir kazan, sonra da yakıtla beslenmesi gereken bir motor olarak görülmesini teşvik eder; bu da alkolün erdemlerine yönelik inancı destekler. Parisli duvar ustasının, Rouen'lı iskele hamalının veya Valenciennes'li haddehane işçisinin çok belirli olan alkol tüketim ritmini "kendini kamçılama, canlanma" yanılsaması düzenler. Sabahın beşinde bir dikişte içilen "avutucu" kadeh, yorgunluğu, kaza tehlikesini ve içinde bulunulan yaşam koşullarının sıkıntılarını bir süre unutturur. Alkol,

ABSINTH
JULES ADLER.

işçi bedeninin yıpranması ekonomisine temel bileşenlerden biri olarak girer; bu da tüketim hacmindeki cinsel bakışımsızlığı açıklamaya yardım eder. Gerçekten de işçi kadın bu erken çöküntüye daha iyi direnmesini sağlayan ve erkeğe yasaklanmış kimi özel taktikler kullanır.

Tarihçiler tek başına alkol tüketimindeki artış için başka açıklamalar da önermiş, ama savlarının geçerliliği kolayca kanıtlanamamıştır. Eski şenlik düzenlemelerinin geçerliliğini yitirmesi, işçinin gururunu ayakta tutan ustalığın onun elinden alınması, işin giderek tekdüzeleşmesi, kaçma ihtiyacını kışkırtan ve "zaman öldürme"nin zorluğunu çoğaltan ücret artışları ve boş zamanların uzaması emekçinin alkolde boğmaya çalıştığı psikolojik bir kendini kötü hissetme halini körüklemiş olabilir. Nitekim meyhane keyfine en çok, boş zamanlarını nasıl değerlendirebileceklerini öğrenemeden halini vaktini biraz düzeltmiş işçiler meraklıdır.

Sınai üretim, alkol fiyatlarının düşüşü, 1880 yasasıyla başlatılan içki satışının serbestleştirilmesi kentlerde tüketimin artmasını destekleyen etkenlerdir. Paris'te yürütülen bir soruş-

turma halkın zevklerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. İşçi şarabı, sade likörleri, kınakınayı ve gizlemeye çalışsa bile apsenti beğenir; *eau-de-vie*'yi [şarap, cibre suyu, meyve suyu ve tahıldan çıkarılan alkollü içecek, Avrupa rakısı] rom içmeye tercih eder. Buna karşılık elma şarabı ve bira ona hiç cazip gelmez. Kadınlar ise içtiklerinde aperitiflere, likörlere ve alkole yatırılmış meyvelere yönelirler.

Kırsal alanların uyuşturucusu

Gérard Jacquemet alkolün Belleville halkının özel hayatının her anında hazır ve nâzır olduğunu saptıyor. Sarhoşluk ev içindeki anlaşmazlıkları kızıştırır, aldatılmış kocanın kıskançlığını körükler, basit kuşkulardan doğan şiddeti tahrik eder, karısının sarhoşlukla suçladığı kocanın kaba kuvvet kullanmasına yol açar. Burada, türün bozulması tehlikesini gözle görünür hale getiren trajik *delirium tremens* [alkol yoksunluğundan kaynaklanan titreme ve halisünasyon görme hali] figürü gibi, içtikten sonra çıkan kavgalar da sıradan olaylardır.

Alkol kırsal alanları daha geç bir dönemde fetheder. Köylüler uzun süre su, süt, cibre suyu veya Orta Batı'dakilerin "içki" diye adlandırdığı azıcık mayalanmış sıvıyla yetinir. İkinci İmparatorluk döneminde de, Limousin'in kırsal sakinlerinin büyük çoğunluğu yemeğin sonunda su testisinden su içmeye gider. Alkol istilasının zamandizini bölgelere göre değişir. Batı'da saldırı 1870 ile 1880 arasında başlar ve istila bu dönemi

Degas ve Toulouse-Lautrec, yüzyılın ortasına doğru Magnus Huss'un betimlediği alkolizme özgü çizgileri iyi vurguluyorlar. Her iki sanatçı da sarhoşluğun değil, içkicinin kendini kötü hissetmeye derman olacağını beklediği içkinin tek başına ve asık yüzle tüketilmesinin tablosunu yapmış. Ayrıca her iki ressam da, Üçüncü Cumhuriyet'in başlarında, Paris kahvelerine kadınların da yeni yeni girmeye başladığını kayda geçirmiş (Edgar Degas, *Apsent*, 1876-1877. Henri de Toulouse-Lautrec, *Asık yüzlü içici*, 1889. Albi, Toulouse-Lautrec Müzesi).

Artık köylü ve eşi özel uzamın gizliliği içinde zihinleri uyuşuncaya dek alkol almaktadır. Bu arada kasabada da içki satışları yeni bir özgürlükten yararlanmakta, bu uyuşturucu maddenin örtülü dağıtımı Cumhuriyet'in zaferine ve onun okulunun büyüleyici başarısına eşlik etmektedir.

izleyen yıllarda gerçekleşir. Alkolün köyde kazandığı başarı bu bölgede büyük tarım kriziyle, cumhuriyetin ve laik okulun zaferiyle –okul, alkolün etkilerini sınırlı tutmaya çabalasa da– çağdaştır. Aşağı Normandiya'nın bazı kesimlerinde fetih yüzyıl ortasında başlamıştır bile; bölgenin sınırlarına doğru gidildikçe, örneğin Vendée'de veya Finistère'de daha geç bir dönemde gerçekleşir. Bu uzak bölgelerde eski içme biçimleri uzun süre direnir. Ama bağcılık bölgelerindeki alkol tüketimini azımsamamak gerekir. Ustaca düzenlenmiş etkili bir propaganda, yanlış bir imgeyi, içkiye elini bile sürmeyen bağcı imgesini uzun süre ayakta tutmuştur.

Alkol fiyatlarındaki düşüş ve yaşam düzeyindeki yükseliş dışında, yeni iletişim araçlarındaki ilerleme, kentin kırsal alanlar üzerindeki etkisinin artması ve 1872'de getirilen zorunlu askerlik hizmeti kırsal alandaki içki tüketiminin artışını teşvik etmiştir. Bütün bunlara Hervé Le Bras'nın hatırlattığı gibi, eski antropolojik yapıların aşınmasından ve dinsel inançların çökmesinden doğan karışıklık ve şaşkınlık da eklenmiştir. Bireyin veya ailenin yalnızlaşması kırsal göçle birlikte derinleşir. Kök-aile bünyesinde, "ev" gerileme dönemine girince bekârlık daha da dramatik bir görünüm alır. Creuse'ün kırsal kesimlerinde –örneklerden sadece biridir bu– ev topluluğu yaşlanır, konut

hüzünlü bir çehreye bürünür; bisiklet, kasaba kahvelerinin büyüsüne kapılan gençlerin kaçışını kolaylaştırır. Gerektiğinde etno-psikiyatri soruşturmalarına da dayandırılan antropolojik çözümlemeler o sırada alkolün kırsal bölgelerde ilerlemesine eşlik eden yeni bir kendini kötü hissetme durumunun köklerinin bulunup ortaya çıkarılmasını sağlayabilir.

Bu tür çözümlemeler, erkekleri ve kadınları neredeyse eşit oranda etkileyen bir alışkanlığın özel niteliğini açıklamaya da katkıda bulunacaktır. Aşağı Normandiya'da konutun gizliliği içinde "küçük bir kadeh içki" (*la goutte*) hiçbir kadın direnişine yol açmaz. Ahlakçı kampanyaların yankısı ormanın derinliklerinde pek duyulmamakta, genellikle çift birlikte içmek konusunda anlaşmaya varmaktadır. *Eau-de-vie*, ev yaşamının bütününe kentte olduğundan daha derinlemesine nüfuz eder, ama oradaki gibi bir özel hayat şiddetine neden olmaz. Bu bölgede gündelik elma şarabı, "küçük bir kadeh" *eau-de-vie* ve özellikle de kahvenin mutlaka *calvados*'la [elma rakısı] birlikte içilmesi köylülerin sağlığını yavaş yavaş bozar. O sırada her gün yarımşar litre *eau-de-vie* içen Mortain çiftçileri artık bir istisna olmaktan çıkmıştır. Hanelerin çoğunda yılda 50-75 litre alkol tüketilmektedir. Yıllar geçtikçe kırsal alanlarda ev içkileri çeşitlenir. Porzay bölgesinde vermut 1879'da, rom 1880'de, *kirsch* [kiraz ya da vişne rakısı] ve *curaçao* [portakal ya da turunç likörü] 1889'da, apsent 1901'de ortaya çıkar. Ama *eau-de-vie* öyle bir itibara sahiptir ki, tercihlerdeki bu incelme ikincil bir konumdan yukarı çıkamaz.

Kısa süre önce başlatılan bir tarih yaklaşımı, eşcinselliği 19. yüzyılın onu bağlamak istediği patoloji alanından ayırmak için mücadele etmektedir. Bu tarih anlayışı, o çağın hiçbir tartışmaya izin vermeyen gaddar toplumunda "oğlan"varoluşunun ne kadar güç olduğunu göstermeye çalışıyor. O sırada "fiziksel yapıya aykırı" olarak nitelenen bu tavrın tarihini burada ele almamızı zorunlu kılan da aynı bakış açısıdır. Bu alanda temsillerin ve söylemlerin çözümlenmesi özel bir önem kazanıyor. Nitekim imgelemin incelenmesi heteroseksüellerin zihniyetlerinin olduğu kadar, eşcinseller üzerindeki baskının ve peşlerini hiç bırakmayan bakışlardan kaçmak için benimsemek zorunda kaldıkları tavırların anlaşılmasını sağlar.

Yeni bir türün çıkışı

Kimi zaman rastlantısal karşılaşmaların yön verdiği, genellikle rakip bir heteroseksüel alışkanlığın eşlik ettiği basit bir davranış tarzı: Eşcinsellik 18. yüzyıl sonunda hâlâ bu görünümdedir. Ama klinik bakışın etkisiyle yeni bir tür ortaya çıkıverir. Sefahatin bulanık dünyası içinden biyolojik belirlenimciliğin tuhaf bir ürünü olan bir insan tipi kopup öne

çıkar. Michel Foucault'nun saptadığı "cinselliklerin dağılması" böyle başlar.

Fiziksel yapı ile ahlak arasında yakın ilişkiler bulunduğu inancı yeni tür hakkında kadınsı bir imge oluşturulmasına yol açar. Mücevher, düzgün ve parfüm aşkı, kalçaların kıvırtılması, kıvırcık saçlar "oğlan"ı, kadına yakınlaştırır. Kadının kusurlarını paylaşır: gevezelik, ağzını sıkı tutamamak, kibir, kaypaklık, ikiyüzlülük. Kişiliğin maskesini düşürmeyi amaçlayan adli tıp, sanrılı bir portre çizer. 19. yüzyılın tüm utanç lekelerini bu kişiliğin üzerine yapıştırır. Dr. Ambroise Tardieu'nün 1857'de yazdığına göre, "oğlan" hijyene, temizliğe aykırıdır; insanı arındıran yıkanmadan habersizdir. Morfolojisi onun hemen tanınmasını sağlar. Kalçaların durumu, büzgenin gevşekliği, çukurlaşmış anüs veya penisin biçimi ve boyutu yeni türe aidiyeti doğrular; erkek organını ağza alıp yalama alışkanlığını gösteren "çarpılmış ağız", "çok kısa dişler, kalın, şekilsizleşmiş dudaklar" da bu aidiyetin işaretleridir. Yeni canavarlar galerisinin canavarı olan oğlan, hayvanla bağlantısını da korumaktadır; çiftleşmelerinde köpeği çağrıştırır. Doğası onu dışkıyla özdeşleştirmektedir; o pis lağım kokularının peşindedir.

Polislerin gözünde eşcinsel toplumsal engelleri küçümser. "Fiziksel yapı karşıtı" alışkanlık aristokrasinin ayrıcalığı olmaktan çıkmıştır. Büyük burjuvazi ve sanatçılar dünyası bu hastalığın kendilerine de bulaşmasına izin verir; eşcinselliğe yönelik baskının istatistikleri bu çevrede önemli bir proleter oranının varlığını göstermektedir. "Oğlan", sokak kızları meraklısından daha çok, toplumsal kaçışın büyüleyici etkisi altındadır. Gerektiğinde sınıflar ve ırklar arası sınırları çiğnemekten çekinmez. Bedenleri her türlü bulaşıcılıktan koruma konusunda kaygılı aristokratların yanı sıra kanın soyluluğuna ve cinsiyetin arılığına bağlı burjuvaların da gözünde bunların hepsi iğrenç davranışlardır.

Félicien Rops, *Tecavüz ve fuhuş* (Paris, Ulusal Kitaplık).

Yüzyılın son otuz yılında değişik öğelerden oluşan karma eşcinsel imgesi biyolojik kaygının artışını yansıtır. Yayılmakta olan ön-seksoloji, tehdidi diziselleştirir, sapıklığın tavırlarını katılaştırır, çok çeşitli figürlerini çizer. Eşcinsel, her türden fetişistin, teşhircinin veya hayvan sapığının yanında yer alan bir tipten başka bir şey değildir artık. Hepsinin ortak noktası art arda gelen "ahlaki çılgınlık", "kalıtsal nevroz", en sonunda da umarsız bir tür bozulmasının kurbanı olup, patoloji damgasını yemeleridir. Magnan ve Charcot, hastalıklı kalıtımsallık kurbanları tablosunda eşcinsele ayrıcalıklı bir yer vermiştir.

1872'de emperyal şenlik sona erer ve Ahlaki Düzen hükümeti ufukta görünürken, polis "oğlanlar" üzerindeki denetimini gevşetme niyetinde değildir. Altı kez tutuklanmış bu genç travesti, söz konusu denetimi yakından yaşayanlardan biridir (Paris, Polis Arşivleri).

O andan itibaren eşcinsel –bu sözcük 1809'da ortaya çıkmıştır– artık sadece bir siluet, bir morfoloji, bir mizaç değildir; aynı zamanda bireysel bir tarih, birolma ve duyumsama biçimidir. Çocukluğu, hatta ana rahmindeki yaşamı, sonraki yazgısını gerekçelendirmekte kullanılır. Yorumlanma zevki ona aittir. Sadece bir günahkâr olmaktan çıkan eşcinsele bir hasta ya da bir özürlü olarak bakılmaya başlanmıştır. O halde onu tedavi etmek gerekir. Vakalara göre hipnoza, jimnastiğe, açık havada yaşamaya, cinsel ilişki kurmamaya veya fahişelere başvurmaya dayandırılan çokbiçimli bir tedavi yöntemi geliştirilir.

Toplumsal damgalama

18. yüzyılda "oğlancılığın" üzerine çöken baskıların şiddeti hakkında çok tartışılmıştır. Yine de soyluların arasında hoşgörülen ve o sırada günlük alışkanlıklar içinde belirtilerinin meydana çıkarılması çok zor olan bu suçun halk arasında kovuşturulmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu suçun, genellikle bir başka günahla birlikte işlendiğinde cezalandırılmasıyla yetinilmektedir. Tarihçiler devrim döneminde bu alanda gerçekleşen

özgürleşmenin çapı konusunda tereddütlü davranmaktadırlar. Her ne olursa olsun sonradan baskı yeniden ortaya çıkıp şiddetlenerek sürmüştür.

Bu iz sürme çabasını haklı gerekçelere dayandırmak konusunda polisiye söylem ve tıbbi söylem birbirine omuz verir; Dr. Tardieu polis Carlier'yi destekler. 1810 tarihli Ceza Yasası eşcinselliği ayrı bir suç olarak ele almamıştır; ama 28 Nisan 1832 tarihli yasa 11 yaşından küçük çocuklara karşı işlenen sübyancılık eylemini bir suç haline getirdiği gibi, baştan çıkarma girişimini, hatta sadece okşamayı bile cezalandırır. 13 Mart 1863'te ceza kapsamına giren çocuk yaşı 13'e yükseltilir. Aslında içtihat hükümleri ve polisin uygulaması, sonuçta pek suya sabuna dokunmayan bu yasa metninden çok daha dehşet vericidir. Polis 1834'ten beri baskınlar düzenlemektedir; 20 Temmuz 1845'te Tuileries bahçesinin göbeğinde yapılan baskın ve arama tarama hâlâ şöhretini korumaktadır. Hatta o gün "eşcinseller" kalabalık tarafından sopalanmıştır. 1850-1880 arasında, sokak kızlarına uygulanan baskının bir benzeri de eşcinselleri hedef alır, hatta kimi zaman daha sert bir görünüme bürünür: 1852'de yargıçlar sabit bir ikametgâhı ve itiraf edilebilir bir mesleği olmayan profesyonel eşcinsellerin Seine idari bölgesinde ikametini yasaklama kararı alır. 1872'de "la Saqui" diye bilinen ve erkeklere fazla açık bir biçimde asılan Alfred, iki yıl hapis cezasına çarptırılır; bu tutuklama içtihat hükmü olarak kabul edilecektir.

Eşcinselin özel hayatı bu baskı yüzünden gün ışığına serilir. Gizlenmek zorundadır. Sonunda kendilerine yakıştırılan portreye benzemeye başlayan bu marjinalleşmiş bireylerin başvurabileceği tek çıkış yolu olan özel toplumculluk biçimleri büyük kentin merkezinde gelişmeye başlar. İkinci İmparatorluk döneminde, tıbbi söyleme ve polisin etkinliğine eşlik eden bir erkek eşcinselliği antropolojisi oluşur. Baskıların çok ince ve anlaşılması güç bir hale girmeye zorladığı, isteğin belli işaretlerle ifade edilmesi gereği, sakinlikleri nedeniyle tercih edilen ayrı buluşma yerlerinin varlığını zorunlu kılar. Muhbir korkusu dışlayıcı bir argo söz dağarı üretir; birbirini tanıma işaretlerinin karmaşıklaştırılmasını gerektirir.

Philippe Ariès'in belirttiğine göre, toplumsal damgalama kimi zaman ıstırap çeken kurbanı dokunaklı ve acınası günah çıkarmalara yöneltir; yenik düşen bazıları çevrelerinin kendilerini mahkûm etmesi nedeniyle bellerini doğrultamaz. Louis-Philippe'in Kamusal Eğitim Bakanı Villemain, erkeklere duyduğu isteğin yükünü kaldıramadığı için çıldırarak ölmüştür. Yine

de tabloyu gereğinden fazla karartmak yersizdir. En azından yüzyılın ilk yarısı boyunca Cambacérès ve Junot gibi bazı eşcinseller çok parlak kariyerler yapmayı başarmıştır. Hatta kamuoyu aynı cinsten âşıklara karşı, eğilimlerinin dışavurumları özel dünyanın dışına taşmamak koşuluyla, hoşgörülü davranmıştır. Paris sosyetesi Destutt de Tracy ile bir diğer ideoloğun aynı evi paylaşmasına ses çıkarmaz; Marki de Custine ile İngiliz Saint-Barbe'ın oluşturduğu çifti de hoşgörüyle karşılar. Joseph Fiévée, dramatik özdeyişlerin yazarı Théodore Leclercq ile yaşar; iki âşık Père-Lachaise'de aynı mezara gömülecektir.

Her ne olursa olsun, 19. yüzyılın "eşcinselleri" tamamen hazcı, üremeden kopuk bir cinsellik modeli oluşturmuştur. İstikbali parlak bir imgedir bu. Eşcinseller gizliliği bırakıp normalliklerini ilan ettiklerinde, Philippe Ariès'e göre, gençliğe yeni bir egemen erkeklik imgesi önereceklerdir.

Lezbiyen, erkeklik belirtisi

Şu anda kadın eşcinselliğinin tarihini belirlemek olanaksızdır. 18. yüzyıl sonu "anadrine"lerinden Belle Epoque Paris'ine yerleşmiş zengin Amerikalı kadınlara kadar uzanan bir sosyete alışkanlığı dışında, doktorların ve yargıçların genelevlerde ve cezaevlerinde sevicilik olaylarının çoğalması konusundaki sonu gelmez demeçlerinden başka bir şey bilmiyoruz. Buna karşılık lezbiyenin o dönemin erkek imgelemindeki büyüleyici etkisini yakından tanıyoruz; bu da 19. yüzyıl erkeklerinin cinsel istekle kurdukları ve kendilerini zedeleyen kusurlu ilişkinin bir başka belirtisidir. Sevicilik uygulamaları üzerine söylem, erkek eşcinsel imgesini oluşturan söylemle aynı biçimde yapılandırılmamıştır. Erkek eşcinseli tıbbi bir vaka haline getiren erkek düşlemleri, lezbiyeni (Sapho'cuyu) şiirselleştirir. Zarafet ve temizlik yüklü yumuşak bir figür olan "lezbiyen"i 19. yüzyıl icat etmiştir ve Jean-Pierre Jacques'ın belirttiği gibi sözcüğün kendisi bile dili okşamaktadır.

Gerçi doktorlar, hiçbir erkeğin düzene koymak için müdahale edemediği bu kadınlar arası zevkten endişe duymaktadır; tüm örneklerde eşlerden birinin erkek tavırlarını benimseyip erkek rolünü oynadığını hiçbir tartışmaya yer bırakmayan bir kesinlikle açıklarlar. Bu inanç, klitorislerin devasa boyutları ve seviciliğin yol açtığı vajina deformasyonları hakkında hezeyan dolu görüşlere neden olur. Emniyet Müdürlüğü erkek gibi giyinmeye meraklı kadınları gözaltında tutmaya niyetlenir; bu tür kadınların izin belgesi istemesini şart koşar; ressam Rosa Bonheur bu şarta uyar. Yine de bu erkeksi imge her zaman pek ikna edici değildir. Daha 1836'ya gelmeden, Parent-Duchâtelet seviciyi heteroseksüel kadından ayıran hiçbir klinik işaret bulunmadığını kanıtlar.

O çağın erkekleri tarafından geliştirilen Sapho imgesi de esnekliğini korumaktadır; bu imge, kadın cömertliğinin büyüleyiciliği ile erkeğin yokluğunda yaşanan kadın zevkinin uyandırdığı kaygı arasındaki gelgiti yansıtır.

Sapho'culuk harem imgesinin zihinlerden hiç çıkmadığı erkek sohbetlerinin ayrıcalıklı konularından birini oluşturmaktadır. Cinsel açıdan daha alt konumda olduklarına inanmış erkekler, oynaşmalarını istedikleri gibi düzenleme konusunda serbest bırakılmış kadınların büyük erotik açlığını zevkle düşlerler. Dizginsiz zevkler imgesi böyle yaygınlaşır. Çırpınmalar içindeki doyumsuz lezbiyen, taşkınlıklarında tüm şiir sanatını kullanır. Hem Fourier'yi, hem de daha sonra yüzyıl sonu genelevlerindeki röntgencileri kadınların kendi aralarında oluşturdukları canlı tablolardan zevk almaya iten, *Altın Gözlü Kız*'da çok belirgin biçimde algılanan bu düşlemdir. Burada kadın bedenlerinin sahnelenişi, histeri tiyatrosunda olduğu gibi erkek üstünde tedavi edici bir rol oynamaktadır.

Aykırı bir biçimde bu Sapho'cu açlık erkeğe güven verir; doyumsuzluğu açığa çıkarır, kendi yokluğundan kaynaklanan eksikliği doğrular. Maupassant'ın söylediklerine karşın, erkek âşık, sevgilisi bir başka kadınla birlikte olduğunda kendini gerçekten aldatılmış hissetmez; Goncourt'ların dediğine göre,

Bütün yüzyıl boyunca kadın eşcinselliği, düşlemlerini doldurduğu erkeğin örtülü suçortaklığından yararlanır. Ressamlar bu konuyu, kadın bedeninin duyusallığını sergilemek için bir bahane olarak kullanır. Corabœuf'ün 1909'daki bu tablosu, başlığına karşın Salon'un düzenleyicilerini rahatsız etmemiştir. Erkekler arası oynaşmaların çağrıştırılması kuşkusuz aynı hoşgörüyle karşılanmazdı (Jean-Alexandre Corabœuf, *Feragat*, 1909 Salonu).

iddiası doğruysa yaşlı bir zevk düşkünü olan Dük de Morny, Sapho'culuğun kadını inceleştirdiği kanısındaydı; bu eğilim kadına hiç tehlikesiz bir biçimde büyük kız çocuğu erotizmini öğretiyordu ve bu bilginin tadına sonuçta erkek varacaktı. Bu çağın muhtemelen gerçek çapı asla ölçülemeyecek bir alışkanlığa karşı gösterdiği göreli affedicilik de (Claudine'in kocası örneğindeki gibi) böylece açıklanmaktadır.

Yine de eşcinsel çiftler, örneğin Renée Vivien ve Nathalie Clifford-Barney çifti hakkında bildiklerimizin, şefkatli ve yumuşak bir ilişkinin dingin imgesini doğruladığını belirtelim. Duygunun derinliği âşık kadınların ilk yazılarının esin kaynağını oluşturur. Nathalie'nin salonu lezbiyenleri gizlilikten sıyrılma konusunda cesaretlendirir; bir "tutku ve özgürlük potası" olur (Marie-Jo Bonnet). Kısacası, eşcinsel kadın imgesi erkek bakışından kurtulup özgürleşir; bireyin kendini kötü hissetmesinin dışavurumlarına ayrılmış bir bölümde ele alınmasıyla belki de pek yerinde olmayan yeni bir mutluluk olasılığı şekillenir.

İntiharlardaki artış

Erkek veya kadının bireysel ıstırabının aşırılığı kendini yok etme kararına da yol açabilir; bu özel davranış iletişimde yaşanan başarısızlığa karşı umutsuz bir çağrı, bir çığlıktır. Bütün Avrupa'da 19. yüzyıl boyunca intiharlar artar; 1894'e kadar Fransa'da da aynı şey geçerlidir. Yine de bu tırmanış tamamen

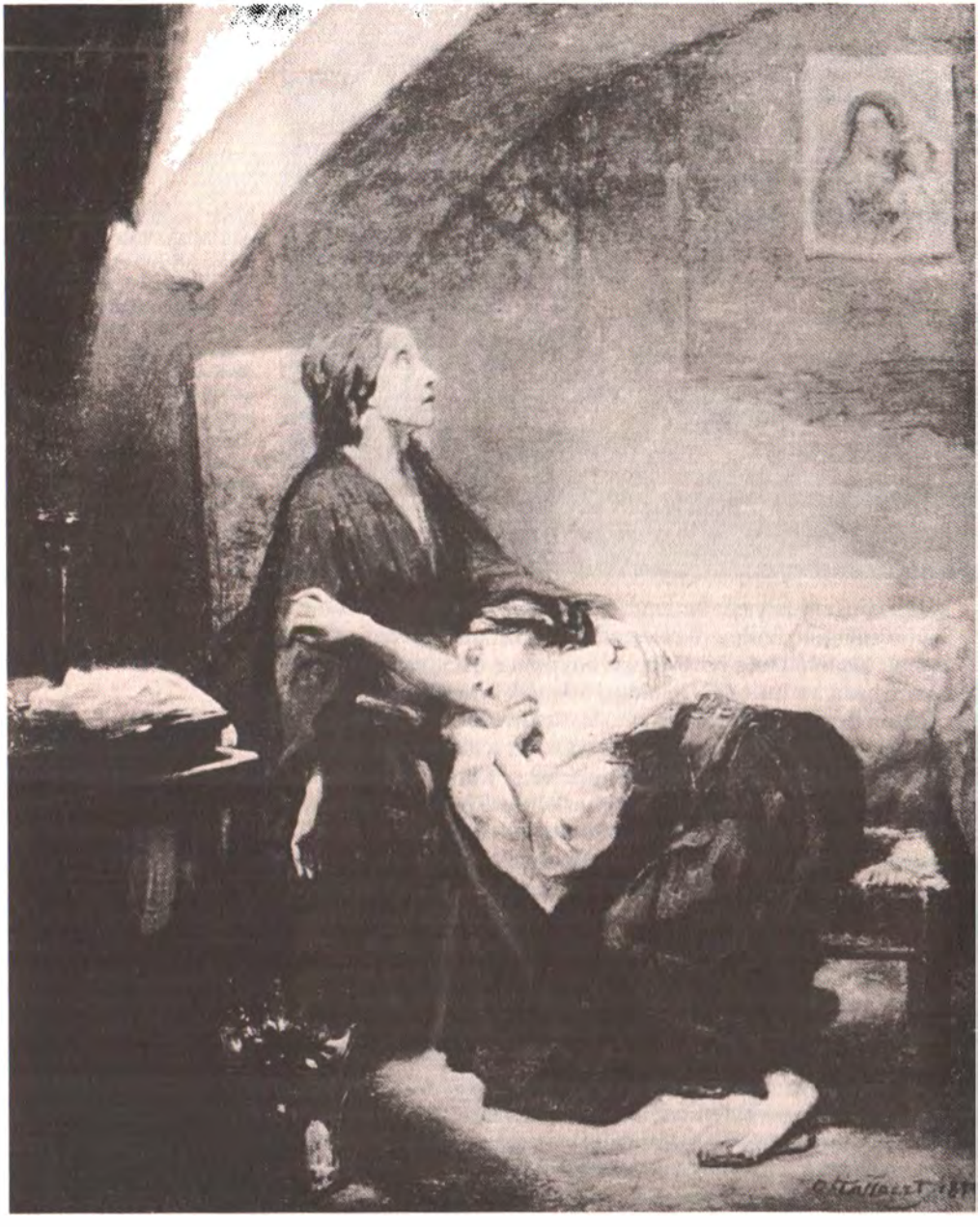

veya kısmen 1826'dan itibaren yürürlüğe konan kayıt usullerindeki gelişmenin sonucu da olabilir. Her ne olursa olsun intihar büyüleyici bir etkiye sahiptir: Guerry ve Quételet'den Falret ve Brierre de Boismont'a, onlardan da Durkheim'a kadar en önde gelen ruh doktorları ve sosyologlar bu olguyu otopsi masasına yatırmaya çalışır. Mermer masalar üzerinde soğuyup katılaşmış bedenlerin manzarasından beslenme isteğinin uyandırdığı morg ziyareti, Paris ailelerinin pazar ritüelleri içinde yerini alır.

Yaşama isteğinin çöküşü güvensizlik duygusundaki büyümeye eşlik eder. Kendi içinde yeterli bir amaç olmadığını algılayan birey, Hayal kırıklığıyla karşı karşıya kalır; bu durum onu 1897'de Durkheim tarafından tanımı yapılan "bencil intihar"a götürebilir. Arzuların zincirinden boşanması, toplumsal dalaşa fazla belirgin bir biçimde atılma hayal kırıklığı tehlikelerini çoğaltır; hayal kırıklığı çok şiddetli olduğunda bu sınav onu aşamayan bireyi yine Durkheim'ın "kuralsız intihar" diye nitelediği olguya sürükler. İstatistikler çözümlenince, bireysel yalnızlaşmanın ve bunun yanı sıra yalnızlaşmaya elverişli zemin yaratan tüm antropolojik türde süreçlerin ağırlığını vurgulama gereği doğmaktadır. Böylece 19. yüzyılda bekârların, dulların ve boşanmışların aşırı intihar oranı çok belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık evlilik ya da en azından çocukların varlığı kendini yok etme eğilimine karşı koruyucu bir rol üstlenmektedir. Bütün bunlar bir yana, yüz elli yıldır toplumsal etkenlerin önceliğini savunanlarla intiharın esas olarak psikiyatrik veya kalıtımsal türde bireysel etkenlerin sonucu olduğunu ileri sürenler arasındaki sonu gelmez tartışmayı burada bir sonuca bağlamanın söz konusu olmadığını belirtmek gerek.

Bizzat kurbanların ya da tanıkların ileri sürdüğü nedenler de hiç ikna edici değildir. Aileler veya yetkili makamlar olguları süslemeyi dener, tanıklıkları yönlendirir, kaynakların gereksiz bulunan bölümlerini budarlar. 1860 ile 1865 arasında intihar etmiş bireylerin ölümünün bağlandığı gerekçeler hiyerarşisinde akıl hastalığının ardından gelen "aşk, kıskançlık, kötü hal ve gidiş" başlıkları altında toplanmış nedenlerin, sefalet ve ailevi üzüntüleri geride bıraktığını muğlak bir bilgi olarak kaydedelim.

Resmi araştırmaların kesin verileri sayesinde, 19. yüzyılda Fransa'da kimin kendini öldürdüğünü biliyoruz. Erkeklerin daha çok intihar ettiği açıkça bellidir; onyıllar boyunca kendini öldüren erkeklerin sayısı kadınların üç veya dört katıdır. Daha önce Quételet'nin de belirttiği gibi, kendini yok etme eğilimine yenik düşme oranı yaşla birlikte artar. Toplumsal-mesleki kategorilere göre dağılım daha fazla bilimsel tartışmaya yol açmak-

Köylü ve halktan adam için ip kullanmak ömrüne son vermenin erkekçe biçimi olmayı sürdürmektedir. Kadınlara göre en uygun çözüm ise suya atlayıp boğulmanın ardından, ikinci sırada zehire başvurmaktır. Tavırlardaki cinsel ikilik bu alanda da kendini göstermektedir (Yukarıda: Honoré Daumier, *İntihar*, Paris, Carnavalet Müzesi. Yandaki sayfa: Octave Tassaert, *İntihar*, 1852. Montpellier, Fabre Müzesi).

Erkekler kendilerini asar, kadınlar boğulur

tadır. Çok şematik biçimde ifade edilecek olursa, toplumsal ehramın iki ucunda iki aşırı intihar kutbu belirmektedir. Rantiyeler, aydınlar ve daha genel anlamda serbest meslek sahipleriyle ordu mensupları, özellikle de sömürge ordularında görevli olanlar kendini yok etme eğilimine ortalama bireyden daha kolay boyun eğmektedir. Bu da, kültür düzeyi artıp bireysel bilinç düzeyi yükseldikçe, ölüm itkisinin şiddetlendiğini düşündürebilir.

Ama hizmetçilerin intihar oranındaki yükseklik de, özellikle yüzyıl sonunda yaşam koşullarındaki köleliğin bilincine varışın ağır etkileri hissedildikçe, aynı oranda belirginleşir. Aynı şekilde mesleksiz veya mesleği bilinmeyen bireylerle birlikte, merkezi cezaevlerine kapatılmış tutuklularda da aşırı bir intihar eğilimi gözlenmektedir.

Temmuz monarşisi Paris'inde "sefiller", büyük kentin dayattığı yeni yaşam koşullarını aşmakta âciz kalmış gibi, sürüler halinde intihar etmektedir. Buna karşılık, günümüzde gözlemlenenin aksine, 19. yüzyıl çiftçilerinde intiharla ölüm oranı çok düşük bir düzeydedir.

İntihar eden erkeklerin yarısından fazlası kendini asmış, dörtte biri boğulmayı tercih etmiş, %15-20'si de başına ya da göğsüne bir kurşun sıkmayı seçmiştir; bu sonuncusu seçkinlerin yeğlediği soylu bir çözümdür. Kendini öldürmeyi başaran kadınların yarısı boğulmayı, dönemlere göre %20 ila %30 arasında değişen bir oranı da kendini asmayı seçmiştir. Umutsuz kadın nüfusu içinde soluksuz kalarak veya zehirle ölme oranı zamanla artar.

19. yüzyılda intiharlar genellikle sabah veya akşamüstü, bazen akşam, ama çok ender olarak gece gerçekleşir; intihar oranları ocak ayından hazirana kadar yükselir, sonra temmuzdan aralık ayına kadar düşüşe geçer. Kısacası günün uzunluğu, güneşli havalar, seyredilen etkinlikler, doğanın güzelliği intihar eğilimini akşamın yalnızlığından, gecenin sıkıntılarından veya kışın soğukluğundan daha çok kışkırtıyor gibidir.

Çarelerin yenilenmesi

Kadınlar ve doktor

Yüzyıl başından itibaren aristokrasi ve burjuvazi bünyesinde doktorların varlığı öne çıkar. Bu kesimde aile doktoru bir türdeş, hatta bir yakındır. Hastaları ve onların çevresi doktorun teşhislerini dinler, öğütlerini anlarlar; reçetelerini yaptırmayı becerirler; doktorun öngördüğü hijyen kurallarına uyma olanaklarına sahiptirler. Jacques Léonard'ın yazdığına

Kadının edep duygusu, doktorun kulağını dayayıp dinlemesi karşısındaki çekingenliğini uzun süre korudu. Yine de kabul edelim ki, bu genç ve güzel hanımın göğüslerinin dışarı taşmasını engelllemeye çalışan aşırı namuslu jesti 1903'te herhalde arkaik bir görünüm çiziyordu. En azından sanatçı bizde, o tarihte siyahlar giymiş adamla yataktaki kadının baş başa görüşmesinin hâlâ cinsel istekleri kışkırtabileceği düşüncesini uyandırmaktadır (Albert Guillaume, *Aşı*, 1908, Paris, Ulusal Kitaplık).

göre, "yaşam istekleri onları tıbbi akılcılıkla aynı düzeye getirir." Kurulan ilişkiler çoğunlukla dostluktan mı, kibarlıktan mı, yoksa mesleki etkinlikten mi kaynaklandığı tam anlaşılamayan doktor ziyaretlerinin sıklığına yol açar. Doktor, hastalarının evinde çaya veya akşamı geçirmeye gider; işi gereği yüksek görevlilerle temas içindedir; at bindiği için şato sahibinin av partilerinin vazgeçilmez simalarındandır. Jules Sandeau'nun "iyi doktoru" Herbeau, Stendhal'in betimlediği Dr. Sansfin ve Barbey d'Aurevilly'nin *Cinayetteki Mutluluk* adlı eserindeki kinik Torty hep bu iç içeliği yansıtır.

Yüzyılın sonunda köy doktoru, öğretmenle veya belediye kâtibiyle gösterişli ilişkiler kurmaktan çekinmez. Sayısı durmadan çoğalan bir yeni zengin ve küçük eşraf kategorisi, odun veya hayvan tüccarları, meyhaneciler, değirmenciler, atları iğdiş edenler artık bu diplomalı pratisyen hekimlerin ziyaretlerini arar hale gelmiştir. Bu kesimler, ilim uygulamalarının kırsal kitlelerin içine dek girmesini sağlayan aracılar konumundadır.

Bu müşterilerin serveti doktorun ücretini çoğunlukla bir tür abonelik usulüyle ödemelerine elvermektedir; burjuva ailelerin hesap defterleri buna tanıklık eder. Ayrıca bu çevrede, saygıdeğer kişiler olan ve bağlılıkları fiyat biçilmez değerdeki bu uzmanlara büyük bir minnet duyulmaktadır.

Aile doktorluğu adı verilen özel doktorluk, öncelikle ilişkinin ritmiyle tanımlanır. Pratisyen hekim zamanını istediği gibi kullanır. Gerektiğinde hastalarında saatlerce kalır ve tedavi alanındaki aczini sabırlı dinlemesi ve kibarlığının özenli inceliğiyle telafi eder. Doktor aileyi tanır ve sırlarını bilir. Gerektiğinde müttefik olarak davranır. Kalıtımsal kusuru gizlemeye, ailenin başına iş açan üyesinden kurtulmasına yardımcı olur; güç evlilikleri kolaylaştırır. Mücadelesinde kadınlarla kurduğu ittifaktan yararlanır. Her doktor mutlaka bu hanımların hoşuna gitmek zorundadır; şöhretleri yaratan ve yıkan, aile bünyesinde sağlık işlerini yöneten onlardır. Patoloji içinde "kadın hastalıkları"nın büyüyen yeri de bu ayrıcalıklı dikkatin gerekçelerindendir. Böylesine duygusal ve çok çabuk kırılan bir edep duygusuna sahip kadın hastaları tedavi etmek, incelik ve ustalık ister. Tedavi bahanesinin gölgesinde beden atılımlarının ve arzularının sırdaşı haline gelen doktor, leb denmeden leblebiyi anlamalı, hiç sert davranmadan, ürkütmeden hastasını yönlendirebilmelidir. Yıllar akıp geçerken, imgesi baba ve koca örneklerine göre şekillenen doktor, yetkesini arttırmayı başarır. Doktor kadını yavaş yavaş kendi ulağı haline getirir; Jean-Pierre Peter, "El ele doğru yola sokmaya, kurtarmaya, evlendirmeye, esenlik vermeye giderler" diye yazar.

Bu yeni yetkenin, geleneksel kadın jestlerini geriye iterek öne çıkmasından sık sık yakınılmıştır. Tıbbi buyruklara itaatin, anadan kıza aktarılan hünerleri kadının elinden aldığı ileri sürülmektedir. Nitekim birçok işaret doktorun çocuk bakımı alanına giderek göz koyduğunu doğrulamaktadır. "Evde kalan" sütanne seçiminde doktor ağırlık kazanmakta; kundağa karşı verdiği savaştan galip çıkmakta, derece derece arttırılan beslenme lehinde mücadele etmekte, çocuğun birden sütten kesilmesini hiç salık vermemektedir. Anneler, buluğ işaretleri konusunda kızlarını bilgilendirmesi için ona başvurmaktadır. Aslında çok ağır işleyen bir süreç olan çocukluğun tıbbileşmesinin ritmini olduğundan hızlı göstermekten yine de sakınmak gerekir.

Doktor yoksul evlerinde

Doktorun –genellikle aynı kişi söz konusudur– yoksul ailelerin özel hayatına girişi ise bambaşka bir görüntü çizer. Pratisyen hekimi bu alandaki hastalarından ayıran kültürel uçurum anlayışsızlığa yol açar: Bu durum açıklamalarda ve reçetelerde basitliği gerektirir. İşi ruh doktorluğuna dökmek söz konusu değildir.

Halk tıbbı denen tıp, İkinci İmparatorluk döneminin sağlık ekonomisinde öncelikli bir yer tutar. Resmi tıp yapıları farklı uygulamaların yayılmasına da elverir; el altından yeni ilmin yöntemlerini alıp kullanan bu uygulamaların da kendi tarihleri vardır (*L'Illustration*, 1856).

Bu alanda tıbbi müdahale tek tek vakalara yönelik ve kesintilidir; hastalığın bulaşıcı olmasından veya ağırlığı nedeniyle tartışılmaz bir tedavi yetkesini gerektirmesinden dolayı gündeme giren bir acil müdahale niteliğindedir. Bu doktorluk, bir yardımseverlik havası içinde gerçekleştirilir. Pratisyen hekimi kimi zaman hayırseverlik bürosu gönderir; o zaman viziteler neredeyse bedavaya gelir. Yoksa doktor hastalarına kredi açmayı görev bilir. Bütün bunlar ataerkil bir üsluba ve ilişkilere izin verir.

Özdeyişlerin incelenmesi, kırsal nüfustan müşterilerin tavrını aydınlatmayı sağlamaktadır. Bu çevrede inançlar Aydınlanma çağının akılcılığına ve iyimserliğine çok uzaktır. Hastalık kaçınılmaz ve çoğunlukla tedavi edilemez olarak görünür. Köylü hastalığa hiçbir fizyolojik açıklama aramaz; daha önce de gördüğümüz gibi, kozmik, bitkisel ve hayvansal düzenler arasındaki egemen benzerliğe dayalı alametler tıbbına inanır. Kırsal nüfusun gözünde hasta belirleyici bir rol oynar. Bedeninin içinden gelen bozukluk bir ihmalin, bir kabahatin veya bir eğilimin sonucudur. Onu yenmek için hastalığını betimleyebilmesi ve hiç yakınmadan, gıkını bile çıkarmadan kahramanca mücadele

Klinik gözlem kadar, "aile hijyeni" de 19. yüzyıl pratisyen hekimlerini uğraştıran konulardan biridir. Onun gerekleri, doktorla onun özel dünya içindeki ulağı olan kadın arasındaki birliği pekiştirir (Paris, Ulusal Kitaplık).

etmesi gerekir. Dolayısıyla acısını betimleyemeyen bir çocuğun tedavisi söz konusu olduğunda, ilmi tıbbı işe karıştırmak yarar-sızdır. Acı çeken merhameti hak eder, ama bu merhamet tedavi amacı taşımaz. Bu çevrede doktor çağırmak, çare arayışlarından biridir sadece. Doktordan tek beklenen, kararlı bir tavır ve çok enerjidir. Kırıkları kaynatmalı, yaraların en derin yerine hiç çekinmeden sonda salmalıdır. Doktor burada düşman veya en azından kuşku dolu bir sahada çalışmaktadır. Derhal genç, süs düşkünü, açgözlü olmakla suçlanır; geç kalırsa bu asla affedil-mez. Onunla alay etmek köylüler açısından egemen sınıfların bilgisinden öç almanın bir yoludur.

Pasteur öğretileri zafer kazanmadan önce işçi kitlelerinin hastalık karşısındaki tavrı daha da az bilinmektedir. Yine de bu çevrede oldukça kaba engelleyici teknikler bulgulanmaya başlan-mıştır. Kimi zaman, bedenin yıpranmasına karşı çalışma ritmini etkisiz bırakan kendiliğinden direniş usulleri gelişir. Örneğin verem tehdidi başlayınca, işçi gücünü kollamaya, mesai süreleri içine dinlenme süreleri eklemeye çalışır; henüz incelenmemiş bir davranışlar sistemi üstüne düşen soluk bir ışıktır bu.

Geleneğin hileleri

Hastalık karşısındaki geleneksel tavırları ele alan etnologlara göre, sihirli reçetelerden ve atadan kalma tedavilerden oluşan çok canlı bir halk tıbbı 19. yüzyılda yürürlüktedir. Zamana direnen bu tıp, kendi iç tutarlılığını da bozmadan moderniteden ustaca yararlanmayı bilir. Nitekim büyücülere ve şifacılara başvurmanın, "hayırlı azizler"e ve "hayırlı çeşmeler"e yapılan ziyaretlerin tüm yüzyıl boyunca sürdüğünü biliyoruz. Bazı hünerleri olan her türden "otacı", büyücü ve "çıkıkçı"nın da çok geniş bir müşteri kitlesi vardı. Bu kişiler –genellikle dramla sonuçlanan acımasız işlemler aracılığıyla– bedenleri onarma sanatına sahiptir.

Yine de bu tür usuller ilmi tedavi yöntemlerinden sanıldığı kadar uzak değildir. Halk tıbbı, alıp kullandığı yöntemler başka bir sağlık ve hastalık temsilleri sisteminin parçası olsa da, genellikle ilmin daha önceki bir halini yansıtan, zaman içinde geri kalmış bir uygulama görünümüne bürünür. Çeşitli kültür düzeyleri arasında sürekli bir dolaşım gerçekleşir. Doktor da yeri geldiğinde öteki bilgileri alıp kullanmaktan geri durmaz; kimi zaman o da hac ziyaretlerini teşvik eder; diplomalı şarlatanlık yüzyıl boyunca gönencini korur.

Egemen sınıflar bünyesinde karmaşık bir paralel tıp ağı işler. Köy papazı ve hizmetçisi, rahibe öğretmenler ilaç ve tavsiye dağıtır. Şatolarda tabii çok basit bir ecza dolabı bulunur; aristokratik sınıfın kadınları onu kullanır. Çevre mezraların yoksullarını onlar tedavi eder. İyi aile anneleri, en azından çok ciddi sayılmayan hastalıklar için, babaanneden kalma eski çarelere başvurmaktan çekinmez. Vigné-en-Saumurois'daki Boileau'larda diplomalı doktor çok nadiren çağırılır. Bu eşraf ailesinde bir tür ev tıbbına başvurulur.

Seyyar satıcılar ve panayır çığırtkanları ise, tam aksine, resmi ilaç listesinin ürünlerini dağıtır; etraflarına toplanan aylaklara ortopedik protezler pazarlar. Resmi ilaç dağarından öyle ürünleri alırlar ki, onlar tıbbın yayılmasının öncüleri olarak kabul edilebilir. Onların laf kalabalığına boğulmuş söylevleri, kırsal nüfusun kaderciliğini çökertmeye katkıda bulunmuştur. Yasadışı hekimlik üzerindeki baskıyla etkinlikleri giderek zapturapt altına alınan çıkıkçılar bile cerrahi ve ortopedi alanlarındaki ilerlemelerden belli belirsiz esinlenmeye başlar.

Aile hijyeni ve salgın hastalık

Tıbbi yetkenin özel hayat üzerindeki ağırlığı pratisyen hekimle müşterileri arasında kurulan ilişkinin doğasına ve çağlara göre değişir. Burjuva ailelerin içinde 1880'e kadar doktorun itibarı sonuç alıcılıktan önce gelir. Pratisyen hekim hangi kuramdan esinlenirse esinlensin, tedavinin özünü ilaç, sülük, vantuz ve diğer birkaç çok basit uygulama oluşturur. Buna karşılık teda-

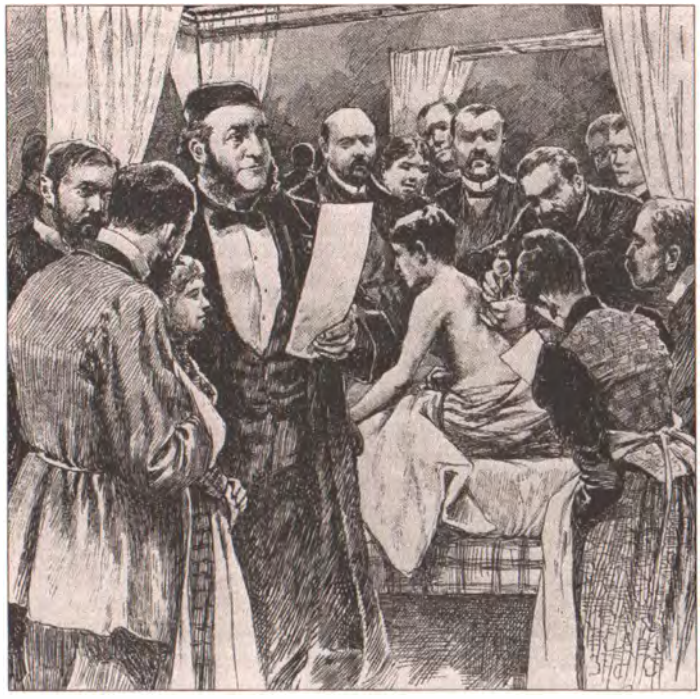

Koch basilinin keşfinden sonra hastalığın bulaşıcılığının açıklık kazanması, tedavinin etkisizliğiyle birleşince, veremli hastanın aile içindeki kaderini iyice trajik hale getirir. Artık hasta genellikle baştan atılmak istenen bir tehlike oluşturmakta; kısa süreli iyileşme dönemlerinin verdiği sahte umutlara kimse kanmamaktadır. Sonunda hastalık, romantik çağın duyarlılığının kazandırdığı hâleyi de yitirir. Pierre Guillaume'un saptamasına göre, Koch'un keşifleri bulaşıcılıkla kalıtımsallığın karşılıklı ağırlıkları hakkındaki tartışmaya son vermemiştir. Frengi ve nevroz gibi, bu korkunç hastalığın da, erkek ve kız kardeşlerin evlenmesini engelleme yönünde büyük bir tehlike taşıdığı için, gizlenmesine uğraşılır (Edward Loevy, *Saint Louis Hastanesi'nde tüberküloz muayenesi*, Paris, Ulusal Kitaplık).

vi yöntemlerinin boşluklarında özenli, belirgin bir hijyenik tasarı gelişir. Bu "aile hijyeni"nin sonuçları üzerinde ne kadar durulsa azdır. Cinsiyete, yaşa, toplumsal konuma, mesleğe, mizaca ve bulunulan yerin iklimine göre çeşitlenen bu yöntem, topluluk yaşamının tüm cephelerini kapsar; temizlik bakımını teşvik eden bedensel hijyen; karmaşık bir diyeti beraberinde getiren gıda hijyeni; bunların da ötesinde, yaşam gidişatını düzenlemeyi amaçlayan talimatlar külliyatı. Hijyenist –ve o sırada her hekim az çok hijyenisttir– beden alıştırmalarını, ata binme alışkanlığını, balolara gidişi, roman okumayı olduğu kadar karı-koca ilişkilerini de düzene sokma eğilimindedir. Tıp ilmi buyruklarını tutkularla ilgili söyleme, ruhun hezeyanlarına ve çok titiz bir biçimde duyuların kullanımına da yaymaktadır. Düşlerin içeriği de onun ilgi alanının dışında kalmaz. Sonuçta ılımlılığı, orta kararı teşvik etmek, aşırılıkları dizginlemek, taşkınlığı durdurmak, yerinde bir yaklaşım olarak görülmektedir.

Buna koşut olarak henüz yeterince açıklanamamış ekolojik bir tasarıdan esinlenen doğal tıp da gelişir. Kent patolojisinin gelişmesi, sanayinin anarşik büyümesi iyi yaşam koşullarının

kökten bozulup bozulmadığının sorgulanmasına yol açar. Bu sorgulama egemen sınıfları içten içe kemirir. Doktor "temiz hava kürleri" tavsiye eder, kaplıca turizmindeki çok güçlü yenilenmeyi, sonra da Temmuz monarşisinden itibaren deniz turizminin atılımını destekler. Burjuva olarak nitelenebilecek bir dinlenme sanatı, verem ibresine göre belirlenen bir eğride gelişir. Bununla birlikte tecrit teknikleri de gelişir; artık pek inanılmayan salgın tehlikesini ortadan kaldırmaktan çok, evin kalıtsal sermayesini zedeleyen akciğer veya akıl hastasını gizlemeye yönelik tekniklerdir bunlar.

1880'lerde salgın hastalık anlayışının ve Pasteur'cü kuramların zaferi kazanması imgeleri dönüştürür, tavırları değiştirir, alışkanlıkları sarsar; pratisyen hekimle hastaları arasındaki ilişkiler de bu değişimden payına düşeni alır. Tıp, bedenleri etkili bir biçimde tedavi edebilme gücünü ön plana çıkarmayı amaçlamaktadır artık; hastanın maneviyatını destekleyip aşırılıkların zararlarından korumaktan çok, onu iyileştirmek söz konusudur. Mücadele basitleşmiş, tedavinin izleyeceği yol daha iyi çizilmiştir. Hijyen konusunda işin özünü artık mikroba karşı savaş oluşturmaktadır. Su, sabun, antiseptik bir zamanların o çok karmaşık reçetelerini arkaizm düzeyine geriletir. Hastasının başucuna geldiğinde ellerini özenle yıkayan doktor, bizzat örnek olmaktadır. Onun varlığının artık geçmişteki kadar üsteleyen ve oyalanan bir nitelik taşımasına gerek yoktur. Bundan böyle işini çabucak yapıp bitiren bir tavra yönelmiştir. Buna karşılık hataları ve kusurları da eskisine göre daha az affedilecektir.

Yeni kuramlar hastalığın ev çerçevesi içinde bulaşma tehlikesini vurgular. Büyük patronlar ise veremin bulaşıcılığını kabullenmekte çok ayak direr. Daha 1865'te Villemin tarafından kanıtlanan bu bilimsel gerçek 1867'ye gelindiğinde Tıp Akademisi'ne kendini hâlâ kabul ettirememiştir; Pidoux'ya göre, gerçek bir tehlike söz konusu olsa bile, ailelerin hastalarını başlarından savmalarını engelleme amacıyla bunun gizlenmesi yerinde olacaktır. 1882'de Koch, basili belirler; o zaman gerçeği daha fazla gizleme olanağı kalmaz.

Mikrobun saptanması gerekliliği

Kentte yoksulların doktoru 1880'e kadar halk konutlarındaki üst üste yığılmadan doğan enfeksiyon tehlikesini durdurmaya uğraşır. Bu uğraşın özünü salgın hastalıkları engellemek oluşturur. Kırda ise pratisyen hekim köylü konutunu ve çevresini sağlıklı bir hale sokan akıl hocası rolüne soyunur; mesaj bundan öteye geçmez. 1880'den sonra bu alanda da müdahale daha düzenli bir hal alır. Yeni bir tedavi yöntemi antisepsiyle aynı anda kırlara sızar; Nivernais'de ilaç dağıtımının 1870-1890 arasında hayata geçirilmesi buna bir örnektir.

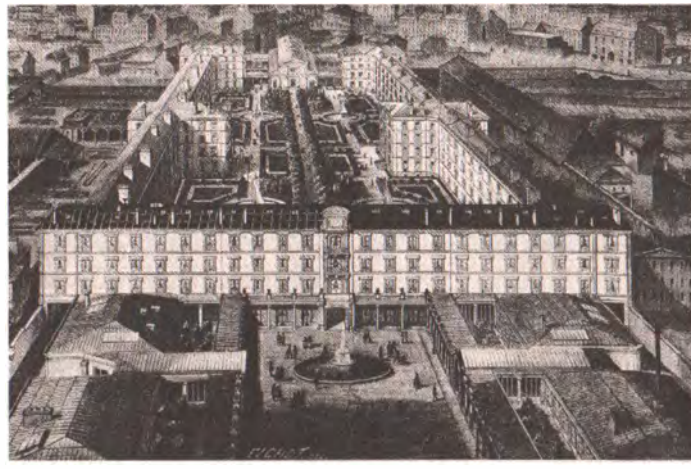

İkinci İmparatorluk modern hastaneyi yerleştirir. İlgi ve şefkat işlevinin geri plana itilip, tedavi işlevinin öne çıkarıldığı birçok kuruluş açılır veya açılması karara bağlanır. Bu işlevsel külliyelerde yoksul insan bir zamanlar olduğu gibi eski usul bir düşkünler evinde, çarşafların arasında rahat bir ölüm aramaya gelmez; artık hasta, iyileştirme umuduyla hareket eden bir hastaneye girmektedir (Fernand Vidal Hastanesi, Paris, Carnavalet Müzesi).

Gerçi Pasteur'cüler hastalık tehdidini toplumsal ilişkiler değil çevre etkenleri bağlamına oturtmayı sürdürmektedir; yine de yeni kuramlar birçok sonuca gebedir. Ailelere yönelik yeni denetim taktiklerini gündeme getiren bir sağlık etkinliğine ve sosyal etkinliğe yol açarlar. Luc Boltanski, halk çevrelerinde yeni çocuk bakımı anlayışının hangi dolaylı usullerle ve hangi duraksamalarla ilerlediğini göstermiştir. Engelleme ve tarama gerekliliği, bulaşıcı hastalığa yakalanan kişiyi ailesinden koparma, koruyucu önlemlerin uygulanmasını denetleme zorunluluğu kamusal alanla özel alanın sınırlarını karıştırma eğilimi gösteren bir müdahaleye yol açar; duyularla algılanamayan mikrobun, daha önce enfeksiyon odaklarının ortaya çıkarılmasında kullanılan yöntemlerden daha geniş ölçekli ve sistemli tarama usullerini gerektirmesi de bu müdahaleyi belirginleştiren bir etkendir.

Aynı süreç içinde henüz oldukça utangaç bir biçimde de olsa hastabakıcı kadın ve sosyal asistan kadın kişilikleri ortaya çıkar. Koruyucu zengin kadının yoksullara yaptığı geleneksel ziyaret yerini yavaş yavaş daha derli toplu bir uygulamaya bırakır. Büyük burjuvaziden özgürlüklerini kazanma konusunda sabırsız, bazıları da evlilikten kurtulmaya istekli genç kızlar yeni sorumluluklar alarak kişiliklerini ifade etme yoluna gidecektir. Veremle savaş onların bu şekilde kabuklarını çatlatmasına çok elverişli bir zemin yaratır. Lille'deki hanelere "hijyen konusunda ışık tutucular" göndermeyi ilk akıl eden Dr. Calmette'tir; bunların yerini hızla "toplumsal hijyen ziyaretçileri" alır. Bu yeni personeli yetiştirme işlevini üstlenen okullar kurulur; en meşhuru 1903'te Paris'te, Amyot Sokağı'nda açılır.

Bu yeni rollerin ortaya çıkışı tıbbi erk ile Pasteur'cü bulaşıcı hastalık kuramının zaferi arasında kurulan bağı doğrulamaktadır; bu zafer, Jacques Léonard'ın farklı evrelerini yeniden çizmeyi bildiği "sağlık darbesi"ne zemin hazırlamıştır.

Ruh doktoru ve özel hayat

Psişik görüngülere gösterilen dikkatin 1800 ile 1914 yılları arasında ölçüsüz bir biçimde arttığı sanısına kapılmaktan kaçınalım; daha çok, dikkat tarzlarındaki bir evrim söz konusudur. Yüzyılın en azından ilk altmış yılı boyunca tedavi yöntemlerindeki etkisizlik, yönünü yitirmiş ve her kuramdan birer parça alan doktorların sergilediği bağdaştırmacı eğilim, ilmi söylemin kloroz, histeri, hastalık hastalığı [ipokondriya] ve tutkuların tehlikesi üzerine laf kalabalığı, insanın fiziksel yapısı ile maneviyatı arasında yakın bir bağ bulunduğu inancı ruh doktorluğuna hız veren etkenlerdir.

En azından burjuva hastalar arasında ağırbaşlı ve biraz safça pratisyen hekimlerin hayata geçirdiği kaba, ampirik bir psikoterapi yayılır. Büyük ruh doktorlarının kuramsal yetkinliğinden çok uzak olan köy doktoru bile başdönmelerini, kâbusları, korkuları, doruk noktasına çıkan tutkuları savsaklamaktan kaçınır.

Akıl hastalığı iyice belirginleşince, akrabalar ve pratisyen hekimler bambaşka boyutta bir sorunla karşı karşıya kalırlar. Delinin içlerinde, yakınlarında olması topluluğun endişesini körükler. Korkunç sır aile şerefini zedeler, geliştirilmiş en iyi evlilik stratejilerini bile bozar. Akıl hastası bir çocuksa, onu evde tutmak doğal görünür. Büyük evlat sorumluluklarının yükünü kaldıramayan Auguste Odoard akıl hastalığı belirtileri gösterir. Önce odasına, sonra babasının çalışma odasının yakınındaki bir diğer çalışma odasına kapatılır, en sonunda da güvercin kümesinin yanındaki bir tür tecrit hücresine sürülür.

Salpêtrière'de akıl hastası kadınların hücreleri, akıl hastalarının hapsedilmesine karşı eleştirilerin kaynağı olmuştur. Bununla birlikte Yanick Ripa bu büyük Paris hastanesinde tedavi gören kadınların evlerine ve ailelerine kavuşma şansının, taşra tımarhanelerine sürülen zavallılardan daha büyük olduğunu göstermiştir.

Kız kardeşleri Sabine ve Julienne ona yemeğini yedirir, saçlarını keserler. Bu tür hastaları tedavi etmek gibi zor bir görevle karşı karşıya kalan aile doktoru kimi zaman danışman rolünü oynayan bir ruh doktoruna başvurur; henüz hakkında çok az şey bilinen psikiyatri uygulaması böyle başlar. 1866'da 58.687 akıl hastası bu şekilde aile çevresi içinde tedavi edilirken, 323.972 hasta tımarhanelere kaldırılmıştır.

Yetişkin delinin varlığı ise hoşgörülmez bir hal alır; hele topluluğun sürmesi için erkekten daha yararsız görülen bekâr bir kadın söz konusuysa, çevresi çoğunlukla ondan ayrılmaya karar verir. Akıl hastasının statüsünü tanımlayan 1838 tarihli yasa yürürlüğe girinceye kadar, bu alanda tam bir anarşi hüküm sürer. Ailenin girişimi üzerine, belediye başkanının, köy papazının, bir rahibenin ya da eşraftan herhangi birinin vereceği basit bir sertifikayla hastanın tımarhaneye yerleştirilmesine karar verilebilir. Genellikle tımarhaneye kapatma, hukuki bir men kararının ardından gelir. Maine-et-Loire'da 1835'ten itibaren belgeyi veren bilirkişi hep bir doktordur. Psikiyatrik gözetim altına yerleştirme usullerine bir düzen vermeye çalışan 1838 tarihli yasa, diplomalı pratisyen hekime başvurulmasını zorunlu kılar. Aile sırtındaki yükü atmayı başardıktan sonra, akıl hastasını hızla unutur. Yanick Ripa'ya göre, 1844 ile 1858 arasında başkentte tımarhaneye kapatılan kadınların %29'u, iyileşmiş olsun ya da olmasın, koğuşlardaki izdihamdan kurtulmuştur. Ama aynı dönemde taşra hastanelerine kapatılan Parisli kadınlardan sadece %3'ü kendilerini serbest bıraktırmayı başarabilmiştir.

Kamu tımarhanelerinde yatanlara kimi zaman birçok sınıfa ayrılmış özel bölümler ayrılmıştır. Örneğin Charenton,

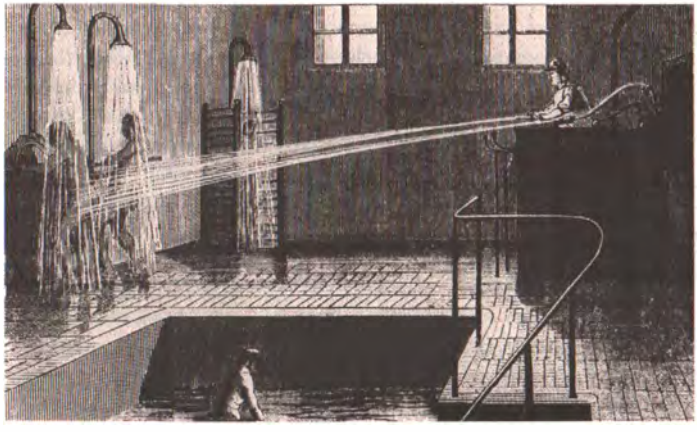

Ataksi [kas gücünde herhangi bir yetersizlik olmadığı halde, istemli hareketlerin yönünü ve genliğini bozan ve düzgün durmak ya da ayakta durmak için gerekli istemli ya da reflekse bağlı kas kasılmalarının düzensizliğine yol açan eşgüdüm bozukluğu] için uygulanan bu tedavi, yeniliğine karşın, 19. yüzyıl ortopedisinin esin kaynağını oluşturan şemalarla uyumludur. 19. yüzyıl ortopedisi çoğunlukla acımasız denebilecek aygıtlar ve makineler yardımıyla bedenleri doğrultmaya çalışır. İyi ailelerden çok sayıda genç kız, kamburları çok az bile olsa, evlilik piyasasındaki şanslarını korumak isteyince korkunç korselerin veya kaskatı demir haçların cenderesine girer (*L'Illustration*, 1889).

Claude Quétel'in belirttiği gibi, su tedavisi yüzyılın büyük bölümünde en önemli akıl hastalığı tedavisi olarak kalır. İlaçla tedavi uzun süre çok üstünkörü biçimde yürütülecektir (*L'Illustration*, 1868).

Limoges, Nancy yakınındaki Mareville ve Aşağı Seine'deki Yon'da durum böyledir. Hali vakti yerinde ailelerden gelen akıl hastaları kişiselleştirilmiş bir düzenden yararlanır; diğer hastalardan daha geniş bir yerde kalırlar; mönülerini kendileri seçebilirler; kimi zaman varlığı onların statüsündeki ayrıcalığı doğrulayan bir hizmetçi bulundururlar. Çalışma tedavisi (ergoterapi) zamanı geldiğinde, çalışma yükümlülüğünden bağışık tutulabilirler. 1874'te özel kuruluşlara kapatılmış 40.804 hastadan 5.067'si böylelikle alışılagelmiş düzenden yakasını sıyırır.

Ayrıca özel sektörün belli belirsiz ilk nüvesini oluşturan bir sağlık evleri ağı kurulur. Bu kuruluşlar, diğer tımarhane sakinleri kitlesinden daha nitelikli, ayrıcalıklı kişiler içindir. 1874'te 1.632 hasta bu evlerin 25'ine dağılmış haldedir. Bu özel kuruluşların en ünlüleri, önce Botanik Bahçesi yakınında bulunan, sonra da Ivry'ye yerleşen Esquirol, Casimir Pinel'in ameliyat yaptığı Neuilly'deki Saint-James Şatosu ve Passy Kliniği'dir. 1853'te belediye akıl hastanesi olan Dubois'ya daha önce iki kez kapatılmış Gérard de Nerval, Dr. Blanche'ın yanına yerleşir; mobilyalarını ve koleksiyonlarını yanında götürür; Guy de Maupassant'ı da ağırlayacak bu sağlık evine ertesi yıl geri dönecektir. Taşrada çalışan klinikler ise, Dr. Guérin'in Maine-et-Loire'da bulunan Grand Launay'deki yeri gibi daha silik kuruluşlardır; orada zengin akıl hastalarına özel odalarda bakılmaktadır.

Son olarak birçok özel kuruluşun da hafif nevrotik rahatsızlıklar geçiren zenginleri ağırladığını belirtelim. Robert Castel'in kaydettiğine göre, tüm bu sağlık evlerinde doktorla kişiye uyarlanmış bir müdahaleden yararlanan hastası arasında düello gibi bir ilişki kurulur; bu durum, büyük psikiyatri kuruluşlarındaki kalabalık ve iç içeliğin zorunlu kıldığı ilişkiden çok farklıdır. İleride bir sınıf alışkanlığı olarak ortaya çıkacak psikanaliz, bu özel sağlık evleri takımadasında uzun süre için için gelişir.

Yeni "psikoloji" talebi

Gerçekten de yüzyılın son çeyreğinde açıkça akıl hastalığından söz etmeye son veren psikolojik talepteki tırmanma özel hayatı hem etkiler, hem de açığa çıkarır. O zaman çağdaş psikoloğa başvurma yöntemi uygulanmaya başlar; Charcot'nun özel hastalarının sayısı bunun bir tür habercisiydi. O çağda zihinleri kuşatan kendini kötü hissetmenin nedenlerine yeniden dönmeyeceğiz. Hastalıklı kalıtımsallığın yol açtığı bunaltıda 1857 ile 1890 yılları arasında görülen yükseliş, o sırada nörolojinin sahip olduğu büyük saygınlık, psikolojik desteğin etkisine giderek artan inanç yeni talepteki tırmanmayı körükler. Pasteur'cü pratisyen hekimlerin tavrını da unutmamak gerekir; bulaşıcı hastalıklar karşısında kazanmaya başladıkları zaferlerin baskısı altında, artık müşterile-

rinin sonu gelmez rahatsızlık anlatılarını dinlemeye eskisi kadar açık değildirler. Dinlemek bir uzmanlık alanı haline gelir.

Bu dönüşüm bilimsel bilgideki ilerlemelerle çakışır. Hippolyte Taine'in saygınlığının yüreklendirdiği ve diğer yandan da akıl kültünün kölesi haline getirilmiş deneysel bir psikoloji oluşur. Hızla Pierre Janet'nin kişiliğinin egemenliğine giren, Alfred Binet ve Théodule Ribot'nun çalışmaları sayesinde tanınan, Bergson'cu içe dönüş usullerinin desteğini alan bu yeni bilim iki ana yönde gelişir. Pierre Janet'nin 1889'da tanımladığı psikolojik analiz en önemli yeniliği oluşturur. Baş başa görüşme ve incelemeye, ağızdan çıkan sözlerin aynen kaydedilmesine ve geçmişin, öncellerin taranmasına dayanan bu yöntem, öncelikle bir ipucu arayışı olarak ortaya çıkar. Bu soruşturma yönteminin altında, bilinçten tamamen kopuk olmayan, hatta onun bir parçası gibi gözüken bilinçaltının varlığına duyulan inanç yatmaktadır.

Diğer belirleyici katkı akıl ölçümüdür. Budaladan dâhiye kadar uzanan bir cetvel bulunduğu kanısı da bu yöntemin temelini oluşturmaktadır. 1903 ile 1905 arasında Binet ve Simon tarafından tanımlanan metrik akıl cetveli ve her bireyi aynı cetvel üzerinde bir noktaya yerleştirme olanağı veren test, Fransız psikolojisinin yeni amentüsü içinde yerini alacaktır.

Bu keşifler birçok sonuca gebedir. Psikolojik analiz yeni bir tedavi idealini öne çıkarır; otoriter usullerin terk edilip hipnozun reddedilmesine yol açar. Pierre Janet'nin yöntemi bakmanın yerine dinlemeyi geçirir; özel muayenehanenin kumaşlarla kaplı duvarları içindeki sessizlik psikiyatri hastanesinin teatralliğini yener. Daha psikanaliz gündeme girmeden, yeni bir psişik uzam şekillenmiştir.

Bu konuda şunu da belirtelim: Freud'çü panseksüalizm şimdilik Fransız usulü bilinçaltı yanlılarının pek hoşuna gitmemektedir. Bunlar Birinci Dünya Savaşı'na dek Viyana merkezli kuramların yayılması önünde etkili bir set oluşturacaktır. 1903'te Théodore Flournoy'nın ve adı pek bilinmeyen Poitiers'li bir profesörün, Moricheau-Beauchant'ın bu kuramları halkın anlayabileceği bir dilde ifade etme çabaları hiçbir başarı kazanmaz. Her ne olursa olsun psikolojik analiz ve Alfred Binet'nin fetişizm tanımlaması veya Charles Féré'nin duygu patolojisi incelemesi gibi deneysel bilimin diğer birkaç başarısı bizim 20. yüzyılımızın "psikoloji" emperyalizmini köklü bir biçimde hazırlamıştır.

Henüz yerleştirilmiş zorunlu eğitim uygulamasıyla birleşince, akıl ölçme usulleri birçok çocuğun kişisel yaşamına müdahale edecektir; "bir tür büyük, demokratik mahkeme" (Robert

Castel ve Jean-François Le Cerf) olan okul, Binet'nin keşfi sayesinde, eskiden anlaşılması olanaksız herhangi bir anormalliğin saptanabilmesini sağlayacaktır. Budalalar ve aptallar zaten biliniyordu, şimdi herhangi bir zihinsel özrün kurbanları da keşfedilecektir. O zamana dek ayrışmamış durumdaki bir gençlik kitlesi içinde, yeni geri zekâlı, dengesiz, zihin özürlü figürler öne çıkacaktır. Olgunlaştırma sınıfları açılmasını öngören 1909 tarihli yasa, anormal çocukların diğerlerinden ayrılmasına ilişkin bu yeni yaklaşımı benimser. Yine de bu yasa 1950'ye dek uygulanmayacaktır.

Geleneksel jestler ve bedenin biçimlendirilmesi

Sosyo ekonomik ihtiyaçlara sıkı sıkıya bağımlı, egemenlik ilişkilerine göre belirlenen beden imgeleri ve kullanımları pedagojiyi düzenler; pedagoji de tavırları biçimlendirmeye ve belli jestleri, beden duruşlarını dayatmaya çalışır. Ama alttan alta işleyen bir özgürleşme hareketi de bu sıkı terbiye tarihini bir kontrpuan olarak izlemekte, psikoloji tarihçilerinin de saptadığı bedenin öznelleştirilmesinin yükselişine eşlik etmektedir. Böylece 19. yüzyılda, hem bir bedensel disiplinler kümesinin, hem de tarihçilerin henüz eksiksiz bir listesini oluşturamadığı direniş usullerinin gelişmesine ve öne çıkmasına tanık olunur. Tarihçiler, başka alanlarda olduğu gibi, bu konuda da henüz söylemlerin incelenmesinin ötesine geçememiştir. Lassalle'cı kibarlığın mirasçısı olan jestüel nezaket kodları, öğrenciye, yatılı okul talebesine, askere, mahkûma dayatılan tavırlar, sanayi çalışmasının jestleri, dinlenme veya bir anlık gevşeme duruşları, Belle Epoque'ta dışa vurulan türden hareketi serbest bırakma isteği neredeyse hiç el değmemiş çok geniş bir inceleme sahası oluşturmaktadır. Bu terbiye ve bedenin özgürleşmesi tarihinin etkileri özel hayatta da hissedilir. Ama bir kez daha çevreleri ayrı ayrı ele alma gereği kendini göstermektedir.

Bu konuda özellikle kırsal alanda katı tavırlar hemen kendini belli eder. Millet'li köylülerin beden duruşları ve jestleri çok uzak bir geçmişin uzantısı gibidir – ama bu belki de bizim cehaletimizin sonucudur. Bu sorunu gündeme getiren tek tarihçi olan Guy Thuillier, Nivernais için yüzyıl ortasına dek tarihin hareketsiz kaldığını gösteren bu eski jestlerin bir dökümünü çıkarmıştır. Halk Sanatları ve Gelenekleri Müzesi ekibinden bu zorlu konuya kendilerini adayan etnologlar, bir çalışma varsayımı olarak, mutfak araçlarının kullanımının belirlediği jestlerin 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar hiç değişmediği kanısındadırlar. Bu tarihten 1920'ye dek tekniklerde ve malzemelerdeki evrimin gelenekleri ağır ağır değiştirdiğini belirtirler. Daha sonra özel hayatı dolduran bu gündelik jestlerin toptan yenilenmesine yol

Beden hakkındaki yeni kaygıların iki dışa vurumu. Deniz banyosu –bu moda Restauration döneminden beri Fransa'da durmadan büyümektedir– Belle Epoque'ta tedavi değerini yitirir. Artık insanı kurtaran bir sınavdan çok, gençliğin neşesi ve karşı cinslerin iç içeliğiyle birlikte tadına varılan bir zevktir (Jules Scalbert, *Haydi eğlenelim*, Paris, Ulusal Kitaplık, *L'Illustration*, 1892).

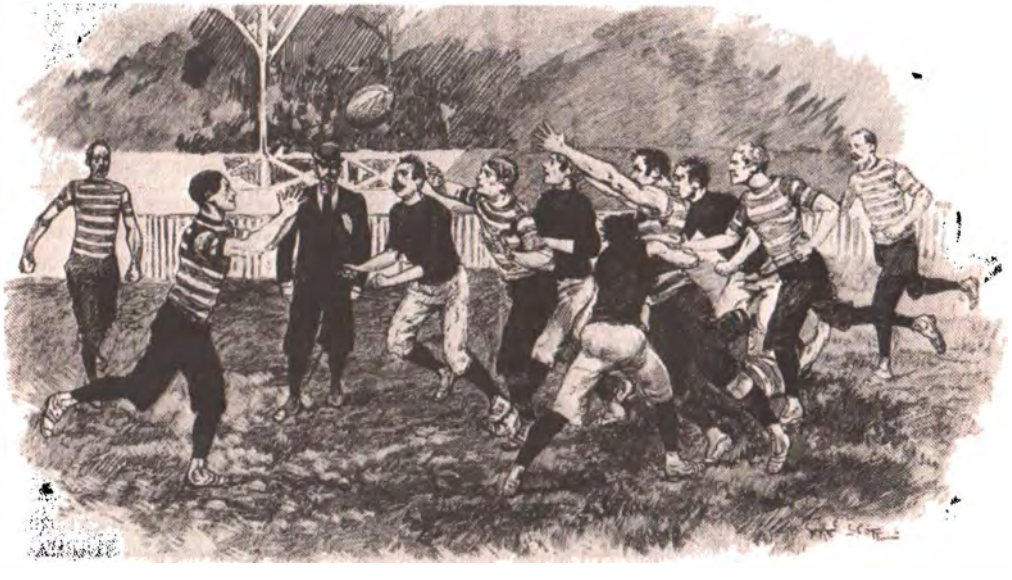

açan derin sarsıntı yaşanır. Bu zamandizinini saptamak temel öneme sahiptir. Philippe Joutard'ın haklı olarak işaret ettiği gibi, jestler repertuarı açık bir iç tutarlılık sergilemektedir; köylünün saman demetini nasıl tuttuğu bilinirse, sevişirken kullandığı jestler hakkında da tahmin yürütülebilir.

Kırsal çevrede biçimlendirilebilir bir beden inancına dayanan düzeltme teknikleri sürer. 19. yüzyılın ebeleri doğumda bebeğin kafatasını şekillendirmeye devam eder; kundak, en azından kolları serbest bırakan hafifletilmiş şekliyle, bazı kırsal alanlarda Üçüncü Cumhuriyet devrinin başlarına kadar sürer. Protezlerin tarihi de, bedenlerin şekillendirilmesine olan inancın korunduğunu gösterir; burjuva anneler bedenleri biraz çarpık kızlarına korkunç aygıtlar takar; sırtın dimdik durmasını sağlayan demir haç sayesinde evlenme çağındaki genç bayanların "estetik drahoması"nın arttırıldığı düşünülür.

Bedenleri terbiye etmek ve uyuşukluğu kovmak

Ama tüm bunlar arkaizmden başka bir şey değildir; özellikle Georges Vigarello'nun çalışmaları sayesinde bugün beden terbiyesinin aşamaları ayırt edilebilmektedir. Yüzyılın ilk yarısı boyunca mekanik, 1851'den sonra da termodinamiğin gündeme getirdiği enerji modeli beden imgelerini geliştirir. Beden önce bir güç ağı, sonra da bir motor olarak görülür; önemli olan artık onu kalıba dökmek değil, çalıştırmaktır. İdman kavramı askeri dünyanın dışına çıkar; bedene azami güç kazandırmayı amaçlayan bir jimnastik anlayışı yavaş yavaş bütün kolektif bünyelere sızar.

Bu yenilenmiş sanat dik durmayı salık vermektedir. Erkek için kemeri sıkmak, göğsü kabartmak, karnı içeri çekmek söz konusudur. Biçimlerin erotizmini destekleyen benzer bir erek, kadın korsesinin anlamını yeniler. Üçüncü Cumhuriyet kadınlarının toplu "ters kamburluğu"nun nedeni budur. Özel hayatta, "Dik dur!" ve "Karnını içeri çek!" saplantısı büyür. Bu imgelere eklenen verem korkusu, ciğer kapasitesini tam olarak kullanmayı, hatta arttırmayı amaçlayan solunum idmanını teşvik eder. Buna koşut olarak, ortopedi de yenilenir; bedeni yeniden biçimlendirmeye yönelik katı aygıtların yerini, alıştırmaları yönlendirip idmanı kolaylaştıran makineler almaya başlar. Bir dizi parçalanmış harekete dayanan eğitim veya düzeltme amaçlı jimnastik o zaman ortaya çıkar.

Okul ve aile pedagojisi bu yeni modellerden esinlenir. Öğretmenler ve ebeveynler uyuşukluğu kovmaya, aylaklığı gösteren hantal duruşu yasaklamaya uğraşır. Dinamik canlılık zamanı gelmiştir artık. Gerek fabrikada gerekse okulda zaman boşlukları ve beden duruşu çeşitliliği bedensel disiplin-

19. yüzyıl sonuna gelindiğinde, evlilik güvencesi altında kadın bisikleti de saygınlıktan yoksun değildir artık. (Sirot-Angel Koleksiyonu).

lerin ustaca düzenlenmesiyle yavaş yavaş silinir. "Güç kazandırıcı yorgunluklar"ın yararlı sonuçları vurgulanır (Georges Vigarello). 1860'lardan itibaren türün bozulması kaygısı, sonra da hayvan bakımındaki ilerlemeler bu amaçları destekler.

Yüzyılın sonunda, Eugen Weber ve Marcel Spivak'ın gayet güzel gösterdikleri gibi, öc almak için girişilen hazırlık bu terbiye edilmiş beden tarihini taçlandırır. Jimnastik ulusal bir ödev haline gelir; okul tugayları, uzun yürüyüşlerin çoğalması bir süre bu yeni önceliği yansıtır. Bu hırslı jimnastik anlayışıyla aristokrat kökenli, daha serbest ve İngiliz *game*'lerine öykünerek daha o zamandan "spor" diye adlandırılmaya başlanan olguyu şekillendiren oyunsal etkinliklerin buluşması o sırada gerçekleşir. Binicilik, av alıştırmaları, sonra top oyunları ve daha birçokları gibi toplumsal ehramın tepesinden aşağı doğru süzülen bir etkinlikler modeli oluşturur. Bir yandan Darwin'ci kuramların, diğer yandan da Cermen tehdidinin körüklediği spor, tavırları etkiler: bireyin özyönetiminin (*self-government*) hem önünü açar, hem de gerekçelendirir; şampiyonu yücelten skor çabası sporun başlıca kaygısı olur.

Bedenin özgürlük içinde serpilip gelişmesine doğru

Henüz keşfedilmemiş üçüncü bir akım, yüzyıl sonunda bedenin serpilip gelişmesine yöneltilen dikkati güçlendirir. Daha önce de değindiğimiz doğal tıp kırlarda dolaşmayı, dağ gezilerini, sonra deniz banyosu ve bisikleti göklere çıkarmıştı. Yıllar geçtikçe bütün bu alışkanlıklar özgürleşir; yavaş yavaş tıbbi alanın dışına kayar. Bu kez amaç; bedeni terbiye etmek, çalıştırmak, hatta tedavi etmekten çok, özgürlük içindeki bir bedenin serpilip gelişmesi ve bunun verdiği kendini iyi hissetme duygusunun tadına varmaktır. Paris sahnelerinde Isadora Duncan'ın jestüeli, antik referanslarına karşın, artık benliğin dışında olarak algılanmayan bir bedeni daha iyi duyumsamayı sağlayan jestler ve duruşlar kümesi arayışını simgelemektedir. Bu arayışın yeni psikolojik taleple ve çiftin erotikleşmesiyle çağdaş olması, bu bakımdan aydınlatıcıdır. Beden işleyişlerindeki bozuklukların dinlenmesinin egemenliğinden çıkan senestezi, dikkatini iç huzurun ve hazların algılanmasına yoğunlaştırmıştır artık. Kısa bir süre sonra, o ciddi Paul Valéry bile deniz banyosunun akışkanlığı içinde çıplak bedenin aldığı hazları çözümleyecektir.

Güzel bisikletçi kızların plajda çılgınca eğlenmelerinden büyülenen Marcel Proust'un kendisinin yaşamasına olanak kalmadığı için altını daha kalın çizdiği bu devrim, –bu sözcükten korkmamak gerek– özel hayatı oluşturan tavırları tamamen yeniden biçimlendirecektir.

Sonuç

Michelle Perrot

Kamusal ve özel arasındaki hassas denge, siyaset kuramı tarafından durmadan yeniden formüle edilmektedir. Rousseau mutlak bir şeffaflığı düşlüyordu: "Doğum yerimi seçebilseydim, tüm bireyler birbirini tanıdığı için ne günahın karanlık manevralarının, ne de erdemin tevazusunun kamunun bakışlarından ve yargısından kaçamayacağı bir devleti seçerdim." Tocqueville ise tam tersine bireyciliğin avantajlarını vurguluyor; 1850'de "yakın zamanda çıkmış bir ifade" diye nitelediği bireyciliği daha çok toplumculluğun eşdeğeri olarak tanımlıyordu: "Bireycilik her yurttaşa hemcinslerinin oluşturduğu kitleden ayrılma, ailesi ve dostlarıyla birlikte biraz uzağa çekilme olanağı tanıyan dingin bir duygudur; öyle ki, kendisine ait küçük bir toplumu bu şekilde kurduktan sonra, büyük toplumu seve seve kendi haline bırakır." 20. yüzyılın başında Léon Bourgeois "dayanışmacılığı" durmadan yeni alanlar fetheden bireyin haklarıyla, organik bir parçası olduğu, ondan önce de var olan topluma karşı yükümlülüklerini –"borcu"– uzlaştırma aracı olarak görür. Bu bağ, hem totaliter çözümleri hem de "*bırakınız yapsınlar*"ı dışlayan ve devletin giderek artan müdahalesinin haklı gerekçesini oluşturan "toplumsal hak" kavramının temelidir.

19. yüzyıl, bu sınırı baba evindeki hükümran aileye bağlayarak istikrarı sağlama yönünde umutsuz bir çaba içine girmişti. Ama sınır tespit edilmiş gibi göründüğü anda, çok sayıda etkinin ve gözle görülmez kemirmelerin sonucunda hareket edip yer değiştirir.

Bu açıdan 20. yüzyılın başlangıcı başka bir modernite taslağı oluşturur. Pazarın genişlemesi, üretimin artması, tekniklerdeki patlama, tüketim ve alışveriş hacminde artan bir yeğinlik

sağlar. Reklam afişleri istekleri uyarır. İletişim hareketliliği körükler. Tren, bisiklet, otomobil, kişilerin ve malların dolaşımını teşvik eder. Kartpostallar ve telefonlar haberi bireyselleştirir. Modaların kılcal damarlara dek yayılma yeteneği, dış görünümleri çeşitlendirir. Fotoğraf benlik imgesini çoğaltır. İşaretler, kimi zaman dekordaki hareketsizliği gizleyen havai fişekler gibi ortalığa saçılmaktadır.

Zaman ve uzam sınırlamalarından biraz daha özgürleşmiş bireyler, açık olduğu yanılsamasına kapıldıkları ihtiras yollarında yazgılarını serbestçe belirleme özlemini duyarlar. Benlik endişesi, daha bakımlı ve sinirsel karmaşası içinde daha iyi bilinen bir beden kaygısı, dipsiz uçurumları sezilmeye başlanan bir psişizm, üreme eyleminden, hatta evlilikten ve heteroseksüel inançlardan azat edilmiş bir cinsellik kaygısı gerek yeni estetiğin, gerekse felsefi sorgulamaların odak noktasına yerleşir.

Bireycilikteki bu tırmanma, toplumun, özellikle de kentlerdeki bütün katmanlarını şu veya bu ölçüde etkiler. Örneğin işçi dünyası, tam da fabrika disiplininin güçlendiği bir anda, çalışma dışı zamana değer yükler ve kendine ait bir uzam talebini dile getirir. Sınıf bilincinin ifade edilmesi, bu sınıftan çıkma isteğiyle çelişmemektedir. Atadan kalma kaderciliğe uzun süre bağlı kalmış kırsal nüfus bile kültürel aracılık rolünü üstlenen göçmenlerden virüsü kapıp, eski yaşama, sevme ve ölme biçimlerini her zaman kabul etmemeye başlamıştır.

Ama özellikle üç kategori eski boyunduruğu sarsar: gençler, kadınlar, entelektüel ve sanatsal öncüler. *Evrim*'de (1908) Martin du Gard'ın ikizine devrettiği özlemler, "istemek, gerçekleştirmek, yaşamak"tır. Yeni mesleklerin ve özgürlüklerin kapısını açan kadınlar, çalışma, yolculuk etme, sevme haklarını daha güçlü bir biçimde talep etmektedir. 19. yüzyılda çok daha dağınık özlemlerin toplu ifadesi olan ve genellikle iktidarın çatlaklarından sızıp, bir görünüp bir kaybolan feminizm o zaman sabit bir harekete dönüşür; gazeteler (*La Fronde* gibi), gruplar ve kongreler aracılığıyla medeni ve siyasi haklarda eşitlik isterken ikili bir kanıt kümesine dayanır: bir yandan kadınların toplumsal rolü ve annelik rolü; diğer yandan da doğal haklar mantığı. Eğer kadınlar bireyse, niye onlara reşit olmamış insanlar gibi davranılacaktır? Erkek-kadın arasındaki ilişkiyi farklı bir biçimde yaşamak isteyen çok sayıda adamın kimi zaman çeşitli anlamlara çekilebilecek biçimde övdüğü "yeni kadın", geniş ölçüde Avrupalı bir simadır.

Aslında tamamlanmaktan çok başlatılmış bu değişimler, can çekişmesi bir türlü sona ermeyen Eski Rejim'in harabelerine mevzilenmiş (Arno Mayer), ama gerekçelerini ve stratejilerini de yenilemiş müthiş dini, ahlaki ve siyasi direnişlerle de karşılaşır her yerde. Gençlik hareketleri (izcilik) özgürleşen ergenliği belli bir çerçeveye sokmaya çalışır. Binlerce yıllık rol dağılımındaki altüstlükle göğüs göğüse gelen erkek kimliğindeki bunalımın dışa vurumu olan, şiddetli bir anti-feminizm, ulusların gerilemesine zemin hazırlayan ahlak çöküntüsünden kadınları sorumlu tutar. Her türden ahlak birlikleri, sarmaş dolaş çiftleri ve öpüşmeleri yasaklayarak sokağa ahlak kazandırmayı amaçlar ve Eros'un cehenneminin baskın çıktığı bir imgelemin anahtarı olan kötü kitaplara saldırırlar.

Barrès'nin düşüncelerindeki dönüşüm bu açıdan tam bir belirti niteliğindedir. Bir zamanlar benlik kültünü öven Barrès, şimdi benliğin köklerini toprak ve ölüler kültüne bağlamaktadır.

Bütün Avrupa'da yüzyıl başında hatırı sayılır bir güç kazanan devletler, kalabalıkların psikolojisini etkileme ve bu psikolojiyi kullanarak davranma iddiası taşımakta, ulusların savunulması adına kamuoylarına el koymakta ve kolektif değerlerin üstünlüğünü ilan etmektedirler.

1909'un *Fütürist Manifesto*'su şunu beyan eder: "Müzeleri, kitaplıkları yıkmak; ahlakçılığı, feminizmi yenmek istiyoruz [...]. Dünyanın sağlığını korumanın tek yolu olan savaşı yüceltmek istiyoruz."

Evet, savaş. "Savaş ilanı", herkese ve her bireye kamusal alanın önceliğini, özel hayatın sınırlarını, onun tabii ve göreli niteliğini hatırlatır. Tenefüsün sona erdiğini bildiren zil çalar. Savaş ilanı, güçlenmiş bir devletin yardımı ve etkili tekniklerin desteğiyle görev başına çağrılan gençliğin enerjilerini seferber eder, her cinsiyeti kendi yerine, her bireyi yurttaş konumuna oturtur. Aslında hiçbir zaman hiçbir şey özel hayatı kesintiye uğratamasa ve bu yaşamın yolları birçok açıdan çoğalmış olsa da, özellikle doğrudan ulusal görev çizgisinde yer almadığı durumlarda saklanması, gizlenmesi, daha örtülü bir hale girmesi gerekir.

Savaşın neleri durdurduğunu, yasakladığını, değiştirdiğini, nelere yol açtığını tarihin devamı söyleyecektir. Yine de savaş başlamadan önce yavaş yavaş biçimlenen yeni ilişkiler sistemini unutmayalım.

Herkesin kısa süreceğini söylediği bir savaşa gitmek için görünüşte neşeyle trene binen bu gençler neler düşünüyor?

Henüz gaddarlığını bilmedikleri bir barbut masasına fırlatılıp atılan bu çocuklar neler düşünüyor? Hepsi kendilerini aşan zorunlu bir vatanseverlik ifadesine bürünmüş, mendil sallayan bu genç veya biraz daha geçkince kadınlar neler düşünüyor? Hangi ilişkiler, hangi aşklar kopup gidiyor? Sunulan veya yok olan umutlar neler? Nasıl bir geçmiş ve nasıl bir gelecek? Benzer ve farklı sıradan yaşamlar, şu fotoğrafta tarihin çarkına takılıp sürüklenen tek bir beden içinde buluşmuş ve iç içe geçmiş.

Bir gar, bir tren: Yazgının modern figürleri.

Paris'te, Montparnasse Garı'nda 1916 tertibinin yola çıkışı. Tarih: 12 Nisan 1915 (Paris, Ulusal Kitaplık).

Bibliyografya
Özel Adlar Dizini

Bibliyografya

I. Genel Yapıtlar

Ariès Ph., *Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le XVIIIe siècle*, Paris, Self, 1948.

– *L'Enfant et la Vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, Plon, 1960; yeni baskısı, Paris, Seuil, "L'univers historique" dizisi, 1973, "Points Histoire" dizisi, 1975.

– *L'Homme devant la mort*, Paris, Seuil, "L'univers historique" dizisi, 1977.

– *Images de l'homme devant la mort*, Paris, Seuil, 1983.

Certeau M. de, *L'Invention du quotidien*, 1. cilt, *Arts défaire*, Paris, UGE, "coll. 10/18", 1980.

Dumont L., *Essai sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*, Paris, Seuil, "Esprit" dizisi, 1983.

Elias N., *Uber den Progess der Ziviksation*, Basel, 1939; Fransızca çevirisi: *La Civilisation des mœurs* et *La Dynamique de l'Occident*, Paris, Calmann-Lévy, 1973 ve 1975.

Elshtain J.B., *Public Mon, Private Woman. Women in Social and Political thought*, Princeton Üniversitesi Yayınları, 1981.

Foucault M., *Histoire de la sexualité*, c. I, *La Volonté de savoir;* c. II, *L'Usage des plaisirs;* c. III, *Le Souci de soi*, Paris, Gallimard, 1976 ve 1984 (bütün yapıt).

Goffman E., *La Mise en scène de la vie quotidienne*, c. I, *La Présentation de soi;* c. II, *Les Relations en public*, Paris, Éd. de Minuit, 1973.

Habermas J., *L'Espace public. Archéologie de la publicité comme dimension constitutive de la société bourgeoise* (1962), Paris, Payot, 1978.

Hirschman A., *Bonheur privé, Action publique*, Paris, Fayard, 1983.

Mayer A., *La persistance de l'Ancien Régime. L'Europe de 1848 à la Grande Guerre*, Fransızca çevirisi Paris, Flammarion, 1983.

Moore B., *Privacy*, Princeton Üniversitesi Yayınları, 1984.
Sennett R., *Les Tyrannies de l'intimité*. Paris, Seuil, "Sociologie" dizisi, 1979 (özgün yapıt: *The Fall of Public Mon*, 1974, 1976).
– *La Famille contre la ville. Les classes moyennes de Chicago à l'ère industrielle (1872-1890)*, Ph. Ariès'in sonsözüyle, Paris, Encres, 1980 (Cambridge, Mass., Harvard Üniversitesi Yayınları, 1970).

II. Fransız Devrimi ve özel hayat

ANILAR: La Révellière-Lépeaux, Paris, Pion, 1895, 3 cilt; Mme Roland, Paris, Baudouin, 1820, 2 cilt.
Baczko B., "Le calendrier républicain. Décréter l'éternité", *Les Lieux de mémoire* (P. Nora'nın yönetiminde), c. I, *La République*, Paris, Gallimard, 1984.
Cobb R., *Death in Paris*, Oxford Üniversitesi Yayınları, 1978; Fransızca çevirisi, *La mort est dans Paris*, Paris, Chemin vert, 1985.
Dessertine D., *Divorcer à Lyon sous la Révolution et l'Empire*, Lyon, PUL, 1981.
Garaud M. ve Szramkiewicz R., *La Révolution française et la Famille*, Paris, PUF, 1978.
Ozouf M., *La Fête révolutionnaire (1789-1799)*, Paris, Gallimard, 1976.
Roderick Ph., *Family Breakdown in Late Eighteenth Century France: Divorce in Rouen, 1792-1803*, Oxford, Clarendon Yay., 1980.
Staum M.S., *Cabanis: Enlightenment and Medical Philosophy in the French Revolution*, Princeton Üniversitesi Yayınları, 1980.
SADE ÜZERİNE: Blanchot M., *Lautréamont et Sade*, Paris, Éd. De Minuit, 1949. Barthes R., *Sade, Fourier, Loyola*, Paris, Seuil, "Tel Quel" dizisi, 1971, "Points" dizisi, 1980. Lynch L.W., *The Marquis de Sade*, Boston, Twayne Publishers, 1984.

III. İngiltere'de özel hayat

Basch Fr., *Les Femmes victoriennes. Roman et société, 1837-1867*, Paris, Payot, 1979.
Blunden K., *Le Travail et la Vertu, Femmes au foyer: une mystification de la révolution industrielle*, Paris, Payot, 1982.

Davidoff L., *The Best Circles. Society. Etiquettes and the Season*, Londra, 1973.

Davidoff L. ve Hall C., *The Firm of Wife, Children and Friends: Men and Women in the English Provincial Middle Class, 1780-1850*, Londra.

Fraser D. ve Sutcliffe A. (ed), *The Pursuit of Urban History*, Londra, 1983.

Gilbert A.D., *Religion and Society in Industrial England: Church, Chapel and Social Change*, Londra, 1976.

Girouard M., *Life in thé English Country House*, Harmondsworth, 1980.

Hobsbawm E.J. ve Ranger T. (ed.), *The Invention of Tradition*, Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1983.

Mitchell J. ve Oakley A. (ed.), *The Rights and Wrongs of Women*, Harmondsworth, 1976.

Navaille J.-P., *La Famille ouvrière dans l'Angleterre victorienne. Des regards aux mentalités*, Seyssel, Champ Vallon, 1983.

Pinchbeck I., *Women Workers and the Industrial Revolution, 1750-1850*, Londra, Frank Cass, 1969, 2. baskı.

Quinlan M., *Victorian Prelude. A History of English Manners, 1700-1830*, Londra, 1965.

Steedman C., Urwin C. ve Walkerdine V. (ed.), *Language, Gender and Childhood*, Londra, 1985.

Taylor B., *Eve and the New Jerusalem. Socialism and Feminism in the Nineteenth Century*, Londra, 1983.

Vicinus M., *Independent Women. Work and Community for Single Women, 1850-1920*, Londra, 1985.

Vincent D., *Bread, Knowledge and Freedom. A Study of Nineteenth Century Working Class Autobiographies*, Londra ve New York, Methuen, 1981.

IV. Fransa'da özel hayat

KAYNAKLAR

1. YAZIŞMALAR

Chotard-Lioret C., *La Socialité familiale en province: une correspondance privée entre 1868 et 1920*, 3. dönem doktara tezi, Paris-V, 1983.

Écrire, Publier, Lire. Les correspondances (problématique et économie d'un "genre littéraire"), "Les correspondances" Ulusal Kolokyumu, Nantes (Eylül 1982), Nantes Üniversitesi, 1982.

Frère C. ve Ripert C., *La Carte postale. Son histoire, sa fonction sociale*, Lyon, PUL, ve Paris, CNRS, 1983.

Georges R., *Chronique intime d'une famille de notables au XIXe siècle. Les Odoard de Mercurol*, Lyon, PUL, 1981.

Isambert-Jamati V. ve Sirota R., "La barrière, oui, mais le niveau?" (Goblot ailesinin yazışmaları üzerine), *Cahiers internationaux de sociologie*, c. LXX, 1981, s. 5-33.

2. GÜNLÜKLER

a) Metinler

Amiel H.F., *Journal intime*, Lausanne, L'Age d'homme, 1976, 1978, 1979.

Bashkirtseff M., *Journal* (1887), Paris, Mazarine, 1985.

Baude M., *P.H. Azaïs, témoin de son temps, d'après son journal inédit (1811-1844)*, tez, Lille-III, 1980.

Brame C., *Journal intime. Enquête de M. Perrot et G. Ribeill*, Paris, Montalba, 1985.

Breton G., *Journal*, Paris, Ramsay, 1985.

Constant R., *Journaux intimes (1803-1816)*, Paris, Gallimard, "Bibliothèque de la Pléiade" dizisi, *Œuvres complètes*, 1957.

Delacroix E., *Journal, 1822-1863*, Paris, Plon, 1980.

Guérin E. de, *Journal et Fragments*, Paris, V. Lecoffre, 1884.

Maine de Biran, *Journal*, Paris, Vrin, 1954, 3 cilt.

Renard J., *Journal, 1887-1910*, Paris, Gallimard, "Bibliothèque de la Pléiade" dizisi, 1960.

Stendhal, *Journal, 1801-1823*, Paris, Gallimard, "Bibliothèque de la Pléiade" dizisi, 1955.

Swetchine Mme, *Lettres de Mme Swetchine. Journal*, Comte Falloux (ed.), Paris, Didier, 1862.

b) Elyazmaları

Gabrielle Laguin'in *Journal*'i, 1890-1891. Renée Berruel'in *Journal*'i, 1905-1916. *Recueil Victor Hugo*, notlayan: Claire P. de Chateaufort, 1893-1919, vb.

c) Günlük üzerine

Didier B., *Le Journal intime*, Paris, PUF, 1976.

Georgel P., *Léopoldine Hugo, une jeune fille romantique*, Paris, Victor Hugo Müzesi kataloğu, 1967.
Girard A., *Le Journal intime*, Paris, PUF, 1963.
Leleu M., *Les Journaux intimes*, Paris, PUF, 1952.

3. ÖZYAŞAMÖYKÜLERİ, ANILAR

a) Metinler

Bouvier J., *Mes Mémoires ou Cinquante-Neuf Années d'activité industrielle, sociale et intellectuelle d'une ouvrière (1876-1935)* (1936), yeni baskısı D. Armogathe ve M. Albistur tarafından hazırlandı, Paris, Maspero, 1983.
Canetti E., *La Langue sauvée. Histoire d'une jeunesse (1905-1921)* (1977), Paris, Albin Michel, 1980.
Chateaubriand F.R. de, *René*, Paris, 1802.
– *Mémoires d'outre-tombe*, Paris, 1848-1850.
Daudet Mme A., *L'Enfance d'une Parisienne. Enfants et mères*, Paris, 1892.
Dumay J.-B., *Mémoires d'un militant ouvrier du Creusât* (1841-1926), P. Ponsot (ed.), Paris, Maspero, 1976.
Feuillet Mme O., *Quelques Années de ma vie*, Paris, 1894.
Foucault M., *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère*, Paris, Gallimard, 1973.
Gambon C.F., *Dans les bagnes de Napoléon III, Mémoires*, J.-Y. Mollier'nin sunuşuyla, Paris, PUF, 1983.
Gauny G., *Le Philosophe plébéien*, J. Rancière (ed.), Paris, Maspero, 1983.
Grafteaux S., *Même Santerre. Une vie*, Paris, Marabout, 1975.
Lafarge M., *Mémoires de Marie Capelle veuve Lafarge écrits par elle-même*.
Lamartine A. de, *Le Manuscrit de ma mère*, Paris, Hachette, 1924.
Lejeune X.E., *Calicot. Enquête de Michel et Philippe Lejeune*, Paris, Montalba, 1984.
Martin du Gard R., *Souvenirs autobiographiques et littéraires*, Paris, Gallimard, "Bibliothèque de la Pléiade" dizisi, *Œuvres complètes*, c. I, 1955.
Nadaud M., *Mémoires de Léonard, ancien garçon maçon* (1895), M. Agulhon'un sunuşuyla, Paris, Hachette, 1976.
Ozouf J., *Nous les maîtres d'école*, Paris, Gallimard/Julliard, "Archives", 1967.
Ozouf J. ve M., *La Classe ininterrompue. Cahiers de la famille Sandre, enseignants, 1780-1860*, Paris, Hachette, 1979.

Pange comtesse de, *Comment j'ai vu 1900*, c. I, *A l'ombre de la tour Eiffel*, c. II, *Confidences d'une jeune fille*, c. III, *Derniers Bals avant l'orage*, Paris, 1962, 1965 ve 1968.

Perdiguier A., *Mémoires d'un compagnon*, A. Faure'un giriş yazısıyla, Pans, Maspero, 1977.

Proudhon P.J., *Mémoires de ma vie*, B. Voyenne (ed.), Paris, Maspero, 1983.

Sand G., *Histoire de ma vie* (1. baskı, 1854-1855), Georges Lubin (ed.), Paris, Gallimard, "Bibliothèque de la Pléiade" dizisi, 1970-1971, 2 cilt.

Sartre J.-P., *Les Mots*, Paris, Gallimard, 1964.

Simonin A., *Confessions d'un enfant de La Chapelle. Le faubourg*, Paris, Gallimard, 1977.

Stendhal, *Œuvres intimes*, Henri Martineau (ed.) ve özellikle *Vie de Henry Brulard*, Paris, Gallimard, "Bibliothèque de la Pléiade" dizisi, 1955.

Truquin N., *Mémoires et Aventures d'un prolétaire à travers la Révolution* (1888), Paris, Maspero, 1977.

Vallès J., *L'Enfant* (1881), *Le Bachelier* (1881), *L'Insurgé* (1882), dans *Œuvres complètes*, L. Scheler ve M.-C. Bancquart (ed.), Paris, Livre-Club Diderot, 1969-1970, 4 cilt.

Vanderwielen L., *Lise du plat pays* (otobiyografik roman), F. Cribier'nin sonsözüyle, Lille, Üniversite Yayınları, 1983.

Voilquin S., *Souvenirs d'une fille du peuple*, Paris, Maspero, 1978.

Weiss L., *Mémoires d'une Européenne*, c. I, *1893-1919*, Paris, 1968.

b) Çalışmalar

Colloque de Cerisy (1979), *Individualisme et Autobiographie en Occident*, C. Delhez-Sarlet ve M. Catani (ed.), Brüksel, Üniversite Yayınları, 1983.

Lejeune Ph., *L'Autobiographie en France*, Paris, A. Colin, 1971.

– *Le Pacte autobiographique*, Paris, Seuil, "Poétique" dizisi, 1975.

– *Je est un autre*, Paris, Seuil, "Poétique" dizisi, 1980.

– *Moi aussi*, Paris, Seuil, "Poétique" dizisi, 1986.

ÖZEL HAYATIN AKTÖRLERİ

1. AİLE VE ÖZEL HAYAT KURAMLARI VE POLİTİKALARI

Armogathe D. et Albistur M., *Histoire du féminisme français. Du Moyen Age à nos jours*, Paris, Éd. des Femmes, 1977.

Arnault Fr., *Histoire de Frédéric Le Play. De la métallurgie à la science sociale*, Devlet doktorası, Nantes Üniversitesi (Sosyoloji), 1986.

Devance L., *La Pensée socialiste et la Famille de Fourier à Proudhon*, 3. dönem tezi, Dijon, 1976.

Deniel R., *Une image de la famille et de la société sous la Restauration (1815-1830), Etude de la presse catholique*, Paris, Ouvrières Yay., 1965.

Donzelot J., *La Police des familles*, Paris, Minuit Yay., 1977.

Edelman B., *La Maison de Kant*, Paris, Payot, 1984.

Ewald F., *L'État-providence*, Paris, Grasset, 1986.

Meyer Ph., *L'Enfant et la Raison d'État*, Paris, Seuil, "Points Politique" dizisi, 1977.

Picq Fr., *Sur la théorie du droit maternel. Discours anthropologiques et discours socialistes*, Devlet doktorası, Paris-IX, 1979.

Prigent R. (yönetiminde), *Renouveau des idées sur la famille*, cahier de l'INED, n° 18, 1954.

Rosanvallon P., *Le Moment Guizot*, Paris, Gallimard, 1985.

2. GENEL ÇALIŞMALAR

Goody J., *The Development of the Family and Mariage in Europe*, Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1983.

Guillaume P., *Individus, Familles, Nations. Essai d'histoire démographique, XIXe-XXe siècle*, Paris, SEDES, 1985.

Le Bras H. ve Todd E., *L'Invention de la France*, Paris, Pluriel, 1981.

Lequin Y., *Histoire des Français;* c. I: *Un peuple et son pays;* c. II: *La Société;* c. III: *Les Citoyens et la Démocratie*, Paris, A. Colin, 1983-1985.

Segalen M., *Sociologie de la famille*, Paris, A. Colin, 1981.

Shorter E., *Naissance de la famille moderne*, Paris, Seuil, "Points Histoire" dizisi, 1981 (özgün yapıt: *The Making of the Modem Family*, 1975).

3. HUKUK

Arnaud-Duc N., *Droit, Mentalités et Changement social en Provence occidentale. Une étude sur les stratégies et la pratique notariale en matière de régime matrimonial, de 1785 à 1855*, Aix-en-Provence, Édisud, 1985.

Bordeaux M., "Droit et femmes seules. Les pièges de la discrimination", *in* Farge A. ve Klapisch Ch., *Madame ou Mademoiselle?* Paris, Montalba, 1984.

Dhavernas O., *Droit des femmes, Pouvoir des hommes*, Paris, Seuil, "Libre à elles" dizisi, 1978.

Ourliac P. ve Gazzaniga L., *Histoire du droit civil français de l'an mil au Code civil*, Paris, Albin Michel, 1985.

4. AİLENİN İŞLEVLERİ

Borie J., *Mythologies de l'hérédité*, Paris, Galilée, 1981.

Capdevielle J., *Le Fétichisme du patrimoine. Essai sur un fondement de la classe moyenne*, Paris, Fondation nationale des sciences politiques, 1986.

Métral M.-O., *Mariage: les hésitations de l'Occident*, Paris, Aubier, 1977.

Zeldin Th., *Histoire des passions françaises, 1848-1945;* c. I: *Ambition et Amour;* c. II: *Orgueil et Intelligence;* c. III: *Goût et Corruption;* c. IV: *Colère et Politique;* c. V: *Anxiété et Hypocrisie*, Paris, Encres, 1978-1979 (1973 tarihli *Ambition, Love and Politics* ve 1977 tarihli *Intellect, Taste and Anxiety*'nin çevirisi, Oxford Üniversitesi Yayınları).

5. AİLE VE SOSYAL ÇEVRE

a) Kır hayatı

Claverie E. et Lamaison P., *L'Impossible Mariage. Violence et parenté en Gévaudan, XVIIe, XVIIIe et XIXe siècle*, Paris, Hachette, 1982.

Garniche-Merritt M.-J., *Vivre à Bué-en-Sancerrois*, 3. dönem tezi, Paris-VH, 1982.

Halévy D., *Visites aux paysans du Centre (1907-1934)* (1934), Paris, 1978.

Hubscher R., *L'Agriculture et la Société rurale dans le Pas-de-Calais du milieu du XIXe siècle à 1914*, Arras, 1979, 2 cilt.

Lehning J., *Pensants of Marlhes, Economie Development and Family Organisation in 19th Century France*, North Carolina Üniversitesi Yayınları, 1980.

Segalen M., *Mon et Femme dans la société paysanne*, Paris, Flammarion, 1980.

– *Nuptialité et Alliance. Le choix du conjoint dans une commune de l'Eure*, Paris, Maisonneuve ve Larose, 1972.

Weber E., *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Stanford Üniversitesi, 1976.

b) Burjuvazi

Actes de la recherche en sciences sociales, "Le patronat", 1978 (21-22).

Chaline J.-P., *Les Bourgeois de Rouen. Une élite urbaine du XIXe siècle*, Paris, Fondation nationale des sciences politiques, 1982.

Charle Ch., *Les Hauts Fonctionnaires en France au XIXe siècle*, Paris, Gallimard/Julliard, "Archives", 1980.

Daumard A., *La Bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848*, Paris, SEVPEN, 1963.

– (yönetiminde) *Les Fortunes françaises au XIXe siècle*, Paris, Mouton, 1973.

Estèbe J., *Les Ministres de la République, 1871-1914*, Paris, Fondation nationale des sciences politiques, 1982.

Miller M.B., *The Bon Marché; Bourgeois Culture and the Department Store, 1869-1920*, Princeton Üniversitesi Yayınları, 1981.

Perrot M., *Le Mode de vie des familles bourgeoises, 1873-1953*, Paris, A. Colin, 1961.

Royer J.-P., Martinage R., Lecoq P., *Juges et Notables au XIXe siècle*, Paris, PUF, 1982.

Serman W., *Les Officiers français dans la nation, 1848-1914*, Paris, Aubier, 1982.

c) İşçi dünyası, halk çevreleri

YAŞAMÖYKÜLERİ: 1. dereceden kaynaklar: Perrot M., *Enquêtes sur la condition ouvrière en France au XIXe siècle*, Pans, Microéditions Hachette, 1972 (ilk sırada, Le Play ailesinin ve okulunun monografileri); 2. dereceden çalışmalar: Noiriel G., *Les Ouvriers dans la société française, XIXe-XXe siècle*, Paris, Seuil, "Points Histoire" dizisi, 1986.

Accampo E., *Industrialisation and thé Working Class Family: Samt-Chamond, 1815-1880*, University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan, 1984.

Burdy J.-P., *Le Soleil noir. Formation sociale et mémoire ouvrière dans un quartier de Saint-Etienne (1840-1940)*, tez, - Lyon II, 1986.

Chevalier L., *Classes laborieuses et Classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle*, Paris, Plon, 1958.

Frey M., "Du mariage et du concubinage dans les classes populaires à Paris en 1846-1847", *Annales ESC*, 1978 (Temmuz-Ağustos).

Gribaudi M., *Procès de mobilité et d'intégration. Le monde ouvrier turinois dans le premier demi-siècle*, tez, EHESS, 1985.

Jacquemet G., *Belleville au XIXe siècle*, Paris, EHESS, 1984.

Lequin Y., *Les Ouvriers de la région lyonnaise, 1848-1914*, Lyon, PUL, 1977, 2 cilt.

Noiriel G., *Longwy. Immigrés et prolétaires (1880-1980)*, Paris, PUF, 1984.
Pierrard P., *La Vie ouvrière à Lille sous le Second Empire*, Paris, Bloud et Gay, 1965.
Rancière J., "En allant à l'expo: l'ouvrier, sa femme et les machines", *Les Révoltes logiques*, 1975.
– *La Nuit des prolétaires. Archives du rêve ouvrier*, Paris, Fayard, 1981.
Reddy W., "Family and Factory: French Linen Weavers in the Belle Epoque", *Journal of Social History*, 1975.
– *The Rise of Market Culture. The Textile Trade and French Society, 1750-1900*, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Paris, Maison des sciences de l'homme, 1984.

6. CİNSEL ROLLER VE FİGÜRLER

Aron J.-P. (sunuş), *Misérable et Glorieuse: la Femme du XIXe siècle*, Paris, Fayard, 1981.
Colloque Jules Ferry (F. Furet'nin sunuşuyla), Paris, EHESS, 1985.
Guillemin H., *L'Engloutie. Adèle, fille de Victor Hugo (1830-1915)*, Paris, Seuil, 1985.
Knibiehler Y. ve Fouquet C., *Histoire des mères du Moyen Age à nos jours*, Paris, Montalba, 1977.
Mac Millan, *Housewife or Harlot: the Place of Women in French Society*, 1981.
Martin-Fugier A., *La Bourgeoise. Femme au temps de Paul Bourget*, Paris, Grasset, 1983.
Perrot M. (yönetiminde), *Une histoire des femmes est-elle possible?* Marsilya, Rivages, 1984 (özellikle bkz. A. Fine, "Le trousseau").
Sarrazin H., *Elisée Reclus ou la Passion du monde*, Paris, La Découverte, 1985.
Smith B., *Ladies of the Leisure Class. The Bourgeoises of Northern France in the Nineteenth Century*, Princeton Üniversitesi Yayınları, 1981.
Sohn A.M., "Les rôles féminins dans la vie privée: approche méthodologique et bilan de recherches", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1981 (Ekim-Aralık).
Tilly L.A. ve Scott J.W., *Women, Work and Family*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1978.
Verdier Y., *Façons de dire, Façons de faire. La laveuse, la couturière, la cuisinière*, Paris, Gallimard, 1979.

7. ÇOCUKLUK, YETİŞKİNLİK, EĞİTİM

Annales de démographie historique, 1973: "Enfance et société".

Berlanstein L.R., "Growing up as Workers in Nineteenth Century Paris: the Case of the Orphans of the Prince Imperial", *French Historical Studies*, c. XI, n. 4, 1980.

Boltanski L., *Prime Éducation et Morale de classe*, Paris-La Haye, 1969.

Bouille M., *Les Pédagogies du corps. Lieux et corps pédagogiques du XVIIIe au XIXe siècle*, Devlet doktorası, Paris-VIII, 1984.

Compère M.-M., *Du collège au lycée (1500-1850). Généalogie de l'enseignement secondaire français*, Paris, Gallimard/Julliard, "Archives", 1985.

Cottereau A., "Travail, école, famille. Aspects de la vie des enfants d'ouvriers à Paris au XIXe siècle", *Autrement*, IX, 1977.

Crubellier M., *L'Enfance et la Jeunesse dans la société française (1800-1950)*, Paris, A. Colin, 1970.

Faye-Sallois F., *Les Nourrices à Paris au XIXe siècle*, Paris, Payot, 1980.

Gélis J., Laget M. ve Morel M.-F., *Entrer dans la vie. Naissances et enfances dans la France traditionnelle*, Paris, Gallimard/Julliard, "Archives", 1981.

Gillis J.R., *Youth and History. Tradition and Change in European Age Relations, 1770-Present*, New York/Londra, Academie Press, 1974.

Knibiehler Y., Bernos M., Ravoux-Rallo E., Richard E., *De la pucelle à la minette. Les jeunes filles de l'âge classique à nos jours*, Paris, Temps actuels, 1983.

Laplaige D., *Paris et ses sans-famille au XIXe siècle*, 3. dönem tezi, Paris-Vil, 1981.

Lévy M.-F., *De mères en filles. L'éducation des Françaises, 1850-1880*, Paris, Calmann-Lévy, 1984.

Mayeur F., *L'Enseignement secondaire des jeunes filles sous la Troisième République*, Paris, Fondation nationale des sciences politiques, 1977.

Mayeur F. ve Gadille J. (yönetimindeki kolokyum), *Éducation et Images de la femme chrétienne en France au début du XXe siècle*, Lyon, L'Hermès, 1980.

Perrot M., "Sur la ségrégation de l'enfance au XIXe siècle", *La Psychiatrie de l'enfant*, 1982/1, c. XXV, s. 179-207.

– "Quand la société prend peur de sa jeunesse au XIXe siècle", *Les Jeunes et les Autres*, A. Percheron ve M. Perrot'nun sunuşuyla, Paris, Centre de Vaucresson, 1986, 2 cilt.

Pouthas H., *La Jeunesse de Guizot*, Paris, Alcan, 1936.
Sartre J.-P., *L'Idiot de la famille: Gustave Flaubert de 1821 à 1857*, Paris, Gallimard, 1971-1972, 3 cilt.
Schnapper B., "La correction paternelle et le mouvement des idées au XIXe siècle", *Revue historique*, Nisan-Haziran 1980.

8. KOMŞULAR VE HİZMETÇİLER

Ethnologie française, 1980 (Nisan-Haziran), "Provinciaux et province à Paris".
Fraisse G., *Femmes toutes mains. Essai sur le service domestique, Paris*, Seuil, 1979.
Green N., *Les Travailleurs immigrés juifs à la Belle Époque. Le "Pletzl" de Pans*, Paris, Fayard, 1985.
Mac Bride Th., *The Domestic Revolution, The Modernization of Household in England and France (1820-1920)*, Londra, 1976.
Martin-Fugier A., *La Place des bonnes. La domesticité féminine à Paris en 1900*, Paris, Grasset, 1979.
Raison-Jourde F., *La Colonie auvergnate de Paris au XIXe siècle*, Paris, Paris Kenti Tarih Kitaplığı, 1976.

9. AİLE HAYATI VE ÖZEL RİTLER

Boiraud H., *Contribution à l'étude historique des congés et des vacances scolaires*, Paris, 1971.
Bonnet S. ve Cottin A., *La Communion solennelle*, Paris, 1969.
Burnand R., *La Vie quotidienne en France, 1870-1900*, Paris, Hachette, 1947.
– *La Vit quotidienne en 1830*, Paris, Hachette, 1957.
Daumard A. (sunuş), *Oisiveté et Loisirs dans les sociétés occidentales au XIXe siècle*, Çokdisiplinli Kolokyum, Amiens (Kasım 1982), Abbeville, Paillait, 1983.
Désert G., *La Vie quotidienne sur les plages normandes du Second Empire aux années folles*, Paris, Hachette, 1983.
Gerbod P., *La Condition universitaire en France au XIXe siècle*, Paris, 1965.
Guillaume P., *La Population de Bordeaux au XIXe siècle*, Paris, 1972.
Thuillier G., *Pour une histoire du quotidien en Nivernais au XIXe siècle*, Paris, Mouton, 1977.
– *L'Imaginaire quotidien au XIXe siècle*, Yves Pélicier'nin önsözüyle, Paris, Economica, 1985.

Tulard J., *La Vie quotidienne des Français sous Napoléon*, Paris, Hachette, 1978.

10. DRAMLAR VE ÇATIŞMALAR

Adler L., *L'Amour à l'arsenic. Histoire de Marie Lafarge*, Paris, Denoël, 1985.

Charuty G., *Le Couvent des fous. L'internement et ses usages en Languedoc aux XIXe et XXe siècles*, Paris, Flammarion, 1985.

Guillais J., *La Chair de l'autre. Le crime passionnel au XIXe siècle*, Paris, Olivier Orban, 1986.

Lévy F.-P., *L'Amour nomade. La mère et l'enfant hors mariage (XVIe-XXe siècle)*, Paris, Seuil, "Libre à elles" dizisi, 1981.

Ripa Y., *La Ronde des folles. Femme, folie et enfermement au XIXe siècle*, Paris, Aubier, 1986.

Rouy H., *Mémoires d'une aliénée*, Paris, P. Ollendorff, 1883.

Schnapper B., "La séparation de corps de 1837 à 1914. Essai de sociologie juridique", *Revue historique*, Nisan-Haziran 1978.

Tricaud F., *L'Accusation. Recherches sur les figures de l'agression éthique*, Paris, Dalloz, 1977.

11. EVLİLER VE YALNIZLAR

Arnold O., *Le Corps et l'Ame. La vie des religieuses au XIXe siècle*, Paris, Seuil, "L'univers historique" dizisi, 1984.

Beaune J.-C., *Le Vagabond et la Machine. Essai sur l'automatisme ambulatoire. Médecine, technique et société, 1880-1910*, Seyssel, Champ Vallon, 1983.

Borie J., *Le Célibataire français*, Paris, Sagittaire, 1976.

Delbourg-Delphis M., *Masculin singulier. Le dandysme et son histoire*, Paris, Hachette, 1985.

Farge A. ve Klapisch Ch., *Madame ou Mademoiselle? Itinéraires de la solitude féminine au XIXe siècle*, Paris, Montalba, 1984.

Goffman E., *Asiles. Études sur la condition sociale des malades mentaux et autres reclus*, Paris, Éd. de Minuit, 1972 (özgün yapıt: *Asylums*, New York, Anchor Books, 1961).

Kempf R., *Dandies. Baudelaire et de*, Paris, Seuil, "Points" dizisi, 1984.

O' Brien P., *The Promise of Punishment. Prisons in Nineteenth Century France*, Princeton Üniversitesi Yayınları, 1982.

Seigel J., *Bohemian Paris. Culture, Politics and the Boundaries of Bourgeois Life, 1830-1930*, New York, Elizabeth Sifton Books, Viking, 1986.

ÖZEL UZAMLAR

1. GENEL ÇALIŞMALAR

Bertillon Dr. J., *Essai de statistique comparée du surpeuplement des habitations à Paris et dans les grandes capitales européennes*, 1894.

Burnet L., *Villégiature et Tourisme sur les côtes de France*, Paris, Hachette, 1963.

Daumard A., *Maisons de Paris et Propriétaires parisiens au XIXe siècle, 1809-1880*, Paris, Cujas, 1965.

Devillers Ch. ve Huet B., *Le Creusât, naissance et développement d'une ville industrielle, 1872-1914*, Seyssel, Champ Vallon, 1981.

Eleb-Vidal M. ve Debarre-Blanchard A., *Architecture domestique et Mentalités. Les traités et les pratiques, XVIe-XIXe siècle*, n: 2 (1984) ve 5 (1984-1985).

– *La Maison. Espaces et intimités*, n: 9 (1986), École d'architecture, Paris-Villemin.

Fernandez M., *La Ceinture noire de Paris, histoire de la Zone*, 3. dönem tezi, Paris-Vil, 1983.

Gaillard, *Paris, la-ville, 1852-1870*, Paris, Champion, 1976.

Guerrand R.-H., *Les Lieux, histoire des commodités*, Paris, La Découverte, 1985.

Le Parisien chez lui au XIXe siècle, 1814-1914, Ulusal Arşiv, Kasım 1976-Şubat 1977.

Le Siècle de l'éclectisme, Lille 1830-1930, Brüksel, Modern Mimarlık Arşivleri, 1979, c. I.

Thornton P., *Authentic Décor. The Domestic Interior, 1620-1920*, Londra, Weidenfeld, 1984.

Veillard J.-Y., *Rennes au XIXe siècle, architectes, urbanisme et architecture*, Rennes, Thabor, 1978.

2. BURJUVA KONUTLARI

Aron J.-P., *Le Mangeur du XIXe siècle*, Paris, Laffont, 1973.

Bedon M., *Le Château au XIXe siècle en Vendée*, Fontenay-le-Comte, Lussaud, 1971.

Cardon E., *L'Art au foyer domestique*, 1884.

Chabot P., *Jean et Yvonne, domestiques en 1900*, Paris, Tema-Éditions, 1977.

Derouet Ch., *Grandes Demeures angevines au XIXe siècle. L'œuvre de René*

Hodé entre 1840 et 1870, Paris, Caisse nationale des monuments historiques, 1976.

Marrey B. ve Monnet J.-P., *La Grande Histoire des serres et des jardins d'hiver, 1780-1900*, Paris, Graphite, 1984.

Petitpas M., *Maisons de campagne, Villas et Cottages*, 1913.

La Ville d'hiver d'Arcachon, Paris, Fransız Mimarlık Enstitüsü, 1983.

3. İŞÇİ KONUTLARI

Bourniquel M., *Pour construire sa maison*, 1919.

Flamand J.-P., (yönetiminde), *La Question du logement et le Mouvement ouvrier français*, Paris, la Villette, 1981.

Godin J.-B. A., *Solutions sociales* (1871), Quimperlé, La Digitale, 1979.

Guerrand R.-H., *Les Origines du logement social en France*, Paris, Ouvrières Yayınları, 1966.

Guillot É., *La Maison salubre*, 1914.

Jean-Baptiste Godin et le Familistère de Guise, Brüksel, Modern Mimarlık Arşivleri, 1976.

Jonas S., *La Cité de Mulhouse (1853-1870): un modèle d'habitation économique et sociale au XIXe siècle*, Paris, ministère de l'Urbanisme et du Logement, secrétariat de la Recherche architecturale, 1981, 2 cilt.

Lucas Ch., *Étude sur les habitations à bon marché en France et à l'étranger*, 1899.

Marrey B., *Un capitalisme idéal (Menier à Noisiel)*, Paris, Clancier-Guénaud, 1984.

Mesnil Dr. O. du, *L'Habitation du pauvre*, 1890.

Taricat J. et Villars M., *Le Logement à bon marché. Chronique, Paris, 1850-1930*, Paris, Apogée, 1982.

Trempé R., *Les Mineurs de Carmaux, 1848-1914*, Paris, Ouvrières Yayınları, 1971, 2 cilt.

4. KIRSAL YERLEŞİM

Baudrillart H., *Les Populations agricoles de la France*, 1885-1893, 3 cilt.

Bouchard-Huzard L., *Traité des constructions rurales et de leurs dispositions*, 1858-1860, 2 cilt.

Foville A. de, *Les Maisons types*, 1894 (51 kır evi monografisi).

Layet A., *Hygiène et Maladies des paysans. Étude sur la vie matérielle des campagnards en Europe*, 1882.

Perthuis de Laillevaut, *Traité d'architecture rurale*, 1810.
Roux A., *Recueil de constructions rurales et communales*, 1843.
Vitry U., *Le Propriétaire architecte*, 1827.

BİREYLER VE MAHREMİYET

1. KİMLİK

Bernard D., *Itinérants et Ambulants dans l'Indre au XIXe siècle*, 3. dönem tezi, EHESS, 1982.
Besançon A., *Histoire et Expérience du moi*, Paris, Flammarion, 1971.
Freund G., *Photographie et Société*, Paris, Seuil, "Points Histoire" dizisi, 1974.
Ginzburg C., "Signes, traces, pistes. Racines d'un paradigme de l'indice", *Le Débat*, Kasım 1980.
L'Homme, 1980/4, özel sayı; A. Burguière, M. Segalen, F. Zonabend'nin makaleleri.
Identités, Ulusal Fotoğraf Merkezi sergi kataloğu, Tokyo Sarayı, 1986.
Kaluszynski M., *Alphonse Bertillon, savant et policier. L'anthropométrie ou le début du fichage*, Paris-Vil, 1981.
Nahoum V., "La belle femme ou le stade du miroir en histoire", *Communications*, n: 31, 1979.
Perouas L., TricardJ., Barrière B., Boulier J., Peyronnet J.-C., *Léonard, Marie, Jean. Étude de l'évolution des prénoms depuis un millénaire*, Paris, CNRS, 1984.
Rouillé A., *L'Empire de la photographie, 1839-1980*, Paris, 1982.
Sontag S., *La Photographie*, Paris, Seuil, "Fiction et Cie" dizisi, 1979.

2. BEDEN

Corbin A., *Le Miasme et la Jonquille. L'odorat et l'imaginaire social, XVIIIe-XXe siècle*, Paris, Aubier-Montaigne, 1982.
Delumeau J., *Le Péché et la Peur*, Paris, Fayard, 1983.
Desaive J.-P., "Le nu hurluberlu", *Ethnologie française*, 1976, 3-4.
Gerbod P., "Les métiers de la coiffure dans la première moitié du XXe siècle", *Ethnologie française*, Ocak-Mart 1983.
Goubert J.-P., *La Conquête de l'eau. L'avènement de la santé à l'âge industriel*, introd. d'Emmanuel Le Roy Ladurie, Paris, Laffont, 1986.
Guermont M.-F., *La "Grande Fille". L'hygiène de la jeune fille d'après les*

ouvrages médicaux (fin XIXe-début XXe siècle), yüksek lisans tezi, Tours Üniversitesi, 1981.

Heller G., *Propre en ordre, habitation et vie domestique, 1850-1930: l'exemple vaudois*, Lausanne, En bas, 1979.

Joutard Ph., "L'homme et son corps", *L'Histoire*, n: 22.

Loux Fr., *Le Jeune Enfant et son corps dans la médecine traditionnelle*, Paris, Flammarion, 1978.

Loux Fr. ve Richard Ph., *Sagesses du corps: la santé et la maladie dans les proverbes français*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1978.

Murard L. ve Zylbermann P., *Sanitas sanitatum et sanitas*, CERFI, 1980.

Perrot Ph., *Les Dessus et les Dessous de la bourgeoisie. Une histoire du vêtement au XIXe siècle*, Paris, Fayard, 1981.

– *Le Travail des apparences ou les Transformations du corps féminin (XVIIIe-XIXe siècle)*, Paris, Seuil, 1984.

Shorter E., *A History of Women's Bodies*, New York, Basic Books, 1982; Fransızca çevirisi: *Le Corps des femmes*, Paris, Seuil, 1984.

Spivak M., "L'éducation physique et le sport français, 1852-1914", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, Ocak-Mart 1977.

Starobinski J., "Brève histoire de la conscience du corps", *Revue française de psychanalyse*, 1981, 2.

Vigarello G., *Le Corps redressé. Histoire d'un pouvoir pédagogique*, Paris, Delarge, 1978.

– *Le Propre et le Sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Age*, Paris, Seuil, "L'univers historique" dizisi, 1985.

Weber E., "Gymnastic and Sports in Fin de Siècle France: Opium of the classes", *American Historical Review*, 1971, cilt 76 (70-98).

3. RUH: HAYAL, DUA VE RIZA

a) Hayal

Béguin A., *L'Ame romantique et le Rêve*, Paris, José Corti, 1937.

Benjamin W., *Charles Baudelaire. Un poète lyrique à l'apogée du capitalisme*, Paris, Payot, 1982.

Benjamin W. ve Paris, "*Passagen-Werk*" Kolokyumu, 1983, H. Wismann'ın sunuşu, Paris, Cerf, 1986.

Bousquet J., *Les Thèmes du rêve dans la littérature romantique*, Paris, Didier, 1964.

Gusdorf G., *L'Homme romantique*, Paris, Payot, 1984.

Jeanneret M., "La folie est un rêve: Nerval et le Dr. Moreau de Tours", *Romantisme*, no: 27, 1980.

Raymond M., *Romantisme et Rêverie*, Paris, José Corti, 1978.

Steiner G., "Les rêves participent-ils de l'histoire? Deux questions adressées à Freud", *Le Débat* (25), Mayıs 1983.

b) Dindarlık ve günah çıkarma

Bernos M., "De l'influence salutaire ou pernicieuse de la femme dans la famille et la société", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, Temmuz-Eylül 1982.

Boutry Ph., *Les Vénérés Pasteurs du diocèse de Belley. Cheminement des mentalités et des opinions religieuses dans les paroisses du diocèse de l'Ain de 1815 à 1880*, 3. dönem tezi, Paris-I, 1983.

– "Réflexions sur la confession au XIXe siècle", *Pratiques de la confession des Pères du désert à Vatican II*, Paris, Cerf, 1983.

– "L anticlérical, la femme et le confessionnal", *L'Histoire*, n: 16.

Cabanis J., *Michelet. le Prêtre et la Femme*, Paris, Gallimard, 1978.

Cholvy G., *Religion et Société. Le diocèse de Montpellier au XIXe siècle*, tez. Paris, 1972.

Cousin B., *Le Miracle et le Quotidien. Les ex-voto provençaux, images d'une société*, Aix, 1983.

Hilaire Y.-M., *Une chrétienté au XIXe siècle. La vie religieuse des populations du diocèse d'Arras, 1840-1914*, Lille, Üniversite Yayınları. 1977.

Lagree M., "Confession et pénitence dans les visites pastorales et les statuts synodaux bretons, *XIXe-XXe siècle*". *Pratiques de la confession [.], a.g.e.*

Langlois C., *Le Diocèse de Vannes au XIXe siècle (1800-1830)*, Paris.

Marcilhacv Ch., *Le Diocèse d'Orléans sous l'épiscopat de MP Dupanloup*, Paris, Pion, 1962.

Michaud S. *Muse et Madone. Visages de la femme de la Révolution française aux apparitions de Lourdes*, Paris, Seuil, 1985.

Pelckmans P., "Le prêtre, la femme et la famille: notes sur l'anticléricalisme de Michelet", *Romantisme*, n: 28, 1980.

Pierrard P., *L'Église et les Ouvriers en France (1840-1940)*, Paris, Hachette, 1984.

Savart C., *Le Livre catholique témoin de la conscience religieuse en France au XIXe siècle*, thèse, Paris-Sorbonne, 1981.

4. BOŞ ZAMANLAR VE GİZLİ ZEVKLER

a) Kitap okuma ve müzik

Amaouche-Antoine M.-D., "Espéraza, 1870-1940: une ville ouvrière chante", *Ethnologie française*, 1986.

Bailbe J.-M., *Le Roman et la Musique en France sous la monarchie de Juillet*, Paris, Minard, 1969.

Borreil J. (présenté par), *Les Sauvages dans la cité. Auto-émancipation du peuple et instruction des prolétaires au XIXe siècle*, Seyssel, Champ Vallon, 1985.

Fabre D., "Le livre et sa magie. Les liseurs dans les sociétés pyrénéennes aux XIXe et XXe siècles", *Pratiques de la lecture* (R. Chartier ed.), Marsilya, Rivages, 1985.

Lamarre A., *L'Enfer de la IIIe République. Entrepreneurs moraux et pomographes*, tez, Paris-Vil, 1986.

Lenoir R., "Note pour une histoire sociale du piano", *Actes de la recherche en sciences sociales*, n: 28, Haziran 1979.

Ozouf J. ve Furet F., *Lire et Écrire. L'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, Paris, Minuit Yayınları, 1977.

Parent-Lardeur F., *Lire à Paris au temps de Balzac. Les cabinets de lecture à Paris, 1815-1830*, Paris, EHESS, 1981.

Pich E., "Pour une définition de la poésie comme phénomène social au XIXe siècle", *Romantisme*, n: 39, 1983.

Pistone D., *Le Piano dans la littérature française des origines jusque vers 1900*, Paris, Champion, 1975.

Thiesse A.-M., *Le Roman du quotidien. Lecteurs et lectures populaires à la Belle Époque*, Paris, Chemin vert, 1984.

Bkz. *Histoire de l'édition française*, c. III, *Le Temps des éditeurs. Du romantisme à la Belle Époque*, Martin H.J. ve Chartier R. (ed.), Paris, Promodis, 1985.

b) Objeler ve koleksiyonlar

Baudrillard J., *Le Système des objets*, Paris, PUF, 1968.

Biasi J.-M. de, "Système et déviance de la collection de l'époque romantique", *Romantisme*, n: 27, 1980.

Boime A. "Les hommes d'affaires et les arts en France au XIXe siècle", *Actes de la recherche en sciences sociales*, n: 28, Haziran 1979.

Martinet Ch., "Objets de famille, objets de musée, ethnologie ou muséologie", *Ethnologie française*, 1980, 1.

Martin-Fugier A., "La douceur du nid. Les arts de la femme à la Belle Époque ", *Urbi*, V.

Pomian K., "Entre l'invisible et le visible: la collection", *Libre*, 1978, n: 2-3.

c) Hayvanlar ve oyuncak bebekler

Agulhon M., "Le sang des bêtes. Le problème de la protection des animaux en France au XIXe siècle", *Romantisme, "Sangs"*, n: 31, 1981.

Capia R., *Les Poupées françaises*, Paris, 1979.

– "L'âge d'or de la poupée au XIXe siècle", *Histoire de la poupée*, Courbevoie Sergisi, 1973-1974.

Manson M., "La poupée, objet de recherches pluridisciplinaires", *Histoire de l'éducation*, Nisan 1983, n: 18.

Pelosse V., "Imaginaire social et protection de l'animal. Des amis des bêtes de l'an X au législateur de 1850", *L'Homme*, XXI ve XXII, Ekim-Aralık 1981 ve Ocak-Mart 1982.

Pierre E., *Histoire de la protection des animaux en France au XIXe siècle*, DEA, Paris-Vil, 1982.

5. AŞK VE CİNSELLİK

Aimer en France (1760-1860), Uluslararası Clermont-Ferrand Kolokyumu, düzenleyen ve sunan : P. Viallaneix ve J. Ehrard, Clermont-Ferrand, 1980, 2 cilt.

Communications, n: 35, "Sexualités occidentales", Ph. Ariès, A. Bejin ve M. Pollak'ın makaleleri (özellikle eşcinsellik üzerine).

L'Histoire, Ocak 1984, "Amour et Sexualité".

Romantisme, n: 4, 1976, "Mythe et représentation de la femme au XIXe siècle".

Adler L., *Secrets d'alcôve. Histoire du couple de 1830 à 1930*, Paris, Hachette, 1983.

Armengaud A., *Les Français et Malthus*, Paris, PUF, 1975.

Aron J.-P. ve Kempf R., *Le Pénis et la Démoralisation de l'Occident*, Paris, Grasset, 1978.

Bonello Ch., *Le Discours médical sur l'homosexualité au XIXe siècle*, 3. dönem tezi, Paris-Vil, 1984.

Bonnet M.-J., *Un choix sans équivoque. Recherches historiques sur les relations amoureuses entre les femmes, XVIe-XXe siècle*, Paris, Denoël-Gonthier, 1981.

Corbin A., *Les Filles de noce. Misère sexuelle et prostitution aux XIXe-XXe siècles*, Paris, Aubier, 1978.

Danet J., *Discours juridique et Perversions sexuelles (XIXe et XXe siècle)*, Nantes Üniversitesi Siyasal Araştırmalar Merkezi, 1977.

Flandrin J.-L., *L'Église et le Contrôle des naissances*, Paris, Flammarion, 1970.

– *Les Amours paysannes, XVIe-XIXe siècle*, Paris, Gallimard/Julliard, "Archives", 1975.

– *Le Sexe et l'Occident. Evolution des attitudes et des comportements*, Paris, Seuil, "L'univers historique", dizisi 1981.

Foucault M. (sunuş), *Herculine Barbin dite Alexina B.*, Paris, Gallimard, "Les vies parallèles" dizisi, 1978.

Gay P., *The Bourgeois Experience. Victoria to Freud. I, Education of the Senses*, New York, Oxford Üniversitesi Yayınları, 1984.

Gillet M., *L'Homme, la Vie et la Mort dans le Nord au XIXe siècle*, Lille, Üniversite yayınları, 1972.

Guerrand R.-H., *Libre Maternité*, Paris, Casterman, 1971.

Haan P., *Nos ancêtres les pervers*, Paris, Olivier Orban, 1979.

Jacques J.-P., *Les Malheurs de Sapho*, Paris, Grasset, 1981.

MacLaren A., *Sexuality and Social Order*, New York, Holmes and Meier, 1983.

Noonan J.-T., *Contraception et Mariage*, Paris, Cerf, 1972.

Quiguer C., *Femmes et Machines 1900. Lectures d'une obsession modern style*, Paris, Klincksieck, 1979.

Reytier D., *L'Adultère sous le Second Empire*, DEA, Paris-Vil, 1981.

Ronsin F., *La Grève des ventres*, Paris, Aubier, 1979.

Termeau J., *Maisons closes de province (Maine-et-Loire, Sarthe, Mayenne)*, Le Mans, Cenomane, 1986.

6. SIKINTILAR, SIĞINAKLAR, ÇARELER

a) Yeni belirtiler

Bercherie P., "Les fondements de la clinique", *Omicar*, 1980.

Boltanski L., "Pouvoir et impuissance: projet intellectuel et impuissance dans le *Journal* d'Amiel", *Actes de la recherche en sciences sociales*, n: 5-6, Kasım 1975.

Borie J., *Le Tyran timide: le naturalisme de la femme au XIXe siècle*, Paris, Klincksieck, 1973.

Carroy-Thirard J., "Figures de femmes hystériques dans la psychiatrie française au XIXe siècle", *Psychanalyse à l'université*, Mart 1979.

– "Possession, extase, hystérie au XIXe siècle ", *a.g.e.*, Haziran 1980.
– "Hystérie et littérature au XIXe siècle", *a.g.e.*, Mart 1982.
Darmon P., *Le Tribunal de l'impuissance. Virilité et défaillances conjugales dans l'ancienne France*, Paris, Seuil, "L'univers historique" dizisi, 1979.
Didi-Huberman G., *Invention de l'hystérie. Charcot et l'iconographie de la Salpêtrière*, Paris, Macula, 1982.
Hau C., *Le Messie de l'an XIII*, Paris, Denoël, 1955.
Maire C.-L., *Les Possédées de Morzine, 1857-1873*, Lyon, PUL, 1981.
Moreau Th., *Le Sang de l'histoire. Michelet, l'histoire et l'idée de la femme au XIXe siècle*, Paris, Flammarion, 1982.
Peter J.-P., "Le corps du délit", *Nouvelle Revue de psychanalyse*, 1971, 3.
– "Ocres d'archives", *a.g.e.*, Güz 1972.
Starobinski J., "Sur la chlorose", *Romantisme*, n: 31, *Sangs*, 1981.
Swain G., "L'âme, la femme, le sexe et le corps. Les métamorphoses de l'hystérie à la fin du XIXe siècle", *Le Débat*, Mart 1983.
Vincent A., *Histoire des larmes, XVIIIe-XIXe siècle*, Marsilya, Rivages, 1986.
Wajeman G., *Le Maître et l'Hystérique*, Paris, 1982.

b) Sığınaklar: alkol ve uyuşturucu

Fillaut Th., *L'Alcoolisme dans l'ouest de la France pendant la seconde moitié du XIXe siècle*, Paris, La Documentation française, 1982.
Hervier D., *Cafés et Cabarets en Berry de 1851 à 1914*, yüksek lisans tezi, Tours Üniversitesi, 1979.
Jacquemet G., "Médecins et maladies populaires dans le Paris de la fin du XIXe siècle", *Recherches*, n: 29, Aralık 1977, *L'Haleine des faubourgs*.
Lalouette J., "Le discours bourgeois sur les débits de boisson aux alentours de 1900", *a.g.e.*
Liedekerke A. de, *La Belle Époque de l'opium*, Paris, La Différence-Le Sphinx, 1984.
Marrus M.-R., "L'alcoolisme social à la Belle Époque", *Recherches*, n: 29, *a.g.e.*
Plonévez C., *L'Alcoolisme dans les milieux ouvriers à Paris, 1880-1914*, yüksek lisans tezi, Paris-Vil, 1975.

c) İntiharlar

Baechler J., *Les Suicides*, Paris, Calmann-Lévy, 1975.

Chesnais J.-C., *Les Morts violentes en France depuis 1826*, Paris, PUF, 1976.

– *Histoire de la violence*, Paris, Hachette, "Pluriel" dizisi, 1982.

Durkheim E., *Le Suicide*, Paris, PUF, 1930, yeni baskı.

d) Çareler: hekimler ve özel hayat

Cottereau A. (yönetiminde), "L'usure au travail", *Le Mouvement social*, Temmuz-Eylül 1983, n: 124.

– "La tuberculose: maladie urbaine ou maladie de l'usure du travail? Critique d'une épidémiologie officielle: le cas de Paris", *Sociologie du travail*, n: 78.

Guillaume P., *Du désespoir au salut: les tuberculeux aux XIXe et XXe siècles*, Paris, Aubier, 1986.

Kniebiehler Y., *Nous, les assistantes sociales*, Paris, Aubier, 1980.

Kniebiehler Y. ve Fouquet C., *La Femme et les Médecins*, Paris, Hachette, 1983.

Léonard J., *La Médecine entre les pouvoirs et les savoirs*, Paris, Aubier, 1979.

– *La France médicale. Médecins et malades au XIXe siècle*, Paris, Gallimard, 1978.

– *La Vie quotidienne du médecin de province au XIXe siècle*, Paris, Hachette, 1977.

Peter J.-P., "Les médecins et les femmes", *Misérable et Glorieuse: la Femme du XIXe siècle*, J.-P. Aron'un sunuşuyla, Paris, Fayard, 1981.

e) Psikiyatrist, psikolog ve özel hayat

Baumfelder-Bloch E., *Médecine et Société face à l'enfance anormale de 1800 à 1940*, 3. dönem yeri, Paris, EHESS, 1983.

Castel R., *L'Ordre psychiatrique*, t. I, *L'Age d'or de l'aliénisme*, Paris, Minuit Yayınları, 1976.

Foucault M., *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, Paris, PUF, 1963.

Gauchet M. ve Swain G., *La Pratique de l'esprit humain. L'institution asilaire et la révolution démocratique*, Paris, Gallimard, 1981.

Petit J., "Folie, langage, pouvoirs en Maine-et-Loire (1800-1841)", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, Ekim-Aralık 1980.

Pinell P. ve Zafiropoulos M., "La médicalisation de l'échec scolaire. De la pédopsychiatrie à la psychanalyse infantile", *Actes de la recherche en sciences sociales*, n: 24, Kasım 1978.

Postel J. ve Quetel Cl. (yönetiminde), *Nouvelle Histoire de la psychiatrie*, Toulouse, Privât, 1983.

Roudinesco E., *La Bataille de cent ans. Histoire de la psychanalyse en France*, c. I, *1885-1939;* c. II, *1925-1985*, Paris, Seuil, 1986.

Özel Adlar Dizini

Abbéma, Louise 367
About, Edmond 168, 523
Abrantès, düşesi 225
Accampo, E. 143
Adam, Juliette 132
Adan, Emile 527
Adanson, Aglaé 243
Adler, Jules 622
Albaret, Céleste 197
Albenque, George 428
Albert, prens 55, 230
Alfred (la Saqui) 630
Allemane, Jean 189, 336
Alq, Madam d' 255
Amaouche-Amoine, Marie-Dominique 528, 564
Amiel, Henri Frédéric 445, 486, 490, 664, 679
Antonelli, kardinal 267
Arconati-Visconti, kontes 130
Ariès, Philippe 1, 2, 4, 10, 240, 272, 456, 509, 630, 631
Aristippos, Kyrene'li 468
Aristoteles 468, 581
Armand 123, 343, 344, 387, 406, 435, 443
Arnaud, André 110
Arnold, Odile 306, 481
Aron, Jean-Paul 434, 484
Arrighi, Antoine 242
Arrighi, Elisabeth 266
Atget, Eugène 339, 359, 382
Aubry, Octave 202
Auclert, Hubertine 302, 303
Audiganne, A. 337, 344
Audouard, Olympe 302
Augustinus, Aziz 474, 508, 569
Aupick, Madam 146, 171, 288
Aveling 137
Aynard 389, 436
Azaïs, P.H. 491, 664
Azambre, Étienne 443

Babelon, J.-P. 387, 436
Bachofen, Johann Jakob 106
Baczko, Bronislaw 565, 601
Bakunin, Mihail 180
Balzac, Honoré de 13, 100, 160, 315, 319, 348, 352, 355, 373, 434, 502, 522, 553, 576, 677
Bapterosses, F. 399, 437
Barbey d'Aurevilly, Jules 316, 509, 637
Barère 31
Barère, Bertrand 435
Barrès, Maurice 657

Barruel, Augustin 462
Barthes, Roland 49, 662
Baschet, Marcel 123
Bashkirtseff, Marie 171, 491, 664
Bassanville, kontes de 259
Bataille, Henry 434
Baudelaire, Charles 146, 168, 172, 176, 288, 308, 311, 316, 423, 479, 501, 520, 603, 672, 675
Baudot, Anatole de 424
Baudouin, Dr. 586, 662
Baudrillart, Alfred 378, 674
Bazille, Frédéric 205
Bazin, René 379
Beaumont, Gustave de 160, 163, 311, 329, 343
Beaune, J.-C. 322
Beauvoir, Simone de 251
Bécassine 191, 192
Beccaria, Cesare 169
Bécour, Julia 151
Becque, Henry 427, 428
Benjamin, Walter 337, 343
Bentham, Jeremy 57, 73, 78, 194
Bentham, Samuel 194
Béranger (senatör) 595
Béraud, Jean 216, 222, 356
Bergeret, Dr. 543, 587
Bergeron, Louis 117
Bergson, Henri 507, 649
Bernhardt, Sarah 367, 617
Bernier, Louis 433
Berruel, Gabrielle 208
Berruel, Louis 208
Berruel, Renée 208, 227, 270, 664
Berry, düşesi 245
Bertillon, Alphonse 462, 464, 674
Bertillon, Dr. Jacques 384, 588
Bertillon, Louis-Adolphe 549
Besnard 430
Beyle, Henri *bkz.* Stendhal
Binet, Alfred 649
Birotteau, César 215, 262, 283, 288
Birotteau, Césarine 470
Blanc, Louis 105
Blanche, Dr. 648
Blanchot, Maurice 48
Blanqui, Adolphe 377, 385
Bliaut 420
Boilly, Louis Léopold 21, 44
Boiraud, Henri 246
Boltanski, Luc 644
Bonald, Louis de 100
Bonheur, Rosa 631
Bonjean 297
Bonjour Biraderler 615
Bonnet, Marie-Jo 633
Bonnot çetesi 431
Boquet, Jules 137
Borie, Jean 120, 311, 567, 606
Bossis, Mireille 200
Bossuet, Jacques Bénigne 466, 508
Bossut ailesi 118
Bouchard-Huzard, Louis 374
Boucicaut, Madam 116, 118
Bouilhet, Louis 305
Bouillé, Michel 169
Boulanger, Louis 505
Bourcart 405
Bourdieu, Pierre 119, 563
Bourdon, Mathilde 150
Bourgeois, Félix 227
Bourgeois, Léon 655
Bourget, Paul 219, 302, 579, 669
Bourgoing, A. de 376
Bourniquel 413, 673
Bousquet, Jean 503, 505

Boutry, Philippe 464, 537
Bouvier, Monsenyör 543
Bovary, Charles 144
Bovary, Emma 145, 560
Brame, Caroline 138, 142, 160, 163, 167, 168, 185, 189, 289, 341, 470, 491, 496
Brancas, kont de 245
Braud, Aimée 287
Bréard, Henri-Georges 317
Breton, André 165
Breton, Geneviève 19, 165, 189
Breton, Jules 282, 510
Briand, Aristide 433
Briend, Chantal 506, 507
Brierre de Boismont 635
Brieux 546
Briquet, Paul 614
Brouardel, Prof. 361, 548
Brougham, Henry 57
Brouillet, Pierre-André 619
Brulard, Henry *bkz.* Stendhal
Brummell, George 316
Brunet, Joseph 535
Brunetière, Ferdinand 296
Brunswick, Caroline de 55
Buchez, Philippe 105, 606
Bucquoy, Dr. 384
Buffard, Simone 307
Buguet, başrahip 509
Bull, John 56
Burdett, Francis 57
Burdy, J.-P. 320, 668
Burlureaux, Dr. 586

Cabanis, Dr. 51, 468, 662, 676
Cabet, Étienne 103, 492
Cadbury ailesi 64
Calland, Victor 394
Calmette, Dr. 644
Calthorpe, Lord 68, 88
Cam, Dr. Étienne 588
Cambacérès, Jean-Jacques de 631
Cambry, Jean-Jacques de 376, 498
Campana, Madeleine 321
Canetti, Elias 332, 344
Cantagrel, Félix 394
Capdevielle, Jacques 106, 112, 329
Capelle, Marie *bkz.* Madam Lafarge
Capia, Robert 514
Caradec, Dr. Louis 377
Cardon, Émile 355, 434, 673
Carlier 630
Carlyle 316
Carolus-Duran 210
Caron, J. 313
Carrel, Armand 443
Cassatt, Mary 217
Castan, Yves ve Nicole 296
Castel, Robert 298, 648, 649
Castellane, Boni de 364
Cazeaux, Bernard 222
Célestine 192
Céline, Louis-Ferdinand 483
Celnart, Madam 212, 216, 219, 274
Cerilley, Clémence de 130, 280, 298
Certeau, Michel de 188
Chabert, albay 462
Chabot, Monsenyör 231
Chabot, Roland 21, 231, 435, 673
Chabrol 388, 432
Chaline, Jean-Pierre 255, 434, 499
Chambord, kont de 364, 369
Chantepie, Matmazel de 286
Charcot, Jean Martin 548, 606, 609, 612, 614, 617, 618, 619, 621, 628, 648, 679, 696

Charle, Christophe 493
Charlet, Emile 510
Charlotte, prenses 55
Charpentier 528
Chastenet 251
Chateaubriand 269, 664
Châteaufort, Claire P. de 209
Châtelet, Madam du 192
Chatiron, Hippolyte 184, 286
Chaumette 27
Chaumont, başrahip 272
Chayanov, Alexandre 112
Chéron, Henri 428
Chevalier, Ernest 551
Chevalier, Louis 188, 293, 436, 571, 604
Cheysson, Émile 103, 409, 411, 424, 433
Choiseul-Praslin Dükü 190
Cholvy, Gérard 487
Chotard-Lioret, Caroline 146, 199, 207, 209, 287, 491
Chrétien, Gilles-Louis 453
Christie, Georges 430
Cistello, vicomtesse de 491
Claudel, Camille 298, 299
Claudel, Paul 510
Claverie, Elisabeth 111, 124, 147, 334, 344
Clifford-Barney, Nathalie 197, 321, 633
Cobbett, William 78, 79, 80
Cochon, Georges 431, 432
Codaccioni, F. 111
Codaccioni, F.-P. 347
Cognacq, Ernest 532
Coing, Henri 183
Cointereaux François 373
Coissac, Victor 123
Colet, Louise 317, 343, 532, 567, 609
Colin, Jacques 460
Collinson, James 345
Colon, Jenny 532
Comte, Auguste 132
Conan Doyle, Arthur 465
Condillac, Etienne 562
Condorcet, Madam 51
Condorcet Nicolas de 21, 201
Considérant, Victor 374, 392
Constans, Dr. 616
Constant, Benjamin 95, 98
Constantin 105, 364
Corabœuf, Jean-Alexandre 633
Corbin, Alain 2, 5, 140, 180, 189, 312, 441, 445
Cordonnier, Louis 369
Cornevin, Dr. 291
Courbet, Gustave 105
Cousin, Bernard 509
Cowper, William 63
Crécy, Odette de 321
Cres, Charles 537
Cruikshank, George 77
Custine, marki de 631

Dabit, Eugène 414
Daguerre, Jacques 453
Dallas, Gregor 495
Daly, César 352
Dalzon, Aimé 553
Dantès, Edmond 460
Danton, Georges Jacques 37
Darien, Georges 165
Dartigues, Dr. 586
Darwin, Charles 608, 654
Daudet, Edmée 220
Daudet, Madam Alphonse 207

Daumard, Adeline 255, 347, 387, 436, 528, 582
Daumier, Honoré 635
Dauphin, C. 320
David, Louis 25
Davidoff, L. 84, 662
Debout, Simone 104
Debreyne, Pierre 512
Degas, Edgar 151, 212, 474, 625
Dejonghe 522
Delacroix, Eugène 489, 664
Delarue-Mardrus, Lucie 258
Delbourg-Delphis, Marylène 315
Delumeau, Jean 481
Demanche, Blanche-Marguerite 167
Démar, Claire 103, 106, 145, 302
Demuth, Helen 196
Deniel R. 100
Deraisme, Maria 302
Descartes, René 468, 516
Destutt de Tracy 631
Dévallée Kardeşler 365
Devance, Louis 103
Deverell, Walter 17
Devéria, Achille 290, 569
Devie, Monsenyör 543
Dewawrin ailesi 118
Dézamy, Théodore 103
Dhavernas, M.-J. 444
Didier, Béatrice 490
Dietz-Monin (senatör) 409, 490
Disdéri, André-Adolphe-Eugène 109, 447, 453, 454
Dollfus, Jean 404, 405
Doncre, Dominique 32
Doré, Gustave 505
Dosne 364
Dreyfus, Ferdinand 184
Droz, Gustave 232
Duban, Félix 364
Dubourg, Madam 298
Du Camp, Maxime 551
Duclaux Dr. 549
Ducray-Duminil 48
Ducrest, Georgette 227
Dudevant, Casimir 145
Dudevant, Maurice 164
Dumas, Alexandre (Oğul) 128, 595
Dumay, Jean-Baptiste 170, 665
Dumont, Louis 10, 96, 443
Duncan, Isadora 654
Dupanloup, Monsenyör 540
Dupin, Madam 95, 189, 190, 286
Dupin, Maurice 165
Dupin de Francueil 142
Dupire 365
Duprat, G. L. 175
Durand, Marguerite 303
Durand, Simon 101
Duras, Madam de 227
Durkheim, Émile 103, 107, 173, 322, 635, 680
Duruy, Victor 248
Duval, Fernand 399
Duvernet 258

Edelman, Bernard 97, 327, 343
Edoux, Léon 355
Elias, Norbert 10, 202
Émilie 199, 202
Enfantin, Prosper 103, 105, 106
Engels, Friedrich 106
Erasmus 10, 202
Erckmann-Chatrian 528
Esmeralda 460
Estèbe, Jean 573, 595

Etcheverry, Hubert-Denis 566
Eugénie, imparatoriçe 202, 230, 245
Evenepoel, Henri-Jacques-Édouard 481
Ewald, F. 157, 666

Falloux, kont de 367
Falret, Jean-Pierre 635
Fatela 288
Faure, Olivier 469
Faury, Jean 544, 546
Féré, Charles 649
Ferry, Jules 127, 134, 146, 597, 669, 677
Feydeau, Georges 476, 595
Fiaux, Dr. 587
Fiévée, Joseph 631
Fillaut, Thierry 621
Fine, Agnès 147, 167, 492
Flandrin, Auguste 176
Flandrin, Jean-Louis 484, 543, 544, 585
Flaubert, Achille 119
Flaubert, Achille-Cléophas 139
Flaubert, Gustave 165, 343, 345, 670
Flavigny, Marie de 553
Flournoy, Théodore 649
Focillon 155
Forel, Dr. Auguste 585
Forestier 359
Foucault, Michel 9, 120, 175, 296, 484, 628
Fouché 370
Fourcroy 488
Fourié, Albert Auguste 110, 128
Fourier, Charles 374, 390
Fournier, Alfred 547
Foville, A. de 379
Fraissinet, Isabelle 487, 491
Franklin, Benjamin 120, 528
Frappié, Léon 319
Frappier-Mazur, Lucienne 558
Freud, Sigmund 19, 121, 165, 468, 503, 508, 649, 676, 679
Frey, Michel 572, 573
Friant, Emile 239
Fromentin, Eugène 316

Gacon-Dufour, Madam 212
Gagnon (Stendhal'in büyükbabası) 184
Gaillard, Emile 364
Gaillard, Jeanne 436, 568
Galand, Léon-Laurent 596
Galton, Sir Francis 464, 549
Gambetta, Léon 112, 130
Gambon, Charles-Ferdinand 469, 497
Garland, Charles Trevor 518
Garniche-Merritt, Marie-José 483
Garnier (yayıncı) 413
Garnier, Charles 369
Garnier, Tony 424
Garrick, David 59
Gatti de Gamond, Zoé 104
Gauchet, Marcel 445
Gaulle, Joséphine de 151
Gautier, Jean-Marie 561
Gautier, Marie-Véronique 567
Gautier, Théophile 610
Gavarni, Paul 99, 221, 308
Gelhay, Edouard 558, 578
Gencé, kontes de 267
Genevoix, Maurice 217
Genlis, Madam de 274
George III 55

George IV 56, 84
Georgel, Pierre 491
Gérard, François 17
Gérard, Henriette 470, 492
Germain, André 220
Gérome, Jean-Léon 305
Gervex, Henri 315
Géry, Blanche de 274
Gétaz, David 341, 344
Gide, André 305, 330
Gilbert-Ballet, Dr. 548
Gilland 170
Gillet, J. 389
Girard, Louis 380
Girardin, Émile de 443
Girouard, Mark 84
Glais-Bizouin 341
Godin, Jean-Baptiste Andr 394
Gody, Jacques 112
Goethe, Johann Wolfgang von 228
Goffman, Erving 308
Goldoni, Carlo 241
Goldstein, Jan 444
Goncourt, Edmond de 134, 224, 262, 316, 330, 345, 502, 507, 520, 523, 544, 551, 571, 609, 617, 632
Gonnot 428
Goubert, J.-P. 159, 675
Gousset, Thomas 543
Grafteaux, Serge 113
Graindorge, Frédéric-Thomas 215
Grandmaison, Madam de 234
Green, Nancy 189
Greene, Mary Shepard 525
Greffulhe, kont ve kontes 256
Grégoire, başrahip 35
Grévy, Jules 107
Grey 74
Gribaudi, Maurizio 116, 337, 344
Grimberghe, Edmond de 319
Grou 510
Guermantes, dük de 321
Guerry, André 635
Guesde, Jules 388
Guiche, dük de 256
Guillais-Maury, Joëlle 292
Guillaume, Albert 637
Guillaumin, Emile 139
Guillemin, Henri 131, 135
Guizot, François 99, 130, 165, 666, 670
Guizot, Madam 561
Gusdorf, G. 445
Guyon, Charles 416, 419

Habermas, Jürgen 10
Halbwachs, Maurice 336
Hall, Catherine 2, 5, 15, 18, 55, 95
Hanska, Madam 373
Hatton 427, 439
Hatzfeld, H. 272
Haussmann, baron 272, 348, 351, 352, 382, 387, 502, 589, 594
Hébert, Jacques 31
Hegel, G.W. Frederich 96, 97, 99, 106, 127, 145, 280
Heilbuth, Ferdinand 208
Hellyer, Stevens 360
Hennebique, François 412, 430, 438
Hespel, kont de 369
Hilaire, Yves-Marie 512, 570
Hirsch, Barones 419
Hirschfeld, Magnus 584
Hirschman, Albert 10
Hodé, René 367, 370, 434, 673
Hoffmann, Paul 558, 615

Hubscher, Ronald 344, 495, 564
Hugo, Abel 147
Hugo, Adèle 287, 298, 299
Hugo, Léopoldine 487, 491, 503, 664
Hugo, Madam 132
Hugo, Victor 131, 134, 135, 180, 209, 210, 276, 277, 445, 501, 516, 519, 525, 530, 561, 664, 669
Humbert, Eugène 439, 587
Hurel, Suzanne 550
Huss, Magnus 621, 625
Huysmans, Joris-Karl 330, 477, 510, 600, 617

Ibsen, Henrik 260
Induno, Domenico 192
Ingres, Dominique 95

Jacquemet, Gérard 143, 587, 625, 669, 680
Jacques, Jean-Pierre 631
Janet, Pierre 649
Janmot, Louis 557, 569
Jay, Louise 118, 532
Jeanmiot, Pierre-Alexandre 97
Jiménez y Aranda, Luis 545
Johnson, Dr. 59
Jolyet, Philippe 490
Jonas, Lucien-Hector 271, 547
Jonas, S. 406
Jordan, Martial 180
Jouffroy 406, 503
Jourdain, Francis 363
Jourdain, Frantz 423
Joutard, Philippe 201, 652
Juillerat, Dr. 363
Jullien 488
Junot 631
Juranville, Clarisse 270

Kant, Immanuel 97, 127, 132, 134, 147, 162, 327, 343, 666
Kempf, Roger 315
Kergomard, Jules 134
Koch, Robert 359, 642, 643
Kock, Paul de 354
Krafft-Ebing, Richard von 477, 584
Kropotkin, Pyotr 113, 330

L'Estoril, Renée de 162
Labussière 416, 418, 420, 430
Lacassagne, Dr. 548
Laclos, Pierre Choderlos de 48
Lacordaire 510, 516
Lafarge, Madam 185, 579
Lafargue, Paul 388
Laffitte, Pierre 240
Laforgue, Jules 523
Lagrée, Michel 541
Lamaison, Pierre 111, 124, 147, 334, 344
Lamartine, Alphonse de 206, 209, 283, 491, 502
Lamartine, Madam de 223, 490
Lamennais 105, 508, 543
Langeais, düşes de 523
Langlois, Claude 487, 496, 540
La Révellière-Lépeaux 662
La Rochefoucauld, Antoine de 367, 432
Larousse, Pierre 560
Lasteyrie du Sailland 374
Laurens, Jean-Paul 309
Laurent-Desrousseaux, Henri 515

Lavallière, Ève 510
Lavigerie 617
Lavoisier, Antoine Laurent de 470
Layet, Dr. 380, 674
Lazare, Louis 382, 548
Lebaudy (şekerci) 416, 427, 430
Le Bras, Hervé 106, 123, 626
Le Cerf, Jean-François 650
Le Chevallier, Dr. 380
Leclercq, Théodore 631
Lecœur, Édouard 388
Lecomte, Victor 160
Le Corbusier 430
Léger, Antoine 605
Legouvé, Ernest 177
Lehning, James 582
Lejeune, Philippe 201, 665
Lejeune, Xavier-Edouard 665, 666
Lélut 503
Lenoir 354, 390, 395, 677
Léonard, Jacques 606, 608, 636, 645
Lépine (emniyet müdürü) 464
Le Play, Frédéric 100, 101, 183, 328, 407, 666
Le Poittevin, Alfred 551
Lequeu, Jean-Jacques 47, 49
Lequin, Yves 112, 143, 344
Leroux, Gaston 465
Leroux, Pierre 105
Leroy, Zoé 164
Leroy-Beaulieu, Paul 409
Lesage 348
Lestrade, Renée de 100
Leuwen, Lucien 527
Levé, Frédéric Louis 579
Levesque 387
Lévy, M.-F. 166
Leyret, Henri 282
Liard, Louis 586
Libaudière, Joseph 369
Liguori, Alfonso de 543
Lissagaray 135
Littré, Emile 230, 232, 327
Locke, John 488
Londe 617
Longchamp (Madam du Châtelet'nin uşağı) 192
Loudon, J. C. 71, 72, 86, 87
Louis-Philippe 202, 262, 347, 354, 363, 367, 601, 630
Loux, Françoise 465
Louÿs, Pierre 535
Lucas, Prosper 549
Luckcock, James 88
Lytton-Strachey 343, 345

Macario 503, 507
Macé, Jean 528
MacLaren, Angus 588
Magnan, Valentin 628
Maine de Biran 469, 489, 490, 498, 503, 664
Maire, yüzbaşı 141
Maistrasse 430
Maitron, Jean 497
Majorelle 423
Malebranche, Nicolas de 516
Mallarmé, Stéphane 257
Malot, Hector 403
Mangin (emniyet müdürü) 577, 697
Mangini, Félix 389, 436
Marat, Jean-Paul 21, 22, 44
Marbo, Camille 260
Marcel-Béronneau, Pierre Amédée 275

Marcel-Clément, Amédée Julien 133
Margueritte, Victor ve Paul 528
Marianne 32, 127
Marie-Amélie, kraliçe 262
Marie-Antoinette, kraliçe 31, 32
Mariette 360
Marinetti, Filippo Tommaso 317
Marthe 145, 199, 285, 302, 459, 469, 548, 554, 587, 588, 617, 618
Martin, Maria 302
Martin-Fugier, Anne 2, 5, 91, 140, 196, 200, 205, 434
Martin du Gard, Roger 176, 183, 342, 345
Martinet, Chantai 533, 677
Marx, Karl 106, 135, 137, 163, 196, 280
Mathey, Paul 127
Mathilde, prenses 345, 367, 369
Matisse, Henri 342
Maulny, Germaine de 238, 239, 272
Maupassant, Guy de 648
Mauriac, François 165, 178, 187
Maury, Alfred 503, 507
Mauzi, Robert 246
Mayer, Arno 532, 657
Mayeur, Françoise 127, 497
McMonnies, Mary Louise 149, 166
Mecklembourg, prenses 230
Melun, Armand de 387, 406
Mendel, Johann 606
Ménétra, Jacques-Louis 46
Menier, Émile Justin 401, 402, 403, 437, 674
Mercier, peder P.A. 540
Mercier, Sébastien 314
Mérimée, Prosper 519
Mesnil, Dr. du 385
Michelet, Jules 24, 122, 146, 194, 217, 319, 520, 537, 538, 544, 546, 568, 612, 676, 679
Mill, James 57
Miller, Richard 316
Millet, Jean-Françoise 658
Milo, Karl 544
Mirbeau, Octave 192, 590
Moheau 157
Moignon, Pierre 180
Moll 584
Monet, Claude 149, 330
Montebello, markiz de 373
Montéhus 432
Moore, John 24
Morand, Albert 471
More, Hannah 57, 59, 60, 62, 63, 72
Moreau, Jacques-Louis 51
Moreau de Tours 503, 505, 606, 609, 676
Morel, Benedict 549, 606
Moret, Marie 394, 437
Morgan 106
Moricheau-Beauchant 649
Morisot, Berthe 163
Morny, dük de 633
Mortsauf, Madam de 560
Moureau, Jules 398
Muenier, Jules Alexis 323, 541
Muller 401, 404, 438
Murger, Henri 313, 314, 315
Musset, Alfred de 312, 567, 603

Nadaud, Martin 131, 143, 665
Naeff, G. 95, 201
Nahoum, Véronique 674

Nana 321, 486, 584
Napoléon, prens 364
Napoléon I 224, 225, 249, 367
Napoléon III 242, 348, 369, 379, 404, 420
Naquet, Alfred 302
Navel, Georges 172
Nénot 433
Nerval, Gérard de 648
Normand 363, 364
Nougaret 41

O'Brien, P. 307
Ollendorff, Paul 209, 672
Oller y Cestero, Francisco 311
Orléans ailesi 26, 124, 230, 364, 388, 495, 512, 540, 676
Ourliac, P. 110, 667
Oyon, A. 398, 437
Ozouf, Mona 34, 100, 662, 665, 677

Palmaroli, Vicente 293
Pange kontesi 237, 256, 665
Parent-Duchâtelet, Alexandre 434
Parent-Lardeur, Françoise 523, 677
Pariset, Dr. 519
Pariset, Madam 212, 215, 262
Parisis, Monsenyör 544
Parvery, Simon 116
Pascal (mimar) 120, 369, 423
Pasquier (şansölye) 577
Pasteur, Louis 272, 359, 360, 361, 464, 520, 549, 608, 640, 643, 644, 645, 648
Pataud, E. 340
Paturot, Jérôme 352, 434
Paulsen, Fritz 242
Paxton, Joseph 370
Paxton, Robert 100
Payret-Dortail 428
Péan, Prof. 588
Pecqueur, Constantin 105
Péguy, Charles 311
Pelletan, Dr. 298
Pelletier, Madeleine 594
Pellico, Silvio 519
Pelosse, Valentin 516
Penot, Dr. 404, 405
Perdiguier, Agricol 339, 340, 527
Perec, Georges 342
Pereire Kardeşler 364, 371
Perret, Auguste 423
Perrot, Philippe 477
Peter, Jean-Pierre 605, 638
Petiet, Marie 154
Petitpas 413, 673
Peyrebrune, Madam de 132
Pézerat, P. 320
Phan, Marie-Claude 576
Philomène (rahibe) 482
Picot, Georges 389, 416, 419, 424
Pidoux 643
Pierrard, Pierre 572, 669, 676
Pinel, Casimir 648
Pipelet 336, 353
Pisani-Ferry, Fresnette 134
Pistone, Danièle 520, 677
Pitt, William 60
Pius IX 267
Pius X 267
Place, Francis 78, 79, 80, 82, 434, 669, 671
Plonevez, Chantai 621, 622
Pollet, Mélanic 118, 131
Polton, Jean-Claude 449

Popinot 530
Portalis, Jean 127
Pouget, E. 340
Poulot, Denis 622
Poupard 360
Pourtalès, kont de 364
Pouthas, Hippolyte 561, 670
Pradier, Louise 292
Pressensé 132
Prévost, Marcel 219, 260, 585
Proudhon, Pierre Joseph 105, 127, 128, 132, 135, 137, 138, 142, 665, 666
Proust, Marcel 13, 184, 197, 343, 367, 654
Provensal, Henry 424, 430, 438
Prudhomme 317, 430

Quatrebarbes, kont de 367
Quéffelec, Lise 139
Quételet, Adolphe 462, 635
Quiguer, Claude 555, 679
Quinet, Edgar 95, 332

Radcliffe, Ann 48
Raffaëlli, Jean François 603
Raison-Jourde, F. 116, 671
Raisson, Horace 223
Ramey, Claudine 42
Ramond de Carbonnières, Louis 498
Ranc, Arthur 378
Rancière, Jacques 117, 344, 493, 665, 669
Raspail, François 117, 155
Reclus, Elisée 134, 135, 184, 669
Reclus, Paul 186
Reclus, Pauline 134
Redgrave, Richard 81
Régnard 617
Regnault, Emile 258
Rénal, Madam de 560
Renan, Ernest 182
Renan, Henriette 182
Renard, Jules 476, 507, 553
Renaudin, Edmée 251
Renoir, Auguste 520
Restif de La Bretonne 568
Rey, Adolphe-Augustin 424
Reybaud, Louis 339, 344, 434
Ribot, Théodule 649
Richer, Léon 302
Rigolette 315
Rimbaud, Arthur 165
Ripa, Yanick 130, 298, 645, 647
Risler, Eugénie 134, 146
Rivière, Georges-H. 338
Rivière, Pierre 109, 165, 457, 495, 519, 605, 665
Robert, Dr. 486
Roberts, Arthur Henry 530
Robespierre 23, 32, 46, 128
Robin, Paul 587
Rochas Séon, J.B. 519
Roederer, kont 194
Roland, Manon 44
Rops, Félicien 580, 582, 608, 622, 628
Rosanvallon, Pierre 99
Rostand, Eugène 411, 438
Rottenbourg, Valérie 516
Roubaud, Dr. 610
Roudinesco, Elisabeth 445, 681
Rougeron, Jules James 496
Rousseau, Jean-Jacques 11, 19, 24, 34, 61, 106, 173, 175, 217, 246, 499, 516, 558, 655
Roussel, Dr. Pierre 51

Rouvre, Maud de 585
Rouy, Hersilie 298
Royer-Collard 99, 327, 444
Ruault (Parisli kitapçı) 46

Sade, Marquis de 46, 47, 662
Sagan, prenses 373
Saint-Barbe 631
Saint-Martin, Monique de 119
Sainte-Beuve, Charles Augustin 134
Saladin, H. 421
Sand, George 95, 105, 142, 145, 163, 165, 167, 168, 176, 177, 184, 189, 199, 200, 201, 217, 226, 235, 258, 286, 302, 373, 496, 503, 544, 550
Sandeau, Jules 637
Sansot, Pierre 19, 188
Sarcey, Francisque 123, 235
Sarrazin, Berthe 197
Sarrazin, Hélène 134, 178, 200
Sartre, Jean-Paul 454, 551, 567
Sauvage, Henri 423
Savart, Claude 508, 513
Savignac, Alida de 212, 219
Saxe, Aurore de 165, 286
Say, Jean-Baptiste 329
Say, Léon 390
Scalbert, Jules 650
Schaunard 314
Schnapper, Bernard 297
Schneider, Eugène 532
Scott, Walter 525
Scribe, Eugène 227
Sée, Camille 250, 586
Sée, Henri 380
Segalen, Martine 143, 147, 483, 562, 582
Ségur, comtesse de 205, 528
Seigel, J. 313
Sellier, Henri 428
Sennett, Richard 10, 480
Serman, William 574
Shakespeare, William 209
Shorter, Edward 158, 563, 564, 571, 585, 600, 601
Sibour, başrahip 538
Siegfried, Jules 389
Simon, Jules 109, 127, 146, 162, 319, 361, 385
Simon, Jules ve Gustave 258
Simonin, Albert 169, 186
Smith, Bonnie 131, 150, 595
Smith, John 78
Sohn, Anne-Marie 293, 593, 596
Sontag, Susan 454
Sorel, Julien 306
Spitzner, Dr. 286
Spivak, Marcel 654
Stackler 257, 258
Staël, Germaine de 98, 165
Stahl, Georg 467
Stanley 61
Starobinski, Jean 468
Steck, Paul Albert 556
Stein, Gertrude 321
Steiner, George 506
Steinlen, Théophile Alexandre 577
Stendhal 19, 123, 157, 215, 242, 243, 305, 306, 327, 443, 501, 519, 553, 561, 609, 610, 637, 664, 665
Stevens, Alfred 262, 474
Stirner, Max 173
Stone, Lawrence 84
Strauss, Richard 617
Strumingher, Laura 572

Sue, Eugène 315, 336, 353, 393, 403
Surville, Laure 522
Swain, Gladys 614, 615
Swetchine, Madam 488, 510

Tabary, Emile 593
Taine, Hippolyte 523, 649
Tarde, Gabriel de 451, 535
Tardieu, Dr. Ambroise 628
Tassaert, Octave 635
Taxil, Dr. 347
Taxil, Léo 544
Téramond, Guy de 588
Ternaux, Céline 185
Tesson, Louis 526
Thérèse de Lisieux (rahibe) 306
Thibaudeau 21
Thiers, Adolphe 364
Thomas, Paul 164
Thompson, E.P. 80
Thuillier, Guy 474, 650
Tinayre, Marcelle 322
Tissot, Dr. 484
Tissot, James 157, 223, 356, 611
Tocqueville, Alexis de 98, 343
Todd, Emmanuel 106, 123
Tofani, Oswaldo 594
Toinou 170
Toulouse-Lautrec, Henri de 625
Toussenel, Alphonse 520
Tranchant, Pierre Jules 574
Trayer, Jules 525
Trélat, Emile 360, 408
Tricaud, F. 279, 283, 672
Triquet, Jules Octave 268
Tristan, Flora 105
Trollope, Madam 225
Trouillot, Georges 423
Trumbach, Randolph 84
Truquin, Norbert 144, 329, 342, 345, 542

Vacquerie, Auguste 581
Vaissier 365
Valéry, Paul 654
Valjean, Jean 460
Vallès, Jules 315
Vanderbilt 373
Van Gogh 172, 342
Vanier, Georges 227
Vasnier, Charles 319
Vautour 336
Verdier, Yvonne 147, 480
Verne, Jules 528
Verret, Michel 341, 344
Vianney, Jean-Marie 538, 540, 542
Victoria, kraliçe 230
Vidal, Eugène Vincent 477
Vigarello, Georges 192, 652, 654
Vigny, Alfred de 568
Villemain, Abel François 630
Villemin, Dr. Jean Antoine 643, 672
Villemot, Auguste 241, 243
Villermé, Louis-René 321, 336, 376, 385
Villetard de Prunières, Madam de 242
Vincent, D. 663
Vincent, Paul 262
Viollet-le-Duc, Eugène 194, 329, 352, 367, 369, 370, 435
Vivien, Renée 321, 633
Voilquin, Suzanne 482, 545
Vuillard, Edouard 342

Wajeman, Gérard 614
Wallaert ailesi 118
Walter, Jean 428
Warens, madam de 560
Wattine 118
Wazon (mühendis) 361
Weber, Eugen 125, 654
Weininger, Otto 316
Weismann, August 608
Weiss, Louise 250
Wicar 28
Wilberforce, William 57
Wilhelm IV 56
Wille, Pierre Alexandre 34
Willot 118
Wollstonecraft, Mary 62, 63
Worth 256
Wright, Vincent 492

Young, Arthur 380
Yver, Colette 322

Zambaco, Dr. Demetrius 486
Zeldin, Théodore 469, 486, 492
Zola, Émile 120, 180, 287, 330, 336, 354, 366, 378, 382, 399, 412, 413, 427, 428, 437, 477, 544, 555, 584, 588, 590, 611, 617
Zuber, oğul Jean 404

İllüstrasyonlar

Bulloz: 45, 95, 119, 161, 167, 210, 220. – J.-L. Charmet: 96, 125, 163, 164a, 180, 217a, 222, 223, 225, 230a, 247, 262, 270, 272, 273, 278, 283, 336b, 422, 432, 434, 441b, 455, 479b, 481a, 484, 489, 495, 504, 507, 542, 549, 561, 569, 580, 587, 593, 602. – G. Dagli Orti: 181, 202, 212, 275, 336a, 441a, 592. – Edimedia: 474. – Giraudon: 92, 143, 200, 209, 577, 581, 583; Bridgeman-Giraudon: 147; Lauros-Giraudon: 20, 27b, 38a, 103, 106, 120, 130, 141, 156, 192, 204, 249, 253, 266, 286, 311, 445a, 450, 562, 600. – Patrick Jean: 151. – Bernard Marrey: 328a, b, 377, 393, 394, 395. – Andre Martin: 420, 428, 429. – Roger-Viollet: 127b, 144, 157, 159, 162, 166, 169, 182, 183, 186, 217b, 256, 259, 288, 291, 298, 299, 300, 301, 359, 386b, 433, 462a, 466, 473, 479a, 488, 490, 505, 516, 520, 551, 554, 558, 584, 603; CAP Roger-Viollet: 462; Harlingue-Viollet: 421; NBA Roger-Viollet: 481b; ND Roger-Viollet: 127b, 144, 157, 159, 162, 166, 169, 182, 183, 186, 217b, 256, 259, 288, 291, 298, 299, 300, 301, 359, 386b, 433, 462a, 466, 473, 479a, 488, 490, 505, 516, 520, 551, 554, 558, 584, 603. – François Roph: 403.

Haut-Rhin Bölge Arşivleri, Colmar: 185b. – Indre Bölge Arşivleri, ChiHeauroux: 234. – Kuzey Bölgesi Arşivleri, Lille: 338, 342. – Dijon Belediye Arşivleri: 364. – Fotoğraf Arşivleri, Paris: 582. – Seuil Arşivi: 102, 115, 122, 174, 179, 213, 269, 289, 295, 431, 438, 480, 597, 604, 605, 609b. – Dekoratif Sanatlar Kitaplığı, Paris/Seuil: 389a, b. – Charcot Kitaplığı, Paris/Seuil: 567, 572, 573, 575, 578, 579. – Forney Kitaplığı, Paris: 367a. – Paris Şehir Kütüphanesi/Seuil: 185a, 214, 304, 315, 340, 360, 361, 391, 392, 396, 399, 400. – Marguerite-Durand Kitaplığı, Paris/Seuil: 112, 133, 281a, 284, 285, 538. – Ulusal Kitaplık, Paris: 22, 23, 25a, b, 26, 27a, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 38b, 47, 49, 54, 97, 99, 100, 104, 110, 111, 127a, 131, 145a, b, 154, 158, 160, 196, 199, 218, 219,

229, 233, 238, 239, 240, 250, 251, 252, 258, 268, 290, 294, 296, 297, 302, 326, 327, 331a, 337, 343, 348a, b, 358, 362, 418, 443, 444, 452, 467, 468, 472, 482, 500a, b, 533, 539, 553, 564, 586, 594, 598, 609a, 614. – Ulusal Kitaplık, Paris/Seuil: 80a, b, 84, 86, 306, 312a, b, 330, 331b, 339, 344a, 354, 367b, 371, 376, 378, 386a.

Serge Bianchi Koleksiyonu: 402. – Borgé Koleksiyonu: 355. – Debuisson Koleksiyonu: 412. – Jean Migrene Koleksiyonu/Seuil: 318. – Özel Koleksiyon: 90. – Rabaux Koleksiyonu/Seuil: 370, 372, 373, 374, 375. – Sirot-Angel Koleksiyonu: 6/7, 88, 108, 109, 113, 118, 123, 132, 149, 164b, 168, 171a, b, 173, 176, 203, 206a, b, 230b, 254a, b, 303, 324, 351, 357, 388, 405, 424, 425, 426, 427, 448, 611.

Lorraine Genel Varlık Defteri, Nancy: 329. – Güzel Sanatlar Müzesi, Angers: 346. – Güzel Sanatlar Müzesi, Lyon: 521. – Güzel Sanatlar Müzesi, Nancy (foto. Gilbert Mangin): 227. – Fransız Devrimi Müzesi, Vizille: 14, 28, 35, 41. – Halk Sanatları Müzesi, Laduz: 406. – Victor-Hugo Müzesi, Paris: 261, 281b. – Ulusal Müzeler Birliği, Paris: 24, 276, 292, 445b, 497, 565. – Dekoratif Sanatlar Merkezi, Paris: 332, 334, 335, 344b.

A.C. Cooper Ltd, Londra: 52. – Mansell Koleksiyonu, Londra: 65, 68, 72a, 83. – Mary Evans Picture Library, Londra: 58, 60, 61, 69, 72b. – Radio Times Hulton Picture Library, Londra: 74a, b, 75, 77. – Görsel Sanatlar Kitaplığı, Londra: 140. – Birmingham Kaynak Kitaplığı: 63, 66, 67. – Chicago Sanat Enstitüsü (Mr. and Mrs. Martin A. Ryerson Koleksiyonu): 487. – Founders Society Purchase, Robert H. Tannahill Foundation: 198. – Guildhall Sanat Kitaplığı, Londra: 333. – Harris Müzesi Sanat Galerisi, Preston: 56. – Manchester Kent Sanat Galerisi: 211. – Master and Fellows of Saint John's College, Cambridge: 59. – Félicien-Rops Müzesi, Namur (fot. Speltdoorn): 545. – Mariemont Kraliyet Müzesi: 544. – Güzel Sanatlar Müzesi, Boston (Mary Hopkins Foundation): 205. – Scotland Ulusal Galerisi, Edinburg: 57. – Sheflield Kent Sanat Galerisi: 571. – Tate Galerisi, Londra: 16, 323. – Manchester Üniversitesi: 71. - Victoria and Albert Müzesi, Londra: 79, 317.

Metin dışı renkli resimler: 384, 385, Paris Şehir Kütüphanesi. – 64, 225, Bridgeman-Giraudon. – 513, Bulloz. – 224, J.-L. Charmet. – 128, 129, 320, 321, 448, 449, 512, G. Dagli Orti. – 65, Harrogate Sanat Galerisi. – 32, 33, Fransız Devrimi Müzesi.

Her zaman devingen olan "özel"i incelemeyi yeğleyen Georges Duby ve Philippe Ariès gibi iki ünlü tarihçinin yönetiminde hazırlanan *Özel Hayatın Tarihi*, Roma İmparatorluğu'ndan günümüze, medeniyetler, kültürler, çağlar boyunca yaşanan derin değişimler üzerinde göz gezdiren beş ciltlik kolektif bir yapıttır.

Dördüncü kitap Fransız Devrimi'nden I. Dünya Savaşı'na (Büyük Savaş) kadar olan dönemi kapsıyor: Devrimle altüst olan kurum ve kavramlar, bireyselliğin hız kazanması, aile hayatının dönüşümü, yeni bireysel sıkıntılar, yeni yerleşim biçimleri ve aşkın evrimi gibi konular üzerinde incelemelerin bulunduğu *Özel Hayatın Tarihi 4* çok sayıda görsel malzeme eşliğinde Batı'nın dinsel, siyasal ve kültürel tarihi üzerine ortak bir veri sunuyor.

1. Cilt: Roma İmparatorluğu'ndan 1000 Yılına
Collège de France profesörü Paul Veyne yönetiminde

2. Cilt: Feodal Avrupa'dan Rönesans'a
Akademi üyesi ve Collège de France profesörü Georges Duby yönetiminde

3. Cilt: Rönesans'tan Aydınlanma'ya
Philippe Ariès ve Sosyal Bilimler Yüksek Okulu Araştırma Başkanı Roger Chartier yönetiminde

4. Cilt: Fransız Devrimi'nden Büyük Savaş'a
Paris-VII Üniversitesi profesörü Michelle Perrot yönetiminde

5. Cilt: Birinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze
Paris-I Üniversitesi profesörü Antoine Prost ve Paris Siyasal Araştırmalar Enstitüsü doçenti Gérard Vincent yönetiminde